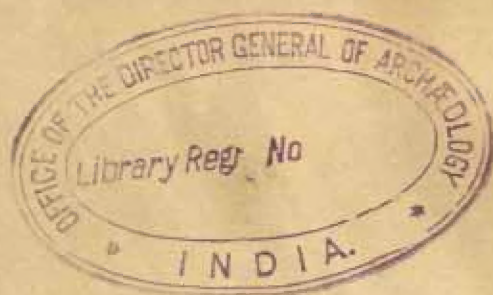

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 27190

CALL No. Sa 4 v/ Pw/ cha

सवितारायस्मृतिसंरक्षणग्रन्थमाला ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवविरचिता ।

सा च केवलवेदविषयकसूत्रव्यतिरिक्तपाणिनीयसूत्रवृत्तिः ।

श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

27190

THE

BHĀSHĀ-VRITTI

A commentary on Panini's Grammatical Aphorisms
excepting those which exclusively
pertain to the Vedas.

BY

PURUSHOTTAMADEVA

EDITED WITH ANNOTATIONS

BY

SRISH CHADRA CHAKRAVARTI, B. A.

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE, RAJSHAHI, BENGAL.

PUBLISHED BY

BIMALA CHARAN MAITRA, B. L.

ASST. SECRETARY, THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI.

1918.

Price Rs. 6.

Foreign 8s.

Sa 4V
Pur/cha

(66) 22942

1 : तिहास

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 27190

Date. 15-7-57

Call No. 524V

Pur/Cha

PRINTED BY HARI CHURN RAKSHIT AT THE BHARAT-MIHIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

DEDICATION.

THIS EDITION

OF THE

BHASHA-VRITTI

PRINTED COMPLETELY FOR THE FIRST TIME-

IS DEDICATED

AS A TOKEN OF AFFECTION OF THE EDITOR
TO THE DEAR MEMORY OF

SABITARAY

[BORN ON THE 4th MAGHA, 1308 B. S.

DIED ON THE 28th CHAITRA, 1322 B. S.]

SON OF

KUMAR SARAT KUMAR RAY, M. A.

PRESIDENT, VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI

DEDICATION

TO THE

BHARAT VARTI

AND THE PEOPLE OF THE EAST

BY

THE

SABITARY

OF THE

OF THE

KUMAR BHARAT KUMAR KAY A

OF THE

PREFACE.

There was a great stride of Buddhistic culture over North Bengal during the ante-Mahomedan regime. It tinged its literary activity and it helped much in spreading the classical education there. Grammatical works by Buddhists such as Vamana-Jayaditya, Jinendra buddhi, Maitreya Rakshita and Purushottam-Deva, were extensively studied by, and the Bhasha-Vritti formed a primer of Sanskrit Grammar to, its literary people, even so far down as the last century. The MSS. of these works, though many of them are incomplete, exist still in large numbers, in the houses of the Brahmins of this part of the country. They are all in Bengali characters.

In the year 1906, Pundits Peetambara Tarkalankara and Harischandra Goswami, patronised by Babu Prasanna Kumar Bhattacharji B.L., of Rajshahi, commenced to print the Bhasha-Vritti together with its commentary called the Bhasha-Vrittiyārtha-Vivṛiti by Sṛiṣṭi-dharacharja. After only the first six forms, ending with the Sutra तस्मादित्युच्यते (I. i. 67), had been printed, Babu Prasanna Kumar died and the attempt fell through. It is reported that, in order to bring out their edition, they had collected from Bengal, six complete sets of the MSS. of both the text and the commentary. Another attempt to print and publish the same, with the help of those very MSS., was next made by the Asiatic Society of Bengal. But before the completion of the printing of the first Pada of its first Adhyaya, the Society too has kept the work in abeyance.

The undersigned had some difficulty at first in getting a correct and complete MS. of the book. The libraries of the Varendra Research Society and the Rajshahi College possess, no doubt, a very large number of the MSS. of the Bhasha-Vritti. But they are all mutilated and fragmentary. By piecing them out, hardly one reliable and complete copy of the text could be obtained. It was Babu Dwarka Nath Gappi, Head Clerk, Rajshahi College, who had kindly first procured, on loan, from the Moffasil, a very good and complete MS. for the editor. Another complete and correct MS. (No. VII) was next obtained through the kindness of a pupil of the undersigned. Thus strengthened, he had recourse to the other MSS. deposited in the college and the Varendra Research Society and was able to prepare the press-copy of the Text for the present edition. Some accounts of the MSS. thus availed of for consultation, collation and the preparation of the press

copy, are supplied below. The commentary Bhasha-Vritti-yartha-Vivriti is not given in this edition, as it is found rather needlessly profuse and of little edification. Besides, it is often in-extreably corrupted.

The editor was glad to find that the Varendra Research Society was kind enough to undertake its publication, as one of its objects was to bring out to light the ancient culture of the Varendra lands. Its President Kumar Sarat Kumar Ray M.A. of Dighapatia, devoted for its printing and other expenses, a fund which had belonged to his late lamented son Sabita Ray, a very amiable and promising lad who had departed from this world while only in his fifteenth year, to the great sorrow of all who had known the boy. The bereaved father was willing to present a series of classical and hitherto unprinted works, such as the Bhasha-Vritti, Dhatu-Prodeepa &c., to the world, with the lad's money and thereby to commemorate his dear name by connecting it with them, under the title of the Sabita-Ray-Smṛiti Samrakshana-Granthamālā (सवितायस्मृतिसंरक्ष-ग्रन्थमाला)।

The undersigned is, it is needless to say, profoundly grateful to Babu Dwarkanath for his kind and initial help, as well as to Kumar Sarat Kumar Ray M.A., and to Rai K. K. Banerji M.A. Bahadur, Principal, Rajshahi College, for their kind permission to use the MSS. of the Society and the College. Besides he is extremely thankful to Kumar Sarat Kumar Ray for his monetary help to bring out this edition.

One word more. For a knowledge of Panini's Grammar, the students generally study now the Siddhanta-Kaumoodi, that excellent and wonderful adaptation of the Astadhyayi by Bhattoji-Dikshita. But this study depends much on the help and the teaching of good preceptors. In absence of them, Bhattoji's works cannot be efficiently mastered, as they abound often with critical discussions very intricate and hard to grasp. The Bhasha-Vritti is entirely free from such arguments. Its style is simple and lucid and its illustrations are copious. It will be found, it is hoped, a very suitable primer for imparting the knowledge of the Astadhyāyī to its students. Though it cannot replace Bhattoji's great works, it may however relegate them for a later study.

THE DETAILS OF THE MSS.

used in preparing the press copy of the Bhasha-Vritti.

1. (क) MS. No. I.

Its contents are 1/1, 5/2, 5/3 and 5/4 (1) and it belongs to the Varendra Research Society. It is marked nos 356—359, Vajurbhaga. It is a village in the District of Rajshahi, whence the MS. has been procured.

2. (ख) MS. No. II.

Its contents are 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 4/1, 4/2, 4/3 4/4, 5/1, 5/2, 5/3, and 5/4. It is owned by the V. R. Society and is marked No. 398. It was procured from Vara-Salikhah, another village in the District. At the end of its 5/4 is the couplet :—

इयं पुस्तो खपाटाय श्रीवशीतलशर्मणा ।

लिखिता बहुयत्नेन वाणी मे करुणा क्रियात् ॥ १ ॥

3. (ग) MS. No. III.

This belongs to the same Society and is marked No. 652. It was got from Pundit Kalisarana Smrititirtha of the village Halsah of the Rajshahi District. Its contents are 3/1, 3/2, 3/3, 1/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/2, 8/3 and 8/4.

4. (घ) MS. No. IV.

It is a complete MS. but very old. A few of its Padas appear to have been recently rewritten to replace the decayed and moth-eaten ones. It was the copy which had been kindly lent to the Editor by Babu Dwaraka Nath Gappi of Rajshahi. At the end of its 1/4, it has

मेघं दिवाकरे राशिं गतेऽयं लिखितो मया ।

३ गदन्द्रपदे भौमे दिने यत्नः समाह्वारः ॥ १ ॥

श्रीमहिमचन्द्रचक्रवर्तिना । At the end of 2/4, is श्रीमहिमचन्द्रचक्रवर्तिनः पुस्तकमिदम् । At the end of 6/3 is श्रीलक्ष्मचन्द्रशर्मणः पुस्तकमिदम् ।

5. (ङ) MS. No. V.

It belongs to the Rajshahi college. The Library of the College has

(1) 1/1 means the first Pada of the first Adhyaya ; 5/2 means the second Pada of the fifth Adhyaya and so on.

been enriched with a very large number of the MSS. of classical Sanskrit works, embracing several subjects such as Grammar, Poetry, Rhetoric, Astrology, Astronomy, Logic, Lexicography, Smriti &c., It was Rai K. K Banerji M. A. Bahadur, the Principal of the College, who had collected them all, from Rajshahi and the neighbouring districts. This MS. contains 3/1, 3/2, 6/1, 6/3, 6/4 and 8/4 of the Bhasha-Vritti. At the end of its 6/4 is

हृदिस्तदेवं मनसा विचिन्त्य वाग्ये मिते कुम्भगते च भावौ ।

अज्ञास्त्रपादश्च शकामिवाणऋषिर्विधावभ्यकरोत् समापम् ॥ १ ॥

अमि-वाण-ऋषिविधुशक is 1753 Saka or 1831 A. D. At the end of 8/3, it has श्रीनन्दकुमारशर्मणः पुस्तकं स्वाक्षरश्च ।

6. (च) MS. No. VI.

It also belongs to the College and has 3/1, 3/2, 3/3, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/3, and 8/4. At the end of its 6/1 it has

ध्यात्वा श्रीनाथपादाङ्गं लिखिता पुस्तिका त्वयम् ।

दिक्षयोरामदासेन शुक्रेऽह्निदिमिते दिने ॥ १ ॥

At the end of 6/3 is श्रीरामदासशर्मणः पुस्तकमिदं स्वाक्षरश्च । सन १२१४/१८ माघ । This gives 1817 A. D.

7. (छ) MS. no. VII.

It is a complete MS. and is now kept in the Library of the V. R. Society. It was given to the Editor by a pupil of his. At the end of its 4 I is

श्रीपार्वतीपदसरोजमघौघनाशं नत्वालिखत् खलु धराविधुषः सुपुस्तम् ।

वेदेमवाहभपतिप्रमिते शकाब्दे सूर्य्यं गते विधुदिने युगमे च तौलिम् ॥ १ ॥

Here वेदेमवाहभपतिशक is 1784 Saka i. e. 1862 A. D. At the end of 6/1 is श्रीनीलमणिशर्मणा लिखितम् ।

हरेः पादयुग्मं प्रणम्य प्रधानं दिजो नीलमणिलिखेत् प्रयत्नेः ।

शकाब्देऽद्रिभूमौ कुवाणे मधौ कौ प्रमाणे यपाटीत् पुटीयायाम् ॥ १ ॥

अद्रिभूमिकुवाणशकाब्द is 1715 Saka i. e. 1793 A. D. Puthia (पुटीया) is a well-known village in District Rajshahi. At the end of 7/1 is श्रीपीताम्बरशर्मणः पुस्तकमिदम् । The MS. is a very old one, though some portions of it, such as 4/1, and 6/1, appear to have been recently copied

out from its old model with a view to preserve the book in its entirety. The owner named at the end of 7/1, was the late Pundit Peetambara Tarkalankara of the village Digha, Subdivision Nattore, District Rajshahi. He was a profound grammarian and a great Naiyayika (नैयायिक). It was he with whose help, Babu Prasannakumar attempted to bring out a printed edition of the Bhasha-Vritti as stated in the Preface. On his death in 1916 A. D., was extinct that long and distinguished band of grammarians of the Panini school, who had flourished in North Bengal for so many centuries. These pundits were all educated in the Tol or indigenous systems.

8. (ज) MS. no. VIII.

It is a MS. of the Bhasha-Vrityartha-Vivriti by Sristidhara, owned by the Rajshahi College. Its contents are 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 3/1, 3/2, 3/3 and 3/4. It is a very good copy.

9. (झ) MS. no. IX.

It is also a MS. of the commentary belonging to the College. It has 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5/1, 5/2, 5/3 and 5/4. The copy is very old.

10. (ञ) MS. no. X.

This is also a MS. of the commentary owned by the College. Its contents are 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1 and 7/2. At the end of its 6/1 is प्रकाब्दाः १६३२. At the end of 6/3 is प्रकाब्दाः १६३१ and at the end of 7/2 is

श्रीदुर्गाचरणं नत्वा विपत्स्विभ्युत्तरीं सुदा ।

हरेचरोऽलिखत् पुस्तकं प्राक् शून्याब्धिभूपतौ ॥ १ ॥

Though शून्याब्धिभूपतिप्राक् is not clear, प्रकाब्दाः १६३१ corresponds with 1709 A. D.

11. (ट) MS. no. XI.

This is also an aforesaid commentary from the same source, containing 4/1, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3 and 7/4. At the end of its 6/3 is

ऋतुतिष्ठच्चन्द्रमिति प्रकाब्दे मासे तपार्या रविवाभरे च ।

श्रीविष्णुरामेण धरामरेण आलेखिता याकरणस्य टीका ॥ १ ॥

This gives १६३६ प्रक i. e. 1714 A. D.

12. (ठ) MS. no. XII.

This is a MS. of the commentary owned by the College with contents, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 8/1, 8/2, 8/3. and 8/4. At the end of its 2/1 is श्रीगङ्गाप्रसादशर्मणः पुस्तकमिदं खाद्यम् । शकाब्दाः १७३७. At the end of 2/2 is शकाब्दाः १७३८ ; at the end of 2/4, शकाब्दाः १७३९. At the end of 8/3 is श्रीरामशर्मणः पुस्तकमिदं खाद्यम् । So शक १७३७ is 1815 A. D. शक १७३८ is 1816 A. D. and शक १७३९ is 1818 A. D.

All of these MSS. are in Bengali characters. As they have come from Bengal, they give us the Bengal recension of the text and are more or less alike. The real variants in them are few and far between. Besides these, there are fragments of many other MSS. of the Bhasha-Vritti and its commentary, in the College and the Society. But they are all inferior to those detailed above, with regard to their orthography, penmanship and legibility. They teem with all sorts of mistakes and were therefore not much availed of.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

INTRODUCTION.

श्रेषाशेषार्थविद् यो मां श्रेषाशेषमवौः स्मृतम् ।
विशिष्याध्यापयद् वन्दे तं श्रेषभूषणोपमम् ॥

1. The author.

The Bhasha-Vritti by Purushottama-Deva is a partial commentary on the Astadhyayi. As it is brief, it is also called the Laghu-Vritti. The Lexicographies Hārāvali, Trikanda-Sesha, Varna-Deshana, Dwirupa-Kosha, Akakshara-Kosha and Varna-bhidhana, the grammatical works Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti and Dasa-Vala-Karika and the ritual Visnu Bhakti-Kalpa-Lata are also known to have been composed by Purushottama. But it cannot be definitely asserted that the Bhasha-Vritti and all or any of these works emanate from the one and the same author. As the Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti (A) and Dasa-Vala-Karika pertain to grammar, they may be the works by the author of the Bhasha-Vritti. Trikanda is the name of a lexicography by Bhaguri (B). But the Trikanda-Sesha by Purushottama is not an appendix to it. It was written to complete the Amara-Kosha. Says Purushottama at the beginning of his Trikanda-Sesha—

अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।
विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमर्थं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥ १ ॥
वर्गक्रमस्तथा नामलिङ्गयोस्तूपदेशता ।
परिभाषादिकं सर्वमन्त्राप्यमरकोषवत् ॥ २ ॥

The Haravali has at the beginning.

हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन

And at its colophon,

श्रुन्दाद्यैव उत्पत्तिनीं संसारावर्त्त इत्यपि ।
कोषा वाचस्पतिव्याडिचिक्रमादिकनिर्मिताः ॥ १ ॥
व्यादाय सारमेतेषामन्येषाञ्च विशेषतः ।
हारावली निबद्धेयं मया दादशवत्सरेः ॥ २ ॥

(A) The परिभाषावृत्ति by सौरदेव is a different work on the same subject viz. the *Paribhashas*. Purushottama's work is sometimes called the सञ्चिता or ललित-परिभाषा ।

(B) *Vide* the Sutra 4. 4. 113 of the Bhasha-Vritti and our note thereon.

उपास्य सर्वज्ञमनन्तमीशं भूत्वातिथिः श्रीधृतिर्निर्वाचाम् ।

हारावली द्वादशमासमाज्ञैर्विनिर्मितेयं पुरुषोत्तमेन ॥३॥

He had two assistants, by names Dhriti-Simha and Janamejaya in preparing the Haravali (C).

Purushottama Deva founded his Bhasha-Vritti on the Bhaga-Vritti by Bhartri-Hari and the Kasika by Vamana-Jayaditya (D). His book was known also in parts of India, other than Bengal. This is manifest as its passages are quoted by Bhattoji and others. The author refers to the grammarians Bhartrihari, Chandra-Gomi (7.2.67), Jayaditya, Vamana, Nyasa-Kara, Sruta-Pala (8.3.5) (E), Kaiota (८.३.५) and one Keshava (५.१.११२) (F) and to the grammatical works Bhaga-Vritti, Vakyapadiya, Chandra-Vyakarana, Kasika, Mathuri-Vritti (2.57) and Kesava-Vritti (6.4.20). Besides he gives quotations from the

रामायण, महाभारत, देवीमाहात्म्य (मार्कण्डेयपुराण), महिम्नस्तव (पुण्यदन्त), सूर्यशतक, भर्तृहरिशतक, मालतीमाधव, शिशुपालवध, वैष्णोसंहार कौचकवधमहाकाव्य,

(C) "सुधिया जनमेजयेन यवाद धृतिर्निर्वाचनं समं निरूपितवम् ।

विदिनो वड्डवभिः कवौर्द्वैवि कोपानुमतः त्रयो सदीयः ॥" १ ॥ इति हारावली ।

(D) "काशिकाभाष्यव्याख्येद व्याख्यातुं मतमस्ति योः । तदा विचिन्वतां यातर्भाषावृत्तिरियं सम ॥ १ ॥"—इति भाषावृत्तिः (८.३.६८) । A variant of this is also found in some MSS. viz :—"काशिकाभाष्यव्याख्येत् सिद्धान्तं बोधुमस्ति योः । तदा विचिन्वतां यातर्भाषावृत्तिरियं सम ॥"—इति । According to I tsing, a Chinese Traveller, who was in India from 671 A.D. to 691 A.D., Bhartrihari (भर्तृहरि) died in 651 A.D. and Jayaditya (जयादित्य) in 661 A.D.

(E) श्रुतपाल is also mentioned in the अमोघवृत्ति a grammatical treatise composed in the शक year 789, that is, 867 A.D., by (अमिनव) शाकटायन under the राष्ट्रकूट king अमोघवर्ष I, who reigned from 814 A.D. to 877 A.D. We find in it श्रुतपालस्तु यदर्थं मन्यते (अमोघा 4. 1. 252) and again छयधंस्तु तो नास्ति भाषायामिति श्रुतपालः (अ, 4. 1. 253). In imitation of अरुणद यवनः साकेतम्, अरुणद यवनो माध्यमिकाम् in the महाभाष्य, the अमोघा इति puts अजयदमोघवर्षोऽस्मिन् ।

(F) केशव and केशववृत्ति are not referred to in the दुर्घटवृत्ति, माधवीयषातवृत्ति or in Bhattoji's works. But मैत्रेयरचित names them in the Sutras 1. 2. 6 and 1. 4. 55 of his तत्त्वप्रदीप, otherwise called the इतिप्रदीप ।

जाम्बवतीविजयकाव्य (G), व्योषकाव्य (H) &c., as well as from the works by Kalidasa, Bharabi, Bhatti, Amarasimha, (3.2.161) and Vana Bhatta.

Now the Veni-Samhara and the Sisupala-Vadha are quoted in the Saraswati-Kanthabharana, Dasa-Rupaka and the Dhawnyaloka. The first was written in 1042 A. D.; the Dasa-Rupaka, with its commentary by Dhanika and Dhananjaya, in about 977 A. D. Ananda-Vardhana, the author of the Dhawnyaloka, lived in the reign, extending from 855 A.D. to 883 A.D., of Avanti-Varman, son to Sukha-Varman, King of Kasmir. Therefore the dates of composition of the Sisupala-Vadha and the Veni-Samhara are earlier than 855 A. D. The reference to the Nyasa in the Sisupala-vadha,

“अनुसृतपदन्यासा सङ्घतिः सन्निवन्तना ।

शब्दविदोऽपि नो भाति राजनीतिरपस्वशा ॥१॥

is well known. Jinendrabuddhi composed the Nyasa in about 750 A.D. So the date of composition of the Sisupala Vadha falls between 750 A.D. to 855 A.D. Again there is a quotation in the Bhasha-Vritti

(G) *Vide* our remarks on it in 3. 2. 162 of the text. The dramatist Raja Sekhara (राजशेखर), preceptor to Mohendra Pala (महेंद्रपाल), king of Kanoja (A.D. 890—910 A. D.), asserted that the जाम्बवती(वि)जयकाव्य had been composed by Panini. जरसदेव quotes in his दुर्घटङ्गि stanzas, to illustrate the Sutra 4. 3. 23, from its 2nd, 4th. and 18th. cantos.

(H) From a passage in the Durghata Vritti viz :—संसारवन्धिदुरान् विजातीनिति व्योषः in 3. 2. 162, which is also found in the same Sutra in the Bhasha-Vritti as संसारवन्धिदुरान् विजातीनिति व्योषः, it is irresistible to conclude that the one and the same book is referred to by both the भाषाङ्गि and the दुर्घटङ्गि, the different titles of the work being the manipulations of the scribes. Ghosha is evidently Aswaghosha (अश्वघोष), the author of the Buddhacharita (बुद्धचरित). But as no quotations from the Byosha (व्योष) given in the Bhasha-Vritti, are met with in the Oxford edition of the Buddhacharita by professor E. B. Cowell, we did not change Byosha (व्योष) to Ghosha (घोष) in the text. Either the Oxford editor could not come by a genuine MS. of the बुद्धचरित or the व्योष and घोष are two different works. Probably the complete MS. of the बुद्धचरित by अश्वघोष is still undiscovered. The book recently printed is either fragmentary or a recast by a new hand. If the complete or real book be obtained, the व्योष and घोष may turn up to be the same work.

(3. 2. 161) from the Kabyalankara, a rhetorical work by Bhamaha. Bhamaha (I) posterior to the Nyasa-Kara, had flourished in about 800 A. D. Kaiyata who refers to the Nyasa-Kara and is referred to by Purushottamadeva, Haradatta and Maitreya Rakshita, appears to have lived in about 1050 A. D. Hence it cannot be asserted, against internal evidence, that Purushottama Deva had flourished before the eleventh century A. D. As to the external evidence, he is mentioned by Bhattoji (J) Gopinath (K), Sripati Datta (L) and Sarana-Deva. Sarana-Deva was a Buddhist. He composed the Durghata-Vritti, a work based on Panini's

(I) We have discussed the dates of Jinendra Buddhi (जिनेन्द्रबुद्धि), Bhamaha (भामह), and Kaiyata (कैयट), in our edition of the Nyasa (the काशिकाविवरणपञ्चिका) published by the Varendra Research Society. Kaiyata's father was Jaiyata and it is said that Mammata and Uvvata were his brothers. Mammata refers to the king Bhoja in his Kavya Prakasa, Chap. X - "एद विदद् भवनेषु सोलक्षणे सत् न्यागलौकायितम् ।" Uvvata says that he wrote his Vajasaneyi Samhita Bhashya, while Bhoja was reigning—"भोजे राष्ट्रं प्रशंसति ।" Bhoja's reign ended in 1051 A. D. A commentary on the काव्यप्रकाश was written by नागिकाचन्द्र in 1160 A. D.

(J) See our notes on Sutras 1. 2. 48 ; 3. 1. 101 ; 5. 3. 43 ; and 6. 4. 82, in the ensuing text. It is to be noticed that there is no reference anywhere in the भाषावृत्ति to मैत्रेयविरचित, though दुर्घटवृत्ति and the भाषावृत्तिर्ध्वजवृत्ति often quote from him. There are also no citations from श्रीहर्ष of the Naishadha, in the भाषावृत्ति, दुर्घटवृत्ति, मैत्रेयविरचित and श्रीपतिदत्त । श्रीहर्ष was probably posterior to them and wrote his नैषधीय चरित in about 1250 A. D. लुटिधर gives, in the भाषावृत्तिर्ध्वजवृत्ति, many quotations from him. Another assertion is that श्रीहर्ष wrote the नैषध at the bidding of जयचन्द, or जयचन्द्र king of Kanoj (A. D. 1172—87) . If so, he becomes co-eval with some of those writers.

(K) Vide our notes on Sutras 2. 3. 31 and 2. 3. 65. गोपीनाथ (तर्काचार्य) is the author of the परिग्रहितप्रबोध, a commentary on the कातन्त्रपरिग्रहित by श्रीपतिदत्त. He was a writer of the 14th. century A. D.

(L) See our notes on Sutras 2. 4. 52 and 4. 1. 66 in the Text. He is the writer of the कातन्त्रपरिग्रहित and lived in the 13th. century A. D. He is often referred to by महोदधि. He does not quote from the Naishadha. His commentator गोपीनाथ had many quotations from it.

Grammar, in 1172 A. D. (M), in which he gave quotations very often, from the Bhasha-Vritti. This shows that our author could not be later than the 12th century A.D. He must have flourished after Kaiyata and composed the Bhasha-vritti before 1172 A.D. Now the Bhasha-Vritti has a commentary—the Bhasha-Vrittyartha-Vivriti—by one Sristidhara. It was written likely, as would presently be shown, in about 1650 A. D. Sristidhara observes in his commentary that Purushottama-Deva had prepared his Bhasha-Vritti on the bidding of the king Lakshmana-Sena. This king directed that those portions of the Astadhyayi which treated only of the Vedic matters, should be omitted and the remaining portions commented upon. Purushottamadeva adopted his suggestion (N). This makes him a contemporary of Lakshmana-Sena the king of Bengal, whose reign terminated with his over-throw by Mahammed ibn Bakhtiyar in about 1198-1200 A.D. Sristidhara's observation that the author of the Bhashavritti had acted up to the orders of the king Lakshmana-Sena, might be founded on tradition. But there is no reason to suppose it as absurd or deliberately false. That Purushottama-Deva was co-eval with the king Lakshmana-Sena is further confirmed by his mention, with respect, of Govardhanacharya, the author of the Arya Saptasati (O). The naming by him of Varendri (P) in the illustration वरेन्द्रीमगधम् (२।१।७) too, point to his flourishing at this time. The name Varendri did actually arise or become renowned in the 11th and 12th centuries A.D. It formed a part of the kingdom of the Pala and Sena kings of Bengal at this period.

(M) The beginning of the दुर्घटवृत्ति is—

“नन्वा शरणादेवेन सर्वज्ञं ज्ञानहेतवे ।

उददभाजनाभोजकोशवीकाशभास्वते ॥ १ ॥

शाकसहोपतिवत्सरमाने एकनभोजवपञ्चिताने ।

दुर्घटवृत्तिरकारि मुदि वः कण्ठविभूषणहारलतेव ॥ २ ॥”

एकनभोजवपञ्चानां वितानो विन्वासोऽस्ति शक्तिस्तन्निज् शाकसहोपतिवत्सरमान इति, that is the Saka year 1095, which corresponds with 1172 A. D.

(N) Says छट्टिवर—‘वेदिकप्रयोगागर्धिनो लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः चाग्रथा प्रकृते कर्मणि प्रसजन् वरेन्द्रीवृत्तायां हेतुमात्रं भाषयामिति ।—इति भाषावृत्त्यर्थविवृतिः ।

(O) Viz.—उप नोवर्द्धने शाब्दिकाः (Sutra १. ५. ८७. भाषावृत्ति.)

(P) This word वरेन्द्री (Varendri) occurs also in the रामपालचरित, a poem of *double entendres* throughout, like the राघवपाण्डवीय and was composed in the 11th century A. D. by one सन्याकरनन्दो । It is also found in the Silimpur Stone slab

It is very likely that Purushottama-Deva was one of the courtiers or proteges of the king Lakshmana-Sena, as the latter was a reputed patron of Learning. Besides the scholars enumerated in the couplet—

गोवर्धनश्च शरयो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नाणि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥ १ ॥

others, such as Pasupati (Q), Halayudha (R) &c., were also his courtiers. Kabiraja is the personage who is the author of the Raghava-Pandaviya. Govardhana is known by his Arya-Saptasati in which he lauds Lakshmana-Sena thus :—

सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुसुमवन्धोश्च ।

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ १ ॥

He also speaks of one Udayana as his pupil in his book—

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्याम् ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ १ ॥

It is said that this Udayana is Udayancharya, the renowned *savant* of Mithila and the author of the Kiranavali and the Kusumanjali. Purushottama-Deva honours and eulogises Govardhana, as stated above,

inscription (पञ्चलि of प्रहास) of the 11th Century A. D., published in the *Epigraphia Indica*, Vol XIII, and in the *मन्वर्णमुक्तावली* by कुल्लुकभट्ट—“गौडे मन्दनवासिनानि मुज्जमेवन्दे वरेन्द्रां कुले श्रीमदभट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लुकभट्टोऽभवत् । Varendri (वरेन्द्रो) is the वरेन्द्रभूमि i.e. North Bengal, now the Rajshahi Division of Bengal.

(Q) A writer of some ritual compendiums, one of which begins thus :—

“शास्त्रज्ञानविवेकनिर्मलधिषां प्रज्ञावतामययौः

पाण्डित्येन विस्मृतिरामरयुषः प्राप्नोतिमुग्रः कृतौ ।

विप्राणां दशकर्मपद्धतिमिमांसेषु ब्रह्म वेदादसौ

पक्षे भूपतिपञ्जितः पञ्चपतिः स्वर्गापवर्गप्रदाम् ॥ १ ॥”

This भूपति is लक्ष्मणसेन ।

(R) हलायुध clears the point in his self-introduction given at the beginning of his *ब्राह्मणसर्वसं* viz :—“लब्धं जन्म धनज्ञयाद् भगवतः श्रीलक्ष्मणपतिराज्ञया सदृशी निजस्य युवसः प्राप्ता महापावता” and again “यस्मै श्रीवर्णशेषोऽयमखिलश्चापालनारायणः श्रीमाल्लक्ष्मण-सेनदेवपतिर्धर्माधिकारं ददौ” and again “माता पद्धतिमयज्ञः पञ्चपतिः याहादिकृत्ये व्यघादोऽज्ञानः कृतवान् विजात्रिकविधौ ज्येष्ठः परां पद्धतिम् ॥” So हलायुध was the younger brother to पञ्चपति । ईशान was the eldest.

in an illustration which he has supplied to the sutra 1.4.87. The Bengali poet Jaya-deva too testifies that Govardhana was a great author—

(1) वाचः पञ्चवक्त्रमापतिधरः, (2) सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव, (3) शरणः शार्ङ्गो दुरुद्धते ।

(4) ऋङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचने राक्षस्यगोवर्धन-

स्वर्णो कोऽपि न, (5) विश्रुतः श्रुतिधरः, (6) घोषी कविज्ञापतिः ॥१॥

Jayadeva is the author of the Geeta-Gobinda and Dhoyi of the Pavana-Duta, a poem written in imitation of the Megha-Duta. Saran was probably Sarana-Deva, the writer of the Grammatical treatise Durghata-Vritti, in which difficult passages apparently of doubtful grammatical accuracy from classical works, were very nicely justified. This perhaps led the poet Jayadeva to speak of him as above viz : शरणः शार्ङ्गो दुरुद्धते, that is, Sarana is praiseworthy in dealing with (liquefying) the stiff. In the commentary Rasika Priya on the Geeta-Gobinda, the author king Kumbha also remarks that the six scholars, Umapatidhara, Jayadeva, Sarana, Govardhana, Srutidhara and Dhoyi lived in the court of Lakamana-Sena.

Purushottama Deva was a Buddhist. He began his book with नमो बुद्धाय । Such illustrations as,

जिनः पातु वः (३३११७३), न दोषप्रति बौद्धदर्शने (२१११६), बौद्धोयं मतम् (४१११८), महाबोधिं गन्तास्मः (३३३११७), प्रणम्य शार्ङ्गे तुगताय तायिने (२११३२), &c.

Buddha being also styled तायिन्, point to his Buddhism. His promptitude to prepare a mutilated commentary on the Astadhyayi, leaving out its exclusively Vedic portions and thereby to impede and discourage, to a certain extent, the Brahminic faith, seems also to support this view. Besides, he followed very faithfully the other Buddhist grammarians in setting down in several places, the aphorisms of the sage, in forms either mutilated or augmented by interpolations. No Brahmin classical author would do it, as it would entail a wrong *Parayana* (पारायण) (S) and be a sacrilege. Purushottama's devotion to Buddhism was perhaps, unlike Saranadeva's, very strong and pronounced and this might have made him a distant associate with, or an ill-assorted companion to, the other learned men of Lakshma-

(S) The पारायण is a complete reading, from start to finish, under a kind of religious vow, of holy texts emanating from the sages who are their authors. Panini's Grammar is the chief वेदाङ्ग and hence holy to the followers of the Brahminic faith.

nasena's court, who were mostly the followers of the Brahminic religion. Hence it may be that his name is not in the list enumerating the names of some of these *savants*.

Purushottama Deva was most likely a Bengali. According to Sristidharacharya, he was an obedient acquaintance of the Bengali king Lakshmana-Sena. In his exposition of the Rules on the arrangement of the letters of the alphabet, called the *Pratyahara Sutras*, says he—“वश्, हश्, वश्, जश्, झश्, पुनर्वश्” (T). Now वश् and जश् are different in meaning and sound. In the Deva-nagara alphabet, they are different in shape too. It is only with the Bengalis that व and ज are identical in form and pronunciation. They stand alike in the Bengali alphabet. So this passage deserves consideration. Unless Purushottama Deva was a Bengali, why should he remark “वश्, जश्, झश्, पुनर् (that is, again) वश्”? That is, why should he take वश् and जश् as identical by putting the word पुनर् which indicates repetition? This identity consists, of course, only in form and pronunciation. If this extract does not yield a conclusive proof of his being a Bengali, it amounts to a sort of moral certainty. Again such passages in the Bhasha-Vritti as “पद्म(वती । नद्यां मनुष्य ।” (इ० ११०) and “लेखको नास्तिदोषकः” (२।२।२४) (U) also appear very significant and suggestive. He names certain localities as पुष्करी (इ० २।१२), कपिल्यो (इ० २।१५) and अनकसत्त (इ० २।१४), the topographies of which, when determined, may throw further light on the point.

II. The Text.

According to modern investigation, Lakshmanasena's reign began in 1169 A.D. If so, the Bhasha-vritti too is to be taken as composed then,

(T) *Vide* the text of the भाषावृत्ति P. I. The first वश् begins with the वनःश्चकार put in the प्रत्याहार Sutra 5. It contains and implies व र ल ज म ङ च न झ भ ष ड ष ज व न ड and द. The other is वश् and it begins with बीडा वकार and is in the प्रत्याहार sutra 10. It contains and implies only the letters व न ङ and द. So वश् and जश् cannot be alike in meaning. It is only in appearance and pronunciation that पुरुषोत्तमदेव takes them identical, like others whose mother-tongue is Bengali.

(U) पद्मवती or पद्मा is the name of a river which still passes through North and East Bengal. लेखको नास्तिदोषकः was a very familiar apology with the old Bengali copyists of MSS. They were in the habit of setting down this often, as an excuse for the sins of omissions and commissions in their professional transcriptions—“बयाहटं तथा लिखितं लेखको नास्तिदोषकः ।” इति ।

if he had directed Purushottamadeva to do it *after his accession to the throne*. If Sarana and Sarana-deva were identical, quotations from it could also easily find their way into the Durghata-vritri within a year or two. For, Sarana and Purushottamadeva were both under the patronage of Lakshmana-sena and most likely neighbours to one another. But if Sarana and Sarana-deva were not the same personage the Bhasha-vritti might not be written so late, considering the want of facilities in the currency of books at the time. Taking then 20 years or so, as the minimum period for the sufficient circulation of the Bhasha-vritti, so as to make its extracts possible for being inserted into Sarana-deva's work, it might be composed in about 1150 A.D. This agrees well with the view that Lakshmanasena was then merely a prince and not yet a king. As a prince too, he might patronize the Learned as well. Sristidhara then called him a king, simply because he was a king though subsequently. His statement does not absolutely imply that Lakshmanasena directed Purushottamadeva to prepare the Bhashavritti, when the former had actually been reigning. Or he might mean that Lakshmanasena who had ordered for the preparation of the book was the king Lakshmanasena and no one else.

III. The Commentary.

The Bhasha-Vritttyartha-Vivriti is the name of a commentary on the Bhasha-Vritti. Its author is one Sristidhara. He introduces himself as Sristidharacharya. In the colophon of some of the MSS, the commentary has the statement इति श्रीहृद्विषयचक्रवर्तिविरचिता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता । But he puts a stanza in Anustup, at the end of every Pada with necessary changes, of such a form as :—

भाषावृत्तार्थविवृतौ श्रीहृद्विषयचक्रवर्ति ।

प्रथमो विवृतः पादः प्रथमाध्यायसङ्गतः ॥१॥

in which only Srisristidhara-Sarmana (श्रीहृद्विषयचक्रवर्ति) occurs and nothing more. As the circulation of his book appears to have been confined only in North Bengal, he was undoubtedly a Bengali Brahmin of this part of the country. This assertion is further supported, if he really had as his surname, the word Chakravartin, a title held by many Brahmins of Bengal.

His object was to amplify the Laghu-Vritti, otherwise known as the Bhasha-Vritti. Says he—

“नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंग्रहकृताश्च मतानि ।

श्रीसृष्टिधराचार्यो जगुत्तरे गौरवं कुरुते ॥

He quotes from the

मेदिनीकोष, सरस्वतीकण्ठाभरण (दा२।१३), मैत्रेयरचित, केशव, केशववृत्ति, उदात्तराघव, कातन्त्रपरिशिष्ट (दा२।१६), धर्मकीर्त्ति (रूपावतार), उपाध्यायसर्वस्व, हज्जचन्द्र (दा२।२६), कैयट (दा२।१६), भाष्यटीका (भाष्यप्रदीप), कविरहस्य (अ२।४३), सुरारि (अनर्घराघव) (३।२।२६), कालिदास, भारवि, भट्टि, माघ, शोधर्ष (नेषधचरित), वल्लभाचार्य (माघकाव्यटीका) (३।२।२१२), क्रमदीप्तर (प्रा२।७८), पद्मानाभ, मञ्जुषा (प्रा२।१४४) &c.

This Manjushah does not belong to Nagoji-Bhatta who lived at the earlier part of the 18th century A. D. It is reported that Nagoji was invited by Jayasimha to Jayapur in 1715 A. D. to officiate as a priest in the Aswamedha ceremony performed by that king. On the other hand, the MSS. of the Bhasha-Vrittyartha-vivriti are found to have even been transcribed by its students in 1714 A.D. (V). Bearing in mind the dates of the authors of the Kabi-Rahasya and the Medinikosha and those of the aforesaid transcription of the Commentary in question, Sristidhara seems to have flourished in the 17th century A. D. and written his commentary in about 1650 A. D. We present here to our readers, the beginning and the end of the Bhasha-Vrittyartha-Vivriti as specimens of its internal matters.

(V) The MSS. of the भाषावृत्तार्थविवृति marked here No. X., has the dates of its transcription given in it. At the end of its 6/1 is शकाब्दः १६३२ ; at the end of 6/3, शकाब्दः १६३१ ; at the end of 6/2, श्रीदुर्गाचरण नन्दा विपदसिन्धुतरो मुदा । हरेष्वोऽलिखन् पुनो शाके शून्याम्बिभूषतौ ॥१॥ शकशून्याम्बिभूषति is unintelligible. The last line of the stanza is much worn out and rubbed. To some extent it is illegible too. Though it is so, the MS. No. xi. is explicit and decisive. It has at the end of its 6/3, जगुत्तरे चन्द्रमिति शकाब्दे मासे तपाशो रविसरे च । श्रीविष्णु-रामेण चरामरेण व्यालिखिता व्याकरणस्य टीका ॥१॥ There is only some rubbing here over the letter त्. It might have been सा in its new state. As to the date however,—जगुत्तरे चन्द्रमिति शकाब्दे,—it is quite clear. It is शक १६३६ i.e. 1714 A. D. शकाब्दः १६३१ is 1709 A. D. and शकाब्दः १६३२, 1710 A. D.

ओं नमो गणेशाय ।

अथ भाषावृत्त्यर्थविवृतिः ।

सुरमयनं पुरमयनं मारमयसुमारमयम् ।

फलाधरतल्पं फलाधरतल्पं वन्दे वागारिमसमवागारिम् ॥ १ ॥

नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंग्रहकृताच्च मतानि ।

श्रीस्वष्टिराचार्यो लघुवृत्ते गौरवं कुरुते ॥ २ ॥

न्यासयन्त्यार्थतात्पर्यप्रथ्यालोचनशालिभिः ।

बोधोऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्मे परिश्रमः ॥ ३ ॥

स्वाभीष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिचार्यसुपनिबध्न् प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षादतः प्ररोचयन् गन्धारम्भे वृत्तिकृत् पदामेकं सप्तदाजहार—

नम इति । यथावैपक्ष्याद्विही प्रतिभा बुद्धिः । सा स्वतो भक्तवात्सल्येन भक्तानामनुकम्पनोद्यत्वेन च यस्यास्ति स बुद्धो भगवान् । अर्थ आद्यच् (५।२।२७) । तस्मै नमः । नमःस्वस्तीत्यादिना (२।३।१६) चतुर्थी । प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादिमद्विधा च तं नमस्कृत्येत्याधाति । स देवदेवो यथा सर्वज्ञस्तथा तत्परणानुग्रहादहमपि प्रकृते कर्मणि सर्वाथैविज्ञो भवानीति हृदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनो लज्जन्सेनस्व राज्ञ आज्ञया प्रकृते कर्मणि प्रनजन् वृत्तेलघुताया हेतुमाह—

भाषयामिति । भाषते लोकोऽनया परिपाक्येति गुरोश्च हल (३।३।०३) इत्यकारे कृते भाषा लोकपरिपाटी । यद्यप्यपशब्दप्रक्रिययापि लोको भाषते तथापि साधुशब्दसाधकशास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्दभाषयामिति बोध्यम् । तथा ह्याहिताग्निरपशब्दप्रयुक्तानः प्रायश्चित्तीर्षां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत् । हे अरय इत्यर्थे हे अलय इति वदतोऽसुरान् सुराः परावभुवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालाप्रविष्टेन नापभाषितवै न स्नेच्छित्वा इति श्रुतेः (W) । मनसा संकल्पयेत्, ततो वाचाभिलषेत् ततोऽनुक्रामेत् क्रियाम् । सा च परिष्कृता वागभिमताय फलायेति श्रुतेश्च । याज्ञिकेन संस्कृतेव वागभिलपनोया ।

(W) अपभाषितवै comes from अप+भाष+तवै and स्नेच्छितवै from स्नेच्छ+अन्यत्पशब्दे अस्तुतेऽपशब्दे चेत्यर्थः with the same affix तवै which is a Vedic one applied in the sense of कृत् affixes, that is in the sense of भाव and कर्म । अपभाषितवै therefore means अपभाषितव्यम् and स्नेच्छितवै स्नेच्छितव्यम् । The rule is कृत्यार्थे तवै-कर्म-केव-त्वः (३।३।१४) । The sutra तुमर्थे सेसेन् &c (३।३।८) too provides तवै ; but that is in the sense of तुमन् । अपभाषितुम् and स्नेच्छितुम् will then be the meanings.

तस्याश्च विवक्षाविषयत्वम् । साधुर्हि दानाध्ययनादिषु कर्मेषु प्रवर्त्तमानोऽपशब्दं न भाषेत ।
श्रुतः सदैव संस्कृतं भाषेत । यथा बृहस्पतिः—

"नासंस्कृतां वदेद् वार्थो कर्म कुर्वन्नयश्चियाम् ।
यज्ञोऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तोयते द्विजः ॥ १ ॥
सुसंस्कृतामेव गिरं भाषितानापदि द्विजः ।
अपभ्रंशाभिधायी तु वर्ज्यः स्थाव्रश्चकचयोः ॥ २ ॥

इति । तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासनज्ञानादेवेति कारुणिकस्य मुने स्तदर्थं
शास्त्रनिर्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंशयस्तत्तत्पदप्रयोग इति स्वपरिग्रहस्य प्रयोजन-
मभिहितम् । उक्तञ्च—

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नीतं तावत् तत् केन गृह्यताम् ॥ १ ॥"

इति संस्कार स्तेनोक्त एव । यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग-
निपुणः स शिवो देवः । तदनुग्रहीतो वा पाणिन्यापिशलिकाशक्तृस्त्रादीनामन्यतमस्तदभि-
मतया प्रयोगमन्याद्या । भाषणं भाषा । तथाच भाषाशब्देन लौकिकपदप्रयुक्तिरुक्ता ।
तस्याश्च लौकिकविषयत्वम् । काले चास्मिन् कनीयसि सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्
वैदिकेषु प्रयोगेषु लोकस्तथा नार्थो यथा व्यवहारसम्पादकप्रयोगेषु । अतो ममेदं-
वृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिरित्याह—यथेति । मनेरुच्येति (उक्त्, ३५५१)
मन्यतेरिप्रत्ययः । अकारस्योपधाया उत्त्वञेति । मननात् तत्त्वज्ञानान् मुनिः ।
त्रयाणां मुनीनां समाहारस्त्रिमुनिः । तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषाम् । वीक्षाया-
मवधौभावः । अन् त्वपञ्चम्या इति (२१३८३) षष्ठ्या अम् । पाणिनिस्तृणाणि काव्यायन-
वाक्यानि भाष्यकारमतानि च भाषोपयुक्तानि । तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वीति ।
लघ्वी अल्पा । उक्तरीत्या त्रिखिद्येऽल्पे लघुरित्यमरवचनादिष्टा च । अन्यत्रानर्थित्वदेव ।
वृत्तिरिति । इतु विवरणे इत्यस्य देवादिकस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादौ
वाहुतुधातुं मन्यन्ते तेषां इतु भाषार्थ इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयत इति ।
विधातुमारभ्यत इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयत इति । विधातुमारभ्यते वृत्तिञ्चेति
काकाच्चित् । आकरणशास्त्रमारभमाणो भगवान् , पाणिनिमुनिः प्रयोजननामनी
वाचिख्यासुः प्रतिजानीते (X) अथ शब्दानुशासनमिति । अथ शब्दो यद्यप्यारम्भार्थं
स्तथापि—

"बोद्धारचायशब्दश्च दावेतौ व्रक्षणः पुरा ।
कण्डं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकादुभौ ॥ १ ॥"

(X) This assertion is wrong. "अथ शब्दानुशासनम्" are not the Sutrakara's words. They belong to the भाष्यकार. Says कैट— "महाभाष्यकारो विवरणकारोऽन्वयाकारश्च साक्षात्-

इति स्मरणान् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यत इत्यर्थः। अनुशिष्यन्ते
अनुपाद्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनम्। करणे लृट् (३।३।१।२)। शब्दानामनुशासनमिति
शेषवर्णोपमासः। शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम। देवतावन्दनादिकं मङ्गलमन्यत् किमिति
मुनिना न कृतमिति न देशम्। अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्। आविर्भूततत्त्व-
ज्ञानस्य सुनेर्विघ्नाभावस्य सुविदितत्वाच्च। वृत्तिकृद् विवृणोति—लौकिकानामिति। लोके
भवा लौकिकाः। अध्यात्मादि (३।३।६०, वा)। यद्यपि शब्दशब्दः समासे प्रविष्ट-
स्तथापि केषामिति प्रश्नमुन्नीय आख्येयमिदम्। इत्यते च प्रश्नो यथा बहुपुत्रेण
मम पुत्रो मरीचानित्युक्ते स पृच्छते कस्येति। राजपुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज इति।
यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योन्नयनं भवेत्।

उत्तरं नाम तद् वाक्यस्थानकुर्यादिति ॥ १ ॥

द्वीपविद्रावर्णौ विद्यां यदा लेभे पतिर्मम।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो द्वीपभयं कृतः ॥ २ ॥

अनेनात यामे कौडम् द्वीपभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते। एवमिहापि वेषा-
मितुात्रेयम्। प्रयोजनञ्चापभंशशब्दनिवृत्तिरित्युक्तमेव। अनुशब्देन निष्ठा एवामी
शब्दा निवृत्तप्रवृत्तार्थमन्वाख्यायन्त एव न त्वपूर्वतयोपादीयन्त इति प्रतिपादितम्।
अन्वयाऽऽहोतसङ्केततयाऽर्थसम्पादका न भवेयुः। अभिधानस्याश्रयत्वात्। अभिधान-
प्रामाण्याद्वि शब्दप्रवृत्तिः। न हि सतमस्तोत्रेवं प्रयोगो भवति। तथात्वे पञ्च सुक्त-
वन्तोऽस्तेत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात्। न चेवम्। तस्मात् स्थितमेतत् सिद्धशब्दान्वाख्यानमेतत्।
भर्तृहरिणा तु द्वादशप्रकाराः शब्दा निरूपिताः।

यौगिका योगरूपाश्च रूपाः संलक्षिताः स्थिताः।

नानार्थाच्चेति षट्शब्दा ज्ञात्यादेरभिधायकाः ॥ १ ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि।

तदा लाल्पिकाः षट् सुप्रयमे द्वादश स्मृताः ॥ २ ॥ इति।

योगमूला राजपुरुषपाचकौपगादयो यौगिकाः। योगे सत्यपि ये प्रतिनियतविषयाः
सप्तपथैपङ्कनादयस्ते योगरूपाः। वेषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थौ नातुसन्वीयते
गोमहिषाद्यादय औषादिका स्ते रूपाः। यथोक्त सुखादयोऽनुत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति।
अतएवेदुदुपत्रस्य चाप्रत्ययस्तेत्यत्र (८।३।४१) निर्देवंहिराविच्चतुरामित्युक्तम्। तेन
प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियत इति यावत्। उष्णादयो बहुलमिति (३।३।१) तेषु

प्रयोजनमाह अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रचोदादीनि पञ्चाह इत्यन्ते। स्वार्थं व्याख्यातुं
तदवयवमयशब्दं तावद् व्याचष्टे अथेत्ययमिति। भाष्यप्रदीप, P. 1. माधवाचार्य also asserts this
and supports कैषट, in his exposition of the पाणिनिदर्शने in the सर्वदर्शनसंग्रह।

मुनिगोक्ताः । एवं ये तु लक्षण्या वर्तमाना अपि वाचका इव द्विरेषादयस्ते लक्षितरूपाः ।
 द्वौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे वरंरशब्दे वा स द्विरेषः । द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो
 ध्वनति । द्विरेषशब्दस्तयोरभिधेयावभिधत्ते । न च पराशरादिकमभिधत्त इति
 रूढ एव । ये त्वौषादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः प्रायेण व्यक्तावयवाद्याः सदुक्ति-
 महिम्ना कापि तदर्थमन्दर्शिनस्ते स्थितरूपा यथा कुशजमण्डपादयः । कुतुमितं यथा
 स्यात् तथा श्रुतिरिति गच्छति । कुपूर्वः यचाद्यजनः श्रुतिघातुरिति । कुशं लाति आदत्त
 इति वा । मण्डं निसावं पिवतीत्यातोऽनुपसर्गे क इति (३।२३) कप्रत्ययान्तावेतौ निपुण-
 यद्विभेषवाचकौ ।

‘यतार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥ १ ॥ इति ।

तथात्रापि साधु एव । अथ

“राजान इव स्वकर्मकुशला यत्र मुनयो

यत्र मन्दामय इव सनागरमण्डपाः प्रदेशाः ।”

इति जदपदवर्णने स्वकर्म राज्यस्य रक्षकं हरणञ्च तत्र कुशलाः समर्थाः । अथच
 कुशं लान्ति यज्जन्ति । एवं सनागरं शुण्ठीसहितं मण्डं पिवन्ति । नागरे विदग्धजनैः
 सञ्चिता मण्डपाच्चेत्यर्थव्यवति कायेऽवयवार्थमपि स्पृशतः । नानार्था जौस्तदादयः ।
 यदाप्येते उक्तेषु पक्षस्त्रेव प्रविशन्ति तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवर्तितनिमित्तमाश्रित्य
 बहूनर्थान् प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः । एवं राजपुरुषसङ्घो राजपुरुष इत्यनया
 रीत्याह एत एवेति । एते शब्दा उपचारेण गौण्या लक्षण्या वा यद्वन्यत्र प्रयज्यन्ते
 तदा लाक्षणिकाश्चेति जातिगुणक्रियात्रयाणां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव । एधत
 इत्यादयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः । प्रतिष्ठत इत्यादयो लक्षितरूपा इति सकलसंयहः ।
 जात्यादयश्च यथावसरं वक्ष्यन्ते ।

यदापि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिनस्तथापि, ‘स्फोटवर्था यस्मादिति स्फोटाख्येन
 शक्तिविशेषेण संस्कारात् प्रतीतेनार्थप्रतीतिरिति भाष्यम् ।

एकैकवर्णासामर्थ्यान् मेककानुपपत्तितः ।

एकस्मृते नदीदीनसामर्थ्यात् स्फोट इत्येते ॥ १ ॥

नादेराहित्यौजायामन्धेन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपोकाशं बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ २ ॥

ध्वनिश्च त्रिधा यथा “शब्दार्थोभयशक्तुदृष्टस्त्रिधा संकथितो ध्वनि” इति ।
 पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णाश्रयः स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति ।
 शब्द ऋक्षेद्याहुराचार्याः । स एवार्थप्रत्यायक इति च स्थितम् । प्रत्यक्षञ्च लक्ष-
 यवहारः शोकानन्दादिरूप एवान् प्रमाणम् ।

अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव शब्दा अनुश्रियन्त इत्यनेन परिश्रमेण । तेषां तथैव सत्तात् । अथ बाह्यैस्त्वानामौशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः ज्ञातो ज्ञायते ? पृथिव्यामेव वा दवीयो-दीपदेशवासिभिः प्रयुक्ताः शब्दाः कथमितरहोपवासिभिरुच्चार्येरन् ? तस्मादुक्तशब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते तदर्थाऽयमारम्भ इति चेदुचितमेव दीर्घाबुधां कालप्रभूतत्वेन । कथायुषां तु तादृशे महति शब्दाद्यैव दुःशक्यपारवृज्जा जिघृक्षेव न स्यादित्युद्देशमाशङ्क्य सुश्रुतां प्रणालीं मुनिरुपदिशति ।

प्रकतीति । प्रथमं क्रियत उच्चार्यत इति प्रकतिर्धात्वादित् । प्रतीयन्ते विधीयन्त इति प्रत्ययास्तत्सु प्रकृतत्वद्वितविकरणागमाः । तेषां स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्तेऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्यपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इति भावः । परिकल्पनयेति । अनेन कल्पनामात्रं नतु परमार्थत इति सूचितम् । ननु केऽप्यत्रानेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः कंचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य प्रत्ययविधाने सर्वस्वरूपग्रहणेऽनेसानां मानुषाणां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह— सामान्येति । धातुत्वं सामान्यम् । अनुदात्तोदात्तस्वरितत्वादयो विशेषाः । तथाच प्रातिपदिकत्वं सामान्यम् । गर्गादिनडाद्यादयो विशेषाः । तद् यथा तदता लक्षणेन बहुल-तममपि प्रमेयं सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणज्ञासाधारणधर्मवचनं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् । वृत्तिकारोऽपि संग्रहमूर्तं स्वत एव सुसुटुमिति मत्वा मुनिबुद्धयमपि प्रकाशयन्नाह— गत्यन्तराभावादिति । ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री मतिर्गमनेऽपि चेति स्मरणाद् गतिरुपायः । अन्तरशब्दोऽन्यार्थः । यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य (२।१।३१) परनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्योपायान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधिविषेऽपि पराश्रितत्वाद् गुणत्वे विभाषा गुण इति (२।३।३५) पञ्चमी । अभागे हि स्वसम्बन्धमाश्रयति । नतु आपकाहेतोरेव हेति नियमः । पुंयोगादाख्यायामिति (३।१।३८) निदर्शात् । सुवृत्तानि तिष्ठन्तानि च पदान्वर्थसम्पर्काणि च । न च अदुःख इत्यादीनि वृद्धिरद्वैजितिः (१।१।१२) वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा वर्णाः सुखप्रतिपत्तयैरनुदाह्रियन्त इति चेत् तदपि न । दीर्घानुस्वारविसर्जनीयजिह्वाश्ल्लीयादीनामप्रयोगात् । कादयो भावसानाः स्पर्शा इति स्थिते तेषां पञ्चानां वर्गाणामतिविप्रकीर्णत्वात् केषामपि वर्णानां द्विस्त्रिचदशानां मुनिरूत्रस्य सार्थकतयाऽवश्यमेव चतुर्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्यर्थ इति विग्रहस्य सिद्धान्तमाह— वर्णानामित्यादि । वर्णा अकारादयः । तेषामाद्यसुचारणमुपदेशः क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थमुपादानम् । अनुबन्धासङ्गनचार्थो यस्य स उपदेशस्तथेति प्रकृते योजयति । तदुभयमिति । उभाववयवौ यस्य वृद्धस्य तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्य रूपं प्रत्याहारसंज्ञार्थम् । तस्मैतस्मिन्नादिरन्ध्रेण सहेतेत्येतत् (१।१।३९) प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तावकारादीनामग्नित्वेवमादिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति ।

सा चेति । संज्ञेति लाघवेन संयज्ञो यथा स्यादिति कृत्वा । तथा चाब्भलादिसंज्ञार्थ-
मेतानि सूत्राणि । सूत्रम्—

“स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विन्यतोमुखम् ।

अस्त्रोभमनवद्वच्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥ १ ॥ इति ।

स्त्रोभा निरर्थकाः । तदधीनं सूत्रम् ।

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षसमाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्” ॥ १ ॥

इति तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्वपक्षः । समाधानं विद्वान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्युप-
गमार्थं इति यावत् । अत्र विभक्तयो न कृताः । न च संहिताकार्याणि । स्वरूपभङ्गभयात् ।
प्रयोगस्यवर्गानुकरारूपपाद्यामेवां कार्यार्धसुपाक्षानामभेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

“येनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृतुस्तं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः” ॥ १ ॥

इति कात्यायनवाक्येन सूत्राणामेषां श्रीमहेश्वरमुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं
साधुतममेवाभिधत्ते ।

अथ व्याकरणग्रन्थार्थ इति । कथम् ? व्याकरणस्य व्याकरणे सावर्ण्याभावेन
दीर्घाप्रप्तिः । विवृतं करणमूलाग्र्यां स्वरानाच्च । तेभ्य ए व्यौ विवृततरौ । ताभ्यामपि
ऐ व्यौ । ताभ्यामपि व्याकारः । संवृत स्वकार इति प्रिचासूत्रप्रणयनात् । अत आह—
व्याकारस्येति । शास्त्रान्ते व्य व्य इति (८।४।६८) सूत्रम् । तस्य चायमर्थः । प्रयोगे
व्याकारः संवृतकरणक एव प्रयोष्यः । केवलमाकारेण सावर्ण्यार्थमत्र विवृतत्वेनोपदेष्टव्य
इति विवृतेनाप्यकारेण विवृततरस्याप्याकारस्य सावर्ण्यम् । विवृतोपदेशसामर्थ्यात् ।
तुल्यास्यप्रयत्नमिति (१।१।१६) निर्देशाच्च । चतुर्दशैव सूत्राण्येकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषा-
मेकैव प्रकारेण विवरणं कुर्वन्नाह च । व्याकारादीनित्यादि । सूत्राणां विच्छेदेन पाठाद्य-
व्याकारादीनामन्यत्वादादिरन्त्येन सहेतीति (१।१।७१) सूत्रस्थोपस्थाने तानि तानि नामानि
भवन्तीत्याह—अन्त इति । आदित्वं तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य भवतीति काल्पनिके-
ऽप्यादित्वे इमादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्वत्र व्यकारादयो ह्यन्त एव । ह्यवरदादौ तूच्चारणार्थो-
ऽकारः । ननु ह्यसंज्ञाया अनिव्यत्तेरेषां कथमित्संज्ञेत्याह—इत्संज्ञकानिति । युक्ति-
माह—प्रत्याहारार्थमिति । अतस्तत्सामर्थ्यादादिरन्त्येनेति (१।१।७१) सूत्रेणैवोपपत्तौ सङ्-
ग्रहणादधिकारित्संज्ञा क्रियत इति भावः । प्रत्याहारश्च स्वलोप प्रवर्त्तनेन यद् बहुनासुपादानं
तदर्थम् । न त्वमजादिसंज्ञाकार्यार्थम् । तथाच दोषो व्यौ (६।४।६०) तिङ्स्थिप्रभृतयः
प्रयोगाः । क्रियाविशेषणत्वात् कौबलम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकाया संयोज्यति—

एकमिति । नानो विशेष्यत्वात् क्लीबत्वमितिभावः । चतुःसहितानि पञ्च (Y) शाक-
पार्थिवादि । (२।१।६०, वा) । लकारोपदेशस्य लङित्वादङ् (३।१।५५) संज्ञयेति श्रुतिश्च
फलम् । कुमारी ऋतक इति वक्तव्ये लतक इत्यस्याप्यसामर्थ्यात् कुमार्य् लतक इति लकार-
स्याच्चे यथादेशः (६।१।७७) फलमिति । नतु सावर्ण्यम् । ऋकारलकारयोः सर्व-
संज्ञेत्यपि सिद्धम् । तथाच दातादृष्टदित इति (१।१।५५) निर्देशः । नापि यणविधौ यथा-
संख्यार्थम् । आन्तरतन्वात् सिल्लेः । इत्संज्ञापि प्रयोजनम् । अङ्गविधानसामर्थ्यात् ।
हकारस्याट् स प्रवेशाद् वह्निर्णेति खत्वम् । भलि प्रवेशात्कमे यङ्ङुगन्ताल् लोट्सिपि
शंशांश्चेति दीर्घानुस्वारौ । शलि प्रवेशात् क्सच्च दुहादेः । आद्यो वकारोऽन्तःस्थः
सानुनासिको निरनुनासिकश्च दन्त्योष्ठोऽल्पप्राणः । अन्यस्तु जघनवर्त्तो वर्ग्य ओष्ठः
स्पृष्टकरणः । तस्यैव भवभावः । तेन ऋगाविद् विवृत्तमा वक्ष्यतीत्यादौ न भव । तथाचापि-
शलिः—“दन्त्योष्ठालाङकारस्य वक्ष्यध्वध्वां न भव ।” इति ।

“उद्धृतौ भवतो यन्न यो वः प्रत्ययसन्धिजः ।

अन्तःस्थं तं विजानीयाच्छेषो वर्गोऽयं लब्धते ॥१॥” इति ।

तथा संवत्सरशब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तःस्था हिप्रभेदा इत्यन्तरतमे सानुनासिके
वकारे सर्व्ववत्सर इति । सम्बदितं सम्बाद् इत्यादिके वद स्तैर्य्ये वद संदेश इत्याह्वीयस्य वा
ओष्ठालान्मकारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवायामिति चौरादिके ।

रपर इति । ऋकारसावर्ण्ये लकारस्य यङ्गणे तवल्कार इत्यत्र लभावार्थं र इति ।
हयवरद्वित्यत्रस्थरवर्णेन लसित्यत्रस्थाकारेणानुनासिकेन इता प्रत्याहार इति जयादित्यस्य
वृत्तिव्रततो मतम् । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति (पा३।४७, वा) कात्यायनस्य मत-
मित्येतद् द्वयम् । अन्यदुष्वादि । एकं त्रीणीत्यादावेवामप्रवेशः । एतास्तु चतुर्दशसूत्रा
निबद्धाः । परास्तु सुदृप्तपृष्ठिदादयः कल्पिताः संज्ञा निर्देक्ष्यन्ते । अयोगवाहानां
सामान्येनोपदेश इति । शिञ्चासूत्रे अवर्णोऽयमन्यशब्दैकदेशः । जे प्रोष्ठपदानामित्यत्र
(७।३।१८) ज इतिवत् । बाह्व प्रयत्न इति घञि बाह्व उच्चारणम् । तेनान्ययोगोच्चार्याणा-
मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना अवहार इत्यर्थः । स च यथा शक्नोत विधिः
कर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः । अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादित्वकार उच्चारणार्थः ।
हकारो दिव्यठ्यते । अटि शल्थपि च प्रवेशार्थम् । तेनार्हणाध्वच्चदिति । लण्मध्योऽकारः
प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् ।

(Y) अस्मिन् मते “एकं द्वे षट् तदैवैकं चतुष्षष्टिर्देव जे”त्येव पाठः । तवेदुदुष्षष्ट्य चाप्रत्ययस्य-
(पा३।१४) खनेन नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येवनेन वा (पा३।४५) चतुष्षष्ट्येव नित्यं फलम् । मताक्षरे तु
चतुरिति सुवृत्तययानं पदम् । तस्य चतुर्वारमित्यर्थः । तत्र द्वित्रिचतुरिति कृत्वोर्ये इति (पा३।४६)
वैकल्पिको विवर्जनीयः ।

“एकस्मान् ङ अ ञ वटा दाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

येयौ चयौ चतुर्थ्यो रः पञ्चम्यः श्रुतौ षड्भ्यः ॥१॥

इति महाभाष्यम् । (Z)

१ । वृद्धिरादेच् (११११३) ।

संज्ञारूपेणार्थवत्त्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धिशब्दात् स्युः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थ
एव । आदिति ऐजिति च पृथगेव पदे ।

... ..

From the end, that is, from the end of the चतुर्थेपाद of the अष्टमाध्याये ।

६५ । भरो भरि सर्वर्षे (८११६५) ।

भरः किम् ? शङ्कम् । रेफात् परस्य ङकारस्य गकारे न लोपः । भरि किम् ?
प्रियपञ्चनम् । प्रियाः पञ्च वेषां तेषाम् । अल्लोपोऽन (६११२३४) इत्पधालोपः । स्तुत्वं
नकारस्य अकारः । पूर्वतामिद्वीधे न स्थानिवदिति (१११५८, वा) अल्लोपो न स्थानिवत् ।
अत्र चकारस्य अकारे न लोपः स्यात् । हल इत्येव । वाग्मी । अत्र गस्य गकारे लोपो न
भवति । प्रत्यमिति । अच उपसर्गात् (७११४०) इति द्वितकारः । स वादेशः । कृतकारे
तस्यान्वयस्य लोपः । शिखीति । शिखरातो हर्षिः । दृत्वेन घस्य ङः । भलाञ्जय
भशीति (८११५३) ङकारस्य ङकारः । अन् । अमोरल्लोपः (६११२२) अदुस्वारपर-

(Z) “इति महाभाष्यम्” indeed !! The supporters of Sristidhara, if attempting to verify this statement, will surely be as successful as was once an admirer of the military, who was determined to have an interview with and therefore in search of *Captain Towers*, whom he had heard of in :—

“Our revels now are ended ; these our actors,

As I foretold you, were all spirits and

Are melted into air, into thin air :

And like the baseless fabric of this vision,

The cloud-*Capt towers*, the gorgeous palaces,

The solemn temples, the great globe itself,

Yea, all which it inherit, shall dissolve ;

And, like this insubstantial pageant faded,

Leave not a rack behind. We are such stuff

As dreams are made of, and our little life

Is rounded with a sleep.”—The *Tempest*, Act IV., Scene i.

The stanza एकस्मान् ङ अ &c. occurs in the *Kasika Vritti* (काशिका, वृत्ति) .

सवर्णौ । अकारात् परस्य ङकारस्य ङकारे वा लोपः । रुन्वोति । रुधिर् आवरणे ।
हृदिः । धातुप्रकारस्य भलाङ्गश् भङ्गोति (८१५३) दकारः । तस्यापि धकारे वा लोपः ।
बन्धुमिति । इत्थ बन्धने । अनिद् । तुमुन् । धातुप्रकारस्य जश्चत्वेन दकारः । तस्य
वा लोपः । तर्पति । छप प्रीयने । लघूपधगुणः (७३८६) । तकारो दन्धः । पकार
कोष्ठ इति सावर्ण्याभावात् लोपः । अत्र खरसूत्रे हे इति ।

६६ । उदात्ताबुदात्तस्य खरितः (८१६६) ।

६७ । नोदात्तखरितोदयमगाङ्गाकाश्रपगालवानाम् । (८१६७)

अत्र नोदात्तखरितोदयसूत्रे उदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । आकरणं निमङ्गलमिदम् ।
आदौ वृद्धिरादैर्जिति (११११) वृद्धिशब्दः । मध्ये शिवग्रामरिष्टस्य कर इति (११११३३)
शिवशब्दः । अतोदयशब्द इति ।

६८ । अ अ इति (८१६८) ।

आदौ विवृतो द्वितोयः संवृतः । विवृतोऽकारः प्रयोगेषु संवृतो भवतीति । तत्तत्-
कार्यार्थं विवृतः । नतु तस्य तथा प्रयोगः । अपितु विवृतत्वेनाद्येनाकारेण द्रष्टेनात्र दीर्घ-
प्रत्ययोर्यद्दृष्टं नेष्यते । विशिष्टगुणवत् उच्चारणसामर्थ्यात् उदयग्रहणादुपवर्त्तमानादा ।
अकाररूपेणोदयो यः स संवृतो भवतीति वा । त्रिपाद्यामसिद्धाधिकारे संवृतत्वविधानं
तस्यासिद्धत्वाद् दीर्घत्वादिकार्यार्थमिति मेत्वेयः । वृत्त इति । विसर्गनिकटेऽपि संवृतो-
ऽयमकारः । सिद्धिरिति । अनेन वृत्तिज्ञता मङ्गलं सूचितम् । अशब्दो विष्णुवाचक
इत्युच्चारणादेव सर्वं सम्पन्नम् । काशिकेति । काशयति प्रकाशयति सूत्रार्थमिति काशिका
जयादित्यविरचिता वृत्तिः । काशां भवा वा । भागवृत्तिर्मूर्च्छहरिणा ओधरसेन-
नरेन्द्रादिष्टा विरचिता । तयोर्वृत्तयोर्मैतं व्याख्यातुं प्रतिपादयितुं यदि धीः प्रतिभा वर्त्तते
तदेयं भाषावृत्तिः विचिन्तायामिति श्लोकार्थः । विलोक्यवामिति च कश्चित् पाठः । कश्चित्
काशिकार्थः कश्चिद् भागवृत्तार्थो मया प्रकाशितः । न खमतिचाश्रव्यादेवाभ्यामन्यत् किमपि
विवृतमिति भाव इति

भाषावृत्तार्थविवृतत्वमाध्यायमङ्गलः ।

चतुर्थो विवृतः पादः श्रीहृदिधरशर्मणा ॥ १ ॥

इति श्रीहृदिधरचक्रवर्त्तिज्ञता भाषावृत्तार्थविवृतः समाप्ता । श्रीरामः । श्रीः ।

The so-called quotations in the commentary "from the Maha-bhasya" will often be found either wrong or altogether non-existent and hence probably given on hearsay (A A). If they were not the foolish manipula-

(A A) Sristidhara's attempt to explain पट्टिकोपाध्याय in पट्टिकोपाध्यायः त्रिपाद्य कर्त्तृचपेटामदात्, probably in imitation of सखिकोपाध्याय सखे चपेटां ददाति (महाभाष्य, 1.1.1-) is curious (vide our note on 1. 4. 32). He had, it seems, no महाभाष्य

tions of the Scribes, the conclusion is irresistible that the acquaintance of Sristidhara's countrymen with the Mahabhasya had dwindled at the period to nothing. In fact a few centuries back the king Lakshmana-sena had been, if Sristidhara is to be believed, tired of the Vedic portions of Panini's Grammar. Purushottama too helped him in keeping them away from the people as much as he could. Thus the Bengalis generally neglected and ceased from studying the Astadhyayi (BB) and the Mahabhashya. The Vedic Sutras of the former were unknown to them. This state continued for a pretty long time. Even a few decades ago, the Bengali pundits were unable to

by him, while composing his Vivriti. In fact he based his book on the Nyasa (or the काशिकाविवरणपत्रिका by जिनेन्द्रबुद्धि) । So he says—

न्यासव्याख्यानपूर्वपर्यालोचनशालिभिः ।

बोध्योऽयं कश्चात्रभिः कतिभिर्मै परिव्रमः ॥ १ ॥ इति ।

Some read here बोध्यः for बोध्यः । The Nyasa was most likely the first of the commentaries on the Kasika Vritti. (*Vide* the Introduction of our edition of the Nyasa published by the V. R. Society, Rajshahi).

(BB) There were of course some exceptions e.g. Brihaspati (बृहस्पति) the celebrated Rayamukuta (रायमुकुट), Raghunatha Siromani (रघुनाथसिरोमणि) of the Didhiti (दिदिति), Kulluka-Bhatta (कुल्लुकभट्ट) the commentator of the Manu-Samhita (मनुसंहिता) &c... The Raya-Mukuta wrote a commentary, entitled the Padachandrika on the Amarakosha. He had shown in it a profound knowledge of the Astadhyayi, though some subsequent writers on Amarasimha occasionally carped at him. That the Raya-Mukuta was a Bengali is clear from the following statements quoted from the Padachandrika.

“ज्योतिषमन्त्रविपुलमस्तु स्वरचं हारं ज्ञातुकुचलेः

रजौवच्चरिता दशाक्षुक्षिणः ज्योतिषतौहर्मिकाः ।

यः प्राप्य विरहोऽपरीष्टकलकलामैरविन्दन् वृषा-

च्छवेनै स्वरमेव रायमुकुटामिच्छामभिच्छावतीम् ॥४॥

यन्पुत्रा वृषमनिमोक्षमथयो विश्वासरायादयः

ख्याता दिग्गजिनामपोह जयिनी लोके कवीन्द्राय वै ।

ब्रह्माध्यामरपादपादिसहितं येऽदुस्तुलापूरुषं

ननद्वयमविद्वेपनिर्मितं कृतः कृत्येषु ग्राह्येषु ते ॥ ७ ॥

construe and explain the hymns of the Rig-Veda and the Aphorisms of Panini's Grammar, especially those on accents. This retrogression dated probably from the 16th century A.D. Oh ! for its utter vanishment from Bengal.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

पुष्पां पङ्कितसार्वभौमपदयो बौद्धावनीपार्थिवान्
 यः प्राप्तः प्रथितो ब्रह्मतिरिति आलोकवाचस्पतिः ।
 कोपस्थामरनिर्मितस्य विविधस्याख्यानदीक्षागुरुः
 सानन्दं पदचन्द्रिकां स कुर्वते टीकाभिमां कीर्तये ॥८॥
 इयं बौद्धटीकावैसारमादाय निर्मिता ।
 चतुर्दशलिखितोऽष्टोऽस्यां न द्वेयः सप्तसां बुधैः ॥९॥"

And again—"इति महिषावनीय-कविचक्रवर्ति-राजपङ्कित-पङ्कितसार्वभौम-पङ्कितचूडामणि-
 महाचार्य-राजमुकुटमणि-श्रीमदब्रह्मतिरुताशामरकोपपञ्चिकायां पदचन्द्रिकायां लिङ्गादिशेषवर्गः समाप्तः ।
 समाप्ता चैवमसरकोपपञ्चिकेति ॥"

The age of the Pada-Chandrika is ascertained from the incidental mention of a date viz : year 4532 of the Kali-Yuga (कलियुग), that is, 1353 Saka which corresponds with 1431 A.D. There is a complete MS. of it, in the Varendra Research Society, Rajshahi, which appears to have been copied out within fifty years of its composition, viz : in 1396 Saka, i.e. 1474 A.D. The बौद्धावनीपार्थिव mentioned by the Raya-Mukuta appears to have been Jadu (यदु) or Jalaluddin Mahammed Shah who reigned over Bengal from about 1414 A.D.

to 1431 A.D. He was a son to Raja Gonesha (राजा गणेश or कंसरायच) who was called Kanas (कंस) by the Mahomedan Historians. Raja Gonesha reigned from 1409 A.D. to 1414 A.D. Jadu was succeeded by his son Samas-uddin Ahmedsha who reigned from about 1431 A.D. to 1442 A.D.

अथ

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

नमो बुद्धाय भाषायां यथाविमुनिलक्षणम् ।

पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥ १ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । लौकिकानां प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया सामान्यविशेषवता च लक्षणेन । गत्यन्तराभावात् । वर्णानामुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासन्नार्थः । तदुभयं संज्ञार्थम् । संज्ञा च (१) लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थी । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ।

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

१ । अइउण् । २ । ऋऌक् । ३ । एओङ् । ४ । ऐऔच् ।
५ । हयवरट् । ६ । लण् । ७ । जमडणनम् । ८ । भभञ् । ९ । षडधष् ।
१० । जवगडदश् । ११ । खफछठथचटतव् । १२ । कपय् । १३ । शयसर ।
१४ । ङल् इति प्रत्याहाराः ।

अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्ते णकारादीनित्संज्ञकाननुवभ्राति । प्रत्याहारार्थम् । तत्र णकाराद्येष्टतुर्दशभिरनुबन्धैर्यथाक्रमम्—

एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयम् ।

एकं द्वे षट् तष्टैवैकं चतुः पञ्च षड्वेव च ॥ १ ॥ इति ।

अण् । अक् इक् उक् । एङ् । अक् इक् एक् ऐच् । षट् । अण् इण्
यण् । अम् यम् ङम् । यञ् । भष् भष् । अश् हश् वश् भश् जश्
पुनर्वश् । क्व् । यय् मय् भय् खय् । यर् भर् खर् चर् शर् । अल्

(१) सा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थेति पाठान्तरम् । तत्र संज्ञार्थमित्यत्र गुणोभूतः संज्ञाशब्दः सत्त्वेन प्रत्यवच्छिद्यते । गुणोभूतस्यापि प्रत्ययसंज्ञायां सामान्येति ।

हल् वल् रल् भल् शल् इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१।१।५१) । चयो द्वितीयाः शरि षौष्करसादेः (८।४।४८, वार्त्तिकम्) ।
अमन्ताड्ड (उणादि, १।१।११) इत्येतैश्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ॥ १।१ ॥

१ । वृद्धिरादैच् ।

आदेकार ओकारश्च वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

२ । अदेङ् गुणः ।

अदेकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः ।

३ । इको गुणवृद्धी ।

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते इक एव स्थाने वेदितव्ये । सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोरित्यङ्गस्य (७।१।८४) गुणो भवति । चेता । होता । स्तोता ।
भविता । तरिता । सिचि वृद्धिः (७।२।१) परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अहौषीत् ।
अस्तावीत् । अलावीत् । अकार्षीत् । कथं द्यौः पन्थाः सः ? गुणवृद्धि-
शब्देनानभिधानात् ।

४ । न धातुलोप आर्धधातुके ।

धात्वेकदेशो धातुः । धातुलोपनिमित्त आर्धधातुके ये गुणवृद्धी प्राप्त-
स्ते न स्तः । लोनुवः । पोपुवः । मरीमृजः । पचायचि यङो लुक् ।
इक इत्येव । अभाजि । रागः ।

५ । कङिति च ।

किति ङिति च निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्तस्ते न स्तः । किति चितम् ।
सुतम् । सुक्तम् । कृतम् । सृष्टः । ङिति चिनुतः । चिन्वन्ति । कुरुतः । कुर्वन्ति ।

मृष्टः । सृजन्ति । मसृजुः । कथं मार्जन्ति ममार्जुः ? सृजे रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते (२) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्द-परिसृजः (३) ।

६ । दीधीवेवौटाम् ।

दीधीवेव्यौ हान्दसौ । इटो गुणो न स्नात् । अक्षणिधम् । अरणिधम् । लुङि भिपि लघूपधगुणो (७।३।८६)ऽत्र निषिद्धः ।

७ । हलोऽनन्तराः संयोगः ।

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यन्ते । अग्निरिति गनौ । स्त्रीति सतराः ।

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखसहितया नासिकया यो वर्ण उच्चार्यते सोऽनुनासिकसंज्ञकः स्यात् । अँ । औ । ओँ । ङञणनमाः । दधिँ । (४)

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

तुल्यमास्यं तात्वादिसंज्ञानं प्रयत्नः स्पृष्टतादिषु येषां तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यौ वर्ग्येण सवर्णः । अचः सस्त्राणाः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८) । गङ्गिता । कुण्डिता । अकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) । दण्डायम् । खट्वायम् ।

(क) ऋकार एकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । (५)

(२) एतत् भाष्यकारेणान्वदीयमतत्वेनेको गुणवृद्धौ (१।१।१) इत्यनौपम्यम् । तथाच—“इदानीं सैयाकरणा मृजिरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिराभन्ते परिसृजन्ति परिमार्जन्ति परिमसृजतुः परिमार्जन्तुरित्याद्यर्थम् ।” इति । सेक्रामतो गुणवृद्धौ अस्मादिति संक्रमः कृङित्प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) दुर्बलवृद्धतावप्यव व्यवस्थितविभाषाश्रिता । मेघेवरचितस्तु धातुप्रदीपे तुन्दपरिमृजस्तुन्दपरिमार्ज इत्याभावेव दर्शितवान् । वस्तुतस्तुभावेव सः । अतएवान्वेयो मृजति भिदादिपाठद्वक् गणपाठादेव वृद्धाभाव इत्याह ।

(४) अथोऽप्रत्ययानुनासिक (८।४।५७) इत्यनेनाभावसानेऽप्रत्ययस्य दक्षिणव्यस्योऽनुनासिकत्वं वा भवति ।

(५) Instead of attaching star marks to the *partikas*, we have numbered them under the aphorisms to which they belong, with letters (क), (ख), (ग),

होष्ट एकारो होतृकारः । एकारो दीर्घा नास्तीति ऋकारः ।

१० । नाज्भलौ ।

अज्भलौ परस्परं सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्डहस्तः । दधि शीतम् ।
वैपायी मत्स्यः । आनडुहं चर्म । यस्येति चेति (६।१।१४८) लोपो न भवति ।

११ । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।

ईदूदेकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अग्नी इमौ । वायू अत्र ।
खट्वे इह । पचेति इह । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येके । इवार्ये
वकारोऽयमित्यन्ये । (६) मणीव । दम्पतीव ।

१२ । अदसो मात् ।

अदसो मकारात् परमीदूदेत् प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अमी अत्र । अमू
आसाते । मादिति किम् ? अमुकेऽत्र । अदसः किम् ? शम्यत्र ।

१३ । शि ।

शे इति सूत्रं छन्दोभागः सुपामादेशः (७।१।३६) ।

१४ । निपात एकाजनाङ् ।

एको योऽज् निपातः स प्रगृह्यसंज्ञकः स्यात् । अ अपकर्षं । उ उत्तिष्ठ ।
आ एवं मन्यसे । आ एवं किलैतत् । अनाङ् किम् ? आ उष्णमोष्णम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं कृतं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

&c...The students are to understand that they come from कात्यायन and when quoting them, they are to supply after those vartikas, either the words इति वाच्यम् or इति वक्तव्यम् or इत्युपसंख्यानम् if not already supplied, to show that they belong to him.—The गण sutras are marked here as (1), (2), (3), &c...

(6) तथाहि कादम्बस्त्रितदलानिव पद्मजानीति प्रशस्तिस्त्रितानिव केजिदलचतानीति श्लोपतिष्ठतम् ।
कुचौ गिरीवाचलकनकाया इति छट्टिधरधृतम् । नैषधे च—

‘कुटोत्पलाभ्या मलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुन्दमलाश्रया ।

निपत्य विन्दु इति कञ्जलाविलौ मणीव गौक्षौ तरुलौ विरजतुः’ ॥ १ ॥ इति ।

१५। ओत् ।

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । अहो अहम् । (७) उताहो इति ।

१६। सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ।

सम्बुद्धावोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञं स्यादितौ परे । भानो इति । अन्येषां भानविति । सम्बुद्धौ किम् ? गवित्वयमाह । अनार्थ इत्येकवृत्ता-
(८) वुपयुक्तम् ।

१७। उजः ।

उज् इती शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । उ इति । अन्येषां विति ।

१८। ऊँ ।

उज इतौ ऊँ (९) चादिश्यते शाकल्यस्य मतेन । ऊँ इति । उइति । अन्येषां विति ।

१९। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

ईदूतौ चेति सूत्रच्छन्दीभागः । (१०) उक्तं प्रगृह्यम् ।

(७) “अहो अहं नमो भर्ता यदुद्भूतं सुमन्यथा ।

उज्जाय नवने दीर्घं साकाङ्गमहमोचितः” ॥ १ ॥

इति जाम्बवतीविजयकाव्ये जाम्बवतीद्वयैर्गौतमं कृण्वत्योक्तिः ।

अहो अहोभिर्नहिमा हिमामनेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां अरार्द्धिताम् ।

तपसुपूर्वावपि मैदसाधरा विभावरीभिर्विसराम्भुविरे ॥ १ ॥ इति नैषधीये ।

(८) एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वैदिके लौकिके च विवरणे इत्यर्थः । “एकवृत्ताविति काशिकायां
वृत्ताविशेषः । एकशब्दस्य सुस्वार्थेलात् काशिकायां सुस्वार्थवृत्तौ । कन्दस्यपि व्याख्यानादिति भावः ।
भागवतेरन्वयां वा । सा हि द्वयोर्विवरणकर्त्री”ति भाषावृत्तविवरितौ मृटिधरचक्रवर्ती ।

(९) अनुनासिकफलन्तु यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकौ (८१४४५) चेति पाक्षिकानुनासिकत्वम् ।
यथा यदेतन् इति पठसि । पक्षे यदेतद् इति पठसीति । एवं वायूं इति वायूं इति वा । अयूं इति
अयूं इति वा । विजूं इति विजूं इति वा । ककुजूं इति ककुजूं इति वा । प्रगृह्यत्वे ऋचि परत एव संहिता-
प्रतिषेधः ।

(१०) अन्ये त्वेतावन्मन्त्रे । तथाहि भट्टोजिः—“न चायं योगश्चान्दसख्यविधानानेवोदाहरणानां
दत्तादिति वाच्यम् । सुनिवर्त्योक्तिं विनाशदिच्छया चान्दसत्त्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गात् । लौकिके प्रगृह्यत्वे न

२० । दाधा घृदाप् ।

दाज्दाण्दोदेडो धाज्धेटी च घुसंज्ञकाः स्युः । प्रणिददाति ।
प्रणिदधाति । अदाविति किम् ? दाव्दैपो मा भूत् । दातं धान्यम् । अवदातं
वस्त्रम् ।

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् ।

असङ्हाये आद्यन्तवत् कार्यमतिदिश्यते । वलादेरिट् । अलाविषुः ।
अजादावियङुवडौ । श्रियौ । भुवौ । अन्तवत्त्वेऽजन्ताद् यत् । अध्येयम् ।
व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति (११) वक्तव्यम् । एकाचो द्वे प्रथमस्येति (६।१।१)
बहुव्रीहिं वक्षति । स यथेह जजागार तथा इयाय । आर । आदेशप्रत्यय-
योरिति (८।३।५६) पत्वं वक्षति । यथेह पक्षति तथाऽपाचौत् ।

२२ । तरप्तमपौ घः ।

एतौ घसंज्ञकौ स्याताम् । कुमारितरा । कुमारितमा । गौरितमा ।
घरूपेति (६।३।४३) ज्ञसः ।

२३ । बहुगणवतुडति संख्या ।

बहुगणौ प्रचुरार्थौ । वतुडती प्रत्ययौ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकृत्वः ।
गणकृत्वः । गणशः । तावत्कृत्वः । कतिधा ।

२४ । णान्ता षट् ।

२५ । डति च ।

घकारनकारान्ता संख्या डतिप्रत्ययान्ता च षट्संज्ञा स्यात् । षट् सन्ति
पञ्च वा । पञ्च सप्त नव दश पुरुषाः । एकादश । अष्टादश । कति सन्ति ।
कति पञ्च । षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) जश्ग्रसो लुक् ।

भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलभाच्च ।" इति (शब्दकोशे) । यत्र निषिद्धं तदनुमतमेवेति यद्यी आसक्तौ वातप्रमो
आपतति शरः पपो उदिते पठिष्यति शिष्य इत्यादौ भवितव्यमेव प्रकृतिभावेन । यान्वनेनेति यद्यी मुक्तिपयोऽन्वो
वा । पिबति रसान् पाति वा लोकाभिति पपोः कृत्यः । वातं प्रमिसीत इति वातप्रमोर्मुग्धविशेषः । यापो किङ्
चेति (उण्, ३।४२८) वातप्रमोरिति (उण्, ४।४४१) सौङ्ग्य ईप्रत्ययेन यद्यीः पपोर्वातप्रमोरिति । तस्य डौ
सर्वणदीर्घाद यद्यी पपो वातप्रमो इति स्युः । तत्पयोने ऽचि भाषायामग्रमेन प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।

(११) व्यपदेशी विशिष्टकर्म तादृशेण निर्देश इति यावत् । तत इतिरस्यर्थे । व्यपदेशी । भूत् ।

२६ । क्तवत् निष्ठा ।

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामसंज्ञकानि स्युः । सर्वस्मै सर्वस्मात् । विश्वस्मै विश्वस्मात् । उभयशब्दो नित्यद्विवचनटाव्विषयः । उभयोऽन्यत्र । उतर उतम इतर अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायस्त्वत् त्व । नेम अर्धपर्यायो नेमभिन्नः । सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर् त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ।

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

दिग्वह्व्रीहौ सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।

२९ । न बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सा संज्ञा नास्ति । प्रियविश्वाय देहि । स्त्रीभावो न भवति । त्वत्कपिलको मत्कपिलकः । कुत्साद्यर्थे प्राक् टेरकञ् न भवति (५।३।७१) । प्रागिवात् क (५।३।७०) एव भवति ।

३० । द्वितीयासमासे ।

अत्र सर्वनामसंज्ञा नास्ति । मासपूर्वाय देहि । पुनः समासग्रहणाद् वाक्येऽपि । मासेन पूर्वाय ।

३१ । इन्द्रे च ।

इन्द्रे सा संज्ञा नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२ । विभाषा जसि ।

इन्द्रे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे कतरकतमाः ।

३३ । प्रथमचरमतयाल्पाईकतिपयनेमाश्च ।

एते जसि वा सर्वनामानि स्युः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । तयप् । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । (१२) अल्पे अल्पा इत्यादि ।

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ।

इमानि जसि वा सर्वनामानि स्युः । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । व्यवस्थायां
किम् ? दक्षिणाश्लाताः । प्रवौणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

जसि स्वं वा सर्वनाम स्यात् । स्वे गावः । स्वा गावः । अज्ञातिधना-
ख्यायाम् किम् ? स्वा ज्ञातयः । प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंव्यानयोः ।

अन्तरं जसि वा सर्वनामसंज्ञं स्यात् । वह्निर्योगि । अन्तरे अन्तरा वा
श्टहाः । ग्रामवाह्या इत्यर्थः । उपसंव्यानमधोवस्त्रम् । अन्तरे अन्तरा वा
शाटकाः । परिधेया इत्यर्थः ।

(क) अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि वसति । सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।

(ख) वाप्रकारणे तीयस्य द्वित्सूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । द्वितीयश्चै
द्वितीयाय ।

३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

स्वरादयो निपाताद्याव्ययमित्युच्यन्ते । स्वर । प्रातर । अन्तर । उच्चैस् ।
नीचैस् । दिवा । वह्निस् । स्वयम् । सृषा । हे । है । स्वाहा । स्वधा । अहा ।
कम् । शम् । सार्धम् । समम् । सह । शुभम् । स्वस्ति । अस्ति । आभीक्ष्ण्ये
निपाताः । च । वा । इव । वै । एव । इह । इति । इह स्वरादयो
वाचकाद्यादयो द्योतका इति भेदः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

सर्वा विभक्तिर्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं स्यात् । ततः । यत्र ।

विना । नाना । तसिलादिरेधाच्पर्यन्तः । कृत्वसुच् सुचौ । शस्समी । डाच् ।
घमुयालौ । दाहिंलौ । चुर्याः । किमेतुतिङ् व्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे (५।४।११) ।
किन्तराम् । वतिः । ब्राह्मणवत् ।

३८ । कृन् मेजन्तः ।

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्तुम् । स्वादुंकारम् । स्वपोषम् पुष्टः ।
ईडाश्चक्रे । एजन्तः कृच्छान्दसः ।

४० । क्वातोमुन्क्वमुनः ।

क्वान्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । प्रकृत्य । तोमुन्क्वमुनौ क्वान्दसौ ।

४१ । अव्ययीभावश्च ।

अव्ययीभावो नाम समातोऽव्ययं स्यात् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । इह लुगेव
संज्ञाप्रयोजनम् । नाकजादिरिति कृतिः । उक्तमव्ययम् ।

४२ । शि सर्वनामस्थानम् ।

४३ । सुङ्गनपुंसकस्य ।

जश्यसोः शि (७।१।२०) रनपुंसकस्य सुट् च सर्वनामस्थानमुच्यते । शि ।
कुण्डानि । दधीनि । सुट् । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् ।
राजानौ । सीमा । सीमानौ । अनपुंसकस्य किम् ? सामनी । धामनी ।

४४ । नवेति विभाषा ।

नवागदयोरर्थौ विभाषासंज्ञः स्यात् । निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः
प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाप्रयोजनम् । यथा विभाषा श्वेः (६।१।३०)
संप्रसारणम् । शुभाव शिश्वाय । शुश्रुवतुः शिश्रियतुः ।

४५ । इग् यणः संप्रसारणम् ।

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स संप्रसारणमुच्यते । इष्टम् । उत्तम् ।
गृहीतम् । औन्नत । औयत । अथ षष्ठोनिर्देशमधिकृत्याह—

४६ । आदग्रन्तौ टकितौ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद् भवति । अन्तः किद् भवति । लविता ।
भीषयते ।

४७ । मिदचोऽन्त्यात् परः ।

अचां मध्येऽन्त्यादचः परो मिद भवति । पयांसि । सिञ्चति । रुणद्धि ।

(क) मसृजरेन्त्यात् पूर्वं तुममिच्छन्ति । अनुपपन्नसंयोगादिलोपार्यम् ।
मङ्क्ता । मग्नः ।

४८ । एच इग् प्रस्वादेशे ।

एचः स्थाने ङस्वादेश इगिव भवति । अतिरि कुलम् । अतिनु कुलम् ।
उपगु ।

४९ । षष्ठी स्थानेयोगा ।

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । हुवो वचिः (२।४।५३) । वक्ता । अयोगा किम् ? ऊदुपधाया गीहः
(६।४।८८) । उपगूहयति । निगूहयति ।

५० । स्थानेऽन्तरतमः ।

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् । अकः सवर्णे दीर्घः
(६।१।१०१) । लतायम् । कण्ठयोः कण्ठ एव दीर्घः । अर्थतः । तरुण-
युवतिः । तरुण्यर्थे एव पुंवदुच्यते । गुणतः पाकस्वागो रोगः । अल्पप्राण-
योरघोषघोषवतोस्तादृगीव कुलम् । प्रमाणतः । असुप्तै । अमूभ्याम् । ङस्व-
दीर्घयो स्तत्रमाण एवोकार उकारश्च स्यात् । स्थानग्रहणं स्थानार्थगुणप्रमाणेषु
स्थानान्तर्गते वलीयो यथा स्यात् । चेता स्तोता । प्रमाणान्तर्गतादकारो
मा भूत् । तमग्रहणं बहुवन्तरेवन्तरतमो यथा स्यात् । वाग्घसति । त्रिष्टुब्-
भसति ।

५१ । उरण् रपरः ।

ऋवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसजति । कर्त्ता । किरति । हैमातुरः ।
कारकः । खट्वर्षः । तवल्कारः ।

५२ । अलोऽन्त्यस्य ।

आदेशोऽन्तःस्थानः स्थाने वेदितव्यः । इद् गोस्त्राः (१।२।५०) । पञ्च-

गोणिः । इन स्तु च (३।१।१०८) । ब्रह्महत्या । राज्ञः क च (४।२।१४०) ।
राजकीयः । रुहः पः (७।३।४३) । रोपयति ।

५३ । डिच्च ।

डिच्चादेशोऽन्त्यस्थानः स्थाने स्यात् । आनङ्गतो हन्ते (६।३।२५) ।
मातापितरौ । अनङ् सौ (७।१।८३) । सखा । कर्त्ता । तातडो डिच्चसामर्थ्यान्
नायमन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

५४ । आदैः परस्य ।

परस्य कार्यमुच्यमानमादेरलः प्रत्येतथ्यं यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः
(७।२।८३) । आसीनः । अलोऽन्त्यस्था-(१।२।५२) पवादोऽयं योगः परत्वाद-
नेकाल्शिदित्यनेन (१।१।५५) बाध्यते । अतो भिस ऐस् (७।१।८) । वच्चैः ।

५५ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ।

अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्यैव स्थाने स्यात् । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । लिट् स्तभ्योरिशिरेच् (३।४।८१) । पेचे पेचिरे । जग्गसोः शिः
(७।१।२०) कुण्डानि । उक्ताः पष्ठीनिर्देशाः ।

५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।

आदेशाः स्थानिवद् भवन्ति । ब्रूञ् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । धातोरिति
(३।१।८१) तव्यदादयः । आवधिष्ट । आडो यमहन इत्यात्मनेपदम् (१।३।२८) ।
अनल्विधौ किम् ? वर्णविधौ मा भूत् । द्यौः पन्थाः सः । इलिति (६।१।६८)
न सुलोपः ।

(क) आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य । अभूत् । ब्रुव ईडिति ।
(७।३।८३) अस्तिचित्तोऽपुक्त इति (७।३।८६) च मा भूत् ।

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।

अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः । नियमार्थो वा । अत्रादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात् । पठयति । लघयति । अवधीत् ।
टिलोपस्यातो लोपस्य च स्थानिवद्भावाद्वृद्धिर्न भवति ।

५८ । न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज-
श्चर्विधिषु ।

एषु विधिष्वजादेशो न स्थानिवत् । पदान्ते कौ स्तः । आवादेशः स्यात् ।
द्विवचने दद्यात् मङ्गल । अनचि चेति (८।४।४७) द्विवचनं न स्यात् । वरे
वरच्यतो लोपे (६।४।४८) यायावरः । आतो लोप इति चेति (६।४।६४)
स्यात् । सवर्णविधौ असोरलोपः (६।४।१११) । शिष्टि पिष्टि । अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णा (८।४।५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिंपन्ति । पिंपन्ति ।
नञापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारो (८।३।२४) न स्यात् । जश्चविधौ । अभ्यस्त-
स्वाकारलोपः । धङ्गे । धङ्गम् । जश्चत्वं न स्यात् । चर्विधौ । गमहनेत्युप-
धालोपः (६।४।४८) । जचतु जङ्गुः । खरि चेति (८।४।५५) चत्वं न स्यात् ।
अतः स्थानिवत्त्वं निषिध्यते ।

(क) स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ।

तत्रेह स्वरो नोदाङ्गियते । दीर्घविधौ । अलोपोऽनः (६।४।१३४) ।
प्रतिदीप्ता । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घा न स्यात् । यलोपे क्तिच्यतो लोपः
(६।४।४८) । कण्ठूतिः । वलि यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ? वायोः ।
यणादेशः स्थानिवदेव । अतो वलि यलोपो न भवति ।

(ख) किलुगुपंधालवचङ्परनिर्झासकुत्वषत्वेषु न स्थानिवत् ।

लावयतेः पावयतेश्च क्तिप् । लौः । पौः । जौ लुर्म न स्थानिवदिति
णिलोपस्य स्थानिवत्त्वनियेधादूट् (१३) । लुकि—आमलकं फलम् । मयट् ।
फले लुक् (४।१।१६३) । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
तस्य स्थानिवत्त्वनियेधाद् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
उपधात्वे—पारिखीयम् । चातुरर्थिकाणन्ताद् यस्येति चेति (६।४।१४८)
लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४।२।१४१) । चङ्परङ्गस्वत्वे । अवीवदद्
वीणां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वाण् णौ चङीति (७।४।१)
ङ्गस्वत्वम् । एवं पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्तिः । यायज्यतेर्यायष्टिः ।

याजयते र्याष्टिरिति । अलोपणिलोपयोः स्थानिवत्त्वनिषेधाज् भ्रूतीति कुत्वपत्वे भवतः ।

५६ । द्विवचनेऽचि ।

द्विवचननिमित्तेऽचजादेशः स्थानिवद् भवति । स्थानिरूपेणावतिष्ठते । क ? द्विवचन एव कर्तव्ये । कृते द्विवचने पुनरादेशरूपं नटवद् गृह्णाति । पपतुः पपुः । जघतु जंघुः । जचतु जंक्षुः । अतो लोपस्य (६४।१४८) गमहनेत्युपधालोपस्य (६४।१८८) च स्थानिवत्त्वादेकाचो द्विवचनं सिध्यति । निनाय लुलाव । आयावोः स्थानिवत्त्वान् नैलौशब्दौ द्विवच्येते । अचीति किम् ? जेघ्रीयते । यङीत्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिवद्भावः ।

६० । अदर्शनं लोपः ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । राजा । भवान् । पचेरन् ।

६१ । प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपः ।

प्रत्ययादर्शनस्य तद्भावितस्य संज्ञात्रयं स्यात् । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२।४।७२) अत्ति । जुहोत्यादिभ्यः झुः (२।४।७५) । जुहोति । जनपदे लुप् (४।२।८१) । अङ्गा वङ्गाः । डाङ्मगधेत्यण् (४।१।१७१) ।

६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां ।

लुप्तेऽपि प्रत्यये तद्हेतुकं कार्यं स्यात् । गोमान् । सर्वनामस्थाने लुम् । अहन् । अग्निचित् । अधोक् । सुप्तिङन्तं पदम् (१।४।१४) । अट्ठेष्ट । हलादौ ढण्ह इमितीम् (७।३।८२) । इह प्रत्ययस्येत्यनुवृत्तौ पुनः प्रत्ययग्रहणं कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आघ्रीयेत्यत्र सौयुट्सकारलोपे प्रत्ययलक्षणाभावाज् भ्रूलादित्वं नास्तीत्यनुनासिकलोपो न स्यात् । तल्लक्षणमिति च वाच्ये पुनः प्रत्ययग्रहणं वर्णाश्रयनिवृत्त्यर्थम् । तेन गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रेकुलमिति । अचीति प्रत्ययलक्षणाभावाद्वर्णाश्रया अवादयो न भवन्ति ।

६३ । न लुमताङ्गस्य ।

लुक्श्रुलुपशब्देर्लुप्तेऽङ्गस्य तत् कार्यं न स्यात् । सृष्टः । जुहुतः । गर्गाः ।

शपि यञि च गुणवृद्धौ न भवतः । राजपुरुषः । ङसो भत्वं न भवति । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते । रोऽसुपीति (८।२।१६) प्रतिषेधो न भवति । अङ्गस्य किम् ? पञ्च । साम । पयः । समुदायस्य पदत्वं भवत्येव ।

(क) उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति । परमवाचौ परमखलिहौ परमगोदुहौ परमदण्डिनौ । समासेऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमान्नित्य पदत्वे कुत्वढत्वघवनलोपाः प्राप्ता न स्युः । अपदादिविधौ किम् ? दधिसेचौ । मधुसेचौ । सात्पदाद्यो (८।३।१११) रिति षत्वनिषेधो भवत्येव । सेचयतीति सेक् ।

६४ । अचोऽन्त्यादि टि ।

अचां सन्निविष्टानां मध्येऽन्त्यो योऽच् तदादि टिसंज्ञं स्यात् । आताम् । आयाम् । आमृशब्दः । पटत् । दमत् । अच्छब्दः । पचे पचेते इत्यत्रान्ता-
दिवत्त्वं व्यपदेशिवद्भावात् ।

६५ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा ।

उपान्त्यो वर्णं उपधोच्यते । पाचकः । शिष्टः । भेत्ता । नक्तकः ।

६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं स्यात् । दध्नुदकम् । मध्विदम् ।

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य कार्यं स्यात् । पदात् पदस्य । ग्रामो वः । पुत्रो नः । न पूर्वस्य । युष्माकं ग्रामः । अस्माकं पुत्रः ।

६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।

शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपं शास्त्रम् । नार्थः । अग्नेर्दक् (४।२।३३) आग्नेयम् । पावकादेर्न भवति । राज्ञः क च (७।२।१४०) । राजकीयः । नृपादेर्न भवति । अशब्दसंज्ञा किम् ? टि वु चः । अर्थ एव गृह्यते । इह तु विभाषा वृत्तस्येति (२।४।१२) प्रचन्यग्रोधं कुरुपृषतं स्वे पुषः (३।४।४०) स्वपोथं रैपोथं गोपोषमित्यादौ विशेषग्रहणे पर्यायग्रहणे च यत्र आस्थेयः ।

६६ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

अण् उदिच्च गृह्यमाणः सवर्णस्य स्वरूपस्य च ग्राहकः स्यात् । अस्य चो (७।४।३२) । खट्वीस्यात् । यस्येति च (६।४।१४८) । चोङिः । स्वरूपस्य च । गृह्णीकरोति । दाक्षिः । उदित् कु चु टु तु पु । अप्रत्ययः किम् ? सनाशं-सभिच्च उः (३।२।१६८) । अ सांप्रतिके (४।३।८) । इह प्रतीयते विधीयते भाव्यत इति प्रत्ययः । तन्निषेधाद् भाव्यमाणोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्ययमर्थ इत्याहुः । तेन इदम इष् (५।३।३) अम् सम्बुद्धौ (७।१।८८) वलादेरित्यादौ (७।२।३५) च सवर्णाग्रहणम् ।

७० । तपरस्तत्कालस्य ।

तपरो वर्ण आत्मना तुल्यकालं ग्राहयति । अतो भिस ऐस् । (७।१।८) । वृचैः । नेह । खट्वाभिः । ऋत इद धातोः (७।१।१००) । किरति । गिरति ।

७१ । आदिरन्त्येन सहेता ।

आदिर्वर्णोऽन्त्येनेता इत्संज्ञकेन सह मिलितो मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहकः स्यात् स्वरूपस्य च । अण् । अक् । हल् । अच् । सुप् । तिङ् । सुट् । आप् । ढन् । कञ् ।

७२ । येन विधिस्तदन्तस्य ।

येन विशेषणेन विधिरुच्यते स तदन्तस्य ग्राहकः स्यात् । एरच् (३।३।५६) । इकारेण धातोरज्जविधिरितौकारस्तदन्तं ग्राहयति । चयो जयः ।

(क) यस्मिन् विधिस्तदादावल्यग्रहणे । अचीत्यजादावियङुवङौ । अयौ । भ्रुवः । उक्तं ग्रहणकशास्त्रम् ।

७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ।

अच्चां मध्ये यस्यादिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् । वृद्धाच्छः (४।२।११४) । पाणिनीयम् । शैवीयम् । बौद्धीयं मतम् ।

(क) वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयान्धात्रा देवदत्ता वा ।

(ख) गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो वक्तव्यः । वृहभारद्वाजीयाः । वृह-
काश्यपीयाः । अजातौल्लहीयाः ।

७४ । त्यदादीनि च ।

त्यदादीनि वृहसंज्ञकानि स्युः । तदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् ।
युष्मदीयम् । मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

७५ । एङ् प्राचां देशे ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृहसंज्ञं स्यात् प्राग्देशे (14) । एणीपचनीयो
यामः । भोजकटौयो देशः । देशे किम् ? गौमत्यां भवा गौमता मव्याः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥११॥

समाप्तश्च पठमा पादः ।

(14) इदं व्याख्यानं जयादित्यमतानुसारि । भाष्यविरुद्धम् । प्राचामित्यनेन प्राचामाचार्याणामभि-
धानमिति कुचिद्विस्तारमात्रेण भाष्यकारस्य व्याख्यानात् । तथाच कैयटः—“कुचिना प्राग्ग्रहणमाचार्येन्द्रि-
शाये अवस्थितविभाषार्थेति व्याख्यातम् । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषार्थं व्याख्यातम् । भाष्यकारस्तु
कुचिद्व्यंजनमत्रियत् ।” इति । जयादित्येनानयोपरं मतं गृहीतम् । कुचमात्रदेशविशेषणत्वे सभवाद-
व्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्पनीय इति तस्मादयः ।

अथ त्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् ।

एभ्योऽङ्निन्तः प्रत्यया ङिद्वद् भवन्ति । इडादेशो गाङ् । अध्वगीष्ट । अध्वगीष्ठाः । “नाध्वगीद्वं ध्रुवं स्मृतीः ।” कुटादेः । कुटिता । पुटिता । कुटितुम् । पुटितुम् । संकुटितव्यम् । अञ्णित् किम् ? णिच् । कोटयति । घञ् । कोटः ।

(क) व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । विचिता विचितुम् । अनसि किम् ? असुन् । उरुव्यचाः ।

२ । विज इट् ।

विजेरिडादिप्रत्ययो ङित् स्यात् । उद्दिजिता । उद्दिजितुम् । “नायमुद्दिजितुं कालः ।” उद्दिजितव्यम् । “पुरुषादुद्दिजितव्यमीदृशः” । कथं “मुद्देजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते ?” ख्यन्तात् ।

३ । विभाषोर्णीः ।

अर्णोतिरिडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । प्रोर्णविता प्रोर्णुविता । प्रोर्णवितुम् प्रोर्णुवितुम् ।

४ । सार्वधातुकमपित् ।

अपित् सार्वधातुकं ङित् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिशुतः । चिन्वन्ति । अपिदिति किम् ? करोति । करोषि । चिनोति । इह

पूर्वमपिदिति योगं विभज्य ङिञ्च पित् भवतीत्यर्थमाहुः । तेन सुयादित्यत्र यासुटो ङिञ्चेन पित्त्वनिषेधात् स्त्रीतीत्येतदुक्तो वृद्धिलुकि इतीति (७।३।८८) पिति न वृद्धिः । ब्रूताद् भवानित्यत्र ब्रुव इण् न भवति ।

५ । असंयोगास्त्रिट् कित् ।

असंयोगान्ताद् धातो लिट् कित् स्यात् । चक्रतुच्चक्रुः । विभिदतुर्विभिदुः । द्रुद्वतुर्दुद्रुवुः । जुहुवतुर्जुहुवुः । जचतु रूचुः । असंयोगात् किम् ? “वलिर्वबन्धे जलधर्ममन्ये ।” अपिदित्येव । विभिद ।

६ । इन्धिभवतिभ्याञ्च ।

आभ्यां लिट् कित् स्यात् । समीधे । बभूव । अत्रेन्धेन्धन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वादाभ्यां किट्त्वचनानर्थक्यमिति भाष्यम् (15) । भाषा-यान्वित्येर्लित्याम् । समिन्धाञ्चक्रे । अत्रेष्टिः — यन्त्रियन्त्रिदन्त्रिसञ्ज्ञीनामिति जयादित्यः । येयतुः । येथुः । येयतुः । येथुः । देभतुर्देभुः । परिपस्वजे ।

७ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्ता ।

एभ्यः सेङ्गपि क्ता कित् स्यात् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ।

८ । रुदविदमुषयहिस्वपिप्रच्छः संञ्च ।

एभ्यः सेङ्गपि क्ता कित् स्यात् । संञ्च । रुदित्वा रुदयति । विदित्वा विविदयति । मुषित्वा मुषयति । मृहीत्वा जिहृयति । स्वपिप्रच्छोः सन्नर्थे वचनम् । मुषयति । पिपृच्छयति ।

९ । इको भल्ल् ।

इगन्ताद् धातो भल्लादिः सन् कित् स्यात् । चिकीर्षति । चिचीषति । भल्लिति किम् ? शिशयिषति । इकः किम् ? पिपासति । भल्लादेर्विधिर्नव-सूत्रग्राम् ।

१० । हलन्ताच्च ।

हलन्तादिगुपधाज् भलादिः सन् कित् स्यात् । विभित्सति । वुभुत्सते । दम्भेर्हल्यङ्गणस्य जातिवाचकत्वात् सिङ्गम् । धीप्सति । धिप्सति ।

११ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

हलन्तादिगुपधादात्मनेपदविषयौ लिङ्सिचौ कितौ स्याताम् । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । अभित्स । अबुह । तङ्नुवृत्तिः षट्सूत्र्याम् ।

१२ । उच्च ।

ऋवर्णान्तात् तौ कितौ स्याताम् । ऊपीष्ट । हूपीष्ट । अकृत । अकृत । तीर्षीष्ट नदी । अतीर्ष्ट नदी स्वयमेव ।

१३ । वा गमः ।

गमे स्तौ वा कितौ स्याताम् । किच्चादनुनासिकलोपः । संगसीष्ट संगंसीष्ट वा । त्वं युडे विजयेन सङ्गसीष्ठाः संगंसीष्ठा वा । समगत समगंस्त वा भ्रमरः सरोरुहेण ।

१४ । हनः सिच् ।

हन्तेस्तडि सिच् कित् स्यात् । आहत । आहसाताम् ।

१५ । यमो गन्धने ।

यमस्तडि सिच् कित् स्यात् । उदायत सूचितवानित्यर्थः । “नोपायध्वं भयं सीताम् ।” गन्धने किम् ? आयंस्त पादम् ।

१६ । विभाषोपयमने ।

स्त्रीकारे यमस्तडि सिच् किद्वा स्यात् । उपायत कन्ध्याम् । “उपायंस्त महास्त्राणि ।” “सौमित्रे मामुपायंस्थाः ।”

१७ । स्थाघोरिच्च ।

स्थाघोस्तडि सिच् कित् स्यात् । इकारवान्तादेशः । स्था । उपास्वित

करेणुः । प्रास्थितानेकः । घु । अदित । अदिवाः । अधित । अधिधाः ।
अधिधातां गावो वक्षेन ।

१८ । न क्वा सेट् ।

सेट् क्वा किन्न स्यात् । देवित्वा । वर्त्तित्वा । मृडित्वादौ किञ्चमुक्तम् ।
सेङ्गनुवृत्तिर्नवसूत्रग्राम् ।

१९ । निष्ठा शौङ्खिदिमिदिच्छिदिधृषः ।

एभ्यः सेण् निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः शयितवान् । प्रस्वेदितः
प्रस्वेदितवान् । प्रक्षेदितः प्रक्षेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् ।
प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । खिदादेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिट् (७, २, १७) ।
धातुपारायणे तु भौवादिकस्य डीडोऽपि निष्ठायामकिञ्चमुक्तम् । उङ्ङयित
उङ्ङयितवान् ।

२० । मृषस्तितिचायाम् ।

मृषेः चमायां निष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिचायां
किम् ? अपमर्षितं वाक्त्रमाह ।

२१ । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।

उदुपधाद् धातोर्भावारभ्योर्निष्ठा किन्न स्याद्वा । द्योतितं द्युतितं वानेन ।
“प्रद्योतितं तावदुदुप्रतानैर्दिवाकरः प्रद्युतितो न यावत् ।” एवं मुदप्रभृतेः ।
अशब्दिकरणानान्तु नेष्यते । निगुधितम् ।

२२ । पूङ्ः क्त्वा च ।

पूङ्ः क्त्वा निष्ठा च किन्न स्यात् । पवितः पवितवान् । पवित्वा । पूङ्घे-
तीट् (७, २, ५१) । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।

२३ । नोपधात् यफान्ताद्वा ।

यकारान्ताग्रोपधाद् धातोः फकारान्ताच्च क्त्वा किद्वा स्यात् । अयित्वा
अयित्वा । अयित्वा अयित्वा । गुफित्वा गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ?
रेफित्वा । यफान्तात् किम् ? संभित्वा ।

२४ । वञ्चिलुञ्चृतञ्च ।

एभ्यः ज्ञा किदा स्यात् । वचित्वा वञ्चित्वा । लुचित्वा लुञ्चित्वा ।
ऋतित्वा अर्चित्वा ।

२५ । ढषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ।

एभ्यः ज्ञा किदा स्यात् । ढषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा
कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ।

२६ । रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च ।

उ इ वी । तदुपधाद् रलन्ताद् हलादेः धातोः ज्ञा संश्च कितौ वा
स्याताम् । लिखित्वा लेखित्वा । लिखित्वा लिखित्वा । एवं
द्युतमुदादेः । द्युतित्वा द्योतित्वा । द्युतित्वा द्योतित्वा । रलन्तात्
किम् ? देवित्वा दिदेवित्वा । हलादेः किम् ? एषित्वा एषित्वा ।
सेहित्वेव । भुक्ता बुभुक्षते । उक्तं कित्त्वम् ।

२७ । ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः । (16)

ऊकाल एकमात्रिक ऊकालो द्विमात्रिक ऊकालस्त्रिमात्रिकोऽच् क्रमेण
ऊस्वदीर्घप्लुतसंज्ञकः स्यात् । अग्निवित् । ज्ञीच्छति । प्लुतो नोदाङ्गियते ।
भाषायां व्यवहारादर्शनात् ।

२८ । अचश्च ।

तद्भाविता ऊस्वादयोऽच एव स्थाने वेदितव्याः । ऊस्वः । अतिरि । अति-
खट्वम् । दीर्घः । स्तूयते । पटूभवति । अत्र च्छन्दःसूत्राणि दादश । (17)

(16) Why ऊकालः is put and not अकालः or इकालः &c...? They say

“निरन्तराः क्रमस्थाय ऊस्वदीर्घप्लुता अचः ।

उपार्थं कुक्कुटवन्ते प्रसिद्धा इत्युक्तं भास्करम्” ॥ १ ॥ इति ।

(17) These twelve Sūtras, though omitted by the author, are cited here for reference and completion of the सूत्रपाठः. In cases of such other omissions elsewhere, the aphorisms will be similarly recorded in the note.

इह भाषार्हाण्यपि स्वरसूत्राणि न निबध्यन्ते । स्वरस्य भाषायामप्रचारा-
दनर्थित्वाच्च लोकस्य । वेद एवावश्यकः स्वरप्रयोगः । विस्वरेऽनिष्टापात-
भयात् (१८) ।

४१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।

एको योऽल्प्रत्ययः सोऽपृक्त उच्यते । आसीत् । अपृक्त ईट् । अर्ह-
भाक् । भजो ण्विः (१।२।६२) । वेरपृक्तस्य लोपः (६।१।६७) ।

४२ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

तुल्याभिधेयपद स्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् । पाचकवृन्दारिका ।
कर्मधारये पुंवत् (६।३।४२) ।

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

समाससूत्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । यथा पञ्चमी भयेन
(२।१।३७) । वृकभयम् । सप्तमी शौण्डैः (२।१।४०) । अक्षशौण्डः ।

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

वाक्ये नियतविभक्तिकमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् पूर्वनिपातं विना । निर्गतः
कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निर्गतं तस्या निष्कौशाम्बिं पश्येत्यादि ।

(क) एकविभक्तावयवप्रत्ययवचनमिति कात्यायनः । अर्हपिप्पली । उप-
सर्जनञ्ज्ञो न भवति ।

२८ । उर्वैरुदात्तः ।

३० । नीचैरनुदात्तः ।

३१ । समाहारः स्वरितः ।

३२ । तस्यादित

उदात्त सर्वत्रसम् ।

३३ । एकश्रुति दूरात् सन्वृत्ती ।

३४ । यत्रकर्मण्यत्रपञ्चङ्खसामसु ।

३५ । उर्वैरुदात्तं वा वषट्कारः ।

३६ । विभाषा च्छन्दसि ।

३७ । न सुत्रग्रन्थायां स्वरितस्य तूदात्तः ।

३८ । दीवज्जणोरनुदात्तः ।

३९ । स्वरितान् संहितायामनुदात्तानाम् ।

४० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।

(१८) तथाचीत्तं भाष्ये—“दृष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तत्तत्तत्तत् । स वाग्वज्रो

यजमानं हिनस्ति यद्येन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ १ ॥ इति । स्वरतोऽपराधिफलञ्च—पुराकिलेन्द्रेण तदृष्टः पुत्रे

निबद्धपाशेन इति कुपित सदा इमास्त्रामिन्द्रस्य हन्तारं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिपुराभिचारिकं यागं कृतवान् ।

तत्रेन्द्रशत्रुर्वैदशेति मन्त्रे इन्द्रशत्रुश्च तत्पुरुषसमासेनानुदात्ते प्रयोज्ये प्रमादात् स चादुदात्तः किल

प्रयुक्तः । तेन पूर्वपदप्रकृतिसंरच्य वृद्धोऽर्थो लब्धः । तत् इन्द्र एवास्य पुत्रान्तरस्यापि हिंसकः सम्भव

इति युतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । शिवाय च पठ्यते “मनो होतः स्वरतो वर्णतो वेत्यादि ।

४५ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकमुच्यते । वृचः । सुक्तः । डित्यः । कुण्डम् । विप्रः । सर्वः । उच्चैः । अर्थवत् किम् ? वनम् । धनम् । नास्तावधे मां भूत् । अधातुः किम् ? हन्तेर्लङि अहन् । न लोपो हि स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? काण्डे । कुण्डे । तपुणी । ऋसो नपुंसक (१।२।४७) इति ऋसः स्यात् ।

(क) निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।

४६ । कृततद्धितसमासाश्च ।

एते प्रातिपदिकसंज्ञकाः स्युः । कर्त्ता । श्रीः । दाक्षिः । वरणाः । राजपुरुषः । कुम्भकारः । अर्थवत्समुदायानां समासस्त्वैवेति नियमाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावः । राज्ञः पुरुषः ।

४७ । ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

क्रीवे प्रातिपदिकस्य ऋसः स्यात् । अतिरि । अतिनु । ग्रामणि कुलम् । नेह । रमते कुलम् । काण्डीभूतं कुलम् । तिङव्यययोरलिङ्गत्वात् । नेह । वनाग्रम् । वनायेति । बहिरङ्गत्वाद् दीर्घस्य ।

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

गोशब्दान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चोपसर्जनस्य ऋसः स्यात् । चित्रगुः । स्त्री । निष्क्रीशाश्विः । अतिखट्वः । उपसर्जनस्य किम् ? राजकुमारी । स्त्रीति स्त्र्यधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह । अतितन्त्रीः । अतिश्रीः । अतिलक्ष्मीः ।

(क) ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधः । बहुप्रेयसी राजा कुलं वा । ईयस्येति (५।४।१५६) कपो निषेधः । (१९)

(१९) अत्र भट्टोजि :—“बहुप्रेयसी कुलम् । अत्र नपुंसकऋसत्वं न । ईयसो बहुव्रीहौति ऋस-
मात्रस्य प्रतिषेधादिति औपनिषत्पुष्पोत्तमविश्ववपादयः । अन्ये नपुंसर्जनऋस एव निषिध्यते । नपुंसकऋसत्वं
तु स्यादेव । बहुप्रेयसि बहुप्रेयसिनी इत्याद्याहः ।”—इति (दौदमनोरमा, P. 160, Benares Edition).

४६ । लुक् तद्धितलुकि ।

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तद्धितलुकि सति । पञ्चशङ्कुलिः । क्रीतार्थे
ठकोऽध्यर्धेति (५।१।२८) लुक् । आमलकं फलम् । नित्यं हृदेति
(४।३।१४४) मयट् । फले लुक् (४।३।१६३) ।

५० । इट् गोण्याः ।

तद्धितलुकि सति गोण्या इत् स्यात् । पञ्चगोणिः पटः । योग-
विभागात् पञ्चसूचिः ।

५१ । लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।

लुपि लुबधे युक्तवत् प्रकृत्यर्थवद् व्यक्तिवचने लिङ्गसंस्थे स्याताम् । वङ्ग-
स्यापत्यानि वङ्गानि वङ्गाः । तेषां निवास (४।२।६८) इत्यणो जनपदे लुप्
(४।२।८१) । वङ्गा जनपदः । पञ्चालाः । कुरवः । पुण्ड्राः । लुपि किम् ?
लवणाक्षुक् (४।४।२४) । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । अभिधेयस्यैव लिङ्ग-
संस्थे स्याताम् ।

(क) हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । न वचनम् । हरीतक्या विकाराः फलानि
हरीतक्यः फलानि । विकाराणो हरीतक्यादिभ्यश्चेति (४।३।१६७) लुप् ।

(ख) खलतिकादिषु वचनम् । न व्यक्तिः । खलतिकस्य गिरिरदूरभवानि
खलतिकं वनानि । अदूरभवश्चेत्यणो (४।२।७०) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२)
लुप् ।

(ग) समास उत्तरपदस्यैव बहुवचनविषयस्य युक्तवद्भाव इति भाष्यम् ।
(२०) । मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । उत्तरपदस्यैवेति किम् ?
पञ्चालमथुरे ।

५२ । विशेषणानाञ्चाजातेः ।

लुबधेस्य विशेषणानाञ्च तथा स्यात् । अङ्गाः सम्पन्ना बहुचीरहृताः ।
अजातेः किम् ? वङ्गा जनपदो रमणीयः ।

(२०) एतदप्यत्रैव मते वार्तिकरूपेण विन्यस्तस्य वाक्यस्य विवरणम् । वार्तिकञ्चत् समास उत्तरपदस्य
बहुवचनस्य लुप इति ।

(क) मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । चञ्चा मनुष्यो दर्शनीयः । चञ्चा दर्शनी-
येति मा भूत् । इवे प्रतिकृतौ (५।३।८६) कन् । तस्य लुम् मनुष्य इति
(५।३।८८) लुप् ।

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

तदिति व्यक्तिवचनलक्षणं न कर्त्तव्यम् । संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाग्रन्था
एतेऽङ्गवद्वग्वरणा इति । नानालिङ्गसंख्या एव प्रमाणं यथापो दारा
मृदा वर्षाः ।

५४ । लुब् योगाप्रस्थानात् ।

जनपदे लुब् (४।२।८२) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२) लुबप्रशिष्यः ।
योगस्य सम्बन्धस्यानुपलब्धेः । नहि पञ्चालानां स्वाभित्वात् पञ्चाला जनपदः ।
हचयोगादरणा गामः ।

५५ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।

यदि हि हचादियोगः प्रमाणं स्यात् तदा हचाद्यभावे वरणपञ्चालादेर-
प्रयोगः स्याद् यथा दण्डसम्बन्धाभावे दण्डिनः । तस्माद्भूदिरियम् ।

५६ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्थान्यप्रमाणत्वात् ।

प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः, क्रियाप्रधानमाख्यातं, साधनप्रधानः
कृदन्त, उत्तरपदार्थप्रधान स्तत्पुरुष इत्यादि वचनं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
ब्रूत इति च पूर्वाचार्यपरिभाषितं न वक्तव्यम् । कुतः ? अर्थस्य शास्त्रादन्यो
लोकस्तत्प्रमाणत्वात् । अनधीतव्याकरणोऽपि राजपुरुषमौपगवज्ञानयेत्युक्ते
राजविशिष्टं पुरुषमुपगुविशिष्टञ्चापत्यमानयति ।

५७ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।

काल उपसर्जनञ्च न परिभाष्यम् । यतः पूर्वैण तुल्यम् । लोकोक्त एवाव-
गतेरिति प्रत्याख्यानम् । मायुर्यां (२१) तु वृत्तावशिष्यग्रहणमापादमनुवर्त्तते ।

(२१) What work is referred to by this मायुरी उक्ति ? In the Rule वेन प्रोक्तम्
(४. ३. १०१) we have in the काशिका "प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते । न तु कृतम् । कृते यत्ने
(४. ३. ११३) इत्यनेन गतत्वात् । अन्वेन कृता मायुरेण प्रोक्ता मायुरी उक्तिः ।" मायुरेण means here

५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।

जात्यर्थं एको बहुवदा स्यात् । सम्पन्नो यवः सम्पन्ना यवा वा । एकस्मिन् किम् ? सम्पन्नो व्रीहियवौ । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिन्नकरः ।

५९ । अस्मदो द्वयोश्च ।

अस्मद एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं वा स्यात् । अहं करोमि वयं कुर्मौ वा । आवां कुर्वौ वयं कुर्मौ वा । व्यवस्थितविभाषया सविशेषणानां प्रतिषेधः । अहं पटुर्ब्रवीमि । आवां पटुरो ह्यात्रौ ब्रूवः (२२) । युष्मदि गुरावेकेषामिति जयादित्यः । त्वं गुरु यूयं गुरवः ।

६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नञ्त्वे ।

फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च नञ्त्वे बहुवचनं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यो वा । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदा वा । नञ्त्वे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ।

६१ । छन्दसि पुनर्वसोरिकवचनम् ।

६२ । विशाखयोश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

६३ । तिष्यपुनर्वसोर्नञ्चत्तद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

तिष्य एकः पुनर्वसु हो । तेषां नञ्चत्तद्वन्द्वे बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । उदितौ तिष्यपुनर्वसु । अर्थग्रहणात् सिध्यपुनर्वसु । बहुवचनस्य किम् ? इदं तिष्यपुनर्वसु । एतदेव ज्ञापकं सर्वा इन्द्रो विभाषैकवद् भवतीति (२३) । उक्तः संख्यातिदेशः ।

according to the शास्त्र and पदमङ्गरो, मङ्गुरावां भवेत् । But this one probably is not the माङ्गुरी इति spoken of by पुनर्वसुम् ।

(२२) कर्तुं वयं तस्मान्नेषाम् मङ्गुरा इत्यादि सङ्गु कर्तुमिति शाङ्कनले, एते वयमनी दाराः कर्त्तेर्बहुवचनोक्तिमिति कुमारकाव्ये, वयं च वयोदमरचक्षोचिता इति भारवी, त्वं राजा वयमप्युपासित-दुष्टवशाभिमानोक्ता इति भर्तृहरिश्चरितके च । न च विशेषोऽर्थो विशेषणमित्यतिदीप्ता भवन्त्येवमाहुः ।

(२३) सर्वा इत्यो विभाषेकवदिति is a परिभाषा, numbered 36, in the परिभाषापाठ which

६४ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

तुल्यरूपाणामेकोऽवशिष्यते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षाः ।

सरूपसमुदायादि विभक्ति र्या विधीयते ।

एक स्तवार्थवान् सिद्धः समुदायस्य वाचकः ॥ १ ॥

रूपग्रहणादर्थभेदेऽपि भवति । व्रीहिश्च माषः । मानश्च माषः । मूर्खश्च
माषः । माषाः । “पादा रश्माद्वितुर्थ्याणाः ।” एकविभक्तौ किम् ? विप्राभ्यां
कृतं विप्राभ्यां देहि ।

(क) समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां कचिदेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा ।

६५ । वृद्धो यूना तल्लक्षणाश्वेदेव विशेषः ।

यूना सह वचने वृहः शिष्यते । युवा निवर्तते । वृहयुवप्रत्ययलक्षण एव
चेद्विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नेह । गार्ग्यवात्स्नायनौ ।
अपत्यमन्तर्हितं वृहमुच्यते (२४) ।

६६ । स्त्री पुं वच ।

यूना सह वचने वृहा स्त्री शिष्यते पुं वच स्तार्थः स्यात् । गार्गी च
गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । वात्सी च वात्स्यायनश्च
वात्सी । नेह । गार्गीवात्स्नायनौ । दाक्षीवात्स्नायनौ ।

६७ । पुमान् स्त्रिया ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ् शिष्यते । देवश्च देवी च देवौ । असुरौ ।

contains all such *Paribhashas* or *Sutras* composed by the Ante-Panini Gram-
marians. Only those of them which have been applied to and accepted by the
भाष्यकार, are now taken as authoritative by the Grammarians of the Panini
School. The *Paribhashas* are explained by नीरद्विष in his परिभाषावृत्ति, पुस्तकचम
in his ललितपरिभाषा (वा परिभाषावृत्ति) and नाबोजिभट्ट in his परिभाषावृत्तिखर ।

(२४) अपत्यमन्तर्हितं वृहम् is a Sutra of the ante-Panini Grammarians. The
word वृह here is what is meant in the वृहत्प्राची by the term नीव, that is, पौवपमति
अपत्यम्, viz :— अपत्यं पौवपमति नीवम् (४।१।१४९) ।

अथ
श्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । भूवादयो धातवः ।

भूवादयो धातुसंज्ञकाः स्युः । भू । भवति । एधँ । एधते ।

२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

उपदिश्यत इत्युपदेशो धात्वादित् (२५) । तत्रानुनासिकविशिष्टोऽजित्-
संज्ञकः स्यात् । एधँ । स्पईँ । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । तेनेहापि
स्यात् । रगेँ । लगेँ ।

(क) इर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भिदिर् । अभिदत् । हरितो वेति
(३।१।५०) चौरङ् ।

३ । हलन्ताप्रम् ।

उपदेशेऽस्य हलित्संज्ञा स्यात् । अइउण् । डुकृञ् । नदट् । सन् ।
पुक् । अनङ् ।

४ । न विभक्तौ तुस्माः ।

विभक्तेस्तवर्गसकारमकारा इत्संज्ञा न स्युः । वृक्षात् । पचेरन् । यस्मिन् ।
पचतः । अपचम् ।

५ । आदिर्जिटुडवः ।

इदित्येव । आदिभूता जितुडुकारा इत्संज्ञकाः स्युः । जिमिदा मिबः ।
टुनदि नन्द्युः । डुपचँष् पक्तिमम् ।

(२५) धातुसूत्रगणोपादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमाः प्रत्ययादेश उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।
अथ वाक्यं वार्तिकमित्यर्थः । लिङ्गानुशासनस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगः ।—मताकारे शास्त्रवाक्याणि उपदेशाः । आर्थ-
वाक्ये वा । वस्तुतत्त्वोपदेशो धातुपाठश्रुतिपदिकपाठो नृत्तवार्तिके च । एतं हि शब्दा उपदिश्यते ।

६ । षः प्रत्ययस्य ।

प्रत्ययस्यादिः षकार इत्संज्ञकः स्यात् । खुन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी ।

७ । चुटू ।

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादिभूतावित्संज्ञकौ स्याताम् । च्फञ् । कौञ्जायन्धः । जम् । ब्राह्मणाः । वृचाः । जगः । शाण्डिक्यः । टः । कुरुचरी । डः । उपसरजः । अन्नाणः (४/४।८५) । आन्नः । कथं केशचुटुः केशचणः ? चित्कार्याभावात् (२६) । यादौ चुटुप्चणपौ लुप्तनिर्दिष्ट्यकाराविति (२७) भाष्यम् ।

८ । लशक्तद्धिते ।

लकारशकारकवर्गास्तद्धितवर्जिताः प्रत्ययस्यादिभूता इत्संज्ञकाः स्युः । ल्यप् । विजित्य । ल्युट् । चयनम् । शप् । भवति । क्तः । भूतम् । खच् । प्रियंवदः । घुरच् । भासुरम् । भहुरम् । डे । पटवे । अतद्धिते किम् ? अवेः कः (५।४।२८) । अविकः ।

९ । तस्य लोपः ।

यस्सेत्संज्ञा विहिता तस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् ।

१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

समानां समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनाञ्चानुक्रमेणानुदेशः स्यात् । नन्दि-
ग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (१।१।१३४) । नन्दनः । ग्राही । पचः ।

(२६) एतद्वि प्रयोजनाभावादेत्संज्ञेति व्यवस्थया । न हि प्रयोजनाभावे कस्यापीत्संज्ञा भवति । इदथाभावात् सिद्धमिति (१।१।१, वा) वार्त्तिककारवचनात् । There is a वार्त्तिक in १. ३. ३ and again in १. ३. ७ (viz :—इदथाभावात् सिद्धम्) by which कात्यायन prohibits the इत्संज्ञा of a letter if its elision do not serve any object and be thus unnecessary.

(२७) पूर्वे निर्दिष्टः पद्यालुप्त इति कर्मधारयः । राजदत्तादित्वाद पूर्वकालवाचिनः (१।१।३१) परनिपातः । लुप्तोऽयमिति ज्ञातो लुप्तनिर्दिष्ट इत्यर्थः । तसौ यकार इत्यनेन बहुव्रीहिः । लोपो ऽव्ययलो- (१।१।६६) त्वनेन यकारस्य लोपः ।

११ । स्वरितेनाधिकारः ।

स्वरितो नाम वर्णधर्मः (२८) कश्चित् । तेन चिह्नेनाधिकारो ज्ञेयः ।
यथाऽत्मनेपदम् (१३।१२) । प्रत्ययः (३।११) । अङ्गस्य (६।४।१) ।

१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

अनुदात्तेतो धातोर्ङितच्चात्मनेपदं स्यात् । आस्ते । वर्धते । ङितः ।
प्लवते । शिंते । हंसायते । प्लवमानः । पवमानः । शयानः । उपदेश इत्येव ।
ङित्त्वातिदेशे मा भूत् । उच्चुकुटिपति ।

१३ । भावकर्मणोः ।

सर्वधातुभ्यो भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् । भावे । स्वीयते त्वया ।
विस्मयीयते मया । कर्मणि । क्रियते कटः ।

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।

क्रियाविनिमये धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तरि । व्यतिभवते श्रीः पद्मानाम् ।
व्यतिभवमानाः पुरुषाः । व्यतिलुनते वीराः । (२९)

१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ।

एभ्यः क्रियाविनिमये धातोर्नास्ति तत् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहिंसन्ति ।
(क) हसादीनाञ्च । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पेयुः । कर्त्तरीलेव ।
व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ।

(ख) हरतेरप्रतिषेधः । संप्रहरन्ते योधाः ।

१६ । इतरतरान्योन्योपपदाच्च ।

आभ्यां युक्ताद् धातोर्नास्ति तत् । इतरतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य
व्यतिपिबन्ति जलम् । चकारात् परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

(२८) “नतु तस्य प्रयोगोऽस्ति । केवलमतुवर्तमानस्य पक्षिकस्यैव वर्णं दर्शयित्वा उदास्ते” — इति भाषा-
वृत्त्यर्थविवर्तनी सृष्टिधरः । स्वरितो नाम स्वरदोषो ध्वनिविशेष इति कश्चित् । तत्र स्वरभेद इत्यर्थः । दोषा
स्त्री रजनिःशोक्ता मिदद्रूपशयोः पुमानिति विद्मः । मतान्तरं उच्चारणदोष इत्यर्थः । अत्र नामाजिमहः—
“स्वरितत्वच्छेदं दोषविशेषरूपमङ्गलसाधारणम् । स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकान्निष्ठं वा । तद्धानु-
नासिकवत् प्रतिशगम्यम्” । इति । (२९) विरोधाधिकोनाम्बोन्व किन्दन्तौवः ।

१७ । नेर्विशः ।

निपूर्वाद् विशतेरात्मनेपदं स्यात् । निविशते । कथं मधुनि विशन्ति
भ्रमराः ? लाक्षणिकत्वात् ।

१८ । परिव्यवेभ्यः क्रियः ।

एभ्यः क्रियस्तत् स्यात् । परिक्रीणीति । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

१९ । विपराभ्याच्चेः ।

आभ्याच्चे स्तत् स्यात् । विजयते । पराजयते ।

२० । आङो दोऽनास्यविहरणे ।

आङो दात्र स्तत् स्यात् । आदत्ते धनम् । अनास्यविहरणे किम् ?
व्याददाति सुखम् । कथं “किं व्यादत्से विहग वदनम्” ? कर्त्तृभिप्राये
भविष्यति ।

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।

एभ्य आङश्च क्रीडते स्तत् स्यात् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । आक्रीडते ।

(क) समोऽकूजनेऽभिधानाच्चेह । संक्रीडन्ति रथाः ।

(ख) आगमेः क्षमायामात्मनेपदम् । आगमयस्व तावन्माणवक । मा
त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

(ग) शिचे जिज्ञासायाम् । कलासु शिचते । विद्यासु शिचते । शक्तेः सनि
रूपम् ।

(घ) आशिष्येव नाथः । सर्पिषो नाथते गृध्रुः ।

(ङ) हरते गतताच्छीले । गतविधप्रकारा सुखार्था इति भर्तृहरिः (३०) ।
सादृश्यशीलने ह्वय स्तत् स्यात् । जलधिमनुहरते सरः । पैटकमग्ना
अनुहरन्ते । गतिताच्छील्य इति तु न्यासः ।

(च) किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । अपस्किरते वृषभो हृष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भवार्थी । अपस्किरते श्वाऽन्यथार्थी ।

(ख) आङि तुप्रच्छोः । आनुते शिवा । आक्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते ।
“आपृच्छस्व प्रियसखमसु’ तुङ्गमालिङ्ग शैलम्” ।

(ज) शप उपलभ्यते । प्रियायै शपते कामुकः ।

२२ । समवप्रविभ्यः स्यः ।

एभ्यस्तिष्ठते स्तत् स्यात् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते ।
वितिष्ठमानः ।

(क) आङः स्यःप्रतिज्ञाने । वस्तु क्षणिकमातिष्ठन्ते बौद्धाः ।

२३ । प्रकाशनस्थेयाम्ययोश्च ।

अव स्य स्तत् स्यात् । धनिभ्यस्तिष्ठते वेष्टा । स्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
उपतौ तिष्ठते जनः । तं स्वेयं करोतीत्यर्थः ।

२४ । उदोऽनूङ्कर्मणि ।

उदस्य स्तत् स्यादनूङ्क्चेष्टायाम् । स्वार्थेषूत्तिष्ठते । मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ।
तलोत्सङ्गत इत्यर्थः । अनूङ्क्ग्रहणं किम् ? “जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ।”

२५ । उपान्मन्त्रकरणे ।

उपात् स्य स्तत् स्यान् मन्त्रवेत् करणम् । गायत्र्या सूर्यमुपतिष्ठते ब्राह्मणः ।

(क) उपादेवपूजासङ्गतकरणमित्करणपथिष्विति वक्तव्यम् । विप्रोऽर्क-
मुपतिष्ठते । गङ्गा समुद्रमुपतिष्ठते । राजा राजानमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः
कपिलीमुपतिष्ठते ।

(ख) वा लिप्सायाम् । अर्थी दातारमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

२६ । अकर्मकाच्च ।

उपात् स्य स्तत् स्यात् । यावद्भोजनमुपतिष्ठते । अकर्मकाद् विधिश्चतुः-
सूत्रगाम् ।

२७ । उद्भिभ्यां तपः ।

आभ्यां तपस्तत् स्यात् । उत्तपति वितपते रविः । अकर्मकादित्येव ।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (क) स्वाङ्गकर्मकाच्च । वितपते स्वं पृष्ठम् ।

२८ । आडो यमहनः ।

तत् स्यात् । आयच्छते । व्यायच्छमानः । आहते । स्वाङ्कर्मकाच्च ।
आहते स्वं वचः ।

२९ । समो गम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः (३१) ।

संपूर्वाद गमादे स्तत् स्यात् । सङ्गच्छते । सङ्गमे । समृच्छते ।
समृच्छिष्यते । संपृच्छते । संस्वरते । ऋ । समृच्छते । समियृते । संनृणुते ।
विद ज्ञाने । संवित्ते । अकर्मकादित्येव । वादं सङ्गच्छति ।

(क) दृशेष्टेति वक्तव्यम् । सम्प्रश्यते ।

३० । निसमुपविभ्यो ह्रः ।

एभ्यो ह्रज स्तत् स्यात् । निह्रयते त्वाम् । संह्रयते सखीम् । उपह्रयते ।
विह्रयते ।

(क) उपसर्गादस्यलूङ्घो वावचनम् । निरस्यति निरस्यते । समूहन्
समूहमानः ।

३१ । स्रद्धायामाङः ।

षाडो ह्रज स्तत् स्यात् स्रद्धा चेत् । मज्जो मज्ज माह्वयते ।

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोप-
योगेषु कृञः ।

एष्वर्थेषु कृञ स्तत् स्यात् । हिंसासूचनं गन्धनम् । उदाकुरुते ।
भर्त्सनमवक्षेपणम् । उत्कुरुते शत्रून् । सेवने नृपं प्रकुरुते । साहसे परस्त्रीं-

(३१) The real Sutra here is समो गम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः and there are three *Vartikas* attached to it ; viz :—(क) समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् । (ख) अर्त्तिश्रुविदिभ्यः and (ग) उपसर्गादस्यलूङ्घो वावचनम् । But जयादित्य interpolated the rule with the *Vartikas* as stated in the Text. The other Buddhist grammarians (व्यासकार, मैत्रेयवर्चित, पुरुषोत्तमदीन &c) too followed जयादित्य । समो गम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः पाठः । अङ्गानामपि पारायणे धर्म इति त्वमादित्यभाषेः स च वार्तिकप्रक्षेपादिना सौगतेर्विकृतः । वेदवाक्यलेखे तेषां मिरहुश्रवात् । पारायणभङ्गाद् धर्मज्ञानिभयमिव पाठस्वापेक्षं सम्प्रदायानुगतत्वादिकमपि न तेः परिगणितम् । एवमन्यत्रापि स्वभङ्गे बोद्धव्यम् ।

प्रकुरुते । धर्माद्युपयोगे शतं प्रकुरुते । प्रतियत्रे षष्ठो सुट् च । गुणानामुप-
स्कुरुते । प्रकथने सङ्गमं प्रकुरुते ।

३३ । अधेः प्रसहने ।

प्रसहनमभिभवः । उपेक्षा वा । तत्राधेः कञ स्तत् स्यात् । तमधिचक्रे ।
“भवादृशाद्येदधिकुर्वते रतिम्” ।

३४ । वैः शब्दकर्मणः ।

वैः कञः शब्दकर्मकात् तत् स्यात् । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् ।

३५ । अकर्मकाच्च ।

अकर्मकाद्देः कञ स्तत् स्यात् । विकुर्वतेच्छात्राः । यथेष्टं चेष्टन्त इत्यर्थः ।

३६ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणन-
व्ययेषु नियः ।

एव्यर्थेषु विशेषणेषु नीजस्तत् स्यात् । शास्त्रार्थं नयते । उपपत्तिभिः
सम्मानयति । बालकमुपनयते । उत्सञ्जयत्युत्क्षिपति । शिष्यमुपनयते ।
आत्मवदाचार्य्यीकरोति । नयतेऽर्थान् धीरः । ज्ञानविषयीकरोति । कर्म-
करानुपनयते । भृत्या समीपीकरोति । विगणनसृणादिपरिशोधनम् । मद्राः
कारं विनयन्ते । व्यये । शतं विनयते धर्मादौ ।

३७ । कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।

अशरीरे कर्मणि सति नीजस्तत् स्यात् । क्रोधं विनयते । मन्द्यं विनयते ।
कर्त्तृस्थे किम् ? शूरोः कोपं विनयति । अशरीरे किम् ? गडुं विनयति ।
मण्डूकमुत्था वेरित्वेव । क्रोधं समुन्नयति । “अपनय मानिनि मानम्” ।

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।

अप्रतिघातोक्ताहस्पीतत्वेषु क्रमे स्तत् स्यात् । मन्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः ।
युधाय क्रमते भटः । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते ।

३९ । उपपराभ्याम् ।

आभ्यामेवोपसृष्टात् क्रमेरनन्तरसूत्रेणात्मनेपदं स्यात् । मन्त्रेऽस्योपक्रमते
बुद्धिः । युधाय पराक्रमते भट इत्यादि ।

४० । आङ उद्गमने ।

आङः क्रमे स्तत् स्यात् । आक्रमते भानुः । ज्योतिरुद्गमनेऽभिधाना-
वेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमने किम् ? आक्रामति गिरिं
रविः । अवष्टम्भातीत्यर्थः ।

४१ । वेः पादविहरणे ।

वेः क्रमेः पादविहारे तत् स्यात् । सुहु विक्रमतेऽश्वः ।

४२ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।

आदिकर्मणि समर्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमे स्तत् स्यात् । प्रक्रमते भोक्तुम् ।
उपक्रमते श्रोतुम् ।

४३ । अनुपसर्गाडा ।

अप्रादेः क्रमेस्तद् वा स्यात् । क्रमते क्रामति वा ।

४४ । अपङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गुतौ जानातेस्तत् स्यात् । शतमपजानीते ।

४५ । अकर्मकाच्च ।

श्लोकर्मकात् तत् स्यात् । सर्पिषो जानीते । करणे षष्ठी ।

४६ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ।

आभ्यां ज्ञस्तत् स्यात् । गां सञ्जानीते । कन्यां दातुं प्रतिजानीते ।
अनाध्याने किम् ? स्मृतौ मा भूत् । मातुः संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ।

४७ । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ।

एवर्धेषु विशेषेषु वदेस्तत् स्यात् । भासनं शोभा । वदते चार्वा
लोकायते । वदमानः । उपसम्भाषोपसन्वनम् । बालकमुपवदते । ज्ञाने ।
अयमेको वदते । यज्ञे । गेहे वदते । विविधमतौ । सेत्रे विवदन्ते कृषकाः ।
उपमन्त्रणं रङ्गः पृच्छा । परस्त्रीमुपवदते ।

४८ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।

मनुष्याणां सहोक्तौ वदेस्तत् स्यात् । सम्प्रवदन्ते विप्राः । व्यक्तवाचामिति

किम् ? “वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः” । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति
च्छात्राः ।

४६ । अनोरकर्मकात् ।

अनोर्वदेस्तत् स्यात् । अनुवदति कठः कलापस्य । तद्वदतीत्यर्थः ।
अकर्मकात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ।

५० । विभाषा विप्रलापे ।

विप्रलापात्मके सहोच्चारणे वदेस्तद् वा स्यात् । विप्रवदन्ते गणका विप्र-
वदन्ति वा । सहोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति छात्राः ।

५१ । अवाद् यः ।

अवाद् गिरतेस्तत् स्यात् । अवगिरते मांसम् । अवगिरन्ते मायम् ।

५२ । समः प्रतिज्ञाने ।

सङ्गिरतेः प्रतिज्ञानार्थात् तत् स्यात् । कार्यं शब्दं संगिरते ।

५३ । उदञ्चरः सकर्मकात् ।

उच्चरतेस्तत् स्यात् । घनानुच्चरते रजः । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्म-
कात् किम् ? शङ्खध्वनिरुदचरत् । नाद उच्चरति ।

५४ । समस्तृतीयायुक्तात् ।

तृतीयान्तेन योगे सञ्चरतेस्तत् स्यात् । रथेन सञ्चरते विद्याधरः ।

५५ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थः ।

अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थं तृतीया वाच्या । तदयुक्तात् सम्यदाणस्तत्
स्यात् । दास्या मालां संप्रयच्छते कामुकः । दास्यै मालां ददातीत्यर्थः ।

५६ । उपाद् यमः स्वकरणे ।

उपपूर्वाद् यमः स्वीकारे तत् स्यात् । कन्यामुपयच्छते । “उपायंस्त
महास्त्राणि ।” “उपायंसत नाभवम्” । न स्वीचक्रुर्वात्यर्थः ।

५७ । ज्ञाशुस्मृदृशां सनः ।

सन्नन्तानामेषां तत् स्यात् । धर्मे जिज्ञासते । गुरुं श्रुयूपते । सुधूर्षते ।
दिदृचते ।

५८ । नानोर्ज्ञः ।

अनोर्ज्ञस्तन् नास्ति । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

५९ । प्रत्याडभ्यां श्रुवः ।

सन्नन्तादाभ्यां श्रुवस्तन् नास्ति । प्रतिश्रुयूपति । आश्रुयूपति ।

६० । शदेः शितः ।

शदेः शिबिमित्तादात्मनेपदं स्यात् । श्रीयते । शितः किम् ? शक्यति ।

६१ । स्त्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।

लुङ्लिङोरेव स्त्रियतेः शितश्च तत् स्यात् । अस्मृत । सृषीष्ट । स्त्रियते ।
नियमः किम् ? मरिष्यति । ममार । कर्त्सरि नियमान् “मस्मे पतङ्गवह्नीरैः ।”

६२ । पूर्ववत् सनः ।

असन्नन्तवत् सन्नन्तादात्मनेपदं स्यात् । आस्ते आसिसिषते । विजयते
विजिगीषते । पचति पचते पिपचति पिपचते ।

६३ । आमप्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

आमप्रत्ययान्तधातुवदनुप्रयुक्तस्य कृज स्तत् स्यात् । ईदते ईहाश्चक्रे ।

६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

प्रोपाभ्यां युजे स्तत् स्यात् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । नेह । यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः ।

(क) स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् युजेरिति वक्तव्यम् । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते ।
उपयुङ्क्ते । कथं केवलात् “प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त विदितु”मिति ? कर्त्तृभि-
प्राये भविष्यति । (32)

६५ । समः क्षणवः ।

संक्षीते स्तत् स्यात् । संक्षुते शस्त्रम् ।

६६ । भुजोऽनवने ।

तत् स्यात् । भुङ्क्ते । भुञ्जते । अनवने किम् ? भुनक्ति राजा पृथ्वी । पालयतीत्यर्थः । भुजो भज इति नोक्तम् । अनुभवेऽपि यथा स्यात् । सुख-
मनुभुङ्क्ते ।

६७ । गोरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । श्वन्तादात्मनेपदं स्यादश्वन्ते यत् कर्म णौ
चेत् स कर्त्ता भवति । आरोहति करेणुं निषादी । “करेणुरारोहयते
निषादिनम्” । पश्यन्ति श्रुत्या नृपम् । दर्शयति श्रुत्यानृपः । अनाधाने किम् ?
स्मृतौ मा भूत् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव ।

६८ । भौस्मोर्हेतुभये ।

श्वन्तयो भौस्मिडो स्तत् स्यात् । सुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मा-
पयते । हेतुभये किम् ? काष्ठिकया भाययति । करणादत्र भयम् ।

६९ । गृध्रिवक्ष्योः प्रलम्भने ।

श्वन्तयोर्गृध्रिवक्ष्योर्विसंवादेन तत् स्यात् । शिशुं गर्हयते । शिशुं
वक्ष्यते । प्रलम्भने किम् ? अहिं वक्ष्यति बालः ।

७० । लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ।

लियो श्वन्तात् पूजापरिभवयोः प्रलम्भने च तथा स्यात् । जटाभिराला-
पयते । श्येनो वर्त्तिकामुक्तापयते । शिशुमुक्तापयते । अन्यत्र कन्यामुक्तापयति ।

७१ । मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ।

श्वन्तात् कृज स्तत् स्यात् । अभ्यासे पुनःपुनरावृत्तौ । पदं मिथ्या कारयते ।

७२ । स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

स्वरितेतो धातोर्जितश्चात्मनेपदं स्यात् कर्त्तारश्चेत् क्रियाफलमभिप्रेति ।
पचते । यजते । जितः । कुर्वते । कण्ठयते । कर्त्तृभिप्राये किम् ? परार्थे

मा भूत् । पचति । करोति । यजति । कथं परार्थे विक्रीणीते प्रयुङ्क्त
इत्यादि ? डुक्रीञ्दाञ्छेञ्क्ञ्हाञ्नीञ्जुजां विशेषविधानात् ।

७३ । अपाहदः ।

तत् स्यात् । धान्यार्थं न्यायमपवदते । धनार्थं न्यायमपवदते ।

७४ । णिचश्च ।

णिजन्तात् तथा स्यात् । कारयते । पाचयते । परार्थे कारयति ।
पाचयति ।

७५ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्ये ।

एभ्यो यमस्तत् स्यात् । इन्द्रियाणि संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्त्रमा-
यच्छते । आयंस्त पादम् । अग्रन्यविधये किम् ? चिकित्सा मुदयच्छति वैद्यः ।

७६ । अनुपसर्गाञ्जः ।

तथैव स्यात् । गां जानीते । परार्थे गां जानाति । कथं सर्पिषो जानीत
इति ? अकर्मकाचेति (१।३।४५) परार्थे विधानात् ।

७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।

समोपपदावगते कर्त्तृभिप्राये तद् वा स्यात् । स्वं कटं कुरुते करोति
वा । एवं पञ्चसूत्रागमुन्नेयम् । उक्तं कर्त्तृभिप्राये । अथ परस्मैपदमेकादशभिः
सूत्रैः ।

७८ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

आत्मनेपदहीनाद् धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति । वाति ।
प्रविशति । शेषात् किम् ? रोचते ।

७९ । अनुपराभ्यां कृञः ।

एभ्यः कृञः स्वार्थेऽपि परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ।

८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।

एभ्यः क्षिपस्तत् स्यात् । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

८१ । प्रावहः ।

प्रवहतेस्तथा स्यात् । प्रवहति ।

८२ । परेर्मृषः ।

तत् स्यात् । परिमृष्यति ।

८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः ।

एभ्यो रमेस्तत् स्यात् । विरमति । व्यरंसीत् । आरमति । परिरमति ।

एभ्यः किम् ? अभिरमते ।

८४ । उपाच्च ।

उपाद्रमेस्तत् स्यात् । देवदत्तमुपरमति । स्पर्धाऽत्र गम्यते ।

८५ । विभाषाऽकर्मकात् ।

अकर्मकादुपरमतेस्तद्वा स्यात् । भोजनादुपरमति उपरमते वा । अथ णिवचेति (१।३।७४) प्राप्ते बाधकत्रयमाह ।

८६ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुसुभ्यो णेः ।

बुधादेर्ह्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् । नाशयति पापम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति शिष्यम् । प्रावयत्यर्शान् धीरः । द्रावयति लौहम् । स्त्रावयति कुण्डीम् ।

८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यस्तत् स्यात् । आगयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति शाखां वातः ।

(क) अदेः प्रतिषेधः । आदयतेऽन्नं पुत्रेण पिता ।

८८ । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।

अख्यन्ते यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च ततो ख्यन्तात् परस्मैपदं स्यात् । आस्ते विप्रः । आसयति विप्रम् । शाययति मित्रम् । चित्तवत्कर्तृकात् किम् ? शोषयते व्रीहीनातपः । कर्त्तरीत्येव । शाय्यते विप्रो भवता ।

८६ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिन्तितवदवसः ।

एषामनन्तरसूत्राभ्यां परस्मैपदं नास्ति । ततस्तडानाविव स्याताम् ।
पाययते घृतम् । दमयते शत्रून् । आयासयते । आयासयते । आयासयमानः ।
परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते । अकर्त्तृभिप्राये तु
दमयति गजम् । नर्त्तयति भुजम् । भिक्षा वासयति ।

(क) घेट उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । धापयते शिशुम् ।

८७ । वा क्यषः ।

क्यषन्तादात्मनेपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते वा ।

८८ । दुग्धो लुङि ।

द्युतादेर्लुङ्गात्मनेपदं वा स्यात् । व्यद्युतद् व्यद्योतिष्ट वा । द्युतादयो
द्वाविंशतिः ।

८९ । वृद्धयः स्यसनोः ।

वृत्तुवृद्धयस्यन्दूभ्यः स्ये सनि च तद्वा स्यात् । वर्त्तस्यति वर्त्तिष्यते वा ।
अवर्त्तस्यत् अवर्त्तिष्यत वा । विवृत्तस्यति विवर्त्तिष्यते वा ।

९० । लुटि च कृपः ।

कृपेर्लुटि स्यसनोश्च तद्वा स्यात् । कल्प्सासि कल्पितासे वा । कल्पस्यति
कल्पिष्यते वा । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत वा । चिकृप्सति चिकल्पिष्यते वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥१॥

समाप्तश्च भूपादः ।

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ । आ कङ्गारादेका संज्ञा ।

कङ्गाराः कर्मधारय (२।२।३८) इत्यतः प्रागेकैव संज्ञा बोद्धव्या । सा च कचिदनवकाशा यथा भसंज्ञा राजभ्यामित्यादौ सावकाशां पदसंज्ञां बाधते राज्ञा राज्ञे । कचित् परा यथा बहुव्रीहिसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधते वीर-पुरुषको ग्राम इति । इहाङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो वक्तव्यः । तेन बाधव्य इत्यङ्गत्वादादिद्विदिः । भत्वादीर्गुणः (६।४।१४६) । धानुष इत्यङ्ग-त्वादादिद्विदिः । पदत्वादिणः षत्वम् ।

२ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

तुल्यवलयो विरोधे परं यत् तत् कार्यं स्यात् । सपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । वृत्ताभ्याम् । बहुवचने भव्येत् (७।३।१०३) । वृत्तेषु । विरोधे परम् । वृत्तेभ्यः । नित्यानित्ययोस्तु नित्यं बलवत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवत् । उक्तर्गापवादयोश्चापवादः ।

३ । यू स्त्राखौ नदी ।

इह स्त्रियमाचष्ट इति स्त्राख्यः शब्दः संज्ञी । ई ऊ यू इति च तद्विगीयण-मिति तदन्तविधिः । ईदूदन्तं स्त्रीलिङ्गं नदीसंज्ञं स्यात् । ईदूतोरेवेयं संज्ञेति भागवृत्तिः । कुमार्यै । लक्ष्म्यै । धीबन्धु । यवाग्न्यै । आख्यायकहणं किम् ? पदान्तरयोर्वै स्त्रीत्वे मा भूत् । सेनान्ये स्त्रियै । कथमतिलक्ष्म्यै विप्राय ? बहुप्रेयस्यां राजनि ? अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति भाव्यम् ।

४ । नेयडुवड् स्थानावस्त्री ।

इयडुवडाधारौ यू नदीसंज्ञकौ न स्तः । हे श्रीः । हे धीः । हे भूः ।
अस्त्रीति किम् ? हे स्त्रि ।

५ । वाऽमि ।

प्रतिषेधोऽयमामि वा स्यात् । त्रियां त्रीणाम् । भ्रुवां भ्रूणाम् ।

६ । डिति ऋस्त्वञ्च ।

डिति चासौ प्रतिषेधो वा स्यात् । त्रियै त्रिये । भ्रुवै भ्रुवे । भ्रुवां श्रुते
भ्रुवि श्रुते । ऋस्त्वञ्च । डिति ऋस्वौ यू वा नदीसंज्ञकौ स्याताम् । मत्वे मतये ।
धेनवे धेनवे । स्त्रगाख्यावित्वेव । अग्नये । वायवे । इहामि डिति च ऋस्त्वयो-
रियडुवड्स्थानयोश्च योः पाक्षिकी नदीसंज्ञा । सा स्त्रीवचन एवेत्यर्तः ।
नावयवाश्रयेति स्मृतिः (३३) । तेन सुमतये ऽतित्रिये सुधिये विप्राय । सुधियां
विप्राणाम् । मञ्जुत्रियि सुधियि विप्र इति भवति ।

७ । शेषो घ्यसखि ।

ऋस्त्रेदुदन्तमनदी शेषो घिसंज्ञः स्यात् । घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः ।
अग्नये । विष्णवे । वायवे । मतये । धेनवे । असखि किम् ? सख्या ।
सख्ये । सख्युः । सख्यौ । इह ऋस्त्रेदुन्मात्रं घिसंज्ञम् । तथाच इन्हे घीत्वत्र
(२।२।३२) घ्यन्तं पूर्वं निपततीत्युच्यते । तेनासखीत्वत्र सखिशब्देकारस्य चित्त्व-
निषेधात् सखिशब्दावयवत्वेऽपि बहुसख्या कृतं बहुसख्युः स्वमित्वाहुः । सुसखे-
रागच्छतीति तु न्यासः ।

८ । पतिः समास एव ।

समासे पतिशब्दो घिसंज्ञः स्यात् । श्रीपतिना । श्रीपतये । श्रीपतेः ।
श्रीपतौ । नान्यत्र । पत्न्या । पत्न्ये । पत्न्युः । पत्न्यौ ।

९ । षष्ठीयुक्तच्छन्दसि वा ।

छन्दः सूत्रम् ।

१० । ऋस्वं लघु ।

ऋस्वमचरं लघूच्यते । भेदनम् । गर्हनम् । वर्हनम् ।

११ । संयोगे गुरु ।

संयोगे परे ऋस्वमचरं गुरुच्यते । शिखा । भिला ।

१२ । दीर्घञ्च ।

दीर्घमचरं गुरुच्यते । ईहाञ्चक्रे । जहाञ्चक्रे ।

१३ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदाद्यङ्गसंज्ञं स्यात् । कर्त्ता कारकः । लविता लावकः । तदादीति किम् ? करिष्यमाणः । पचामः । स्वाद्यन्तस्वाप्यङ्गत्वे सुग्दीर्घौ । पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् ? लुप्तेऽपि प्रत्ययेऽन्यस्मिन् परे मा भूत् । अर्थम् । इयङ् प्राप्तः ।

१४ । सुप्तिङन्तं पदम् ।

सुवन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यात् । छात्राः पठन्ति मे ।

१५ । नः क्ये ।

क्ये परे नान्तमेव पदं स्यात् । राजीयति । राजायते । नियमः किम् ? वाच्यति । तपस्यति । पदाश्रये कुत्वरुत्वे न भवतः ।

१६ । सिति च ।

सिति पूर्वं पदं स्यात् । ऋस् । भवदीयम् । युस् । ऊर्णायुः । भसंज्ञां बाधते ।

१७ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।

कप्- (५।४।१५१) पर्यन्तेषु स्वादिषु पूर्वं पदं स्यात् । राजभ्याम् । राजसु । राजत्वम् । राजतमः । अस्मर्वनामस्थाने किम् ? राजानौ । राजानः । कथं सौ ? पदत्वं राजेति । न ङिसम्बुद्धौ (८।२।८) रिति प्रापकात् ।

१८ । यच्च भम् ।

यादावजादौ च स्वादौ पूर्वे भसंज्ञं स्यात् । यि । गार्ग्यः । अचि । राज्ञः
यश्च । असर्वनामस्थान इत्येव । राजानौ । सामानि ।

(क) नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्पुपसंस्थानम् । भसंज्ञा स्यात् । नभस्वत् ।
अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । पदाश्रयं रुत्वं न भवति ।

(ख) वृषण्वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषण्वश्वः । नकार-
लोपो न भवति ।

१९ । तसौ मत्वर्थः ।

मत्वर्थीये परे तान्तं सान्तञ्च भसंज्ञं स्यात् । विद्युत्वान् । मरुत्वान् ।
पयस्वी । तपस्वी । यशस्वी ।

२० । अयस्मयादौनि च्छन्दसि ।

इदच्छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । बहुषु बहुवचनम् ।

सुप्तिङामविशेषेण विधानादचीणि ते रक्तानीत्यादि लोकोपचारदर्शनाच्च
नियमोऽयम् । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं स्यात् । भिन्नवः सहस्रान् पठन्ति ।
विद्वैः सामानि गीयन्ते ।

२२ । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ।

अर्थयोर्द्वित्वैकत्वयोरेव द्विवचनैकवचने स्याताम् । मातापितरौ जनयतः ।
धर्मो रक्षति रक्षितः ।

२३ । कारके ।

अधिकारोऽयम् । अतः परं यद्वक्ष्यति तत् कारकेषु मध्ये बोद्धव्यम् ।
तद् यथा—

२४ । ध्रुवमपायेऽपादानम् ।

विज्ञेये ध्रुवं कारकमपादानं स्यात् । तच्च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित्” ।
वृक्षात् पत्रं पतति । जलादुत्थितः । “उपात्तविषयं तथा” । वल्गाहकाद्

विद्योतते विद्युत् । निःसृत्येत्यध्याहार्यम् । अधर्माद् विरमति । अधर्मा-
न्नुगुप्सते । विरमच्चगुप्समानस्ततो निवर्तत इत्यर्थः । “अपेक्षितक्रियचेति
त्रिधापादानमिष्यते” । माथुराः स्त्रीग्लेभ्य आढ्यतराः । नियमेनोत्कर्षक्रिया
गम्यत इति । कारक इत्येव । वृत्तस्य पर्णम् पतति । बहुभ्योऽन्यः ।
कारकादिति (५१४/४२) न शस् ।

२५ । भीतार्थानां भयहेतुः ।

भयत्राणार्धधातुप्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् भीतः । व्याघ्राद-
पत्रस्तः । दस्युभ्यो रक्षितः ।

२६ । पराजेरसोढः ।

पराजेः प्रयोगे सोढुमशक्यमपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते मन्द-
बुद्धिः । भोजनात् पराजयते ।

२७ । वारणार्थानामौष्ण्यः ।

एषां प्रयोग ईप्सितमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । कथं
कूपादन्धं वारयति ? बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२८ । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।

अन्तर्धातुं देन हेतुनात्मनोऽदर्शनमिच्छति तदपादानं स्यात् । उपा-
ध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः । उपाध्यायान्निलीयते शिष्यः ।

२९ । आस्थ्यातोपयोगे ।

नियमाद् वाक्यग्रहणे (३४) आस्थ्याता प्रतिपादयिताऽपादानं स्यात् ।
पण्डितात् पुराणं शृणोति । “रामादधीतसन्देशः” ।

३० । जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

जायमानस्य प्रकृतिः कारणमपादानं स्यात् । सामय्यीतः फलं जायते ।

३१ । भुवः प्रभवः ।

भुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानं स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । ‘वल्मी-
कायात् प्रभवति धनुष्वण्डमास्त्रण्डलस्य’ ।

३२ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

कर्मणा करणभूतेन यमभिसम्बध्नाति तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः । गुरवे धनं निर्यातयति रुष्टः । पट्टि-
कोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् (३५) । शत्रवे भयं ददाति ।
“भयानि दत्त सीतायै” । कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति । व्रतः पृष्ठं ददातीति ?
अभिप्रैत्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् यथा सममब्राह्मणे दानमिति (३६) । इह
प्रार्थनाध्ववसानादिक्रियाभिः कर्तुरीक्षिततमत्वात् क्रियापि कर्म भवति ।
तत् क्रियया यदभिसम्बध्यते तत् सम्प्रदानं सूत्रेणैव । युद्धाय सन्नद्धते ।
पत्न्ये श्रेते । “निवेद्यतां सुधीवाय” । “प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने” (३७) ।
इह च पशुना रुद्रं यजत इति पशुना देयेन रुद्रं प्रीणयति । पशुं रुद्राय
ददातीति वस्त्वर्थः ।

३३ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।

रुच्यर्थधातूनां प्रयोगे प्रीयमाणः संप्रदानं स्यात् । नारदाय रोचते
कलहः । नारदस्य रुचिविषयीभवति ।

३४ । श्लाघद्भुङ्स्याशपां ज्ञीप्स्यमानः ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । नृपाय श्लाघते वन्दी ।
“श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः” । पुत्रायापद्भुते वणिक् । छात्राय तिष्ठते कन्या ।
प्रियायै शपते कामुकः ।

(35) The MSS in Bengali characters generally give—“पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय
कर्णचपेटामदात् । But the statement is, either in imitation, or a misquotation, of a
celebrated passage of the महाभाष्य on I.I.I.—“एवं हि दृश्यते लोके य उदाने कर्णचपेटामदात्
करोति खल्विकोपाध्याय सार्धं चपेटां ददात्यन्तं त्वं करोषीति”—The probable corruption
of the word खल्विकोपाध्याय arose from an unacquaintance of the scribes
with the भाष्य । मृदिरर explains—“यः पट्टिकायां विलिख्य वर्णां विजयति स पट्टिकोपाध्यायः” ।

(36) “सममब्राह्मणे दानं दियुषं ब्राह्मणमुवे ।

चधीते शतसाहसमननं वैदपारमे ॥१॥” इति मानवधर्मशास्त्रे ।

(37) तायिने दयालव इति मृदिररः । पालकायैत्यर्थः । सन्तानवते स्मृतियुक्ताय काममाणायेत्यपरे ।
तायु सन्तानपालनयोः ।

३५ । धारेरुत्तमर्णः ।

धारेः प्रयोगे धनिकः संप्रदानं स्यात् । विप्राय शतं धारयति ।

३६ । स्पृहेरौपसितः ।

स्पृहेः प्रयोगेऽभीष्टः सम्प्रदानं स्यात् । धनाय स्पृहयति ।

३७ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे कोपस्थानं सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय क्रुध्यति । शत्रवे द्रुह्यति । एकस्मै ईर्ष्यति । अन्यस्मै असूयति । नेह । स्त्रियमीर्ष्यति कामुकः ।

३८ । क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः कर्म ।

रूपसर्गयोः क्रुधद्रुहो यं प्रति कोप स्तत् कर्मसंज्ञं स्यात् । पुत्रमभि-
क्रुध्यति । शत्रुमनुद्रुह्यति ।

३९ । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।

राधीक्ष्योः प्रयोगे यस्य विविधं पृच्छति तत् सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय राध्यति । किमयं करोति किं न वेति । स्त्रीभ्य ईक्षते । का कीदृशी भवतीति । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयमिति भट्टिः ।

४० । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ।

प्रत्याङ्पूर्वस्य शृणोतेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । तुभ्यं गां प्रतिशृणोति । मञ्जं गामाशृणोति । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।

४१ । अनुप्रतिगृणाश्च ।

अस्य च प्रयोगे पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । होत्रेऽनु-
गृणाति । पोत्रे प्रतिगृणाति । तं शंसन्तं शब्देनानुगच्छति । प्रोत्-
साहयतीत्यर्थः ।

४२ । साधकतमं करणम् ।

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणमुच्यते । परशुना वृक्षं छिनत्ति ।
बुद्ध्य जानाति । विवक्षावशात् परशुच्छिनत्ति ।

४३ । दिवः कर्म च ।

दिवः साधकतमं कर्म करणं वा स्यात् । “दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा” ।
दुरक्षैर्वा ।

४४ । परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।

वेतनादिस्त्रीकारे करणं सम्प्रदानं स्याद्वा । शताय परिक्रीतः श्रतेन वा ।

४५ । आधारीऽधिकरणम् ।

आश्रयीऽधिकरणमुच्यते । गृहे तिष्ठति । स्वात्मां पचति ।

४६ । अधिशौङ्स्थासां कर्म ।

एषामाधारः कर्म स्यात् । शय्यामधिशेते । गिरिमधितिष्ठति । ग्राम-
मध्यास्ते । स्थलीमधिशेते ।

४७ । अभिनिविशश्च ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममभिनिविशते ।

४८ । उपान्वध्याङ्वसः ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । नदीमनुवसति । गिरि-
मधिवसति । पत्नीमावसति । इह ग्राम उपवसतीति ? ग्रामे वसन् सं-
स्मिराचमुपवसतीत्येवमकारार्थः । यदुक्तं—

वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं मतम् ।

अप्रयुक्तं त्रिरावादि कर्म चोपवसेः स्मृतम् ॥१॥ इति ।

४९ । कर्तुरौष्मिततमं कर्म ।

कर्तुः क्रियया व्यामुष्मिततमं कर्म स्यात् । संयोगं जनयति । तच्छुला-
नोदनं पचति । वेदमधीते ।

५० । तथायुक्तञ्चानौष्मितम् ।

ईप्सितवत् कर्तुः क्रियया युक्तं हेत्वमन्यच्च कर्म स्यात् । ओदनं बुभुक्षुर्दिष्टं
भक्षयति । पुत्रं पश्यन् सूर्यं पश्यति ।

५१ । अकथितञ्च ।

अपादानादिसंज्ञाभिर्यद्वोक्तं तत्कर्म स्यात् । गां दोग्धि पयः । कारक इत्येव । गवां दोग्धि पयः । विवचावशाद् गोभ्यो दोग्धि पयः । एवं “याचमानः शिवं सुरान् ।” “सीऽष्टच्छन्नं सीताम् ।” शिष्यं धर्मं ब्रूते । विप्राञ् शतं जयति । गर्गाञ् शतं दण्डयति । अजां ग्रामं नयति । भारं ग्रामं हरति । इह च “प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्दिकर्मणाम्” । नीयतेऽजा ग्रामम् । वोढव्यो भारो ग्रामम् । द्रियते काष्ठं गृहम् । आकथ्यते शाखा ग्रामम् । “अप्रधाने दुहादीनाम् ।” दुह्यते गौः चीरम् । उच्यते शिष्यो धर्मम् । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । जीयते विप्रः शतम् । “ख्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ।” णिचि कर्मतां प्राप्तस्य कर्तुर्वाचका लादयः । प्राप्यते विप्रो ग्रामम् । पित्रा गमयितव्यः पुत्रो ग्रामम् । बोध्यते शिष्यो धर्मम् । भोज्यते विप्रो भक्तम् । पाठ्यते पुत्रः सूत्रम् । आस्यते विप्रो मासमिति ।

५२ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ।

एवामणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म स्यात् । याति विप्रो ग्रामम् । यापयति विप्रं ग्रामम् । “रावणं गमय प्रीतिम् ।” नीवही तु गत्युपसर्जन-प्रापणवचनौ । न गत्यर्थौ । नाययति वाहयति भारं दासेनेति । बुध्यर्थे बोधयति शिष्यं शास्त्रम् । ज्ञापयति नृपं हिताहितम् । उपन्यस्यति विप्रं गन्धम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् । आशयति भोजयति विप्रमोदनम् । शब्दकर्म । अध्यापयति वटुं वेदम् । पाठयति पुत्रं सूत्रम् । आवयति शिष्यं शब्दम् । अकर्मकात् । आसयति पुत्रम् । गाययति मित्रम् । गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र । पाचयत्योदनं सहायेन । इह किलाणौ यः कर्त्ता तस्य णौ कर्मत्वमपि प्रयोजकव्यापारेण कर्त्तृत्वञ्च स्वव्यापारेण स्वतन्त्रत्वादित्युभयसंज्ञासिद्धौ नियमोऽयं गत्यर्थादीनामणौ यः कर्त्ता स णौ कर्मैव न कर्त्तन्ति । ततश्च गत्यर्थादिव्यतिरिक्तानामणौ कर्त्तृणांभयं भवति कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति वदन्तः

केचित् पाचयत्योदनं देवदत्तं देवदत्तेनेत्याद्यपि भवतीत्याहुः । एवञ्च हृको-
र्वेति (१।४।५७) प्रपञ्चार्थं वेदितव्यम् (३८) ।

(क) जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम् । अशब्दकर्मकत्वात् । जल्पयति मित्रम्
पुत्रम् । आलापयति पुत्रं मित्रम् । सम्भाषयति देवदत्तं भार्याम् ।

(ख) आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदयते खादयति विप्रेणो-
दनम् । भक्षणार्थत्वात् ।

(ग) भवेरहिंसायाम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । हिंसायान्तु
भक्षयति यवं वृषभान् ।

(घ) वहैरनियन्तृकर्तृकस्वेति कात्यायनः । वाहयति भारं मनुष्यैः ।
सनियन्तृकर्तृकस्य तु वाहयति वृषभान् भारम् ।

५३ । हृकोरन्यतरस्याम् ।

हृक्कञ्जोरणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म वा स्यात् । हारयति भारं
दासं दासेन वा । कारयति कटं पुत्रं पुत्रेण वा ।

(क) अभिवादिदृगोरात्मनेपदे वा ।

गुरुमभिवादयते पुत्रं पुत्रेण वा । दर्शयते नृपं भृत्यान् भृत्ये वा ।

५४ । स्वतन्त्रः कर्त्ता ।

क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवक्षितो यः स कर्त्ता स्यात् । विप्रेण पच्यते ।
क्रिया जायते । ओदनः सिध्यति ।

५५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

स्वतन्त्रस्य प्रयोजकोऽर्थः कर्त्ता हेतुश्चोच्यते । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति
देवदत्तः । उक्तानि कारकाणि ।

५६ । प्राग्यौश्वरान्निपाताः ।

अधिरौश्वर (१।४।८७) इत्यतः प्राङ् निपाता वेदितव्याः ।

(३८) This passage is referred to by श्रीपति in his कातन्त्रपरिग्रहे viz :—“तदा
हृक्कञ्जौ वाचनमकर्मकाभावव्यवहारार्थमिति सा मुदिति कथम् ? प्रपञ्चार्थमिति लघुवर्णिकर्त्तृकम्” ।—
(In his Rule 18 under कारक) ।

५७ । चादयोऽसत्त्वे ।

अद्रव्यवृत्तयश्चादयो निपाता उच्यन्ते । याति च वाति च । घटं वा पटं वा पश्य । च । वा । वै । स्वाहा । स्वधा । ओम् । आम् । पशु । तु । मन्वे । अस्ति । ब्रूहि । विभाषा । अन्यतरस्वाम् । नञ् । नो । न इत्यादि । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । असत्त्वे किम् ? स्वाहा अम्नायी ।

५८ । प्रादयः ।

प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर । निस् । दुस् । अभि । वि । अधि । सु । उद् । अति । नि । प्रति । परि । अपि । उप । आङ् । एते निपाताः स्युः । प्रतनु । प्रविरलम् । अभिनवोऽभिलीनः ।

५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे ।

प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गाः स्युः । प्रणमति । परिषिञ्चति । क्रियायोगे किम् ? प्रनायको देशः । इह दुर्नीतमवदत्तमित्यादावुपसर्ग-प्रतिरूपकनिपाताश्चयथाण् गत्वतत्त्वे न भवतः ।

“प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।

उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना” (३९) । इति ।

६० । गतिश्च ।

प्रादय उपसर्गा गतिसंज्ञकाश्च स्युः । प्रणम्य । अभिषिच्य ।

६१ । ऊर्ध्वादिचिडाचश्च ।

एते गतिसंज्ञकाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । चिः । शक्तीकृत्य । शक्तीभूय । डाच् । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य ।

६२ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ।

अव्यक्तानुकरणं गतिः स्यात् । खटत्कृत्य भग्नः । अनितिपरं किम् ? खटदिति कृत्वा भग्नः ।

(३९) ओकोऽयं तोटकञ्चन्दसा कथितः । इह तोटकमभुक्षिषेः प्रथितमिति लक्षणात् । सखे इत्यत्र संहितायामपि पादान्तलाद वैकल्पिकं गुरुत्वम् । निम्दुसो इत्येव निर्देरिति आभाद विंशतिरित्युक्तम् । पूर्वेषां मतेन निम्दुसोरभाषाया ।

६३ । आदरानादरयोः सदसतौ ।

अनयोरिति गती स्याताम् । गुरुन् सत्कृत्य गतः । खलानसत्कृत्य गतः ।

६४ । भूषणेऽलम् ।

अत्रेदं गतिः स्यात् । कन्यामलंकृत्य गतः ।

६५ । अन्तरपरिग्रहे ।

अन्तःशब्दो गतिः स्यात् । अन्तर्हृत्य स्थितः खलः । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हत्वा मूपिकां गतः श्वेनः । परिग्रहेत्यर्थः ।

(क) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेऽपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्णयति ।

६६ । कणेमनसौ शब्दाप्रतिधाते ।

कणेमनःशब्दो दृष्ट्याविगमे गती स्याताम् । कणेहृत्य मनोहृत्य पयः पिबति । आदृष्टामित्यर्थः ।

६७ । पुरोऽव्ययम् ।

गतिः स्यात् । “पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।” नमस्कुरसोर्गत्थोरिति (८।३।४०) सत्वम् ।

६८ । अस्तञ्च ।

अस्तमव्ययं गतिः स्यात् । अस्तङ्गत्वं क आगतः । श्रुत्वेत्यर्थः ।

६९ । अच्छ गत्यर्थवर्देषु ।

अच्छेत्यव्ययमाभीक्ष्ण्यप्रतिगम्ये वदती च गतिः स्यात् । अच्छगत्वं । अच्छोद्य ।

७० । अदोऽनुपदेशे ।

त्यदादिरदःशब्दो गतिः स्यात् । अदःकृत्य स्थितः । अनुपदेशे किम् ? अदः कृत्वा गच्छ ।

७१ । तिरोऽन्तर्धौ ।

तिरोऽव्ययं गतिः स्यात् । तिरोभूय स्थितधीरः । अन्तर्धौ किम् । तिरो भूत्वा स्थितं काण्डम् ।

७२ । विभाषा कृञि ।

अन्तर्धौ कृञि तिरो वा गतिः स्यात् । तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा ।

७३ । उपाजेऽन्वाजे ।

वल्गाधानवृत्तौ निपातावेतौ कृञि वा गती स्याताम् । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा वा ।

७४ । साक्षात्प्रभृतौनि च ।

साक्षादादीनि कृञि गतिसंज्ञकानि वा स्युः । साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा वा । मिथ्या । लवणम् । वशे । प्रादुस् । आविस् । नमस् ।

७५ । अनत्याधान उरसिमनसौ ।

एतावनुपप्लेपे कृञि वा गती स्याताम् । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा वा जपेन्नान्तम् । मनसिकृत्य मनसि कृत्वा वा । नेह । उरसि कृत्वा हस्तं शिरे ।

७६ । मध्येपदेनिवचने च ।

एते कृञि वा गतयः स्युः । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा वा । तूष्णींभूयेत्यर्थः । अनत्याधाने इत्येव । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शिरे ।

७७ । नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ।

एतो स्त्रीकारे कृञि नित्यं गती स्याताम् । “तां हस्तेकृत्य मा श्वसीः” । पाणोकृत्य भुङ्क्ते ।

७८ । प्राध्वं वन्धने ।

प्राध्वं कृञि नित्यं गतिः स्याद् वन्धनगती । प्राध्वंकृत्य कुटुम्बं स्थितः ।

७६ । जीविकोपनिषदावौपम्ये ।

एतौ सादृश्ये कृजि गती स्याताम् । जीविकाकृत्य व्याचष्टे । उपनिषत्-
कृत्य कथयति ।

८० । ते प्राग् धातोः ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथैवीदाहृतम् ।

८१ । कृन्दसि परेऽपि ।

८२ । व्यवहिताश्च ।

कृन्दः सूत्रद्वयम् ।

८३ । कर्मप्रवचनीयाः ।

अधिकारोऽयम् ।

८४ । अनुर्लक्षणे ।

लक्षणे कारके हेतौ द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयनामा स्यात् । होममनु
वृष्टो देवः ।

८५ । तृतीयार्थे ।

सहायेऽनुस्तवामा स्यात् । गङ्गामन्ववसिता (40) पुरी । तथा सह
बहेत्यर्थः ।

८६ । हीने ।

हीने द्योत्येऽनुस्तवामा स्यात् । अन्वर्जुनं योद्धारः । ततो हीना इत्यर्थः ।

८७ । उपोऽधिके च ।

उपोऽधिके हीने च तन्नामा स्यात् । उपस्थार्थां द्रोणः । उप गोवर्जनं
शाब्दिकाः ।

८८ । अपपरौ वर्जने ।

एतौ वर्जने तथा स्याताम् । अप त्रिगर्तेभ्यः । परि सुब्राह्मणं वृष्टो देवः ।

(40) अनुवसितेति पाठान्तरम् । तथाप्यवपूर्वात् दिक्प्रश्न इत्यस्मात् क्तः । तस्य वटि मातुरिरहोप-
सवाप्योपसर्गयोः लिखनेनादिलोपः ।

८६ । आङ् मर्यादावचने ।

सीमायामाङ् तन्नामा स्यात् । आ समुद्राद् वृष्टो देवः । वचनग्रहणादभि-
व्याप्तौ च । आकुमारं ययस्त्वव ।

८७ । लक्षणेत्वभूताख्यानभागवोप्सासु प्रतिपर्य्यनवः ।

चिह्नादौ द्योत्ये प्रतिपर्य्यनवः कर्मप्रवचनीयाः स्युः । वृत्तं प्रति विद्योतते
विद्युत् । वृत्तं परि । वृत्तमनु । एवं मातरं प्रति साधुः । यदन्न मां प्रति
स्यात् । वृत्तं वृत्तं प्रति सिञ्चति ।

८९ । अभिरभागे ।

अभिर्भागवर्जितलक्षणादौ तन्नामा स्यात् । वृत्तमभि विद्योतते विद्युत् ।
मातरमभि साधुः । वृत्तं वृत्तमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदन्न
मामभिधात् । उपसर्गाश्रयो मूर्धन्यः ।

९२ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

प्रतिः सदृशप्रत्यर्पणयोस्तथा स्यात् । यो नारायणतः प्रति । भाषानक्षै
तिलेभ्यः प्रति यच्छति ।

९३ । अधिपरी अनर्थकौ ।

अनर्थका-(४१) वधिपरी तथा स्याताम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्या-
नयति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधः फलम् । अनर्थकौ (४१) किम् ? अधिगम्य ।
परिणीय ।

९४ । सुः पूजायाम् ।

पूजायां सुस्तन्नामा स्यात् । सुसिक्तं त्वया । उपसर्गाश्रयं षत्वं न भवति ।

९५ । अतिरतिक्रमणे च ।

अतिप्रवृत्तिरतिक्रमः । तस्मिन् पूजायाच्चाति स्तन्नामा स्यात् । अति
सिक्तं त्वया । पूजायाम् । अतिसुतम् । अतिसुतिः ।

१०३ । सुपः ।

सुपश्च तथा स्यात् । सु इतिःकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।

१०४ । विभक्तिश्च ।

सुप् तिङ् च विभक्तिरुच्यते ।

१०५ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

लकारेण समानाधिकरणे युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषः स्यात् । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । त्वं दृश्यसे । युवां दृश्यसे । यूयं दृश्यसे । स्थानिनीति । गम्यमानेऽपि युष्मदि । ओदनं पचसि । मया दृश्यसे । भवत्प्रयोगे नेष्यते (४२) । भवान् करोति । समानाधिकरणे किम् ? त्वया दृश्यते ।

१०६ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ।

परिहासगतौ मन्योपपदस्य धातोरुत्तमे प्राप्ते मध्यमःपुरुषः स्यात् । मन्यतेष्व मध्यमे प्राप्त उत्तमः । स चैकवन् मन्तुरनेकत्वेऽपि । एहि मन्ये पयः पास्यसि ? न पास्यसि । पीतं तदतिथिभिः । प्रहासे किम् ? एहि मन्यसे दध्यन्नं भोक्ष्ये । साधु मन्यसे । एवं मन्यष्वेऽपि ।

(४२) युष्मद्युपपद इति सूत्रे (११४।१०५) युष्मच्छब्दस्य युगपदुपपरस्परार्थपरस्य च बहव्यात् । ओदनं पचस्यत्यादी च युष्मच्छब्दस्य रूपपरस्परं गम्यमानत्वम् । एवंच भवति भिर्वां देहीत्यत्र रूपपरस्य युष्मदप्यत्र गम्यते मध्यमपुरुषः । न चात्र वाक्यसार्थत्वकाल्यमेव कथिदर्थः । भवान् करोतित्यादी तु भवच्छब्दस्य युष्मदर्थपरत्वेऽपि तदुपपरत्वाभावात् मध्यमः । तथाह्यस्य सूत्रस्य (११४।१०५) व्याख्यानं मैत्रेयविरचितः— "युष्मदीत्यर्थसङ्गर्षं वा श्लाच्छब्दसङ्गर्षं वा ? तत्र यथार्थसङ्गर्षं भवान् करोतीत्यत्रापि मध्यमपुरुषः प्राप्नोति । युष्मदर्थस्वाभापि विद्यमानत्वात् । अथ शब्दस्य बहवर्णमैव सति परस्परं करोतीत्यत्र न स्यात् । नञ्चत युष्मच्छब्द उपपदम् । किं तर्हि ? तदनसमुदायः । नञ्चत तदन्वविधिरस्ति । गृह्यतेवता प्रातिपदिकेन तदन्वविधिनिर्वाहान् । अथापि स्यात् तदन्वविधिरितित्वं करोतीत्यत्रापि स्यात् । एवं तर्हि रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इत्यवार्थश्चच्छब्दसङ्गर्षम् । तेन युष्मच्छब्दाभावे भवान् करोतीत्यत्र न भवति । अथ भवान् करोतीत्यत्र स्थानिन्यपीति मध्यमः कस्यान् भवति ? नैवम् । नञ्चत युष्मच्छब्दः प्रसङ्गी । भवच्छब्देनैव तदर्थस्याभिधानात् । शब्दानां वाच्येऽर्थे प्रसङ्गः । नतुक्ते ।"—इति तत्तत्प्रदीपे (वृत्तिप्रदीपे) ।

१०७ । अस्मद्युत्तमः ।

अस्मदि वाच्य उत्तमःपुरुषः स्यात् । अहं पचामि । आवां पचावः ।
वयं पचामः । अहं दृश्ये । आवां दृश्यावहे । वयं दृश्यामहे । गम्यमानेऽपि ।
पचामि । दृश्ये ।

१०८ । शेषे प्रथमः ।

युष्मदस्मदभ्यामन्यस्मिन् प्रथमःपुरुषः स्यात् । स भाति । तौ भातः ।
ते भान्ति ।

१०९ । परः सन्निकर्षः संहिता ।

अत्यन्तप्रत्यासत्तिः संहितोच्यते । दध्वत् । मध्वत् ।

११० । विरामोऽवसानम् ।

परि वर्णाभावोऽवसानमुच्यते । ठबः । सिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

समाप्त्य कारकपादः । प्रथमोऽध्यायः ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । समर्थः पदविधिः ।

यो नाम पदानां विधिः स समर्थो वेदितव्यो यथा समासः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थ इति किम् ? भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य । पदविधिग्रहणं किम् ? तिष्ठतु दध्यश्नान् त्वं शक्नेन । यथादेशो वर्षविधिः ।

२ । सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ।

अतःपरं सुवित्त्वधिक्रियते । शेषश्चान्दसः स्वरभागः ।

३ । प्राक् कङारात् समासः ।

कङारशब्दात् (२।२।३८) प्राक् समासो वेदितव्यः ।

४ । सह सुपा ।

सुवित्त्वेव । अतःपरं सुपा सह सुवन्तं समस्यत इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । लक्षणमप्येतत् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । विस्मष्टपटुः । तत्प्रथमः । पुनर्गवः (१) । अव्यगन्तव्य इत्यादि ।

(१) अत्र पुनर्गव इत्युदाहरणं तु चिन्तयन् । टचोऽभातेः । वस्तुतस्तु लुगतिप्रादय (२।२।१८) इत्यत्र नित्याधिकारेऽप्ययं प्रह्लादिभिरिति इवेन विभक्त्यल्लोपः पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वमेति वार्तिकवत् कालाचमेन पठितम् । तेन हि पुनर्गव इत्यन्वाच्यं प्रह्लादिभिरित्यनेन नित्यसमासः । तस्य च तत्पुरुषाधिकारे पठितत्वाद् गौरतद्धित लुक्तीति (१।४।२२) तत्र टच् । इवेन विभक्त्यल्लोप इति वार्तिकेन भाष्यज्ञता सह सुपेयस्य समानीय पठितम् । तेनास्य इवपदेन समासस्य नित्यत्वं सूचितम् । यद्योत्तरं सुनीनां ग्रामाश्चात् । न च सह सुपेयस्य नित्याधिकारेऽन्वयायः । श्लोकविभागेनैव सिद्धे समासेऽप्ययमित्याहुः चरमैः (२।१।६) पुनः समासस्य विधानात् । भाष्ये चात्र विस्मष्टं पटुर्विस्मष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनाच्च । न चापेक्षापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । इति कैयटादि महाबन्धविरोधान्न । तथाहि—चरट्पठे (१।१।३९) उक्तिकृता, प्राक्कलमते (६।१।२२२) अनुदात्तमित्यत्र (६।१।२५८) असिद्धवदित्यत्र (६।१।२२) च कैयटेन च, सुपुष्पेति समासस्य विग्रहः प्रदर्शितः । अतएवेनेन

५ । अव्ययीभावः ।

अव्ययीभावो नाम समासो वाच्यः प्राक् तत्पुरुषात् । तद्यथा—

६ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयार्थाभावात्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपदसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्त-
वचनेषु ।

विभक्त्याद्यर्थेऽव्ययं सुपा सह समस्यते । विभक्त्यर्थे । स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्ततेऽधिस्त्रि । अधिपाणि कपोलौ । समीपार्थे । उपकुम्भम् ।
समृद्धौ सुमद्रम् । ऋक्षभावो व्युष्टिः । दुर्यवनम् । दुर्भिन्नम् । अर्थाभावे
निर्मलिकम् । अतयो भूतत्वमतिक्रमः । निःशीतम् । असम्यतार्थे ।
नायमस्य कम्बलस्य भोगकालोऽतिकम्बलम् । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता ।
इतिपाणिनि । उद्विक्रमादितम् । पश्चादर्थे । अनुरघम् । यथार्था-
श्रुतारः । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यचेति । योग्यतायाम् ।
अनुरूपमस्य दानम् । वीप्सायाम् । प्रतिदिनं ददाति । पदार्थानतिवृत्तौ ।
यथाबलमध्येति पाठम् । सादृश्ये । वीणावत् सवीणं ध्वनति । सहस्रं
गच्छति । आनुपूर्व्ये । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । योगपदे । सचक्रं निधेहि ।
अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८१) सहस्र सः । गौणेऽपि सादृश्ये ।
सदृशः किंस्या (२) सकिञ्चि । सदृशीर्भिलक्षणा सलज्जि स्त्रीभिः । सम्पत्तौ ।

समासो वैकल्पिकः । तेनोदाहरितं वामन इति कचाचितौ विषयिवागजौ गजादिसादौ व्यस्ययोगः ।
लोमुतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां च पृथक्पदत्वेन पाठः । बहुचरैव तव समासोऽभ्युपगम्यते । वागर्थाविवेकादौ
त्विवशब्दः समस्तः पृथक् वा । समासफलमेकार्थोभाव ऐक्यपदमेकस्यार्थम् । तेन इत्यन्तरस्य यथाऽधिरिवराजो
वागुरिवसस्य सर्वश्रीवज्रागिरिधिरिवकल्पो वागुरिवपात्र इत्यादि । अपि च इरीतको मुञ्च राजन् मातेव
हितकारिणोमिति, “अवेतस्यदुभयमि करस्यविल्लुत्स्य” शरीरमहिर्निलंयनीव लोच्ये”त्यादिप्रयोगोऽपि
साधुरिति केचित् । अन्ये हेतव्यं सङ्गो । तथा च शबेभ्यः—“इरीतको मुञ्च राजन् मातेव हितकारिणो
मित्यस्यार्थे । मातेति प्रथमाया मातृसङ्गश्रीमित्यर्थेऽसाधुत्वादि”ति । तत्रापि समासे मातरमिव
हितकारिणोमित्यदिनिलंयनीमिवेति यथावर्णं विभक्तोर्विपरिणामौ लोपाभावस्य स्यादित्येके ।

(२) अपथितपरिभाषा ग्रन्थालौ किञ्चोति हरदत्तादयः । सृष्टिपरसाह—“किं खादानोति या
भिषज्यो नाभ्यति सा किञ्चो । प्रोदरादित्यान् सिद्धम् । तथाच किञ्चो मर्कटोति धरणिः । तद्वदभ्यसिता”
इति । इमेरेतदुदाहरणव्याख्याने पदमञ्जरीकार आह “अभिसिद्धोदाहरणं चिरनमप्रयोगान् ।” इति ।

सत्त्वम् । साकल्यवचने । सत्त्वमभ्यवहरति । द्वयमपि न तत्रजतीत्यर्थः ।
अन्तवचने । सतद्धितमधीते ।

७ । यथाऽसादृश्ये ।

यथाशब्दः समस्यते । ये ये वृहा यथावृहम् । न सादृश्ये । यथा शक्र
स्तथा त्वम् ।

८ । यावद्वधारणे ।

इयक्तायां यावच्छब्दः समस्यते । यावन्नयनं भिक्षून् वासय ।

९ । सुप् प्रतिना माकार्ये ।

लेखार्थे सुबन्तं प्रतिना समस्यते । न सुखप्रति संसारे । न दोषप्रति
बौद्धदर्शने ।

१० । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।

अमो परिणा समस्यन्ते । द्युतव्यवहारेऽभिधानम् । अक्षपरि । शलाका-
परि । संख्या । एकपरि । द्विपरि ।

११ । विभाषा ।

अतःपरं विभाषा समासो वाच्यः ।

१२ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

एते पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । अपत्रिगर्त्तम् । परित्रिगर्त्तम् । बह्निर्धामम् ।
प्राग्धामम् । विभाषाधिकारादाश्च । अप त्रिगर्त्तेभ्यः । परि त्रिगर्त्तेभ्यः ।
बह्निर्धामात् । प्राग् यामात् ।

१३ । आङ् मर्यादाभिविधोः

एतयोराङ् पञ्चम्या समस्यते । आसमुद्रं गतः । आकुमारं यशस्तव ।

१४ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।

आभिमुख्यार्थेऽभिप्रती लक्षणवाचिना सुबन्तेन समस्यते । अभ्यग्निं शल-
भाःपतन्ति । प्रतिदीपं शलभाःपतन्ति । लक्षणेन किम् ? दिङ्मोहात्
स्वर्गं प्रति गतः ।

१५ । अनुर्यत् समया ।

१६ । यस्य चायामः ।

अनुगन्धो यस्य समीपवाची यस्य च दैर्घ्यवाची तेन समस्यते । अनुवनं चौराः । तत्समीपा इत्यर्थः । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गावदायता ।

१७ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।

अमूनि यथापाठं साधूनि स्युः । तिष्ठन्त्यस्मिन् काले गावस्तिष्ठद्गु कालः । बहुहु कालः । आयतौगवम् । खलेयवम् । प्राहम् । प्रदक्षिणम् । प्रतरचम् । समचम् । अपसव्यम् । इच् कर्मव्यतीहारे । दण्डादण्डि ।

१८ । पारिमध्ये षष्ठ्या वा ।

एतौ षष्ठ्या वा समस्येते । निपातनादेत्वम् । पारिमशानं सरित् । मध्येगङ्गम् । पत्ते पठौसमासः । शशानपारम् । गङ्गामध्यम् ।

१९ । संख्या वंश्येन ।

वंशभवेन संख्या समस्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि । त्रिमुनि व्याकरणस्य ।

२० । नदीभिश्च ।

नदीभिः संख्या समस्यते । समाहारेऽभिधानम् । द्विगङ्गम् । पञ्चनदम् ।

२१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

नास्ति सुवन्तमन्यपदार्थं नदीभिः समस्यते । उक्त्वागङ्गं नाम देशः ।

२२ । तत्पुरुषः ।

अथात स्तत्पुरुषो वाच्यः प्राग् बहुव्रीहिः ।

२३ । द्विगुश्च ।

द्विगुसमास स्तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । पञ्चराजौ (३) । पञ्चगवम् । तत्पुरुषत्वे टच् ।

(३) श्वेदकृष्टिधरः—“पञ्चराजं समासे टजित्यकारान्तरपद इति स्त्रीत्वे रूपम् । यदा तु लृते समासे समासान्तरजिति मते तदा द्विगोरकारान्तरपदत्वं ज्ञानीति स्त्रीत्वभावे पञ्चराजम् । भाष्यटीकायां न

२४ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

एभिर्द्वितीयान्तं समस्यते । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । लोकातीतः । भूमिपतितः । विपद्गतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः । द्वितीयेति योगविभागाद् “विशेषविदुषः शास्त्रम् ।” “विप्राय वेदविदुषे ।”

(क) गमिगाम्यादीनाञ्च । ग्रामगमी । ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षु-
रोदनबुभुक्षुः । “द्विपद्दीर्घ्यनिराकरिणुः” ।

२५ । स्वयं क्तानेन ।

स्वयं क्तान्तेन समस्यते । स्वयं विलीनम् । स्वयं क्तम् । तस्येदम्
(४।३।१२०) । स्वायं क्तम् ।

२६ । खट्वा जेपे ।

द्वितीयान्ता खट्वा क्तान्तेन समस्यते निन्दा चेत् । “खट्वा रुद्धः प्रमाद-
वान्” ।

२७ । सामि ।

इदं क्तान्तेन समस्यते । सामिविलोकितम् । सामि क्तम् । तस्य शेषः
सामि क्तशेषः । सामीत्यर्थग्रहणान्नेमभिनमर्दकृतमित्येके ।

२८ । कालाः ।

द्वितीयान्ताः कालशब्दाः क्तान्तेन समस्यन्ते । अहरतिसृताः । रात्र्यारुद्धाः ।

२९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

अत्र च द्वितीयान्ताः कालशब्दाः सुपा सह समस्यन्ते । सुहर्त्तसुखम् ।
चिरोषितः । वर्षभोग्यः ।

पूर्वोक्तत्रयं पञ्चे पावादिवात् पञ्चराजमित्येव धोषितम् ।—इति । भाष्यटीका भाष्यमदीप इति । तथाच
कैयटः—“पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा समासार्धोत्तरपदान्ताः
समासान्ता इति पञ्चसदा तु पावादिवात् स्त्रीत्वाभावः” । इति । हरदत्तस्यैवम् । भट्टोजिष । तथाच पदमञ्जरी—
“कचित् पञ्चराजौति स्त्रीलिङ्गस्य पाठः । स भाष्यविरोधादपपाठः ।” इति । भाष्यतस्तु पञ्चराजौति लोपचवादी ।
तथाहि धातुवर्तौ रात्र्युपातुव्याख्याने—“अथ समासान्तरपदादकृत एव समासे भवतीत्युक्तम् । तेन
पञ्चराजौत्यादावकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुलेन स्त्रियां लोप् भवती”ति ।

३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

तृतीयान्तं तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । गुणसुक्तवान् गुणवचनः । शङ्खुलया खण्डः शङ्खुलाखण्डः । शलाकाकाणः । अर्थशब्देन च । धान्ये-
नार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेन किम् ? अक्षा काणः । वचनप्रपञ्चं किम् ?
कृतेन पाठवम् ।

३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रशृङ्गैः ।

एभिस्तृतीयान्तं समस्यते । मासेन पूर्वं मासपूर्वः । पितृसदृशः ।
गुरुसमः । एकीनः । वाक्कलहः । वाङ्निपुणः । गुहमिश्रः । आचार-
शृङ्गः । कथं गुरुतुल्यो ह्यङ्गविकलो मासावरः ? भाविबहुलवचनात् ।

३२ । कर्तृकरणे कृता बहुलम् ।

कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन समस्यते । चौरहतः ।
व्याघ्रहतः । करणे । शरभिन्नः । लोष्टहतः । बहुलप्रपञ्चं किम् ? दात्रेण
लूनवान् । पूर्वमुत्तरञ्च विधानं बहुलप्रपञ्चः ।

३३ । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

कृत्यैस्तृतीयान्तं समस्यतेऽधिकार्थोक्तिश्चेत् । काकपेया नदी । वाष्प-
च्छेद्यानि वृणानि ।

३४ । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

समस्यते । दध्नीपसिक्त ओदनो दध्नीदनः ।

३५ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

समस्यते । गुह्येण मिश्रा धाना गुह्यधानाः । गुह्यपिष्टकाः । तिल-
तण्डुलाः ।

३६ । चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितमुखरचितैः ।

चतुर्थ्यन्तमेभिः समस्यते तादर्थ्ये । यूपाय दारु यूपदारु । प्रकृति-
विकारभावेऽभिधानाच्चेह । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोदूखलम् ।

यच्चबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरचितम् । इह वासगृहाश्रवासादयस्तु
चतुर्थीति योगविभागात् । षष्ठीसमासेन वा ।

(क) अर्थशब्देन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च । विप्रार्थः सूपः ।
विप्रार्था शाटी । विप्रार्थं पयः ।

३७ । पञ्चमी भयेन ।

भयवाचिना पञ्चम्यन्तं समस्यते । चौराद् भयं चौरभयम् । व्याघ्र-
भीतिः । कथं सितेतरो ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुः ? पञ्चमीति योग-
विभागात् ।

३८ । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रसौरल्पशः ।

एभिरल्पा पञ्चमी समस्यते । दुःखापेतः सुखापेतः । कल्पनापोढः ।
रोगमुक्तः । स्वर्गपतितः । चौरापत्रस्तः । अल्पशः किम् ? प्रमादात्
पतितः ।

३९ । स्तोकादन्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।

स्तोकाद्यर्थाः कृच्छ्रश्च क्तेन समस्यन्ते । स्तोकाभ्युक्तः । अस्याभ्युक्तः ।
अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादवाप्तः । पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्य (६।३।२) इत्यलुक् ।

४० । सप्तमी शौण्डेः ।

शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं समस्यते । अक्षशौण्डः । अक्षधूर्तः । परेऽधि-
पराधीनः । स्वाधीनः । रणपण्डितः । कार्यनिपुणः । आकृतिगणोऽयम् ।

४१ । सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च ।

एभिः सप्तमी समस्यते । काम्पित्यसिद्धः । आतपशुष्कः । द्वायाशुष्कः ।
“शाखाग्रपक्वं फलम् ।” स्वालीपक्वः । चारकवन्धः ।

४२ । ध्वाङ् चोण चोपे ।

ध्वाङ्वाचिना सप्तम्यन्तं समस्यते चोपयेत् । तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाकः ।
तद्वदनवस्थित इत्यर्थः ।

४३ । कृत्यैर्कृणे ।

कृत्यैरिति सूत्रो निर्देशः । कृत्येन यता सप्तम्यन्तं समस्यते । मास-
देयम् । वर्षदेयम् । ऋणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वात् पूर्वाह्नगेयं साम ।

४४ । संज्ञायाम् ।

नास्ति सप्तम्यन्तं समस्यते । वनेकिंशुकाः । हलदन्तादिता-
लुक् (६।३।८) ।

४५ । ज्ञेनाहोरात्रावयवाः ।

एते सप्तम्यन्ताः ज्ञेन समस्यन्ते । पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् ।
अवयवग्रहणं किम् ? अङ्गि कृतम् ।

४६ । तत्र ।

इदं ज्ञेन समस्यते । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तस्येदम् (४।३।१२०) ।
तात्रकृतम् ।

४७ । ज्ञेपि ।

ज्ञेपि सप्तम्यन्तं ज्ञेन समस्यते । प्रवाहेमूचितम् । भस्मनिहुतम् । तत्-
पुरुषे कृतीतलुक् (६।३।१४) ।

४८ । पात्रेसमितादयश्च ।

अमी ज्ञेपि निपातयन्ते । पात्रेसमिताः । कूपमण्डूकाः । उदुम्बरकमिः ।
पिण्डीशूरः । मातरिपुरुषः । मातरिशूरः । गोष्ठेप्रवीरः । गेहेनर्ही ।
गेहेपटुः । गेहेमहो । गेहेपण्डितः ।

४९ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधि-
करणेन ।

पूर्वकालद्वयः शब्दा एकादयश्च समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते ।
दग्धप्ररुदः । स्नातानुलितः । एकादयः । एकपण्डितः । एकपत्नी । सर्व-

देवाः । जरदृगवः । पुराणतरुः (४) । नवोदकम् । केवलादम् । समानाधिकरणेन किम् ? एकस्याः शौक्तायम् ।

५० । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।

एते नाम्नि समस्येते । समानाधिकरणेनेति वा पादमनुवर्तते । पूर्वेषु कामशमी । पञ्चाम्नाः (५) । सप्तर्षयः । कथमनाम्नि चतुर्वर्णा द्विपदायितो विधिर्दीन्द्रिये इति ? कार्याऽत यत्रः । (६)

५१ । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

तद्वितार्थे विषयभूत उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समस्येते । तद्वितार्थे । पौर्वशास्त्रः । पाञ्चनापितिः । उत्तरपदे । पञ्चगवप्रियः । पञ्चगवधनः । समाहारे दिङ् न सम्भवति । पञ्चकुमारी ।

५२ । संख्यापूर्वी द्विगुः ।

अनन्तरसूत्रे संख्यापूर्वसमासो द्विगुरुच्यते । पञ्चकपालः सूपः । द्विगो-

(४) पुराणभरति पाठान्तरम् । अत सृष्टिधरः—“विभर्त्तति भक्तः पोटा । चौणादिक उः” इति । भक्त भर्त्तारि भूपे चेति विधः ।

(५) तथाचाहुः—“अथैव एकः पिबुमर्हं एको ही चम्पकौ श्रौषि च केसराणि । समाथ ताला नव गारिकेलाः पञ्चासरोपी नरकं न याति” ॥ १ ॥ इति । पिबुमर्हो निम्न इत्यर्थः । पिबुमन्द इति मतान्तरं रूपम् ।

(६) अथमत्र यत्रः । चतुरवयवाश्चतुष्परिमिता वा वर्णाश्चतुर्वर्णाः । इत्ययमे द्विसंख्याके वा पदे । तदायितो विधिः । इत्ययमे द्विसंख्याके धेन्द्रिये दीन्द्रिये इति । सवेन शकपाधिवादित्वात् (२११६०, वा) समासः । अपिच द्विपदायित इत्यादौ द्विपदतत्पुरुषोऽपि न । तस्य परिभाषिमात्रेणैव (२११५१, वा) विहितत्वात् । सूपं सुपेत्वं लोकेत्यस्य विवक्षितत्वाद् इयोर्हयोरेव तत्पुरुषः । न बहुलां पुमपत् । एवं हि त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विप इति पुराणस्य कवेत्यस्य चतुर्मुखसमीरितेति त्रिलोकनाथः पिबुमन्दमगोचर इति च कालिदासस्य, नवरसरुचिरिति मन्मथस्य, पञ्चपुरुषगामिनीत्यादयश्च प्रयोगाः समाधेयाः । ननु ते द्विपद-तत्पुरुषेण साध्याः । न च पञ्चपुरुषादिषु विशेषणसमासः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२११५०) नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगो (३११२१) इति डीप्प्रसङ्गात् । पातादित्यत्र (२११६०, वा) न कल्पनीयम् । “यदि त्रिलोकी मथनापरा स्यादि”त्यादिप्रयोगस्याभावापत्तेः । त्रिलोकनाथ इत्यत्र व्याख्येयं लोकत्रिलोक मूलस्य नाथ इति, यथानां लोकनाथ इति वा, नवरसरुचिरित्यत्र नवरसेति बहुजीवि स्ततो रुचिरित्यनेन कर्म-धारय इति वा, समाधानम् । इत्थं चतुर्मुखसमीरितित्वेन चतुर्दिक्दशीनि चतुःसंख्याकानि चतुरवयवानि वा मुखानि चतुर्मुखानि । तैः समीरितेति विदधः । एवमन्यत्रापि यद्विचिंत्यमुच्यते ।

लुङ्गनपत्य इत्यणो (४।१।८८) लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति (५।४।८८) टच् । पञ्चपूली । द्विगो (४।१।२१) रिति ङीप् । पञ्चकुमारि ।

५३ । कुत्सितानि कुत्सनेः ।

कुत्सितार्थानि कुत्साकरैः समस्यन्ते । वैयाकरणसूचिः ।

५४ । पापाणके कुत्सितैः ।

एते कुत्सितैः समस्यन्ते । पापपुरुषः । अणकभार्या । “किं मयाणकभार्यया ।”

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः ।

उपमानवाचीनि सामान्यधर्मवचनैः समस्यन्ते । शङ्ख इव पाण्डुरः । शङ्खपाण्डुरः । कनकगौरः । शस्त्रीश्यामा । स्त्रियाः पुंवत्त्वे (६।३।३४) सृगचपला । काकवल्ग्या ।

५६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

उपमेयं व्याघ्रादिभिः समस्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । सुखचन्द्रः । करपद्मम् । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । नन्वत्र सापेक्षत्वात् भविष्यति । तद्धेतुज्ज्ञापयति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासोऽस्तीति । तेन राजपुरुषोऽभिरूपकः । राजपुरुषो दर्शनीय इति ।

५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते । नीलोत्पलम् । कृष्णतिलाः । लसदुत्पलम् । इदंस्त्री । इदम्पुरुषः । बहुलग्रहणाच्चेह । बोधिसत्त्वो महासत्त्वः । रामो जामदग्न्यः । इह च नित्यम् । कृष्णसर्पः । विशेषणं किम् ? वृक्षः शिंशपा । असुरोऽन्धकः । इह च तत्पुरुषविधान-मस्यैव प्रपञ्चमाहुः । विशेषणमेव हेतुत्वं कष्टयितो राजपुरुष इति ।

५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

अमी समानाधिकरणेन सुपा समस्यन्ते । पूर्वपण्डितः । अपरभार्या । प्रथमपुरुषः । चरमपर्वतः । जघन्यधर्मः । समानबलम् । मध्यदेशः । मध्यमनरः । वीरपुरुषः ।

५६ । श्रेष्ठादयः कृतादिभिः ।

एभिरमी समस्यन्ते । श्रुष्टेभिधानम् । श्रेष्ठेणयः श्रेष्ठयः कृताः श्रेष्ठि-
कृताः । एवं स्रुभूताः । श्रेष्ठि पूग कूट पटु देव स्रुदु यवण पण्डिताद्याः
श्रेष्ठादयः । कृत भूत समाख्यात । कृतादिः ।

६० । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।

नञाधिकेन क्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतञ्च किञ्चिदकृतञ्च किञ्चित्
कृताकृतं कार्यम् । भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् ।

(क) कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । गतप्रत्यागतम् ।

(ख) शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपश्च । शाकप्रधानः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः । अजातौल्ललिः । विस्वगिरिः । चन्दनद्रुमः । श्रीहर्षनृपतिः ।
सुग्रीवकपिः । करणकारकम् । तर्कविद्या । व्याकरणशास्त्रम् ।

६१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।

एते पूज्यमानैः समस्यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । पूज्यमानैः किम् ?
उत्कृष्टा गौः पङ्गात् । उद्धृतेत्यर्थः ।

६२ । वन्दारकनागकुञ्जरैः पूजामानम् ।

अमीभिः पूज्यमानं समस्यते । गोवन्दारकः । योषिद्वन्दारिका ।
पुरुषनागः । मुनिकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् ? देवदत्तो नागो यतो मूर्खः ।

६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।

इमौ जातिपरिप्रश्नवृत्तौ समस्यते । कतरकठः । कतमकालापः ।
जातिपरिप्रश्ने किम् ? कतमो भवतां पटुः । अतएवाजातावपि इतम-
कुक्षेयः कतमौ चैत्रमैत्राविति ।

६४ । किं जेपे ।

किंशब्दः जेपे समस्यते । किंगौः । अदोहवाहात् । किंपुत्रः । दो-
शीत्यात् । किंराजा यो न रक्षति ।

६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तर्जातिः ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोपोटा । गोयुवतिः । अग्निस्तोकः । घृतकति-
पयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता ।
कठश्रोत्रियः । विप्राध्यापकः । वक्धूर्त्तः । जातिः किम् ? यज्ञदत्तो धूर्त्तः ।

६६ । प्रशंसावचनैश्च ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोमज्ञिका । अश्वप्रकाण्डम् ।

६७ । युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः ।

खलत्वादिभिर्युवा समस्यते । युवा चासौ खलतिश्चेति युवखलतिः ।
युवपलितः । युववलिनः । इह लिङ्गविशिष्टग्रहणात् समानाधिकरणाधि-
कारबलाद्वा युवतिर्जरतौ युवजरतौ ।

६८ । कृत्वास्तुत्याख्या अजात्या ।

कृत्वास्तुत्यास्तुत्याख्याअजात्या समस्यन्ते । उष्णं भोज्यं भोज्योष्णम् ।
पानीयोष्णम् । भोज्यलवणम् । तुत्यास्तुत्या । तुल्यश्चेतच्चन्द्रेण । सद्यमहान्
गिरिणा । अजात्या किम् ? भोज्यं शोदन । विगेषणसमासोऽपि बाध्यते ।

६९ । वर्षीं वर्णेन ।

समस्यते । कृष्णलोहितः । कृष्णश्वलः । श्वेतरक्तः ।

७० । कुमारः श्रमणादिभिः ।

अयमेभिः समस्यते । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा ।
कुमारपण्डितः । एवं तापसी । गर्भिणी । अध्यापकः । पटुः । निपुणादि ।

७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या ।

चतुष्पादवाचिनो गर्भिण्या समस्यन्ते । गोगर्भिणी । अश्वगर्भिणी ।
जातेरभिधानाच्चेह । कालाची गर्भिणी ।

७२ । मयूरव्यंसकादयश्च ।

असौ तत्पुरुषे निपात्यन्ते । व्यंसको धूर्त्तः । मयूरव्यंसकः । ज्ञातव्यंसकः ।

काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । परनिपातार्थेषां पाठः । उच्चावचम् । परम-
कृत्वा । पीत्वास्थिरकः । “राघवः प्रोथपापीयान्” । या इच्छा यदृच्छा ।

(क) अव्ययं कृतेति वक्तव्यम् । प्रातर्दोहः । अवश्यंकारी । (7)

(1) एहीङादयोऽन्यपदार्थे । एहि ईङ इति यत्रोच्यते तदेहीङम् ।
इह एहीति यत्रोच्यते तदेहीङं कर्म ।

(2) जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारचाभिदधाति । जह्यन्तं कर्मणा
समस्यते । समासश्च कर्त्तारमाह । जहि जोङमित्यभीक्ष्णमाह जहजोङः ।
जहिस्तम्बः ।

(3) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातव्ये । अशीत पिवन्तेति यत्रोच्यते
सा नियोजनक्रियाऽशीतपिवता । पवतभृज्जता । खादतमोदता ।
आकृतिगणोऽयम् ।

इति पञ्चमोपाध्यायश्चौपुख्योत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२।१॥

समासश्च समर्थपादः ।

(7) एतच्चवित्तवचनसत्पुख्यो मयूरव्यसकादियु द्रष्टव्य इति वचनान् । वार्षिककारस्तु कुमति-
प्रादय (१।१।८) इत्यनेनायं प्रज्ञादिभिरित्युक्त्यायवेग छदिरुद्धिश्च समासे विहितवान् । तेन पुनः प्रज्ञम्
पुनर्भवः पुनः सुखमित्यादियु वत्पुख्यः सिद्धः । परन्तु प्रातर्दोहादीनामत्र विधानं चिन्त्यमेव । मयूर-
व्यसकादयश्चैव (१।१।०२) चकारश्चावधारणादेवां समासान्तरे घटकतया प्रवेगानर्थापत्तेः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।

पूर्वादयोऽवयविना एकद्रव्ये वर्त्तमानाः समस्यन्ते । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । उत्तरकायः । अधरकायः । कथं मध्याङ्गः सायाङ्गः पश्चिमरात्रः ? विशेषणसमासोऽसु । यद्येवमनेनैव पूर्वश्चासौ कायश्चेति सिद्धम् । किं सूत्रेण ? नैवम् । पठीसमासापवादत्वात् सूत्रस्य । नहि भवति कायपूर्व इति ।

२ । अर्द्धं नपुंसकम् ।

समभागे क्लीबलिङ्गमर्द्धमेकदेशिना समस्यते । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धनख-
रञ्जनी । नपुंसकं किम् ? यामार्द्धः । नगरार्द्धः ।

३ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याख्यन्यतरस्याम् ।

एतान्येकद्रव्ये वर्त्तमानान्यवयविना समस्यन्ते वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । द्वितीयवापी । चतुर्थनदी । तुर्थकथा । पक्षे भिक्षाद्वितीयम् । वापीद्वितीयम् । नदीचतुर्थम् । कथातुर्थम् ।

४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।

इमे द्वितीयान्तेन समस्येते । अ चेति । यदा लिङ्गविशिष्टयङ्गणाट्
टावन्ताभ्यां समासस्तटाकारश्चान्तादेशः । सौत्रत्वाच्चास्य प्रक्षेपः (४) । प्राप्ते

(४) भाष्येऽकारप्रश्ने पञ्चकारिणां नुमितः । तथाहि—“नायननुकर्षणार्थचकारः । किं तर्हि ? अलमनेन विधीयते” इति । द्वितीयया अ इति भट्टोजिमतं द्वेदः । कैयटमते प्राप्तापन्ने इत्थञ्चात् परमकारस्य स्थितिः । “सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रत्यक्षाद्ययो न भवती” । त्याहः । नाभिज्ञोऽप्यत्र कैयटमतानुसारी ।

जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका ।
 आपन्नसुखा । कथं जीविकाप्राप्तः सुखापन्न इति ? द्वितीयाश्रितेति (२।१।२४)
 वचनसामर्थ्यात् ।

५ । कालाः परिमाणिना ।

कालशब्दाः परिच्छेदेन समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः ।
 वर्षजातः । द्वादशजातः ।

६ । नञ् ।

नञ् समर्थेन सुपा समस्यते । अत्राञ्छणः । अशुक्तः । अनेकः । असर्वः ।
 असर्वस्मै । अकृत्वा । अकर्तुम् ।

७ । ईषदकृता ।

अकृदिति गुणोपलक्षणम् । ईषदृ गुणेन समस्यते । ईषद्रक्तः । ऐष-
 द्रक्तिः पुत्रः ।

८ । षष्ठी ।

षष्ठ्यन्तं सुपा समस्यते । राजपुरुषः । राजपुरुषधनम् ।

(क) लढयोगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इधमप्रवचनः ।
 उद्भासिका ।

(ख) तत्स्यैव गुणेर्नतु तद्विशेषणैः । गुणात्मन्येव ये गुणाः सन्ति नतु
 सोऽयमित्यभेदोपचाराच्छुक्तादिवद् दृव्ये तैर्गुणैः षष्ठी समस्यते । गुणेनेति
 (२।२।३१) निषेधं वक्ष्यति । तस्यायमपकर्षः । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः ।
 कपित्थरसः । पटहध्वनिः । अङ्गसर्गः । नतु तद्विशेषणैः । छतस्य तीव्रः ।
 चन्दनस्य सृदुः ।

९ । याजकादिभिश्च ।

अयं योगः कर्त्तरि चेति (२।२।१६) निषेधापवादत्वात् स्वराद्यो
 व्याख्यातव्यः ।

१० । न निर्धारणे ।

निर्धारणे या पठौ सा न समस्यते । नराणां चतुर्यः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्पन्नचौरतमा । अध्वगानां रविनः शीघ्रतमाः ।

(क) प्रतिप्रदविधाना पठौ न समस्यते । सर्पिषो ज्ञातम् । मातुः स्मृतम् । चौरस्य वृणम् ।

११ । पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

पूरणादिना पठौ न समस्यते । छात्राणां पञ्चमः । भिक्षूणां षष्ठादशः । गुणे । बलाकायाः शौक्लाम् । पटस्य लौहित्यम् । पटस्य शुक्लः । इह च वैशेषिकप्रसिद्धाः संख्यादयो गुणा नेष्यन्ते । शतसहस्रान्ताश्च निष्कादिति (५।२।११८) वचनात् । नापि धर्ममात्रं गुणो गृह्यते । अधिकरणैतावस्वे च (२।४।१५) वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदेति (७।३।१३१) निर्देशात् । तेन गोशतं गोचत्वारिंशद् बुद्धिवैगुण्यं वचनसामर्थ्यं “पञ्चासनकौशलं” मुनि-चापलं वस्त्रपोतिमा द्रव्यकाठिन्यं “पञ्चालीपिङ्गलिस्रः” उदरगौरवमित्यादयः साधवः स्युः । मुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां वृक्षः । फलानां मुहितः । फलानामाशितः । शेषपठौयम् । नलोकेति (२।३।६८) कृद्योगायाः प्रतिषेधात् । सत् । चौरस्य द्विषन् । मित्रस्य कुर्वन् । मित्रस्य कुर्वाणः । अव्ययम् । विप्रस्य कृत्वा । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । एकाधिकरणे । राज्ञः स्त्रीगृहस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य ।

१२ । क्तेन च पूजायाम् ।

पूजायां क्तेन पठौ न समस्यते । राज्ञां मतम् ।

१३ । अधिकरणवाचिना च ।

इदमेवामासितम् ।

१४ । कर्मणि च ।

कर्मणि पठौ न समस्यते । आद्यर्थो गवां (९) दोहोऽगोपालकेन ।

(९) अगवामिति द्वित्वान्न सृष्टिधर आह—“अप्रशस्तगवौनामित्यर्थः । नञ्स्तत्पुरुषादिति (३।४।७१) समासान्तिविधेयः” इति (भाषावृत्तिविहारी) ।

१५ । तृजकाभ्यां कर्त्तरि ।

तृजकाभ्यां योगे कर्त्तरि षष्ठी न समस्यते । भवत आसिका । भवतो-
ऽयगामिका । तृज्यहणमुत्तरार्थम् ।

१६ । कर्त्तरि च ।

कर्त्तरि यौ तृजकौ विहितौ ताभ्यां योगे कर्मणि षष्ठी न समस्यते ।
अपां स्त्रष्टा । पुरां भेत्ता । ओदनस्य भोजकः । निषेधपञ्चसूत्रीयं स्वरार्था ।
शेषषष्ठीसमासस्थानिवारणात् । तेन राजसम्भूतो “राममहितः” भवदासितं
भवदासिका गोदोह “स्तृत्कर्त्ता फलभाग् यत” इति भर्तृहरिः । क्रिया-
विशेषको जातिवाचकस्तत्प्रयोजक इत्याद्यसंख्याः षष्ठीसमासा भवन्त्येव ।
तस्मात् केवलं कारकषष्ठीसमासे सति गतिकारकोपपदात् कृदि-(६।२।१३८)-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरणौदनभोजकादयो मध्योदात्ता मा भूवन् । शेषषष्ठीसमासे
सति समासान्तोदात्ता (६।१।२२३) यथा स्युरिति निषेध आरभ्यते ।
याजकादिभिद्येति (२।२।८) पुनः कारकषष्ठीसमासप्रतिप्रसवाद्व ब्राह्मण-
याजकादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वर एव ।

१७ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

अनयोरक्तेन षष्ठी समस्यते । नित्यमिति वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । दमनक-
भञ्जिका नाम क्रीडा । संग्रायां शुल् (३।३।१०८) । जीविकायाम् । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । शुल्तृचौ (३।१।१३३) ।

१८ । कुगतिप्रादयः ।

एते नित्यं समस्यन्ते । कुट्टपः । कुसृष्टिः । कोष्णम् । गतिः ।
जरीकृत्य । प्रकृत्य । प्रादिः । दुष्कुलम् । सुमानुषी । आपिङ्गलः ।
प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । अतिखटुः । निष्कौशाश्विः । प्रादिप्रसङ्गे कर्म-
प्रवचनीयानां क्वचिन्निषेधः । अनभिधानात् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

कचिद्भवत्येव । अतिसुतम् । अतिरतिक्रमणे चेति (१४८५) कर्मप्रवचनीय-
त्वात् षत्वाभावः । (१०)

१९ । उपपदमतिङ् ।

नित्यमुपपदं समस्यते । कुम्भकारः । ग्रामणीः । अग्निचित् । अतिङिति
किम् ? कर्त्तुं व्रजति । कारको व्रजति ।

२० । अमैवाव्ययेन ।

यद्यव्ययेनोपपदं समस्यते तदामैव । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । नान्येन ।
कालो भोक्तुम् ।

२१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।

उपपदं तृतीयायामित्वादी (१४८७) तृतीयादीन्युपपदान्यमा वा
समस्यन्ते । मूलकेनोपपदं भुङ्क्ते मूलकोपपदं वा । उच्चैःकारम् ।

२२ । क्वा च ।

तानि क्त्वान्तेन वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा वा कथयति ।
तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । उक्तस्तत्पुरुषः ।

२३ । शेषो बहुव्रीहिः ।

तत्पुरुषाव्ययीभावाभ्यामन्यो बहुव्रीहिर्नाम समासो वाच्यः ।

२४ । अनेकमन्यपदार्थे ।

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं समस्यते । प्राप्नोदको ग्रामः ।
जडरथोऽश्वः । दत्तवलिर्दानवः । च्युतफलस्तरुः । सुसूक्ष्मजटकेणो व्रती ।

(१०) त्र्येऽस्मिन्नेतानि वार्तिकानि—(क) "प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः । (ख) व्यपेत-
प्रतिषेधश्च । (ग) सिद्धं तु काङ्क्षतिदुर्नितिवचनात् । (घ) प्रादयः कार्य । (ङ) पापार्थे । आङ्गोपदर्थे ।
स्वतो पूजायाम् । दुर्गिन्द्रायामिति सीतायाः । (च) प्रादयो गतावर्थे प्रथमत्वा । (च) क्त्वादयः
क्रान्तावर्थे द्वितीयत्वा । (छ) अवादयः कृतावर्थे तृतीयत्वा । (ज) पथ्यादयो गन्तावर्थे चतुर्थत्वा । (झ)
निरादयः क्रान्तावर्थे पञ्चम्या । (ञ) अव्ययं प्रवृत्तादिभिः । (ट) इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिसंस्मरणत्वात् ।
(ड) उदात्तवता तिका वतिमया चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् ।

बहुशस्यो देशः । इह च यथाभिधानं व्यवस्था । तेन मत्वर्थे बहुव्रीहिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । न सम्बन्धमात्रे । तथा प्रथमार्थे न भवति वृष्टे देवे गत इति । क्वचित् सामानाधिकरण्येऽपि न स्यात् पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति । अधिकरणानाञ्च स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उच्चैर्मुखः । क्वचिद् दध्नापसिक्त ओदनो दध्योदन इतिवदुत्तरपदस्य वृत्तावन्तर्भावः । उद्गमुखमिव मुखमस्य उद्गमुखः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । क्वचिद् गतार्थस्यापि पक्षे प्रयोगः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । अविद्यमानपुत्रोऽपुत्र इति । इहास्तिक्षीरा ब्राह्मणी । अस्तिधना । लेखको नास्तिदोषक इत्यव्ययाभ्यामस्तिनास्तिशब्दाभ्यां समासः ।

२५ । संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्यये ।

अव्ययादयः संख्येयवाचिन्या संख्यया समस्यन्ते । दशानां समीपे उप-
दशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । संख्या । द्वौ
वा त्रयो वेति द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः । चतुष्पञ्चाः । लक्षकोटाः ।
“एकवान् दिवसांस्तिष्ठ” । सप्ताष्टैर्दिवसैर्यास्यति ।

२६ । दिङ्नामान्यन्तराले ।

दिशां नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते । दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा ।
उत्तरपश्चिमा ।

(क) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (११)

२७ । तत्र तेनेदिमिति सरूपे ।

इदिमित्यर्थे समस्यन्ते तृतीयान्ते च समानरूपे पदे समस्येते । इति-
शब्दो लौकिकविवचार्यः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि युद्धम् ।
दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्वेदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । अन्येषामपि दृश्यत इति
(६।३।१२७) दीर्घः । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् (५।४।१५७) समासान्तः ।
तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् (२।१।२७) ।

(११) एतद् भाष्यकारवचनमित्येके । वार्तिकमित्यपरे । इदानीन्तनपुस्तकेष्वपि वार्तिकरूपेणैव विन्यस्तं
दृश्यते । This is put down as a वार्तिक to 2, 2, 26.

२८ । तेन सहैति तुल्ययोगे ।

द्वतीयान्तेन सहशब्दः समस्यते तुल्ययोगश्चेत् । सपुत्र आगतः । सच्छात्रः । तुल्ययोगस्य प्राधिकत्वात् सदर्थः सधनः सपत्नः । उक्ती बहुव्रीहिः ।

२९ । चार्थे इन्द्रः ।

अनेकमित्येव । अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यत इत्ययं इन्द्रो नाम समासः । इतरेतरयोगे । प्रज्ञाशोकौ । प्रज्ञाशोकवटाः । समाहारे । वाक्त्वचम् । धवस्वदिरपलाशम् ।

३० । उपसर्जनं पूर्वम् ।

समासेषूपसर्जनसंज्ञं पूर्वं प्रयोज्यम् । अधिस्त्रि । राजपुरुषः ।

३१ । राजदन्तादिषु परम् ।

एषूपसर्जनं ध्यन्तादि च परं प्रयोज्यम् । दन्तानां राजा राजदन्तः । राजजम्बुः । मातुः सपत्नी सपत्नीमाता । वनस्याग्रे अयेवणम् । निपातनादलुक् । पूर्वं वासितं ततो लिप्तं लिप्तवासितम् । सिक्तसंस्मृतम् । नग्नमुषितम् । इन्हे । पुत्रपशू ।

(१) धर्मादिषूपभयम् । धर्मार्थावर्थधर्मौ । चन्द्राकार्वाकचन्द्रौ । अन्तादी आद्यन्तौ । सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ।

(२) जायाया जम्भावो दम्भावश्च । जायापती जम्पती दम्पती ।

३२ । इन्द्रे घि ।

इन्द्रे ध्यन्तं पूर्वं निपतति । कमण्डलुकृष्णाजिनम् । बहुश्वेकत्र नियमः । पटुशुक्लमृदवः ।

३३ । अजाद्यदन्तम् ।

इदं इन्द्रे पूर्वं निपतति । उद्ग्रयणम् । इन्द्रवायू । परत्वाद्विदमिष्यते । कथं “विषयेन्द्रिययोरिष्टः” ? परत्वाज्जघृक्षरमिति (२।२।६४, वा) भविष्यति । बहुश्वेकत्र नियमः । अश्वरथेन्द्राः ।

३४ । अल्पाक्षरम् ।

इदं हन्ते पूर्वं प्रयोज्यम् । प्रजन्ययोधम् । धवाश्चकर्णम् । इह वागग्नी
वाग्निन्द्राविति । ध्यन्तादजाद्यदन्ताच्च परत्वादित्थमिष्यते । बहुष्वेकच नियमः ।
शङ्खदुन्दुभिबीणाः । बीणाशङ्खदुन्दुभयः ।

(क) अभ्यर्हितं पूर्वमिति वक्तव्यम् । मातापितरौ (१२) ।

(ख) भ्रातृन्यायसः । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

(ग) लघुचरच्च । कुशकाशम् । शरशीर्षम् ।

(घ) वर्णानामानुपूर्वेण । ब्राह्मणचत्रियविद्वद्गूढाः ।

(ङ) ऋतुनक्षत्राणां समानाचराणामानुपूर्वेण । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।
भरणीकृत्तिकारोहिण्यः ।

(च) संख्याया अल्पीयस्याः । एकादश । द्वादश । त्रिंशः ।
नवतिशतम् ।

३५ । सप्तमीविशेषणं बहुव्रीहौ ।

सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । चित्रगुः ।

(क) सर्वनामसंख्यायोरुपसंख्यानम् । सर्वश्चेतः । द्विकृष्णः । सप्तकृतः
बहुश्रुतः । सप्तोन्नतः ।

(ख) वा प्रियस्व । गुडप्रियः । प्रियगुडः ।

(ग) गङ्गादिभ्यः सप्तम्याः परवचनम् । गङ्गाकण्ठः । अरुःशिराः ।

३६ । निष्ठा ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कृतकृत्यः । गतरतिः । जितशत्रुः ।

(क) जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । जातेः । मांसभक्षिणी ।
सुरापीनी । नृजन्धः । कटकृतः । कालात् । मांसजातः । वर्षजातः ।
सुखादिभ्यः । सुखजातः । कच्छजातः ।

(ख) प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ । शस्त्रोद्यतः । असुराद्यतः ।

शून्यपाणिः । दण्डपाणिः । प्रायिकश्चैतत् सर्वम् । तेन कृतकटः । उद्-
गूर्णवाणः ।

३७ । वाऽहिताग्न्यादिषु ।

आहिताग्न्यादी निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आहिताग्निः । अग्ना-
हितः । एवं जातपुत्रः । जातश्वश्रुः । घृतपीतः । ऊदभार्यः । गतार्थः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

३८ । कङ्काराः कर्मधारये ।

कङ्कारादयो गुणशब्दाः कर्मधारये पूर्वं वा प्रयोज्याः । कङ्कारजैमिनिः
जैमिनिकङ्कारो वा । कङ्कार । गडुल । काण । खञ्ज । कुञ्ज । वामन ।
खलति । गौर । वृद्ध । पिङ्गल । खल । एकसंज्ञाधिकारः पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥ समाप्तश्चापरपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । अनभिहिते ।

लङ्गतत्तद्वितसमासैरनभिहिते कर्मादावेकत्वादिषु द्वितीयादयो वाच्याः ।

२ । कर्मणि द्वितीया ।

कर्मणि द्वितीया स्यात् । काशान् कटं करोति । ओदनं बुभुक्षुः-
व्रीहीन् प्रोचति । अजां ग्रामं नयति । अनभिहित इत्येव । निन्येऽजा
ग्रामम् । नयनीयाजा ग्रामम् । शतिकोऽश्वः । प्राप्तातिथिर्ग्रामः ।

(क) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपस्थादिषु त्रिषु ।

द्वितीयास्नेहितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग् दुर्जनम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्वधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । बुभुक्षितं न
प्रति भाति किञ्चित् । बुभुक्षितस्त्वर्थः । एवं चैत्रं यावच्छीतमित्यादौ ।

(ख) अभितःपरितःसमयानिकषाहायोगेष्वपि दृश्यते । अभितो ग्रामम् ।
परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् ।

३ । तृतीया च होष्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रमेकम् ।

४ । अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

आभ्यां युक्ते द्वितीया स्यात् । “वेदेहीमन्तरा क्रुहः ।” वेदेह्या मध्य
इत्यर्थः । त्वाञ्च माञ्चान्तरा कमण्डलुः । तव मम मध्य इत्यर्थः । उपपद-

विभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति कमण्डलोर्न द्वितीया । सर्वा ह्युपपद-
विभक्तयः षष्ठ्यपवादिकाः । नान्तरेण गुणान् सुखम् । गुणैर्विनेत्यर्थः ।

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

अत्यन्तसंयोगश्चेत् कालाध्वनोर्द्वितीया स्यात् । सर्वरात्रं कल्याणी ।
मासं रमणीयाः । “क्षणमूचे” । दिवसं पठति । अध्वनः । क्रोशं कुटिला
नदी । योजनं धावति । भाष्ये तु योजनक्रिययाऽत्यन्तसंयोगः । तदर्थमेत-
दिति स्थितम् । मासमास्ते । क्रोशं स्वपितीत्यादिषु प्राक्ततमेव कर्म ।

तदाह,—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः ।

सर्वैरकस्मैकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ १ ॥ इति । (13)

एवं चास्यते मास इति लकारेण कर्मणोऽभिधानं घटते । अत्यन्तसंयोगे
किम् ? मासस्यैकरात्रं रम्या । क्रोशस्यैकदेशं कुटिला नदी ।

६ । अपवर्गे तृतीया ।

फलप्राप्ती क्रियात्यागोऽपवर्गः । तत्र गम्ये कालाध्वनोस्तृतीया स्यात् ।
मासेनाधीतो घन्यः । क्षणेनावगतोऽर्थः । क्रोशेनाधीतः । क्रोशेनावगतोऽर्थः ।

७ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्याताम् । अद्य भुक्ता इह
इगहाद् वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयं धन्वी क्रोशे लब्धं
विधत्ति क्रोशाद्वा ।

८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।

कर्मप्रवचनीयैर्योगि द्वितीया स्यात् । यज्ञमनु प्रावर्षत् ।

९ । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र तै र्योगि सप्तमी स्यात् । उपशते

(13) This is a quotation from the वाक्यपदीय by भरतृहरि । The author had often quoted from it. The stanzas in (1.2.64), in (1.4.24) and in (1.4.86) are also from the वाक्यपदीय ।

विंशतिः । उपलब्ध्यां द्रोणः । यस्य चेश्वरवचनम् । अधि पञ्चालेषु
ब्रह्मदत्तः ।

१० । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।

एभिः कर्मप्रवचनीयेयोगि पञ्चमी स्यात् । अप विगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः ।
आ विगर्त्तेभ्यः । “परि पर्युदधेः” । परिवर्जनार्थः । आ पाटलिपुत्रात् ।

११ । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च तत्र त्रैयोगि पञ्चमी स्यात् । स राजा शक्रतः
प्रति । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति ।

१२ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ।

गत्यर्थानां कर्मण्येते स्याताम् । ग्रामं गच्छति ग्रामाय वा । नगरं
गच्छति नगराय वा । ग्रामं याति ग्रामाय वा । वनं वनाय वा प्रस्थितः ।
कथं क गच्छसीति ? आधारविवक्षायाम् । क स्यातुं गच्छसीत्यर्थः । चेष्टायां
किम् ? मोहं गच्छति । अनध्वनि किम् ? मार्गं गच्छति ।

१३ । चतुर्थी सम्प्रदाने ।

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति । “भयानि दत्त सीतायै” ।
स तस्मै साधुकारमदात् । पुण्येभ्यः सृजयति ।

(क) तादर्थ्यं च । यूपाय दारु ।

(ख) कृपि संपद्यमाने च । उच्चाराय कल ते माषः ।

(ग) उत्पातेन ज्ञाप्यमाने । वाताय कपिला विद्युत् (14) । वृष्टये
चोन्मुखी विद्युत् ।

(घ) द्वितयोगि च । अरोचकिने हितं सोवीरार्द्रकम् ।

(14) वाताय कपिला विद्युदातपादातिजोहिनी ।

ऊष्ण सर्पविनाशाय दुर्भिक्षाय मिला भवेत् ॥ १ ॥ इति भाषादी पूर्णः श्लोकः ।

१४ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यानिनः ।

स्थानी (15) क्रियार्थोपपदसुब्रन्तो यो धातुस्तस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यस्तिष्ठति । स्थानिनः किम् ? एधानाङ्गुं व्रजति ।

१५ । तुमर्थाच्च भाववचनात् ।

तुमुना समानार्थाच्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । भूतवे धावति । भाववचनात् किम् ? ओदनं पाचको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।

१६ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।

नमश्चादियुक्ताच्चतुर्थी स्यात् । नमो विष्णवे । स्वस्ति प्रजाभ्यः । “अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय ।” स्वाहाऽग्नये । स्वधा पितृभ्यः । नमः शिवाय ।

१७ । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

मन्यतेः कर्मण्यनादरे चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा ढणं मन्ये ढणाय वा । “मन्ये ढणाय स्वाराज्यम् ।” “हरिमप्यमंसत ढणाय ।” इह ढणसमानाधिकरणात् त्वादेशचतुर्थी न भवति । व्यवस्थितविभाषया । अप्राणिष्वित्यनावादिष्विति वक्तव्यम् । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये ।

१८ । कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

अनयोस्तृतीया स्यात् । विप्रेण पच्यते । अग्निना दह्यते । परशुना वृचं छिनत्ति बहैकिः ।

(क) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । प्रकृत्या सुभगः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेन धावति । विषमेण धावति । “तत्तागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयम् ।”

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने ।

सहार्थेन युक्तादप्रधाने तृतीया स्यात् । विप्रः शिष्येण सहागतः । पुत्रेण साहं गोमान् । (16)

(15) स्थाननस्याप्येति स्थानी । अप्रयुज्यमान इत्यर्थः ।

(16) व्यवहारादुपः पश्येद विवर्द्धि जाड्यैः सहैत्यत्र जाड्यैरित्यप्रधाने तृतीयेति स्पष्टम् । कश्चिदपि धर्मशास्त्रतः प्रधानेन नृपस्यैव पापार्हत्वात् ।

२० । येनाङ्गविकारः ।

हानिराधिक्यश्च विकारः । येनाङ्गेन विक्रतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते
ततस्तृतीया स्यात् । अथवा काणः । पादेन खञ्जः । “मुखेन विलोचनः ।”

२१ । इत्यभूतलक्षणे ।

विशेषप्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । शिखया परिव्राजकः ।

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

सञ्ज्ञानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । मात्रा सञ्ज्ञानीते मातरं वा ।

(क) संज्ञः कदयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । मातुः संज्ञाता ।

२३ । हेतौ ।

तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विषया यणः । इत्वधीनः कर्त्ता
कर्त्तृधीनं करणमिति हेतुकरणयोर्भेदः ।

२४ । अकर्त्तर्य्यणे पञ्चमी ।

ऋणे हेतौ पञ्चमी स्यात् । ऋणाद् बहः । शतादभिभूतः । अकर्त्तरि
किम् ? शतेन प्रयोजककर्त्ता बन्धितः ।

२५ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।

पराश्रितो गुणः । गुणे हेतौ पञ्चमी स्यादा । आद्याद् गृहीतो
जायेन वा । धूमादग्निं धूमेन वा । कृतकत्वादनिव्यः शब्दः कृतकत्वेन
वा । अस्त्रियां किम् ? प्रज्ञया धीरः ।

२६ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

हेतुशब्देन हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अर्थस्य हेतोर्वसति । “अस्य
हेतोर्वह्नुं हातुमिच्छन्” । यत्र हेतुशब्देन समासस्तत्र समुदायादेव षष्ठी ।
बालबोधहेतोर्थाचष्टे ।

२७ । सर्वनाम्नस्तृतीया च ।

हेतुशब्दप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीयाषष्ठौ स्याताम् । “स कस्य हेतोः
सखि नाभिधातस्त्वं हेतुना केन चिरादुपेता” ।

(क) हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तौनां प्रायदर्शनम् । (17) किञ्चिन्मि-
मागतः । केन निमित्तेन । कस्मै हेतवे । कस्मात् कारणात् । कस्य
प्रयोजनस्य । कस्मिन्निमित्ते ।

२८ । अपादाने पञ्चमी ।

स्यात् । ग्रामादागच्छति । वृकाद् विमेति ।

(क) ल्यब्लोपे कर्मणि । प्रासादात् प्रेक्षते । प्रासादमाकृष्टोत्तर्यः ।

(ख) अधिकरणे च । आसनात् प्रेक्षते । कटकात् संवादयति ।

(ग) प्रश्नाख्यानयोश्च । कुतस्त्वम् ? नगरात् ।

(घ) यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी । अध्वनः प्रथमा सप्तमी च ।
काले सप्तमीति वाच्यम् । चम्पातः सोमतीर्थं पञ्च योजनानि पञ्चसु
योजनेषु वा । काले । फाल्गुन्याश्चैत्री मासे ।

२९ । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाच्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।

एभिर्युक्तात् पञ्चमी स्यात् । द्रव्यादन्यो गुणः । “परैस्त्वदन्यः कइवाप-
हारयेत्” । अर्थग्रहणाद् भिन्नो भ्रातृभ्यः । आराद् ग्रामात् । शृङ्गादितरः ।
“अंगारद्वेति निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” (18) । दिक्शब्दः । पूर्वा
ग्रामात् । अचूत्तरपदम् । प्राग् ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि
च । उत्तराहि ग्रामात् । उत्तराहि समुद्रात् ।

३० । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।

अतमुत्तरार्थप्रत्ययेर्वांगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य वृक्षः । एवमुत्तरतः
पुरः पुरस्ताद् उपरि उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । कथं प्राग् ग्रामात् ? अचूत्तर-

(17) निमित्तकारकहेतुषु सर्वोसां प्रायोदर्शनमित्येव कालावयवार्थं प्रकृतं वार्तिकम् । तदर्थत आह
हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तौनां प्रायदर्शनमिति । भट्टोजिन्येऽप्यस्येत एव वृक्षं निमित्तपार्थावयवयोरे
सर्वोसां प्रायदर्शनमिति । वस्तुतस्तु कालावयवादीनां व्याख्यातलेन तेषां वाक्यभङ्गे न पारावणादिभङ्गादेष
इति त्राड्यैरपि वस्तुतदभिलेपां वाक्यं वृक्षं नाविकल्पं मुदह्यतम् ।

(18) कं कर्म प्रपञ्चं परमपुरुषाराधनमृत इति (पुण्डनप्रयोगे) तु क्तनेयोगे द्वितीया ग्रामादिकौत्वेक ।
अपाशिनीयत्वात् । ततोऽन्यथापि इत्यतः (२१।२ वा) इति वार्तिकं यत्नादव द्वितीयेत्येव ।

पदग्रहणात् । कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गाभिनिविशत इत्यपायविवक्षया वा ।
मातुः पुरस्तात् । तत उपरिष्ठात् । “कफोनिः कूर्परादधः” । (19)

३१ । एनपा द्वितीया ।

एनपातसुजर्वप्रत्ययेन योगे द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन गयां महाबोधिः ।
षष्ठ्यपीत्येके । दक्षिणेन गयायाः । (20)

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

एभिर्योगे द्वितीया पञ्चमी वा स्यात् । पृथक् चन्द्रेण । “दुनोति चन्द्रात्
पृथगप्यनङ्गः” । विना कार्येण विना कार्याद् वा । नाना वृत्तेण नाना
वृत्ताद् वा । द्वितीया च दृश्यते विना वार्तं विना वर्षमित्यादि । (21)

३३ । करणे च स्तोकाल्पकच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।

असत्त्ववचनस्य अद्रव्यवचनस्य स्तोकादेः करणे पञ्चमी वा स्यात् । “स्तोकेन
वृष्टा दयिताय नारो स्तोकादुपेता पुनरेव तोषम्” । कच्छ्रादवाप्तः कच्छ्रेण
वा । कच्छ्रात् कच्छ्रेण वा मुक्तः । असत्त्ववचनस्य किम् ? स्तोकेन विषेण हतः ।

३४ । दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ।

दूरान्तिकार्थे योगे षष्ठ्यपञ्चम्यो स्याताम् । दूरं यामस्य ग्रामाहा ।
विप्रकृष्टं शैलस्य शैलाहा । अन्तिकं गृहस्य गृहाहा ।

३५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् पञ्चमो द्वितीया च । दूरं दूराद् दूरेण वा यामस्य
नदी । अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा मूर्खाणां पशुत्वम् । असत्त्ववचनस्येत्येव ।
दूरः पशुः । आसन्ना मुनयः ।

(19) In some MSS. the मरिच stanza उत्तराहि वसन्तः समुद्रावसां पुरम् ।
अवेन्नवपत्नीयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् is also quoted here.

(20) This is referred to in the परिशिष्टप्रबोध by गोपीनाथ—“एनपा द्वितीया । षष्ठा-
पीत्येके । दक्षिणेन गयाया इति अष्टवृत्तिः” इति ।

(21) विना वार्तं विना वर्षं विद्युत्पतनं विना । विना वसिष्ठान् दीपान् कैनेनी पातितौ
दुमौ ॥१॥ इति काशिकादौ पूर्वं श्लोकः ।

३६ । सप्तम्यधिकरणे च ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । कटे आस्ते । चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च ।
दूरे ग्रामस्य । अन्तिके नद्याः ।

(क) क्लृप्तेन्विषयस्य कर्मणि । अधीती व्याकरणे । निपठिती तन्त्रेषु ।

(ख) निमित्तात् कर्मसंयोगे ।

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुक्षरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति मीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥”

३७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

यस्य च क्रिययाऽन्यस्य क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु
दुष्टमानासु गतो देवदत्तो दुग्धास्वागतः । अस्मिन् सतीदं भवति । ऋदेष्व-
शीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । नेह । शयानेन भुक्तम् । अनभिधानात् ।

३८ । षष्ठी चानादरे ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । रुदतः प्रव्रजितवान्
रुदति वा । रुदन्त मनादृष्टेत्यर्थः । एवं पश्यतोहरः ।

३९ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।

एभिर्योगे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । गवां स्वामी गोषु वा । प्राणानामीश्वरः
प्राणिषु वा ।

४० । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।

आभ्यां योगे तात्पर्यगतौ ते द्वे स्याताम् । आयुक्तो विहारकरणस्य
विहारकरणे वा । कुशलः सेवायाः सेवायां वा ।

४१ । यतश्च निर्धारणम् ।

यतो जात्यादिभिः पृथक् क्रियते ततस्ते द्वे स्याताम् । नृणां चत्वरिणः
शूरतमो नृषु वा । गवां कृष्णा सम्पन्नचौरतमा गोषु वा । अध्वगानां रथिनः
श्रीव्रतमा अध्वगेषु वा ।

५४ । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ।

भावकर्तृकाणां रुजार्थधातूनां कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्य रुजति रोगः । अज्वरेः किम् ? चौरं ज्वरयति ज्वरः । ज्वरिरूपलक्षणम् (२३) । चौरं सन्तापयति सन्तापः । शेष इत्येव । “रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः” ।

५५ । आशिषि नाथः ।

आशिषि नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथते गृध्रः ।

५६ । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।

एषां कर्मणि हिंसायां षष्ठी स्यात् । चौरस्य उज्जासयति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति । कधि घंटादिः । तस्य निपातनाडृढिः । धैर्यस्योत्क्राथयति शोकः । विवेकस्य पिनष्टि कामः ।

५७ । व्यवहृपणोः समर्थयोः ।

यूते क्रयविक्रये च समानार्थयोरनयोः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य व्यवहरति । शतस्य पणते वणिक् । “प्राणानामपणिष्टासौ” ।

५८ । दिवस्तदर्थस्य ।

व्यवहारार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । “अदेवीद् वन्धुभोगानाम्” ।

५९ । विभाषोपसर्गे ।

सोपसर्गस्य दिवस्तथा स्याद्वा । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा । अशेष-
विवक्षयैव द्वितीयासिद्धौ विभाषाग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह

६० । द्वितीया ब्राह्मणे ।

६१ । प्रेष्यद्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ।

६२ । चतुर्थ्यर्थे बहुलञ्छन्दसि ।

६३ । यजिष्ठ करणे ।

वेदार्था चतुःसूची ।

६४ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकरणे ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालो य आधारस्तत्र षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । शतकृत्वो रात्रेः स्मरति प्रियाम् । हिरक्कोऽधीति । शेष इत्येव हिरक्कोऽधीति ।

६५ । कर्त्तृकर्मणोः कृति ।

कृत्प्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । शेष इत्यस्य निवृत्तेः कारक-विभक्तिरियम् । द्वितीयादृतीययोर्वाधा । भवत आसिका (२४) । ओदनस्य भोजकः । इह तदर्हमिति (५।१।११७) निर्देशेनास्थानित्यत्वं ज्ञापितम् । तेन धाये रामोदमुत्तममिति भट्टिः । यद्वा । आ मोदात् सम्प्रदपर्यन्तमित्य-व्ययीभावे रूपमिदमिति कृति न षष्ठीति (२५) । अनभिहित इत्येव कर्त्तव्यः कटः ।

६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

एकत्र कृत्यभयप्राप्तौ षष्ठी कर्मण्येव स्यात् । न कर्त्तरि । अहुतः समुद्रस्य बन्धो वानरैः । आद्यर्थं सुभगारोषस्य दूतीभिः परिमार्जनम् ।

(क) अकाकारयोस्तु स्त्रियां नियमप्रतिषेधः । मेदिका चन्द्रस्य तमसाम् । चिकीर्षा रवेरालोकानाम् ।

(ख) शेषे विभाषा । अकाकारयोरन्यत्र विभाषा । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ।

६७ । क्तस्य च वर्त्तमाने ।

वर्त्तमाने क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । न लोकेत्यस्य (२।३।६८) वाधा । राज्ञां मतम् । सतां मतः । सतामर्चितः । प्रजानां कान्तः । कथं त्वया शीलितः । मया रचितः ? कार्योऽत्र यत्नः । इह च्छात्रस्य हसितम् ? मयूरस्य वृत्तमिति शेषषष्ठीयम् । न लोकेति (२।३।६८) कृत्ययोगायाः प्रतिषेधात् । कारकविवक्षायां तु च्छात्रेण हसितमित्यागमः ।

(२४) भवत आसिका इति कचित् पाठः ।

(२५) This passage is quoted by गोपीनाथ in his परिशिष्टप्रबोध under Rule 72 in the कारक chapter.

४२ । पञ्चमी विभक्ते ।

यत्र निर्धारणाश्रयो विभागोऽस्ति ततः पञ्चमी स्यात् । माथुराः स्त्रीगुप्तेभ्य आढ्यतराः ।

४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

आभ्यां योगे पूजागतौ सप्तमी स्यात् । पितरि साधुः । मातरि साधुः । मातरि निपुणः । बोधे निपुणः । अप्रतेः किम् ? मातरं प्रति साधुः । प्रतिरूपलक्षणम् (२२) । मातरमनु । इहाप्रतेरिति योगं विभज्य सूत्रान्तरैरपि सम्बध्नन्ति यथायथं विभक्तीनां निषेधार्थम् । तेन वृत्तं वृत्तं प्रति पुण्याणि सन्तीति नाधारसप्तमी । त्वां प्रति स्वामीति न षष्ठीसप्तम्यौ । केशान् प्रत्युत्सुक इति न तृतीयासप्तम्यौ । देवदत्तं प्रति कुप्यतीति न सम्प्रदाने चतुर्थी ।

४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

आभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । केशैः प्रसितः केशेषु वा । केशैरुत्सुकः केशेषु वा । “भवत्वामुत्सुको रामः ।”

४५ । नक्षत्रे च लुपि ।

लुबन्तान्नक्षत्रात् तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । पुष्येण पायसमञ्जीयात् पुष्ये वा । अधिकरण इत्येव । अद्य पुष्यः ।

४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

एतावन्मात्रेऽनभिहिते । कर्मादावुक्तेऽपि प्रथमा स्यात् । यत्राद्या शब्दस्य वृत्तिः स प्रतिपदिकार्थः । वृत्तो दृश्यताम् । श्वेतो धावति । पाचकः । पचनम् । स्त्री । पुमान् । नपुंसकम् । द्रोणः । खारी । आङ्कम् । वृक्षादेराद्याकृतौ वृत्तिः । तदुपचाराद् द्रव्यादौ पुंस्त्वादिकञ्च । वृक्षादेः सर्वदान्वयित्वात् स्वार्य एव । नाधिकम् । अथाप्येतल्लिङ्गादिद्वारेणापि सिध्यति तदाऽसंख्यमलिङ्गमुदाहार्यम् । उच्चैः । त्वम् । अहमिति । मात्रयङ्गादधिकेऽनभिहिते न भवति । वृत्तं पश्यति । अश्वेन गम्यते । लिङ्गाधिक-

मात्रे कुमारी । शृङ्गला । परिमाणमुपचारः । तदधिकमात्रे प्रस्थेन परिमितो व्रीहिः प्रस्थो द्रोणः स्रारी आदृकं व्रीहिः । वचनं संख्या । तस्मात्वे । उक्तेऽपि यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः ।

४७ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा स्यात् । हे विप्र । हे विप्रौ । हे विप्राः ।

४८ । साऽमन्वितम् ।

सा सम्बोधनप्रथमाऽमन्वितमुच्यते । हे विप्र तव स्वम् । हे वत्स तवाश्वः ।

४९ । एकवचनं सम्बुद्धिः ।

आमन्वितस्यैकवचनं सम्बुद्धिरुच्यते । हे वृक्ष । हे पते । हे नदि । हे पटो ।

५० । षष्ठी शेषे ।

कारकाणामविवक्षा शेषः सम्बन्धः । तत्र गम्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषस्य धनम् । सुखस्य जानाति । मापाणामश्रीयात् । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः” । शेषे विधानमा कृत्ययोगात् (३।३।६५) ।

५१ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।

ज्ञः करणे षष्ठी स्यात् । मधुनो जानीते । मधुना प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तैले घृतस्य जानीते । अविदर्थस्य किम् ? स्मरेण पुत्रं जानाति । शेषपठरा सिद्धौ प्रकरणमिदं नियमार्थं ज्ञाधीगर्थादेः करणकर्त्तृभावेन शेषत्वेन विवक्षणीयमिति ।

५२ । अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि ।

एषां शेषत्वेन विवक्षिते कर्मणि षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरति । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । अकर्मकादपि भावे लादयः । मातुः स्मर्यते । मातुः स्मृतम् । एवम् ममैवाधेति नृपतिः । “रामस्य दयमानोऽसौ” । सर्पिष ईष्टे । शेष इत्येव । मातरं स्मरति । माता स्मर्यते ।

५३ । कृजः प्रतियत्ने ।

कृजो गुणान्तराधाने कर्मणि षष्ठी स्यात् । अलङ्कारस्योपस्कृते कामुकः ।

६८ । अधिकरणवाचिनश्च ।

आधारार्थस्य क्तस्य प्रयोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितम् ।
इदमस्य शयितम् । भुक्तमिदमोदनस्य ।

६९ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयनाम् ।

लादीनां कृतां प्रयोगे उक्ता षष्ठी न स्यात् । लः । ओदनं पचन् । ओदनं
पचमानः । उपसेदिवान् पाणिनिम् । उः । कटं चिकीर्षुः । धनं गृधुः ।
“रत्नोगणं क्षिप्सुः” (२६) । कार्यं कारुः । उकः । गङ्गां गामुकः ।

(क) उकप्रतिषेधे कमे भाषायामप्रतिषेधः । दास्याः कामुकः ।

अव्ययम् । कटं कृत्वा । कटं कर्तुम् । निष्ठा । तेन कृतम् । सोऽन्नं
भुक्तवान् । खलर्थः । ईषत्करः सुकरः कटो भवता । दन् । कर्त्ता कटान् ।
द्वित्रिति प्रत्याहारग्रहणम् । तेन शानवादेरपि प्रतिषेधः । सोमं पवमानः ।
नङ्मात्रानः ।

(ख) द्विषः शत्रुर्वाचनम् । चौरस्य द्विषंश्चौरं वा ।

७० । अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

अकेनोः कर्मणि षष्ठी न स्याद् भविष्यति ऋणे च । ओदनं पाचको
व्रजति । वार्त्तामाख्यायकः । ग्रामं गमो । गतं दायी ।

७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ।

एषां कर्त्तरि वा षष्ठी स्यात् । त्वया कटः कर्त्तव्यस्तव वा । मया कटः
कर्त्तव्यो मम वा । तव गम्यो ग्रामस्त्वया वा । “गन्तव्या ते वसतिरलका
नाम यक्षेश्वराणाम् ।” कर्त्तरि किम् ? उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ऋष्ट्या शाखा ग्रामं वानरेण । नेया
ग्राममजा गोपालकेन ।

(२६) विष्णुरित्यव शब्दाभाव इति केचित् । कुवादित्तु (८३।१२) वपुश्चन्दयहणान् । अन्ये लाघव्यादण-
त्वचेति (३।१।४२, वा) स्थितेऽपि यदाचार्येणाचार्याणामित्यादौ शब्दं तदा विष्णुरित्यपि रवाभ्यां गो षः
समानपद (८।३।१) इति शब्दं निर्वाचनेव मन्यन्ते ।

७२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।

तुल्यार्थेयौगि तृतीया वा स्यात् । तुल्यः शक्रेण । पक्षे शेषत्वात् षष्ठी
तुल्यः शक्रस्य । समः सूर्येण सूर्यस्य वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? “उपमा
स्त्रीमुखसेन्दुचन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुला ।” तुलोपमाशब्दाविह सदृशार्थौ ।

७३ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुखार्थहितैः ।

आयुष्याद्यर्थे हितेन च योगे चतुर्थी स्यात् षष्ठी वा । आयुष्यं राज्ञेऽस्य
राज्ञो वा । एवं चिरञ्जीवितं कुशलं मद्रं भद्रं सौहित्यं शिवं सुखं हितं
गोभ्योऽस्य गवां वा । हितम् प्रजाभ्यः प्रजानां वा । आशिषि किम् ?
आयुष्यं ते तपः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

समाप्तञ्चानभिहितपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । द्विगुरेकवचनम् ।

समाहारे द्विगोरर्थं एकवद्भवति । पञ्चपूली शोभना । दशशती रम्या ।

२ । इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

प्राण्यङ्गादेर्द्वन्द्व एकवत् स्यात् । इन्द्रपादम् । कर्णनासिकम् । माईङ्गिक-
पाणविकम् । रथिकपादातम् । कथं हस्त्यस्त्री । परत्वात् पशुद्वन्द्व-
विभाषया ।

३ । अनुवादे चरणानाम् ।

अनूक्तौ चरणानां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । स्वेणोर्लुङ्गभिधानम् । उद्देशात्
कठकालापम् । प्रत्यङ्गात् कठकौद्युमम् ।

४ । अध्यर्थ्यक्रतुरनपुंसकम् ।

अध्यर्थो यलुर्वेदे क्रतूनां सोमयागादीनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । अर्काश्व-
मेधम् । अनपुंसकं किम् ? राजसूयवाजपेये ।

५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।

पाठेन प्रत्यासन्नानां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । क्रमकवार्त्तिकम् । छात्रो-
पाध्यायम् ।

६ । जातिरप्राणिनाम् ।

अप्राणिजातीनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । आराशस्त्रि । द्रुमशैलम् । जातिः
किम् ? विन्ध्यहिमालयौ । इह कुण्डे वदरामलकानि सन्ति । द्वन्द्वः किम् ?
आरासहिता शस्त्रीत्याराशस्त्रीयम् ।

७ । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

भिव्रलिङ्गयोर्नदीदेशयोर्द्वन्द्व एकवत् स्यात् । गङ्गाशोणम् । शोणनर्मदम् ।
वरेन्द्रीमगधम् । मगधश्चावस्ति । भिव्रलिङ्गयोः किम् ? गङ्गायमुने ।
अग्रामाः किम् ? जाम्बवशालूकिन्यौ ।

(क) ग्रामाणां प्रतिषेधे नगराणामप्रतिषेधः । मथुरापाटलिपुत्रम् ।

८ । क्षुद्रजन्तवः ।

क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । दंशमशकम् । यूकालिचम् ।

९ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ।

नित्यविरोधिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । अहिनकुलम् । काकोलूकम् ।
श्वनृगालम् । मार्जारसूयिकम् । चकारात् पशुशकुनिविकल्पोऽपि बाध्यते ।
इह देवासुराणां कौरवपाण्डवानाञ्च नैमित्तिको विरोधः ।

१० । शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । रजकतन्तुवायम् । निरवसितानां (२७)
प्रतिषेधः । चाण्डालमृतपाः ।

११ । गवाश्वप्रभृतीनि च ।

अमृनि यथापाठं साधूनि स्युः । गवाश्वम् । कुजवामनम् । पुत-
पौत्रम् । दासीदासम् ।

१२ । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववङ्ग-
पूर्वापराधरोत्तराणाम् ।

वृक्षां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । प्रचवटम् । रुरुपृषतम् । कुशकाशम् ।
व्रीहियवम् । दधिक्षीरम् । गोमहिषम् । हंसचक्रवाकम् । अश्ववङ्गवम् ।
पूर्वापरम् । अधरोत्तरम् । पक्षे प्रचवटा रुरुपृषता इत्यादि ।

(क) बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिसृग्शकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ।

(२७) निरवसिताः पावादः/बहिष्कृता इत्यर्थः । यैर्मते पावः संस्कारिण्यापि न दृश्यन्ति ते निरवसिताः ।

एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवत् स्यात् । न द्विप्रकृतिः । वदरमालके
रखिकपादाते प्लवटौ यूकालिजे इत्यादि ।

१३ । विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि ।

विरुद्धानामद्रव्यवाचिनां इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं शीतोष्णे वा ।
हिमातपं हिमातपौ वा । नेह । सुखदुःखौ । स्वर्गनरकौ ।

१४ । न दधिपयश्चादौनि ।

नैतान्येकवत् स्युः । दधिपयसी । दधिसर्पिणी । सर्पिमधुनी । शक्त-
कण्ठे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

समासार्थस्येयत्तायां इन्द्रो नेकवत् स्यात् । दश दन्तीठाः । सप्त
मार्हङ्गिकपाणविकाः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्यगतौ इन्द्र एकवद्वा स्यात् । उपदशं दन्तीठम् ।
उपदशा दन्तीठा वा ।

१७ । स नपुंसकम् ।

यस्यैकत्वमुक्तं स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । पाणिपादम् ।

(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चपूली ।

(ख) आवन्ती वा । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ।

(ग) अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतर्चं
पञ्चतर्ची ।

(घ) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः । द्विपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पञ्चगवम् । दिशाशब्दाच्चतुर्दिशम् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अयं नपुंसकं स्यात् । अधिस्त्रि । अधिलक्ष्मि । उन्मत्तगङ्गम् । चकारात्
पञ्चसुदिनाभ्यामङ्गः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

(क) पथः संख्याव्यादेः । द्विपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । उत्पथम् ।

(ख) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्च । सृदु पचति ।

१९ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।

नञ्कर्मधारयाभ्यां विना तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यधिक्रियते । यथा विभाषा सेनेति (२।४।२५) । शत्रुसेनं शत्रुसेना वा । तत्पुरुषः किम् ? दृढसेनो राजा । अनञ्कर्मधारयः किम् ? असेना । परमसेना ।

२० । संज्ञायां कन्योऽशौनरेषु ।

नास्मि कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । सौशमिकन्यं नाम देशः । संज्ञायां किम् ? वीरणकन्या । अशौनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्या ।

२१ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

उपज्ञा उपक्रमश्च कर्मसाधनौ । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरादेराख्यातुमिच्छा चेत् । आगमोपज्ञं धर्माधर्मौ । मनूपज्ञं लोकवृत्तम् । आढ्योपक्रमं दानम् । ब्राह्मणोपक्रमं प्रतिग्रहः ।

२२ । द्वाया बाहुल्ये ।

द्वायान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । खड्गच्छायम् । शलभच्छायम् । बाहुल्ये किम् ? वृत्तच्छाया ।

२३ । सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च सभा क्लीवं स्यात् । सभा शाला । इन-सभम् । ईश्वरसभम् । “वृपतिसभामगमन्नवेपमान” इति तु (२८) विशेष-विवक्षायां गजपतिवत् । राजशब्दस्य पर्यायमात्रोपलक्षणार्थत्वाच्चेह राजसभा चन्द्रगुप्तसमिति । राजससभम् । अमनुष्यशब्दस्य रक्षःपिशाचादौ रुद्धत्वान्नेह देवसमिति ।

२४ । अशाला च ।

अशालार्या सभा क्लीवं स्यात् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । तत्कङ्कत
इत्यर्थः । (२९)

२५ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।

सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषः क्लीवलङ्गः स्याद्वा । शत्रुसेनम् । यवसुरम् ।
वृक्षच्छायम् । गोशालम् । शनिशम् । पक्षे शत्रुसेना यवसुरेत्यादि ।

२६ । परवल्लिङ्गं हन्द्रतत्पुरुषयोः ।

अनयोरुत्तरपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुकुटमयूर्याविमे । मयूरीकुकुटा-
विमौ । तत्पुरुषे । राजस्त्री । अर्द्धपिप्पली । सुखचन्द्रः ।

(क) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः । पञ्चकपालः सूपः ।
प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । अलङ्कुमारिः । प्रतिगतोऽर्धं प्रत्यक्षः पटः ।
निष्कौशाम्बिः । वाचलिङ्गतैव भवति ।

२७ । पूर्ववदश्ववङ्गवौ ।

एकवङ्गावादन्वयाश्ववङ्गवयोः पूर्ववलिङ्गं स्यात् । अश्ववङ्गवौ । अश्व-
वङ्गवान् । अश्ववङ्गवैः ।

२८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२९ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ।

एते पुंसि स्युः । “अहोरात्राविमौ पुण्यौ” । पूर्वाङ्गः । द्वाङ्गः । त्राङ्गः ।
एकाङ्गः ।

३० । अपथं नपुंसकम् ।

स्यात् । अपथमिदम् । तत्पुरुषानुवृत्तेरपथोऽयन्देगः ।

३१ । अर्हर्चाः पुंसि च ।

अर्हर्चादयः पुंसि क्लीवे च स्युः । अर्हर्चमर्धर्चः । यूयं यूयः । मधु मधुः ।
“चपयत्यशुभं कर्म कर्माणं चिनुते शुभम् ।” एवं गोमयसरकसारवर्णपद्म-
शङ्खकुलिशदिवसकार्पासकपूर्वरधर्मव्रतादि । वक्तं लिङ्गम् ।

३२ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसृतीयादौ ।

इदमः साकच्कस्य पूर्वोक्तस्यानुकथनेऽद्यादिश्रुते तृतीयादौ विभक्तौ
परतः । इमकाभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।

३३ । एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ।

एतद इत्यधिक्रियते । ततसोस्तु एतदोऽशित्वशादेशे (५।३।५) (३०) सिद्धे
वचनमिदमनुदात्तार्थम् । स च स्वरभागः । एतस्मिन् वसामः । अथो
अत्राधीमहे । “एतस्मिन्निर्गता कीर्त्तिरघातो विभ्यति द्विषः” ।

३४ । द्वितीयाटौस्त्वेनः ।

एष्विदमेतदोरेनादेशः स्यात् । “इममिन्द्रसमं विद्धि मैत्रं मंस्यास्त्वमन्यथा” ।
टा । अनेन रात्रिरधीता । अथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओस् । अनयोः । अथो
एनयोः । एवमेतदः । एतम् । अथो एनम् । एतेन । अथो एनेन । एतयोः ।
अथो एनयोः । अन्वादेश इत्येव । अयं दण्डो हरानेन । समानाधिकरण
एवाभिधानात्वेह । इमं छात्रं भोजय । इमञ्च विप्रमिति ।

(क) एनदिति नपुंसकैकवचने । नपुंसकैकत्वे द्वितीयायामेनद्वक्तव्यः ।
इदं कुण्डलमानय । अथो एनत् परिवर्त्तय । एतत् कुण्डमानय । अथो एनत्
प्रचालय । (३१)

(३०) 'The वौह grammarians put the aphorism as एतदोऽश् (५।३।५). But Brahmin commentators all follow भाष्य and give it as एतदोऽन् ।

(३१) (a) अयमेनादेशः सापेक्षत्वेऽपि स्यात् । यथा—अयमेनमद्रेसन्नया शशोषेति रघौ, प्रवेश्यामास च
भर्तुरेनामिति कुमारि, तदेनमुल्लङ्घितशासनं विवेरिति सावि च । (b) अत्रुवादे तु न । अथवाऽन्वादेशस्या-
विवक्षया न । यथा भाष्ये—एतन्मात्रं कृतं विद्यादिति (१।१।१४) । एवञ्च—आशीर्विवेश रदमन्वददंशदानमेतेन
ते पुनरनर्थतया न शङ्कामिति नेपथे, नक्तं भीकरथं तमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेति जयदेवे च नेनादेशः ।

३५ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयम् । खच्चत्रियं (२।४।५८) यावत् ।

३६ । अदो जग्धिर्लाप्ति किति ।

अदो जग्धिरादिश्यते ल्यपि तादौ च किति प्रत्यये परतः । इकार उच्चारणार्थः । प्रजग्धा । जग्धः । जग्धवान् । कथमन्नम् ? अन्नास्य इति (४।४।८५) निपातनात् ।

३७ । लुङ्सनोर्धस्ल ।

लुङि सनि चादे र्धस्ल स्यात् । अवसत् । जिघत्सति ।

(क) अच्युपसंख्यानम् । प्रघसोऽयम् ।

३८ । घञपोश्च ।

अनयोरदो घस्ल स्यात् । घञ् घासः । उपसर्गेऽद इत्यप् (३।३।३८) । प्रघसः ।

३९ । बहुलं कृन्दसि ।

कृन्दसं सूत्रम् ।

४० । लिङ्यन्यतरस्याम् ।

अदो लिटि वा घस्ल स्यात् । जघास । जञतुः । जचुः । पञे आद । षादतुः । आदुः ।

४१ । वेञो वयिः ।

वेञो वयि लिटि वा स्यात् । उवाय । जयतुः । जयुः । पञे ववौ । ववतुः । ववुः ।

(c) छे रोहिषि लमसि शीलवतीषु धन्वा एनं निवारय पतिं सखि दुर्विनीतम् ।

जाह्नान्तरेण सम वासगर्हं प्रविष्टः शीघ्रीतटं स्पृशति किं कुतश्चैव एवः ॥ १ ॥

इत्यादौ त्वयं शीघ्रीतटं स्पृशत्येनं निवारयेति श्रुत्यासिद्धं शीघ्रीतटम् । (d) नपुंसके एनत् । प्रपादवे-
तत् परिवर्तयेन्नदिति । (e) समासे तु न । एतच्छ्रुतिमिति । एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्त्रीर्लुकि चरितार्थत्वेन
बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरित्याहुः ।

४२ । हनो वध लिङि ।

हन्तेर्लिङि वधादेशः स्यात् । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आर्ध-
धातुक इत्येव । विधौ लिङि तु । हन्यात् । हन्याताम् । हन्तुः ।

४३ । लुङि च ।

४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लुङि हनो वधादेशः स्यात् । अवधौत् । तङि वा । आवधिष्ट । आवधि-
याताम् । पक्षे आहत । आहसाताम् ।

४५ । इणो गा लुङि ।

लङ्गीणो गादेशः स्यात् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि यामः ।

(क) इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अध्यगात् ।

४६ । णौ गमिरबोधने ।

इणो णौ गमिरादिश्रुतेऽबोधने । गमयति । अबोधने किम् ? अर्थान्
प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ।

४७ । सनि च ।

सनीणो गमिः स्यात् । जिगमिषति । जिगमिषा । अबोधन इत्येव ।
प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति ।

४८ । इङश्च ।

इङः सनि गमिः स्यात् । अधिजिगांसते शास्त्रम् । अधिजिगांसमानः ।

४९ । गाङ् लिटि ।

इङो लिटि गाङादेशः स्यात् । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे ।

५० । विभाषा लुङ्लुङोः ।

इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यगीष्ट अध्यैष्ट वा । अध्यगोष्यत अध्यैष्यत वा ।

५१ । णौ च संश्रुङोः ।

संश्रुङ्परे णाविङो गाङ् वा स्यात् । अधिजिगापयिषति शिष्यमध्यापि-

पयिषति वा । चङि । अर्धजीगपत् (३२) । “अध्यापिपद् गाधिसुतो यथावत् ।”

५२ । अस्तेभूः ।

स्यात् । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । “अनुप्रयोगे तु भुवास्त्ववाधनम्” (६।४।११०, वा) । इहामास । इहार्धधातुक इति सामान्येनोपादानम् । तेन पौर्वापर्याभावाद् विषयसप्तमीयं स्थिता । अतोऽस्तेरजिञ्चिङश्च प्रागेवादेशे कृतेऽजन्तलक्षणो यत् सिध्यति भव्यम् प्रवेयमाख्येयमिति ।

५३ । व्रुवो वचिः ।

स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । आर्धधातुक इत्येव । व्रवीति ।

५४ । चञिङः स्याञ् ।

स्यात् । आख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । जिप्तादुभय-
पदित्वम् । ख्शादिरप्ययमादेशः । (३३) व्याक्श्स्याता । व्याक्श्स्यानम् ।
व्याक्श्स्यातुम् । प्रत्येकं क्शादिरित्यपरे । व्याक्स्याता व्याक्स्याता वा ।
व्याक्स्यानं व्याक्स्यानं वा ।

(क) वर्जने प्रतिषेधः । सञ्ज्ञा दुर्जनाः । वर्जनीया इत्यर्थः ।

(ख) आर्धधातुकप्रकरणे बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । असुन्
नृवच्चाः । युच् विचक्षणः । अजेर्लुट् । व्यजनम् । इणः इन् । गात्रम् ।

५५ । वा लिटि ।

चञिङो लिटि स्याञ् वा स्यात् । आचख्यौ । आचख्ये । पञे आचचवे ।

(३२) “निर्विशेषं महाशेषाच्चेयकथमर्चं भजे । यो मां विशिष्य शेषोक्तीः सर्वा एवाध्यापयन् ॥ १ ॥”

(३३) स्वेऽस्मिन् चार्तिकानां संख्या द्वादश । तत्र चञिङः क्शाञ् स्याच्चाविति प्रथमं चार्तिकम् ।
ख्शादिर्वेति द्वितीयम् । असिद्धे शब्द यवचनमिति तृतीयम् । पुरुषोत्तमेन तु प्रथमं चार्तिकं परित्यज्य
ख्शावागनुक्तौ गृहीत्वा स्वीकृत्य स्याञ् आदौ तौ भवत इति द्वितीयस्यार्थो व्याख्यातः । स्याञ् आदौ
शकारो वा खकारो वागनुक्त इति मतान्तरस्यापि पक्षेऽङ्गीकृतम् । नतु स्यास्याने ख्शोरादिशब्दचिङः
क्शायादेशश्चेति । एतेन तन्मते आख्याता आक्श्स्याता आक्स्याता आक्स्यातेति चानुदप्यम् ।
आक्स्यातेति तु न स्यात् । अन्यमते त्वाख्याता आक्स्यातेति दैर्घ्यमेव । आगनुक्तक्शादित्वाग्नौकारान् ।
उभयमत संकलने रूपपञ्चकम् ।

५६ । अजेर्व्यघञपोः ।

अजेर्वी स्यात् । प्रवायकः । प्रवयणीयः । वीत्वा । वीतवान् । अघञपोः किम् ? समाजः शूराणाम् । समजः पशूनाम् ।

(क) क्वपि च प्रतिषेधः । समञ्चा गोष्ठी ।

(ख) वलादावार्द्धधातुके विकल्पः । प्रवेता । प्राजिता ।

५७ । वा यौ ।

अजेलुंरटि वीभावो वा स्यात् प्राजनो दण्डः प्रवयणो वेत्येकः सूत्रार्थः । औणादिके यौ परेऽजेर्वादेशः स्याद् वायुरित्यपरः सूत्रार्थः । उक्तमार्द्धधातुके ।

५८ । ख्यक्षत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ।

एभ्यो यूनुत्पन्नयोरणिजोलुक् स्यात् । कुर्वादिख्यान्तात् (४।१।१७२) । कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । क्षत्रियाद् वृष्णिकुरुभ्यश्चैत्यण् (४।१।११) । श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षाद् वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः । जितः । विदाद्यजन्तात् (४।१।१०४) । वैदः पिता वैदः पुत्रः । सर्वत्रात इजो (४।१।८५) लुक् । अणः खल्वपि । तिकादिफिजन्ताद् (४।१।१५४) यूनुत्पन्नस्य प्राग्दीव्यतोयस्याणो (४।१।८३) लुक् । तैकायनिः पिता तैकायनिः पुत्रः ।

५९ । पैलादिभ्यश्च ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पीलाया वेल्यन्ता- (४।१।११८) दणो इव (४।१।१५६) इति फिजो लुक् । पैलः पिता पैलः पुत्रः ।

६० । इजः प्राचाम् ।

प्राचां मोक्षे य इज् तदन्ताद् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पान्नागारिः पिता पान्नागारिः पुत्रः । यजिजोथेति (४।१।१०१) फको लुक् ।

६१ । न तोल्वलिभ्यः ।

तोल्वल्यादेः प्राचामिजन्तालुङ् नास्ति । तोल्वलिः पिता तोल्वलायनः पुत्रः ।

६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

बहुषु तद्राजस्य लुक् स्यात् । पञ्चालानामपत्यानि बह्विनि पञ्चालाः ।
क्षत्रियादब् (४।१।१६८) । अङ्गाः । वङ्गाः । द्राक्ष्मणवेत्यण् (४।१।१७०) ।
अस्त्रियां किम् ? पाञ्चाल्यः स्त्रियः । तेनैवेति किम् ? अन्यकृतबहुले
मा भूत् । प्रियवाङ्गा विप्राः ।

६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पूर्ववत् । शिवाद्यण् (४।१।११२) ।
यस्काः । अयःस्यूणाः । अस्त्रियामित्येव । यास्काः स्त्रियः । तेनित्येव । प्रिय-
यास्का विप्राः ।

६४ । यजजोश्च ।

गोत्रे यजोऽजश्च पूर्ववत् लुक् स्याद् । गर्गाः । वत्साः । अज् । विदाः ।
उर्वाः । पूर्ववत् । नेह । गार्ग्यः स्त्रियः । प्रियगार्ग्या विप्राः ।

(क) यजादीनामेकत्वद्वयीर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य
गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । विदकुलं वैदकुलं वा ।

६५ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । अत्रेरितद्याणिज इति (४।१।१२२) ढक् । शेषेभ्य
ऋष्यण् (४।१।११४) । पूर्ववत् । आत्रेय्यः स्त्रियः । प्रियात्रेया विप्राः ।

६६ । बह्वच द्रुजः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतेषु बह्वचः शब्दादिजो बहुषु लुक् स्यात् । प्राच्यगोत्रे पन्नागाराः ।
भरतगोत्रे । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।

६७ । न गोपवनादिभ्यः ।

गोपवनादयोऽष्टौ विदाद्यन्तर्गणाः (३४) । तेभ्योऽजो यजजोश्चेति (२।४।६४)
लुङ् नास्ति । गोपवनाः । शैयवाः ।

६८ । तिककितवादिभ्यो ङन्ट् ।

तिकादेः कितवादेश ङन्ट् गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ङन्ट् । तैकायनयश्च
कैतवायनश्च तिककितवाः । तिकादिफिञो (४।१।१०४) लुक् । वङ्खर-
भङ्गीरयाः । अत इञो (४।१।८५) लुक् ।

६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामङ्ङन्ट् ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् वा स्यात् । अङ्ङन्ट् ङन्ट् च । उपकाः ।
औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । नडादिः । उपकलमकाः (३५) ।
आहारकाः । विहारकाः । आहारकयः । वैहारकयः । आहारकविहारका
आहारकिवैहारकयो वा ।

७० । अगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ।

अगस्त्यशब्दाद्व्यण् (४।१।११४) । कुण्डिनीशब्दाद् गर्गादियञ्
(४।१।१०५) । तयोर्वहुषु लुक् स्यात् । अगस्तिकुण्डिनजिति चादेशौ भवतः ।
अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।

धातोः प्रातिपदिकस्य चावयवस्य सुपो लुक् स्यात् । सनाद्यन्तधातोः
(३।१।३२) । पुत्रीयती । मालीयति । समासप्रातिपदिकस्य । कष्टयितः ।
राजपुरुषः । अनयोः किम् ? वृत्तः ।

७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।

अदादेः शपो लुक् स्यात् । अत्ति । हेष्टि । श्रिती ।
(१) चर्करीतश्च (३६) । बोभवीति । चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा ।

७३ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७४ । यङोऽचि च ।

अचि यङो लुक् स्यात् । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । इह चकारिण

(३५) यस्य तिककितवादिनाम् पूर्वेषु सुबिषे नित्यमेव लुक् । नतु विकल्पः ।

(३६) इदमदादिगणस्यमेकं गणमूलम् । चर्करीतमदादौ बोध्यमित्युक्तार्थः ।

बहुलग्रहणमनुकष्यते नतु च्छन्दसीति । तेन भाषायामनद्यपि यङ्लुक् ।
लालपीति वावदीतीति जयादित्यः । चकाराद् बहुलं छन्दसीति
(२१४।७२) सर्वमनुवर्त्तते । तेन बाहुल्यादनद्यपि च्छन्दस्वेव यङ्लुक् । भाष्ये
तु हुयुग्रहणप्रापक-(६।४।८७) बलाद् बोभवीतीत्येवं पदं भाषायां साधु ।
नान्यदिति भागवृत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः ।

“यदि देवो वरीवर्ष्टि कोकिली रोरवीति च ।

मयूरोऽपि नरीनर्त्ति मरीमर्मि तदा प्रिये” ॥१॥ इति ।

तेजांसि शंशमाश्रुक्रुरिति भट्टिः ।

“हरिणा सह संख्यं ते बोभूत्विति यदब्रवीः ।

न जाघटीति युक्ती तत् सिंहद्विरदघोरिव” ॥१॥

इति पाणिनेर्जाभ्ववतीविजयकाव्यम् ।

७५ । जुहोत्यादिभ्यः झुः ।

जुहोत्यादेः शपः झुः स्यात् । जुहोति । विभर्त्ति ।

७६ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७७ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः (३७) सिचः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । इणो गा (२।४।४५) । अगात् । अगाताम् ।
अगुः । स्था । अस्थात् । घु (१।१।२०) । अदात् । अधात् । पा पाने ।
अपात् । अभूत् । कै गै शब्दे । पा रक्षणे । अनयोर्नेष्यते । अगासीन्नटः ।
अपासीन्नृपः । परस्मैपदेषु किम् ? अगासातां ग्रामौ विप्रेण ।

७८ । विभाषा प्राधेट्प्राच्छासः ।

परस्मैपदेष्वेभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् । त्रा । अत्रात् । घेट् । अधात् ।
शो । अशात् । हो । अच्छात् । सो । असात् । पचे ऽप्रासीदित्यादि ।

(३७) केचित्तु सूत्रेऽस्मिन् भीषातो ङँसौ निर्देशः । परमेकाव (६।४।८२) इति यङ्लुक्का मा भैः शशाङ्क
मम शीधुनि नास्ति रात्रुरिति प्रयोगः साधुरिति वदन्ति । अन्ते स्वेतन्न मन्वन्ते, तथाच भट्टिः—माद्य भैपौ
स्वयाद्यैव कृतार्थं द्रव्यते पतिरिति । वस्तुतस्तु मा भैरिति पदं ग्रामादिकमेवेति बहवः । एकान्ततः
समर्पेतायहं त्वामशानमनित्यमिति (प, २३) यथा कथयितुं समाधेयम् ।

७६ । तनादिभ्यस्तथासोः ।

तनादेः सिचो लुग् वा स्यात् तथासोः परतः । अतत । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठाः ।

८० । मन्त्रे ध्वसह्वरणशृङ्गदहादृक्कृगमिजनिभ्यो लीः ।

हान्दसम् ।

८१ । आमः ।

आमः परस्य लेर्लुक् स्यात् । ईहाञ्चक्रे ।

८२ । अव्ययादाप्सुपः ।

अव्ययात् परस्यापः सुपञ्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । सुपः । स्वः । प्रातः ।
कृत्वा । कर्त्तुम् । इहाव्ययस्यालिङ्गसंख्यत्वादाप्सुपोरभावात्तुक्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

८३ । नाव्ययौभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ।

अदन्तादव्ययौभावात् सुपो लुङ् नास्ति । पञ्चमीवर्जममादेशसु विधेयः ।
उपकुम्भं तिष्ठति पश्य देहि वा । अतः किम् ? उपाग्नि । अपञ्चम्याः किम् ?
उपकुम्भादागतः ।

८४ । तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ।

अनयोरम् बहुलं स्याददन्तादव्ययौभावाद । उपकुम्भमुपकुम्भेन वा
कृतम् । उपकुम्भमुपकुम्भे वा निधेहि । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो
नित्यम् । सुमद्रम् । सुभिन्नम् । नदीसमासे । उन्मत्तगङ्गम् । संख्यावयवे ।
एकविंशतिभारद्वाजम् । उक्तो लुक् ।

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः स्त्रुः । श्वः कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
श्वः अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२॥

समाप्तश्च द्विगुणादो द्वितीयोऽध्यायश्च ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्रत्ययः ।

२ । परश्च ।

प्रत्ययो वक्तव्यः । स च परः स्यात् । तथैवोदाहार्यम् । याति । कृतम् ।

३ । आद्युदात्तश्च ।

४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ ।

स्वरसूत्रद्वयम् ।

५ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् । लोकोतोऽर्थावगमः । जुगुप्सतेऽधर्मम् ।
तितिक्षतेऽपराधम् । चिकित्सत्यातुरम् भिषक् । तथा विचिकित्सति मे
मनः । सन्देग्धीत्यर्थः ।

६ । मान्वधदाञ्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।

मानादिभ्यः सन् स्यात् । अभ्यासस्य दीर्घश्च । मीमांसते शास्त्रम् ।
वीभत्सते गजम् । दीदांसते शत्रुम् । ग्रीशांसते शस्त्रम् । अनिच्छासन
आर्हधातुकत्वं नास्ति । धातोरित्यनभिधानात् (३।१।७) ।

७ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

इषेः कर्मणः समानकर्तृकादाहोरिच्छायां वा सन् स्यात् । पजे वाक्यञ्च ।
कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जुगुप्सिषते । विवर्त्तिषते । इच्छासन्नन्तान्नेष्यते ।

चिकीर्षितुमिच्छति (१) । इहाश्मा लुलुठिषते नदीकूलं पिपतिषतीत्युप-
चारात् । (२) ।

८ । सुप आत्मनः क्वच् ।

इषेः कर्मणः सुवन्तादिषितुरिच्छायां वा क्वच् स्यात् । आत्मनः
पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । पुत्रीयन्ति । पुत्रीयन् । भार्थीयति । दधीयति ।
मधूयति । गव्यति । राजीयति ।

(क) क्वचि मान्ताव्ययान्निषेधः । किमिच्छति । स्वरिच्छति ।

९ । काम्यच्च ।

क्वञ्विषये काम्यच् स्यात् । पुत्रकाम्यति । स्त्रीकाम्यति ।

१० । उपमानादाचारे ।

क्वजित्वेव । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारे क्वच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति भृत्यम् । मात्रीयति परकक्षत्रम् ।

(क) अधिकरणाच्च । आचारे क्वच् स्यात् । “प्राप्तादीयति यः कुव्यां
पर्यङ्गीयति मञ्चके ।”

११ । कत्तुः क्वङ् सलोपश्च ।

कर्त्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्वङ् स्यात् । सान्तस्य च लोपः । शिशुरिवा-
चरति शिशूयते वृद्धः । “एरण्डोऽपि द्रुमायते” । काकोऽपि गरुडायते ।
गव्यते गवयः । नाव्यते द्रोणी । “तस्य सन्तोषशीलस्य कुजिकाप्यप्सरायते” ।
सलोपोऽयमोजसो ऽप्सरसो नित्यम् (३) पयसस्तु विभाषयेत्येके । अपसरस एव
लोपो नान्यस्येत्यपरि ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वि वा । प्रातिपदिकान् क्वङ् विषये

(१) शेषिकान् मतुवर्चयिष्येचिकी मतुवर्चिकः । सरूपः प्रत्ययो नष्टः सन्नमृताग्रं सन्निवृत्ते ॥ १ ॥ इति
भाष्यात् ।

(२) उपमानादिति पाठान्तरम् ।

(३) “ओजायमाना तस्यार्च्यं प्रणीय जगत्कामजे”ति भट्टिः ।

क्विप् वा स्यात् । अश्नति (४) खरः । प्रभवति भृत्यः । रिपवन्ति मित्राणि ।
विधवति रविः । गोदोहति । गोदुहतीति कश्चित् । अवगल्भादयसु क्विप्
विधावात्मनेपदार्थमनुदात्तेत उपदेष्टव्या इति स्मृतिः । तेनावगल्भते ।
विहोहते । क्लीवते । कास्प्रत्ययादित्याम् (३।१।३५) । अवगल्भाश्चक्रे ।

१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चे लोपश्च हलः ।

भृशादिभ्यश्चर्यगतौ भुवि भवत्यर्थे क्वड् स्यात् । अभृशो भृशो भवति
भृशायते स्नेहः । शीघ्रायते । उत्सुकायते । हलन्तस्य च लोपः ।
सुमनायते । उन्मनायते । उन्मनायमानः ।

१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ।

लोहितादेर्डाजन्ताच्च भुवि भवत्यर्थे क्यप् स्यात् । अलोहितो लोहितो
भवति लोहितायति लोहितायते । मन्दायति । मन्दायते । एवं वर्म हरित
निद्रा तन्द्रा करुणा घृणा केका । आकृतिगणोऽयम् । कात्यायनसु
(क) लोहितडाज्भ्यः क्यप् वचनं भृशादिष्वितराणीत्याह । डाच् । दमदमायति
दमदमायते । डाचि बहुल मिति (८।१।१२, वा) हे ।

१४ । कष्टाय क्रमणे ।

कष्टाय यत् प्रातिपदिकं ततः क्रमणोऽर्थे क्वड् स्यात् । कष्टायेति
सामान्यनिर्देशात् सत्रकचक्रच्छगहनेभ्योऽपि स्यात् । तथाच श्लोक-
वार्तिकं—

तादर्थ्यं एवात्र भवेच्चतुर्थी कष्टाय यत् क्रामति क्रमणे तु ।

व्याख्यानतोऽर्थग्रहणं हि लभ्य मंहधिकीर्षापि च नान्तरीया ॥१॥ (५)

(४) “क्विप्नादातोः कर्त्तरि क्विप् कृतेऽतो लोपि (६।३।३८) क्वी लुप्तं न स्थानिवदिति वकारस्योऽ ।
अश्रु खरः ।” इति भाषाहर्षविवक्तिः ।

(५) नान्तरीया अभिप्रेत्यर्थः । येन विना यच्च भवति यत् तस्य नान्तरीयम् । अविनाभावसम्बन्धः ।
अन्तरग्रन्थाद् गद्यादित्याहः । टाप् । अन्तरीया । ततो नञर्थस्य नञर्थस्य सुप्सुपेति समासः । नान्तरीया ।
अथवा नञ् समासः । यथाह कैयटः—“अन्तरग्रन्थो गद्यादिषु पठ्यते । स च विनाचं वर्तते । अन्तरे
भवत्तन्तरीयम् । तत्र नञ् समासि कृते उपोद्गच्छादित्याह भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् नलोपाभाव” इति (३।१।१८)
भाष्यपदोपि । गद्यादिष्वेति (३।१।१८) च । नान्तरीयकमित्यत्र तु स्वार्थे कन् प्रत्ययः । अंहधिकीर्षां
पापचिकीर्षां ।

इति । कष्टायते । सत्रायते । कृच्छ्रायते । कचायते । गङ्गनायते ।
पापश्चिकीर्षतीत्यर्थः ।

१५ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

आभ्यां कर्मभ्यां वर्त्तिचरोरर्थयोः क्वङ् स्यात् । रोमन्यायते गौः । हनु-
चलनेऽभिधानान्नेह । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ।

(क) तपसः परस्मैपदञ्च । तपस्यति ।

१६ । वाष्पोऽभ्यामुदमने ।

(क) फेनाञ्च ।

एभ्य उदमने क्वङ् स्यात् । वाष्पायते स्थाली । ऊष्मायते भक्तम् । फेनायते
नदी । धूमाच्चेति भर्त्तृहरिः (६) । धूमायतेऽग्निः । “धूमायन्त इवाग्निष्टाः” । (७)

१७ । शब्दवैरकलहाम् कवमेधेभ्यः करणे ।

एभ्यः क्रियायां क्वङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते ।
वैरायमाणः । एवं यावन् मेधायते ।

(क) सुदिनदुर्दिननीहाराञ्च । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

(ख) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटापुष्टापुष्टायहणं कर्त्तव्यम् । अटायते ।
अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । पुष्टायते । पुष्टायते ।

१८ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ।

एभ्यः कर्त्तुरनुभवे क्वङ् स्यात् । आत्मनः सुखं वेदयते सुखायते ।
दुःखायते । सुख दुःख अलीक करुणा कृच्छ्र प्रतीप वृणा । आकृतिगणोऽयम् ।

१९ । नमोवरिवस्थित्वङः क्वच् ।

एभ्यः क्वच् स्यात् । पूजापरिचर्याश्चैव्यभिधानम् । नमस्यति देवान् ।
वरिवस्थति गुरुन् । चित्तीयते हेमसृगः । विष्मापयत इत्यर्थः ।

(६) भागवतिकारः ।

(७) धूमायन्त इवाग्निष्टाः प्रव्यजन्तोव संहताः । उल्मुकानीव मेऽग्नी स्ता ज्ञातयो भरतर्षभ ॥१॥ इति
भारतीयः श्लोकः ।

२० । पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ।

एभ्यो णिङ् स्यात् । उदसनसमाचयनपरिधानेष्वभिधानम् । उदसनमुत्-
तेपणम् । उत्पुच्छयते व्याघ्रः । सम्भाण्डयते कुलालः । सञ्चीवरयते मित्रः ।

२१ । मुण्डमिश्रञ्चलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो
णिच् ।

करण इतेष्व । मुण्डादिभ्यः क्रियाविशेषे णिच् स्यात् । मुण्डयति ।
मिश्रयति । अञ्चयति । लवणयति । व्रतयति । वस्त्रात् संवरणे । संवस्त्रयति ।
हलिकलोरत्त्वनिपातनं सन्वद्भावनिषेधार्थम् । हलिं गृह्णाति हलयति ।
कलिं गृह्णाति कलयति । अचहलत् । अचकलत् । हलिर्हलहलम् । कृतं
गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पन्थानं वातः ।
तूस्तं धूलिः । (८)

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

धातोः क्रियासमभिहारे यङ् स्यात् । कात्स्त्रेण पुनःपुनर्वा पचति
पापच्यते । कात्स्त्रेण भृशं वा ज्वलति जाज्वल्यते । जाज्वल्यमानः ।
एकाचः किम् ? भृशं जागर्ति । हलादेः किम् ? भृशमीक्षते । शुभरुचो-
स्वनभिधानम् । गृणातेश्च ।

(क) सूचिसूत्रिमूत्राव्यत्यंशूणांतीनामुपसंख्यानम् । समभ्यो यङ् स्यादेभ्यः ।
सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । सोमूत्र्यते । अटाय्यते । “अटाय्यमानोऽरण्यानीम्” ।
अरार्य्यते । “किमभीरुरार्य्यसे” । अशाश्र्यते । प्रोर्णानूयते ।

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ।

गत्यर्थात् कौटिल्येव यङ् स्यात् । जङ्गम्यते । चङ्गम्यते । नित्यग्रहणं
क्रियासमभिहारनिवृत्त्यर्थमिति सृतिः ।

२४ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ।

लुपादिभ्योऽष्टभ्यो धात्वर्थगर्हायामिव यङ् स्यात् । गर्हा निन्दा । गर्हितं

(८) तूस्तं धूलौ च विख्यातं अटाय्यञ्च नपुंसकमिति मेदिनीकरवचनादिहोभयार्थमेव । वितूस्तयति
सूधानं भिक्षुरिति भाषास्त्वर्थविज्ञतोऽटिचरवक्रवर्तो ।

लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते । “तस्याः सासद्यमानायाः ।” चञ्चूर्यते ।
जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते ।

२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।

एभ्यो णिच् स्यात् । लोकतोऽर्थावगमः । सत्यापयति । अर्थवेदसत्या-
नामापुगिति पूर्वस्मृतेरुपलक्षणम् । अर्थापयति । वेदापयति । विपाशयति ।
निरूपयति । उपवीणयति । अनुतूलयति । उपश्लोकयति । अभिवेषयति ।
अनुलोमयति । त्वचशब्दोऽदन्तः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । संवर्मयति ।
वर्णयति । अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् । चोरयति । चिन्तयति ।
चुरादौ

(१) प्रातिपादिकाद्यात्यर्थे बहुलमिष्टवच्च ।

(२) तत्करोति तदाचष्ट इति गणसूत्रम् । सूत्रं करोति सूत्रयति ।
मूत्रयति । सूचयति । कुमारीमाचष्टे कुमारयति । भालां मालयति । मातरं
मातयति । बहुलवचनाद् ।

(क) आख्यानात् कृदन्तात् तदाचष्ट इति णिच् । कृन्नुगादिकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसस्य वधमाचष्टे घातयति
कंसम् । बलिं बन्धयति नष्टः कथको वा । एवं राजानमागमयति । सृगान्
रमयति । उद्गमयति सूर्यमिति । पाशादेरपि णिजस्यैव प्रपञ्चः ।

२६ । हेतुमति च ।

करण इत्येव । हेतोः प्रयोजकस्य यो व्यापारः क्रियासु प्रेषणमानुकूल्यं
वा स हेतुमान् । तत्र धातोर्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रयुक्ते कारयति । पाचयति ।
आसयति । शाययति । भिक्षा वासयतीति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्युप-
चारात् । पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति क्षपिः प्रतिविधानार्थः । याजका
यजन्तीति यजिर्हविष्प्रलेपणार्थः ।

२७ । कण्डादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । कण्डून् । कण्डूयति कण्डूयते । “वल्गूयन्ती

विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तुयतीह का ।” महीङ् । “महीय्यमाना भवताति-
मात्रम्” । ह्णीङ् । “ह्णीषीयते वीरवती न भूमिः ।” सृग । “सृग्यन्तः
पदवीम्” । “क्लिश्यन्नपि हि मेधावी” । सुख । “सुख्येयुः प्रकृतयो नृपम् ।”

२८ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।

एभ्य आयः स्यात् । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति ।
पनायति ।

२९ । ऋतेरौयङ् ।

ऋतेः सीचादातोरीयङ् स्यात् । ऋतीशते ।

३० । कमेर्णिङ् ।

स्यात् । कामयते ।

३१ । आयादय आर्द्धधातुके वा ।

आर्द्धधातुके विषये आयादयो वा स्युः । गोप्ता गोपायिता वा । गुमि-
गोपाया वा । अर्त्तिता ऋतीयिता वा । कामयिता कमिता वा ।

३२ । सनाद्यन्ता धातवः ।

सनाद्यन्ता (९) धातुसंज्ञकाः स्युः । तथैवोदाहृतम् । अथ धातोर्विकरणाः ।

३३ । स्यतासौ लृलुटोः ।

लटि लङि च स्यः स्यात् । करिष्यति । अकरिष्यत् । लुटि तासिः
स्यात् । कर्त्तासि । कर्त्तासे ।

३४ । सिब् बहुलं लेटि ।

लेट् कान्दसः ।

३५ । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ।

कासेः प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिव्याम् स्यात् । “कासाञ्चक्रे पुरी सौधैः ।”
चिकीर्षाम्बभूव । पातयामास । संत्रासयाञ्चकार । “भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रे ।”

(९) “सन् काच् काम् च् काङ् कषीऽयाचारिक्लिप् शिञ् यङी तथा ।

यगाय ईयङ् शिङ् श्रुति षादशमी सनादयः” ॥ १ ॥ इति ।

प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणमिति स्मृतिः । तेन दरिद्राञ्चकार । चुलु-
म्याञ्चकार ।

३६ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

इजादियों धातुर्गुरुमांस्ततो लिखाम् स्यात् । ईहाञ्चक्रे । ईलाञ्चक्रे ।
जहाञ्चक्रे । अनृच्छः किम् ? आनर्च्छ ।

(क) ऊर्णातिर्नुवद्भावो वक्तव्यः । प्रोर्णुनाव ।

३७ । दयायासश्च ।

एभ्यो लिखाम् स्यात् । “दयाञ्चक्रे न राक्षसः” । पलायाञ्चक्रे ।
आसाञ्चक्रे । आसाम्बभूव । आसामास ।

३८ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो लिखाम् वा स्यात् । “ओषाञ्चकार कामान्निः” । उवोष ।
विदेरगुणत्वञ्च । विदाञ्चकार विदाम्बभूव । विदामास विवेद । जागरामास
जागराञ्चकार जागराम्बभूव जजागार ।

३९ । भौक्तौभृहुवां झुवच्च ।

एषां लिखाम् वा स्यात् । श्रावेव द्वित्वमित्त्वञ्च । विभयाञ्चकार ।
जिज्ञयाम्बभूव । विभरामास । जुहवाञ्चकार । पचे विभाय । जिज्ञाय
बभार । जुहाव ।

४० । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ।

ग्रामन्तस्य लिटि परतः कृञ्चानुप्रयुज्यते । कृञ्जिति कृञ्भस्तयः । तथैवो-
दाहृतम् ।

४१ । विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ।

इदं लोटि वा निपात्यते । विदाङ्कुर्वन्तु विदन्तु वा । विदाङ्कुरु विद्धि
वा (१०) ।

(१०) “वर्जं संज्ञं नाह्वयेन चपले । पदेरहसाश्च वा तत्तं वीक्ष्य विदाङ्करीतु भगवानभोजिनी-
वज्रभः” — इति मृष्टिधरचक्रवर्तिहृतम् । अथ पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिशब्दस्य सर्वेषां पुरुषाणां
वचनानाञ्चपदार्थत्वात् ।

४२ । अभात्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्-
विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

४३ । स्त्रि लुङि ।

४४ । स्त्रिः सिच् ।

लुङि चिः स्यात् । तस्य मिजादिष्यते । अकार्षीत् । अज्ञार्षीत् ।
अपाचीत् ।

(क) सृशसृशकृषटपट्टपां सिज् वा वाच्यः । एभ्यः सिज् वा स्यात् ।
अस्माचीत् । अस्मार्चीत् । अस्माचीत् । अमार्चीत् । अक्राचीत् । अकार्चीत् ।
अत्राप्तीत् । अतार्पीत् । अद्राप्तीत् । अदार्पीत् । पक्षे क्तः । असृचत् ।
असृचत् । अकृचत् । पुषाचङ् । अटपत् । अटपत् । (११)

४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।

शयसहान्तादिगुपधाच् चैः क्सः स्यात् । सृश असृचत् । गुह
अघुचत् । “मा घुचः पत्युरात्मानम्” । अनिटः किम् ? अमोषीत् ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने ।

श्लिषः प्राण्श्लिङ्गन एव क्सः स्यात् । अश्लिचत् कन्याम् । अश्लिचद्
भार्याम् । अन्यत्र समान्निषज्जतु काठम् ।

४७ । न दृशः ।

दृशः क्सो न स्यात् । अद्राचीत् । अदर्शत् । इरितो वेति वा ङ्ङ्
(३।१।५७) ।

४८ । शिशिद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।

एभ्य च्वेचङ् स्यात् । अचीकरत् । अलीलवत् । अनीनयत् । “मा तपः
साधु जीनयः” । अचिक्लिषत् । अशिचियत् । अदुद्रुवत् । घनो जलमसुसुवत् ।
कर्त्तरीति वर्त्तते प्राक् चिण्भावकर्मणोरिति (३।१।६६) ।

(क) कमरुपसंख्यानम् । “अचकमत सपत्नवां धरित्रीम्” । णिङ्पक्षे पूर्वेषाञ्चौकमत । (12)

४६ । विभाषा घेट्श्रुतोः ।

घेट्श्रिभ्यां चैश्चङ् स्याद्वा । अदधद् अधासीद् वा । विभाषा घ्राधेङिति (२।४।७८) पक्षे लुगुक्तः । अधात् । अशिश्चियद् अश्वयीद् वा । अङ् । अश्नत् । कर्त्तरीत्येव । अधिघातां गावौ वत्सेन ।

५० । गुपेच्छन्दसि ।

५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

छान्दसं सूत्रद्वयम् । (13)

५२ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

एभ्यश्चोरङ् स्यात् । आस्यत् । अवोचत् । आस्यत् । तङ्पक्षे पर्यास्यत् । अवोचत् । व्यास्यत् ।

५३ । लिपिसिचिञ्चश्च ।

५४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लिपादिभ्यश्चोरङ् स्यात् ।

“इह सा व्यलिपद् गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचञ्जलैः ।

इहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं सुमोह सः” ॥ १ ॥

तडि वा । “तस्यालिपत शोकाग्निः” । “अलिसेवानिलः शीतः” ।

“स्नानभ्यषिचताभ्योऽसौ” । “तथाभ्यषिक्त वारीणि” । “आह्वास्त स सुहुः सरान् सहुराहृत राक्षसान्” ।

५५ । एषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु ।

पुषादिद्युतादेर्लृदितश्च चोरङ् स्यात् । अपुषत् । अशुषत् । अद्युतत् । अश्रितत् । गच्छु अगच्छत् । गच्छु अगमत् । परस्मैपदेषु किम् ? व्यद्योतिष्ट ।

(12) अथ “माकनितसुखं याति सुयुक्तेर्बह्वारथैः । अथ पत्न्यापित्री यानि वै ऽचौकमतभाषिणः ॥१॥ इति भाष्ये विशिष्टधर्मोपदेशमापरः श्लोकः ।

(13) वेद एवायञ्छनविधयः । भाषायां तेषां चत्वेव । तथाचार्दयते “वेनार्दिदह दैत्यपुरं पिनाकी” इति भट्टिः । वेदे आर्दयतीन् । “नैनमर्दयौदि” इति ।

५६ । सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ।

एभ्यश्चेरङ् स्यात् । असरत् । अशिषत् । आरत् । आरताम् । कथं
“समारन्त ममाभीष्टाः” ? तच्चपीच्छत्याचार्याः ।

५७ । इरितो वा ।

इरितो धातोर्वा चुरेङ् स्यात् । अचोतीत् । अचुतद्वा । अभिदत्
अभैत्सीद्वा । अरुधत् अरोत्सीद्वा । परस्मैपदेष्विथेव । अरुढ ।

५८ । जृस्तम्भुञ्चुञ्जुचुगुञ्जुचुगुञ्जुचुश्चिभ्यश्च ।

एभ्यश्चेरङ् स्याद्वा । अजरत् । अस्तभत् । अमुचत् । अम्बुचत् । अम्बुचत् ।
म्बुचेरम्बुच्चदित्वेके (14) । अश्नत् । पक्षे सिच् । अजारीत् । अश्नयीत् ।

५९ । कृमृदृरुहिभाश्चन्द्रसि ।

चान्दसम् ।

६० । चिण् ते पदः ।

तकारे परतः पद्यतेः कर्त्तरि च्छिण् स्यात् । समपादि शस्वम् । तकारे
किम् ? उदपत्ताताम् ।

६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

कर्त्तरि दीपादिभ्यस्तकारे च्छिण् स्यात् । “कुबोऽदीपि रघुश्यात्रः ।”
अदीपिष्ट वा । अजनि अजनिष्ट वा । अबोधि अबुह वा । अपूरि अपूरिष्ट वा ।
अतायि अतायिष्ट वा । अप्यायि अप्यायिष्ट वा ।

६२ । अचः कर्मकर्त्तरि ।

अजन्तात् कर्मकर्त्तरि तकारे चिण् वा स्यात् । उपाचायि वनं स्वयमेव
उपाचायिष्ट वा । अकारि कटः स्वयमेवाकृत वा ।

(14) वस्तुतस्तु म्बुचेरपि म्बुचवदम्बुचदित्वेव रूपम् । अनिदिता (६।४।१४) इत्युपधायाः कृञ्जितौल्यपधा-
लोपस्यानिवार्यत्वात् । म्बोचते कृञ्जि अम्बुचत् । अम्बोचोत् । म्बुचतेस्तु अम्बुचदम्बुचोदिति । मुञ्जु म्बुञ्जु
शेषकरणे । म्बुञ्जु वमञ्जु गतावित्यवमेदात् सूत्रे उभयोः पाठः । अम्बुचदिति कृञ्जिर्नृपं तु भाष्यविरुद्धम् ।

६३ । दुह्यश्च ।

दुहे स्तत्र चिण्वा स्यात् । अदोहि अद्गुध वा गौः स्वयमेव ।

६४ । न रुधः ।

रुध स्तत्र न चिण् स्यात् । अरुद्ध गौः स्वयमेव ।

६५ । तपोऽनुतापे च ।

तपस्तत्र न चिण् स्यात् । अतप्त तपस्तापसः । अनुतापे च भाव-
कर्मणोरपि न चिण् । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ।

६६ । चिण् भावकर्मणोः ।

अनयोस्तकारे परतद्धे चिण् स्यात् । अशायि त्वया । अकारि कटः ।

६७ । सार्वधातुके यक् ।

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् स्यात् । भावे । आस्यते त्वया । कृजः श
च (३।३।१००) क्रिया । परिचर्या । कर्मणि । क्रियते कटः । क्रियेते कटौ ।

६८ । कर्त्तरि शप् ।

कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् स्यात् । भवति । एधते । धावति धावते ।
चोरयति । चिकीर्षति । मात्स्यधारयः ।

६९ । दिवादिभ्यः श्यन् ।

एभ्यः श्यन् स्यात् । दीव्यति । सीव्यति । शूरन्मन्यः ।

७० । वा भाशभाशभमुक्रमुक्तमुचसिबुटिलषः ।

एभ्यो वा श्यन् स्यात् । भाशते भाशते वा । भाशते भाशते वा । भ्रम्यति
भ्रमति वा । दिवादौ तु नित्यम् । आस्यति । अभिलषति अभिलषति वा ।
ब्रम्यति ब्रमति वा । बुध्यति बुटति वा ।

७१ । यसोऽनुपसर्गात् ।

वा श्यन् स्यात् । यसति यसति वा । प्रादौ नित्यम् । प्रयसति ।

७२ । संयसश्च ।

श्यन् वा स्यात् । संयसति संयसति वा ।

७३ । स्वादिभ्यः शुः ।

एभ्यः शुः स्यात् । सुनोति । चिनोति ।

७४ । श्रुवः शृ च ।

श्रुवः श्रुः स्याच्छृभावश्च । शृणोति । शृणुतः ।

७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।

अक्षो वा शुः स्यात् । अक्षोति अक्षति वा ।

७६ । तनूकरणे तच्चः ।

तच्चस्तनूकृतौ शुर्वा स्यात् । तच्चोति तच्चति वा काठम् । (15)

७७ । तुदादिभ्यः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । तुदति । उपदिशति ।

७८ । रुधादिभ्यः श्रम् ।

एभ्यः श्रम् स्यात् । रुणद्धि । भिनत्ति । पिनष्टि । हिनस्ति । रुन्धानः ।

७९ । तनादिक्वञ्भ्यः उः ।

एभ्य उः स्यात् । तनोति । करोति ।

८० । धिन्विक्वण्वोर च ।

धिविक्वविभ्यासुः स्यादकारश्चान्तादेशः । तस्य चातो लोपः (६।४।४८) ।

“धिनीति हव्येन हिरण्यरेतसम्” । कृणोति ।

८१ । क्रादिभ्यः श्रा ।

एभ्यः श्रा स्यात् । क्रीणाति । क्रीणीते । प्रीणाति । गृह्णाति । गृह्णन् ।

गृह्णीते । गृह्णाणः ।

८२ । स्तम्भस्तम्भस्कुम्भस्कुम्भस्कुञ्भ्यः शुश्च ।

एभ्यः श्रा स्यात् । शुश्च । उत्तम्भाति उत्तम्भोति वा । सुम्भाति सुम्भोति वा । स्तम्भाति स्तम्भोति वा ।

८३ । हलःञः शानञ् भौ ।

हलः परस्य आप्रत्ययस्य शानच् स्वावौ परतः । पुषाण । वधान । गृहाण ।

८४ । कृन्दसि शायजपि ।

कान्दसम् । उक्ता विकरणाः ।

८५ । व्यत्ययो बहुलम् ।

बहुलमित्वाधातुप्रत्ययविधानमधिक्रियते । शेषश्चकान्दसः ।

८६ । लिङ्ङाशिष्यङ् ।

कान्दसम् ।

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्त्तरीत्येव । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मस्वक्रियेष्वति-
देशः । प्रयोजनं यगात्मनेपदचिण्चिण्ङावाः । पचते ओदनःस्वयमेव ।
षट्ठिकाः षष्टिरात्रेण पचन्ते । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । करिष्यते कटःस्वय-
मेव । कथमन्योन्यं मास्त्रिष्यतः ? अन्योन्यं गृहीतः ? साधनभेदेन भिन्न-
क्रियत्वात् । इह दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्मवद् बहुलमिति भाष्यम् । दुग्धे
गौः क्षीरं स्वयमेव । अदुग्ध गौः क्षीरं स्वयमेव । उदुम्बरो लोहितं फलं
पचते । तथा करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलं कर्मवत् स्यात् । परिवारयति
कण्टकैर्द्वेषम् । परिवार्यन्ते कण्टकाः स्वयमेव वृक्षम् ।

८८ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ।

तपेः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपः-
कर्मकस्यैव किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

८९ । न दुहन्नुनमां यक्चिणौ ।

एषां कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्याताम् । दुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव ।
अदुग्ध गौः क्षीरं स्वयमेव । प्रसूते गौः । प्रासूते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः ।
अनंस्त दण्डः स्वयमेव ।

(क) णिअन्यिअन्यिबूजामात्मनेपदाकर्मकाणाच्चेति भारद्वाजीयाः । एषां

कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्तः । णिः । भूषयते कन्या । कारयते कटः ।
अचीकरत कटः । ग्रन्थते मेखला । अग्रन्थिष्ट माला । ग्रन्थते ।
अग्रन्थिष्ट मेखला । ब्रूते कथा । विकुरुते पयः स्वयमेव ।

(ख) किरादेः सनञ्च । किरादेः सन्नन्तस्य च कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न
स्तः । विकिरते हस्ती । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ।

६० । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि प्राचां मतेन श्यन्परस्मैपदे स्याताम् । कुष्याति
पादम् । कुष्यति पादः । श्यप्श्यनोर्नित्य (७।१।८१) मिति नुम् । कुष्यन्ती
जङ्घा । रज्यति वस्त्रम् । “स्वयमन्वरज्यदतुषारकरः ।”

६१ । धातोः ।

अधिकारोऽयमा तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । धातोः कृत्तिङो विधेयाः ।

६२ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।

अत्र धात्वधिकारि (३।१।८१) सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं स्यात् । वक्ष्यति
कर्मस्थम् (३।२।१) । सुपि स्थः (३।२।४) ।

६३ । कृदतिङ् ।

तत्र धात्वधिकारि (३।१।८१) तिङोऽन्ये कृत्संज्ञकाः स्युः । तथ्यप्बुल्-
गत्रादयः ।

६४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

कृत्सु भिन्नरूपोऽपवादो वा बाधकः स्यात् । कर्त्तव्यं कार्यं वा । विबोधा
विबुधो वा । हसितं हसनं वा । अस्त्रियां किम् ? चिकीर्षा । न क्तिन् ।
असरूपः किम् ? गोदः । शर्मदः ।

६५ । कृत्याः प्राङ् गबुलः ।

गबुलः प्राक् सप्त प्रत्ययाः कृत्यसंज्ञकाः स्युः ।

तव्यञ्च तव्यतच्चानीयरं केलिमरं तथा ।

यतं स्थितं क्वपञ्चैव सप्त कृत्यान् प्रचक्षते ॥ १ ॥ (16)

६६ । तव्यत्तव्यानीयरः ।

धातोरिमे स्तुः । भातव्यम् । भानीयम् । भवितव्यम् । भवनीयम् । वक्तव्यम् । वचनीयम् । इह वास्तव्यस्तद्वितान्तः । तदुक्तं भाष्ये तद्वितो वा पुनरेषः । वास्तुनि भवो वास्तव्य इति ।

(क) केलिमर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कर्मकर्त्तव्यभिधानम् । पचेलिमा माषाः । छिदेलिमा रज्जुः । कालसामान्ये चामी तव्यदादयः । तथाच भूतेऽपि । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । वर्त्तमाने । भवतीति भव्यः ।

६७ । अचो यत् ।

अजन्ताद् यत् स्यात् । लव्यम् । भव्यम् । पव्यम् । पेयम् । गेयम् । देयम् । दित्स्यम् । पुत्रौष्यम् । देदीप्यम् । पुत्रकाम्यम् । गर्ह्यम् । कथं भाव्यमनेनेति ? आवश्यक्तेऽस्तु (३।१।१२५) ।

(क) तकिशसिचितियतिजनौनाञ्च । तक्वम् । प्रशस्यम् । चत्वम् । यत्वम् । जन्मम् ।

(ख) हनी वा वध च । यत् स्याद् वा वधादेशश्च । वध्यः । पक्षे स्थिति घातः ।

६८ । पोरदुपधात् ।

पवर्गान्ताददुपधाद् यत् स्यात् । खतो वाधा । शप्यम् । जप्यम् । लभ्यम् । जाप्यन्तु बाहुल्यात् । अदुपधात् किम् ? गोप्यम् । तपरः किम् ? आप्यम् ।

६९ । शकिसहोश्च ।

अनयोर्यत् स्यात् । शक्यम् । सह्यम् ।

(16) यतं स्थितं क्वपञ्चैव केलिमरमनीयरम् ।

तव्यञ्च तव्यतच्चाङ्गः कृत्यान् सप्त विधान् बुधाः ॥ १ ॥

Occurs in the text of some MSS. while in others, it is given only in the भाषावृत्त्येवमिति, as a stanza composed by the commentator.

१०० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।

एभ्योऽप्रादौ यत् स्यात् । गद्यम् । माद्यन्ते तेन मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । कथं नियम्यम् । यत्रोपचर्यमिति ? दुष्प्राप्यवत् पचात् समासेन ।

(क) चरेराडि चागुरौ । यत् स्यात् । आचर्यो धर्मः । अगुरौ किम् ? आचार्यः । स्यात् ।

१०१ । अवद्यपण्यवर्या गह्वरपणितव्यानिरोधेषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । अवद्यं निन्द्यम् । पण्यं विक्रेयम् । वर्याऽनिरुद्ध-
प्रवृत्तिः । शतेन वर्त्यः । “सुपीवो नाम वर्योऽसौ पण्यभ्रातृवधः कपिः ।”
वर्या पतिंवरेत्येके । (17)

१०२ । वह्नं करणम् ।

वह्नं करणे स्यात् । वहन्ति तेन वह्नं शकटम् ।

१०३ । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः ।

अनयोरर्त्तयैव स्यात् । अर्य्यः । अन्यत्र आर्य्यो गन्तव्यो देशः ।

१०४ । उपसर्ग्या कालरा प्रजने ।

प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला गौरुपसर्ग्याच्यते ।

१०५ । अजय्यं सङ्गतम् ।

इदमत्र निपात्यते । “तेन सङ्गतमार्य्येण रामाजय्यं कुरु द्रुतम्” ।

१०६ । वदः सुपि क्वप् च ।

वदः क्वप् स्यात् सुप्युपपदे । यच्च । “अनृतीद्यं न तत्वास्ति सत्यवद्यं
ब्रवीमि ते ।” सत्यवर्ध्यायेऽचि (५।२।१२७) “सत्यवद्यो रघूत्तमः ।” सुपि किम् ?
वाद्यम् । अनुपसर्गं इत्येव । प्रवादम् । सुवादम् । कथमनूद्यम् ?
अनुपसर्गेणानुना ।

(17) अथ भट्टोजिः ।—“वर्य्येति स्त्रियामिव निपात्यते । अस्त्रियान्तु षादेव । वार्या कृत्विज इति
वृत्तिकारमतम् । भट्टिस्तु इत्याज्जसा निर्देशं सन्वातः पुंलिङ्गेऽपि यत् प्रापुङ्क्त । पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम् ।”—
इति शब्दकोशम् । (p. 897)

१०७ । भुवो भावे ।

भावे भुवः सुपि क्वप् स्यात् । ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम् ।

१०८ । हनस्त् च ।

सुपि हन्तेर्भावे क्वप् स्यात् । तद्यान्तादेशः । ब्रह्महत्या । “मित्रभुयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ।”

१०९ । एतिस्तुशास्वृजुषः क्वप् ।

एभ्यः क्वप् स्यात् । इत्यः । सुत्यः । शिथः । वृत्त्यः । आहृत्यः । जुथः । कथमुपेयम् ? ईङ् गतावित्यस्मात् ।

(क) शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्वप् । शस्यं शंस्यम् । दुह्यं दोह्यम् । गुह्यं गोह्यम् ।

(ख) अज्ज्ञेय संज्ञायाम् । क्वप् स्यात् । आज्यं वृत्तम् ।

११० । ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ।

ऋदुपधात् क्वप् स्यात् । वृत्त्यम् । नृत्त्यम् । गृध्यम् । न कृपिचृतेः । कल्प्यम् । चर्त्यम् ।

१११ । ई च खनः ।

खनः क्वप् स्यादीकारश्चान्तादेशः । आदगुणः (६।१।८७) । खेयम् ।

११२ । भृजोऽसंज्ञायाम् ।

क्वप् स्यात् । भृत्यः । संज्ञायां तु भार्या ।

(क) समश्च बहुलम् । संभृत्याः । संभार्याः ।

११३ । मृजेर्विभाषा ।

मृजेर्वा क्वप् स्यात् । मृज्यो मार्ग्यो वा ।

११४ । राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुपकृष्टपच्याव्यव्याः ।

क्वप् स्यान्ता इमे निपात्यन्ते । राजसूयः क्रतुः । सुवति दीप्यते सूर्यः । मृषोद्यतेऽसौ मृषोद्यः । रोचतेऽसौ रुच्यः । गुपेरादिकत्वञ्च । कुप्यं वसु । गोप्यमन्यत् । कृष्टपच्याः शालयः । अव्यव्या दुर्जनाः ।

११५ । भिद्योद्धौ नदे ।

एतौ नदविशेषे निपात्येते । भिनन्ति कूलानि भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्धरः ।

११६ । पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे ।

एतौ नक्षत्रभेदे स्याताम् ।

११७ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो बृहद्वलं स्यात् ।

११८ । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽकन्दसि ।

कान्दसम् ।

११९ । पदास्त्रैरिवाह्वापद्येषु च ।

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्वप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम् । गृह्यका अस्त्रैरिणः । ग्रामगृह्णा सेना । ग्रामबाह्येत्यर्थः । “गुणगृह्णा वचने विपश्चितः” । गुण-पक्षा इत्यर्थः ।

१२० । विभाषा कृतघोः ।

अनयो वा क्वप् स्यात् । कृत्यं कार्यं वा । कृत्यं वर्धं वा । पक्षे ण्यत् ।

१२१ । युग्यञ्च पत्रे ।

युग्यं वाहने स्यात् । योग्यमन्यत् ।

१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

अमापूर्वादित्येति वृद्धिर्वा निपात्यते । अमावास्या अमावस्या वा ।

१२३ । कन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणौयोनौयोच्छिष्यमर्यस्त-
र्याभ्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषौव्यब्रह्मवाद्रभाव्यस्ता-
व्योपचायपृष्ठानि ।

कान्दसम् ।

१२४ । ऋहलोर्यत् ।

ऋवर्णान्तादलन्ताच्च खत् स्यात् । कार्यम् । हार्यम् । आहार्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् । पाद्यम् । वाह्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् । कृत् काव्यम् । वास्यम् । कथं समस्यमभ्यस्यम् ? तर्हि संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्धभावः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति (प, ८४) ।

(क) पाणौ सृजिः । खत् स्यात् । पाणिमर्ग्या रज्जुः ।

(ख) समवपूर्वाच्च । समवसर्ग्यः ।

(ग) दमेश्च । पोरदुपधादित्यस्या-(३।१।८८) पवादो खत् स्यात् । अवदाभ्यम् । दमिः सौत्रो धातुः ।

१२५ । ओरावश्यके ।

उवर्णान्तादावश्यके व्योत्ये खत् स्यात् । लाव्यम् । पाव्यम् । मयूर-
व्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समासः । अवश्यलाव्यम् ।

१२६ । आसुयुवपिरपिलपित्वपिचमश्च ।

एभ्यो खत् स्यात् । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राव्यम् । लाप्यम् ।
अवत्राप्यम् । आचाम्यम् ।

१२७ । आनाय्योऽनित्ये ।

“आनाय्यो दक्षिणाम्नी स्यात्” ।

१२८ । प्रणाययोऽसम्मतौ ।

असम्मतिरनिष्टद्यौरादिस्तत्र प्रणाय्यः स्यात् ।

१२९ । पायससन्नायग्रनिकायग्रधायग्रा मानहविर्निवास-
सामिधेनीषु ।

पाय्यादयो माङ्गनीञ्चिञ्धाञां मानादौ निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् ।
सन्नाय्यं हविः । निकाय्यो निवासः । धाय्या सामिधेनी ।

१३० । क्रतौ कुण्डपायसञ्चायगौ ।

एतौ क्रतौ निपात्येते ।

१३१ । अग्नौ परिचायग्रोपचायग्रसमूह्याः ।

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । वह्नेः संप्रसारणदोषौ च । समूह्याः ।

१३२ । चित्वाग्निचित्ये च ।

एते निपात्यन्ते । चित्त्योऽग्निः । भावेऽग्निचित्त्वा स्यात् । उक्ताः कृत्य-
प्रत्ययाः ।

१३३ । श्वुल्लूचौ ।

धातोः कर्त्तरि श्वुल्लूचौ स्याताम् । दायको दाता । अधिष्ठायकोऽधि-
ष्ठाता । वाचको वक्ता । पाचकः पक्ता । कारकः कर्त्ता ।

१३४ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगणिन्यचः ।

नन्द्यादेर्लुगः स्यात् । नन्दनः । मदनः । दमनः । शोभनः । तपनः ।
दर्पणः । पवनः । रमणः । जनार्दनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाशत्वम् । ग्रहादेर्गितिः । ग्राही । परिपत्न्यौ । स्थायी । पचादेरच् ।
पचः । श्वपचः । वदः । कइदः । मेघः । देवः । श्वेतः । योधः । क्रोधः ।
सर्पः । सूर्यः । नर्तः । हलधरः । गदाधरः । पयोधरः । यशोधरः ।
शक्तिधरः । गङ्गाधरः । जातिस्मरः । लोलुवः । पोपुवः । चक्षुरः । पचादि-
राकृतिगणः ।

१३५ । इगुपधञ्जाप्रौक्किरः कः ।

एभ्यः कः स्यात् । वुधः । कुषः । ईशः । विपुलः । कषः । सृङ्गः । ज्ञः ।
प्रियः । उत्किरः ।

१३६ । आतश्चोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादौ कः स्यात् । प्रस्थः । सुस्थः । प्रस्रः । सुस्रः । सुग्लः ।

१३७ । पात्राध्माधेटदृशः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । उत्पिवः । उत्जिघ्रः । “आजिघ्रैः पुथ्यगन्धानाम् ।”
उद्धमः । उद्वयः । उत्पश्यः । अप्रादिद्येति केचित् । पश्यः । जिघ्रः ।

(क) न संज्ञायाम् । व्याघ्रः । अथवा निपातनात् ।

१३८ । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेदुदेजिचेतिसाति-
साहिभ्यश्च ।

एभ्योऽप्रादौ णः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । माल्यधारयः । सातिः
सौत्रः । सातयः । साहयः ।

(क) गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

(ख) नौ लिम्मेः । निलिम्मा देवाः ।

१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा ।

अप्रादौ दाधाभ्यां शो वा स्यात् । ददः । दायः । दधः । धायः ।

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।

धातोर्ज्वलादेः कसान्ताद्वा णः स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ।
रामः । रमः । अनुपसर्गादित्येव । प्रज्वलः । नित्यं पचाद्यच् ।

(क) तनोतेच्च । अवतानः । अवतनः ।

१४१ । श्याङ्गधासुसंस्त्रतौणवसावहलिहस्त्रिषण्वसश्च ।

एभ्यो णः स्यात् । श्यैङ् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः ।
धायः । व्यधादेः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायोऽन्त-
कृत् । अवहारः । लेहः । ‘दहोऽहं मधुनो लेहैः’ । श्लेषः । श्वसितीति
श्वासः । श्याग्रहणं सोपसर्गात् कवाधनार्थम् ।

१४२ । दुन्योरनुपसर्गे ।

दुनीञो णः स्यात् । दावः । नायः । उत्तरविभाषयास्यापि शेषत्वादचि
दवो नय इत्याहुः । अप्रादौ किम् ? प्रणयः ।

१४३ । विभाषा ग्रहः ।

ग्रही वा णः स्यात् । ग्राहो ग्रहो वा ।

(क) भवतेत्येति वक्तव्यम् । भवतीति भावो भवो वा ।

१४४ । गेहे कः ।

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । गृहाः ।

१४५ । शिल्पिनि ष्वन् ।

(क) नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । शिल्पिनि कर्त्तरि ष्वन् स्यात् । नर्त्तकी ।
खनकी । रजकी ।

१४६ । गस्यकन् ।

गायते स्यकन् स्यात् । गायकः ।

१४७ । ग्युट् च ।

गायतेर्ग्युट् स्यात् । गायनः । चकारात् कारणम् ।

१४८ । हस्य ब्रौहिकालयोः ।

हाधातोर्ग्युट् स्यात् । हायनो ब्रीहिः । हायनो वक्तरः ।

१४९ । प्रसृत्वः समभिहारे वुन् ।

प्रसृतूभ्यः समभिहारे वुन् स्यात् । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

१५० । आशिषि च ।

आशीर्गतो धातो वुन् स्यात् । नन्दतात् नन्दकः । जीवताञ्जीवकः ।
भूयाद् भवकः ।

इति महामहोपाध्याय्यीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तो

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च प्रत्ययपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । कर्मण्यण् ।

कर्ममात्रोपपदाद् धातोरण् स्यात् । कुम्भकारः । नगरकारः । शत्रु-
लावः । वेदाध्यायः । कर्त्तृभिप्रायः । इत्रधारः । द्वारपालः । विप्रघातः ।
अश्ववारः । कमण्डलुग्राहः । रिपुघातः ।

(क) शीलिकामिभध्याचरिभ्यो णः । एभ्यो णः स्यात् । मांसशीलः ।
स्त्रियां टाप् । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । धर्मकामः । धर्मकामा ।
मांसभक्षः । मांसभक्षा । साध्याचारः । कल्याणाचारा कन्या ।

(ख) ईचिच्चमिभ्याच्च । आभ्यां णः स्यात् । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा ।

२ । ह्रावामस्य ।

ह्रस्ववृज्माह्वः कापवादोऽण् स्यात् । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः ।
“व्योममायमिवोत्थितम् ।”

३ । आतोऽनुपसर्गे कः ।

आदन्तादप्रादौ कः स्यात् । गोदः । शर्मदः । कम्बलदः । सुखदः ।
धर्मदः । सर्वज्ञः । नृपः । अङ्गुलितः । पार्श्वितः । अनुपसर्गे किम् ?
गोसन्दायः । बहुवासन्दायः ।

४ । सुपि स्थः ।

सुपीति योगविभागादादन्तात् सुप्युपपदे कः स्यात् । द्विषः । पादपः ।
कच्छपः । सुखः । दुःखः । प्रखः । विषमखः । मध्यखः । ततः स्थः । तिष्ठतिः
सुपि कः स्यात् । भावेऽभिधानम् । आखूत्यं वर्त्तते । अतः परं कर्मणि सुपीति
यथासम्भवमनुवर्त्तते ।

५ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।

अनयोराभ्यां कः स्यात् । तुन्दपरिमृजोऽलस एव । शोकापनुदः प्रिय एवोच्यते ।

(क) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । कः स्यात् । मूलविभुजो रथः । नखमुचं धनुः । प्रियास्थो ब्राह्मणः । अपो विभर्त्ति अवम्भम् । मञ्जीध्रः । कृतघ्नो नरः । शत्रुघ्नः । प्रलम्बघ्नः । कुमुदम् । सरोरुहम् । तयो दीव्यन्त्यस्मिन्-
स्त्रिदिवः स्वर्गः । आकृतिगणोऽयम् ।

६ । प्रे दाज्ञः ।

७ । समि खः ।

प्रदाप्रज्ञासंख्याभ्योऽणपवादः कः स्यात् । विस्त्रासप्रदः । पथिप्रज्ञः । गोसंख्यः ।

८ । गापो ष्टक् ।

गापाभ्यां कापवादष्टक् स्यात् । सामगः । सामगी । अनुपसर्ग एव । सामप्रगायः ।

(क) सुराशीध्वोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । शीधुपः । सुरापी । शीधुपी ।

९ । हरतेरनुद्यमनेऽच् ।

ह्रजोऽनुत्तेपणेऽच् स्यात् । अंशहरः । मनीहरः । पित्तहरं चीरम् । वाक्वहरा दूती । उत्तेपणे तु भारहारः ।

१० । वयसि च ।

वयसि गम्यमाने ह्रजोऽच् स्यात् । अस्थिहरः श्वा । वस्त्रहरः कुमारः ।

११ । आडि ताच्छीली ।

आडि ह्रजोऽच् स्यात् । पुष्पाहरः । फलाहरः । सुखाहरः । तच्छील इत्यर्थः ।

१२ । अर्हः ।

अर्हतेरखपवादोऽच् स्यात् । पूजार्हः पण्डितः । पूजार्हा ब्राह्मणी । कार्यार्हा ब्राह्मणी ।

(क) शक्तिलाङ्गुलाङ्गुशयष्टितीमरघटघटीधनुःषु ग्रहेः । एषु ग्रहेरच् स्यात् । शक्तिग्रहः । लाङ्गुलग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

(ख) सूत्रे चावधार्यर्थे । (18) ग्रहेरच् स्यात् । सूत्रमर्थतोऽवधारयति सूत्रग्रहः प्राज्ञः । सूत्रयाज्ञोऽन्यत्र ।

१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।

रमिजपिभ्यां स्तम्बकर्णोपपदाभ्यामच् स्यात् । हस्तिमूचकयोरभिधानम् । स्तम्बेरमी हस्ती । कर्णेजपः खलः ।

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् ।

शम्युपपदे धातुमात्रादच् स्यात् । शङ्करः शिवः । शंवरौ दैत्यः । शंवदः कोऽपि ।

१५ । अधिकरणे ज्ञेतेः ।

साधारोपपदाच्चीडोऽच् स्यात् । खेगयः । गुहागयः ।

(क) पार्श्वदिषूपसंख्यानम् । एषु शीडोऽच् स्यात् । पार्श्वीभ्यां ज्ञेते पार्श्वगयः । उरःगयः ।

(ख) उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः ज्ञेते उत्तानगयः । अवमूर्हगयः ।

(ग) दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धसहगयः । गिरिशशब्दस्तु लोमादिश-प्रत्ययान्तो भाषायां साधुः (19) ।

(18) The real शक्ति as taken up in the महाभाष्य is नृदे च धार्यर्थे and it is attached to 3. 2. 9. So अवधार्यर्थे is another instance of differently reading the महाभाष्य ।

(19) एवञ्च प्रत्याहतासौ गिरिशशब्दादिति । आरोपितं यद् गिरिशेन पञ्चादिति । गिरिशसुपचकार प्रत्यहं सा सुकेगोत्यादिप्रयोगः समाधेयः ।

१६ । चरेष्टः ।

आधारोपपदाचरेष्टः स्यात् । कुरुचरः । वनेचरः । रात्रिचरः । रात्रिचरः ।
खेचरः । खेचरी । नक्तचरी । कथं सहचरीति ? (२०) चिन्त्यम् ।

१७ । भिक्षासेनादायेषु च ।

एषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः (२१) । स्वयं
ग्राहीत्यर्थः ।

१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ।

एषु सत्तेष्टः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ।
अग्रेसरी । कथं पुरःसरा वाचः ? व्युत्पत्त्यन्तरेण । पचाद्यच् । (२२)

१९ । पूर्वं कर्त्तरि ।

सत्तेष्टः स्यात् । पूर्वःसरतीति पूर्वसरः ।

२० । कृजो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ।

हेत्वादी गम्ये कृजोऽण्विषये टः स्यात् । “दारिद्र्यं पुरुषस्य विक्लव-
करम्” । पुष्टिकरं मांसम् । ताच्छीले । व्यसनकरः । दयाकरः ।
आश्रयकरः । तापकरः । आनुलोम्ये । प्रीतिकरः । “पितुर्वाक्यकरणं रामम्” ।
हेत्वादी किम् ? भाष्यकारः ।

२१ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दी-
किंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्तचेवसंस्थानङ्गावाह्यहृतत्तद्-
धनुररुःषु ।

दिवादी षड्विंशतौ यथायोगं सुपि कर्मणि चोपपदे कृजोऽहेत्वादी टः
स्यात् । दिवाकरः । विभाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । “दिवापदामादिकरो

(२०) प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहमिति रघुकाव्ये । पचादिषु पठितस्य चरद्वयस्य सुप्सुपेति
समासे सहचरीति ।

(२१) हिषम् वनेचराद्याणां आदायचरी वन इति भट्टिः ।

(२२) युष्मं तदयसरगवितकृष्णसारमिति कालिदासप्रयोगस्तु वाङ्मलकादिव्याजः ।

य एकः” । किंकरः । कारकरः । संख्याकरः । संख्येत्यर्थग्रहणमित्येके ।
एककरः । द्विकरः । चतुष्करः । अष्टकरः । अरुष्करः ।

(क) किंयत्तद्वहुष्वज्ज्विधानं टावर्थमिति कात्यायनः । किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । बहुकरा । सूत्रकारस्य सते त्वजादिपाठाद् टाप् । (23)

२२ । कर्मणि भृतौ ।

कर्मशब्दोपपदात् कृञो भृतौ टः स्यात् । कर्मकरो भृत्यः । कर्मकरी ।
भृतौ किम् ? कर्मकारः ।

२३ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।

नवस्वेषु कृञो हेत्वादौ टो न स्यात् । “शब्दकारः पपात खम्” ।
श्लोककारः । एवं यावत् पदकारः ।

२४ । स्तम्बशक्तोरिन् ।

अनयोः कृञ इन् स्यात् । स्तम्बकरिः । शक्तकरिः । त्रीहिवत्सयो-
रेवामिधानम् ।

२५ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।

पशौ कर्त्तरि दृतौ नाथे चोपपदे हृञ इन् स्यात् । दृतिहरिः श्वा ।
नाथहरिः सिंहः । (24)

२६ । फलेयहिरात्मभरिश्च ।

इवन्तौ निपात्येते । चकारात् कुचिभरिः ।

२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।

छान्दसम् ।

२८ । एजिः खश् ।

खन्तादेजिरण्विषये खश् स्यात् । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । शत्रुमेजयः ।
भ्रातृमेजयः ।

(23) अतःपरं कचित् पुस्तके हेत्वादौ तु किंकरीत्यधिकः पाठः ।

(24) इतिवर्गपुटे मन्त्र इति मेदिनी । नाथं सूत्रपतिं शृणुष्व नाथं प्रभुं हरतीति कचित् । नाथो
नासारज्जुरिति भट्टोजिः । नाथं चर्ममयद्रव्यविशेष इत्युपाध्यायसर्वस्वः ।

(क) वातशुनीतिलगर्भेष्वजघेदुदजहातिभ्यश्च । वातादिष्वजादिभ्यः खश् स्यात् । वातमजो मृगः । शुनिभ्यः पापः । तिलन्तुदः काकः । गर्भेष्वजा मृगाः ।

१९ । नासिकास्तनयोर्धाधेटोः ।

२० । नाडीमुष्टयोश्च ।

(क) घटीखारीवातेषु च । एषूपपदेषु धाधेटोः खश् स्यात् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । खित्यन्धयस्वेति (६।३।६६) ऋलः । स्तने धेट एवेति स्मृतिः । स्तनन्धयो बालः । “नाडिन्धमान् मार्गान्” । नाडिन्धयः । मुष्णिन्धमः । मुष्टिन्धयो बालः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धमः । वातन्धयः ।

२१ । उदि कूले रुजिवहोः ।

अचानयोः खश् स्यात् । कूलमुदुजो गजः । कूलमुदुवहा नदी ।

२२ । वह्नाभे लिहः ।

वह्नाभे च लिहः खश् स्यात् । वह्नलिहो गौः । अभ्नलिह स्तरुः ।

२३ । परिमाणे पचः ।

खश् स्यात् । प्रसम्पचा स्याली । “पान्तावल्पम्पचान् मुनीन् !”
“तापोऽभ्यः प्रसृतम्पचः” ।

२४ । मितनखे च ।

अनयोः पचेः खश् स्यात् । मितम्पचः कपणः । नखम्पचा यवागूः ।

२५ । विध्वरुषो सुदः ।

अनयोः सुदः खश् स्यात् । विध्वन्तुदो राहुः । अरुन्तुदः पीडाकृत् ।

२६ । असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ।

असूर्ये दृशो ललाटे तपः खश् स्यात् । असूर्यम्पश्या राजदाराः ।
ललाटन्तपः सूर्यः ।

३७ । उद्यम्पश्वेरन्मदपाणिन्धमाश्च ।

अमी निपात्यन्ते । “उद्यम्पश्वेन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।”
मेघज्योतिरिरन्मदः । पाणिन्धमाः पाचकाः ।

३८ । प्रियवशे वदः खच् ।

अनयोर्वदः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदोऽनुकूलः ।

३९ । द्विषत्परयोस्तापेः ।

अनयोस्तापेः खच् स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तपः । खचि ङस्वः
(६।४।८४) । लिङ्गविशिष्टे नेष्टम् । द्विषतीतापः ।

४० । वाचि यमो व्रते ।

व्रतविषये वाचि यमः खच् स्यात् । वाचंयमो मुनिः । व्रते किम् ?
वाग्यामः ।

४१ । पूःसर्वयो दारिसहो ।

पुरि दारिः सर्वे सहैः खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । सर्वसहा
भूमिः । भगे च दारिः । भगन्दरो रोगः ।

४२ । सर्वकूलाभकरीषेषु कषः ।

कषरेषु खच् स्यात् । सर्वङ्गषः खलः । कूलङ्गषा नदी । अभङ्गषो
गिरिः । करीषङ्गषा वात्या ।

४३ । मेघर्त्तिभयेषु कृजः ।

एषु कृजः खच् स्यात् । मेघङ्करो वातः । कृत्तिकरः । भयङ्करः ।

४४ । जेमप्रियमद्रेऽण् च ।

एषु कृजः खच् स्यात् । अण् च । जेमङ्करः जेमकारी वा । प्रियङ्करः
प्रियकारी वा । मद्रङ्करो मद्रकारी वा । कथं जेमङ्करीति ? चिन्त्यम् । (२५)

४५ । आशिते भुवः करणभावयोः ।

आङ्पूर्वादश्रुतेः कर्त्तरि निष्ठान्ते आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् स्यात् ।

(२५) अथ नाविशः—“जेमङ्करीत्यत्र नीरादितान् (४।१।४१) ऊीप्” इति (शब्देन्दुशेखरे) ।

आशितेन दत्तेन भूयतेऽनेनेत्याशितश्च ओदनः । भावे । “फलैर्येष्व-
शितश्चवम् ।”

४६ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।

एभ्योऽष्टभ्यः कर्मणि सुपि च नास्ति खच् स्यात् । विश्वम्भरो विष्णुः ।
रथन्तरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुक्षयो राजा । धनक्षयोऽर्जुनः ।
वसुन्धरा पृथ्वी । सर्वसहा भूः । उष्णान्तपः सूर्यः । वलिन्दमः कृष्णः ।

४७ । गमश्च ।

गमेः सुपि खच् स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाश्च । हृदयङ्गममेतत् त्वां
ब्रवीमीति भट्टिः । मातापितृपूर्वङ्गमः । भ्रवङ्गमः । सुतङ्गमः । भुजङ्गमः ।

(क) विहायसो विह च । विहङ्गमः खगः । विहगविहङ्गादयस्तु
संज्ञाशब्दास्त्रिकाण्डपाठात् साधवः सुगः ।

४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ।

एषु गमे डः स्यात् । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।

(क) अन्येष्वपि दृश्यते । अन्यत्र सुप्युपपदे गमे डः स्यात् । सर्वत्रगः ।
स्वगारगः । खे गच्छतीति खगः । भ्रवेन गच्छतीति भ्रवगः ।

(ख) उरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीति उरगः ।

(ग) सुदुरोरधिकरणे । सुगः । दुर्गः ।

(घ) निसो देशे । निर्गो देशः । पदभ्यां न गच्छतीति पवगः सर्पः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०८) ।

४९ । आशिषि हनः ।

आशिषि हन्ते डः स्यात् । शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । दस्युहः । आशिषि
किम् ? शत्रुघातः । इह दार्वीघाटश्चार्वाघाटो वर्णसंघात इति कर्मण्यणि
(३।२।१) पृषोदरादिप्रपञ्च (६।३।१०८) एव ।

५० । अपे क्लेशतमसोः ।

क्लेशे तमसि चापहन्तेडः स्यात् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ।

५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

अनयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघातो । शीर्षघातो । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ।

५२ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ।

जायापत्यो हन्तेष्टक् स्यान्नक्षत्रवति कर्त्तरि । जायापत्यस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । “पतिघ्नीलक्षणेपेतां मन्वेऽहं वालिनः श्रियम् ।”

५३ । अमनुष्यकर्त्तृके च ।

अमनुष्यकर्त्तृकाहन्तेष्टक् स्यात् । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं क्षीरम् ।

५४ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।

अनयो हन्तेष्टक् स्यात् । “युधि हस्तिघ्नः” । कपाटघ्न क्षीरः । शक्तौ किम् ? हस्तिघातो विषप्रदः ।

५५ । पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ।

एतौ शिल्पिनि निपात्येते ।

(क) उपसंख्यानञ्च राजघ स्तीक्ष्णः ।

५६ । आढ्यासुभगस्थूलपलितनग्नाश्वप्रियेषु च्यर्थेष्व-
चौ कृजः करणे स्थुन् ।

आढ्यादिषु च्यर्थेष्वचौ कृजः करणे स्थुन् स्यात् । अनाढ्यामाढ्यामनेन कुर्वन्आढ्याङ्करणो मन्त्रः । सुभगाङ्करणं दानम् । स्थूलंकरणं द्रुतम् । पलितंकरणी जरा । नग्नङ्करणं द्यूतम् । अश्वंकरणी मूत्रनिरोधः । अचूावित्पुत्तरार्थम् । इह तु स्थुना मुक्ते लुटा भाव्यम् । आढ्याङ्करणो रसविधः । स्थूलीकरणमोषधम् । तदुक्तं भाष्ये स्थुनि चिप्रतिषेधानर्थक्यम् । लुट्स्थुनोरविशेषादिति ।

५७ । कर्त्तरि भुवः खिण्णुच्खुकञौ ।

आढ्यादिषु भवतेः खिण्णुच्खुकञौ स्यातां कर्त्तरि । अनाढ्या आढ्यो भवति “आढ्याश्विण्णुर्गसा कुमारः ।” आढ्याश्वुकः । प्रियश्चविण्णुः

प्रियश्चावुकः । अचावित्वेव । आढोभविता । अतः परं सकर्म्मकेभ्योऽपि
सुपि विधिः । न कर्मण्येव ।

५८ । स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।

स्पृशेः सुपि क्तिन् स्यात् । व्योमस्पृक् । मर्मस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्र-
स्पृक् । अश्वस्पृक् । घृतस्पृक् । अग्निस्पृक् । हृदिस्पृक् । क्तिन्प्रत्ययस्य
कुः (८।२।६२) । अनुदके किम् ? उदकसर्गो विप्रः ।

५९ । ऋत्विग्दधृक्सृग्दिगुणिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाच्च ।

क्तिन्प्रत्ययान्ता ऋत्विगादशो निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति ऋत्विक् ।
धृषेर्द्वित्वञ्च । दधृक् धृष्टः । सृजिदृशोः कर्मणि क्तिन् । सृजन्ति तामिति
सृजक् । दिगन्ति तामिति दिक् । उत्स्निहेस्तलोपश्च पत्वञ्च । उष्णिक् ।
अच्चेः सुपि क्तिन् । प्राङ् प्राञ्चौ । न्यङ् न्यञ्चौ । अथ्वङ् । सभ्रङ् । देवद्रङ् ।
प्राक्प्रत्यगादयस्त्वस्तातिप्रत्ययान्ताः । युजिः केवलात् । युङ् । युञ्जौ ।
क्रुञ्चेथ । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । ओपधत्वान्नलोपाभावः ।

६० । त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।

त्वदादावुपपदे दृशेः कञ् स्यात् । चकारात् किञ्च । त्वच्छन्दश्छान्दसः ।
स इव दृश्यते तादृशः । तादृक् । तादृशी । यादृशः । यादृक् । यादृशी ।
कीदृक् । कीदृशः । त्वादृक् । त्वादृशः । भवादृक् । भावादृशः । अनालोचने
किम् ? तं पश्यतीति तद्दृग् ।

(क) समानान्वयोच्चेति वक्तव्यम् । समानमात्मानं पश्यतीति सदृशः ।
सदृशी । सदृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशी । सदृक्षस्तु च्छान्दसः ।

६१ । सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनौराजामुप- सर्गेऽपि क्तिप् ।

सदादेरप्रादौ प्रादौ च सुपि क्तिप् स्यात् । गिरौ सीदति गिरिसत् ।
प्रसत् । प्रसृः । “अत्रदस्त्वं पुनर्हन्तुम् ।” प्रडिट् । मित्रडिट् । मित्रधुक् ।
गोधुक् । अश्वयुक् । शब्दवित् । प्रवित् । काष्ठमित् । शत्रुच्छित् । शत्रुजित् ।

प्रणीः । सेनानीः । सन्नार्गनीः । “सायन्तनीं तिथिप्रण्यः ।” राज्ञु सन्नाट् ।
स्वाराट् । कुहराट् । “पतिते पतङ्गसगराजि ।”

६२ । भजो णिवः ।

सुपि प्रादौ च भजो णिवः स्यात् । अर्द्धभाक् । प्रभाक् ।

इह छन्दःपञ्चसूत्री । (२६) विट् ।

६८ । अदोऽनन्ने ।

अदो विट् स्यात् । शस्यमस्ति शस्यात् । मत्स्यात् । “वाणं
प्राणादमक्षिपत् ।” अनन्ने किम् ? अन्नादः । कथं कणादः ? वासरूप-
विधिना (३।१।८४) ।

६९ । क्रव्ये च ।

क्रव्यशब्दे चोपपदेऽदो विट् स्यात् । क्रव्यमस्ति क्रव्यात् । अदोऽनन्न इत्येव
(३।२।६८) सिद्धे क्रव्यग्रहणं वासरूपे-(३।१।८४) नाण्निवृत्त्यर्थमिति भाव्यम् ।

७० । दुहः क्व घञ् ।

दुहेः कप् स्याद् घञान्तादेशः । कामदुघः कल्पतरुः । अत्र च्छन्द-
वतुःसूत्री । (२७)

७४ । आतो मनिन्कनिव्वनिपञ्च ।

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो विज्मनिन्कनिव्वनिपञ्च प्रत्ययाः स्युः । शुभं-
याः । कौलालपाः । मनिन् । सूत्रामा (२८) । अश्वत्थामा । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०८) । सुदामा ।

(२६) The author omits here the following five aphorisms :—

६१ । छन्दसि सङ्गः । ६४ । षडञ् । ६५ । कव्यपुरीषपुरीषेषु जुष्टः । ६६ । इत्येऽनन्तः-
पादम् । ६७ । जनसन्तानक्रमगमो विट् ।

(२७) Of these four vedic Sutas, the last one is applicable, according to many, also to the secular Sanskrit. So it is given in the text as well.

७१ । मन्ते चेतवद्भोक्त्वशसुपुरीषाणो जिह् । ७२ । अवे यजः । ७३ । विजुपे च्छन्दसि ।
७४ । आतो मनिन्कनिव्वनिपञ्च ।

(२८) सूत्रमिति दीर्घपाठे लन्तेषामपि दृश्यत इति (६।३।११०) दीर्घः ।

७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सुशर्मा । देवशर्मा । कनिप् । धौवा । पीवेति भाषायमपीत्येके । तथाच
किव्विज्मनिन्कनिव्वनिप् इति चान्द्रसूत्रम् । नेत्यन्ये । यदा वनिप् तदा
धावा । पावा । अवावा । (२९)

७६ । क्तिप् च ।

धातोर्यथाविधानं क्तिप् स्यात् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । प्रयुक् । धृजे-
यक्रधृक् ।

७७ । स्यः क च ।

तिष्ठतेः सुपि कः स्यात् क्तिप् च । शंस्यः । शंस्याः (३०) । शमिधातो
(३१२।१४) रित्यज्वाधनार्थं वचनम् ।

७८ । सुप्राजातौ णिनिस्ताच्छीले ।

सुपि धातोर्णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीघ्रभोजी । सुदुभाषी ।
वृहसेवी । नित्यजागरी । आत्मानं न यावयतीत्ययावी क्तिवादिप्रत्ययः ।
अजातौ किम् ? दृष्टानां नेता ।

(क) साधुकारिणि च । साधुकारिणि कर्त्तरि धातोर्णिनिः स्यात् ।
अताच्छीलेऽपि । साधुकारो । साधुदायी । तुरङ्गगामी । तुरङ्गयायी ।

(ख) ब्रह्मणि वदः । णिनिः स्यात् । ब्रह्मवादी । ब्रह्मवाद इति तु
न भवति । अनभिधानात् ।

७९ । कर्त्तर्युपमाने ।

अत्र धातोर्णिनिः स्यात् । हंसइव गच्छति हंसगामी । सिंङ्गनर्ही ।

८० । व्रते ।

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । वनवर्त्ती ।

(२९) शोणु अपनयने । अवाता अपनेता चीर इति यावत् ।

(३०) कथमत्र क्तिप् सुमास्यानापाजहातिसां हन्तीति (१।१।६६) नेत्यम् ? “स्थानिवद्वावस्थानत्-
विधाविति (१।१।५३) निवेधात् । प्रत्ययस्योप इति (१।१।६२) सूत्रानु नियमार्थमिति सिद्धान्तादिति भट्टोजिः ।
इत्यमरकारादाविति वचनाद् भाष्यकारवचनपामात्राश प्रत्ययस्य कथनेत्याभाव इति कैवटः ।

८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।

आभीक्ष्ण्यगतौ णिनिः स्यात् । पुनः पुनर्मधु पिवन्ति मधुपायिनो
भ्रमराः । कषायपायिणः ।

८२ । मनः ।

मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनोद्यमानी भार्यायाः । रिपुमानी (३१) भ्रातुः ।

८३ । आत्ममाने खञ्च ।

आत्ममानगतौ मन्यतेः खञ्च् स्यात् । णिनिश्च । शूरमात्मानं मन्यते शूर-
न्यन्यः शूरमानी (३१) । साधुन्यन्यः साधुमानी ।

८४ । भूते ।

अधिकारोऽयं प्राग् वर्त्तमानात् (३।२।१२३) ।

८५ । करणे यञ्जः ।

करणोपपदाद् यजते णिनिः स्यात् । हविर्याजी । अग्निष्टोमयाजी ।
राजसूययाजी ।

८६ । कर्मणि हनः ।

कर्माणोपपदादन्ते णिनिः स्यात् । पिष्टव्यघाती । अन्यासक्तघाती ।
निन्दायामभिधानम् । अन्यत्र चौरं हतवान् ।

८७ । ब्रह्मभणवृत्तेषु क्तिप् ।

एषु हनः क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । “ब्रह्मघ्नां पापसम्मतः ।” भूषणहा ।
हवहा । अन्येभ्योऽपीति (३।२।१७) क्तिपि सिद्धे हन्तेः क्तिवृत्तं
ब्रह्मादिष्वेवेति नियमार्थमिति भाव्यम् । भूते च नियमात् । कालसामान्य-
विवक्षायां हिमहा । वीरहा । तमोहा । तमोपहा ।

(३१) रिपुमानी शूरन्यन्यः शूरमानौत्वन हरिनाम वारिनाञ्च इत्यादिवन्न कत्वम् । रषाभ्यामित्यत्र (८।४।१)
समानपद इत्यस्याख्यपद इत्यर्थात् । समसि तु पदद्वयशितत्वाच्च समानपदत्वम् । अतएवायसामाभ्यां नयते
कलमिति वार्तिकारम्भः । तेषांयसौ योसयौ योसयौ इत्यादिसिद्धिः । अन्यदा समानपदत्वेनापि
रषाभ्यामित्यत्र (८।४।१) कत्वं सिध्यति । किं वार्तिकेन ?

८८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

८९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ।

एषु कृजः कृप् स्यात् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् ।
मन्त्रकृत् ।

९० । सोमे सुजः ।

कृप् स्यात् । सोमसृत् ।

९१ । अग्नौ चेः ।

कृप् स्यात् । अग्निचित् ।

९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।

कर्मोपपदाच्चिजः कृप् स्यादग्न्याख्या चेत् । श्येन इव चीयते चितचेष्यते
वा श्येनचित् । रथचक्रचित् । आख्याग्रहणं रुद्रिप्रसिद्धार्थम् ।

९३ । कर्मणौ नि विक्रियः ।

कर्मणि विक्रीणातरिनिः स्यात् । पुनः कर्मग्रहणं कुत्सार्थम् । तैलविक्रयी ।
मांसविक्रयी विप्रः ।

९४ । दृशेः कृनिप् ।

कर्मणि दृशेः कृनिप् स्यात् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्टा । परलोकदृष्टा ।
बहुदृष्टा । पारदृष्टा ।

९५ । राजनि युधिकृजः ।

९६ । सहै च ।
राजनि सहै च युधिकृज्भ्यां कृनिप् स्यात् । राजानं योधितवान् राज-
युध्वा । “राजकृत्वा पिता न ते ।” “सहयुध्वानमन्येन” । सहकृत्वा ।

९७ । सप्तम्यां जने डः ।

सप्तम्यन्तोपपदाज्जने डः स्यात् । उपसरजः । “ये प्रोक्ता कृतजैर्द्विजैः ।”
मन्दुरजः ।

६८ । पञ्चम्यामजातौ ।

पञ्चम्यां जने डः स्यात् । वृत्तेर्जातो वृद्धिजः । कौशल्याजो रामः । अजातौ किम् ? अस्त्राज् जातः ।

६९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।

संज्ञा चेत् प्रादौ जने डः स्यात् । प्रजा सर्व्वलोकः ।

१०० । अनौ कर्मणि ।

कर्म्मोपपदादनुजने डः स्यात् । पुमनुजः । रामानुजः । आत्मानुजः ।

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।

अन्येषूपपदेषु जने डः स्यात् । अजः । द्विजः । केन जातः किञ्च । सहजः । जातौ च । ब्राह्मणजो धर्मः । प्रादावसंज्ञायाञ्च । अभिजाः केशाः । अधिजः । प्रथमे जातः प्रथमजः । अनावकर्मणि च । अनुजः । अपि-
शब्दादन्येभ्योऽपि धातुभ्यो डः । आखा । परिखा । वरानाहन्ति वराहः ।
ज्वरापहः । कटाहः । दूरापहः । प्रह्वः । कह्वः । गिरिशः । एवञ्च गमे
हविषावन्येष्वपीति (१।२।४७) यदुक्तं तदस्यैव प्रपञ्चः ।

१०२ । निष्ठा ।

धातोर्भूते क्तवत् स्याताम् । कृतः कृतवान् ।

(क) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं चैव ।

१०३ । सुयजोर्ङ्निप् ।

सुजो यजेश्च ङ्निप् स्यात् । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानौ । “यज्वभिः
समृत्तं हव्यम् ।”

१०४ । जीर्य्यतेरहन् ।

स्यात् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

१०५ । कृन्दसि लिट् ।

१०६ । लिटः जेकान वा ।

१०७ । कसुश्च ।

लिटः कसुर्वेति त्रयमधिक्रियते । शेषश्चान्दसः । न्यासकारसु कानच्-
कसोः कित्करणान् भाषायामपि प्रयोगमिच्छति (३२) । चिञ् चिक्वानः । पृ
निपपुराणः । स्या तस्त्रिवान् । “पदमातस्त्रुषा त्वया ।” पा पपिवान् ।
तृ तितीर्वान् ।

१०८ । भाषायां सदवसश्रुवः ।

सदादेर्भाषायां लिटः कसुर्वा स्यात् । उपसेदिवान् । उपसेदुषा । ऊषि-
वान् । “ऊषुषां परदारैश्च ।” श्रुश्रुवान् । पच्चे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

१०९ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

एते लिटि निपात्यन्ते । इणः कसुरिद् च । उपेयिवान् । अश्रातेर्नञि ।
अनाश्वान् । “धृतजयधृतेरनाश्रुषः” । अनुवचेः कर्त्तरि कानच् । “अनूचानः
(३३) प्रवचने” । सूत्रे लिङ्प्रवचनमतन्वमिति । “उपेयुषामपि दिवम् ।” (३४)
वेत्यनुवृत्त्या पच्चे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

११० । लुङ् ।

भूतार्याधातोर्लुङ् स्यात् । अकार्षीत् । अनेषीत् ।

१११ । अनद्यतने लङ् ।

अद्यतनवर्जिते भूते काले धातोर्लङ् स्यात् । अकरोत् । अपचत् ।

(क) परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ।

अरुणद् यवनः साकेतमित्यादिकसु प्रपञ्चः । नापूर्वलक्षणम् । परोक्षे-
ऽप्यनद्यतनमात्रविवक्षायां सिद्धेः । दर्शनाविषयेऽपि । तर्ह्यङ् कंसं किल
विष्णुरिति स्यादिति चेत् ? वाङ्म् । भवतु । का ते हानिः ? तथाहि

(३२) कित्करणस्य प्रयोगज्ञानरत्नादितद् भाष्यविरुद्धं भाषायां सदवसेति (११११०८) सूत्रविरुद्धत्वेत्याहुः ।

(३३) इदमनुचानाः प्रोक्तकथितत्वच इति कुमारकाव्ये । उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वन्मत्तामृतेति
भट्टिकाव्ये च । अनूचानः प्रवचने शान्तेऽपीतो गुरोस्तु य इत्यमरः ।

(३४) उपेय्यतन्मन् । अविवक्षित सम्प्रदानमिति यावत् । तेन ईदिवान् । समीविवान् । अपेदे पूजित
कृत्स्नं दण्डकारण्यमविवक्षितमिति भट्टिः ।

वास्तवेऽपि भूतानद्यतनपरोक्षे विवक्षाभेदेन भट्टिप्रयोगाः—अभूवृत्तः ।
न्यलिपच्चाङ्गदम् । सुग्रीवं प्रोक्षे सङ्गावमागत इत्यादयः (35) ।

११२ । अभिज्ञावचने लट् ।

११३ । न यदि ।

स्मृतिवाचिन्युपपदेऽनद्यतने भूते लट् स्यात् । स्मरसि पुण्ड्र्यां वत्स्रामः ।
“सम्भविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि” । यच्छब्दयोगे तु नायं लट् ।
लडेव । अभिजानासि यन्नागविन्देऽतिष्ठाम । “अवसाम नगेन्द्रेषु यत्” ।

११४ । विभाषा साकाङ्क्षे ।

साकाङ्क्षे प्रयोक्तारि लङ्ग्यं वा स्यात् । तत् स्मरसि-यत्नानकसत्तं गमि-
ष्यामस्तत्र हृतेनौदनं भोक्ष्यामहे । पक्षे अगच्छामाभुञ्ज्महि वा ।

११५ । परोक्षे लिट् ।

भूतानद्यतनपरोक्षे लिट् स्यात् । जगाम । चकार । पपाच ।

(क) अत्यन्तापङ्गवे च । भूतमात्रे लिट् । कपित्थ्यां नगर्यां दृष्टोऽसि
मया । नाहं कपित्थीञ्चगाम ।

११६ । ह्रस्वतोर्लङ् च ।

अनयोर्योगे लङ्लिटौ वा स्याताम् । इतिहाकरोत् । शश्वदकरोत् ।
पक्षे इतिह चकार ।

११७ । प्रश्ने चासन्नकाले ।

अत्र लिङ्ये लङ्लिटौ स्याताम् । पृच्छामि त्वामगच्छञ्जगाम वा
चैतः । आसन्नकाले किम् ? “जहार सीतां पौलस्त्यः” । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
मासन्नकालः ।

(35) परोक्षे लिट् (शरा११५) अद्यतने लङ् (शरा१११) भूते (शरा११०) लुङिति कालवैजिह्य
लिङादीनां व्यवस्था तु विशेषविवक्षेत्याहुः । अन्यथा कश्चिदुपादेयं तस्य सदस्तरसि स्वप्ना नवं निर्मित
मातृपत्रमिति भूते च नद्यायसुने तदानीं सधामरे देवमसेविषातामिति तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलप्रा पुत्रपय पथादिति कालिदासादिप्रयोगैर्वैकालिककर्मणोऽभिधाने तेषां वृत्तपत् प्रवेशः ?
अतएवाह कैयटः—“विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षा । सत्त्वेन विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य
लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायाम् लङादिप्रयोग इति न कश्चिद दोषः” इति ।

११८ । लट् स्मे ।

११९ । अपरोक्षे च ।

अयुक्ताद्वातोर्भूतानद्यतनेऽपरोक्षे परोक्षे च लट् स्यात् । अधीते अ । विहरति अ ।

१२० । ननौ पृष्टप्रतिवचने ।

१२१ । नन्वोर्विभाषा ।

धातोर्ननुयुक्ताद् भूतमात्रे लट् स्यात् प्रश्नादुत्तरश्चेत् । अकार्षीः कटं देवदत्त ? ननु करोमि भोः । नन्वोस्तु योगे वा । न करोमि नाकार्षीं वा । नु करोमि न्वकार्षीं वा ।

१२२ । पुरि लुङ् चास्मे ।

भूतानद्यतने पुरायुक्ताद् धातोर्लुङ् लट् च वा स्यात् । अवात्सुरिह पुरा वृक्षाः । वसन्तीह पुरा मृगाः । “पुराधिरुदः शयनं महाधनं विबोध्यसे यः सुतिगीतिमङ्गलैः” । विभाषेत्तेव । अवसन् पुरा । ऊषुः पुरा । अस्मे किम् ? पुरा वसन्ति अ । उक्तं भूते ।

१२३ । वर्त्तमाने लट् ।

प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वर्त्तमानकालः । तत्र धातो लट् स्यात् । भवति । अस्ति । अस्ति । जुहीति । तनुते । रुणद्धि । चोरयति । चिकीर्षति । इहापि प्रारब्धापरिसमाप्तिरस्येवेति । तिष्ठन्ति गिरयः । स्रवन्ति नद्यः । जयत्युपेन्द्रः । वर्त्तमानाधिकारः प्राग् भविष्यतः (३।३।३) ।

१२४ । लटः श्रुतशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ।

एतौ लटः स्थाने स्याताम् । विभाषेति वर्त्तते मण्डूकप्रुत्या । सा च व्यवस्थितविभाषेति भाष्यस्थितिः । पचन् विप्रः पचति विप्रः । सन् अस्ति । अधीयानः अधीते । व्यवस्थितविभाषात्वात् कचिन्नित्यम् । कौर्वतः । पाचतः । स्तार्थेऽण् । कुर्वद्भक्तिः । पचमानभक्तिः । भज्यमानत्वाद् भक्तिः । पचमानतरः । गच्छद्रूपः । कुर्वद्रूपः । पचत्कल्पः । लसदिसच्छेदः । घूर्णमानप्रदीपः ।

कवित्र । पचतितराम् । जल्पतिरूपम् । अप्रथमासमानाधिकरणे किम् ? अत्र
नित्यं तो स्याताम् । पचन्तं पचमानं पश्य । पचता पचमानेन कृतम् ।

१२५ । सम्बोधने च ।

अत्र नित्यं तो स्याताम् । हे कुर्वन् । हे कुर्वाण ।

१२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।

क्रियायाच्चिह्नजनकादातो स्तौ स्याताम् । तिष्ठन् मूत्रयति गौः ।
शयानो भुङ्क्ते । हेतौ । अर्जयन्नास्ते । सेव्यमानो विलसति । याच्यमानः
प्रसीदति । क्रियायाः किम् ? यः कम्पते सोऽश्नत्यः ।

(क) माध्याक्रोशे । माडि धातोस्तौ स्याताम् । मा जीवन् । मा पच-
मानः । “मा जीवन् यः परावन्नादुःखदग्धोऽपि जीवति” ।

१२७ । तौ सत् ।

तौ शब्दानौ सदित्युच्येते । लटः सहेत्यादौ कार्यम् (१।१।१४) ।

१२८ । पूङ्यजोः शानन् ।

लट इति निवृत्तम् । आभ्यां शानन् स्यात् । सोमं पवमानः ।
यजमानः ।

१२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।

एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । वनं पर्यटमानः । आत्मानं वर्णयमानः ।
भूषयमाणः । जीवमानः । लसमानः । स्फुरमाणः । “दीव्यमानं शितान्
वाणान् ।” ज्वलमानः । वधूँ मण्डयमानः । वयसि । स्त्रियं गच्छमानः ।
शिखण्डं वहमानः । शतौ । इस्तिनं निघ्नानः ।

१३० । इङ्धार्योः शतकृच्छ्रिणि ।

अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि इङ्धारिभ्यां शब्द स्यात् । अधीयन् सकलं शास्त्रम् ।
“धारयन् मस्करिव्रतम् ।” कृच्छ्रिणि तु कर्त्तरि कष्टेनाधोते ।

१३१ । द्विषोऽमित्रे ।

द्विषः शत्रौ वाच्ये शब्द स्यात् । द्विषन् । द्विषती ।

१३२ । सुजो यज्ञसंयोगे ।

सुजोऽत्र शब्द स्यात् । सुन्वन्ती यजमाना एव ।

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् ।

अर्हतेः सुतो शब्द स्यात् । अर्हन् पूजां मुनिः । नेह । वधमर्हति ।

१३४ । आ क्रे स्तच्छौलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।

क्रिपं यावत् (३२।१७७) तच्चीलादी प्रत्ययो वाच्यः कर्त्तरि ।

१३५ । तन् ।

धातो स्तृन् स्यात् । शीले । विरुहं वदिता । आचारे । आर्हं कर्त्ता ।
आसनं दाता । वधूं मुण्डयितारः (३६) । साधो । इर्त्ता मनः । गन्ता
खेटम् । होढपोढादय स्तूणादौ ।

१३६ । अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतो(त्पदो)न्मद-
रुच्यपत्रपवतुठधुसहचर इण्युच् ।

एभ्यो दादशभ्यो धातुभ्य इण्युच् स्यात् । कन्यामलंकरिण्युः । निरा-
करिण्युः शत्रून् । एवं यावच्चरिण्युः । भुवर्चेति (३२।१३८) चकाराद्
भ्राजिण्युरित्येके ।

१३७ । शेष्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१३८ । भुवश्च ।

इण्युच् स्यात् । भविण्युः ।

१३९ । ग्लाजिस्थश्च क्त्तुः ।

एभ्यः क्त्तुः स्यात् । ग्लासुः । जिण्युः । चकाराद् भृण्युः । तिष्ठतेरीत्वं
(१।४।६६) नेथते । स्यासुः ।

१४० । वसिष्ठध्विध्विचिपेः क्तुः ।

एभ्यः क्तुः स्यात् । वस्तुः । गृध्रुः । धृणुः । चिप्णुः । (३७)

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।

शमादिभ्यो (३८) घिनुण् स्यात् । शमी ।

“भूमो कदम्बसन्धिनः पवनः शमिनामपि ।”

क्षमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥”

तमी । दमी । त्रमी । क्षमी । माद्री । अकर्मकेभ्योऽभिधानाच्चेह । वनं भूमिता ।

१४२ । संपृचानुरोधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेवि-
संज्वरपरिचिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषटुहदुह्युजा-
क्रौडिविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभग्राहनश्च ।

एभ्यः सप्तविंशतेर्घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयासी ।
आयासी । परिसारी । “संसर्गी सरितां नृपः ।” परिदेवी । संज्वारी ।
“परिच्छेप्यन्मसामृतुः ।” परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही ।
दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रौडी । विवेकी । त्यागी ।
रागी । निपातनादनुनासिकलोपः । भागी । अतिचारी । अपचारी ।
आमोषी । अभ्याघाती । चकारादस्थायी ।

१४३ । वौ कषलसकत्यस्त्रभः ।

विपूर्वात् कषादेर्घिनुण् स्यात् । कष हिंसायाम् । विकाषी । विलासी ।
विकल्पी । विस्त्रभी ।

१४४ । अपे च लषः ।

अपे वौ च लपे र्घिनुण् स्यात् । अपलापी । विलापी । लष कान्ती ।

(३७) चिप्णुशब्दस्यापि श्ले मत्तद्वैधमयगामिनौति शब्दे वदा । सुभ्रादिषु (८७१२) वृत्ति-
शब्दवद्व्यात् पकारपरस्म न शलमित्येके । शब्दे तु रुग्णादिशब्दवद रदाभ्यां समानपदे (८७१२) शलमवाच-
मित्याहुः । एतच्च पूर्वं न लोकेति (२१३६२) सुबोदाद्वरणप्रसङ्गत उक्तम् ।

(३८) शमिस्तमिर्दमिषैव शमिर्भूमिः क्षमिः क्षमिः । इत्येते मदिरा सार्द्धमष्टौ शमादयः स्मृताः ॥ १ ॥

१४५ । प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ।

प्रपूर्वाक्षपादिषट्काद् विनुण् स्यात् । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

१४६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरि-
वादिव्याभाषासूयो वुञ् ।

निन्दादिदशकाद् वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षिपकः । परिरटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

१४७ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । आदेवकः । परिक्रुशकः । प्रादौ किम् ? देवयिता । क्रोष्टा ।

१४८ । चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच् ।

अकर्मकेभ्यश्चलनशब्दार्थेभ्यो युच् स्यात् । चलनः । चेटनः । वेपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम् ? पठितां स्तोत्रम् ।

१४९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः ।

युच् स्यात् । वर्त्तनः । वर्हनः । द्योतनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अनुदात्तेतः किम् ? ढन् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्म-
कादित्येव । वसिता वस्त्रम् । कथं “मुक्कण्ठावर्हनैः शुभ्र”मिति (३९) ? नायं
षष्ठीसमासः । किं तर्हि ? ढतीयासमासः ।

१५० । लुचक्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिवज्वलशुचलषपतपदः ।

ज्वादिदशकाद् युच् स्यात् । जवनः । चक्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः ।
गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः ।

१५१ । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।

कोपभृषार्थेभ्यो युच् स्यात् । क्रोधनः । कोपनः । रोषणः । मण्डनः ।
भूषणः । प्रसाधनम् ।

१५२ । न यः ।

। यिकारात्ताद् युज् न स्यात् । आप्यायिता । स्थायिता । छायायिता ।
कूयिता ।

१५३ । सूददौपदीक्ष्य ।

एभ्यो नास्ति युच् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुसूदनादयो
नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ।

१५४ । लषपतपदस्थाभूषषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

लषादिदशकादुकञ् स्यात् । अभिलाषुकः । पातुकः । उपपादुकः ।
स्यायुकः । भावुकः । वर्षुकः । घातुकः । कामुकः । गामुकः । शारुकः ।

१५५ । जल्पभिच्चकुट्टलुगट्टडः षाकन् ।

एभ्यः षाकन् स्यात् । जल्पाकः । भिच्चाकः । कुट्टाकः । लुग्टाकः ।
वराकः । पित्वान् डीप् । जल्पाकी । वराकी ।

१५६ । प्रजोरिनिः ।

सौत्रात् प्रजोरिनिः स्यात् । प्रजवी ।

१५७ । जिह्विचिविश्रोण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

एभ्य इनिः स्यात् । जयी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । अत्वयी ।
वमो । “पापमव्यधिनं कपिम् ।” अभ्यमी । भुवनपरिभवी । प्रसवी ।

१५८ । सृह्णिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

सृह्णादिसप्तकादालुच् स्यात् । सृह्यालुः । गृह्यालुः । पत्यालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वस्य द्राते स्तन्द्रा निपात्यते । तन्द्रालुः ।
“अह्नालुर्मधुपानस्य” ।

(क) आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । श्यालुः । कथं शीतालुः ?
शीतोष्णवप्रेभ्यस्तत्र सहत इति (५।२।१२२, वा) तद्विहितो भविष्यति ।

१५९ । दाघेट्सिग्दसदो रुः ।

दादिभ्यो रुः स्यात् । दारुर्दानशीलः । धारुः । सेरुः । शरुः । सरुः ।

१६० । सृघस्यदः क्करच् ।

एभ्यः क्करच् स्वात् । सृमरः । घृमरः । अमरः ।

१६१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ।

एभ्यो घुरच् स्वात् । भञ्जेः कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । स्वयं भङ्गुरं काष्ठम् ।
कथमनङ्गं मानभङ्गुरमिति भामहः (४०) ? तर्हि चिन्त्यम् । भासुरम् ।
मेदुरः पशुः ।

१६२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।

एभ्यः कुरच् स्वात् । विदुरो ज्ञाता । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तर्यभिधान-
मित्याहुः । (४१) स्वयं भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । कथं शुक्रमत्सरच्छिदु-
रवेति माघः ? करीन्द्रदर्पच्छिदुरं सृगेन्द्रमिति जाम्बवतीविजयकाव्ये
पाणिनिः (४२) ? संसारवन्धच्छिदुरान् द्विजातीनिति व्योषः ? तदेतच्
चिन्त्यम् ।

१६३ । इग्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्करप् ।

एभ्यः क्करप् स्वात् । इत्तरी । नखरी । जित्तरी । विस्त्तरी । अकर्म-
कादिधिः ।

(४०) "मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् । स मियासङ्गमोल्कणो सा सधो मनसः शुच"-
मिति भामहपद्यम् ॥ १ ॥

(४१) भञ्जे घुरञ् भिदिच्छिदिभ्यां कुरञ् कर्मकर्त्तरीति जयादित्यः । एतच्च भाष्यानुक्तम् । एवं च माघे
वियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरस्यादुरयाचितमङ्गना इति शब्दे कर्त्तरि प्रयोगः । अपिच करीन्द्रदर्पच्छिदुरं
सृगेन्द्रमिति रसज्ञाया इत्यं विदुरश्जिषामधमकरानित्यादिः कर्त्तरि प्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्त्तरि कृदिति
(१:४१६०) कर्त्तृशुक्तः प्रत्ययः यथोक्तत्वे कर्मकर्त्तार्येऽपि भवति । तस्यापि कर्त्तृत्वात् । एवञ्च स सुगुण-
कान्तालनसङ्गभङ्गुरैरिति माघप्रयोगः । सेलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हार इति रघुकार्ये ।

(४२) In quoting from the जाम्बवतीविजयकाव्ये, पुरुषोत्तम appears to have set
much value on the tradition that it had पाणिनि as its author. This is evident
from this and the quotation given in 2. 4. 74 by him. The writer of the जाम्बवती-
विजयकाव्य was indeed too clever and lucky. He had easily succeeded in palming
his book off under the name of the sage. Hence some undue regard was
paid to it by a few writers of the classical period.

१६४ । गत्वरश्च ।

निपात्यते ।

१६५ । जागरूकः ।

जागर्तृरूकः स्यात् । जागरूकः ।

१६६ । यजजपदशां यङः ।

एभ्यो यङन्तेभ्य उक्तः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्द्यूकः ।
वावदूकस्तूणादौ ।

१६७ । नमिकम्पिस्मप्रजसकमहिंसदीपो रः ।

एभ्यः सप्तभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कम्यः । स्मेरः । जसु प्रयत्ने । न
जस्यतीत्यजस्रा प्रवृत्तिः । यस्त्वजस्त्रं मुङ्क्त इति क्रियाविशेषणं सोऽव्ययमन्य
एव नित्यपर्यायः । कर्तृवाचिनोऽस्य क्रियाविशेषणत्वाननुपपत्तेः (43) । कस्त्रः ।
हिंस्रः । दीप्रः ।

१६८ । सनाशंसभिन्न उः ।

सन्नन्तादुः स्यात् । आशंसेर्भिन्नेश्च । चिकीर्षुः । पिपठिषुः । “आत्मनः
क्षेममाशंसुः” । भिन्नुः ।

१६९ । विन्दुरिच्छुः ।

इयं निपात्यते । विन्दुर्जाता । इच्छुः प्रसादम् । कथमन्त्याये विन्दुः ?
विदि अवयवे । औणादिकतः ।

१७० । क्याच्छन्दसि ।

१७१ । आह्वगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।

(क) भाषायां धाव्क्कञ्छजनिगमिनमिभ्यः । एभ्यो भाषायां किकिनौ
स्याताम् । लिट्कार्यश्च । दधिः । चक्निः । सस्त्रिः । जन्निः । जग्मिः । नेमिः ।

(ख) सहिवहिवलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वाच्यौ । सहादि-

(43) कथादित्यस्वजनं जुष्टोत्पुदाहत्याजसमिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वो रप्रत्ययानः क्रियासातत्वे वर्तत
इत्याह । इरदत्तमावबभटोजिप्रक्षतयचैवम् ।

यङन्तात् किकिनौ स्याताम् । त्रैलोक्यभारं सामहिः । वावहिः । चावलिः ।
पापतिः । नौग् (७।४।८४) नेष्टः ।

१७२ । स्वपिट्ठोर्नजिङ् ।

(क) धृषेच ।

एभ्यो नजिङ् स्यात् । स्वप्रक् । स्वप्रजौ । दृणक् । दृणजौ । धृणक् ।
धृणजौ ।

१७३ । शृवन्द्योराकः ।

आभ्यामाकः स्यात् । शराकः । वन्दाकः ।

१७४ । भियः क्रुकुकनौ ।

(क) क्रुकन्नपि ।

भियः क्रुकुकन्क्रुकनः स्युः । भीरुः । भीलुकः । भीरुकः ।

१७५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।

एभ्यः पञ्चभ्यो वरच् स्यात् । स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पिसृ गतौ ।
पेस्वरः । कस गतौ । विकस्वरः । कथमीश्वरी ? शोणादिको वरट् । (४४)

१७६ । यश्च यङः ।

यङन्ताद् याते वरच् स्यात् । यायावरोऽनिलयः ।

१७७ । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्रिप् ।

भ्राजाद्यष्टकात् तच्छीलादौ क्रिप् स्यात् । विभ्राजत इति विभ्राट् ।
विभ्राजौ । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् विद्युतौ । जर्क् जर्जौ ।
पूः पुरौ । जवते दीर्घश्च । जूः जुवौ । ग्रावस्तुत् । ग्रावस्तुतौ । पचेः पक् ।

१७८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

क्रिप् स्यात् । श्लोकवित् । भित् । श्लोकच्छित् । दृशिग्रहणाद् दीर्घा-

(४४) प्रसौद विभ्रेश्वरि पाहि विश्वं त्वमीश्वरी देवि चराचरस्मेति देवीमाहात्म्ये । ईश्वरीति शौणादिको
वरद्विषेक्षे । अतद्वितान् क्रीप् । पुंशोमादास्त्राया (४।१।४८) मिति क्रीप् इत्यन्ते । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
(२।४।७५) कनिप् । ततो वनो र वेति (४।१।७) क्रीत्रौ इत्यपरे । वरचि तु टाप् । तथाहि विन्यस्तमङ्गल-
महोषधिरौशराया इति भारविः ।

दिकञ्च । वाक् । शब्दप्राट् । परो व्रजेः षष्ठ्यपदान्ते (उण्, २।२।१०) । परिव्राट् ।
आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटपूः । शिल्-श्रीः । श्रियो । ध्यायनेर्दधाति वां
धीरिति भाष्यम् । गतं ताच्छीलिकैः ।

१७६ । भुवः संज्ञान्तरयोः ।

संज्ञायां भुवः क्तिप् स्यात् । पुनर्भूः । स्वयम्भूः वज्रा । आत्मभूः ।
अङ्गभूः । अन्तरे च । प्रतिभूरन्तरस्यः ।

१८० । विप्रसंभ्यो ङसंज्ञायाम् ।

भुवो विप्रसम्पूर्वाङ् ङुः स्यादसंज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । सभुः ।
संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् सम्भविता ।

(क) मितद्रादिभ्य उपसंख्यानम् । मितद्रुः । शतद्रुः । कृपां लातीति
कृपालुः । लज्जालुः । शं प्राप्नोतीति शम्भुः शिवः ।

१८१ । धः कर्मणि ट्ठन् ।

धेटो धाजो वा ट्ठन् स्यात् । धयति दर्शयति वा तामिति धात्री ।
आमलक्याः स्तनदायिन्या वा संज्ञा (45) ।

१८२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः

करणे ।

एभ्यस्त्रयोदशभ्यः करणे ङ्ठन् स्यात् । दान्ति तेन दातवम् । नेत्रम् ।
“सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन्” । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् ।
तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेद्वम् । पञ्चम् । दंष्ट्रा । नद्दी । सुखे दग्नेति
निरनुनासिकनिपातनाभ्यां टि दशनम् (46) । द्रुति तु दंष्ट्रेति । अजादि-
पाठाट् टावित्युक्तम् ।

१८३ । हलशूकरयोः पुवः ।

पुवः करणे ङ्ठन् स्यात् । पोत्रम् । हलस्य शूकरस्य वा मुखम् ।

१८४ । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इतः ।

एभ्य इतः स्यात् करणे । अरित्वं नोक्तावाहनम् । रिपुलवितो वाणः ।
धवित्वं व्यजनम् । सवित्वम् । खनिचम् । सहित्वम् । चरित्वम् ।

१८५ । पुवः संज्ञायाम् ।

पुव इतः स्यात् संज्ञा चेत् । पवित्वं कुणम् । (47)

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।

कर्त्तरि करणे च पुव इतः स्यात् । ऋषिः पवित्वम् (48) । अग्निः
पवित्वम् ।

१८७ । जीतः क्तः ।

जीतो धातोर्वत्तमाने क्तः स्यात् । मित्रः । क्षिण्यः ।

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।

इच्छाज्ञानपूजार्थेभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञां मतः । राजभिर्मन्यत
इत्यर्थः । वासरूपेण (३।१।८४) लङ्पि भवति । क्तव्युत्पुनस्खल्येषु वासरूप-
विधिर्नास्तीत्यत्र (प, ६८) व्युत्साहचर्यान् नपुंसकक्ते वासरूपविध्यभावः । एवं
राजामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । “न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्यम-
सुखं ते ।” एवं सतां विदितोऽवगतः । इह वर्त्तमानत्वेन भूतक्तस्य बाधन-
मिष्यते । तेन त्वया ज्ञातो मया र्चित इत्याद्यचिकिष्यमिति भागवृत्तिः । (49)

(47) अस्मौ कुत्र कुयो दर्भः पवित्रमथ कपृष्णमिवमत् । कालावनय—“वननगैर्भिर्ण साधं कौशं
विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विच्छेदं पवित्रं यव कुवचित्” ॥ इति ।

(48) अर्षिर्वेदमन्त्रः पाषमान्वादिः । तथाचोक्तमृषेर्देवनादिति ।

(49) तेनेत्यचिकारे (३।१।११२) उपजात इति (३।१।११३) समित्वाक्, आपकाज्, ज्ञानार्थेभ्यो भूतेऽपि
क्तः । नतु इच्छापूजार्थेभ्यः । अतः पूजितो यः सुरासुरैरित्यादयोऽपगन्धा इति भर्तृहरिहरदत्तादयः । आपकं
सामान्वापेलमिति लतुन्वासकारमेवेत्यादयः । एषां मते तु सेवतृसर्वं कथं तावत् वसामोऽविदिताः परैरिति
भारते विराटपर्वणि, जनैरविदतविभक्तो भवानौपतिरिति भारवेः, जनापिदितैर्भेदव्यलोकेरिति माघस्य,
कलहं स राममहितः कृतवानिति भटे, राजा हिमवतः सारो विज्ञातोऽस्य हिमाद्रिणेति काश्विदासस्य,
अनुपामचिवा गौडैस्तदिष्टं वन्यगौरवादिति दक्षिणस्य प्रयोगे न काव्यनुपपत्तिः ।

पूजार्थात् सतामर्चितः । सुराणां पूजितः । सताम् पूजितः । चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वाच्छीलितरचितकान्तव्याहृतदयितस्निग्धतुष्टचान्तरुष्टादिसिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च कर्मणिपादः ॥

अथ

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । उणादयो बहुलम् ।

वर्त्तमाने संज्ञायामुणादयः प्रत्यया बहुलं साधवः स्युः । उण् । कारुः । वायुः । एनुः । करेणुः । आलञ् । पातालम् । अलच् । मङ्गलम् ।

२ । भूतेऽपि दृश्यन्ते ।

भूतार्थेऽप्युणादयः साधवः स्युः । वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म । उक्तो वर्त्तमानः ।

३ । भविष्यति गम्यादयः ।

गम्यादयः षड् भविष्यदर्थे साधवः स्युः । ग्रामं गमी । आगामी । ग्रामगामी । प्रतियोगी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । भावी । भविष्यदधिकारः प्राग् घञः (३।३।१६) ।

४ । यावत्पुरानिपातयो लट् ।

यावत्पुरानिपातयो यौगि भविष्यति लट् स्यात् । यावद् भुङ्क्ते । “न गच्छामि पुरा लङ्गाम्” । निपातयोः किम् ? यावद् भोक्ष्यसे तावद् दास्यति ।

५ । विभाषा कदाकर्त्तृः ।

भविष्यदर्थे कदाकर्त्तृयोगे लङ् वा स्यात् । “कदा भवति मे प्रीतिः” ? कर्हि भवति मे धनम् ? पक्षे लुङ्लटौ ।

६ । किंवृत्ते लिप्सायाम् ।

किंवृत्तयोगे लिप्सायां लङ् वा स्यात् । कस्ते भिक्षां ददाति ? कस्त्वां

भोजयति ? वृत्तयहणं डतरडतमार्थम् । कतरो भिक्षां ददाति ? कतमो भोजयति । पचे लुङ्लटौ ।

७ । लिङ्प्रमानसिद्धौ च ।

अभीष्टादर्थस्य सिद्धौ गम्यमानायां लङ् वा स्यात् । यो दध्नीदनं ददाति स स्वर्गे गच्छति । पचे लुङ्लटौ ।

८ । लोट्प्रत्ययलक्षणे च ।

प्रेषादिलक्षणार्थाद् धातोर्लङ् वा स्यात् । उपध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं हन्तोऽधीष्व ।

९ । लिङ् चोर्द्धमौहर्त्तिके ।

ऊर्द्धमौहर्त्तिके भविष्यति लोट्प्रत्ययलक्षणार्थाद् धातोर्लिङ् लट् च स्यात् । सुहृत्सोपरि गुरुश्चेदागच्छति आगच्छेदागमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं हन्तोऽधीष्व ।

१० । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

धातोः तुमुण्वुलौ स्यातां क्रियार्थां चेत् क्रियोपपदं स्यात् । ओदनं भोक्तुं व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । भोजनार्था व्रजतिक्रियात्रोपपदम् (50) ।

(50) अत्र भाषावृत्तार्थविज्ञप्तौ हेतुविरः—“समानकर्तृकेषु तुमुन्निष्यते । अथ तु भिन्नकर्तृकेऽपि स्यादिति सन्निरिणी वस्तुं कुटीं घटयति । यद्वा मुनेन भोक्तुं मांसं क्रीणातीति ।”—whether a verb formed with तुमुन् must have the same subject as agrees with the principal verb of the sentence, is a disputed point. There are altogether five Rules in the अष्टाध्यायी for the provision of तुमुन्, viz :—(1) तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियावश्याम् (3.3.10) (2) समानकर्तृकेषु तुमुन् (3.3.158) (3) कालसमयवैलक्षण्ये तुमुन् (3.3.167) (4) शक्यवश्यान्नाघट्टर—अलभकमसहाहास्यार्थेषु तुमुन् (3.4.65) (5) पर्यातिवचनेष्वलमर्थेषु (3.4.66). Of these the last three do not obviously require the condition of समानकर्तृकता । The second rule is under the restriction of इच्छार्थेषु and it means इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् । यथा इच्छति वाञ्छति काङ्क्षति वटि कामयते अभिलषति वा भोक्तुम् । समानकर्तृकेषु किम् ? देवदत्तं सुज्ञानमिच्छति यद्वदत्तः । So some assert that in the case where the main root does not imply इच्छा, तुमुन् is admissible with its subject being other than that of the main verb. Hence ब्रह्मकर्तृ कर्तुं भवनामहं वृत्ते is the statement

११ । भाववचनाश्च ।

भावार्थाच्च वञ्चादयस्तुमुन्विष्ये स्युः । लाभाय स्थितः । भूतये धावति ।

१२ । अण् कर्मणि च ।

तुमुन्नये कर्मोपपदादण् स्यात् । शतुल्लावो व्रजति । गोदायो व्रजति ।

१३ । लृट् शेषे च ।

तुमुन्नये लृट् स्यात् । नटं द्रक्षामीति व्रजति । शेषे भविष्यन्मात्रे च । करिष्यति । पठिष्यति ।

१४ । लृटः सदा ।

लृटः स्थाने शब्दशानचौ वा स्याताम् । करिष्यति करिष्यते । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

१५ । अनद्यतने लुट् ।

भविष्यदनद्यतने लुट् स्यात् । श्वः कर्त्ता । परश्वो भोक्ता । इह त्वयं

given for अभिवाप in a वरण ceremony by अनिरुद्धभट्ट । काञ्चिदास has रत्नां यदि प्रेषितुं मन्त्रि कामः and यद्यर्चिता निरुद्धवाच्यशब्दान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः । भट्टि gives मुला विष्णुर्जगत्प्रदां गिरादं परिदेविनी । मत्वा कष्टयितं रामं सोमिनिं गन्तुं मैत्रिहत् । In the सुद्राराचस is न कोऽपि निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वातुमोद्यते (act v). सुपेणकविराज in his commentary on the काशिका grammar says :—कर्त्तुं वा कश्चिदन्वययति वसुमतौ दक्षिणं सप्ततन्तुमिलादि प्रयोगात् कर्त्तुंभेदेऽपि तुमो वाच्यत्वमिति निरूपयते । On the other hand रघुनन्दन (the आर्षभट्टाचार्य of Bengal) considered the समानकर्तृकत्व condition of तुमुन् as absolutely binding and changed the form of the statement as quoted above, sanctioned by अनिरुद्धभट्ट, to ब्रह्मकर्मकरणाय भवन्तमहं इत्ये । भट्टोजि, his grandson हरिदोचित and नारीश the pupil of हरिदोचित, all decide also for the समानकर्तृकत्व system of तुमुन्. Says भट्टोजि “तुमुन् श्रुत्वाविति (3. 3. 10) विधिरपि भिन्नकर्तृकेषु शेष्यते । पुनः भोजयितुमागच्छतीति वक्तव्ये पुत्रेण भोजनमित्यप्रयोगात् । सैयं व्यवस्था शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् बहुलग्रहणाद्वा सिद्धा ” (प्रौढमनोरमा). If so, why then समानकर्तृकेषु is applied only in 3. 3. 158 or given there at all ? हरि and नारीश explain it thus “समानकर्तृकत्वमिति स्पष्टार्थमेवेति भावः ।” So those who accept the समानकर्तृकत्व state of तुमुन् as binding, supply some suitable words to account for such applications as ब्रह्मकर्म कर्त्तुं भवन्तमहं इत्ये, e. g. ब्रह्मकर्म कर्त्तुं स्थितं भवन्मिति ।

नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधातीत्यद्यतनेऽपि कालविप्रकर्षादुपमानेनानद्यत-
नत्वमारोप्य लुङिति भाव्यस्थितिः । उक्तं भविष्यति ।

१६ । पदरुजविशस्पृशो घञ् ।

एभ्यो घञ् स्यात् । पद्यते गच्छतीति पादः । रोगः । विशः । स्पृशेरुप-
तापेऽभिधानम् । स्पृशः । अन्यत्र तु पचाद्यचि कम्बलस्पृशः । स्वरे भेदः ।

१७ । स स्थिरे ।

सर्त्तः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सारो मज्जा । चन्दनसारः ।
कार्यसारः ।

(क) व्याधिमध्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिभेदः । विसारो
मध्यः । सारो बलम् ।

१८ । भावे ।

भावे घञ् स्यात् । पाकः । रोगः ।

१९ । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

कर्मादावकर्त्तरि कारके घञ् स्यात् संज्ञायाम् । प्रास्यत इति प्रासः ।
प्रसेवः । आहरन्त्यस्मादित्याहारः । संज्ञाग्रहणं प्रायिकम् । तेनेहापि स्यात् ।
दायो दत्तः । लाभो लब्धः । अकर्त्तरि किम् ? मिषतीति मेषः । पचा-
द्यच् । स्वरे भेदः । इह दारजारौ कर्त्तरीति न वक्तव्यम् । दीर्यन्ते ते
दाराः । जीर्यन्ते तेन जार इति करणे सिद्धिरिति स्मृतिः । अतः परं
भावेऽकर्त्तरि च कारके विधानम् । तत्र तावदेरञ् (३।३।५६) ऋदोरपो
(३।३।५७) बाधकं घञमाह । तदयथा ।

२० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ।

धातुमात्राद् घञ् स्यात् परिमाणाख्या चेत् । एकस्तण्डुलनिश्चायः ।
द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कथं तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः ? पञ्चोपद्रवाः ? “नैकोऽपि
तव निश्चयः” इति ? पदसंस्कारपक्षे भविष्यति ।

२१ । इडञ्च ।

इडो घञ् स्यात् । अध्यायः । उपाध्यायः ।

(क) स्त्रियां वा ङीष्चनम् । उपाध्यायी उपाध्याया वा ।

(ख) शृणाते वायुवर्णनिष्ठतेषु घञ् वक्तव्यः । शारो वातः । शारः
शवलः । नीशारः प्रावरणम् ।

२२ । उपसर्गे रुवः ।

प्रादौ रौतेर्घञ् स्यात् । उपरावः । संरावः । विरावः ।

२३ । समि युद्दुवः ।

एभ्यः समि घञ् स्यात् । संयावः । संद्रावः । संदावः । समोऽन्यत्र
यवः । प्रयवः । उपयवः । निद्रवः ।

२४ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग ।

एभ्योऽप्रादौ घञ् स्यात् । आयः । नयनं नायः । भावः । कथं प्रभावः ?
पश्चात् समासेन ।

२५ । वौ क्षुश्रुवः ।

क्षुश्रुभ्यां वौ घञ् स्यात् । विक्षावः । विश्रावः ।

२६ । अवोदोर्नियः ।

अवे उदि च नियो घञ् स्यात् । अवनायः । उन्नायः । कथमवनयोन्नयौ ?
बाहुल्यात् । रावप्रभावगर्भस्ताववत् ।

२७ । प्रे द्रुस्तुवः ।

एभ्यः प्रे घञ् स्यात् । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः ।

२८ । निरभ्योः पूल्वोः ।

निष्पुभिलूभ्यां घञ् स्यात् । निष्पावः । अभिलावः ।

२९ । उन्नगो र्गः ।

उन्नगो र्गृणाते र्घञ् स्यात् । उद्गारः । निगारः ।

३० । कृ धान्ये ।

धान्यविषये उन्नयोः किरते घञ् स्यात् । उत्कारो धान्यानाम् ।
निकारः । धान्ये किम् ? पुष्पनिकरः ।

३१ । यज्ञे समि स्तुवः ।

यज्ञविषये संस्तौते घञ् स्यात् । संस्तावश्छन्दोगानाम् । यज्ञविषये
किम् ? “गुणाः प्रियत्वेऽधिक्यता न संस्तवः” ।

३२ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।

यज्ञादन्यत्र प्रस्तृणाते घञ् स्यात् । पुष्पप्रस्तारः । अयज्ञे किम् ? वहिष्-
प्रस्तारः । व्रीहिप्रस्तारः ।

३३ । प्रथने वावशब्दे ।

वौ स्तृणातेः प्रथने घञ् स्यात् । प्रथनं विस्तीर्णता । वारिविस्तारः ।
अशब्दे किम् ? वाग्विस्तारः ।

३४ । छन्दोनाम्नि च ।

वृत्तनाम्नि विस्तृणाते घञ् स्यात् । विष्टारपङ्क्तिर्नामच्छन्दः । छन्दो-
नाम्नि चेति (८।३।८४) पत्वम् ।

३५ । उदि ग्रहः ।

उदि ग्रहे घञ् स्यात् । उदग्राहः ।

३६ । समि मुष्टौ ।

मुष्टौ संग्रहे घञ् स्यात् । अहो मज्जस्य संग्राहः । मुष्टेर्दाढ्यामित्यर्थः ।
अन्यत्र संग्रहः ।

३७ । परिन्योनीणो द्यूताभेषयोः ।

द्यूते परिनीजोऽभेषे (५१) नीणो घञ् स्यात् । “परिणायसु शाराणां
न्यायः स्थित्यनतिक्रमः ।”

(५१) भेष चलने । भेषणं भेषणलनम् । अभेषोऽपचलनम् । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरण-
मिति यावत् ।

३८ । परावनुपालय इणः । (52)

परिपूर्वादिणः परिपाठ्यां घञ् स्यात् । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।
अनुपालये किम् ? कालविपर्ययः ।

३९ । व्युपयोः श्रुतेः पर्याये ।

व्युपयोः श्रुतेर्घञ् स्यात् । तवाद्य विशायः । ममोपशायः । पर्याय-
शयनमित्यर्थः ।

४० । हस्तादाने चेरस्तेये ।

सामीप्यगतौ चिञो घञ् स्यात् । पुष्पप्रचायः । फलोच्चायः । फलो-
पचायः । हस्तादाने किम् ? लगुडेन पुष्पप्रचयः । अस्तेये किम् ? उच्चाये
चौर्येण पुष्पोच्चयः । पुष्पप्रचयः ।

४१ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वेदेष्ट कः ।

एष्वर्थेषु चिञो घञ् स्यात् । आदेश कः । निकायो गृहम् । निकायो-
ऽग्निः । निचित इत्यर्थः । कायो देहः । उपसमाधानं राशीकरणम् । गोमय-
निकायः । काष्ठनिकायः । (53)

४२ । संचे चानौत्तराधर्ये ।

प्राणिनां समुदायः सङ्घः । सङ्घे चिञो घञ् स्यात् । आदेश कः ।
भिक्षुनिकायः । “सृग्याः शत्रुनिकायानाम् ।” अनौत्तराधर्यं किम् ?
शूकरनिचयः ।

४३ । कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम् ।

परस्परकरणे धातोः स्त्रियां भावे णच् स्यात् । “व्याक्रोशीं विदधते ।”
“व्यावहासीमनाश्रितैः ।” णचः स्त्रियामञ् (५।४।१४) । बाहुल्यात् कचिद्
बाधकविषयेऽपि । व्यावचोरी । “व्यालुचीमभिसरणम्लहामदीव्यन् ।”

(52) क्रमप्राप्तञ् लङ्गनमुपालयः ।

(53) चः क इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगर्थम् । यङ्लुगनेऽप्यादेरिव यथा स्यात् । चनञ्-
स्त्राभासञ्च चोभयोर्मां भूदिति यथा गोमयनिकेचायः । गोमयानां पुनः पुनाराशीकरणमित्यर्थः ।

४४ । अभिविधौ भाव इनुण् ।

भावे ऽभिध्यासौ धातोरिनुण् स्यात् । सांराविणम् । सांकूटिनम् ।
अस्मिनुण (५।४।१५) इति स्वार्थेऽण् ।

४५ । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ।

अवे नौ च ग्रहेर्घञ् स्यादाक्रोशयेत् । अवग्राहः । निग्राहस्ते त्वल
भूयात् ।

४६ । प्रे लिप्तायाम् ।

लिप्तायां प्रग्रहेर्घञ् स्यात् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी । (54)

४७ । परौ यज्ञे ।

यज्ञे परिग्रहेर्घञ् स्यात् । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञविशेषः ।

४८ । नौ वृ धान्ये ।

नौ वृधातोर्घञ् स्यात् । नीवारा व्रीहयः ।

४९ । उदि श्रयतियौतिपूद्रवः ।

एभ्य उदि घञ् स्यात् । उच्छायः । उदयावः । उत्पावः । उद्द्रावः ।

५० । विभाषाऽडि रुमुवोः ।

रुमुभ्यामाडि घञ् स्यादा । आराव आरवो वा । “दूराप्लावं हनूमन्तं
रामः प्रोचे गजाम्बुवः ।”

५१ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।

वृष्टिनिरोधे ऽवग्रहो घञ् स्यादा । अवग्राहोऽवग्रहो वा मेघस्य ।

५२ । प्रे वणिजाम् ।

वणिजां तुलासूत्रे वाचे प्रग्रहेर्घञ् स्यादा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५३ । रश्मौ च ।

रश्मिरज्ञादिविधारणरज्जुः । तत्र प्रग्रहे घञ् स्यादा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५४ । ढणोतेराच्छादने ।

आच्छादनेऽस्माद् घञ् स्याद्वा । प्रावारो वस्त्रम् । “विन्ध्यस्य प्रवरो घनः ।”

५५ । परौ भुवोऽवज्ञाने ।

परिभुवस्तिरस्कारे घञ् स्याद्वा । परिभावः । पचे ऽप् । परिभवः ।
उक्तो घञ् ।

५६ । एरच् ।

इवर्णान्ताद् घञपवादोऽच् स्यात् । चयः । शिलोच्चयः । जयः । व्ययः ।
प्रणयः । प्रशयः ।

(क) अज्विवौ भयादीनामुपसंख्यानम् । क्लीवे । क्तादिवाधनार्थम् ।
भयम् । वर्षम् । वासरूपेण (३।१।८४) क्तादयोऽपि भवन्ति । भीतं शिशुना
वृष्टं देवेन वर्षणं मेघस्येति भागवत्तिः ।

५७ । ऋदोरप् ।

ऋकारान्तोवर्णाभ्यामप् स्यात् । कृ करः । तृ तरः । भृ भरः । गृ गरः ।
शृ शरः । प्रतरः । प्रदरः । सङ्गरः । सुञ् सवः । स्तवः । भवः । सम्भवः ।
लवः । पवः । ऋदिति दकारोऽयमुच्चारणार्थः । नैष तकार इति भाष्यम् ।

५८ । गृहृष्टनिश्चिगमश्च ।

(क) वशिरण्योश्च । एभ्योऽप् स्यात् । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चिग्रहणं
स्वरविशेषार्थम् । निचयः । गमः । वशः । रणः । बहुलाधिकारात् स्वर्यं-
ग्राहः (५५) ।

(ख) स्यान्नापाव्यधिहिनियुधिभ्यो घञर्थे कः । प्रस्थः । प्रस्त्रः । प्रपि-
वन्त्यस्यां प्रपा । आविधः । विघ्नः । आयुधम् ।

५९ । उपसर्गेऽदः ।

अस्तेः प्रादावप् स्यात् । विघसः । प्रघसः । संघसः । उपसर्गे किम् ?
घासः ।

६० । नौ ण च ।

नावत्तेरप् स्यात् । णच । निघसः । न्यादः ।

६१ । व्यधजपोरनुपसर्गे ।

आभ्यामप्रादावप् स्यात् । व्यधः । जपः । प्रादौ तु आभ्याधः । उपजापः ।

६२ । स्वनहसो वा ।

आभ्यामप्रादावप् वा स्यात् । स्वनः स्नानः । हसो हासः (५६) ।

६३ । यमः समुपनिविषु च ।

अप्रादाविषु च यमोऽव् वा स्यात् । यमो यामः । संयमः संयामः ।
उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः ।

६४ । नौ गदनदपठस्वनः ।

एभ्यो नौ वा स्यादप् । निगदो निगादः । निनदः निनादः । निपठः
निपाठः । निस्वनः निस्नानः ।

६५ । कणो वीणायाञ्च ।

कणोऽप्रादावप् वा स्यात् । कणः क्राणः । नौ च । निक्कणः निक्काणः ।
वीणाविषये च । प्रक्काणः प्रक्कणो वा वीणायाः ।

६६ । नित्यं पणः परिमाणे ।

अत्र पणो नित्यमप् स्यात् । शाकपणः । परिमितो मुष्टिः । “नराः
चीरपणा इव ।”

६७ । मदोऽनुपसर्गे ।

अप्रादौ मदोऽप् स्यात् । विद्यामदः । धनमदः । बाहुल्यान्मादः ।

६८ । प्रमदसम्मादौ हर्षे ।

एतावत्र निपात्येते । प्रमदः । सम्मदः ।

६६ । समुदोरजः पशुषु ।

समुत्पूर्वादजोऽप् स्यात् । हस्तिनां समजः संघः । अश्वानामुदज उद्-
गमनम् । पशुषु किम् ? विप्रसमाजः ।

७० । अक्षेष्णु ग्लहः ।

अक्षेष्णु ग्लहो निपात्यते । अन्यत्र ग्रहः ।

७१ । प्रजने सत्तैः ।

प्रजने प्रथमगर्भाधाने सत्तैरप् स्यात् । उपसरः ।

७२ । ह्रः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु ।

एषु ह्रयतेरप् स्यात् संप्रसारणञ्च । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः ।

७३ । आङि युङ्घे ।

आङि ह्रयतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च । आहवो युङ्घम् ।

७४ । निपानमाहावः ।

आहावो निपात्यते निपानञ्चेत् ।

७५ । भावेऽनुपसर्गस्य ।

अप्रादौ भावे ह्रयतेरप् स्यात् । “कुर्वन्तो हवमाप्तानाम् ।”

७६ । हनश्च वधः ।

भावे हनोऽप् स्याद् वधादेशश्च । वधः । चकाराद् वजपीथ्यते । घातः ।

७७ । मूर्त्तौ घनः ।

हन्तेः काठिन्येऽप् स्यात् । घनादेशश्च । लोहघनः । अभ्रघनः । कथं
घनं दधीति ? अमेदोपचारात् ।

७८ । अन्तर्घणो देशे ।

अथमभ्यन्तरदेशे स्यात् । णत्वञ्छेप्यते । तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन्निति भट्टिः ।

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

एतो गृहेकदेशे स्याताम् ।

८० । उदघनोऽत्याधानम् ।

निधाय तच्चते यत्र काष्ठे काष्ठं स उदघनः ।

८१ । अपघनोऽङ्गम् ।

अयमङ्गे स्यात् । “वृणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् ।”

८२ । करणेऽयोविदुषु ।

एषु हनः करणेऽप् स्यात् । घनादेशश्च । अयोघनः । विघनः । द्रुघनः । कुठारः । णत्वे द्रुघण इति केचित् ।

(क) स्त्रियां खलनौ विप्रतिपेधेन । अयोहननी । द्रुहननी । विहननी ।

८३ । स्तम्बे क च ।

स्तम्बे हनः कः स्यात् । “सा स्तम्बघ्नपदव्यासान् ।” चकारादप् च । स्तम्बघनः ।

८४ । परौ घः ।

करणे परौ हन्तेरप् स्यात् । घादेशश्च । परिघः ।

८५ । उपघ्न आश्रये ।

अयमत्र निपात्यते ।

८६ । संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ।

गणे संघः प्रशंसायामुदघः स्यात् ।

८७ । निघो निमित्तम् ।

परिमितं निघः स्यात् । निघा वृक्षाः । उक्तोऽप् ।

८८ । ङितः क्तिः ।

धातोर्ङुकारानुबन्धात् क्तिः स्यात् । क्लेमम् नित्यम् (४।४।२०) । कृत्रिमम् । क्रीत्रिमम् । लब्धिमम् । श्रुत्रिमम् । पक्तिमम् ।

८९ । दितोऽयुच् ।

दुकारानुबन्धादयुच् स्यात् । न द्युः । वमयुः । भ्राजयुः । विषयुः ।

६० । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।

एभ्यो भावेऽकर्त्तरि च कारके नङ् स्यात् । यज् । याच्ञा । यज् । विभ्रः । प्रभ्रः । प्रभ्रे चासवकाल (४।२।११७) इति ज्ञापकात् संप्रसारणाभावः । रच्ञः ।

६१ । स्वपो नन् ।

अस्मान्नन् स्यात् । स्वप्नः ।

६२ । उपसर्गे घोः किः ।

प्रादौ दाधाभ्यां किः स्यात् । आदिः । ओधिः । निधिः । प्रधिः । अन्तर्धिः । प्रणिधिः । बाहुल्यात् कर्त्तरि विधिः ।

६३ । कर्मण्यधिकरणे च ।

आधारे कर्मोपपदाद् घोः किः स्यात् । जलधिः । वारिधिः । ओषधिः । बालधिः ।

६४ । स्त्रियां क्तिन् ।

स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके धातोः क्तिन् स्यात् । श्रितिः । चितिः । सिद्धिः । नीतिः । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । भूतिः । सूतिः । कृतिः । ऋद्धिः । सृष्टिः ।

(क) ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कौर्ण्णिः । गौर्णिः । लूनिः । धूनिः ।

(ख) क्तिन्वादिभ्यः । आवादेर्गुरोश्च ह्रस्व (३।३।१०२) इत्यपवादः क्तिन् स्यात् । आसिः । दीप्तिः । राद्धिः । साद्धिः । प्रशस्तिः । बाहुल्याच्छास इत्वं नास्ति । शास्तिः ।

(ग) ग्लान्ताज्याहाभ्यो निः । एभ्यो निः स्यात् । ग्लानिः । स्नानिः । ज्ञानिः । हानिः ।

(घ) सम्पदादिभ्यः क्तिप् । सम्पत् । प्रतिपत् । विपत् । संवित् । वेत्येव । क्तिवपोथते । सम्पत्तिः । प्रतिपत्तिः । विपत्तिः ।

६५ । स्थागापापचो भावे ।

एभ्योऽङपवादः क्तिन् स्यात् । प्रस्थितिः । सङ्गीतिः । प्रगीतिः । आपीतिः । पक्तिः । कथमास्था व्यवस्येति ? अभिधानप्रामाण्यात् । (५७)

(५७) वस्तुतस्तु पूर्वोपरावरदन्विणोत्तरावरणि व्यवस्थायामसंज्ञाया (१।१।३४) मिति ज्ञापकात् ।

६६ । मन्वे वृषिषपचमनविदभूवौरा उदात्तः ।

द्वान्दसम् ।

६७ । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकौर्त्तयश्च ।

वेजादेः षड्मी निपात्यन्ते ।

६८ । व्रजयजोर्भावे क्वप् ।

आभ्यां भावे क्वप् स्यात् । व्रज्या । प्रव्रज्या । इज्या । बाहुल्यादिष्टिः ।

६९ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्शौडभृजिणः ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां क्वप् स्यात् । भावाधारकरणेष्वभिधानम् । समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । बाहुल्यात् समस्येत्येके । कथं भृतिर्मतिरासूतिरिति ? निपातनादिति न्यासकृत् ।

१०० । कृजः श च ।

कृजः शः स्यात् क्वप् च । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् कृतिः ।

१०१ । कृच्छा ।

भावे निपात्यते । कर्मणि कृत्तिनि इष्टिः ।

(क) परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्याजागर्याजागराणाम् । शप्रत्यये एषां षष्ठां निपातनं कर्त्तव्यम् ।

१०२ । अ प्रत्ययात् ।

प्रत्ययान्ताद् धातोरः स्यात् । ततष्टाप् । चिकीर्षा । तिष्ठासा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । चंक्रमा । सेमिचा । कण्डूया ।

१०३ । गुरोश्च हलः ।

गुरुमतो हलन्तादः स्यात् । शिञ्चा । भिञ्चा । ईञ्चा । प्रतीञ्चा । व्यतीञ्चा । ऊञ्चा । बाहुल्यादूढिः । चकाराच्छोभा ।

१०४ । षिट्भिदादिभ्योऽङ् ।

षितो भिदादिषाङ् स्यात् । पचा । वपा । ऋट्शोरङि गुणः (७।४।१६)

जरा । घटा । व्यथा । जटा । बाहुल्यादुपलब्धिः । भिदादेस्त्वभिधानं
स्मरन्ति । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । अर्त्तेरङ्गि कृते गुणे (७।४।१६)
निपातनाद्दीर्घः । आरा शस्त्रशाम् । ऋतिरन्या । एवं कारा बन्धनालये ।
तारा नक्षत्रे । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । बाहुल्यादसिधारा । लिखेर्गुणे पक्षे
रत्वञ्च । लेखा रेखा । क्रपेः संप्रसारणञ्च । कृपा । गुहा । पृच्छा । मृजा ।
रजा । विदा । भिदादिराकृतिगणः ।

१०५ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।

ख्यन्तेभ्य एभ्योऽङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्भा । चर्चा ।

१०६ । आतश्चोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादावङ् स्यात् । प्रमा । प्रतिमा । प्रधा । सपधा । प्रभा ।
प्रतिभा । अदन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिः । अद्वा । अन्तर्धा । बाहुलकात् क्तिन् ।
प्रमितिः ।

१०७ । ख्यासश्चन्यो युच् ।

ख्यन्तादामेः अन्वेञ्च युच् स्यात् । भावना । दापना । दीपना ।
कारणा । भूषणा । कामना । चोदना । उपासना । अन्वना । बाहुल्यात्
पाचयतेः पाक्तिः ।

(क) घट्टिवन्दिदिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् । घट्टना । वन्दना ।
वेदना ।

(ख) इपेरनिच्छार्थस्य । अन्वेषणा ।

(ग) परीर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।

१०८ । रोगाख्यायां श्वल् बहुलम् ।

रोगे गम्ये बहुलं श्वल् स्यात् । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका ।
प्रस्कन्दिका । नच भवति । शिरोऽर्त्तिः । अर्हेः क्तिन् ।

(क) धात्वर्थनिर्देशे श्वल् वक्तव्यः । आसिका । आशिका । शायिका ।

(ख) इक्श्रुतिपौ धातुनिर्देशे । पचिः । याचिः । यातिः । करोतिः । यजिर्दपेरित्युच्चारणार्थ इकारः ।

(ग) वर्णान् कारः । अकारः । आकारः । औकारः । ककारः । ओङ्कारः । उङ्कारः । एवकारः । फट्कारः । शीत्कारः । फुत्कारः । थुत्कारः । एवकारादौ घञन्तेन समास इत्यन्ये ।

(घ) रादिफः । रेफः ।

(ङ) मत्वर्थच्छः । मत्वर्थीयः । बाहुल्यादभस्यापि यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः ।

(च) इजजादिभ्यः । आजिः । आतिः । आटिः ।

(छ) इक् कृष्यादिभ्यः । कृषिः । गिरिः । सर्वोऽयं बहुलप्रपञ्चः ।

१०६ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि धातोर्ध्वल् स्यात् । पुष्पभञ्जिका शालभञ्जिका नाम क्रीडा ।

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ् ण्वुलौ वा स्याताम् । कां त्वं कारिमकार्पीः कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा । सर्वां कारिमकार्थम् । कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा । एवं स्थायिं स्थितिं स्थायिकां वा ।

१११ । पर्यायार्हणीत्यत्तिषु ण्वुच् ।

धातोरेष्वर्थेषु ण्वुच् स्यात् । भवतः शायिका । “अहं पर्यायसंप्राप्तो कुर्वे प्रायोपवेशिकाम्” । चर्हसि त्वमिच्छुभञ्जिकाम् । धारयसि मे तिल-मोदकखादिकाम् । उत्पन्ना मे पयःपायिका ।

११२ । आक्रोशे नञप्रतिः ।

शपे नञुपपदादनिः स्यात् । “तस्याजननिरेवासु जननीक्लेशकारिणः” । “अभवनिरसु तदा मनोभवस्व” । भावेऽकर्त्तरि च कारके स्त्रियाच्चेति निवृत्तम् ।

११३ । कृत्यल्युटो बहुलम् ।

धातोर्लुट् कृत्याय बहुलं कर्त्तादौ स्युः । कर्त्तरि । लोचनलोभनीया गन्धपङ्क्तिः । करणे । स्नानोयं चूर्णम् । सम्प्रदाने । दानीयो मिदुः ।

आधारे । शयनोयं कटित्वम् । रमणीया वापी । रम्यसुद्यानम् । तिष्ठन्त्य-
स्मिन् स्थेयः । लुपट् कर्त्तरि । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कर्मणि । अवसेचनो
वचः । राजभोजनाः शालयः । अपादाने । प्रपतनमित्यादि ।

११४ । नपुंसके भावे क्तः ।

क्तीवे भावे क्तः स्यात् । हसितं भिक्षोः । गतं विप्रस्य ।

११५ । लुपट् च ।

क्तीवे भावे लुट् स्यात् । करणम् । गमनम् । हरणम् ।

११६ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरमुखम् ।

द्वेष्टक्कर्मोपपदालुपट् स्यान्नपुंसके भावे । पयःपानं भुजङ्गानां सुखम् ।
गुह्यभोजनं भिक्षोः सुखम् । नित्यसुपपदसमासः । विशेषणं किम् ? कण्ट-
कानां मर्दनं कण्टकमर्दनं दुःखम् ।

११७ । करणाधिकरणयोश्च ।

अनयोर् लुपट् स्यात् । देहव्रधनः खड्गः । उपमानं मुखस्त्रेन्दुः । आधारे ।
राजधानी । वार्धानी । गोदोहनी स्याली । ओदनपचनः कटाहः । व्रीहि-
भरणः कुसूलः । करणाधिकरणयोर्विधानं मा खतः । (३।३।१२६) ।

११८ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।

पुंसि नास्ति प्रायेण घः स्यात् । करणे । दन्तच्छदः । कुर्वन्त्यनेन करः ।
गरः । आधारे । आकरः । आलयः । परिसरावसरावतैव ।

११९ । गोचरसञ्चरवह्व्रजव्यजापणनिगमाश्च ।

समेते घान्ता निपात्यन्ते । चकारादाद्भयतेऽनेनाद्भयः ।

१२० । अवे तृस्वोर्ध्वञ् ।

अवे आभ्यां घञ् स्यात् । अवतारः । अवस्तारः ।

१२१ । हलश्च ।

हलन्ताद् घविषये घञ् स्यात् । लेखः । वेदः । वन्धुः । अपामार्गः ।
भ्रज्यतेऽनेन भर्गः । प्रायेणेत्येव । निकषः ।

१२२ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ।

पङ्क्तिमे घविषये घञन्ता निपात्यन्ते । अधीयतेऽत्राध्यायः । निपूर्वादिणो नीयतेऽनेन न्यायः ।

१२३ । उदङ्कोऽनुदके ।

अयमत्र निपात्यते । दृतोदङ्गः । नेङ् । जलोदञ्चनः ।

१२४ । जालमानायः ।

आनायः स्याज्जालञ्चेत् ।

१२५ । खनो घ च ।

खनो घञ् स्याद् घञ् । आखन्यतेऽनेनाखानः । आखनः । इहाखाखनि-
कादयस्त्वौणादिकाः । करणाधिकरणयोरिति (३।३।११७) निवृत्तम् ।

१२६ । ईषद्दुःसुषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल ।

एषु धातोः खल् स्यात् । कृच्छेन क्रियतेऽसौ दुष्करः । दुर्लभः ।
अकृच्छेण क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषत्करः । सुभोजः । सुबोधः । सुभेदः ।
सुलभः ।

१२७ । कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ।

कर्त्तरि भुवः कर्मणि कृज स्तथा खल् स्यात् । चुरर्थेऽभिधानम् ।
दुराढाश्वत्तेन । सुराजश्वत्तेन । ईषदाढाङ्कर स्त्वया पुनः । सुपण्डितङ्करः
शिष्यः । गतित्वेऽपि सुदुरोरत्र धातोः प्राक् प्रयोगो (१।४।८०) न भवति ।
खलः खित्करणात् ।

१२८ । आतो युच ।

आदन्तात् खल्विषये युच् स्यात् । सुपानं पयः । दुरुपस्थानो गुरुः ।
दुर्दाना गौः । दुर्घाना गौः ।

१२९ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।

१३० । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

छान्दसे सूत्रे ।

(क) भाषायां शासियुधिष्ठिगिष्टिपिष्टिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् ।
दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः (५८) । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । सुयोधनः
सुदर्शनः । सुमर्षणः ।

१३१ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवत् प्रत्ययो वा स्यात् । कदा
त्वमागतः । अयमहमागच्छामि । कदा यास्यसि ? एषोऽहं गच्छामि ।
यान्तं मां विहीत्वर्थः । पक्षे यथाप्राप्तञ्च ।

१३२ । आशंसायां भूतवच्च ।

आकाङ्क्षायां भविष्यति वर्तमानवद् भूतवच्च प्रत्ययो वा स्यात् । उपाध्याय-
वेदागच्छति आगत आगमिष्यति आगन्ता आगच्छेद् आगमद् वा एते कृन्दो-
ऽधीमहे अध्वगीष्महि । पक्षे लृङ्लुटौ । एवं “सौमित्रे मामुपायंस्थाः ।”
“मामुपायंस्त रामिति” । अथास्यापवादद्वयमाह ।

१३३ । क्षिप्रवचने लृट् ।

क्षिप्रार्थयोगे लृट् स्यात् । स चेत् क्षिप्रमायास्यति त्वरितमध्येथे ।

१३४ । आशंसावचने लिङ् ।

वाञ्छार्थयोगे लिङ् स्यात् । स चेदागच्छेत् कामये युक्तोऽधीयीय ।
“आशंसा न हि न प्रेते जीवेन दशमूर्धनि” ।

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।

भूतभविष्यदनद्यतने लृङ्लुटावुक्तौ । तौ तु निषिध्येते क्रियासातत्ये
सामीप्ये च । यावज्जीवं मृगमन्त्रमदाद् दास्यति च । सामीप्ये । अनन्तरायां
पौर्णमास्यां गुरुर्धर्ममवोचत् । आगामिन्यां वक्ष्यति ।

१३६ । भविष्यतिमर्थ्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

मर्थ्यादोक्ताववरभागे भविष्यति नानद्यतनवत् स्यात् । योऽयमा पर्वताद्
गन्तव्यः पन्थास्तस्य यदवरं नद्यास्तत्र तिलौदनं भोक्ष्यामहे ।

(५८) कथं कालो करालवज्रात्तदुद्देश्येऽशनीक्यतेति दीवीमाहात्म्ये ? “न शास्त्रमतुषर्गणे खतना कथयः
किञ्च ।” दर्शयन्नेन प्रादिसनासी वा ।

१३७ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ।

कालविभागे च पूर्ववन्नानद्यतनवत् स्यात् । आगामिवत्सरस्य यद्वरं
वैशाख्यास्तत्र गयां यास्यामः । अहोरात्रसम्बन्धिनि तु कालविभागे ।
आगामिनि मासे पञ्चदशरात्रादवरन्निन् महाबोधं गन्तामः ।

१३८ । परस्मिन् विभाषा ।

परस्मिन् कालविभागे भविष्यति नानद्यतनवद्वा स्यात् । आगामि-
वत्सरस्यायहायस्याः परस्मिन् धर्मं श्रोष्यामि श्रोतास्मि वा ।

१३९ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

हेतुहेतुमदादौ लिङ्विषये क्रियातिपाते भविष्यति लृङ् स्यात् । यदि
वर्षसहस्रमत्रीविष्यं तदा पुत्रशतमजनयिष्यम् ।

१४० । भूते च ।

भूते च पूर्ववन्नृङ् स्यात् । यदि शिलाः कीमला अभविष्यंस्तदा
क्रोष्टुभिरेवाभक्षयिष्यन्त ।

१४१ । वोतापरोः ।

उतापिशब्दात् (३।३।१५२) प्राग् भूते लृङ् वा स्यादित्यधिक्रियते ।

१४२ । गर्हायां लङ्पिजात्वोः ।

कालसामान्ये जात्वपियुक्ताद् धातो लृङ् स्यान्नन्दा चेत् । अपि स-
भवाञ् शूद्रं याजयति ? “मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास्वं तानप्यनुमत्यसे” ।

१४३ । विभाषा कथमि लिङ् च ।

कथयुक्ताद् गर्हायां लिङ् लृङ् च वा स्यात् । स कथं शूद्रं याजयेत्
याजयति वा ? पचे याजयिता याजयिष्यति अयोयजत् याजयाञ्चकार वा ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् । अयाजयिष्यत् । “कानुत्स्य दयितां साध्वीं
त्वमाशङ्कियथाः कथम्” । भविष्यति तु लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सर्वत्रात्र प्रकरणे नित्यो लृङ् बोध्यः ।

१४४ । किंवृत्ते लिङ्लृटौ ।

किंवृत्तयोगे गर्हायां लिङ्लृटौ स्याताम् । सर्वलकाराणां बाधा ।
को नाम कतरो नाम शूद्रं याजयेद् याजयिष्यति वा ?

१४५ । अनवक्लृप्तमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।

अथवाचमयोर्योगेऽकिंवृत्तेऽपि लिङ्लृटौ स्याताम् । नावकल्पयामि
सभवान् इस्तिरयं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहीष्यति वा । न अदधे न चमे
दुर्जनः प्रतिष्ठां लभेत लप्स्यते वा ।

१४६ । किंकिलास्यर्थेषु लृट् ।

किंकिलास्यर्थयोगे लृट् स्यात् । किंकिल सभवान् सुरां पास्यति ।
“किं क्रमिष्यति किलैष वामनः” । अस्ति नाम शूद्रो वेदं व्याख्यास्यति ।
न अदधे न चमे ।

१४७ । जातुयदोर्लिङ् ।

१४८ । यच्चयत्रयोः ।

(क) यदायद्योश्च । जातुयदयदायदियच्चयत्रोपपदे लिङेव स्यात् ।
“न पृथग्जनवज्जातु प्रमुह्येत् पण्डितो जनः” । “नावकल्पामिदं ग्वायेद् यत्
लक्ष्मेषु भवानपि” । यदा भवद्विधः शूद्रं याजयेदित्यादि ।

१४९ । गर्हायाच्च ।

यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । “यच्च यत्र भवान् सीदेन्महन्नि-
स्तद् विगर्हितम् ।”

१५० । चित्तौकरणे च ।

आद्यर्थे च पूर्ववन्निङेव स्यात् । “आद्यर्थे यच्च यत्र त्वां प्रब्रूयाम वयं
हितम् ।”

१५१ । शेषे लृङ्यदौ ।

यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तस्मादुपपदादाद्यर्थे लृङेव स्यात् । अद्भुतमन्यो

नाम गिरिमारोह्यति । वधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदौ किम् ? चित्रं नाम यदि स भुञ्जीत ।

१५२ । उतापगोः समर्थयोर्लिङ् ।

वाढ्यार्थयोरुताप्योर्योगे लिङेव स्यात् । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् ।

१५३ । कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।

इच्छाप्रकाशने सर्वलकारापवादो लिङेव स्यात् । कामो मे नृणयाद् भवान् । अकच्चिति किम् ? कच्चिज्जीवति ते पिता ? अयं विधिनोपपदाश्रयः । कामप्रवेदनस्य गम्यमानतयाभ्युपगमात् । इच्छार्थेषु लिङ्लोटविच्छेद (३१३।१५७) तूपपदाश्रय इत्यनयोर्भिन्नविषयता । यत् पुनरत्र सूत्रे कामो मइति प्रयोगः स गम्यमानार्थस्त्वैव स्पष्टार्थो बोद्धव्यः ।

१५४ । सम्भावनोऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ।

अलमिति चेत् सम्भाव्यतेऽलञ्च न प्रयुज्यते तदा धातोर्लिङेव स्यात् । अपि शिरसा गिरिं भिन्द्यात् । अलमिति किम् ? विदेशस्यः प्रायेणायास्यति । अलंयोगे तु । अलं हस्तिनं हनिष्यति ।

१५५ । विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ।

अनन्तरोक्तो लिङ् सम्भावनवाचिधातूपपदे वा स्यात् । सम्भावयामि स भुञ्जीत । स भोक्ष्यते वा । अयदि किम् ? अहधे यत् स भुञ्जीत ।

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

हेतुहेतुफलार्थाद् धातोर्लिङ् वा स्यात् । दक्षिणछेद् यायान्न शकटं पर्याभवेत् (५९) । पचे छट् ।

१५७ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

इच्छार्थयोगे सर्वलकारापवादो लिङ्लोटौ स्याताम् । कामये त्वं भुञ्जीथाः । इच्छामि स गच्छतु ।

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ।

१५९ । लिङ् च ।

एककर्तृके इच्छार्थयोगे तुमुन् स्याज्जिङ् च । इच्छति भोक्तुम् । गच्छेय-
मिति वाञ्छति ।

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।

इच्छार्थाद् वर्त्तमाने लिङ् वा स्यात् । इच्छति इच्छेद्वा । “इच्छेः
कामयितुं त्वं माम् ।” वष्टि उग्राहा ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

एष्वर्थेषु सर्वलकारापवादो लिङ् स्यात् । विधौ । दानं दद्यात् ।
नियोगतः करणे । इह भुञ्जीथाः । कामचारे । यथावचि भुञ्जीत ।
अध्येषणे । अध्यापयेत् । संप्रश्ने । किंतु तर्कमधीयीय ? याच्नायाम् ।
लभेय भिक्षाम् ।

१६२ । लोट् च ।

विध्यादौ लोट् च स्यात् । करोतु । विनोतु । अधीताम् ।

१६३ । प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

इहाज्ञातज्ञापनं प्रेषणम् । विधिरक्तः । प्रेषस्तु प्रेषणमात्रम् । अतिसर्गः
कामचाराभ्यनुज्ञा । प्राप्तकालता क्रियानिमित्तं कालप्राप्तिः । प्रेषादौ
गम्ये कृत्याः सुलोट् च । त्वया कटः कर्त्तव्यः । त्वं कटं कुरु । कृत्य-
यङ्णचैतल्लोटा समावेशार्थं वासरूपविधेः (३।१।८४) स्त्रयधिकारात् परेण
प्रायिकत्वं ज्ञापयति ।

१६४ । लिङ् चोर्द्धमौहर्त्तिके ।

चोर्द्धमौहर्त्तिकार्यादातोः प्रेषादौ गम्ये लिङ्लोटौ कृत्याश्च सुः । मुहर्त्तस्यो-
परि कटं कुर्याः । कटं कुरु । कटस्त्वया कर्त्तव्यः ।

१६५ । स्मि लोट् ।

अनन्तरविषये स्मयोगे लोडेव स्यात् । मुहर्त्तस्योपरि कटं कुरु स्म ।

१६६ । अधौष्टे च ।

अत्र स्ययोगे लोङ्देव स्यात् । भवान् मां पाठयतु स्य ।

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन् ।

१६८ । लिङ् यदि ।

कालादियोगे तुमुन् स्यात् प्रैषादौ गम्ये । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् ।
वेला भोक्तुम् । यच्छब्दे तु लिङ् । कालोऽयं यद् भुञ्जीयाः ।

१६९ । अहं कृत्यत्तञ्जलिङ् ।

अहं कर्त्तरि कृत्यत्तञ्जलिङ् स्युः । यूना कन्या वोढव्या । युवा कन्याया
वोढा । युवा कन्यां वहेत् ।

१७० । आवश्यकाधर्मार्थयो णिनिः ।

१७१ । कृत्याश्च ।

एतयोर्णिनिः स्यात् । अवश्यंकारी कटस्य । शतं दायी कृणस्य । कृत्याश्च ।
त्वयावश्यं कटः कार्य्यः । दातव्यं शतम् । कृत्यग्रहणं वासरूपविधिना (३।१।८४)
णिनिसमावेशार्थम् ।

१७२ । शक्ति लिङ् च ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । कृत्याश्च । स भारं वहेत् । तेन वाङ्मो भारः ।
वहनीयः ।

१७३ । आशिषि लिङ् लोटौ ।

आशिषि विषये लिङ् लोटौ स्याताम् । “कल्याणं वः क्रियासुः ।”
बौद्धो जिनः पातु वः (६०) । शिवः पातु ।

१७४ । क्तिच्क्तो च संज्ञायाम् ।

आशिषि धातोः क्तिच् स्यात् क्तश्च संज्ञा चेत् । तनुतात् तन्तिः । भवताद्
भूतिः । वीरो भूयाद् वीरभूतिः । अग्निरस्य भूयादग्निभूतिः । ब्रह्मभूतिः ।
वुद्धिः । बुद्धिः । देवैरसौ दासौष्ट देवदत्तः । ब्रह्मदत्तः । बुद्धः ।

१७५ । माङि लुङ् ।

धातोर्माङ्योगे सर्वलकारापवादी लुङ्, स्वात् । मा त्वं कार्षीः पापम् ।
“मोज्जियहः स्वपौरुषम्” ।

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च ।

मास्मयोगे लङ्, स्वात् । मास्म करोत् । लुङ्, च । “मास्म द्राक्षीर्मृषा
दोषम् ।”

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३।३॥

समाप्तश्च बहुलपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । चतुर्थःपादः ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

धातुसम्बन्धे भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवः स्युः । पिब्यधातो
पुत्रो जनिता । “गतो वनं श्वो भवितेति रामः” । दीवारिकः संपत्स्यते ।
गोमानयमासीत् । “वसन् ददर्श” । भुक्तवानस्मि । योत्स्वमानी जगाम ।
धातुसम्बन्धे विधान मा कर्त्तरि क्ततः (३।४।६०) ।

२ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्त्रौ वा च तद्ध्वमोः ।

क्रियासमभिहारे (61) गम्ये धातोः कालत्रयेऽपि लोट् स्यात् । तस्य च
हिस्त्रौ कर्त्तव्यौ । तद्ध्वविषये हिस्त्रौ वा स्याताम् । लुनीहि लुनीहीत्येवाय-
मलावीत् । लविष्यति । लुनाति वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेमावलाविष्टाम् ।
लविष्यतः । लुनीतो वा । लुनीहि लुनीहीत्येवेमलाविष्टः । लविष्यन्ति ।
लुनन्ति वा । अधीष्वधीष्वेत्येवायमध्यगीष्ट । अध्येष्यते । अधीते वा । तद्ध्व-
विषये हिस्त्रौ वा । लुनीत लुनीत्वेवं लुनीहि लुनीहीत्येवं वा यूयं लुनीथ ।
लविष्यथ । अलाविष्ट वा । अधीष्वमधीष्वमित्येवमधीष्वधीष्वेत्येवं वा यूयमधीष्वे ।
अध्येष्वध्वे । अध्यगीदुं वा । सर्वत्र चेह प्रकरणे प्रत्ययान्तानुप्रयोगधात्वर्थयोः
सामान्यविशेषभावेन सम्बन्धः ।

३ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

क्रियासमुच्चये लोडादिकं वा स्यात् । खमट दामट क्षामटेत्येवाय-
मटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति वा । ओदनं मुङ्क्ष सक्तून् पिव धानाः
खादेत्येवायमभ्यवहरति । एवं सर्वेषु कालेषु सर्वेषु वचनेषु चोच्चेयम् ।

२० । परावरयोगे च ।

अनयोर्योगे गम्ये क्ता स्यात् । बाल्यमतिक्रम्य यौवनम् । ततः परमित्यर्थः ।
अप्राप्य नदीं गिरिः । नद्या अवर इत्यर्थः ।

२१ । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।

पूर्वकालार्थाद् धातोः क्ता स्यात् समानश्चेत् कर्त्ता भवति । पीत्वा
हसति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा श्रुत्वा व्रजति । पूर्वकाले
किम् ? भुङ्क्ते जल्पति च । समानकर्तृकयोः किम् ? ब्राह्मणे भुक्तवति
सेवको व्रजति । इह

(क) भनत्कृत्य पतति अक्षिणी सन्धीत्य हसतीत्यादिकमुपसंख्येयम् । इह
तु स्नात्वा सुखं भवति पापं कृतवानुतापः स्यादित्यादौ स्थितस्वेति 'पदमध्या-
हार्यम्' (64) ।

२२ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।

पौनःपुन्ये धातोर्णमुल् स्यात् क्ता च । भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा वा
व्रजति । “स्थायं स्थायं कचिद् यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं कचित् ।”

२३ । न यदयनाकाङ्क्षे ।

धातोर्यद्युपपदात् ज्ञाणमुलौ न स्याताम् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । यदय-
मधीते ततः गेते । वाक्ये साकाङ्क्षे तु यदयं भुक्त्वा व्रजति नूनमयं पठिष्यति ।

२४ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।

आभीक्ष्ण्यं निवृत्तम् । एवंपपदेषु धातोस्तौ वा स्याताम् । अग्रे भोजमग्रे
भुक्त्वा वा व्रजति । एवं प्रथमं पूर्वम् ।

२५ । कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् ।

कर्मणि कृजः खमुञ् स्यादाक्रोशश्चेत् । चौरङ्गारमाक्षिपति । “तं
भीतङ्गारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।”

(64) एवं—दिल्लीयानन्तरं राज्यं तं निजस्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रचक्षितो राज्ञो हृदयेऽग्निरिवोत्थित
इति सुरतानि च तानि ते रघुः क्वरः संकृत्व न जानिरन्ति न इति कालिदासस्य, निरीक्ष्य संरक्ष्यनिरस्तपैथ्यं
आशेत् मृत्पौरपि पक्षपात इति भारवेः, रणे च नामनें कृष्ण पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिषु प्रयोगः समर्थितः ।

२६ । स्वादुमि णमुल् ।

स्वादुर्वापपदात् कञो णमुल् स्यात् । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । निपातनादन-
स्वारः । मिष्टंकारं भुङ्क्ते ।

२७ । अन्यथैवंकथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।

एषु कञो णमुल् स्यात् सिद्धचेदप्रयोगः करोतेः । गतार्थत्वात् । अन्यथा
भुङ्क्ते अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं वक्ति । कथङ्कारमागच्छति ।
इत्यंकारं श्रुते । सिद्धाप्रयोगे किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ।

२८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।

यथातथयोर्योगिऽसूयोक्तो कञः स स्यात् । यथाकारं तथाकारं भुङ्क्ते
किं तवात्र ? यथातथयोरिति सूचो निर्देशः ।

२९ । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।

साकल्यवति कर्मणि दृशिविदोः स स्यात् । ब्राह्मणदर्शनं प्रणमति । भिक्षुवेदं
भोजयति । सर्वान् भिक्षुनित्यर्थः । कर्मणि विधिः प्राक् करणे इनः (३।४।३७) ।

३० । यावति विन्दजीवोः ।

अत्रानयोः स स्यात् । यावज्जीवमधीते । यावदेदं भुङ्क्ते ।

३१ । चर्मीदरयोः पूरः ।

अनयोः पूरः स स्यात् । चर्मपूरं तिलान् ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३२ । वर्षप्रमाण जलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

वृष्टिप्रमाणगतौ पूरः स स्यादूकारलोपश्च वा । गोष्यदग्रं गोष्यदपूरं वा
वृष्टो देवः ।

३३ । चले क्तोपिः ।

चेलार्वापपदे क्तोपिः स स्याद्वर्षप्रमाणे । वस्त्रक्तोपं वृष्टो देवः ।

३४ । निमूलसमूलयोः कषः ।

अनयोः कषः स स्यात् । निमूलकापं कषति । “समूलकापं चकषू
रुदन्तः ।”

३५ । शुष्कचूर्णं रुक्षेषु पिषः ।

एषु पिषेः स स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ।

३६ । समूलाकृतजैविषु हन्कृञ् गृहः ।

समूलादिषु हनादेः स स्यात् । “समूलघातं न्यवधीदरीय” । समूलं न्यवधीदित्यर्थः । कषादयो हि गतार्था एव । सर्वत्रानुप्रयुज्यन्ते इति । अकृत-कारं कुरुते । जीवग्राहं गृह्णाति । उक्तं कर्मणि ।

३७ । करणे हनः ।

करणोपपदाद् धन्तेः स स्यात् । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । शरघातमरीन् हन्ति ।

३८ । स्नेहने पिषः ।

स्नेहने करणे पिषेः स स्यात् । घृतपेषं पिनष्टि घृतेन पिनष्टीत्यर्थः । तेलपेषम् पिनष्टि ।

३९ । हस्ते वर्त्तिगृहोः ।

हस्ते करणे वर्त्तिगृहोः स स्यात् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तं वर्त्तयति । हस्तग्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति ।

४० । स्ने पुषः ।

आत्मात्मीयधनज्ञातिवाचिभ्युपपदे करणे पुषेः स स्यात् । स्नेनापुषत् स्वपोषमपुषत् । आत्मीयपोषं रैपोषम् आत्मपोषं गोपोषं धनपोषम् पितृपोषम् बन्धुपोषं वा पुष्णाति ।

४१ । अधिकरणे बन्धः ।

४२ । संज्ञायाम् ।

आधारोपपदाद् बध्नातिः स स्यात् । गुप्तौ बध्नाति गुप्तिबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नाति चक्रबन्धं बध्नाति । दहति मयूरिकाबन्धं बद्धद्याण्डालिकाबन्धं बद्धोऽण्डालिकाबन्धं बद्ध इत्युपमाने कर्मणि चेति (३।४।४५) णमुलिति भाष्यम् ।

४३ । कर्त्तृर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।

जीवे पुरुषे च कर्त्तर्युपपदे नशिवह्निभ्यां स स्यात् । जीवश्चेव नष्टो जीव-
नाशं नष्टः । पुरुषः सन् वहति पुरुषवाहं वहति ।

४४ । ऊर्द्धं शुषिपूरोः ।

ऊर्द्धं कर्त्तरि शुषिपूरोः स स्यात् । ऊर्द्धः शुष्यति ऊर्द्धशोषं शुष्यति ।
ऊर्द्धपूरं पूर्यते ।

४५ । उपमाने कर्मणि च ।

उपमाने कर्मणि कर्त्तरि च धातोः स स्यात् । कर्मणि । रत्ननिधायं
निहितः । दृतविलायं विलीनः । कर्त्तरि । सृगनाशं नष्टः । अजकनाशं नष्टः ।

४६ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।

निमूलसमूलयोः कष (३१४।३४) इत्यादिषु णसुल्प्रकृतेरेवानुप्रयोगः
कार्यः । तथैवोदाहृतम् । स च क्रियासमभिहारानुप्रयोगवद् व्यवधानेऽपि
भवति यथा दृतनिधायसुदकं निदधातीति भागवत्तिः ।

४७ । उपदंशस्तृतीयायाम् ।

तृतीयाकोपपदादुपदंशः स स्यात् । मूलकोनोपदंशं मूलकोपदंशं वा
भुङ्क्ते । इतः प्रभृति विकल्पेनोपपदसमासः । मूलकोनोपदंशं भुङ्क्त इति वा ।

४८ । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ।

तृतीयान्तोपपदे हिंसार्थात् स स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति (६५) ।
दण्डेनोपघातं वा । समानकर्मकाणां किम् ? दण्डेनाहत्य व्याघ्रं गाः
कालयति ।

४९ । सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ।

सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वात् पीडे (६६) रुधिक्षिपिभ्याञ्च स

(६५) द्रावयतीत्यर्थः ।

(६६) उपपदेन केवलं पीडेरेव योग इति भागवतौ भर्तृहरिः । प्रत्येकं योग इति जयादित्यजिनेन्द्रबुद्धि-
हरदत्तमाधवभट्टोजिप्रबन्धतयः । तथाच धातुवृत्तौ माधवः—‘अथ णसुल्प्रविधौ उपसर्गग्रहणं पीडेरेव
विशेषणमिति भागवतौ । भर्तृकारकतत्वं सन्त्यते यदाह धर्तृरभिरसञ्च’ सुष्टिपीडं दधान इति । इदं

स्यात् । पार्श्वोपपीडं श्रेते । पार्श्वयोरुपपीडं वा । स्तनोपपीडमाश्लिषति ।
स्तनाभ्यामुपपीडं वा । एवं हस्तरोधं दधदुनुरिति भट्टिः । पाणिकर्षं वट-
कानन्ति । पाणिना कर्षं वा । विशेषानुपादानात् पाण्युपकर्षम् । (67)

५० । समासत्तौ ।

सन्निधानयतौ द्वितीयासप्तम्यन्तोपपदाद् धातोः स स्यात् । केश्याहं
युध्यन्ते । केशैर्याहं केशेषु ग्राहं वा ।

५१ । प्रमाणे च ।

आयामगतौ पूर्वोक्तोपपदात् स स्यात् । दृग्ङ्लोत्कर्षं दण्डिकां (68)
छिनत्ति । “दृग्ङ्लोत्कर्षमङ्गानि च्छिन्दानो द्विपतां युधि ।”

५२ । अपादाने परौप्सायाम् ।

अपादानोपपदाद्भातोस्वरयां स स्यात् । गथीत्यायं भुङ्क्ते ।

५३ । द्वितीयायाञ्च ।

कर्मोपपदाद् धातो स्वरयां स स्यात् । लोटग्राहं युध्यन्ते । इह त्वराया-
मिति नानुवर्त्तत इत्याहुः । तेनैकवर्जमिति (६।१।१५८) णमुल् सिध्यति ।

५४ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

स्वाङ्गे कर्मणि धातोः स स्यात् । अक्षिनिकोचं हसति । भ्रूक्षिपं वक्ति ।
अध्रुवे किम् ? उत्क्षिप्य गिरः कथयति । यत्र च्छिन्ने प्राणी स्त्रियते तद् ध्रुवम् ।

तावत् साहसमात्रं यदा वार्येण प्रयुक्तस्यातन्त्रत्वाङ्गीकरणम् । यदपि पीडिनैव सम्बन्धकचर्गं तदपि न न्याय्यम् ।
वत्तच्छकस्यास्य पूर्वनिपाताद्योगात् । अतएव वृत्तिन्यासपदमङ्ग्यादिषु सम्बन्धोऽङ्गीकृतः ।” इति । अतएवाह
हरिद्वीक्षितः—“चनुररिभिरसन्नं सुष्टिपीडं दधान इति भट्टिप्रयोगे तु न णमुल्लङ्घनम् । किन्तु घञन्तम् ।
क्रियाविशेषणत्वाच्च द्वितीयेति बोध्यम् ।” इति (शब्दरत्ने) । किञ्च बाह्यपपीडमाश्लिष्य जगाहे सां निश्वाचर
इति भट्टौ णमुल्लङ्घयोगः । दक्षिणि च—“तामिव संहितोरुपपीडं सुनोपपीडश्चोपगुह्य तत्त्वेऽभिरमद्यत्रत्यमिव
तां निश्वासयन्नेवम् ।” इति (दशकुमारचरिते) । यौ रथे दुरुपस्थानौ हस्तरोधं दधदुनुरिति च भट्टि-
प्रयोगो भागवतिसप्तमवादी । पुरुषोत्तमेन च भर्तुं हरिसप्तमैवावुल्लङ्घनम् ।

(67) “पाणिभ्यामुपकथ्य हन्त स कर्षं कण्ठे नया नापिंत इति ज्ञापि स्मादिवति भाषावृत्त्यर्थविहवौ
मृष्टिधरचक्रवर्ती ।

(68) चक्षो दक्षो दक्षो । दक्षोऽयं दक्षिकेति मृष्टिधरः । इतो तु खण्डिकामिति पाठः ।

५५ । परिक्रिश्यमाने च ।

क्रेशिनि स्वाङ्गे कर्मणि स स्यात् । उरःप्रतिपेधं युद्धान्ते । ध्रुवार्धोऽयं योगः ।

५६ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्यापमानासेव्यमानयोः ।

कर्मण्युपपदे विश्वादेः स स्याद् द्रव्यस्य व्याप्तिः क्रियायाश्च नित्यता चेत् । गेहप्रवेशमास्ते । “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ।” मण्डपानुप्रपादमास्ते । नद्यवस्कन्दमाचामति । असमासे तु नित्यवीक्षयो (८।१।४) रिति द्विरक्तिः । गेहं गेहं प्रवेशमिति गेहं प्रवेशं प्रवेशमिति वेत्यादि ।

५७ । अस्यतिवृषोः क्रियान्तरे कालेषु ।

काले कर्मणि क्रियाव्यवधायकेऽस्यतिवृषिभ्यां स स्यात् । इन्द्रहात्यासं गाः पाययति । इन्द्रतर्पम् । इन्द्रमतिक्रम्येत्यर्थः ।

५८ । नाम्नादिशिष्यहोः ।

नाम्नि कर्मणादिशिष्यहिभ्याश्च स स्यात् । नामादेशमाचष्टे । नाम-
ग्राहं स्तौति ।

५९ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ।

अव्ययोपपदात् कृजः क्वाणमुलौ स्यातामनिष्टाख्यानच्चेत् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषलो नीचैः कृत्याचष्टे ? नीचैः कारं वा । उच्चैर्हि प्रियाख्यानं युक्तम् । “आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः कारं मृतं रामवियोग-
शोकात् ।” उच्चैः कृत्य वा । नीचैरिहाप्रियाख्यानं युक्तम् ।

६० । तिर्य्यच्चपवर्गे ।

तिर्य्यगुपपदात् कृजस्तौ स्यातां समाप्तौ । तिर्य्यक्कृत्य गतः । तिर्य्यक्-
कारं वा । समाप्त्येत्यर्थः ।

६१ । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः ।

तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभूभ्यां तौ स्याताम् । सुखतः कृत्य गतः ।
सुखतः कारं वा । पृष्ठतोभूय पृष्ठतोभावं वा ।

६२ । नाधार्थप्रत्यये चतुर्थे ।

नार्थे धार्थे च चतुर्थे उपपदे कभूभ्यां तौ स्याताम् । नानाकृत्य गतः ।
नानाकारं वा । नानाभूय नानाभावं वा । धार्थे । द्विधाकृत्य द्विधाकारं वा ।
द्वैधंभावं द्वैधभूय वा । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पृथक् कृत्वा ।

६३ । तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णींशब्द उपपदे भुवस्तौ स्याताम् । तूष्णीभूयास्ते । तूष्णीभावं वा ।

६४ । अन्वच्यानुलोम्ये ।

अन्वगुपपदाद् भुवस्तौ स्यातामानुकूल्यहेत् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्-
भावं वा । उक्तानि तृतीयाप्रभृतीनि यान्यमा क्ताप्रत्ययेन च वा समस्यन्ते ।

६५ । शकधृषञ्जाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्थर्थेषु तुमुन् ।

शकाद्यर्थोपपदाद् धातो तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुं बालकः ।
अर्हति दातुम् । अस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थोऽयं
विधिः ।

६६ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

पर्याप्तिः परिपूर्णता । तद्वचनेष्वलमर्थविशिष्टेषु धातो तुमुन् स्यात् ।
अलं भोक्तुम् । पारयति दातुम् । पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं भुक्ता । अलं
कृत्वा । गतं धातुसम्बन्धतुमर्थाभ्याम् ।

६७ । कर्त्तरि कृत् ।

अनुक्तार्थाः कृतः कर्त्तरि स्युः । ओदनस्य पाचकः । पक्त्वान् । नन्दनः ।
याही । पचः ।

(क) अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्युक्तम् ।

६८ । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।

सप्तैति कर्त्तरि वा स्युः । भव्योऽयम् । भव्यमनेन । गीयोऽयं साम्नाम् ।
गीयान्यनेन सामानि ।

६६ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।

लकाराः कर्त्तरि स्युः कर्मणि च । अन्नं पचति । पच्यतेऽन्नम् ।
अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च । गेते विप्रः । ग्यते विप्रेण ।

७० । तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः । कर्त्तव्यः कटोऽनेन । कार्यः । क्तः ।
खलर्ये । ईषत्कारः । अकर्मकाद् भावे । भवितव्यमनेन । भूतम् । दुराढ्यश्व-
वम् । ईषदाढ्यश्ववम् ।

७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ।

क्रियारम्भे क्तः कर्त्तरि स्यात् । भावकर्मणोश्च । प्रभुक्त ओदनं विप्रः ।
प्रभुक्त ओदनो विप्रेण ।

७२ । गत्यर्थकर्मकश्लिषशौङ्स्थासवसजनरुहजौर्यतिभ्यश्च ।

एभ्यः क्तः कर्त्तरि स्यात् । गामं गतः पान्यः । प्रस्थितः । यातः ।
अकर्मकात् । आसितः । स्थितः । आङ्पूर्वश्लिषादेः । आश्लिष्टः कन्याम् ।
अतिशयितो गुरुम् । उपास्थितस्तम् । उपासितस्तम् । अनूषितस्तम् ।
अनुजातस्तम् । आरुढस्तम् । अनुजीर्णस्तम् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च ।
गतो यामोऽनेन । गतमनेन । चकारोऽत्रानुवर्त्तते । ततोऽधिकविधानाद्
व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिः । (69)

७३ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने ।

एतावच्च निपात्येते । गुणवान् ब्राह्मणो दाशः (70) । गोघ्नोऽतिथिः ।

७४ । भीमादयोऽपादाने ।

एतेऽत्र साधवः स्युः । भीमः । भीष्मः । भयानकः । रहः । खलतिः ।
रञ्जः । प्रपतनः । समुद्रः ।

७५ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।

सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्रोणादयो ज्ञेयाः । वृत्तं वर्कम् । भसितं भस्म ।

(69) व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिरिति पाठान्तरम् ।

(70) दाश दान इत्येकाद दीयतेऽकार्येति दाशशब्दः सम्प्रदाने ।

७६ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः ।
इदमेषामासितम् । इहानेनासितम् । अयमत्रासितः । इदमहिः सप्तम् ।
इदमहिना सप्तम् । अयमहिना सप्तो देशः । इहाहिः सप्तः । भक्षणार्थात् ।
इदमस्य भुक्तं स्थानम् । इहानेन भुक्तम् । भुक्तोऽनेनौदनः । इह च विभक्ता
भ्रातरो भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति भावक्तान्तान् मत्वर्थीयोऽकारः । (71)
उक्ताः कृतः ।

७७ । लस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

७८ । तिप्तस्मिसिपथस्थमिव्वस्मस्ताताञ्मथासाथां-
ध्वमिड्वहिमहिड्व् ।

लस्य स्थानेऽमी तिवादयःस्युः । भवति भवतो भवन्ति । पचते पचते
पचन्ते । भूयते भावे । पचते कर्मणि । एवं लिङादावुच्चेयम् ।

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे ।

टिङ्गकारात्मनेपदे टिभागस्त्रैकारादेशः स्यात् । पचते । पचन्ते । पेचते ।
पक्तासाथे । पच्यते । कथं पचमानः ? प्रकृतस्य तडो ग्रहणात् ।

८० । यासः से ।

टिङ्गकारस्य यासः सेः स्यात् । पचसे । क्रियसे ।

८१ । लिटस्तभयोरेशिरेच् ।

लिटो यौ तभौ तयोरेशिरेचौ स्याताम् । पेचे । पेविरे ।

८२ । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।

लिटः परस्मैपदानां णलादयः स्युः । अर्थान्तरतम्येन स्थान्यादेशव्यवस्था ।

(71) एवञ्च स वर्गलिङ्गो विदितः समाख्यायानि पातुं न प्रथमं व्यवस्थिति ज्ञानं बुद्धान्पठितेषु वेद्यादि
प्रयोगाः समाखेवा इत्याहुः ।

शब्दसाम्याभावात् । चकार चक्रतुश्चक्रुः । चकर्थं चक्रथुः । यस्यान्तादेशे प्रयोजनाभावात् सर्वादेशोऽकारः । चक्र । चकार चकर चक्राव चक्रम ।

८३ । विदो लटो वा ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतुर्विदुः । वेत्य विदथुर्वेद । वेद विह विद्य । पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्तीत्यादि ।

८४ । ब्रुवःपञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।

ब्रूजो लटः परस्मैपदादिपञ्चकस्य पञ्चैव णलादयो वा स्युः । ब्रुवञ्चा-
हादेशः । आह । आहतुः । आहुः । आत्य । आहथुः । पक्षे ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

८५ । लोटो लङ्वत् ।

लोटो लङ्वत् कार्यं स्यात् । तातंतमलोपश्च । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाव । पचाम ।

८६ । एकः ।

लोङिकारस्य उः स्यात् । पचतु । पचन्तु ।

(क) हिन्धोरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । करवाणि । पचानि ।

८७ । सेर्ह्यपिच्च ।

लोटः सिपो हिः स्यात् । स चापित् । लुनीहि । राधुहि ।

८८ । वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

८९ । मेनिः ।

लोटो सिपो निः स्यात् । भवानि । पचानि ।

९० । आमेतः ।

लोङिकारस्याम् स्यात् । कुरुताम् । कुर्वाताम् ।

९१ । सवाभ्यां वामौ ।

लोटः सवाभ्यामेकारस्य वामौ स्याताम् । आहं कुरुष्व । कुरुध्वम् ।

६२ । आडुत्तमस्य पिच्च ।

लोडुत्तमपुरुषस्याङ्गमः स्यात् । स च पित् । करवाणि । तनवानि ।
करवाव । तनवाव ।

६३ । एत ऐ ।

लोडुत्तमपुरुषस्य एत ऐकारादेशः स्यात् । आमषवादः । तनवै ।
तनवावहै । अत्र लेटः पञ्चम्वी कन्दोभागः (72) ।

लोपः परस्मैपदेषु (३।४।८०) । स उत्तमस्ये (३।४।८८) त्वेतद्गुणमधिक्रियते ।

६६ । नित्यं डितः ।

डितो लकारस्योत्तमपुरुषसकारस्य लोपः स्यात् । नित्यप्रङ्गणमेक-
वृत्तौ (73) सार्धकम् । अपचाव । अपचाम । पचेव । पचेम । अपाच्च ।
अपाचम । अपच्चाव । अपच्छाम ।

१०० । इतश्च ।

डित्तकारस्येकारस्य लोपः स्यात् । अपचत् । पचेत् । अपचः । परस्मै-
पदेष्वित्येव । अपचावहि ।

१०१ । तस्यस्यमिपां तान्तन्तामः ।

डित्तकारस्य तसादेश्चामादयः स्युः । अपचताम् । अपचतम् । अपचत ।
अपचम् ।

१०२ । लिङः सोयुट् ।

लिङः सोयुङ्गमः स्यात् । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् ।

(72) । इयञ्च सा पञ्चम्वी—

८४ । लेटोऽङ्गटौ । ८५ । आत ऐ । ८६ । वैसोऽन्वव । ८७ । इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु । ८८ । स उत्तमस्य ।

(73) एकवृत्तौ सुखावृत्तौ प्रधानवृत्तौ यत्र चान्दसलौकिकभागौ त्रिविधेति इति यावत् । कन्दसि
सलोपस्य पाचिकत्वाद् भाषायान् नित्यत्वात् । केवललौकिकवृत्तौ तु नित्यप्रङ्गणं निरवयवमिति भावः ।
Vide the note on 1. 1. 16.

१०३ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् ।

लिङः परस्मैपदेषु यासुङागमः स्यात् । स च ङित्कार्यं करोति ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । क्रियात् । क्रियास्ताम् । क्रियासुः ।

१०४ । किदाशिषि ।

आशिषि लिङो यासुट् कित् स्यात् । इज्यात् । जागर्यात् । आशिषि
किम् ? विध्यादौ । यजेत् । जाग्रयात् ।

१०५ । भस्य रन् ।

लिङो भस्य रन् स्यात् । पचेरन् । कुर्वीरन् । कपीरन् ।

१०६ । इटोऽत् ।

लिङ इटोऽत् स्यात् । कुर्वीय । कपीय ।

१०७ । सुट् तिथोः ।

लिङस्तथयोः सुङागमः स्यात् । कपीष्ट । कपीष्ठाः ।

१०८ । भेर्जुस् ।

लिङो भेर्जुस् स्यात् । पचेयुः । पचासुः ।

१०९ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।

एभ्यः परस्य ङित्कारस्य भेर्जुस् स्यात् । सिच् । अकार्षुः । अभ्यस्तस्य ।
अजागरुः । विदेः । अविदुः ।

११० । आतः ।

आदन्तादेव सिज्लुगन्ताञ् भेर्जुस् स्यात् । अदुः । अधुः । नेह ।
अभूवन् ।

१११ । लङः शाकटायनस्यैव ।

११२ । द्विषश्च ।

आदन्ताद् धातोर्द्विषश्च परस्य लङः शाकटायनस्य मतेन भेर्जुस् स्यात् ।
अयुः । अयुः । अद्विषुः । अन्वेषाम् । अयान् । अवान् । अद्विषन् ।
उक्तास्तिङः ।

११३ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ।

तिङ् शित् प्रत्ययः सार्वधातुकनामा स्यात् । नयति । रोदिति । पचति । उत्पिवः । शूरान्नयः । कुर्वाणः । कुर्वन् ।

११४ । आर्हधातुकं शेषः ।

धातोरित्वेवं (३।१।७) विहितस्तिङ्गिद्गामन्यः शेष आर्हधातुकनामा स्यात् । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् । भवितुम् ।

११५ । लिट् च ।

एवकारोऽनुवर्त्तते । लिङादेश आर्हधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पेचिथ । श्रेकिथ । जग्मे ।

११६ । लिङाशिषि ।

आशीर्लिङाहंधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पविषीष्ट । आशिषि किम् ? पुनीयात् ।

११७ । छन्दस्युभयथा ।

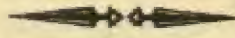
छान्दसम् । उक्तं धातोः (३।१।७) ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

धातुसम्बन्धपादश्च समाप्तः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । प्रथमःपादः ।

१ । ङाप्प्रातिपदिकात् ।

स्वादिटावादितद्धितानां प्रकृतिरधिक्रियते ।

२ । स्त्रौजसमौट्ठ्ठ्ठाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्रस्ङसिभ्याम्भ्रस्-
ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ।

एते सुपो ङान्तावन्तप्रातिपदिकेभ्यः परे स्त्रुः । नदी नद्यौ नद्यः । रामा
रामे रामाः । वृचः वृचौ वृचाः ।

३ । स्त्रियाम् ।

अधिकारोऽयम् । समर्थानां प्रथमादेति (४।१।८२) यावत् ।

४ । अजाद्यतष्टाप् ।

अजादेर्गणाददन्ताच्च स्त्रियां टाप् स्यात् । अजा । अम्बा । कोकिला
जातिः । पूर्वहायना टित् । जेष्ठः कनिष्ठः मध्यमा पुंयोगे । दंष्ट्रा ।

(१) सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सम्फलेत्यादि ।

(२) सत्प्राक्काण्डप्रान्तगतैकेभ्यः पुष्यात् । सत्पुष्या । एकपुष्या ।

(३) शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । महत्पूर्वस्य तु मह्यशूद्री ।

(४) मूलावजः । अमूला । अजादिपाठोऽयं जात्यादिलक्षणङीषादेर्बाधकः ।

अदन्तात् । खट्वा । देवदत्ता । तपरः किम् ? शंखाः स्त्री ।

५ । ऋन्नेभ्यो ङीप् ।

ऋकारनकारान्तेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कर्त्री । दण्डिनी ।

६ । उगितश्च ।

उगितो ङीप् स्यात् । गोमती । ज्ञेयसी । पचन्ती । अतिभवती ।

(क) धातोरुगितः प्रतिषेधः । उखास्वत् । पर्णध्वत् ।

(ख) अञ्जतेधोपसंख्यानम् । प्राचो । प्रतीची ।

७ । वनो र च ।

वन्तानाद् ङीप् स्याद्दन्तान्देशः । धीवरी । पीवरी । परलोकदृश्वरी । स्वर्लोकदृश्वरी । सहकृत्वरी । सुत्वरी । कथमतिशुनी निःशुनी ? अर्थवद-
यङ्गणात् ।

(क) वनो न इय इति वक्तव्यम् । इयः परो यो वंस्तदन्तान् ङीत्रो
न स्तः । राजयुष्वा स्त्री । शर्वरीगन्दस्त्रीणादिको वरट्प्रत्ययान्तः ।

८ । पादोऽन्यतरस्याम् ।

पादन्तान् ङीप् स्याद्वा । हिपदी हिपाद्वा ।

९ । टावृचि ।

ऋचर्थे पादन्ताद् टाप् स्यात् । हिपदा चिपदा ऋक् ।

१० । न षट्स्रसादिभ्यः ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्रसादिभ्यश्च (१) स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । पञ्च स्त्रियः । एवं
सप्त । नव । कति । तदन्तेऽपि निषेधः । प्रियपञ्चानो वेश्याः । स्रसादेः ।
स्रसा । तिस्रः । चतस्रः । ननान्दा । दुहिता । याता । माता । नमेति
भाशुरिः । (२)

११ । मनः ।

मनन्तान् ङीप् स्यात् । पामा । पामानी । सीमा । सीमानौ ।
तदन्तेऽपि । अतिपटिमा । अतिपटिमानौ ।

(१) “स्रसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता याता । याता भातेति सप्ते स्रसादय उदाहृताः ॥” इति ।

(२) अन्ये तु नदीति । तथाचामरः—ननु पीचो दुताकरोति ।

१२ । अनो बहुव्रीहेः ।

अनन्ताद् बहुव्रीहेर्डीप् स्यात् । सुपर्वा । सुपर्वाणो । बहुव्रीहेः किम् ?
सुराज्ञौ । (३)

१३ । डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

मन्त्रन्तादवन्ताच्च बहुव्रीहेर्डाव् वा स्यात् । सीमाः सोमानः । सुपर्वाः
सुपर्वाणः । अनिनस्मन्यहणेष्वर्थवद्वयहणाभावात् । सुपटिमाः सुपटिमानः
स्त्रियः । निर्गरिमाः निर्गरिमाणः । अन्यतरस्याग्रहणाद् डाप्प्रतिषेधाभ्यां
सुक्ते ङीव्राविति भाष्यम् । बहुसुत्वरी नगरी ।

१४ । अनुपसर्जनात् ।

वक्ष्यमाणस्त्रीप्रत्यय उपसर्जनाच्च स्यात् । बहुकुसवरा नगरी । बहुकुहुटा
अटवी ।

१५ । टिङ्ठाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतयपठक्ठञ्कञ्-
करप्स्युनाम् । (४)

एतदन्तेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् । टित् । कुरुवरी । गायनी । सायन्तनी ।
टित्त्वसामर्थ्याद् नदद् नदी । घेद् स्ननन्धयी । ठः । वैन्तेयी । अण् । कुम्भकारी ।
भङ्गकारी सेना । औपगवी । अञ् । औत्सी । वैदी । द्वयसच् । जानुद्वयसी ।
दघ्नच् । जानुदघ्नी । मात्रच् । जानुमात्री । तयप् । हितयी । द्वयी । उभयी ।
पञ्चतयी । ठक् । आचिकी । ठञ् । लावणिकी । कञ् । यादृशी । तादृशी ।
करप् । नखरी । जित्वरी । गत्वरी । स्युन् । सुभगङ्गरणी ।

(क) नञ्सञ्जीककः । स्त्रेणी । पौञ्जी । शाक्तीकी । तात्तायीकी ।
हैतोयीकी । तीयादीकक् (४।२।७, वा) ।

१६ । यञश्च ।

अपत्ययजन्तान् ङीप् स्यात् । मार्गी । वात्सी ।

(३) एवमतिपूर्वचो निःशर्मणीत्यादयोऽपि तत्पुरुष एवेति ।

(४) टिङ्ठाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतयपठक्ठञ्कञ्करप इत्येवार्थं सूत्रम् । स्थानमिति तु बीरेः
प्रसिद्धम् ।

१७ । प्राचां ष्फ स्तद्धितः ।

यजन्तात् तद्धितसंज्ञकः ष्फः स्यात् । पिच्चान् डीप् । गार्ध्यायणी ।
वाङ्म्यायनी । प्राचां किम् ? गार्गी । वाल्मी ।

१८ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।

गर्गाद्यन्तर्गणालोहितादेः कतश्चन्दान्ताद् यजन्तान् नित्यं ष्फः स्यात् ।
लौहित्यायनी । सांशित्यायनी । काल्यायनी । सर्वत्रग्रहणाच्चाङ्गविषयेऽपि ।
आवद्यायनीति स्मृतिः ।

१९ । कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ।

श्यान्तात् कुरुशब्दादपल्याणन्ताच्च मण्डूकात् ष्फः स्यात् । कौरव्यायणी ।
माण्डूकायनी । तस्येद (४।३।१२०) मित्यस्यन्तात् कौरवी सेना । माण्डूकी
भार्या ।

(क) इजन्तादासुररूपसंस्थानम् । आसुरायणी कन्या । ष्फस्य तद्धितत्वे
यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः ।

२० । वयसि प्रथमे ।

प्रथमवयोवचनान् डीप् स्यात् । प्रथमग्रहणमचरमोपलक्षणार्थम् (५) ।
कुमारी । वर्करी । तरुणी । वधूटी । चिरण्टी । कथं कन्या ? निपातनात् ।

२१ । द्विगोः ।

द्विगो डीप् स्यात् । पञ्चपूली । त्रिलोकी । षड्चरी । त्रिफलेति तु
वैयकरुद्धेः ।

२२ । अपरिमाणविस्ताचितकम्बलौभ्यो न तद्धितलुकि ।

एतदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि डीम् न स्यात् । अपरिमाणान्तात् ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । त्रिशता । द्विवर्षा । कालः संख्या च न
परिमाणम् । विस्तारान्तात् । द्विविस्ता । द्वाचित्ता । त्रिकम्बल्या । तद्धित-
लुकि किम् ? समाहारे दशमती ।

(५) "वाच्यं स्यात् पञ्चमाह्वानं पौर्णमासं दशमावधि । कैशोर मा पञ्चदशाद वीर्यं आद ततः परम् ॥"

२३ । काण्डान्तात् चेत्वे ।

काण्डान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि ङीम् न स्यात् । हे काण्डे प्रमाणमस्याः ।
द्विकाण्डा चेत्त्रभक्तिः । प्रमाणे लो द्विगो (५।२।३७, वा) रिति माचचो लुक् ।
चेत्वे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

२४ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

पुरुषात् प्रमाणायां द्विगोस्तद्धितलुकि ङीप् वा स्यात् । द्विपुरुषी
द्विपुरुषा वा परिखा ।

२५ । बहुव्रीहे रूधसो ङीप् ।

रूधसन्ताड्बहुव्रीहेऽङीप् स्यात् । डाप्-प्रतिषेध ङीपां बाधा । कुण्डोष्ठी ।
घटोष्ठी ।

२६ । संस्त्राव्ययादे ङीप् ।

एतदादे बहुव्रीहे रूधसन्तान् ङीप् स्यात् । चतुरुष्ठी । निरुष्ठी । स्त्रे भेदः ।

२७ । दामहायनान्ताच्च ।

संख्यादेरित्येव । दामहायनान्ताद् बहुव्रीहे ङीप् स्यात् । द्विदाम्नी ।
त्रिदाम्नी । हायनान्ताद्वयस्त्रभिधानम् । त्रिचतुर्भ्यां णत्वञ्च । द्विहायनी ।
त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।

२८ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

उपधालोपयोग्यादन्तान्ताड्बहुव्रीहे वा ङीप् स्यात् । सुराज्ञी । बहुतक्षी ।
सुदाम्नी । भूरिधाम्नी विद्या । ङीपा मुक्ते डाप्-प्रतिषेधौ । सुराज्ञे सुराज्ञाना-
विति । उपधालोपिनः किम् ? सुपर्वाणो सुपर्वे ।

२९ । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः ।

ङीप् स्यात् । सुराज्ञी नाम नगरी । छन्दसि नोदाङ्गियते ।

३० । केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतमुमङ्गल-
भेषजाच्च ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां ङीप् स्यात् । केवली नाम ज्योतिः । मामकी

देवता । पापी । अपरी । समानी कन्दः । सुमङ्गली । संज्ञायामित्येव ।
मामिका बुद्धिः । सुमङ्गला नारी ।

३१ । रात्रेश्चाजसौ ।

रात्रिशब्दात् संज्ञायां ङीप् स्यात् । रात्री । अजसौ किम् ? रात्रयः ।

(क) अजसादिष्विति वक्तव्यम् । रात्रिम् । रात्रिभिरित्वादि । कथं
तिमिरपटलेखगुणिताञ्च रात्र इति ? कदिकारादिति (४।१।४५, ग, सू)
ङीप् ।

३२ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।

अनयो ङीप् स्यादनुगागमश्च । मतोर्वत्वञ्च निपातनात् । अन्तर्वन्त्री
गर्भिणी । पतिवन्त्री सभर्तृका ।

३३ । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।

पत्युर्ङीप् स्यान्नञ्चान्तादेशो यज्ञसंयोगश्चेत् । पत्नी ब्राह्मणस्य । कथं पत्नी
शूद्रस्येति ? उपमानात् । (६)

३४ । विभाषा सपूर्वस्य ।

सपूर्वपदस्य पत्युर्ङीप्कारौ वा स्याताम् । वृहपत्नी वृहपतिः । “दृष्टा
मया रामपतिः प्रमन्युः ।”

३५ । नित्यं सपत्न्यादिषु ।

एषु नित्यं ङीम्नकारौ स्याताम् । सपत्नी । “कामिकपत्नीव्रतदुःख-
शीलाम् ।” वीरपत्नी । भाटपत्नी । पुत्रपत्नी ।

३६ । पूतक्रतोरै च ।

अतो ङीप् स्यादैकारचान्तादेशः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी ।

३७ । वृषाकपान्निकुसितकुसौदानामुदात्तः ।

एषां ङीप् स्यादैकारचान्तादेशः । वृषाकपायी वृषाकपे भार्या ।
अम्नायी ।

३८ । मनो रो वा ।

मनीर्डीप् स्थादैकारौकारादेशो च । मनोः स्त्री मनायी मनावी ।
मनुरपीत्येके । नेत्यन्ये ।

३९ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः ।

तोपधाद्वर्णवाचिनो डीप् स्याद्वा । तकारस्य च नकारः । एनी ।
श्वेनी । हरिणी । रोहिणी । पञ्च एता । श्वेता । हरिता । रोहिता ।
अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । अत इत्येव । शितिः स्त्री ।

(क) अक्षितपलितयोः प्रतिषेधः । अक्षिता । पलिता ।

(ख) क्तमित्येके । “गतो गणस्तूर्णमसिक्तिकानाम् ।” पलिकी ।

(ग) पिशङ्गादुपसंख्यानम् । “मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीः ।”

४० । अन्यतो डीष् ।

तोपधादन्यतो वर्णादनुदात्तान् डीष् स्यात् । सारङ्गी । कल्याणी ।
शवली । अनुदात्तात् किम् ? कल्या । कपिला ।

४१ । षिद्गौरादिभ्यश्च ।

षितो गौरादेश्च डीष् स्यात् । नर्तकी । रजकी । खनकी । दंष्ट्रेखजादि-
पाठात् । गौरी । मत्सी । मनुषी । द्रोणी । आमलकी । बदरी ।
धातकी । विम्बी । रिवती । पिप्पली । पृथिवी । शमी ।

४२ । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककवराद् वृत्त्यमवावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादना
ज्योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।

जानपदाद्येकादशकाद् यथाक्रमं वृत्त्यादावर्थे डीष् स्यात् । जानपदी
वृत्तिः । कुण्डी भाण्डम् । गोणी आवपनम् । स्थली अकृत्रिमा भूः । भाची
श्राणा । पक्षेत्यर्थः । नागी स्थौल्यवती । काली कृष्णवर्णा ।

(क) नीलात् प्राणोपध्मोः । नीली वहवा । नीली शोषधिः ।

(ख) संज्ञायां वेत्येके । नीली नीला । कुयी लौहविकारः । कामुकी
मैथुनेच्छावती । कवरी केशवेशः ।

४३ । शोणात् प्राचाम् ।

शोणौ । प्राचां किम् ? शोणा ।

४४ । वोतो गुणवचनात् (७) ।

गुणवचनादुदन्ताद्वा डीप् स्यात् । पट्टी पटुः । तन्वी तनुः । गुर्वी गुरुः ।

(क) खरुसंयोगोपधयोः प्रतिषेधः । खरुः । कटुः । पाण्डुः स्त्री ।

४५ । वद्वादिभ्यश्च ।

वद्वादेर्वा डीप् स्यात् । वद्वाः । बहवः । रात्रिः । रात्री । जयसे
कालरात्रीवेति भट्टिः । एवं शकटि । शाटि । शक्ति । शारि । यष्टि । पक्षति ।
युवति (४) । कल्याण । उदार । चण्ड । विकट । विशङ्कट ।

(१) इतः प्राण्यङ्गात् । कटी । धमनी । शोणी ।

(२) कृदिकारादक्षिणः । धरणी ।

(३) सर्वतोऽक्षिन्नार्थादित्येके । रजनी । राजी । सुरभी । भूमी । अक्षिन्न-
र्यात् किम् ? अकरणिः । इतश्छन्दःसूत्रे हे ।

४६ । नित्यञ्छन्दसि ।

४७ । भुवश्च ।

४८ । पुंयोगादाख्यायाम् ।

यत् पुमाख्यं पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो डीप् स्यात् । गणकी । प्रष्टी ।

(क) गोपालिकादीनां प्रतिषेधः । गोपालिका स्त्री ।

(ख) सूर्याद् देवतायां चाव् वक्तव्यः । सूर्यस्य देवता स्त्री सूर्या ।
अन्या तु सूरी ।

(७) यत् तु सत्त्वे निविशतेऽपैति प्रथम् कतिपु दृश्यते । आधेयशक्तियोजन सोऽयत्नमक्षति गुणः ॥१॥ इति,
उपैक्यत्वज्ञानान्द हृषी द्रव्यान्तरवपि । आचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्वी गुणः कृतः ॥२॥ इति वा गुणस्य च
'तदीकदीगुक्तिमात्रम् । बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात् । भाष्यकृताऽन्याख्यानाच्च ।' इति नामिशः । वस्तुतस्तत्र
गुणवचनस्येव लदन्-तद्विज्ञान-समस्त-सर्वनाम-जाति-संख्या संज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते । आकङ्कारसूत्र-
(११११) भाष्यतः सार्धैव साम्नात् । अतएव दद्यात्तुगयात्तुपधत्तौनां व्यावृत्तिः ।

(४) पुनतिशब्दस्यैव पाठः । तेन पक्षे डीप् । युवती । नतु युवप्रियस्य । तेन सूनीति रूपमपाधि-
नीयम् । Vide note on 4. 1. 77.

४६ । इन्द्रवरुणभवशब्देरुद्रमृडहिमारख्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ।

एभ्यो डीप् स्यादानुगागमश्च । इन्द्रादेः स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी ।
मृडानी ।

(क) हिमारख्ययोर्महत्त्वे । हिमानी । अरख्यानी ।

(ख) यवाद्दोषे । यवानी ।

(ग) यवनान्निष्याम् । यवनानी लिपिः (९) ।

(घ) उपाध्यायमातुलाभ्यामानुम्वा । उपाध्यायानी । मातुलानी । पक्षे
उपाध्यायी । मातुली ।

(ङ) आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यानी ।

(च) अर्थचक्रियाभ्यां वा डीषानुको । अर्थ्या अर्थ्याणी । चक्रिया
चक्रियाणी । पुंयोगे त्वर्यो चक्रियी ।

५० । क्रौतात् करणपूर्वात् ।

डीप् स्यात् । धनक्रौती । मनसाक्रौती । सा हि तस्य धनक्रौता
प्राणिभ्योऽपि गरीयसीति टावन्तेन समासः ।

५१ । क्तादल्पाख्यायाम् ।

करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायां डीप् स्यात् । अभविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती
पात्री । अक्षरविलिप्ती जिह्वा ।

५२ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।

अन्तोदात्तात् क्तान्तबहुव्रीहे डीप् स्यात् । उरुभिन्नी । केशविलूनी ।
इह पाणिमृहीती भार्याविशेषे । दन्तजाताऽकृतामासजाताचणजाता-
सुखजातासुकृतादयस्त्वजादिपाठात् ।

(९) Some say यवनानी लिपिः refers to the Greek alphabet or the letters used by the Bactrians. Others assert that the Egyptian Hieroglyphics were meant by it.

५३ । अस्वाङ्गपूर्वपदादा ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादनन्तरो ङीप् स्यात् । सारङ्गजग्धी सारङ्गजग्धा वा ।
सुरापीती सुरापीता वा ।

५४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । (१०)

उपसर्जनस्वाङ्गात् प्रातिपदिकादा ङीप् स्यात् । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा वा ।
निष्क्रान्ता केशान् निष्केशी निष्केशा वा यूका । असंयोगोपधात् किम् ?
सुगुल्फा । सुपार्श्वा । उपसर्जनात् किम् ? दीर्घशिखा ।

(क) अङ्गात्तन्नेवकण्ठेभ्योऽपि वेत्येके । मृदङ्गी मृदङ्गा वेत्यादि । (११)

५५ । नासिकोदरौष्ठजङ्गादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।

नासिकाद्यन्तादा ङीप् स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका वा । तनूदरी
तनूदरा वा । विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा वा ।

(क) पुच्छाच्च । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा वा ।

(ख) कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कवरपुच्छी । शरपुच्छी ।

(ग) उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च । उलूकपक्षी शाला । काकपुच्छी सेना ।

५६ । न क्रोडादिवह्वचः ।

क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च स्वाङ्गादिति (४।१।५४) ङीप् न स्यात् ।
सुक्रोडा । कल्याणखुरा । सुगुदा । दुर्भंगा । सुभगा । आकृतिगणोऽयम् ।
वह्वचः । पृथुजघना ।

५७ । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।

सहादिपूर्वादुक्तो ङीप् न स्यात् । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ।
अनासिका ।

(१०) 'अद्वयं नृर्निमत् स्नाङ्' प्राणिस्थमविकारजम् । अतन्त्वं तव इदञ्च तेन चेतुः सत् तथा युतमिति
स्नाङ्गलचयम् ।

(११) एतद्वि भाष्यानुक्तम् । नासिकपाठेऽपि नासि । अतुक्तसमुच्चयार्थेकेन तर्हि चकारेण संज्ञाप्रमित्येके ।
अप्रमाणमित्येके । कवयस्तु प्रयुज्यते । तथाच किमिदं किन्नरकण्डि सुप्यत इति, बध्नाति मे बभ्रुरगाति चक्षुरिति,
यतः सतां सध्वतगाति सध्वतमिति च कालिदासः ।

५८ । नखमुखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नास्ति नास्ति डीप् । शूर्पणखा । कालमुखा । दौर्घणखा ।

५९ । दौर्घजिह्वो च च्छन्दसि ।

इ षः सूत्रम् ।

६० । दिक्पूर्वपदान् डीप् ।

इह स्वाङ्गादिति (४११।५४) डोपि सिद्धे दिक्पूर्वपदान् डीविति स्वरार्थम् । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा ।

६१ । वाहः ।

वाह इत्यपि च्छान्दसम् । वहेच्छन्दसीति (३१२।६४) ण्विविधानात् ।

६२ । सखाशिश्वीति भाषायाम् ।

सखी । अशिश्वी । भाषायां स्यात् । न वेदे ।

६३ । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । (१२)

जातिवाचिनः स्त्रियां डीप् स्यात् । कुकुटी । मयूरी । यक्षी । सर्पी । विहगी । भूती । प्रेती । अमरी । पुरी । तटी । दूती । असुरी । कुष्माण्डी । नटी । शाटी । नाटायनी । कठी । अस्त्रीविषयात् किम् ? सर्वदा स्त्रीलिङ्गान्मा भूत् । मल्लिका । पिपीलिका । माला । वलाका । अयोपधात् किम् ? चतुर्या ।

(क) योपधप्रतिषेधे हयगवयसुकयमत्स्यमनुष्याणां डीप् । हयी । गवयी । सुकयी । मत्सी । मनुषी ।

६४ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

पाकाद्युत्तरपदान् डीप् स्यात् । स्त्रीविषयार्थं वचनम् । ओदनपाकी । पिष्टकपाकी । श्लिष्टपर्णी । ग्रहपुष्पी ।

(१२) आकृतियदृशा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सङ्गदास्यातनिर्योशा गीतञ्च चरन्तेः सङ् ॥ १ ॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य तुमपह युचैः । अमर्षलिङ्गां वहयी तां जातिं कवयो विदुः ॥ २ ॥

इति आलिख्ये ।

६५ । इतो मनुष्यजातेः ।

इदन्तान् मनुष्यजातिवाचिनो ङीप् स्यात् । दाक्षी । अक्ष्णी । कुक्षी ।
पुनर्जातियहणाद् योपधादपि भवति । औदमेयी । इतः किम् ? दरत् ।
नृजातिः किम् ? तित्तिरिः । अगोत्रेजन्ताच्च ङीप् स्यात् । सौतङ्गमी पुरी ।

६६ । ऊङुतः ।

उदन्तान् मनुष्यजातेरुङ् स्यात् । कुरुः । धीवभूः । ब्रह्मवभूः (13) ।
भीरुः । (14)

(क) अप्राणिजातेष्वारज्ज्वादीनाम् । अलावुः । कर्कभूः । अप्राणि-
जातेः किम् ? आसुः । ककवाकुः । रज्ज्वादिषु । रज्जुः । हनुः ।

६७ । बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ।

बाहुशब्दान्तादूङ् स्यात् । भद्रबाहुः काचित् । संज्ञायां किम् ?
वहदबाहुः स्त्री ।

६८ । पङ्गोश्च ।

स्यादूङ् । पङ्गुः ।

(क) श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च । श्वभूः ।

६९ । ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।

ऊर्वन्तादौपम्ये स्यादूङ् । रम्भोरुः । करम्भोरुः ।

७० । संहितशफलक्षणवामादिश्च ।

संहिताद्यादेरुरोः स्यादूङ् । संहितोरुः । “वामोरुरतिशयमाप
विभ्रमस्य” ।

(क) संहितसहाभ्याश्च । संहितोरुः । सङ्गोरुः ।

७१ । कटुकमण्डलोच्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(13) “कस्याचिद् बाहुशब्दात्तौ शब्दाविभौ”—इति नृदिपरा ।

(14) यौपति refers to this—“स्त्रीभेदवाचिनी भोरोरण्डा भवितव्यामिति मतम् । यौकल्यपुरुषो-
त्तमयोरपि मतमेतत् ।”—परिशिष्ट (स्त्री, Rule 92). अस्य स्त्रीभेदवाचित्वे भौरु विन्वाधरादभिव्यक्तरः ।

७२ । संज्ञायाम् ।

आभ्यां नाम्नि स्यादूङ् । कद्रूः । कमण्डलूः ।

७३ । शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् ।

जातेरित्येव । शार्ङ्गरवादेरजन्ताच्च ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । गौतमी ।
पुत्री (१५) । (१) नृनरयोर्द्विष्य । नारी । अजः खल्वपि । वैदी । औत्तमी ।

७४ । यङश्चाप् ।

यङन्ताच्चाप् स्यात् । जङ् । आम्बठ्या । कौगल्या । थङ् । कारीष-
गम्या । वाराह्या ।

७५ । आवव्याच्च ।

गर्गादियजन्ता-(४१।१०५) दाव्यग्रच्चाप् स्यात् । आवव्या ।

७६ । तद्धिताः ।

इतस्तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया वाच्याः कपं यावत् (५।४।१५१) तद् यथा ।

७७ । यून्स्तिः । (१६)

युवग्रच्चात् तिः स्यात् । युवतिः ।

७८ । अणिजोरनार्षयो गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

गोत्रे यावणिजौ तयोः स्त्रियां ष्यङादिश्यते । अण् कारीषगम्या ।

(१५) असंशयं परवैतराजपुत्रोति कुमारः । कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वमिति नैषधे । मा भवीः पुत्रि सीते
प्रजति सम पुरो नैष दूरं दुरास्मेति सद्भाषाटके । पुत्रीव इधं इदमे तनोतीति च । तथाच पुत्रग्रन्थस्य
कन्यायां इति—आमश सनयः सृजःसुतः पुत्रः स्त्रियां लभो । आहुरद्वितरं सर्वे ऽपत्यं योक्तं तयोः समे
इत्यमरात् । न यास्योरित्यत्र (७।१।४५) वा सूतकापुत्रकाङ्क्षारकाणामिति वार्त्तिकश्च । यत् शार्ङ्गरवादिग्रन्थे
पुत्रग्रन्थस्य पाठोऽसाम्प्रदायिको ऽनर्थो वेति केषांश्चिन् मतं तत् तु न सर्व्वराहितम् ।

(१६) त्रिचितं युवतिनैपुणं तथेति कुमारसम्प्रवम् । तिरिति ङीपोऽपवाद इति इत्तिकारः । कपं तर्हि
यूनी काममयी दुनोति च मनो वैधव्यभावाद् वद्विरिति, यूनी वेशविधायिनी पतिमयाद् वाक्का वधुस्यासिनीति
च ? युवति युवती यूनीति विकाशशेषेऽपि ? अपाणिनीयम् । कथं युवतीकरणिर्मणितं दधौति भोजप्रबन्धे ?
विधिविषमा मधुरा हि युवत्य इति च ? यौतेः श्रवणात् ङीपि युवतीति भरोजिः । सर्व्वतोऽज्ञानार्थादित्येक
इति (४।१।४ ग) ङीपि युवतीति पुरुषोत्तम-माधवादयः ।

इज् वाराद्या । अनार्षयोः किम् ? वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् ?
श्रीपगवी । त्रिप्रभृतीनामचामन्तामुत्तमम् । तत्समीपमुपोत्तमम् ।

७६ । गोत्रावयवात् ।

गोत्रावयवाः पुणिकादयः । तेभ्योऽणिजोः षड् डादिश्यते । पौणिक्त्वा ।
भौणिक्त्वा । मौखर्या ।

८० । क्रौड्यादिभ्यश्च ।

एभ्यः स्त्रियां षड् स्यात् । क्रौड्या । लाड्या । दैवदत्त्वा । भोजात्
चत्रियजातौ । भोज्या ।

८१ । दैवयज्ञिशौचिष्ठचिसाल्यमुग्निकाण्डेविद्विभ्योऽन्यतर-
स्याम् ।

एभ्य इजः षड् वा स्यात् । दैवयज्ञ्या । शौचवृत्त्या । पचे इतो मनुष्यजाते
(४।१।६५) रिति ङीप् । दैवयज्ञी । काण्डेविदी । पूर्णः स्त्र्यधिकारः ।

८२ । समर्थानां प्रथमाद्वा ।

स्वार्थिकात् (५।४।१) प्रागयमधिकारः । समर्थानां पदानां मध्ये सूत्रे
प्रथमनिर्दिष्टाद्वा तद्धिताः स्युः । वाग्वहणाद् वाक्वच्च । वक्ष्यति तस्यापत्यमिति
(४।१।८२) । उपगोरपत्यमौपगवः । समर्थानां किम् ? कम्बलमुपगोरपत्यं
दैवदत्तस्येति ।

८३ । प्राग्दीव्यतोऽण् ।

तेन दीव्यतीत्यतः (४।४।२) प्रागर्थेष्वणधिक्रियते । तथैवोदाहर्त्तव्यम् ।

८४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । आश्वपतम् । गाणपतम् । पाश्वपतम् । स्त्रे प्राप्ते वचनम् ।

८५ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्त्यः ।

एभ्योऽणपवादो स्त्रः स्यात् । दितेः क्तिञ्जन्ताद् दैत्यः (१७) । अदितेरपत्य-

(१७) कथं दैतेव इति ? क्तिञ्जन्ताद् दितिशब्दान् कदिकारादक्तिञ् इति (१।१।४५) ङीप् कृते स्त्रीभ्यो
ङक् (१।१।१२०) । अदितिशब्दादपि क्तिञ्जन्तात् पूर्ववन् ङीप् कृते ङक् । आदितेयः । एवञ्चादितेया
दिविपद इति सिद्धं मित्याहुः ।

मादित्यः । आदित्यगन्धात् तस्यापत्यमादित्यम् । पत्यन्तात् । सेनापत्यम् ।
गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।

(क) यमाञ्च । याम्यम् । (१८)

(ख) पृथिव्या जजौ । पार्थिवा पार्थिवी ।

(ग) देवस्य यजजौ । दैव्यं दैव्या । देवं दैवी ।

(घ) वह्निषष्टिलोपञ्च । वह्निर्भवो बाह्यः ।

(ङ) ईकक् च । बाहीकः ।

(च) स्यान्मोऽकारः । अश्वत्यामः । महास्यामः ।

(छ) लोम्नोऽपतेर बहुषु । अकार इत्येव । ऊर्द्वुलोमाः । बहुषु किम् ?
ओर्द्वुलोमिः । और्द्वुलोमी । बाह्वादिः ।

(ज) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गय्यम् ।

८६ । उत्सादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । औत्सः । औदपानः ।

८७ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्रजौ भवनात् ।

भवनात् (५।२।१) प्रागर्थेषु भवसमूहहितादिषु स्त्रिया नञ् पुंसः स्रज्
स्यात् । पुंसः संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । “सङ्गच्छ पौंस्त्रि स्त्रीणं माम् ।”
कथं स्त्रीवत् पुंवत् ? स्त्रीत्वं पुंस्त्वमिति च ? स्त्री पुंवच्चेति (१।२।६६)
निर्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

८८ । द्विगोर्लुगनपत्ये ।

द्विगोः सम्बन्धिनः प्राग्दीव्यतीयतद्धितस्याजादेर्लुक् स्यात् । तत्र
संस्कृतम् (४।४।३) । पञ्चकपालः । तदधीते तद्वेद (४।२।५८) । द्विवेदः ।
अनपत्ये किम् ? पाञ्चनापितिः । अजादेः किम् ? पञ्चगर्गस्यम् ।

८९ । गोत्रेऽलुगचि ।

यस्कादिभ्यो गोत्र (२।४।६३) इत्यादिभिर्येषां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दी-

(१४) वार्तिके निर्दे कथादित्यस्य भगवत्पत्न्येति । प्रयोगस्तु कर्तते यथा याम्येन चाभवन् केन बाह्वो
विष्णवेति चेति दीवोमाहान्ये । याते चेतसि नापुत्रास्तु ततो याम्याः पुनर्जातत्वा इति कुम्भाश्चत्वाचाच्यं
उदयनव ।

व्यतीये कर्त्तव्ये स निषिद्वाते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । आत्रेयीयाः । अचि
किम् ? गर्गंभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ।

६० । यूनि लुक् ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । अत इज्
(४।१।८५) । फाण्टाहतिः । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहतः । फाण्टाहति-
मिमताभ्यां णफिजौ (४।१।१५०) । तस्य च्छात्राः । णस्य लुक् । तत इजवे-
त्यण् (४।२।११२) । फाण्टाहताच्छात्राः ।

६१ । फक्फिजोरन्यतरस्याम् ।

यूनि विहितयोः फक्फिजोर्लुग् वा स्यात् । यजिजोश्चेति (४।१।१०१)
फक् । गार्ग्यायणः । तस्य च्छात्रा गार्गीया गार्ग्यायणीया वा । अणो
ह्यच इति फिज् (४।१।१५६) । यास्कायनिः । तस्य च्छात्रा यास्कीया
यास्कायनीया वा ।

६२ । तस्यापत्यम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । औपगवः । दैत्यः । स्त्रीणः । भानोर-
पत्यं भानवः । आपादान्तमपत्याधिकारः ।

६३ । एको गोत्रे ।

आद्यप्रकृतेर्गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् । उक्तञ्च भाष्ये एको गोत्र इति ।
गोत्रे एकः प्रथमशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयतीति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः ।

६४ । गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ।

यून्यपत्ये गोत्रादेव प्रत्ययः स्यात् । नान्यप्रकृतेः । वाक्यस्यापत्यं युवा
वाक्यायनः । अस्त्रियां किम् ? वाक्त्री । युवसंज्ञैव निषिद्वात इति स्मृतिः ।

६५ । अत इज् ।

अदन्तादिज् स्यात् । दाक्षिः । दाशरथिः । कथं प्रदीयतां दाशरथाय
मैघिलीति ? तस्येद (४।३।१२०) मिति विवचायाम् ।

८६ । बाह्वादिभ्यश्च ।

बाह्वादेराकृतिगणादिञ् स्यात् । बाह्विः । चौडिः । सौमित्रिः । श्रीर्ह-
लोमिः । कार्णिः । ऋष्यणो (४११।११४) इव बाधकः ।

८७ । सुधातुरकङ् च ।

सुधातुरिञ् स्यादकङ् चान्तादेशः । सौधातकिः ।

(क) व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम् । वैयासकिः ।
वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ।

८८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ।

कुञ्जादेर्गोत्रापत्ये च्फञ् स्यात् । ततः स्वार्थे ञः (५।३।११) । कौञ्जा-
यन्यः । ब्राह्मयन्यः । गोत्रे किम् ? कुञ्जस्यानन्तरापत्यं कौञ्जिः । गोत्रापत्ये
विधिः शिवाद्यणं यावत् (४।१।११२) । यस्तु गोत्रादेव विधीयते स तु यूनि
बोद्धव्यः ।

८९ । नडादिभ्यः फक् ।

नडादेर्गोत्रापत्ये फक् स्यात् । नाडायनः । चारायणः । नड् । चर ।
उपक । लमक । शकट । कितव । अमुथ । ब्राह्मण । उदुम्बर । नर ।
इति ।

(१) शलङ्कु शलङ्कुश्च । शालङ्कायनः ।

१०० । हरितादिभ्योऽञः ।

विदाद्यञन्ताहरितादेर्युनि फक् स्यात् । हारितायनः । कौत्सायनः ।

१०१ । यजिजोश्च ।

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तयोर्युनि फक् स्यात् । वाङ्मायनः । दाक्षायणः ।

१०२ । शरदच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्सायायणेषु ।

एभ्यो भृग्वादी गोत्रे फक् स्यात् । शारदतायनो भार्गवः । शौनकायनो
पाङ्क्यः । दार्भायणोऽयमायायणः ।

१०३ । द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।

द्रोणादेर्गोत्रापत्ये फग् वा स्यात् । द्रोणायनो द्रौणिर्वा । पार्वतायनः पार्वतिर्वा । जैवन्तायनो जैवन्तिर्वा ।

१०४ । अन्वृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् ।

विदादेर्गोत्रेऽञ् स्यात् । वैदः । और्वः । हारीतः । कश्यप । कुशिक । शुनक । शिशु । ये त्वन्वृषिश्चाः पठ्यन्ते तेभ्योऽनन्तरापत्येऽञ् । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्द्रः ।

(1) परस्त्री परशुञ्च । पारशवः ।

१०५ । गर्गादिभ्यो यञ् ।

एभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । गार्ग्यः । गर्ग । वक्त । लोहित । व्याघ्रपात् । कत । दत्त । शकल । कुण्डिनौ । जमदग्नि । नृकुटि । शण्डिल ।

१०६ । मधुवभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ।

आभ्यामनयोर्दञ् स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः । वाभ्रव्यः कौशिकः ।

१०७ । कपिवोधादाङ्गिरसे ।

आभ्यामाङ्गिरसे यञ् स्यात् । काप्यः । वौध्यः । कपेर्गोत्रादिपाठः फक्सिद्ध्यर्थः । काप्यायनी ।

१०८ । वतण्डाच्च ।

अस्मादाङ्गिरसे यञ् स्यात् । वातण्डः ।

१०९ । लुक् स्त्रियाम् ।

वतण्डात् स्त्रियां यञो लुक् स्यात् । वतण्डी । शार्ङ्गवादिः (४।१।७२) ।

११० । अश्वादिभ्यः फञ् ।

अश्वादिभ्यो गोत्रे फञ् स्यात् । आश्वायनः । आविष्टायनः । आनहुञ्चो गर्गादिः । तस्याप्रत्ययमानडुह्यायनः ।

१११ । भर्गात् त्रैगर्त्ते ।

भर्गात् फञ् स्यात् । भार्गायणः । त्रैगर्त्ते किम् ? भार्गिः । उक्तं गोत्रे ।

११२ । शिवादिभ्योऽण् ।

शिवादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् स्यात् । इजादेर्वाधा । शैवः । भौमः । गाङ्गः । सापन्नः । विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवणरवणाभ्यां वृत्तिः । वैश्रवणो रावणः ।

११३ । अत्रद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽण् स्यात् । ढको वाधा । यामुनः । ऐरावतः । मानुषीभ्यः । चैन्तितः । शैन्तितः । गौतमः । अत्रद्वाभ्यः किम् ? चान्द्र-
भागीयः । वासवदत्तेयः ।

११४ । ऋष्यम्बकवृषिकुरुभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । इजो वाधा । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अम्बकात् । अम्बकः । श्वाफल्कः । वृष्णेः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरोः । नाकुलः । साहदेवः । अम्बकादिवंशाः केऽप्यनादयः ।

११५ । मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।

संख्यादिपूर्वाया मातुरण् स्यात् । उच्चान्तादेशः । द्वैमातुरः । द्वैमातुरः । पाश्चात्तुरः । साम्नातुरः । भाद्रमातुरः ।

११६ । कन्यायाः कनीन च ।

कन्यायाः स्वादण् कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः ।

११७ । विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजाविषु ।

एभ्य एष्वण् स्यात् । विकर्णो वात्स्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । छागलोऽ-
प्यात्रेयः । वत्सादिभि स्तदपत्यं लक्ष्यते ।

११८ । पीलाया वा ।

पीलाशब्दादण् स्वाहा । पेलः पैलेयो वा ।

११९ । ढक् च मण्डूकात् ।

मण्डूकादण्ढकौ स्याताम् । मण्डूको मण्डूकीयः । वेल्लेव । मण्डूकिः ।

१२० । स्त्रीभ्यो ढक् ।

स्त्रीप्रत्ययान्तांश्च ढक् स्यात् । सौपर्णेयः । सौभद्रेयः । कौशकारेयः ।

(क) वड़वाया वृषे वाचः । ठक् स्यात् । वाड़वेयो वृषः ।

(ख) अण् क्रुच्चाकोकिलात् स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिलः ।

१२१ । इयचः ।

इयच स्तवामिकाया अणोऽपवादो ठक् स्यात् । दाक्षेयः । गोमेयः ।
पार्थस्तु शिवादिपाठात् ।

१२२ । इतस्थानिजः ।

इदन्ताद् इयचो ठक् स्यात् । आत्रेयः । वैधेयः । अनिजः किम् ?
दाचायणः । इयच इत्येव । अण् । मारीचः ।

१२३ । शुभादिभ्यश्च ।

एभ्यो ठक् स्यात् । शौभेयः । लैखाभेयः । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ।
गाङ्गेयः । तिकादिरप्ययङ्ङाशब्दः । ततो गान्गायनिरित्येके ।

१२४ । विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ।

आभ्यामत्रापत्ये ठक् स्यात् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः ।

१२५ । भ्रुवो वुक् च ।

भ्रुवो ठकि वुक् स्यात् । भ्रुवेयः ।

१२६ । कलप्राण्यादीनामिन्ड् ।

एभ्यो ठक् स्यादिन्ड् चान्तादेशः । काल्याणिनेयः । सुभगा । दुर्भगा ।
ज्येष्ठा । मध्यमा । कनिष्ठा । रजको । बन्धको । परस्त्री । वलीवर्हीति च ।

१२७ । कुलटाया वा ।

अस्या ठक् स्यादिन्ड् वा । कौलटिनेयः । कौलटेयो वा । कौलटेरस्तु
शीलहीनाया अपत्यविवचायाम् ।

१२८ । चटकाया ऐरक् ।

स्यात् । चाटकैरः ।

(क) स्त्रापत्ये लुग् वक्तव्यः । चटका ।

१२६ । गोधाया ढृक् ।

१२७ । आरगुदौचाम् ।

गोधाया अपत्यं गौधेरः । गौधारः । गौधेयसु शब्नादिपाठात् ।

१२८ । जुद्राभ्यो वा ।

अङ्गशीलहीनाः जुद्राः । ताभ्यो ढृक् स्याद्वा । काणिरः काणियो वा ।
दासेरः दासेयो वा ।

१२९ । पिढष्वसुष्कण् ।

स्यात् । पैढष्वस्योयः ।

१३० । ढकि लोपः ।

ढकि चान्वलोपः स्यात् । पैढष्वस्येयः ।

१३१ । माढष्वसुश्च ।

अस्याश्च तथा स्यात् । माढष्वस्यीयः । माढष्वस्येयः ।

१३२ । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।

स्यात् । अषादेर्वाधा । कामण्डलेयः । जाम्बेयः ।

१३३ । गृष्टादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । गाष्टेयः । मैत्रेयः ।

१३४ । राजश्वशुराद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । राजन्यः चत्रियः । श्वशुर्यौ देवरश्मालौ ।

१३५ । चत्राद् घः ।

स्यात् । चत्रियः । जातावभिधानम् ।

१३६ । कुलात् खः ।

कुलीनः । आढाकुलीनः ।

१३७ । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ् ढकजौ ।

अविद्यमानपूर्वपदात् कुलाद् यङ्ढकजौ वा स्याताम् । कुलः कोलेयकः
कुलीनो वा ।

१४१ । महाकुलादञ्खञौ ।

स्यात् । माहाकुलः । माहाकुलीनः । वेत्येव । महाकुलीनः ।

१४२ । दुष्कुलाड्ठक् ।

स्यात् । दौष्कुलियः । वेत्येव । दुष्कुलीनः ।

१४३ । स्वमुच्छः ।

स्यात् । स्वस्वीयः ।

१४४ । भातुर्व्यञ्च ।

भातुर्व्यत् स्यात् । ऋच । भाटव्यः । भात्रीयो वा ।

१४५ । व्यन् सपत्ने । (१९)

भातुरपत्ये गत्री व्यन् स्यात् । भाटव्यो दायादः । भाटव्यः कण्ठक इतुपमानात् ।

१४६ । रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।

रेवत्यादेर्गणाट् ठक् स्यात् । ढगादेर्बाधा । रेवतिकः । दौवारपालिकः ।

१४७ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रीवचनाश्चः स्यात् । ठक् च । गार्ग्या अपत्यं गार्गी जात्यो गार्गिको वा । कुत्सने किम् ? गार्गेयः । गोत्र इति किम् ? कारिकाया अपत्यं कारिकेयः । गोत्रापत्ये विधयो यूनि विज्ञेयाः ।

१४८ । वृद्धाट् ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।

वृद्धात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने ठक् स्यात् । भागवित्तिकः । पञ्चे फक् । भागवित्तायनः ।

१४९ । फेच्छ च ।

फिजन्तात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने छः स्यात् । ठक् च । तिकादिभ्यः फिज् (४।१।१५४) । यामुन्दायनिः । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिको वा ।

१५० । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।

आभ्यां सौवीरेषु णफिञौ स्याताम् । फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः ।
मैमतो मैमतायनिः ।

१५१ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्याः । “कौरव्याः
पशवः ।” कुरुग्रन्थोऽत्र मुनिवचन इत्याहुः । कुरु । गर्दभ । शकुनि । कवि ।
कपिञ्जल ।

१५२ । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

एभ्यो ण्यः स्यात् । सेनान्तात् । हारिषेण्यः । माहासेन्यः । लाक्षण्यः ।
कारिण्यः शिल्पिवचनः । तान्नुवाय्यः । कौशल्याय्यः ।

१५३ । उदौचामिञ् ।

तेभ्य उदौचामिञ् स्यात् । माहासेनिः । लाक्षणिः । तान्नुवायिः ।

१५४ । तिकादिभ्यः फिञ् ।

एभ्योऽपत्ये फिञ् स्यात् । तैकायनिः । कौरव्यायणिः । कैतवायनिः ।

१५५ । कौशलप्रकार्मार्याभ्याश्च ।

(क) दशकौशलकर्मारग्व्याणां (२०) युद् वादिष्ट्येति स्मृत्यन्तरम् ।

एभ्योऽपत्ये फिञ् स्यात् । युद् चागमः । दागव्यायनिः । कौशलव्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । द्वाग्यायनिः । वार्थ्यायणिः ।

१५६ । अणो ह्यचः ।

अणन्ताद् ह्यचः फिञ् स्यात् । कार्त्तयणिः । यास्कायनिः ।

१५७ । उदौचां वृद्धादगोत्रात् ।

वृद्धादुदौचां मते फिञ् स्यात् । आम्नगुमायनिः । शालगुमायनिः ।
कारिवचनादपि । परत्वात् । नापितायनिः । अन्येषां मते आम्नगुमिः ।
वृद्धात् किम् । याज्ञदत्तिः । अगोत्रात् किम् ? औपगविः ।

१५८ । वाकिनादीनां कुक् च ।

वाकिनादेरुदीचां मते फिन् स्यात् । कुगागमश्च । वाकिनकायनिः ।
कार्कव्यकायनिः । अन्येषां वाकिनिः । कार्कव्यः ।

१५९ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।

पुत्रान्ताद् वृद्धात् फिन् वा स्यात् । कुक् च वा । वाक्सीपुत्रकायणिः ।
वाक्सीपुत्रायणिः । वाक्सीपुत्रिर्वा ।

१६० । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ।

अवृद्धात् फिन् स्यात् । ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् ? ग्लोचुकिः । बाहु-
ल्याच्चेह । दाचिः ।

१६१ । मनोज्ञातावज्यतौ पुक् च ।

मनोरज्यतौ स्यातां पुक् च जातिचेत् । मानुषः । मनुष्यः । माणव-
स्तूपसंख्यानात् (२१) ।

१६२ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

पौत्राद्यपत्यं गोत्रमुच्यते । गर्गस्थापत्यं पौत्रादारभ्य गार्ग्यः । पौत्रप्रभृति
किम् ? अनन्तरापत्ये गार्गिः ।

१६३ । जीवति तु वंश्ये युवा ।

पितृपितामहादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवा स्यात् । न गोत्रम् ।
गर्गे गार्गौ गार्ग्ये वा जीवति गार्ग्यस्थापत्यं युवा गार्ग्यायणः । मृते तु गार्ग्य-
एव । पौत्रप्रभृतीति षष्ठ्यात्र विपरिणम्यते ।

१६४ । भ्रातरि च ज्यायसि ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा स्यात् । ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति
कनीयान् भ्राता गार्गायणः ।

(२१) तथाच श्रीकवार्चिकम्—“अपत्ये कुत्सिते मृदे मनोरौतुर्गर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च सूर्यस्य स्तेन
सिध्यति माणवः” ॥ १ ॥ इति । कनि माणवक इति । अत्रघोतवेदत्वान् मृदत्वम् । विहिताकरणात् प्रतिपिह-
सेवनात् कुत्सितत्वम् । जातौ किम् ? अपत्यार्थे दण्ड्येव । मानवः । मानवी प्रजा ।

१६५ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।

सप्तमपुरुषावधिज्ञातयः सपिण्डाः (२२) । तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे वृहतरि जीवति पौत्रादेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञकं वा स्यात् । पित्रथ्ये पितामहे वा जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । स्थविरतराभावे गार्ग्य एव ।

१६६ । वृद्धस्य च पूजायाम् ।

गोत्रमेव पूर्वाचार्यैर्वृद्धमुच्यते । तस्य पूजायां युवसंज्ञा वा स्यात् । स भवान् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।

१६७ । यूनाश्च कुत्सायाम् ।

युवसंज्ञा वा स्यात् । गार्ग्यायणो जाह्नो गार्ग्यो वा । यः पितरि जीवति स्वतन्त्रः स जाह्नः । उक्ता युवसंज्ञा ।

१६८ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियवचनादपत्येऽञ् स्यात् । पाञ्चालः । ऐत्थाकः । वेदेहः । जनपदात् किम् ? पौरवः ।

१६९ । साल्वेयगान्धारिभ्रातृ ।

आभ्यामञ् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः ।

१७० । द्रज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।

द्रजो मगधादेशाण् स्यात् । अजो बाधा । आङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ।

१७१ । वृद्धेत्कोशलाजादाञ् अरङ् ।

वृद्धादिदन्तात् कोशलाजादाभ्याञ् अरङ् स्यात् । आम्बड्यः । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौश्ल्यः । आजाद्यः ।

(क) जनपदात् पाण्डोर्ङण् वक्तव्यः । पाण्ड्यः । जनपदात् किम् ? महाभारतपाण्डोः पाण्डव एव । नहि तस्य पाण्डुर्दणः ।

(२२) लेपभाजयतुर्वाद्याः पित्राद्याः पिच्छभागिनः । पिच्छदः सप्तमशेषां सपिण्ड्यां साप्तपौरुषम् ॥ १ ॥

इति मातृथ्ये । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिश्चयेति इति मानवे च ।

१७२ । कुरुनादिभ्यो ण्यः ।

कुरोः क्षत्रियाज्जनपदानकारादेश ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कुरवः ।
“चिराय तस्मिन् कुरवश्चासति ।” नैषधः । नेषधः । कथं माघे
“परिरेभिरे कुरुरकौरवस्त्रिय” इति । तथा वेणीसंहारे “रक्षन्तां कौरवा”
इति ? अजनपदविवचयेत्तेके । विषयो देश (४।२।५२) इत्यणि तात्स्या-
दित्यन्ये । तस्येदमिति (४।३।१२०) विवचयेत्परि ।

१७३ । साल्वावयवप्रत्ययथकलकूटाश्मकादिञ् ।

साल्वावयवा उदुम्बरादयः षट् (२३) । तेभ्यः प्रत्ययथादेशेञ् स्यात् ।
औदुम्बरिः । यौगम्बरिः । प्राल्यग्रिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।

१७४ । ते तद्राजाः ।

तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । कौरव्यः ।
औदुम्बरिः ।

(क) क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । उक्ताः
प्रत्ययास्तस्यापत्यमिति वद् राजनि च भवन्ति । पञ्चालानामपत्यानि राजानो
वा पञ्चालाः । वङ्गाः । अवन्तयः । कुरवः । तद्राजस्येति (२।४।६२)
बहुषु लुक् ।

१७५ । कम्बोजालुक् ।

कम्बोजादिभ्यस्तद्राजस्य लुक्चनमिति स्मृतिः । कम्बोजानामपत्यं राजा
वा कम्बोजः । चोलः । शकः । केरलः ।

१७६ । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभाश्च ।

एभ्यः स्त्रियां तद्राजस्य लुक् स्यात् । इयमवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

१७७ । अतश्च ।

अकारस्य तद्राजस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मट्टी । दरत् ।
इडविट् । अतः किम् ? आम्बष्ठ । यङ्ग्याप् (४।१।७४) ।

(२३) “उदुम्बरानिलखला मदकारा पुनमराः ।

भुलिङ्गाः शरदखाद्य साल्वावयवसंज्ञिताः” ॥ १ ॥ इति काशिका ।

१७८ । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।

एभ्योऽतश्चेति (४११।१७७) लुङ् नास्ति । प्राच्यात् । पाञ्चाली । वैदेही । मागधी । आङ्गी । वाङ्गी । भर्गादेः । भार्गी । कैकेयी । “कैकेयी लघयिष्यते प्रियसुताम् ।” कथं “प्राक् कैकेयीतो भरतस्ततोऽभूदिति” ? आद्यप्रकृतेरेव कुलद्वारेण सीऽयमिति स्वीकृतेः । शार्ङ्गरवाद्यजो ङीनिति (४११।७३) भागवत्तिः (२४) । यौधेयादिभ्यः पञ्चमेऽध्याये तद्वाजमञ्जं वक्ष्यति । तस्याप्यतश्चेति (४११।१७७) लुक् प्राप्तो निषिध्यते । यौधेयी । शोभ्रेयी । इत्यपत्याधिकारः सम्पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च व्याप्पादः ।

(२४) So भर्तृहरि the author of the भागवति and the वाक्यपदीय had flourished after मङ्गि । It-sing, the Chinese traveller, Who had travelled over India, about nineteen years, from 671 A. D. to 691 A. D. gave 651, A. D. as the year of Bhatrihari's death and 661 A. D. as that of Joyaditya's.

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ॥

१ । तेन रक्तं रागात् ।

रागवाचिन स्तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात् । कषायेण रक्तं काषायं वस्त्रम् । कौटुम्भम् । माञ्जिष्ठी पताका । तेनेति वर्त्तते यावद् द्वेपवै यात्रादञ् (४।२।१३) ।

२ । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट् ठक् ।

लाक्षादेः पूर्वार्थे ठक् स्यात् । लाक्षिकं वस्त्रम् । रौचनिकी शाटी । शाकलिकः पटः । कर्दमिकम् । शकलकर्दमाभ्यामण्पीत्येके । शाकलम् । कर्दमम् । (२५)

(क) नील्या अन् । नीलं वस्त्रम् ।

(ख) पीतात् कन् । पीतकम् ।

(ग) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् च । हारिद्रम् । माहारजनम् ।

३ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः । माघी । पौषमहः । माघम् । कालः किम् ? पुष्येण युक्तः शशी ।

४ । लुवविशेषि ।

नक्षत्राणो लुप् स्यात् । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेषे किम् ? पौषी रात्रिः । पौषमहः ।

(२५) "रङ्गनाथे यद् द्रव्यमुचितं तस्य शकलिन । कर्दमो रङ्गनद्रव्यपङ्क" इति मुद्रिधरः ।

५ । संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ।

आभ्यां नचत्राणो विशेषेऽपि लुप् स्यात् । श्रवणा रात्रिः । अश्रवत्यो मुहूर्तः (२६) । संज्ञायां किम् ? श्रावणी रात्रिः ।

६ । इन्द्राच्छः ।

नचत्रइन्द्राच्छः स्यात् । राधानुराधीया रात्रिः । लुप् चानेन दाध्यते । परत्वात् । तिथ्युपनर्वसवीयमथ ।

७ । दृष्टं साम ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ।

८ । कलेठक् ।

स्यात् । कलिना दृष्टं साम कालेयम् ।

(क) सर्वत्राग्निकलिभ्याम् । आभ्यां प्राग्दीव्यतीये सर्वत्रार्थे ढग् वक्तव्यः । तेन दृष्टं तत्र भवं तत आगतं सास्य देवतेति । आग्नेयम् । कालेयम् ।

(ख) दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिङा विधीयते । औशसनसम् औशनं वा साम । शातभिषः शातभिषजो वा बालः ।

(ग) तीयादीकग् न विद्यायाः ।

स्वार्थे तीयादीकक् स्यात् । द्वैतीयकम् । द्वैतीयकी । नेह । द्वितीया विद्या ।

(घ) गोत्रादङ्गवदिष्यते । औपगवकं साम । गोत्रचरणाद् वुञ् (४१२/१२६) ।

९ । वामदेवाङ् डाङ्ङौ ।

अस्मादिमो स्याताम् । तेन दृष्टं सामेति । वामदेव्यम् । स्वरार्थोऽनुबन्धः ।

१० । परिवृतो रथः ।

रथश्चेद् भवति अत्रार्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः । चार्मणो रथः ।

११ । पाण्डुकम्बलादिनिः ।

अम्मादिनिः स्यात् पूर्वार्थे । पाण्डुकम्बली रथः ।

१२ । द्वैपवैयाघ्रादञ् ।

आभ्यामञ् स्यात् पूर्वार्थे । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो द्वैपो रथः । वैयाघ्रः ।
तनेति निवृत्तम् ।

१३ । कौमारापूर्ववचने ।

अणन्तः कौमारो निपात्यतेऽपूर्वस्याऽनूदाया विवाहस्य वचने । प्रथमोदा
कुमारी कौमारी । तस्याः पतिश्च कौमारः । “उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं
पततां वर ।”

१४ । तवोद्धतममलेभ्यः ।

अत्रार्थे पात्रेभ्योऽण् स्यात् । शराविषूढृतं शारावं दधि । कार्पर्य ओदनः ।
इह भुक्तोत्सृष्टमुद्धृतम् । तत्रेति वर्त्तते यावत् चोराड् ठञ् (४।२।२०) ।

१५ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

अत्र स्थण्डिलादण् स्यात् । स्थण्डिले श्रुते स्थाण्डिलः ।

१६ । संस्कृतं भक्षाः ।

अत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् स्याद् भक्षाद्येत् । भ्राष्ट्रा अपूपाः । पैठराः ।

१७ । शूलोखाद् यत् ।

आभ्यां तत्रार्थे यत् स्यात् । शूले संस्कृतं शूलम् मांसम् । उख्यम् ।

१८ । दध्नष्ठक् ।

स्यात् । दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

१९ । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।

अतष्ठक् स्याद्वा । उदश्विति संस्कृतमौदश्वित्कम् । औदश्वितम् । (२७)

२० । क्षीराड् ठञ् ।

स्यात् । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयौ यवागूः । तत्रेति निवृत्तम् ।

(२७) तत्र क्षुदश्विन् मघितं पादान्द्वान्, निजंलमित्यमरः । A sort of whey.

२१ । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् संज्ञा चेत् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मासोऽर्द्धमासः
संवत्सरो वा । माघः । चैत्रः । वैशाखः ।

२२ । आग्रहायण्यश्वत्याट् ठक् ।

आभ्यां पूर्वार्थे ठक् स्यात् । आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन् आग्रहायणिको
मासः पक्षो वत्सरो वा । आश्वत्थिकः (२८) ।

२३ । विभाषा फाल्गुणीश्रवणाकार्त्तिकौचैत्रीभ्यः ।

आभ्यः पूर्वार्थे ठक् स्याद्वा । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा मासोऽर्द्धमासो
वत्सरो वा । श्रवणिकः श्रवणो वा । कार्त्तिकिकः कार्त्तिको वा ।
चैत्रिकश्चैत्रो वा ।

२४ । सास्य देवता ।

अथ यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । वार्ह-
स्पत्यो मन्त्रः । यागे पुरोडाशादिसंप्रदानं मन्त्रस्तुल्यञ्च देवतेत्याहुः । सास्य
देवतेत्यधिकारः प्राक् पितृभ्यात् (४।२।३६) ।

२५ । कस्येत् ।

कशब्दादण् स्वादिकारयान्तादेशः । को (२९) देवतास्य कार्यं हविः ।

२६ । शुक्राद् घन् ।

स्यात् । शुक्रियोऽध्यायः ।

२७ । अपोनप्तपान्नप्लभ्यां घः ।

आभ्यां पूर्वार्थे घः स्यात् । अपोनप्तृयम् । अपान्नप्तृयम् । (३०)

२८ । छ च ।

आभ्यां छः स्यात् । अपोनप्तृयम् । अपान्नप्तृयं हविः ।

(क) पैङ्गाचीपुक्षादिभ्य उपसंख्यानम् । पैङ्गाचीपुक्षीयम् । (३१) तार्ण-
विन्द्वीयम् ।

(२८) आश्वत्थः इत्यर्थः । (२९) कः प्रजापतिः । (३०) इदं देवतावयमग्निवाचकमिति पौराणिकाः ।

(३१) पिङ्गाचः कुबेरः । तत्कन्या पैङ्गाचीति च पौराणिकाः ।

(ख) शतरुद्राद् घञ् । शतरुद्राद् घञ्चौ स्याताम् । शतरुद्रीयम् ।
शतरुद्रियम् ।

२६ । महेन्द्राद् घाणौ च ।

अस्माद् घाणौ स्यातां ऋञ् । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ।

२७ । सोमाट् ष्यण् ।

पूर्वाथं ष्यण् स्यात् । सौम्यं हविः । सौमी ऋक् ।

२८ । वाय्वृतुपिचुषसो यत् ।

पूर्वाथं एभ्यो यत् स्यात् । वायव्यो मन्तः । ऋतव्यम् । उपस्यम् ।
पितृयम् ।

२९ । द्याव्यापृथिवीशुनासौरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छ च ।

एभ्यः षड्भ्यश्चः स्याद् यच्च पूर्वाथं । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ।
शुनासौरीयम् । (३२) शुनासौर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नि-
षोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेध्यम् ।

३० । अग्नेर्ठक् ।

स्यात् । आग्नेयश्चरुः ।

३१ । कालिभ्यो भववत् ।

कालवाचिभ्यः सास्य देवतेत्यर्थे भवार्थवत् प्रत्ययाः स्युः । मासिकम् ।
प्राष्ठपेक्षम् । हैमनम् । वासन्तम् ।

३२ । महाराजप्रौष्ठपदाट् ठञ् । (३३)

आभ्यां पूर्वाथं ठञ् स्यात् । माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

(क) तदस्मिन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्यः । ठञ् स्यात् । नवयज्ञोऽस्मिन्
वर्त्तते नावयज्ञिकः कालः । स्वाध्यायिकः । औत्पातिकः ।

(ख) पूर्णमासादण् । पूर्णमासोऽस्यां वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः । सास्व-
देवतेत्यधिकारः पूर्णः ।

३६ । पिष्टव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

एते निपात्यन्ते । गौरादिङीषि पितामही । मातामही ।

(क) अवेदुंघे सोढदूसमरीसचः । अविशब्दादेते स्युर्दुंघेत् । अवि-
सोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।

(ख) तिलात्रिष्फलात् पिच्छपेजौ । स्याताम् । तिलपिच्छः । तिलपेजः ।

३७ । तस्य समूहः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । काकानां समूहः काकम् । वाकम् । शौकम् ।
समूहाधिकारः कट्वचं यावत् (४।२।५१) ।

३८ । भिक्षादिभ्रोऽण् ।

एभ्यो बाधकं बाधित्वाण् स्यात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् ।
चार्मिणम् । धार्मिणम् । (३४) साहस्रम् । पादातम् । युवतिशब्दाद्
यौवतमिति जयादित्यः । भस्यादे तद्धित (६।१।३५, वा) इति पुंवद्भावे
यौवनमिति भागवृत्तिः । (३५)

३९ । गोचोक्षोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्
बुञ् ।

गोत्राक्तादुच्चादिभ्यश्च समूहे बुञ् स्यात् । दाक्षकम् । गार्गकम् ।

(३४) According to some चर्मन् and धर्मन् occur in the भिक्षादि and not चर्मिन्
and धर्मिन् ; so चार्मिणम् । धार्मिणम् ।

(३५) एवञ् तारुण्ये युवतिलोमे यौवनं जलमस्य, चेतनेकार्थध्वनिमखरो । पक्षेऽपि “रूपलावण्यसम्पदं
कलाकृशलयौवतम् । यस्य पुण्यकृतः प्रेक्ष्य सकलं तस्य ज्योतिर्”मिति । नैषधे च “अदः समित्समुखवीर-
यौवतमुट्टदक्षुजाकम् मृणालहारिणी”ति । वस्तुतस्तु युवतिशब्दे औत्सर्गिकोऽण् । ततो भस्यादे तद्धित
(६. ३. ३५. वा) इति पुंवद्भावे यौवनमेव स्यात् । नतु भिक्षादिवादक्षित्याहुः । भिक्षादिगणे युवतिशब्दपाठस्य
भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्याख्यानान् । तथाहि वार्त्तिकम्—भिक्षादिषु युवतिशब्दानुशङ्कम् पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधिविति (४.२.३८, वा) । कथं तर्हि यौवतमिति ? यौतेः जननान् औष्यमुदात्तादेशजिति (४.२.४३)
सकृदाकंसा सिद्धम् । एवञ् भिक्षादिभ्यो गार्गिणं चार्मिणं यौवतं गण इत्यमरे ज्ञेयमित् पाठः ।

श्रीचक्रम् । श्रीद्रुक् । श्रीरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ।

(क) वृद्धाच्च । वार्हकम् ।

४० । कैदाराद् यञ्च ।

कैदाराद् यञ्, तुञ्, च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् । अचित्तठको
वाधा ।

(क) गणिकायाच्च । गाणिक्यम् ।

४१ । ठञ् कवचिनश्च ।

कवचिनः कैदाराच्च ठञ्, स्यात् । कावचिकम् । कैदारिकम् ।

४२ । ब्राह्मणमाणववाङ्वाद् यन् ।

स्यात् । ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । वाङ्म्यम् ।

(क) पृष्ठाच्च । पृष्ठम् ।

(ख) अङ्गः खः क्रतौ । क्रतुविषयेऽङ्गः समूहे खः स्यात् । अहीनः ।

(ग) पश्चां णस् । समूहे । पार्श्वम् । पशूणां समूह इत्यर्थः ।

४३ । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।

एभ्यः समूहे तल् स्यात् । ग्रामता । बन्धुता । जनता । सहायता । (३६)

(क) गजाच्च । गजता ।

४४ । अनुदात्तादेरञ् ।

४५ । खण्डिकादिभ्यश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापोतम् । मायूरम् । खण्डिकम् । वडवानां वृन्दं
वाङ्म्यम् ।

४६ । चरणेभ्यो धर्मवत् ।

समूहे चरणार्थेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्तुः । काठकम् । कान्द्योग्यम् ।
आद्यवर्णम् ।

(३६) कथं सुरतैति ? यथाः समस्तसुरता समुदोरणेनेति देवीमाहात्म्ये ? आपोऽयं प्रयोगः ।
"सुरतादुरक्तो शुकरिवेति" वासवदत्तादौ तु वृक्ष्यतिः सुरेश्वतुरक्त इत्यर्थोऽपान्वितः ।

४७ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्याश्च समूहे ठक् स्यात् । आपूपिकम् । शाकु-
लिकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । धेनोरजपि । धेनवम् ।

४८ । केशाश्वाम्नां यञ्क्वावन्यतरस्याम् ।

यथासंख्यमेतौ स्याताम् । केशाद् यञ् वा स्यात् । केश्यम् । पूर्वण ठक् ।
केशिकम् । अश्वाच्छो वा । अश्वीयम् । आश्वम् । पवे ऽण् ।

४९ । पाशादिभ्यो यः ।

पाशादे ह्रन्ते यः स्यात् । पाश्या । ढश्या । वश्या । वाश्या । धृश्या ।

५० । खलगोरथात् ।

एभ्यो यः स्यात् । खल्या । गव्या । रथ्या ।

५१ । इनिवक्तव्यचश्च ।

खलादिभ्यः क्रमेणैते स्युः । खलिनी । गोत्रा । “मञ्जग्मे मत्स्यगोत्रया ।”
रथकत्र्या ।

(क) खलादिभ्य इनि वक्तव्यः । खलिनी । उलूकिनी । पद्मिनी । उत्तं
समूहे । तस्येति वर्त्तत एव ।

५२ । विषयो देशे ।

षष्ठान्तात् तस्य विषयेऽण् स्याद् देशश्चेत् । शिवीनां विषयो देशः शैवः ।
आङ्गः । पौरवः ।

५३ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यः पूर्वार्थे वुञ् स्यात् । राजन्यको देशः । मालवकः ।

५४ । भौरिक्याद्यैषुकार्य्यादिभ्यो विधल्भक्तलो ।

गणाम्यामाभ्यां पूर्वार्थे विधल्भक्तलो स्याताम् । भौरिकिविधः ।
ऐषुकारिभक्तः ।

५५ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

प्रगाथेषु च्छन्दसोऽण् स्यान् मन्त्रविशेषः प्रगाथश्चेत् । (३७) पङ्क्तिरादिरस्य प्रगाथस्य पाङ्क्तः । आनुष्टुभः । जागतः ।

(क) छन्दसः क्लीवे स्वार्थे उपसंस्थानम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् । आनुष्टुभम् ।

५६ । संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभः ।

तदस्वार्थे प्रयोजनयोद्धृभ्यो यथाविहितं स्यात् संग्रामश्चेत् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रो रणः । द्रौपदः । सैतः । स्त्रैणः । पौंसः । भरता योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः । पादातः । आश्वः ।

५७ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रौड्यायां णः ।

अत्रार्थे णः स्यात् क्रौडा चेत् । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रौडा । मौष्टा । पाण्डवा ।

५८ । घञः सास्यां क्रियेति जः ।

घञन्तादत्रार्थे जः स्यात् । श्येनपातः क्रियास्यां श्येनम्पाता मृगया । मौसलपाता भूमिः ।

५९ । तदधीते तद्वेद ।

अनयोरर्धयोरण् स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैद्याकरणः । छान्दसः । ज्योतिषः । निमित्तान्वधीते वेद वा नैमित्तः ।

६० । क्रतूक्यादिसूत्रान्ताट्ठक् ।

एभ्यः पूर्वार्थे ट्ठक् स्यात् । क्रतुः । आग्निष्टोमिकः । उक्थादिः । औक्थिकः । याज्ञिकः । उक्थ । यज्ञ । लोकायत । न्याय । न्यास । तर्क ।

(१) विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति गणसूत्रम् । वायसविद्यिकः । धानुर्विद्यिकः । चातुर्वेद्य इति तु तत्र कुशलार्थे जतलब्धक्रीतकुशला (४।३।३८) इत्यणि । लक्षणाद्यन्तात् । गौलक्षणिकः । प्राथमकल्पिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । नेह काल्पसूत्रः ।

(२) विद्या चानङ्गचतुर्धर्मत्रिपूर्वा । अङ्गादिपूर्वाया विद्याया न ठक् स्यात् ।
आङ्गविद्यः । त्रैविद्यः ।

(क) आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ठक् स्यात् । आख्याना-
ख्यायिकयोरर्थग्रहणम् । इतिहासपुराणयोस्तु स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिकः ।
वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

(ख) सर्वसादे द्विगोच लः । एभ्यो लुक् स्यात् । सर्वादः । सर्ववेदः ।
सादेः । सवार्त्तिकः । द्विगोः । पञ्चकल्पः । द्विवेदः । द्वितन्त्रः ।

(ग) इकन् पदोत्तरपदात् । पदोत्तरपदिकः ।

(घ) शतषष्टेः षिकन् पद्यः । शतपद्यिकः । षष्टिपद्यिकी ।

६१ । क्रमादिभ्यो वुन् ।

स्यात् । क्रममधीते वेद वा क्रमकः । पदकः । शिचा । मीमांसा ।
उपनिषत् ।

६२ । अनुब्राह्मणादिनिः ।

पूर्वाद्ये इनिः स्यात् । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते वेद वातु-
ब्राह्मणी ।

६३ । वसन्तादिभ्यष्ठक् ।

पूर्वाद्ये ठक् स्यात् । वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्तादिसङ्घचरितो
ग्रन्थस्तथा ।

६४ । प्रोक्ताल्लुक् ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्वेदवेदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना
प्रोक्तो ग्रन्थो वृद्धाच्छः (४।२।११४) पाणिनीयः । तमधीते वेद वा पाणिनीय
श्चात्रः । आपिशलिना प्रोक्तमितीजध्वेत्वात् (४।२।११२) । आपिशलम् ।
आपिशलमधीते वेद वाऽपिशला ब्राह्मणी ।

६५ । सूत्राच्च कोपधात् ।

सूत्रवाचिनः कोपधादध्वेदवेदित्रोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । षष्टकं

पाणिनिसूत्रमधीयते विदन्ति वाऽष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्र-
पदीयाः । द्वादशका मीमांसकाः ।

(क) संख्याप्रकृतेरेवाभिधानम् । नेह । महावार्त्तिकसूत्रमधीते माहा-
वार्त्तिकः । कोपधात् किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ।

६६ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

मण्डूकमुत्या प्रोक्तादित्येव । प्रोक्तप्रत्ययान्तानि च्छन्दांसि ब्राह्मणानि च
चकारात् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्पाः सूत्राणि च तद्विषयाणि अध्येष्टवेदिह-
विषयाणि स्युः । न प्रोक्तप्रत्ययान्तानि । कठेन प्रोक्तच्छन्दोऽधीयते कठाः ।
मौदाः । ताण्डेन प्रोक्तं ब्राह्मण मधीयते ताण्डिनः । कल्पे काश्यपिनः ।
सूत्रे पाराशरिणः ।

६७ । तदस्मिन्नसौति देशे तन्नास्मि ।

अत्रार्थेऽण् स्याद् देशस्तत्रामा चेत् । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति
औदुम्बरः । पार्वतः ।

६८ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी पुरी । माहस्त्री
परिखा ।

६९ । तस्य निवासः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । शिवीनां निवासः शैवः ।

७० । अदूरभवश्च ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम् । पाम्यानि
वनानि । एते चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते शेषाधिकारं (४।२।८२) यावत् ।

७१ । औरञ् ।

उवर्णान्ताच्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् कार्कटवम् । अञधिकारः प्राक्
सुवास्तादिभ्योऽणः (४।२।७७) ।

७२ । मतोश्च बह्वजङ्गात् ।

बह्वजङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् स्यात् । ऐकटावतो नाम द्वेष्टः ।

७३ । बह्वचः कूपेषु ।

बह्वचोऽञ् स्यात् कूपसेत् । दीर्घवरत्नेषु निर्वृत्तो दीर्घवरत्नः कूपः ।
वज्रमूलस्यादूरभवो वार्जमूलः ।

७४ । उदकं च विपाशः ।

विपाशाया उत्तरकूलकूपेष्वञ् स्यात् । दत्तेन निर्वृत्तो दातः कूपः ।
गौतः । (३८)

७५ । सङ्कलादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् । साङ्कलः । पौष्कलो द्वेष्टभेदः ।

७६ । स्त्रीषु सौवीरसात्वप्राचु ।

स्त्रीलिङ्गे सौवीरादिदेशेऽञ् स्यात् । दत्तामित्येष निर्वृत्ता पुत्री दात्ता-
मित्रि । सात्वे वैधूमानी । प्राचि माकन्दी नगरी ।

७७ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । सौवास्तवं नगरम् । सौवास्तवी नगरी । सौवास्तवी
नदी । वार्णवम् । वार्णवी ।

७८ । रोणौ ।

रोखन्तादण् स्यात् । आजकरोणः । केवलाश्च । रोष्णा निर्वृत्तो रोणः
कूपः ।

७९ । कोपधाच्च ।

अण् स्यात् । कार्णचित्रकः । कार्णच्छिद्रकः । त्रैशङ्कवम् ।

(३८) अत्रेदं सूत्रकारं प्रति सविस्तरप्रश्नोत्तरं वामनजटादित्ययोर्भाष्यम्—“उदयितं किम् ?
दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वञ् । दातः । गौतः । अरिः विष्टेष्टः । महती मूलेचिका वर्णयेत् सूत्रकारस्य ।”—इति

८० । वुञ्छण्कठजिलसेनिरठञ्ज्ययफक्फिजिञ्ज्रकक-
ठकोऽरौहणकृशाश्वर्ष्यकुमुदकाशढणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्ष-
कर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।

एभ्यः सप्तदशभ्यो गणेभ्यो यथासम्भवं चतुर्वर्धेषु वुञादयः स्युः ।
अरौहणादेर्वुञ् । अरौहणकम् । कृशाश्वादिच्छण् । कार्शाश्वायः । ऋश्वादेः
कः । ऋश्चकः । कुमुदादेठक् । कुमुदिकम् । काशादेरिलः । काशिलम् ।
ढणादेः सः । ढणसा । नङ्गसा । वीरणसा । प्रेक्षादेरिनिः । प्रेक्षौ ।
फलकी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादेर्ढञ् । साखेयम् । सङ्काशा-
देर्णः । साङ्काशम् । काम्पिल्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादेः फक् ।
पाक्षायणः । कर्णादेः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादेरिञ् । सौतङ्गमिः ।
प्रगदिन्नादेर्जः । प्रागद्यम् । वराहादेः कक् । वाराहकम् । पालाशकम् ।
शार्करकम् । कुमुदादेठक् । कौमुदिकम् । गौमथिकम् ।

८१ । जनपदे लुप् ।

जनपदे तन्नाम्नि देशे चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । पञ्चालानां निवासो
जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । वज्राः । जनपदो देशभेदः ।

८२ । वरणादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । वरणा ग्रामः । गोदौ ग्रामः । खलतिकं
वनानि । एवं शिरीषाः । शृङ्गी । गया । उज्जयिनी ।

८३ । शर्कराया वा ।

अस्या लुप् स्याद्वा । शर्कराभिर्निर्वृत्तं शर्कराः शार्करं वा ।

८४ । ठक्छौ च ।

अस्याठक्छौ स्याताम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् ।

८५ । नद्यां मतुप् ।

नद्याश्चतुर्वर्धेषु मतुप् स्यात् । उदुम्बरावती नदी । इक्षुमती ।

८६ । मध्वादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चतुर्थेषु मतुप् स्यात् । मधुमान् । विसवान् देशः ।

८७ । कुमुदनङ्वेतसेभ्यो ङ्मतुप् ।

(क) मङ्गिषाच्च ।

एभ्यो ङ्मतुप् स्यात् । ङिति टिलोपः । कुमुदान् । नङ्गान् । वेतस्वान् ।
वेतुस्वती सरित् । मङ्गिषान् नाम देशः ।

८८ । नङ्गशादाङ् ङुलच् ।

आभ्यां ङुलच् स्यात् । नङ्गुलः । शाङ्गलः । “शय्या शाङ्गलमासनं
शुचिशिला ।”

८९ । शिखाया वलच् ।

स्यात् । शिखावलं नगरम् ।

९० । उत्करादिभ्यश्छः ।

उत्करीयम् ।

९१ । नङ्गादीनां कुक् च ।

एषां छः स्यात् कुक् च । नङ्गकीयम् । नङ्ग । वेणु । प्रक्ष । विलु ।

(१) कुञ्चाया ङ्गस्त्वच्च । कुञ्चकीयम् ।

(२) तच्चनलोपश्च । तच्चकीयम् । उक्ताच्चातुरर्थिकाः ।

९२ । शेषे ।

शेषे तत्र जातादावर्थे प्रत्यया वाच्याः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रादागतो
राष्ट्रे भवो वा राष्ट्रियः । शालीयः । इह चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ।
आवणः शब्दः । अश्वैरुह्यते आश्वी रथः । चातुरं शकटम् । दृषदि पिष्टा
दार्षदा माषाः । औदूखलाः सक्तवः । चतुर्दंशं दृश्यते चातुर्दंशं रत्न इति
सामान्येन तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षायामिति भागवृत्तिः । शेष
इत्यधिकारो लक्षणश्चेति जयादित्यः ।

६३ । राष्ट्रावारपाराद् घखौ ।

ग्राम्यां घखौ स्याताम् । राट्टियः । अवारपारीणः ।

(क) विगृहीताच्च । अवासीणः । पासीणः ।

(ख) विपरीताच्च । पारावारीण इति चेद्यते ।

६४ । ग्रामाद् यखञौ ।

स्याताम् । ग्राम्यो ग्रामीणः ।

६५ । कक्षग्रादिभ्यो ठकञ् ॥

कक्षीत्येवमादिभ्यो ठकञ् स्यात् । कक्षि काक्षेयकः । उम्भि औम्भेयकः ।
ग्रामेयकः । नागरेयकः ।

(१) कु (ल्या) ड्याया यलोपच । कौ(ले)डेयकः ।

६६ । कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारिषु ।

कुलादेः श्वादौ वाचे ठकञ् स्यात् । कौलेयकः श्वा । कौलेयकोऽसिः ।
श्वेवेयकः कण्ठालङ्कारः (३९) ।

६७ । नद्ग्रादिभ्यो ठक ।

स्यात् । नादेयं जलम् । वाराणसेयो जनः । यावस्तेयः ।

६८ । दक्षिणापश्चात्पुरसस्थक् ।

एभ्यः शेषे त्वक् स्यात् । आक्षुप्त्ययान्तो दक्षिणाशब्दः । न स्त्रीलिङ्ग
इति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे न पुंवङ्गावः (२।१।२६, वा) । दाक्षिणात्यः ।
पाश्चात्यः । पौरस्थः ।

६९ । कापिश्याः प्फक् ।

अस्याः प्फक् स्यात् । कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

(क) बाह्व्युर्दिपर्दिभ्यश्च । प्फक् स्यात् । बाह्यायनी । और्दायनी ।
पार्दायनी ।

१०० । रङ्गोरमनुष्येऽण् च ।

रङ्गोरचार्येऽण् स्यात् । षक् च । राङ्गवः । राङ्गवायणः ।

१०१ । दुप्र्रागपा(वा)गुदक्प्रतीचो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिव्यम् । प्राचम् । अपा (वा) चम् । उदीचम् ।
प्रतीचम् । अव्ययाद् टुटुलौ तुट् च (४।३।२३) । प्राक्तनम् ।

१०२ । कन्यायाष्ठक् ।

कान्तिकम् ।

१०३ । वणौ वुक् ।

वणौ देशे कन्याया वुक् स्यात् । कान्तिकम् ।

१०४ । अव्ययात् त्वप् ।

अभिज्ञातसिद्धेभ्योऽभिधानम् । अमात्यः । “कत्वेयं दुर्मतिस्तव ।”
ततस्त्वः । यतस्त्वः । कुतस्त्वः । यत्रत्यः । अत्रत्यः । तत्रत्यः ।

(क) त्वद् ने ध्रुवे । नित्यम् ।

(ख) निमो गते त्वप् । निर्गती देशान्निष्टाशाण्डालादिः ।

(ग) अरण्यान्तः । आरण्याः सुमनसः ।

(घ) दूरादेत्यः । दूरेत्यः पथिकः ।

(ङ) उत्तरादाहव् । औत्तराहः ।

१०५ । ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यस्त्वप् स्याद्वा । ऐषमस्त्वम् । ह्यस्त्वम् । श्वस्त्वम् । पञ्चे ऐषमस्तनम् ।
ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् ।

१०६ । तीरह्योत्तरपदादञ्जौ ।

तीरोत्तरपदादञ् रूप्योत्तरपदाञ् जः स्यात् । वार्कतीरम् । वार्क-
रूप्यम् ।

१०७ । दिक् पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।

दिक् पूर्वपदादनाम्नि जः स्यात् । पौर्वशालः । औत्तरशालः ।

१०८ । मट्रेभ्योऽञ् ।

दिक्पूर्वपदान्मट्रेभ्योऽञ् स्यात् । पौर्वमट्रः ।

१०९ । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।

उदीच्यग्रामवाचिनोऽञ् स्यात् । शेवपुरम् । माहानगरम् । बह्वचः किम् ? ध्वाजम् ।

११० । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्रस्थान्तात् । माट्टीप्रस्थो ग्रामः । पलद्यादेः । पालदः । पारिषदः । कोपधाद् । वैघातकः । उदीच्यग्रामादजोऽपवादः ।

१११ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

गोत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादेरण् स्यात् । कस्य बाधा । कण्वादेर्गर्गादित्वाद् यञ् (४।१।१०५) । काण्वः । तस्यच्छात्राः काण्वाः । गौकक्षाः ।

११२ । इजश्च ।

गोत्रे इजन्तादण् स्यात् । क्वापवादः । दाक्षेरमी दाक्षाः । प्राक्षाः ।

११३ । न इजश्चः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतयोगोत्रे इजश्च इजन्तादण् न स्यात् । वैङ्गीयाः । काशीयाः ।

११४ । वृद्धाच्छः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छः स्याच् शैषिकः । शालीयः । आचार्यीयः । बौद्धीयं मतम् । त्वदीयः । मदीयः ।

११५ । भवतष्ठक्कसौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । कस्य बाधा । भावत्कः । भवदीयः ।

११६ । काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ।

एभ्य इमौ स्याताम् । काशिकी काशिका । वैदिकी वैदिका । चैदिकी चैदिका ।

११७ । बाहौकग्रामेभ्यश्च ।

एभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ स्याताम् । शाकलिकी शाकलिका ।

११८ । विभाषोशीनरेषु ।

एषु वाहीकयामेभ्यस्तौ स्यातां वा । आहजालिकी आहजालिका
आहजालीया वा ।

११९ । ओर्दिशे ठञ् ।

उवर्णान्तादेशे ठञ् स्याच्छेपे । गावरजम्बुकः ।

१२० । वृद्धात् प्राचाम् ।

प्राग्देशे वृद्धादेवोवर्णान्ताट् ठञ् स्यात् । आदकजम्बुकः । वृद्धात् किम् ?
मल्लवास्तु मल्लवास्तवः ।

१२१ । धन्वयोपधाद् वुञ् ।

धन्वान्ताद् देशवाचिनो वृद्धाद् योपधाच्च वुञ् स्यात् । धन्वा मरुदेशः ।
पारिधन्वकः । साह्याश्वकः ।

१२२ । प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।

एतदन्ताद् वृद्धाद् देशाद्वुञ् स्यात् । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः ।
पैलुवहकः ।

१२३ । रोपघेतोः प्राचाम् ।

रोपोपधादीदन्ताच्च वृद्धात् प्राग्देशाद् वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ऐक-
चक्रकः । ईतः । माकन्दकः ।

१२४ । जनपदतदवध्योश्च ।

वृद्धाज्जनपदाद् वुञ् स्यात् । आभिसारकः । अवधिभूताज्जनपदात् ।
वैगर्तकः । गर्तीत्तरपदाच्छस्य (४१२।१३७) बाधा ।

१२५ । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।

बहुवचनविषयाज्जनपदाद् वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् स्यात् । क्षाणोरपवादः ।
आह्वकः । आजमीदकः । वृद्धात् । जाम्बुकः । कालञ्जरकः ।

१२६ । कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ।

कच्छाद्यन्ताद् देशाद् वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्निवक्त्रः ।
सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्तकः ।

१२७ । धूमादिभास्य ।

एभ्यो देशे वुञ् स्यात् छादेर्वाधकः । धौमकः । वैदेहकम् । एवं साकेत ।
राजगृह । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । “दक्षिणापथी वृत्ति”रिति तु चिन्त्यम् ।

(१) समुद्रान्नौमनुष्ययोः । वुञ् स्यात् । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको
मनुष्यः । नेह । सामुद्रं जलम् । सामुद्रं लवणम् ।

१२८ । नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

वुञ् स्यात् । खलो नागरकः । कुशला नागरकाः । कुत्सनप्रावीण्ययोः
किम् ? नागरा विप्राः ।

१२९ । अरण्यान् मनुष्ये ।

वुञ् स्यात् । आरण्यको मनुष्यः ।

(क) पथ्यध्यायन्यायविहारहस्तिषु । आरण्यकः पथ्या इत्यादि ।

(ख) वा गोमयेषु । आरण्यकमारण्यं वा गोमयम् ।

१३० । विभाषा कुरुयुगम्बराभ्याम् ।

आभ्यां वुञ् स्याद्वा । कौरवकः कौरवो वा । यौगम्बरको यौगम्बरो वा ।

१३१ । मद्रङ्ग्योः कन् ।

आभ्यां कन् स्यात् । मद्रकः । वृजिकः ।

१३२ । कोपधादण् ।

कोपधाज्जनपदादण् स्यात् । वुञो बाधा । ऋषिकेषु जात आर्थिकः ।
माहर्षिकः । आर्थिकः । अण्यहणादुवर्णादपि देशे । ऐस्वाक इत्येके ।

१३३ । कच्छादिभास्य ।

देशेऽण् स्यात् । काच्छः । सैन्धवः । तदन्ताच्चेष्टम् । सौरसैन्धवम् ।
कच्छ । सिन्धु । कश्मीर । गन्धार । कश्मीर । सात्व । कुब । रङ्गु ।

१३४ । मनुष्यतत्स्थयोर्वुज् ।

अनयोरर्थयोः काच्छादिभ्यो वुज् स्यात् । काच्छको मनुष्यः । सैन्धवकः ।
साल्वकः । तत्स्थे । काच्छकमस्य इमितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धविका ।

१३५ । अपदातौ साल्वात् ।

अपदातावेव साल्वाद वुज् स्यात् । साल्वको मनुष्यः । नेह । साल्वः
पदातिः ।

१३६ । गोयवाग्वोश्च ।

अनयोः साल्वाद्वुज् स्यात् । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः ।

१३७ । गर्त्तोत्तरपदाच्छः ।

गर्त्तान्ताद् देशाच्छः स्यात् । वृकगर्त्तीयः । इक्ष्मगर्त्तीयः ।

१३८ । गहादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चः स्यात् । गहीयः । अन्तस्थीयः । नान्तरीयः । एकग्रामीयः ।
गह । अन्तस्थ । नान्तर । सम । विषम । आकृतिगणोऽयम् । तेनाङ्गाधि-
कारीयः । नगरीयः । पूर्ववासिहीय इत्यादि सिध्यति ।

(क) पृथिवीमध्यस्य मध्यमञ्च । मध्यमीयः ।

(ख) चरणेऽण् च । माध्यमः । मध्यमीयः ।

(१) मुखपार्श्वतसोर्लोपः । मुखतोयः । पार्श्वतीयः ।

(२) कुग् जनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् ।

(३) देवस्य चेति वक्तव्यम् । देवकीयम् । चान्द्रास्तु परजनदेवरात्रां-
कुक् चेति पठन्ति । स्वस्य च । स्वकीयम् । वामनस्तु स्वग्रन्थादणि द्वारा-
दीनाच्चेत्यत्रैजागम (७।३।४) सुदाहरिष्यति स्वस्येदं सौवमिति ।

(४) वैष्णुकादिभ्यो वृद्धिश्च । वैष्णुकीयम् । चैत्रकीयम् ।

१३९ । प्राचां कटादेः ।

कटपूर्वात् प्राग्देशाच्छः स्यात् । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् ।

१४० । राज्ञः क च ।

राजम्भः स्वात् कचान्तादेशः । राजकीयम् ।

१४१ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।

वृद्धादकेकान्तात् खोपधाच्च देशाच्छः स्वात् । आरीहणकीयम् । आश्वत्थि-
कीयम् । कौटशिखीयम् ।

१४२ । कन्यापलदनगरग्रामकृदोत्तरपदात् ।

कन्यायन्ताद् देशाच्छः स्वात् । वाहीकग्रामविधेरपवादः । दाचि-
कन्यीयः । दाचिपलदीयः । दाचिनगरीयः । वाहीकग्रामीयः । माहिष-
ग्रामीयः । वाहीककृदीयः । माहिषकृदीयः ।

१४३ । पर्वताच्च ।

कः स्वात् । “पर्वतीय इति मावजीगणः” ।

१४४ । विभाषाऽमनुष्ये ।

मनुष्यादन्यत्र पर्वताज्जातादौ क्वो वा स्वात् । पर्वतीयं फलम् पार्वतं वा ।

१४५ । कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ।

भारद्वाजदेशे कृकणपर्णाभ्यां कः स्वात् । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।
उक्तं देशे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥ समाप्तश्च रक्तपादः ।

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वतीयः पादः ।

१ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खच्च ।

शेष इत्येव । युष्मदस्मदोः खञ् क्य स्यादा । यौष्माकीणम् ।
आस्माकीनम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । पक्षेऽण् च । यौष्माकम् ।
आस्माकम् ।

२ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।

तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकादिशौ स्याताम् ।
तथैवोदाहृतम् ।

३ । तवकममकावेकवचने ।

एकार्ये युष्मदस्मदोस्तवकममको स्यातां खञि । अणि च । तावकीनम् ।
मामकीनम् । तावकम् । मामकम् ।

४ । अर्द्धाद् यत् ।

अस्माद् यत् स्यात् । अर्द्धम् ।

(क) सपूर्वपदाद् ठञ् वक्तव्यः । गौतमार्द्धिकम् ।

५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

एतत्पूर्वपदादर्धाद् यत् स्यात् । परार्द्धम् । अवराद्धम् । अधमार्द्धम् ।
उत्तमार्द्धम् ।

६ । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् ।

दिक्पूर्वपदादर्हाट् ठञ् स्यात् । यच्च । पौर्वाहिकम् । पूर्वाह्णम् ।
दक्षिणाहिकम् । दक्षिणाह्णम् ।

७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

अनयोरेकदेशाद् दिक्पूर्वपदादर्हादञ्ठञौ स्याताम् । इमेऽस्य ग्रामस्य
जनपदस्य वा पौर्वाहः पौर्वाहिकाः ।

८ । मध्यान्मः ।

मध्यशब्दाच्छेषे मः स्यात् । मध्यमः ।

(क) आदेशः । आदिमः ।

(ख) अवोऽधसोलोपधेत्येके । अवमः । अधमः ।

९ । अ सांप्रतिके ।

मध्यादकारः स्यात्प्राये नाल्लुच्चैर्नातिनौचैः । मध्यं काठम् । मध्यस्तार्किकः ।

१० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

समुद्रसमीपे द्वीपाद् यञ् स्यात् । द्वीप्या वणिजः ।

११ । कालाट् ठञ् ।

शेषे कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । मासिकः ।
सांवत्सरिकः । आह्निकः । मौड्गर्त्तिकः । कालाधिकारः प्राक् तल
जातात् (४।३।२५) ।

१२ । श्राद्धे शरदः ।

श्राद्धे शरदठञ् स्यात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ।

१३ । विभाषा रोगातपयोः ।

अनयोरर्थयोः शारदठञ् स्याद्वा । शारदिकः शारदो वा रोग आतपो
वा । ठञा मुक्ते ऋत्वण् (४।३।१६) ।

१४ । निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।

आभ्याञ्च ठञ् वा स्यात् । नैशिकं नैशं वा तमः । प्रादोषिकः प्रादोषो वा ।

१५ । श्वसस्तुट् च ।

श्वःशब्दाट् ठञ् वा स्यात् । तुट् चागमः । श्वो भविता शौवस्तिकः । “शौवस्तिकत्वं विभवा न येषाम्” पक्षे श्वस्थम् । श्वस्तनम् ।

१६ । सन्धिवेलादतुनचवेभ्योऽण् ।

एभ्यः शेषेऽण् स्यात् । सन्धिवेलादेः । सान्धिवेलम् । सान्धम् । आमा-
वास्थम् । पौर्णमासम् । त्रायोदशम् । चातुर्दशम् । प्रातिपदम् । ऋतोः ।
ग्रैष्मम् । शैशिरम् । नक्षत्रात् । तैषम् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति (६।४।१४८,
वा) यत्नोपः । पौषम् ।

(१) संवत्सरात् फलपर्वणोरेव । सांवत्सरं फलं पर्वं वा । नेह । सांवत्सरिको
व्याधिः ।

१७ । प्रावृष एख्यः ।

स्यात् । प्रावृषेख्यो मेघः । “प्रावृषेख्यं पयोवाहम्” ।

१८ । वर्षाभ्यष्टक् ।

स्यात् । वार्षिकम् । तदन्ताच्च । पौर्ववर्षिकम् ।

१९ । कन्दसि ठञ् ।

२० । वसन्ताच्च ।

कन्दःसूत्रद्वयम् ।

२१ । हैमन्ताच्च ।

२२ । सर्वत्राण् तलोपश्च ।

हैमन्तादण् स्यात् तलोपश्च । हैमनम् । “रजनीष्वपि हैमनीषु” ।
ऋत्वक्षपीष्यते । हैमन्तम् । पूर्वसूत्रे ठञ्प्रत्ययेनाभिसम्बन्धाद् भाषायामपि ।
हैमन्तिकः । सर्वत्रेत्येकहत्तौ (४०) कन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२३ । सायंचिरंप्राज्ञेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुटुलौ तुट् च ।

सायमादेष्टुटुलौ स्याताम् । तुट् चागमः । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातनात्मकारः । “सायन्तनीं तिथिप्रखः” । प्राज्ञेतनम् । प्रगीतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययात् । दिवातनम् । दोषातनम् । इह टुटुलौ भवतो विप्रतिषेधेन । प्राक्तनम् । प्रातस्तनम् । चिरपरुत्परारिभ्यस्तु इति जयादित्यः । चिरत्नम् । परुत्तम् । परारित्नम् । अग्रपञ्चाङ्गिमज्जिति च्छान्दसमिति भागवृत्तिः । अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्च ङिमज्जिति जयादित्यः । अन्तिमम् ।

२४ । विभाषा पूर्वाज्ञापराज्ञाभ्याम् ।

आभ्यां टुटुलौ वा स्याताम् । तुट् च । पूर्वाज्ञेतनम् । अपराज्ञेतनम् । षकालतनेष्विति (६।३।१७) सप्तम्या अलुक् । पञ्चे कालाट् ठञ् (४।३।११) । पौर्वाह्निकः । आपराह्निकः । पूर्णःकालाधिकारः ।

२५ । तत्र जातः ।

अत्रार्थे यथाविहितमणादयो वादयश्च स्युः । माधुरः । स्त्रीघ्नः । औक्षः । राष्ट्रियः । कात्रेयकः ।

२६ । प्रावृष ष्टप् ।

प्रावृषो जातार्थे ठप् स्यात् । प्रावृ षिकः ।

२७ । संज्ञायां शरदो वुञ् ।

नाञ्चि शरदो वुञ् स्यात् । शारदका मुदगाः । शारदमन्वत् ।

२८ । पूर्वाज्ञापराज्ञाद्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन् ।

एभ्यो जातार्थे नाञ्चि वुन् स्यात् । पूर्वाह्निकः । अपराह्निकः । आर्द्रकम् । मूलकम् । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

२९ । पथः पन्थ च ।

पथो वुन् स्यात् । पन्थादेशश्च जातार्थे । पन्थको वक्त्रः ।

३० । अमावास्याया वा ।

अतो वा पुन् स्यात् । अमावास्याकः । अमावास्या वा ।

३१ । अ च ।

अस्या अकारश्च स्यात् । अमावास्याः ।

३२ । सिन्धुपकराभ्या कन् ।

जातार्थे आभ्यां कन् स्यात् । सिन्धुकः । अपकरकः ।

३३ । अणञौ च ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । सैन्धवः । आपकरः । खरे भेदः ।

३४ । अविष्ठाफलान्यनुराधास्वातितिष्ठपुनर्वसुहस्तावि-

शाखाषाढाबहुलालुक् ।

एभ्यो जातार्थे नचत्राणो लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८)
स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्ठः । फलान्योऽर्जुनः । स्वाधेऽणि “फालुनो मामे
चार्जुने” इति । पुनर्वसुर्वररुचिः । बहुलः ।

(क) चित्रारिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां लुक् । चित्रा । रेवती । रोहिणी ।
प्रत्यये लुप्ते पुनष्टाप् । यथासम्भवं गौरादिङ्गीष् वा ।

(ख) फलान्याषाढाभ्यां टानौ । आभ्यां स्त्रियां टानौ स्यात् । फलुनी ।
अषाढा ।

(ग) अविष्ठाषाढाभ्याञ्छण् । आविष्ठीयः । आषाढीयः ।

३५ । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । अश्व-
स्थानः । गोशालः । खरशालः ।

३६ । वत्सशालाभिजिदश्वयुक्षतभिषजो वा ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुग् वा स्यात् । वत्सशालो वात्सशालो वा । अभि-
जित् अभिजितो वा । अश्वयुक् अश्वयुजो वा । शतभिषक् शतभिषजो वा ।

३७ । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।

नक्षत्रवाचिभ्यो बहुलं सन्धिवेलाद्यणो (४।३।१६) लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । मार्गशीर्षः । मृगशिराः । पूर्णां जातार्यः । तत्रेति वर्त्तते यावत् तदस्य सोढम् (४।३।५२) ।

३८ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

अत्र कृतादिषु यथाविहितं स्यात् । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीष्वः । राट्टियः ।

३९ । प्रायभवः ।

प्रायभव इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते प्रायेण भवति स्त्रीष्वः । राट्टियः ।

४० । उपजानूपकर्णोपनीवि षक् ।

एभ्यः प्रायभवेऽर्थे ठक् स्यात् । “पाणी यस्योपजानुकौ” । “ओपकर्णिकलोचनः ।” “ओपनीविकमरुड किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ।”

४१ । सम्भूते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते सम्भवति स्त्रीष्वः च्छाभृत् । स्थानमिह सम्भवार्थः ।

४२ । कोशाङ् ठञ् ।

कोशियम् । रुढ्या वस्त्रमेव । विकारिऽभिधानम् ।

४३ । कालात् साधुपुष्पप्रतपच्यमानेषु ।

एवर्षेषु कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमन्ते साधु हेमनं वासः । शैशिर-मनुलेपनम् । यैषम् । वसन्ते पुष्पप्रति वासन्ती लता । साधवी । शरदि पच्यन्ते शरदा माषाः । कालादित्यधिकारः प्राक् तत्र भवात् (४।३।५३) ।

४४ । उप्ते च ।

उप्तेऽर्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमना यवाः । यैषाः शालयः । तत्रोप्ता इत्यर्थः ।

४५ । आश्वयुज्या वुञ् ।

आश्वयुजीशब्दाद् वुञ् स्वादुमेऽर्थे । ठञो बाधा । आश्वयुज्यां पौर्ण-
मास्यामुमा आश्वयुजका मासाः ।

४६ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

आभ्यामुमेऽर्थे वुञ् वा स्यात् । ग्रीष्मकम् । वासन्तकम् । पक्षे ऋत्वण्
(४।३।१६) । ग्रीष्मम् । वासन्तम् ।

४७ । देयमृणो ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । मासे देयमृणम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

४८ । कलापप्रश्रत्ययववुसाहुन् ।

यत्र मयूराः कलापिनोऽश्वत्थाः फलिनो यववुसा शीत्पद्यन्ते स कालस्तथा ।
तस्मात् पूर्वार्थे वुन् स्यात् । कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । प्रश्रत्ययम् ।
यववुसकम् ।

४९ । ग्रीष्मावरसमाहुञ् ।

आभ्यां पूर्वार्थे वुञ् स्यात् । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

५० । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ।

आभ्यां ठञ् स्यादुञ् च । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकं सांवत्सरकं वा ।
आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकं वा ।

५१ । व्याहरति मृगः ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।
नैशिको वा । तत्रेति निवृत्तम् ।

५२ । तदस्य सोढम् ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशासहचरितं कर्म निशा ।
तत् सोढं जितमभ्यस्तमस्य नैशिकञ्चाचो नैशो वा । प्रादोपिकः प्रादोषो वा ।
उक्तं कालात् ।

५३ । तच्च भवः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । स्तुप्ते भवो विद्यमानः स्तौत्रः । राष्ट्रियः ।
तत्रभवाधिकारः प्राक् तत आगत इत्यस्मात् (४।३।०४) ।

५४ । दिगादिभ्यो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिशि भवं दिश्यम् । वन्यम् । रहस्यम् । आद्यम् ।
अन्त्यम् । यूथ्यम् । गख्यम् । रस्यम् ।

(१) उदकात् संज्ञायाम् । उदका रजस्वला । अन्यत्र औदको मतस्यः ।

५५ । शरीरावयवाच्च ।

यत् स्यात् । दन्त्यम् । तालव्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । ऊरव्यम् ।
उरस्यम् । मूर्धन्यम् । मुख्यम् ।

५६ । हतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेठञ् ।

एभ्यो ठञ् स्यात् । दास्यम् । कौक्षेयोऽसिः । कालशेयं जलम् ।
वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् । “भोगान् भोगानिवाहेयानि”ति ।

५७ । ग्रीवाभ्योऽण् च ।

अस्या अण्ठञौ स्याताम् । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

५८ । गम्भीराञ् जाः ।

स्यात् । गाम्भीर्यम् ।

(क) बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च । बहिषटिलोपः । बाह्यम् । दैव्यम् ।
पाञ्चजन्यम् ।

५९ । अव्ययीभावाच्च ।

अस्माद् भवार्थे जाः स्यात् । पारिमुख्यम् । पारिहन्यम् । नोप-
कृतादिभ्यः । औपकूलः । औपशालः ।

६० । अन्तःपूर्वपदाट् ठञ्च ।

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाट् ठञ् स्यात् । आन्तर्देहिकः । आन्तर्वेशिकः ।
आन्तर्वेशिकः ।

(क) अध्वाक्मादिभ्यश्च । भवार्थे ठञ् स्यात् । आध्यात्मिकम् । आधि-
भौतिकम् । आधिदैविकम् । औपसर्गिकम् । चातुरर्थिकम् । त्रैवर्णिकम् ।
साम्प्रतिकम् । गैरिकमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

(ख) समानस्य तदादेश । सामानिकः । सामानग्रामिकः ।

(ग) ऊर्ध्वदमोर्ध्वदेशाच्च । और्ध्वन्दमिकः । और्ध्वदेशिकः । (41)

(घ) लोकोत्तरपदस्य च । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः ।

(ङ) मुखपार्श्वतसोरीयः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । अव्ययानां
भमात्रे टिलोपः ।

(च) कुग्जनस्य परस्य च । जनकीयः । परकीयः ।

(छ) ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयो प्रत्ययौ तथा । मधीयः ।
माध्यमः । मध्यमीयः ।

(ज) मध्यस्य मध्ये दिन्श् च प्रत्ययः । माध्यन्दिनमुपगायति ।

(झ) लुक् स्यान्नोऽजिनान्ताच्च । अश्रुत्यामा । कृष्णाजिनः ।

६१ । ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात् ।

अस्मादव्ययीभावाद् ठञ् स्यात् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

६२ । जिह्वामूलाङ्गुलिष्कः ।

आभ्यां ङः स्यात् । यतो बाधा । जिह्वामुलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

६३ । वर्गान्ताच्च ।

वर्गान्ताच्छः स्यात् । कवर्गीयः । पवर्गीयः । चवर्गीयः ।

६४ । अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।

वर्गान्तादशब्दे यत्खौ वा स्याताम् । मित्रवर्ग्यः । मित्रवर्गीणः । मित्र-
वर्गीयो वा । अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

६५ । कर्णललाटात् कन्नलङ्कारे ।

आभ्यामलङ्कृतौ कन् स्यात् । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका । ललाटिका ।

६६ । तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यनाम्नः ।

तस्य व्याख्यानार्थं चकाराद् भवार्थं च व्याख्येयनाम्नो यथाविहितं स्यात् ।
सुपां व्याख्यानो ग्रन्थः सुप्सु भवो वा सौपो ग्रन्थः । तैङ्गः । कार्त्तः ।

६७ । बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ।

व्याख्येयनाम्नो बह्वचः प्रातिपदिकाट् ठञ् स्याद् भवव्याख्यानयोः ।
पात्वणत्विकः । कार्त्तञ्चितिकः । समासस्वरणान्तोदात्ता प्रकृतिः ।

६८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (42)

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च भवव्याख्यानयो ठञ् स्यात् । आग्निष्टोमिकः । पाञ्चौ-
दनिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।

६९ । अध्यायेष्वेवर्षेः ।

ऋषिवाचिनो व्याख्येयनाम्नः पूर्वार्थयो ठञ् स्यादध्यायश्चेत् । वासिष्ठिको-
ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः ।

७० । पौरोडाशपुरोडाशात् ठन् ।

आभ्यां पूर्वार्थयोः ठन् स्यात् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी ।

७१ । छन्दसो यदणौ ।

अस्मादिमौ स्याताम् । छन्दस्यः । छान्दसः ।

७२ । द्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्
ठक् ।

द्यज्रादिभ्यः पूर्वार्थयो ठक् स्यात् । द्यवः । नैष्ठिकः । ऋतः । चातु-
र्होतकः । ऋचः । आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः ।
पौरश्चरणिकः । नामाख्यातिकः ।

(क) विगृहीताच्च । नामिकः । आख्यातिकः ।

(42) क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञयज्ञमसोमयग्निभ्योऽपि यथा स्यात् । पाञ्चौदनिकः । द्वाशौदनिक इति ।

७३ । अणृगयनादिभ्यः ।

ऋगयनादेः पूर्वार्थयोरण् स्यात् । आर्गयनः । नैरुक्तः । शैलः । नैगमः ।
दैयाकरणः । योगः । पदस्य व्याख्यानः पादः । भवव्याख्यानं निवृत्ते ।

७४ । तत आगतः ।

अचार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तादागतः स्त्रीभ्रः । माधुरः । राद्रियः ।
अधिकारोऽयं प्रभवतीति (४।३।८३) यावत् ।

७५ । ठगायस्थानेभ्यः ।

आयस्थानवाचिभ्य ष्टक् स्यात् । आपणादागत आपणिकः । शौल्क-
शालिकः ।

७६ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

एभ्य आयस्थानवाचिभ्य ष्टगपवादोऽण् स्यात् । शौण्डिकः । कार्कणः ।

७७ । विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यो वुञ् ।

विद्यायोनिकृतः सम्बन्धो येषां तेभ्य आगतार्थे वुञ् स्यात् । औपाध्याय-
कम् । आचार्यकम् । पैतामहकम् । मातुलकम् ।

७८ । ऋतष्ठञ् ।

विद्यायोनिसम्बन्धादृतष्ठञ् स्यात् । ह्रीलकम् । मालकम् । स्वासुकम् ।
भ्रातृकम् ।

७९ । पितुर्यञ्च ।

पितुर्यत् स्याद् ठञ् च । पितृयम् । पैलकम् ।

८० । गोत्रादङ्गवत् ।

गोत्रान्तादागतार्थेऽङ्गवत् प्रत्ययः स्यात् । अङ्गग्रहणं तस्येदमित्यर्थोप-
लक्षणार्थम् (४।३।१२०) । औपगवभ्य आगत औपगवकः । नाडायणकः ।
गोत्रचरणाद् वुञ्जिति वुञ् (४।३।१२६) ।

८१ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः ।

हेतोर्मनुष्याच्चागतार्थे रूप्यो वा स्वात् । समादागतं समरूप्यं समीयं वा ।
गहादित्वाच्छः (४।२।१३८) । देवदत्तरूप्यं देवदत्तीयं वा ।

८२ । मयट् च ।

आभ्यां मयट् च स्वात् । सममयम् । देवदत्तमयम् । पूर्णं आगताधि-
कारः । तत इति वर्त्तत एव ।

८३ । प्रभवति ।

ततः प्रभवतीत्यर्थे यथाविहितं स्वात् । हिमवतः प्रभवति हैमवती
गङ्गा । दारदो नदः । दारदी सिन्धुः ।

८४ । विदूराज् अजः ।

अतो अजः स्वात् । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः । (४३)

८५ । तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

तद् गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं स्वात् पथिदूतौ चेत् । सुघ्नं गच्छति
सौघ्नः पन्थाः । माधुरी दूतः ।

८६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

अभिनिष्क्रामत्यर्थे यथाप्राप्तं स्वाद् द्वारञ्चेत् । सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघ्नं
कान्यकुब्जद्वारम् । उपचाराद् द्वारं कर्त्तुं ।

८७ । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।

अत्र यथाप्राप्तं स्वात् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । भैमरथी
आख्यायिका । साहचर्याद् वासवदत्ता आख्यायिका । कादम्बरी कथा ।

(४३) मणिरथं वन्तौ बालबायनाम् पवत उत्पद्यते । विदूरास्त्रानगरे तु संल्लियते । अतोऽत्र
वार्तिकम्—“बालबायो विदूरश्च प्रकृत्यनरमेव वा । न वै तवास्ति चेद् ब्रूयान्विलरीवदुपाचरेत्” ॥१॥ इति ।
माघि च—“अमवन् यद्वज्रसुवः समग्रबालबायनमणिस्त्रलाहुरा” इति । कान्तिदासप्रयोगस्तु स्वानुसारी यथा
“विदूरस्मिन्नेवमेवमेषादुदमिन्नया रवशलाकयेवेति” ।

८८ । शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।

एभ्यः पूर्वार्थे छः स्यात् । शिशुकन्दं रोगमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-
कन्दीयः । यमसमीयः । द्वन्द्वात् । श्वेनकपोतीयः । वाक्यपदीयम् ।
शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम् । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयः । शिष्योपनयनीयोऽध्यायः । सीतान्वेषणीयं काव्यम् । प्रद्युम्ना-
गमनीयम् ।

(क) द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । गौणमुख्यम् ।

८९ । सोऽस्य निवासः ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं स्यात् । सुप्तो निवासोऽस्य स्त्रीपुं । राष्ट्रियः । मायुरः ।
सोऽस्तेष्वधिकारो यावत् तेन प्रोक्तमिति (४।३।१०१) ।

९० । अभिजनश्च ।

सोऽस्याभिजन इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्तोऽभिजनोऽस्य स्त्रीपुं ।
मायुरः । राष्ट्रियः । कुलस्थानमभिजनः ।

९१ । आयुधजौविभ्यश्छः पर्वते ।

पर्वतात् पूर्वार्थे छः स्यादायुधजौविषु । लोहितगिरिः पर्वतोऽभिजन एषां
लोहितगिरीयाः शस्त्रजीविनः । आयुधजौविभ्यः किम् ? अचोदः पर्वतोऽभि-
जन एषामाचोदा ब्राह्मणाः ।

९२ । शण्डिकादिभ्यो जग्नः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । चाणक्यः । शाक्यः ।

९३ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ ।

सिन्धुदेरण् स्यात् । सिन्धुरेषामभिजनः सिन्धवाः । काश्मीराः । तक्ष-
शिलादेरञ् । तक्षशिलः । पार्वतः ।

६४ । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवार।ड्ठक्छण्ठञप्रकः ।

एभ्य एते स्युः । तूद्यभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः (४४) । वार्मतीयः ।
कौचवार्यः ।

६५ । भक्तिः ।

भज्यते सेव्यतेऽसौ भक्तिः । अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । बुद्धो भक्तिरस्य
बौद्धः । शैवः । सौरः । चाण्डः । सौम्रः । मायुरः ।

६६ । अचित्ताददेशकालाट्ठक् ।

अदेशकालादचित्ताद् ठक् स्यात् । अपूपो भक्तिरस्य आपूपिकः ।
मौदिकिकः । अदेशकालात् किम् ? सौम्रः । गैशः ।

६७ । महाराजाट् ठञ् ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ।

६८ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।

आभ्यां वुन् स्यात् । वासुदेवकः (४५) । अर्जुनकः । सोऽस्य भक्तिः ।

६९ । गोत्रक्षत्रियास्थेभ्यो बहुलं वुञ् ।

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियास्थेभ्यश्च बहुलं वुञ् स्यात् । औपगवो भक्तिरस्य
औपगवकः । नाकुलकः । बाहुल्यान्नेह । पाणिनीयः । सौरमसीयः ।
पौरवीयः ।

१०० । जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समान-
शब्दानां बहुवचने ।

बहुत्वे जनपदेन तुल्यशब्दानां जनपदिनां जनपदवत् सर्वं कार्यं स्यात् ।
जनपदतदवधो (४।२।१२४) रित्युक्ताः प्रत्यया जनपदिभ्योऽप्यतिदिश्यन्ते ।

(४४) शालातुरीयः पाणिनिरिति आसादावुक्तम् ।

(४५) वासुदेवोऽयं परमात्मरूपो देवताविशेषः । न गोवाक्काः । नापि क्षत्रियः ।

यथा अङ्गानां निवासो जनपदोऽङ्गाः । तत्र जात इत्युक्तादपीति
(४।२।१२५) युञ् । आङ्गकः । सौङ्गकः । तद्वदङ्गा जनपदिनः क्षत्रिया
भक्तिरस्य आङ्गकः । सौङ्गकः । पूर्णावधिर्मत्तधिकारः । सोऽस्येत्यधिकारः
सम्पूर्णः ।

१०१ । तेन प्रोक्तम् ।

अनर्थे यथाविहितं स्यात् । अन्येन कृता मायुरेण प्रोक्ता व्याख्याता
मायुरी वृत्तिः ।

१०२ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ।

एभ्यच्छृणु स्यात् । तद्विषयता चानोक्ता । तित्तिरिणा प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते
तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ।

१०३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।

आभ्यां तेन प्रोक्ते णिनिः स्यात् । तद्विषयता च । काश्यपेन प्रोक्तं कृन्दो-
ऽधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः ।

१०४ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चतुर्थां णिनिः स्यात् । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते
हारिद्रविणः । तुम्बुरु । उलप । कृगलिन् । वैशम्पायनशिष्येभ्यो नवभ्यश्च ।
आलम्बिनः । कामलिनः । एवं पलङ्क । ऋचाभ । आरुणि । ताण्ड्य ।
श्यामायन । कठ । कलापिन् ।

१०५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पुराणैर्महर्षिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च णिनिः स्यात् । भागविनो
ब्राह्मणाः । पैङ्गी कल्पः ।

१०६ । शौनकादिभ्यश्चकृन्दसि ।

कृन्दसि विषये शौनकादेर्णिनिः स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं कृन्दोऽधीयते
शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।

१०७ । कठचरकालुक् ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कठाः ।
चरकाः ।

१०८ । कलापिनोऽण् ।

स्यात् । कलापिना प्रोक्तं कन्दोऽधीयते कालापाः । सत्रञ्जचारीति
(६।४।१४४, वा) टिलोपः । अण्यङ्गणमधिकविध्यर्थम् । मौदाः ।

१०९ । छगलिनो ढिनुक् ।

षतो ढिनुक् स्यात् । छगलेयिनः । न स्तद्धित इति (६।४।१४४)
टिलोपः ।

११० । पाराशर्यशिलालिभ्यां भिचुनटसूत्रयोः ।

पाराशर्याद् भिचुसूत्रे शिलालिनो नटसूत्रे प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् ।
पाराशर्येण प्रोक्तं भिचुसूत्र मधीयते पाराशरिणो भिचवः । शैलालिनो
नटाः । अन्यत्र पाराशरीयाः श्लोकाः ।

१११ । कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ।

आभ्यां प्रोक्ते तयोः सूत्रे स्यादिनिः । कर्मन्दी भिचुः । कृशाश्वी नटः ।
गतः प्रोक्ताधिकारः ।

११२ । तेनैकदिक् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । सीरी
बलाका ।

११३ । तसिञ्च ।

पूर्वार्थे तसिः स्यात् । सुदामतः । सूर्यतुः ।

११४ । उरसो यच्च ।

उरसो यत्तप्ती स्याताम् । उरसा एकदिक् उरसो हारः । उरस्तः ।

११५ । उपज्ञाते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पाणिनिना उपज्ञातं प्रथमं कृतं पाणिनीय-
मकालकं व्याकरणम् । सौरः संग्रहः ।

११६ । कृते ग्रन्थे ।

तेन कृते ग्रन्थे यथाविहितं स्यात् । वाररुचाः श्लोकाः ।

११७ । संज्ञायाम् ।

नास्ति तेन कृते यथाविहितं स्यात् । मात्तिकं मधु । सारधम् ।

११८ । कुलालादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यस्तेन कृते संज्ञायां वुञ् स्यात् । कौलालकं पातम् । वारुडकम् ।

ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

११९ । चुद्राभमरवटरपादपादञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । चौद्रं मधु । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
पूर्णस्तेन कृतार्थः ।

१२० । तस्येदम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । उपगोरिदमौपगवम् । राष्ट्रियम् ।
शास्त्रीयं कार्यम् । तस्येदमित्यधिकारो विकारं यावत् (४१३।१३४)
वर्तते ।

(क) संवहेस्तृजन्तादण्डि च । संवोदुरिदं सांवह्निचम् ।

(ख) अग्नीधः शरणे रण् भत्वञ् । आग्नीध्रं शरणम् । भत्वात्
पदकार्थं जशत्वं न भवति ।

(ग) समिधामाधाने पेष्णन् । सामिधेनी ऋक् ।

१२१ । रथाद् यत् ।

रथस्येदं रथं चक्रम् । रथोत्तरपदाच्च । परमरथम् ।

१२२ । पत्रपूर्वाद् यत् ।

वाहनपूर्वाद् रथादञ् स्यात् । आश्वरथं चक्रम् ।

१२३ । पत्राध्वर्युपरिषदश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । अश्वस्वेदमाश्वम् । औष्ट्रो भारः । आध्वर्युवं शकटम् ।
पारिषदो हासः । पारिषदः समयः ।

१२४ । हलसौराट् ठक् ।

हलस्वेदं हालिकम् । सैरिकम् ।

१२५ । इन्द्राहुन् वैरमैथुनिकयोः ।

इन्द्राद् हुन् स्यात् । वैरः । काकोलूकिका । अश्वमहिषिका ।
मैथुनिकायां विवाहे । अत्रिभारहाजिका ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । दैवासुरं वैरम् । (46)

१२६ । गोवचरणाद् वुञ् ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । औपगवानामिदं मौपगवकम् ।

(क) चरणाद् धर्मान्नाययोरभिधानम् । काठकम् । कालापकम् ।
मौदकम् ।

१२७ । संघाङ्गलक्षणेष्वञ् यञिञामण् ।

अत्राद्यन्तादण् स्यात् संघादौ वाचे । घोषग्रहणञ्चात् । अञन्तात् ।
विदानामयं संघोऽङ्गो लक्षणं घोषो वा वैदः । यञन्तात् । गार्गः । इञन्तात् ।
दाचः ।

१२८ । शाकलादा ।

शाकलादण् वा स्यात् । पक्षे वुञ् । शाकलः संघादिः । शाकलको वा ।

१२९ । कन्दोगौक्थिकयान्निकवह्वृचनटाञ् अयः ।

एभ्यो अयः स्यात् । सङ्घादयो निवृत्ताः । सामान्येन तस्वेदमित्यर्थे ।
धर्मान्नाययोर्विधिरित्यन्ते । कान्दोग्यम् । औक्थिकम् । यान्निकम् ।
वाह्वृचम् । नात्यम् ।

(46) कर्त्तुं देवासुरमभुद वुञ् पूर्णमन्दमत्तं पुरति देवीमाहात्म्ये । अश्व आदित्यादयो (५/११२०)
मिहम् । देवा असुराश्च प्रहर्तारो यवेति ।

१३० । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।

एषु गोत्रचरणाद् वुञ् न स्यात् । गौकक्षा दण्डमाणवाः । दाक्षा
अन्तेवासिनः ।

१३१ । रैवतिकादिभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रचरणाद् वुञ्पवादश्चः स्यात् । रैवतिकीयम् । स्वापिणीयम् ।

१३२ । कौपिञ्चलहास्तिपदादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कौपिञ्चलः । हास्तिपादः ।

१३३ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

आथर्वणिकादण् स्यादिकलोपश्च । आथर्वणो धर्म आम्नायो वा ।
पूर्णः शेषाधिकारः ।

१३४ । तस्य विकारः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । अश्मनो विकार आश्मः (४७) प्रासादः ।
“यथापमाश्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम् ।” भास्मनः । मार्त्तिकः ।

१३५ । अवयवे च प्राण्योषधिवृत्तेभ्यः ।

प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोर्यथाविहितं स्यात् । प्राणिभ्योऽञ् वक्षति ।
ओषधेः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । वृक्षात् । कारवीरम् । अतः परं प्राण्यादि
विकारावयवयोः प्रत्ययः । इतरेभ्यो विकारमात्रे ।

१३६ । वित्वादिभ्योऽण् ।

विकारिवयवे च स्यात् । वैत्वः । व्रैहः । मौद्गः ।

१३७ । कोपधाच्च ।

कोपधादण् स्यात् । माधुकम् । वार्त्ताकवम् । तैन्तिङ्गीकम् ।

१३८ । तपुजतुनोः षुक् ।

आभ्यामण् स्यात् । पुगागमश्च । तापुषम् । जातुषम् ।

१३६ । ओरञ् ।

उवर्णान्तादञ् स्यात् । देवदारवम् ।

१४० । अनुदात्तादेश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापित्वम् । दाधित्वम् ।

१४१ । पलाशादिभ्यो वा ।

अञ् वा स्यात् । पालाशम् । खादिरम् । पचेऽञ् । स्वरे भेदः ।

१४२ । शम्याष्टलञ् ।

दलञ् स्यात् । शामीलम् भक्ष् । शामीली स्तुक् ।

१४३ । मयङ् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।

विकारावयवयोर्भाषायां मयङ् वा स्यात् । अश्ममयम् । आशंसं वा ।
दूर्वामयं दौर्वं वा । कपोतमयं कापोतं वा । लोहमयं लोहं वा ।
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ? मौदुगः सूपः । कार्पासं वासः ।

१४४ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छरादेश्च नित्यं मयट् स्यात् । आश्वमयम् । शालमयम् ।
शरमयम् । सूक्ष्मयम् (४८) । दर्भमयम् । दणमयम् । नित्यमेकाचोऽशरा-
देरपीच्छन्ति । त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् ।

१४५ । गोश्च पुरीषे ।

मयट् स्यात् । गोः पुरीषं गोमयम् । गव्यमन्यत् ।

१४६ । पिष्टाच्च ।

नित्यं मयट् स्यात् । पिष्टमयं भक्ष् ।

(४८) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकी वेल्व (८१४४) प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमित्युपसंख्यानान् सूक्ष्म-
मित्यव पदान्ते दकारस्य नित्यं नत्वम् । ततो नत्वस्यासिद्धत्वेन दकारत्वात् पदान्ते नलोपः प्रातिपदिकान्तत्वेति
(८१४०) तस्य न लोपः । तथा पदान्तस्थेत्वस्य (८१४३०) भाष्यज्ञता प्रत्याख्यातत्वेऽपि पूर्ववदसिद्धत्वेन
दकारत्वादस्य रवाभ्यामित्यनेनापि (८१४१) न नत्वम् ।

१४७ । संज्ञायां कन् ।

पिष्टान्नाग्नि कन् स्यात् । पिष्टकः । पिष्टिका ।

१४८ । व्रीहिः पुरोडाशि ।

अन्नादत्र मयट् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहिमन्वत् ।

१४९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

आभ्यां मयट् स्यात् । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायां किम् ? तैलम् । यावकः ।

१५० । इचच्छन्दसि ।

१५१ । नोत्त्वद्वर्धवित्त्वात् ।

इह च्छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१५२ । तालादिभ्योऽण् ।

एभ्यः स्यादण् । मयङ्गादेर्वाधा । तालं धनुः । वार्हिणम् ।

१५३ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ।

सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणे विकारोऽण् स्यात् । हाटकस्य विकारी निष्को हाटकः । जातरूपं कार्पापणम् । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

१५४ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।

प्राणिभ्यो रजतादेश्च मयङ्वाधकोऽञ् स्यात् । कापीतम् । मायूरम् । श्येनम् । राजतम् । दारवं पात्रादि । सैसम् । लौहम् । औदुम्बरम् । “पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ।” “काञ्चनी वासयष्टिः” ।

१५५ । जितश्च तत्प्रत्ययात् ।

विकारावयवयो र्यौ जित्प्रत्ययस्तदन्तात् पुनस्तयोरञ् स्यात् । मयटो वाधा । देवदारवस्य विकारोऽवयवो वा देवदारवो यूपः । दाधित्वम् । पालाशम् । शामीलस्य विकारः शामीलः । जितः किम् ? अस्मन्तात् । त्वैत्वमयम् ।

१५६ । क्रीतवत् परिमाणात् ।

संख्याप्यत्र परिमाणं गृह्यते । न रुद्धिमात्रम् । परिमाणवाचिनो विकारे क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः । यथा निष्केण क्रीतो नैष्किकः स्यादिति निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शल्यः । शतिकः । लुक् च क्रीतवत् । द्विसहस्रः । द्विसहस्रः ।

१५७ । उट्टाद् वुञ् ।

स्यात् । उट्टस्य विकारोऽवयवो वा औट्टकः ।

१५८ । उमोर्णयो र्वा ।

आभ्यां वुञ् वा स्यात् । औमकम् । औमं वा । और्णकम् । और्णे वा ।

१५९ । एण्या ठञ् ।

स्यात् । ऐण्यं मांसम् । ऐण्यो जङ्घा । एणादञ्चैव । ऐणम् ।

१६० । गोपयसो र्यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । गयम् । पयसम् ।

१६१ । द्रोश्च ।

द्रोर्द्यत् स्यात् । द्रव्यम् ।

१६२ । माने वयः ।

द्रोर्माने वयः स्यात् । द्रुवयम् मानम् ।

१६३ । फले लुक् ।

विकारावयवयोरुक्तस्य फले लुक् स्यात् । वदर्थ्या विकारोऽवयवो वा फलं वदरम् । वकुलम् । कदलम् । आमलकम् । कुवलम् । लुक् तद्धित-लुकीति (१।२।४९) ङीषो लुक् ।

१६४ । प्रचादिभ्योऽण् ।

प्रचादेः फले वाच्येऽण् स्यात् । लुको बाधा । प्राचम् । नैयग्रोधम् । काकुभम् । वार्हतम् । आश्वत्थम् ।

१६५ । जम्बु वा ।

जम्बुशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवं फलम् । पक्षे शीरज्
(४१३।१३८) । फले लुक् (४१३।१६३) । जम्बु फलम् ।

१६६ । लुप् च ।

जम्बाः फलेऽणो वा लुप् स्यात् । लुग्लुपोर्युक्तवद्भावकतो विशेषः ।
जम्बूः फलम् । जम्बूः फलानि । लुकि तु जम्बूनि फलानि । अभिधेयस्यैव
लिङ्गसंस्थे ।

(क) फलपाकशुपाच्च । यवादीनां प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । यवानां फलानि
यवाः । तिलाः । सुदगाः । व्रीहयः । गोधूमाः ।

(ख) पुष्पफलमूलेषु बहुलम् । विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।
मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । करवीरम् । जाती । क्रमुकस्य फलं क्रमुकः ।
विदार्या मूलं विदारी । बाहुल्यावेह । पाटलम् । आशोकम् पुष्पम् ।
वैष्णानि फलानि ।

१६७ । हरीतक्यादिभ्यश्च ।

हरीतक्यादेः फले लुप् स्यात् । लुको बाधा । हरीतक्याः फलं
हरीतकी । हरीतक्यः फलानि । कोषातकी । द्राक्षा । शैफालिका ।
कण्टकारिका ।

१६८ । कंसौयपरशव्ययोर्यजजौ लुक् च ।

प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) । कंसौयः । उगवादिभ्यो यत् (५।१।२) ।
परशव्यः । ताभ्यां यजजौ स्वाताम् । लुक् च ह्यतोः । कंसौयस्य विकारः
कांस्यः । परशव्यस्य विकारः पारशवः । विकारावयवौ प्राग्दीव्यतीयाश्च
पूर्णाः ।

इति महामहोपाध्यायश्चीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४१३॥

समाप्तश्च युष्मत्पादः ।

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । प्राग् वहतेष्ठक् ।

तद्वहतीति (४।४।७६) वक्षति । ततः प्रागर्थेषु ठक् वाच्यः ।

(क) तदाहेति माशब्दादिभ्यः । ठक् स्यात् । माशब्दमाह मा-
शब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पर्याप्तमाह
पार्याप्तिकः ।

(ख) पृच्छती सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । “सौस्ना-
तिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।” सौखरात्रिकः ।

(ग) गच्छती परदारादिभ्यः । परदारान् गच्छति पारदारिकः ।
गौरतत्त्विकः ।

२ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अचौर्दीव्यति जयति वा आचिकः । हस्तेन
दीव्यति खनति जयति जितं वा हालिकः । कुहास्तेन खनति कीहालिकः ।
अचौर्जितं द्रव्यमाचिकम् । सुदुग्धेण जयति मौदुग्धिकः । आख्यातार्थेऽपि
विहितस्तुहितः स्वभावात् साधनप्रधानः ।

३ । संस्कृतम् ।

तेन संस्कृतमित्यर्थे ठक् स्यात् । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । उत्कर्षाधानं
संस्कारः ।

४ । कुलत्वकोपधादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कुलत्वैः संस्कृतं कौलत्वम् । तेन्तिङीकम् ।

५ । तरति ।

तेन तरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । टणप्पवेन तरति तार्णप्पविकः । शरप्पवेन तरति शारप्पविकः ।

६ । गोपुच्छाट् ठञ् ।

स्यात् । गोपुच्छेन तरति गोपुच्छिकः । ठक्ठञोः स्त्रे भेदः ।

७ । नौद्वचष्ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । नावा तरति नाविकः । द्वचः । घटिकः । घटिका स्त्री । बाहुकः । कुम्भिकः । पकारः साहितिकः । नानुबन्धः ।

८ । चरति ।

तेन चरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । चर गतौ भक्षणे च । शाकटिकः । दाधिकः ।

९ । आकर्षात् ठल् । (४९)

अस्माद् ठल् स्यात् । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्षो निकषोपल उच्यते ।

१० । पर्पादिभ्यः छन् ।

पर्येण चरति पर्यिकः । अश्विकः । रथिकः । पित्तान् डीष् । पर्यिकी । अश्विकी । रथिकी । तदुक्तम्—

(क) आकर्षा(पा)त् पर्पादिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात् किशरादेः पितः पठेते ठगधिकारे ॥१॥ इति ।

११ । खगणाट् ठञ् ।

खगणशब्दाट् ठञ् स्यात् । खगणेन चरति खगणिकः । खगणिकी । चकारात् ठञ्पि । खगणिकः । खगणिका ।

१२ । वैतनादिभ्यो जीवति ।

एभ्यस्तेन जीवतीत्यर्थे ठक् स्यात् । वैतनिकः । वाहिकः । जालिकः । वार्तिकः ।

१३ । वस्त्रक्रयविक्रयाट् ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । वस्त्रेण जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयिकः । विगृही-
ताच्च । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

१४ । आयुधाच्छ च ।

छः स्यात् । ठञ्च । आयुधौयः । आयुधिकः ।

१५ । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
औडुपिकः ।

१६ । भस्त्रादिभ्यः ठन् ।

स्यात् । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।

१७ । विभाषा विवधवीवधात् ।

आभ्यां ठन् वा स्यात् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधिकः विवधिकी ।
वीवधिकः वीवधिकी । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एतौ पर्याहारं वर्त्तते । (50)

१८ । अण् कुटिलिकायाः ।

अस्या अण् स्यात् । कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिको मृगः ।
कौटिलिकी वेष्ट्या ।

१९ । निर्वृत्तेऽचदूतादिभ्यः ।

एभ्यो निर्वृत्ताये ठक् स्यात् । अचदूतेन निर्वृत्तमाचदूतिकं वैरम् ।
गातागतिकं प्रेम । जाड्योपघातिकं कार्यम् ।

२० । त्वे मम् नित्यम् ।

त्वन्तान्त्रित्वं मप् स्यात् । शुद्धं चान्तं न प्रयुज्यते । पाकेन निर्वृत्तं
पक्त्रिमम् । संस्कृत्रिमम् । लब्धिमम् ।

(50) पर्याहारं लभयतीति बहुविधः स्तन्वशात् । काष्ठविशेषः । विवधो वीवधश्चपि पर्याहारऽभ्युपगम्यो-
रिति विशदः । पर्याहारश्च सामान्यं विवधौ वीवधौ च तावित्यमरः । A yoke to carry burdens ;—a
highway. अतएव उदविबध इत्यस्य जलप्रवाहापच इत्यप्यमरः ।

(क) भावप्रत्ययान्तादिमव् वक्तव्यः । कारिमः । पाकिमं फलम् ।
कुट्टिमा भूः । सेकिमा लता । दाहिमम् । दाहिमा । पूर्णिमा ।

२१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।

निर्वृत्तार्थे आभ्यां कक्कनौ स्याताम् । आपमित्यकं धनम् । याचितकं
मण्डनम् । अपमित्येति मेढो ल्यप् ।

२२ । संसृष्टे ।

अत्र यथाविहितं स्यात् । दध्ना संसृष्टमेकीभूतं दाधिकमवम् ।
गौडिकं पयः ।

२३ । चूर्णादिनिः ।

चूर्णेन संसृष्टा चूर्णिनोऽपूपाः ।

२४ । लवणालुक् ।

लवणशब्दात् संसृष्टार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लवणः सूपः ।

२५ । मुद्गादण् ।

मुद्गेन संसृष्टा मौद्गी यवागूः ।

२६ । व्यञ्जनै रूपसिक्ते ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं ठक् स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् ।

२७ । ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।

एभ्यो वर्त्तत इत्यर्थे ठक् स्यात् । ओजसा वर्त्तते ओजसिकः । साहसिकः ।
आम्भसिकः । तेनेति निवृत्तम् ।

२८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।

तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रत्यनुपूर्वादीपादे वर्त्तत इत्यर्थे ठक् स्यात् ।
प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । तां प्रातिकूलिकीं
मत्वेति भट्टौ । “आनुकूलिकतया हि नराणाम्” । इह प्रतीपादयः
क्रियाविशेषणानि । क्रियायाश्च साध्यत्वेन तद्विशेषणानामपि साध्यत्वात्

कर्मणि द्वितीया (२।१।२) । क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात् सामान्यलिङ्गेन विना विशेषणस्य निर्हेष्टुमशक्यत्वात्पुंसकलिङ्गतेति न्यायः । तदिति वर्त्तते यावत् तस्य धर्म्यम् (४।४।४७) ।

२६ । परिमुखञ्च ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः सेवकः । चकारात् पारिपार्श्विकः ।

२७ । प्रयच्छति गर्ह्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । अल्पकालत्वाच्च गह्वरं निन्द्यम् । तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिको धनी ।

(क) ठकि वृत्तेर्वृद्धिभावाच्च । वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति वार्धुषिकः ।

२८ । कुसौददशैकादशात् षण्ष्टचो ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । कुसौदं गर्ह्यं प्रयच्छति कुसौदिकः (५१) । एकादशार्थान् दश प्रयच्छति दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।

२९ । उञ्छति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । शाकानुञ्छति शाकिकः । वादरिकः ।

३० । रक्षति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । समाजं रक्षति सामाजिकः । साविवेशिकः ।

३१ । शब्ददर्दुरं करोति ।

आभ्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् । शाब्दिकः पटहन्श्चात्रो वा । दार्दुरिकः कुलालः ।

३२ । पक्षिमत्स्वमृगान् हन्ति ।

एभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् । स्वरूपस्य तत्पर्यायाणां तद्विशेषणानाञ्च ग्रहणम् । पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मातृस्विकः । मैनिकः । मातृगुरिकः । शाकुलिकः । प्रौष्ठिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । शौकरिकः ।

(५१) षण्ष्टचोः स्वर विशेषः । श्रुत्यादिर्निवृत्तिरिति (४।१।१८७) उच्यते आद्युदात्तः । उच्यतेस्त्वन्तोदात्तः । चित्तान् (४।१।१८८) ।

३६ । परिपन्थश्च तिष्ठति ।

परिपन्थशब्दोऽव्ययीभावः । अतएव निपातनात् साधुः । तत् तिष्ठति चकारादन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः ।

३७ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।

एभ्यो धावत्वर्थे ठक् स्यात् । माथः पन्थाः । तदुत्तरपदात् । दण्डमाथं धावति दण्डमाधिकः । पदवी पादविकः । अनुपदमानुपदिकः ।

३८ । आक्रन्दाट् ठञ्च ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । ठक् च । आक्रन्दिकः । (५२)

३९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति ।

पदान्ताद् गृह्णात्वर्थे ठक् स्यात् । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्ब्यपदिकः । औत्तरपदिकः । प्रातिपदिकम् ।

४० । प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ।

एभ्यश्च ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिको वक्त्रभः । आर्थिकः । लालामिकः ।

४१ । धर्मं चरति ।

धार्मिकः ।

(क) अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ।

४२ । प्रतिपथमेति ठञ्च ।

प्रतिपथादेतीत्यर्थे ठण्ठकौ स्याताम् । प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ।

४३ । समवायान् समवैति ।

पर्यायग्रहणमत्र । समूहवाचिभ्योऽत्रार्थे ठक् स्यात् । सामवायिकः । सामुदायिकः । सामूहिकः ।

(५२) उष्ठकोः स्वर विशेषः । उष्णी ज्वलादिनिमित्तमित्याद्युदात्तः (२।१।२८७) । ठञ्कः कित इति (६।१।२६५) असौदातः ।

४४ । परिषदो ण्यः ।

स्यात् । परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

४५ । सेनाया वा ।

ण्यः स्याद्वा । सेनां समवैति सैन्यः । पक्षे ठक् । सैनिकः ।

४६ । संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।

संज्ञा चेल् ललाटकुक्कुटीभ्यां पश्यत्यर्थे ठक् स्यात् । अर्थनियमश्चात्र संज्ञा । न रुद्धिः । य एव ललाटमात्रं दूरात् पश्यति नतु कार्ये व्याप्रियते स ललाटिकः सेवकादिः । य एवाविचित्रदृष्टिः कुक्कुटीपादपतनयोग्यमल्प-
देशं पश्यन् याति स कौकुटिकस्तपस्वरादिः ।

४७ । तस्य धर्म्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । धर्म्यं न्याय्यमाचार इत्यर्थः । शुल्कस्य धर्म्यं शौल्किकम् । आपणिकम् ।

४८ । अण् महिष्यादिभ्यः ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् मूल्यम् । पीरोहितम् । प्राजापतम् ।

४९ । ऋतोऽञ् ।

ऋदन्तादञ् स्यात् । होतुर्धर्म्यं होत्रम् । औदगात्रम् ।

(क) नृनराभ्याश्च । नु नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी । जातिशब्दोऽय-
मित्यागमः ।

(ख) विशमितुरिङ्लोपश्च । वैशस्त्रम् ।

(ग) विभाजयितुर्णिङ्लोपश्च । वैभाजित्रम् ।

५० । अवक्रयः ।

तस्यावक्रय इत्यर्थे ठक् स्यात् । शुल्कस्यावक्रयः पारिभाषिकं मूल्यं
शौल्किकः पिण्डः । आपणिकः ।

५१ । तदस्य पण्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । मोदकाः पण्यमस्य मोदकिकः । आपूपिकः ।

५२ । लवणाट् ठञ् ।

लवणं पण्यमस्य लावणिकः ।

५३ । किशरादिभ्यः षन् ।

५४ । शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।

किशरादेर्गन्धद्रव्यवाचकात् षन् स्यात् । तदस्य पण्यम् (४।४।५१) ।
किशरिकः । किशरिकी । शलालुकः । पचे ठक् । शलालुकः । पण्यमिति
निवृत्तम् । तदस्येति वर्तते यावत् तदस्मै दीयते (४।४।६६) ।

५५ । शिल्पम् ।

अत्र ठक् स्यात् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।

५६ । मण्डुकभर्भरादस्यन्यतरस्याम् ।

आभ्यामण् वा स्यात् । तदस्य शिल्पम् । मण्डुकः । भर्भरः । पचे
मण्डुकिकः । भर्भरिकः ।

५७ । प्रहरणम् ।

अत्र ठक् स्यात् । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । धानुष्कः ।
चाक्रिकः । पाशिकः ।

५८ । परश्चधाट् ठञ् च ।

परश्चधाट् ठञ्ठकौ स्याताम् । पारश्चधिकः । खरे भेदः ।

५९ । शक्तिषष्ट्योरीकक् ।

आभ्यामौकक् स्यात् । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः ।
याष्टिकी ।

६० । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः ।
अस्तिनास्तीति शब्दौ तिङन्तावित्येके । तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातावित्यन्ये ।

६१ । शीलम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आक्रोशिकः । कारुणिकः ।

६२ । कृत्रादिभ्यो णः ।

कृत्रादनं कृतं शीलमस्य च्छात्रः । शैक्षः । तापसः । चुरा चौरः ।

६३ । कर्माध्ययने वृत्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । एकमन्यदध्ययनेऽपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । तद्वितार्थ इति (२।१।५१) समासः । ऐकरूपिकः । ऐकग्रन्थिकः ।

६४ । बह्वचपूर्वपदाट् ठच् ।

बह्वचपूर्वाद् ठच् स्यात् पूर्वार्थे । द्वादशान्यिकः । त्रयोदशग्रन्थिकः ।

६५ । हितं भक्षाः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अपूपा हितमस्मै आपूपिकः । औदनिकः । मोदकिकः । हितयोगे चतुर्थी ।

६६ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । नियुक्तं कल्पितमग्रभोजनमस्मै दीयते आय-भोजनिकः । प्राथमकल्पिकः ।

६७ । श्राणामांसौदनाट् टिठन् ।

आभ्यां पूर्वार्थ एव टिठन् स्यात् । इकार उच्चारणार्थः । श्राणिकः । मांसौदनिकः । विगृहीताच्च । मांसिकः । औदनिकः । मांसिकी ।

६८ । भक्तादस्मन्यतरस्याम् ।

वा स्यात् । भक्तमस्मै दीयते भक्तः । भाक्तिको वा ।

६९ । तत्र नियुक्तः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्वारे नियुक्तो दीवारिकः । शौल्लिकः । तत्रेति वर्त्तते यावत् तद्वद्वति (४।४।७६) ।

७० । अगारान्ताट् ठन् ।

देवागारि नियुक्तो देवागारिकः । भाण्डागारिकः । केवलाद् ठगेव ।
आगारिकः ।

७१ । अध्यायिन्यदेशकालात् ।

अदेशकालाच्चाध्यायिन्यर्थे ठक् स्यात् । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः ।
चातुष्पथिकः । अकालात् । चातुर्दशिकः । आष्टमिकः । शास्त्रे निषिद्धौ
देशकालौ प्रकृतौ ।

७२ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।

एभ्यो व्यवहरत्यर्थे ठक् स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।

७३ । निकटे वसति ।

निकटाद् वसत्यर्थे ठक् स्यात् । नैकटिको भिक्षुः ।

७४ । आवसथात् ठल् ।

आवसथे वसति आवसथिकः । आवसथिकी । ठकः पूर्णोऽधिकारः ।

७५ । प्राग्घिताद् यत् ।

(५।१।५) तस्मै हितमित्यतः प्रागर्थेषु यद् वेदितव्यः ।

७६ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।

तद्वहतीत्यर्थे रथादे र्यत् स्यात् । द्वौ रथौ वहति तद्वितार्थे (२।१।५१) द्विगु-
समासः । द्विरथ्यः । त्रिरथ्यः । केवलात्तु रथाद् यतोऽसिञ्चिरिति स्मृतिः (५३) ।
युग्यः । प्रासङ्गः ।

७७ । धुरो यङ्ठकौ ।

स्याताम् । धुरं वहति धुर्यः । धौरियः ।

(५३) एतच्च काशिकादिविरुद्धम् । रथं वहति रथ्य इति काशिकीदाहरणात् । रथ्यो वोढा रथस्य
य इत्यमराच्च । तत्रात्र साधे गृह्येण रथाः परितः स्फुरन्तीति ।

७८ । खः सर्वधुरात् ।

स्यात् । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः । योगविभागादुत्तरधुरीणदक्षिण-
धुरीणौ चेत्येके । धुरीणश्चेत्यन्ये ।

७९ । एकधुरालुक् च ।

एकधुरात् खस्य लुक् स्यात् । अवनञ्च । एकधुरः । एकधुरीणः ।

८० । शकटादण् ।

शकटं वहति शाकटः । द्वैशकटः ।

८१ । हलसौराट्ठक् ।

हालिकः । द्वैहलिकः । सैरिकः । द्वैसीरिकः । त्रैसीरिकः ।

८२ । संज्ञायां जन्धाः ।

नास्मि जन्धाः स्युः । जनीं वधूः वहन्ति जन्धा जामातुर्वयस्याः ।

८३ । विध्यत्यधनुषा ।

तद् विध्यतीत्यर्थे कर्मणो यत् स्यान् न चेद् धनुः करणं भवति । पादौ
विध्यति पद्यः पाषाणः । जरव्याः कण्टकाः । नेड । चौरं विध्यति धानुष्कः ।

८४ । धनगणं लब्धा ।

आभ्यां लब्धेत्यर्थे यत् स्यात् । धनं लब्धा धन्यो बालकः । गण्यो मृगः ।
लब्धेति ढन् ।

८५ । अन्नाणः ।

अन्नं लब्धा आवन्ञ्जातः ।

८६ । वशं गतः ।

वशाद् गत इत्यर्थे यत् स्यात् । “वश्यः सर्वो जनः स्त्रीणाम् ।”

८७ । पदमस्मिन् दृश्यम् ।

द्रष्टुं शक्यात् पदादधिकरणे यत् स्यात् । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः ।
पद्यः पद्याः ।

८८ । मूलमस्यावर्हि ।

अत्रार्धं यत् स्यात् । मूलमेवामावर्हि (५४) कोमलत्वाद् ग्रहण-
मात्रेणोत्पटति मूल्या सुदगाः । इह उदयमे ।

८९ । संज्ञायां धेनुष्या ।

इयं नाम्नि निपात्यते । धेनुष्या गौ र्महिषी वा यावद् या दुग्ध-
बन्धके स्थिता ।

९० । गृहपतिना संयुक्ते अग्रः ।

गृहपतिशब्दानाम्नि अग्रः स्यात् । गार्हपत्योऽग्निभेदः ।

९१ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य्यतुल्यप्राप्य-
वङ्गानाम्यसमसमितसम्मितेषु ।

नावाद्यष्टकात् तार्य्यादौ यत् स्यात् । नावा तार्य्यं नाव्यम् । “नार्य्यं पयः
केचिदतारिषुर्भुजैः ।” वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यो धर्म्यो भोगः ।
विषेण वध्यो विष्यः शत्रुः । मूलेन अनाम्य मनभिभवनीयं मूल्यं क्षेत्रम् । मूलेन
समो मूल्यः पटो जातः । सीतया समितं सीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।
तुलया सम्मितं तुल्यं कनकम् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः ।
(२।१।७२, वा) बहुसीत्यम् ।

९२ । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।

एभ्योऽनपेते यत् स्यात् । धर्मादनपेतो धर्म्यो नृपः । पथ्यम् । अर्थम् ।
न्याय्यम् ।

९३ । छन्दसो निर्मिते ।

छन्दसोऽत्र यत् स्यात् । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्यं जगत् ।

९४ । उरसोऽण् च ।

उरसा निर्मित औरसः पुत्रः । यच्च । उरस्यः ।

६५ । हृदयस्य प्रियः ।

हृदयात्-प्रिय इत्यर्थे यत् स्यात् । हृदयः । पुत्रेऽनभिधानम् ।

६६ । बन्धने चर्षौ ।

ऋषौ वेदे हृदयाद् यत् स्याद्वन्धने मन्त्रे । हृदयस्य बन्धनं हृदयो वशी-
करणमन्त्रः ।

६७ । मतजनहलात् करणजरूपकर्षेषु ।

मतादेः करणादौ यत् स्यात् । मतस्य करणं मत्वम् । जनस्य जल्यो
जन्यः । हलस्य कर्षां हल्यः । द्विहल्यः ।

६८ । तत्र साधुः ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । सामसु साधुः सामान्यो विप्रः । ब्रह्मण्यः । कर्मण्यः ।
वंश्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा ।

६९ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।

एभ्यः खञ् स्यात् । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्व-
जनीनः ।

१०० । भक्तात्मः ।

भक्ते साधवो भक्तास्तण्डुलाः ।

१०१ । परिषदो ग्यः ।

परिषदि साधुः पारिषद्यः । णोऽपीष्यत इति जयादित्यः । पारिषदः ।

१०२ । कथादिभ्यः षक् ।

कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । वार्त्तिकः ।

१०३ । गुडादिभ्यः षञ् ।

गुडे साधुर् गौडिक इक्षुः । कौल्यायिका यवाः । सांयामिको भटः ।
प्रावासिको वणिकः ।

१०४ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृञ् ।

एभ्यः साधौ दृञ् स्यात् । पथि साधु पाथियम् । आतिथियम् । वासतेयम् ।
वासतेयौ । स्वापतेयं धनम् ।

१०५ । सभाया यः ।

स्यात् । सभायां साधुः सभ्यः ।

१०६ । ढञ्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रमेकम् ।

१०७ । समानतीर्थे वासी ।

समानतीर्थात् तत्र वासीत्यर्थे यः स्यात् । सतीर्थाञ्चैकगुरवः । तीर्थे ये
(६।३।८७) इति सभावः । तीर्थे दर्शनं गुरुञ्च ।

१०८ । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।

अत्रार्थे यः स्यात् । समानोदर्यां भ्राता ।

१०९ । सोदराद् यः ।

अस्माद् यः स्यात् । समानोदरे शयितः सोदर्यः । विभाषोदर (६।३।८८)
इति समानस्य सभावः । इहेदानीमापादपरिसमाप्तेऽच्छन्दोऽधिकारः ।
तत्रापि भवार्थे । (५५)

११० । सगर्भस्यूथसनुताद् यन् ।

स्यात् । सगर्भां भ्राता । स्यूथो वल्गुः । सनुत्यः प्रसादः ।

१११ । अग्राद् यत् ।

स्यात् । अग्रम् ।

११२ । घञ्छौ च ।

स्याताम् । अग्रियम् । अग्र्यीयम् ।

(५५) The Sutras omitted here by the author are the following :—

११०। भवे च्छन्दसि । १११। पाथीनदीर्घां याप् । ११२। विजनहिमवद्रामम् । ११३। सोतसो
विभाषा आह्वयौ । ११४। तुषाद् घन् । ११५। वहिषि दत्तम् । ११६। रघोयावृत्ता हननी ।

११८ । समुद्राभाद् घः ।

आभ्यां घः स्यात् । समुद्रियम् । अभ्रियम् । ऋध । समुद्रीयम् ।
अभीयम् ।

१२० । दूतस्य भागकर्मणौ ।

अस्माद् यत् स्यात् । दूत्वम् ।

१२८ । मत्वर्थे मासतन्वोः ।

आभ्यां यत् स्यात् । नभांसि यत्र सन्ति नभस्यो मासः । सङ्ख्यः ।
तपस्यः । तेजस्या तनुः ।

१२६ । मधो जं च ।

माधवो मांसः । तथा

(क) लुगकारेकाररेफाद्येति वक्तव्यम् । लुक् । मधु अत्रास्ति मधुर्मांसः ।
अकारः । इट् अत्रास्ति इषः । जर्क् अस्मिन्नस्ति जर्जो मासः । इकारः ।
शुगस्मिन्नस्ति शुचिर्मांसः । रेफः । शुक्रो मासः ।

१४१ । नक्षत्राद् घः ।

नक्षत्रियम् । ऋध । नक्षत्रीयम् ।

१४२ । सर्वदेवात् तातिल् ।

१४३ । शिवशमरिष्टस्य करे ।

एभ्यः करे स्यात् तातिल् । शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ।

१२२ । रिवतीजयतीहविषाभ्यः प्रशस्ये । १२३ । असुरस्य खम् । १२४ । मायावामण् । १२५ । तद्वानासा-
मुपधानो मन्त्र इतीट्कासु लुक् च मतोः । १२६ । अचिमानण् । १२७ । वयस्यासु मूर्धो मतुप् ।
१२८ । योजसोऽहनि यत्खौ । १२९ । वैशोयद्वादे भंसाद् यल् । १३० । ख च
१३१ । पूर्वैः कृतमिगवी च । १३२ । यद्धिः संस्तुतम् । १३३ । सप्तमेण सन्धितौ घः । १३४ । मती च
१३५ । सोममर्हति घः । १३६ । मये च । १३७ । मघोः । १३८ । वघोः समूहे च ।

अमी शब्दान्द्वन्द्वसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति त्रिकाण्डे (५६)
भागुरिनिबन्धनाद्वा ऽव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दत्वाद्वा सर्वथा भाषायां साधवः ।

१४४ । भावे च ।

कन्दःसूत्रम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ती

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्तश्च ठक्पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च ॥

(५६) So त्रिकाण्डे is the name of the lexicography by भागुरि. Says सृष्टिधर in his
अर्थविहिति—“त्रिकाण्डे कौषविंशे भागुरेरेवाचार्यस्य यदीदां निबन्धनं तत्काशः ।”

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्राक् क्रौताच्छः ।

क्रौतात् प्राग् हितं प्रकृतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे क्त्वा वाच्यः ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उवर्णान्ताद् गवादेऽन्त्यापवादा यत् स्यात् । शङ्ख्यं दारु । चरव्या स्तण्डुलाः । कमण्डलव्या सृत् । सक्तव्या धानाः । गवादेः । गव्यम् ।

(1) नाभि नभश्च । नाभ्यर्था प्रकृतिः । नभ्यं काष्ठम् ।

(2) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः । शुने हितं शुन्यं शून्यं वा ।

(3) ऊधसोऽनङ् च । ऊधसो यत्स्यादनङादेशश्च । ऊधन्यः । (1)

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

कम्बलनान्ति यत् स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलगतम् ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । हविर्वाचिनः । आमिष्यमामिषीयं वा दधि । पुरोडाशं पुरोडाशीयं वीषधम् । हविःशब्दाद् गवादिपाठान्नित्यं यत् । हविष्यम् । अपूपपादेः । अपूप्यमपूपीयं वा । तण्डुल्यं तण्डुलीयं वा । अन्नविकारिभ्यश्च । सुरीयाः सुर्या (2) वा तण्डुलाः ।

(1) अत्र सक्तव्या यथाः । पशव्यं वनम् । वधुभ्यो हितं वधव्यं गृहमिति क्विदधिकः पाठः । परन्तर्धेविज्वौ छेदनि प्रायशो दृश्यन्ते । नतु मूले ।

(2) सुराये हिता इति विशदः । नमकुङ्करामिति (८।२।७८) न दीर्घः ।

५ । तस्मै हितम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वत्सेभ्यो हितं वत्सीयं नवदणम् ।
पणव्यम् । गव्यम् । पटव्यम् ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

स्यात् । दण्डेभ्यो हितं दण्डम् । कर्णम् । तालव्यम् । नाभ्यं तैलम् ।
ओष्ठम् । मूर्धन्यम् ।

(क) रथाच्च । रथाय हिता रथा प्रतोली ।

७ । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।

एभ्यो हिते यत् स्यात् । खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् ।
तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यो राजा ।

८ । अजाविभ्यां थ्यन् ।

आभ्यां हिते थ्यन् स्यात् । अजथ्या भूमिः । अविथ्या ।

९ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदान् खः ।

एभ्यो हिते खः स्यात् । आत्मन्निति नकारोच्चारणमवधिज्ञापनार्थम् ।
आत्मने हितमात्मनीनम् । “क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते” । मातृभोगीणः ।
आचार्य्यादणत्वञ्च (४।१।४८, वा) । आचार्य्यभोगीनः । स्वभोगीनः । भोगः
शरीरमिति वृत्तिः ।

(क) पञ्चजनाच्च । खः स्यात् । “गायनवादकनर्तकदासीभण्डरतः (३)
खलु पञ्चजनीनः ।”

(ख) सर्वजनाद् ठञ् खञ् । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ।

(ग) महाजनान्नित्यं ठञ् । माहाजनिकः ।

विश्वजनादेः कर्मधारयादभिधानम् । तेन षष्ठीसमासादौ न भवति ।
विश्वजनीयमिति ।

(३) भण्डि परिभाषणे पचाद्यच् । भण्डः परिहासचतुरः । गायनवादकनर्तकदासीभण्डेषु रत इत्यर्थः ।
भण्ड is a buffoon.

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ ।

आभ्यां हिते णटञौ स्याताम् ।

(क) तत्र सर्वास्यस्य वा वचनं कर्तव्यम् । सर्वः । सर्व्वीयः ।

(ख) पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु ढञ् । पौरुषेयो वधादिः ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

आभ्यां हिते खञ् स्यात् । माणवीनः । चारकीणः ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

विकृतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् तदर्था प्रकृतिष्वेद् वाच्या भवति ।
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारौयाणि काष्ठानि । यूपीयं दारु । शङ्खव्यम् । पिचव्यः
कार्पासः । (४)

१३ । कृदिरुपधिवलेर् ढञ् ।

एभ्यस्तदर्थायां प्रकृतौ ढञ् स्यात् । कृदिपेयाणि ढणानि । उपधिः स्वार्थे
ढञिति स्मृतिः । औपधियं रथदारु । बल्यर्यास्तण्डुला बालेयाः ।

१४ । ऋषभोपानहोर्जाः ।

आभ्यां तथैव जाः स्यात् । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यं चर्म ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मणो विकृतेरञ् स्यात् तदर्थायां प्रकृतौ । वार्धम् । वारत्वं चर्म । (५)

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

अत्रार्थद्वये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्
सम्भवेत् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीऽस्यां भूमौ सम्भवेत् प्रासादीया
भूमिः ।

१७ । परिखाया ढञ् ।

अस्याः प्रागर्थे ढञ् स्यात् । पारिखेयी भूमिः । कृत्यतौ पूर्णावधी ।

(४) पिचकुल, cotton.

(५) चर्मरज्जुः Leather rope, नदी वाह्यं वरता आदित्यसरः—i. e. a thong.

१८ । प्राग् वते ष्ठञ् ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति (५११।११५) रित्यतः प्रागर्थेषु ठञ् वेदितव्यः । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । पारायणं वर्त्तयति पारायणिकः । हैपारायणिकः । साम्तिकम् ।

१९ । आऽर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट् ठक् ।

अभिविधावाङ् । तदर्हतीति (५११।६३) पर्यन्तेषु क्रीतंनिमित्तमीश्वरो-विदितोवापस्तदस्मिंस्तद्वहतिवहत्यावहतिमभवत्यवहरतिपचतिसोऽस्यतदस्यतद-र्हतीत्यर्थेषु ठग् वक्तव्यः । नैष्किकः । गोपुच्छादेः पर्युदासात् प्राग् वते ष्ठजेव (५११।१८) । गोपुच्छिकः । साम्तिकः । प्रास्थिकः । स्वरे भेदः ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

निष्कादेरसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकः । निष्क । पण । मास । द्रोण । षष्टि । पाद । समासे तु ठजेव स्यात् । द्विनैष्किकम् । अतएवासमासग्रहणात् पूर्वत्र तदन्तविधिः । तेन गव्यमतिगव्यम् । दन्त्यं राजदन्त्यमित्यादि । इत उत्तरञ्च—

(क) प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमनुकीति स्मृतिः । पारायणिकः । हैपारायणिकः ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

शतादार्हीयार्थेषु ठन्यतौ स्याताम् । कनो बाधा । शत्यः अश्वः । शतिकः कम्बलः । शतिकं वासः । शत्यं वा । अशते किम् ? शतमध्यायाः परिमाणमस्य शतकं निदानम् । शतकं काव्यम् । शतमेव ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

संख्याया अर्हीयेषु कन् स्यात् । पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अति-शदन्तायाः किम् ? साम्तिकः । पाञ्चाशत्कः । डतेरप्रतिषेधः । कतिकः ।

२३ । वतोरिङ् वा ।

वतोः संख्यायाः कन इङ् वा स्यात् । तावतिकः । तावत्को वा ।

२४ । विंशतिविंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।

योगविभागोऽत्र क्रियते । आभ्यामार्हीषेषु कन् स्यात् । विंशतिकः ।
त्रिंशत्काः । असंज्ञायां ड्वुन् । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्वितीति
(६।४।१४२) टिलोपः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

कंसात् परिमाणादार्हीषेषु टिठन् स्यात् । कंसिकः पटः । कंसिकी ।
इकार उच्चारणार्थः ।

(क) अर्द्धाच्च । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

(ख) कार्षापणाद्वा प्रतिरादेशश्च । कार्षापणिकः । प्रतिको वा ।

२६ । शूर्पादजन्यतरस्याम् ।

शूर्पादब् वा स्यादार्हीषेषु । शोर्षं शौर्षिकं वा ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

एभ्य आर्हीषेष्वण् स्यात् । शतमानम् । वैशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

२८ । अर्धर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ।

अर्धर्द्धपूर्वाद्विगोषार्हीषस्य लुक् स्यात् । अर्धर्द्धकंसेन क्रीतमर्धर्द्धकंसम् ।
द्विगोः । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । असंज्ञायां किम् । पाञ्चकपालिकः ।

२९ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।

(क) सुवर्णशतमानयोश्च ।

एतदन्तात् पूर्वको लुग् वा स्यात् । अर्धर्द्धकार्षापणम् । अर्धर्द्धकार्षापणिकं
वा । द्विकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणं वा । अर्धर्द्धसहस्रम् । अर्धर्द्धसहस्रं वा ।
संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५) । अर्धर्द्धसुवर्णम् ।
अर्धर्द्धसौवर्णिकं वा । अर्धर्द्धशतमानम् । अर्धर्द्धशतमानं वा । द्विसुवर्णं द्विसौ-
वर्णिकं वा । द्विशतमानं द्विशतमानं वा । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः
(७।३।१७) ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

(क) बहुपूर्वाच्च ।

द्वादिपूर्वान्निष्कादाहीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विनिष्कं द्विनैष्किकं वा ।
त्रिनिष्कं त्रिनैष्किकं वा । बहुनिष्कं बहुनैष्किकं वा ।

३१ । विस्ताच्च ।

विस्ताच्च तथा स्यात् । द्विविस्तं द्विवैस्तिकं वा । त्रिविस्तं त्रिवैस्तिकं वा ।
बहुविस्तं बहुवैस्तिकं वा ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

अस्मादाहीयस्य लुग्विषये खः स्यात् । अर्धविंशतिकीनम् । द्विविं-
शतिकीनम् ।

३३ । खार्या ईकन् ।

लुको विषये खार्या ईकन् स्यात् । अर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ।

(क) काकिण्यास । अर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ।

(ख) केवलाभ्याच्च । खारीकम् । काकिणीकम् ।

३४ । पणपादमाषशताद् यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । अर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् ।
अर्धमाष्यम् । अर्धशल्यम् ।

३५ । शाणाद्वा ।

शाणाद् यद्वा स्यात् । अर्धशाण्यम् । पचे ठञो लुगेव । अर्धशाणम् ।
द्विशानम् ।

(क) गताच्च । अर्धशल्यम् । अर्धशतं वा । द्विशल्यम् । द्विशतं वा ।

३६ । द्वित्रिपूर्वादण् च ।

द्वित्रिपूर्वाच्चाणादण् यच्च वा स्यात् । द्वैशाणं द्विशान्यं वा । लुक् च ।
द्विशानम् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

अत्रार्थे प्राग्वते षष्ठादयस्त्रयोदश प्रत्यया वेदितव्याः । सप्तत्वा क्रीतं सामयिकम् । नैष्किकम् । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । शत्यं शतिकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः (५।१।२२) कन् । द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो ।

संयोग आकस्मिकः सम्बन्धः । शुभाशुभसूचक उत्पातः । अत्रार्थे षष्ठादयो वेदितव्याः । शतस्य निमित्तमधमर्णेन संयोगः शत्यः शतिकः । सहस्रस्य निमित्तं दक्षिणाक्षिस्यन्दनं साहस्रम् ।

(क) वातपित्तश्लेष्मसन्निपातिभ्यश्च । शमनकोपनयोरभिधानम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । सान्निपातिकम् ।

३९ । गोद्वयचो ऽसंख्यापरिमाणाश्वादे र्यत् ।

गोत्र्यन्ताद् द्वयश्च निमित्तार्थे यत् स्यात् । षष्ठादेर्वाधा । गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गण्यः (६) । द्वयः । धन्यः । स्वर्ग्यः । यशस्यम् । आयुष्यम् । संख्यादेर्निषेधः किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः । प्रास्थिकः । अश्वदिर्गणः । आश्विकः । हास्तिकः ।

४० । पुत्राच्छ च ।

पुत्राच्छः स्याद् यच्च । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्रः ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवौभ्यामणजौ ।

आभ्यां निमित्तार्थे यथासंख्यमणजौ स्याताम् । सार्वभौमः । अनुशति-
कादिः (७।१।२०) । पृथिव्या निमित्तं पार्थिवः ।

४२ । तस्येश्वरः ।

अत्रार्थे ताभ्यां तौ स्याताम् । सर्वभूमीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

(६) 'मेषराम मनिवारपञ्चको मोर्विनामपञ्चक उत्पातो वा गण्यः । तथा धन्या यशस्यो यश-
विनामपञ्चिकगण्यः । 'पञ्चो दशानां दशवर्जितानामेकौ सौ नवैकौ प्रयातौ'ति । एवं लक्षे स्तुत्यंही
पन्था । तत्र तातस्य पञ्चद्विकरीचकः' — इति सूचिधरः ।

४३ । तत्र विदितं इति च ।

अत्रार्थे ताभ्यामणञो स्याताम् । सार्वभौमः । पार्थिवः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

आभ्यां तत्र विदित इत्यर्थे ठञ् स्यात् । लौकिकः । “स रामः सार्व-
लौकिकः” । अनुश्रुतिकादिः (७।३।२०) ।

४५ । तस्य वापः ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रत्यस्य वापः चेत्वं प्रास्थिकम् ।
द्वौषिकम् । उष्यतेऽस्मिन्निति वापः ।

४६ । पात्रात् ठन् ।

स्यात् । पात्रस्य वापः चेत्वं पात्रिकम् । पित्तवान् डोप् । पात्रिको
भूमिः ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धाया लाभशुल्कोपदा दीयते ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पञ्चास्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुल्क
उपदा वा दीयते पञ्चकः । गतिकः । गत्यः ।

(क) चतुर्थ्यर्थे चोपसंख्यानम् । गतमस्मै वृद्धादिकं दीयते गत्यो विप्रः ।

४८ । पूरणाद्वाट् ठन् ।

पूरणान्तादर्वाच्च ठन् स्यात् । द्वितीयो वृद्धादिरस्मिन् दीयते
द्वितीयकः । पञ्चमिकः । अर्धिकः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

भागशब्दाद् यट्ठनो स्याताम् । भागो वृद्धादिरस्मिन् दीयते भाग्यः ।
भागिकः ।

५० । तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

वंशादेः परस्माद् भारादर्थत्रये ठक् स्यात् । वंशभारं हरति वहति
आवहति उत्पदादयति वा वांशभारिकः । वात्स्यजभारिकः ।

५१ । वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनी ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । वस्त्रं हरति वस्त्रत्वावहति वस्त्रिकः । द्रव्यकः ।

५२ । सम्भवत्यवहरतिपचति ।

एषु यथाविहितं स्यात् । प्रस्थं सम्भवति पचति वा प्रास्थिकः कटाहः ।
खारीकः । प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । संहरणमवहारः ।

(क) पचतौ द्रोणादण् च । द्रोणं पचति द्रोणः कटाहः । द्रोणी
द्रोणिकी वा स्याली ।

५३ । आदकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यः पूर्वार्थेषु खो वा स्यात् । आदकं सम्भवत्यवहरति पचति वा
आदकीना । आदकिकी वा । आचितीना । आचितिकी वा । पात्रीणा
पात्रिकी वा ।

५४ । द्विगोऽष्टञ्च ।

द्विगोः पूर्वार्थेष्वदकाद्यन्तात् ठन् वा स्यात् । खञ्च । पित्तान् डीप् ।
द्विगदकिकी द्विगदकीना वा । द्विगचितिकी द्विगचितिना वा । पच्चे ठञ् ।
तस्याध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । द्विगदकी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् ।
द्विगचिता ।

५५ । कुलिजाल्लुक्खौ च ।

द्विगोः कुलिजाल्लुक्खौ वा स्याताम् । चकारात् षञ्च । द्विकुलिजी (७) ।
द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी वा । पच्चे ठञ्चः श्रुतिरेव । द्विकुलिजिकी ।

५६ । सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पञ्चांशा वस्त्रानि भृतयो वाऽस्य पञ्चकः ।
शल्यः । शतिकः । समकः ।

(७) द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् । सुद्रितकाशिकायान् द्विकुलिजेति टाप् इत्यने । स सुद्राकर-
सम इति प्रतिभाति ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रथमासमर्थात् परिमाणार्थे यथाविहितं स्यात् । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । खारीकः । वार्षशतिको यागः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः । इह द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्येति ठञोऽध्यर्हपूर्वेति (५।१।२८) लुक् । सोऽस्येति प्रकृतेः पुनस्तदस्येति निर्देशात् पुनष्ठञ् । तस्य च विधान-
सामर्थ्यादलुगिति जयादित्यः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७।३।१५) चेत्युत्तर-
पदद्विः । द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । त्रिसप्ततिकः ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

संख्यावाचिनः पूर्वार्थे यथाविहितं स्यात् । संज्ञायां स्वार्थे विधिः । पञ्चैव पञ्चका नकुलाः । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । सूत्रे । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । पञ्चावृत्तयः परिमाणमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् ।

५९ । पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य- शौतिनवतिशतम् ।

पङ्क्त्यादयः साधवः स्युः । सहस्रादिवत् संज्ञाशब्दा एते । द्वौ पञ्चतौ पङ्क्तिः । द्वौ दशतौ विंशतिरित्यादि व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तदुक्तं भाष्ये
अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्विति ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गं वा ।

एतौ वर्गे निपात्येते वा । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्व वर्गः । पञ्चे कन् ।
पञ्चकः । दशद्व वर्गो दशको वा ।

६१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६२ । विंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ।

आभ्यां ब्राह्मणे वाच्ये ङण् स्यात् । विंशदध्यायाः परिमाणमेषां त्रैशानि
ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ।

६३ । तदर्हति ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । कृत्रमर्हति च्छात्रिकः । शल्यः । शतिकः ।
तदिति वर्त्तते प्रागुत्तरपथात् (५।१।७७) ।

६४ । क्लेदादिभ्यो नित्यम् ।

क्लेदादेर्नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । क्लेदिकः । भेदिकः । नित्य-
मिति क्रियाविशेषणम् ।

६५ । शीर्षच्छेदाद् यच्च ।

अस्मात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्यात् । ठक् च । शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिको
वा । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसो निपातनाच्चीर्षादेशः ।

६६ । दण्डादिभ्यो यः ।

एभ्यो यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डः । वध्यः । कण्ठः । मधुपर्कः ।
युग्यः । कश्यः । धन्यः ।

६७ । कृन्दसि च ।

कृन्दः सूत्रम् ।

६८ । पात्राद् घञ्च ।

पात्राद् घञ् स्यात् । यच्च । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्रः ।

६९ । कङ्कड्गरदक्षिणाच्छ च । (४)

आभ्यां कः स्याद् यच्च । कङ्कड्गरमर्हति कङ्कड्गरीयो वृषः । कङ्कड्गर्थः ।
दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

७० । स्थालीविलात् ।

अस्माच्छः स्याद् यच्च । 'स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयाः स्थालीविल्या
वा तण्डुलाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(४) मत्वाकरं कङ्कड्गरशब्दोऽयम् । तथाच हरदत्तः—कङ्क मदे । कङ्कतीति कङ्कः । कङ्कं करोनीत्यत
एव निपातनात् खञ् । कङ्कं करो । सायसुदगादिकास्तुत्यते । कङ्कं करो वृषं क्रीव इत्यमरः ।

७१ । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।

आभ्यां घखञौ स्याताम् । यज्ञमर्हति यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो यजमानः ।

(क) तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनं विप्र-कुलम् । आर्हियाः पूर्णाः । अतः परं प्राग्वते ठञेव (५।१।१८) ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यात् । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ।

७३ । संशयमापन्नः ।

ठञ् स्यात् । सांशयिकः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

ठञ् स्यात् । योजनिकः ।

(क) क्रीडशक्तिकयोजनशक्तिकोपसंख्यानात् ।

७५ । पथःष्कन् ।

पथानं गच्छति पथिकः । पितृवान् ङीप् । पथिकी ।

७६ । पथ्यो ण नित्यम् ।

पथ्यो णः स्यात् पथ्यादेशश्च नित्यं गन्तरि । “पान्यः प्रमुक्तो युवा” । स्त्रियां टाप् । पान्या स्त्री ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

उत्तरपथाद् ठञ् स्यात् । तेनाहृत मौत्तरपथिकं दाह । चकारात् तेन गच्छति । औत्तरपथिको दूतः ।

(क) वारिजङ्गलस्थलकान्ताराजशङ्खपूर्वाच्च । एतत् पूर्वात् पथठञ् स्यात् । तेनाहृतं गच्छति वा । वारिपथिकम् । जाङ्गलपथिकम् । स्थालपथिकम् । कान्तारपथिकम् । आजपथिकम् । शाङ्खपथिकम् ।

(ख) स्थलवारिभ्यां पथो मधुकमरिचयोरण् । स्थालपथं वारिपथं मधुकं मरिचं वा ।

७८ । कालात् ।

कालवाचिनः प्रत्यया वाच्याः । व्युष्टादिभ्योऽणिति (५।१।८७) यावत् ।

७९ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थे कालात् ठञ् स्यात् । अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् । अङ्गष्टस्रोरेवेति (६।४।१४५) नियमान्न टिलोपः । मासिकः । दिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरैत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१५) ।

८० । तमधीष्टो भूतो भूतो भावौ ।

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिशब्दादधीष्टाद्यर्थे ठञ् स्यात् । मास-
मधीष्टो भूतो भूतो भावौ वा मासिकः । सांवत्सरिको गुरुर्दासो व्याधि-
रुत्सवो वा ।

८१ । मासाद् वयसि यत्स्वञौ ।

वयसि गम्ये मासादिमौ स्याताम् । मासं भूतो भावौ वा मास्यः ।
मासीनः शिशुः । वयसि किम् ? मासिकः कर्मकरः ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

द्विगोर्मासाद् वयसि यप् स्यात् । द्वौ मासौ भूतो भावौ वा द्विमास्यः ।
त्रिमास्यः ।

८३ । षण्मासाण् ण्यञ्च ।

षण्मासाद् वयसि ण्यत् स्यात् । यप् च । षण्मास्यः । षण्मास्यः ।
ठञ्पीत्येके । षण्मासिकः ।

८४ । अथवयसि ठञ्च ।

अथवयसि षण्मासाद् ठञ् स्यात् । ण्यञ्च । षण्मासिको रोगः ।
षण्मास्यः । ठञ्पीत्येके । षण्मासिकः ।

८५ । समायाः खः ।

समाशब्दान्निर्वृत्ताद्यर्थपक्षके खः स्यात् । समीनः ।

८६ । द्विगोर्वा ।

द्विगोः समान्तान्निर्वृत्तादौ खः स्याद्वा । द्विसमीनः । द्वैसमिको वा ।

८७ । रात्राहःसंवत्सराच्च ।

रात्राद्यन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खो वा स्यात् । पक्षे ठञ् । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिको वा । द्व्यहीनः । द्वैयङ्गिको वा । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिको वा । इह द्व्यहीन इत्यत्र समानान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । ततो नाङ्गादेशः । तस्य टचि विधानात् ।

८८ । वर्षांलुक् च ।

वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खठञौ वा स्याताम् । तलुक् च वा । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षिको वा । पक्षे लुक् । द्विवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः (७।३।१६) । भाविनि तु द्वैवर्षिकः ।

८९ । चित्तवति नित्यम् ।

प्राणिनि वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ नित्यं लुक् स्यात् । द्विवर्षो बालकः । द्विवर्षो वल्गः ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

षष्टिरात्रात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च निपात्यते । षष्टिकाः । बहुत्वमतन्तम् । तेन षष्टिको त्रीहिरित्याहुः ।

९१ । वत्सरान्ताच्छृङ्खन्दसि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

कन्दः सूत्रद्वयम् ।

९३ । तेन परिजय्यलभ्यकार्यमुकरम् ।

एष्वर्थेषु कालाद् ठञ् स्यात् । मासेन परिजितुं शक्यो लभ्यः कार्यः मुकरो वा मासिकः । सांवत्सरिकः ।

६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

कालादत्रार्थे ठञ् स्यात् । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्रः । मासमित्यन्तसंयोगे द्वितीया (२।३।५) । तदिति प्रथमान्तम् । तेन मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमित्येके ।

(क) तच्चरति महानाम्नादिभ्यः । ठञ् स्यात् । महानाम्नो नाम ऋचस्तत्सहचरितं व्रतं महानाम्नः । ताच्चरति माहानाम्निकः (९) आदित्यव्रतिकः ।

(ख) अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः । पूर्वार्थे ङिनिः स्यात् । तच्चरति । अवान्तरदीक्षी । देवव्रती ।

(ग) अष्टचत्वारिंशतो ड्वुण् ङिनिश्च । अष्टचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरति अष्टचत्वारिंशकः । अष्टचत्वारिंशी (१०) विप्रः ।

(घ) चातुर्मास्यानां यलोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

(ङ) चतुर्मासाण् खो यज्ञे तत्र भवे । चतुर्मासे भवो यज्ञश्चातुर्मासः ।

(च) संज्ञायामण् । चातुर्मासी । पौर्णमास्याः संज्ञा ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञास्त्रिभ्यः ।

यज्ञनाम्नस्तस्य दक्षिणेत्यर्थे ठञ् स्यात् । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । राजसूयिकी ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् दीयते कार्यमित्यर्थयोस्तत्रभववत्प्रत्ययाः स्युः । मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । प्रावृषेष्टम् । हैमनम् । उक्तः कालाधिकारः ।

(९) हरदत्तसु माहानाम्निक इत्याह । भस्मादे इति पूर्वज्ञावात् (६।३।१५ वा) । महानाम्नो नामां विदामभवनित्याद्या ऋचः । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोरिति (४।३।१२) ङीप् । चरणमनुष्ठानमित्यर्थः । तत्र क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतम् ।

(१०) प्रतिषेधं शादश्वपदाणि व्रतं चरन्नेवमुच्यते ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैशुष्टम् । नैत्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।

आभ्यां णयतौ स्याताम् । तेन दीयते कार्यं वा । यथाकथाचम् ।
हस्यम् । यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थकः ।

६९ । सम्पादिनि ।

अत्र ठञ् स्यात् । चन्दनेन सम्पादि शोभि चान्दनिकम् । “वपुश्चान्दनिकं
यस्य कार्णवेष्टिकं मुखम् ।” वास्त्रयुगिकं शरीरम् ।

१०० । कर्मवेशाद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् तेन सम्पादयेत् । कर्मस्थं शरीरम् । वेश्वा स्त्री ।
वेश्यं वपुः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सन्तापादिभ्यः ठञ् स्यात् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् ।
सांयामिकम् । सात्तुमांसौदनिकः । सात्तुकः । मांसिकः । शौदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

योगाय प्रभवति योग्यम् । ठञ् च । यौगिकम् ।

१०३ । कर्मण उक्ञ् ।

कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

समयादत्रार्थे ठञ् स्यात् । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।
“किमसामयिकं वितन्वता” । तदस्यानुवृत्तिः प्राग् वतिः (५।१।११५) ।

१०५ । ऋतोरण् ।

तस्मादण् स्यात् । ऋतुः प्राप्तोऽस्मात्सर्वं पुण्यम् । आर्त्तं फलम् ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

छन्दः सूत्रम् ।

१०७ । कालाद् यत् ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं वस्तुम् । काल्या गौः प्रजने । काल्यं गीतम् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकं वैरम् । ठञिति विस्मयार्थम् । कालिक-
सूत्रम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् स्यात् । ऐन्द्रमहिकम् । शौत्सविकम् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः ।

आभ्यामनयोरण् स्यात् । वैशाखो मन्थः । “द्रुततरकरदत्ताः क्षिप्तवैशा-
खशैले ।” आषाढो दण्डः (11) । “अद्याजिनाषाढधरस्तपस्वी” । (12)

(क) चूडादिभ्यश्च । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । अडा प्रयोजनमस्य
आडम् । खाटुः ।

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

एभ्यश्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयो-
जनीयम् । उत्थापनीयम् ।

(क) विशिषद्विपूरित्विप्रकृतेरनान्तात् सपूर्वपदात् । गेहानुप्रवेशनीयम् ।
प्रपापूरणीयम् । अश्वारोहणीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

(ख) स्वर्गादिभ्यो यत् । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः । आयुष्यः ।
यशस्यः । धन्यम् ।

(ग) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग् वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं कर्म । स्वस्ति-
वाचनम् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

विद्यमानपूर्वपदात् समापनाच्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । व्रत-
समापनीयं भोजनम् । कलहसमापनीयं दानम् । क्रन्दः समापनीयम् ।

(11) “पूर्वाषाढायां यतिभिर्देखीं यद्वत् इति प्रयोजनम्” — इति मृष्टिधरः ।

(12) अद्याजिनाषाढधरः प्रसङ्गमवाप्तिरिति कुमारि पाठः ।

११३ । ऐकागारिकट् चौरे ।

अयं चौरे निपात्यते । ऐकागारिकचौरः । “ऐकागारिकवद् भूमौ दूराज-
जगमुरदर्शनम्” । ऐकागारिकी । टित्त्वान् डीप् ।

११४ । आकालिकडाद्यन्तवचने ।

स्तीककालयोराद्यन्तयोर्वचनेऽयं निपात्यते । आकालिको मेघः । टित्त्वा-
दाकालिकी । “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” । प्राग्वतेऽञ्जुक्तः ।

११५ । तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।

द्वितीयासमर्थात् क्रियातीत्ये वतिः स्यात् । विप्रेण तुल्यं विप्रवदधीते ।
इह क्रियया तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति । विप्रवदधीत इति विप्रकर्तृका-
ध्ययनक्रियावृत्तेर्विप्रशब्दादितिः । विप्रेण तुल्यं विप्रकर्तृकाध्ययनेन तुल्यं
यथा स्यादेवमधीत इत्यर्थः । एवं “पुत्रं मित्रवदाचरेत् ।” मित्रकर्मका-
चरणक्रियया तुल्यं यथा स्यादेवं पुत्रमाचरेत् । तथा पूर्ववत् सन (१।३।६२)
इत्यात्मनेपदं भवति । पूर्वशास्त्रापादानकात्मनेपदभवनक्रियया तुल्यं यथा
स्यात् तथा सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । एवं गुरुवद् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् ।
पूर्वाधिकरणकप्रवर्त्तनक्रियया तुल्यं तत्पुत्रेषु प्रवर्त्तनमिति । क्रियाग्रहणं किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । तेन पुत्रेण तुल्यः स्खलः ।

११६ । तत्र तस्येव ।

सप्तमीषष्ठीसमर्थादिवार्थे वतिः स्यात् । मथुरावत् स्रग्ध्रे प्राकाराः ।
ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्य दन्ताः शूक्राः ।

११७ । तदर्हम् ।

अचार्थे वतिः स्यात् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । राजानमर्हति राजवत्
वृत्तम् । मुनिवचरितम् । नेह विप्रमर्हति दधीति । अनभिधानात् ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।

छन्दः सूत्रम् ।

११९ । तस्य भावस्त्वतलो ।

भवतोऽस्मादभिधान-प्रत्ययाविति भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जाल्यादि-

वंसुधर्मः । तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्याताम् । गोत्वं गोता । शुक्लत्वं शुक्लता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्वं क्रियाता । रसत्वं रसता । समास-
कृततद्धितेषु सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् ।
गार्ग्यत्वम् । यौष्माकीणत्वम् । यदृच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽभिधानम् । डित्य-
त्वम् । डवित्यत्वम् । कुत्वम् । चुत्वम् ।

१२० । आ च त्वात् ।

आ व्रज्जाण स्वा-(५।३।१२६) दपवादैः सह त्वतलौ समाविशतः ।
चकारानञ्स्त्रञ्भ्याश्च । प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता । एवं पाटवं पटुत्वं पटुता ।
स्त्रिणं स्त्रीत्वं स्त्रीता । पौंसं पुंस्त्वं पुंस्ता ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध-
कतरसलसेभ्यः ।

नञ्तत्पुरुषाद् वक्ष्यमाणभावप्रत्ययो न स्यात् । यथा पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक् (५।१।१२८) । वार्हस्यत्वम् । नञ्पूर्वान्न भवति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अचतुरादिभ्यः किम् ? आचतुर्य्यम् । आसङ्गत्वम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आवुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा ।

एभ्य इमनिञ् स्याद्वा । वाचनमणा समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा
पार्थवं पृथुत्वम् पृथुता वा । तनिमा तानवं तनुता तनुत्वं वा । पृथुसुदुपटु-
महद्गुरुलघुप्रियक्षिप्रङ्गस्वदीर्घबहुलादिः पृथ्वादिः ।

१२३ । वर्णादृदादिभ्यः ष्यञ् च ।

एभ्यः ष्यञिमनिचौ स्याताम् । वर्णात् । शौक्लं शक्तिमा । काष्णं
क्षिमा । दृदादेः । दाटीं द्रुदिमा । माधुर्यं मधुरिमा । वैमनस्यं
विमनिमा (13) । षकारो ङीपर्यः । औचिती । आनुपूर्वी । वैदग्धी । त्वतलौ
सर्वत्रोदाहर्तव्यौ । इह गुणवचनादेव ष्यञि सिद्धे वर्णग्रहणमिमनिजर्थम् ।

(13) अत्र (1) विद्यातलाभमतिमनःशरदानाम् । (2) समो मतिमनसोरिति गणमूलवचम् । तेन
विमनसः ष्यञिमनिचौ ।

वधिरक्तशशीतोष्णमधुरादीनाञ्च दृढादौ पाठः पञ्चे इमनिजर्थः । कर्मणि च षञ् मा भूत् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

एभ्यो भावे क्रियायाञ्च षञ् स्यात् । गुणवचनात् । जडस्य भावः क्रिया वा जाद्यम् । मौढ्यम् । कार्यम् । स्वीत्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणाद् । ब्राह्मण्यम् । दौत्यम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् दूतीनां कर्म दौत्यम् । “आगतप्रियसखैरभिदौत्यम् ।” ब्राह्मण दूत चौर मध्यस्य कुशल चपल निपुण पिशुन दायाद कवि अनेत्रज्ञ । आकृतिगणोऽयम् । “चापत्यादय सरसस्तरङ्गहस्तैः” ।

(क) अर्हतो नुम् च । आर्हन्तामार्हन्ती ।

(ख) चातुर्वर्णादीनां स्वार्थे षञ् । चातुर्वर्ण्यम् । आन्यभाष्यम् । आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यावायित इति वररुचिः (१४) । औपम्यम् । योगपद्यम् । सान्निध्यम् । चातुर्वेद्यम् । पाङ्गुष्यम् । तादर्थ्यम् । त्रैलोक्यम् । साहित्यम् (१५) । अतः परं भावे कर्मणि चेत्यापादमनुवर्त्तते ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

स्तेनशब्दाद् यत् स्यात् । नकारलोपश्च । स्तेन चौरः । तस्य भावः क्रिया वा स्तेयम् । स्तेन्यशब्दस्य पाञ्चायतलौहितिक इतिवदागमिक इति भागवृत्तिः (१६) । योगविभागात् षञ्जिति जयादित्यः ।

१२६ । सख्युर्थः ।

स्यात् । सख्यम् । दूतवणिग्भ्याञ्चेति जयादित्यः । दूत्यम् । वणिज्या । ब्राह्मणादिपाठाद् वाणिज्यम् । दौत्यञ्च ।

(१४) This is a वार्तिक (in the अष्टउष् प्रत्याहार) by कान्वायन who is also called वररुचिः ।

(१५) निर्दोषौ मुष्णसम्पन्नौ सालङ्कारौ रसान्वितौ । शब्दार्थौ सङ्गतौ काव्यमतः साहित्यमुच्यते ॥१४॥ इति ।

(१६) अतः सृष्टिचरः—“पाञ्चायतस्य भावः पाञ्चायतम् । लौहितिको मणिः । तस्य भावो लौहितिकम् । एतौ शब्देति । नवानचौरजोऽणी वा विधाने कृतमस्ति । तथाचाञ्चिति योगविभागाद् यथेदं तथा स्तेनात् स्तेनमिति च कल्पामिति भावः । आगमः परम्परा । अत आगत आगमिकः । चौरिका स्तेनचौर्यं चेत्यमरोऽपि” । इति ।

१२७ । कपिज्ञात्योढक् ।

आभ्यां ढक् स्यात् । कापेयम् (१७) । ज्ञातियम् । भावः कर्म वेत्यर्थः ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । पत्यन्तात् । सैनापत्यम् । प्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पुरोहितादेः । पौरोहित्यम् । राज्यम् । सैन्यम् ।

१२९ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । प्राणिजातेः । औद्गम् । वयोवचनात् । कौमारम् । उद्गात्रादेः । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् ।

१३० । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । हायनान्तात् । हैहायनम् । यूनो भावः कर्म वा यौवनम् । स्वाविरम् । पौरुषम् । सुहृद् । दुर्हृद् । चपल । निपुण । कुशल । अचेतज्ञ । पिशुन । कुतूहल ।

(क) श्रोत्रियस्य घलोपश्च । श्रौतम् ।

१३१ । इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

इग् यस्यान्ते तत्पूर्वश्च यो लघु स्तस्मादण् स्यात् । मौनम् । गौरवम् । शौचम् । पाटवम् । लाघवम् । हारीतकम् । लघुपूर्वात् किम् ? पाण्डुत्वम् । काव्यं तु ब्राह्मणादित्वात् ।

१३२ । योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।

त्रिप्रसूतीनामन्तमुत्तमम् । तत्समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमाद् योपधाद् वुञ् स्यात् । रामणीयकम् । आचार्य्यकम् । साहायकम् । साहाय्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वादिति जयादित्यः । नेति भागवृत्तिः । गुरुपोत्तमात् किम् ? क्षत्रियत्वम् ।

(१७) "बह्वक्षमाप्यधितानामेको भवति चित्तवान् । पञ्च वानरसैन्येऽपि न् यदकंसुपतिरुते ॥१॥

सैव संज्ञाः सचितीऽयमेवोऽपि हि यदा वयम् । एतदप्यस्य कापेयं यदकंसुपतिरुति ॥२॥ इति ।

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

एभ्यो वुञ् स्यात् । इन्दात् । ग्रैव्योपाध्यायिका । पैतापुत्रिका ।
कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादेः । मानोज्ञकम् । ग्रैयरूपकम् । आभिरूपकम् ।
अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । आढा । छात्र ।

१३४ । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ।

आभ्यां श्लाघाधिष्ठेपे तत्प्राप्तिविषये भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ।
गोत्रात् । गार्गिकया श्लाघते । गार्गिकयात्याकुस्ते । दाक्षिकामवेतः ।
चरणात् । काठिकया श्लाघते । काठिकयात्याकुस्ते । बाह्वृचिकामवेतः ।
श्लाघादिभ्योऽन्यत्र गार्ग्यत्वमित्येव ।

१३५ । होत्राभ्यश्छः ।

होत्राग्रन्द्वाऽयमृत्विजां वाचकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
होत्रावाचिभ्यश्छः स्यात् । अच्चावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छः-
सीयम् ।

१३६ । ब्रह्मणस्तुः ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चान्दाच्छापवादस्त्वः स्यात् । ब्रह्मत्वम् । पूर्णो भाव-
कर्माधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥५११॥

समाप्तश्च क्रीतपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने ज्ञेये खञ् । (18)

धान्यवाचिभ्योऽत्र खञ् स्यात् । भवन्त्यत्रेति भवनम् । मुहानां भवनं ज्ञेयं
मौद्गौनम् । धान्यीनम् । कौलवीनम् । कौद्रवीणम् ।

२ । त्रौहिशलार्थकम् ।

आभ्यां ठक् स्यात् । त्रैहियम् । शालियम् ।

३ । यवयवकषष्टिकाद् यन् । (19)

एभ्यो यत् स्यात् । यव्यं ज्ञेयम् । यवकम् । षष्टिकम् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यभ्यः ।

एभ्यो यडा स्यात् । तिल्यं ज्ञेयम् । तैलीनं वा । माष्यं माषीणं वा ।
उभ्यमौमीनं वा । भङ्ग्यं भाङ्गीनं वा । अणव्यमाणवीनं वा । (20)

(18) "यवमौधुमधान्यानि तिलः कटुकुलत्तकाः । माषा मुद्गा मसुराणि निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥ १ ॥

यवेयुकाश्च नीवारा षादकश्च सतीरकाः । चणकाधीणकाश्चैव धान्यान्वटादशैव तु" ॥२॥ इति श्रुत्ये ।

यव is barley, मौधुम = wheat, धान्य = त्रौहि, कटु = मियक = काउलि = panick seed,
मसुर = Lentil, श्याम = श्यामाक, नीवार = आरखत्रौहि । षादकी = रहरी = तुवरी ; सतीरक = कलाय
= कलड = सतीर = peas. चणक = कीडा = गुट = gram. कौद्रुदधु कौद्रव इत्यमरः । = Some
grain. मतान्तरे कौद्रव is भङ्गा । कुलत्त is some corn.

(19) यवकं योरकधान्यम् = योरीधान ।

(20) माष = माषकलाय । अतसौ स्यादुमा पुमेत्यमरः । उमा = अतसौ = तिसि = Linseed. भङ्गा
= कुमुभा = कौद्रवः = कायमीरादिजातशस्त्रविशेषः । भङ्गा मतान्तरे कार्पासः । अणु = चौचक = चौचा ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।

अस्मात् कृतार्थे खखञौ स्याताम् । सर्व एव चर्मणा कृतः सर्वचर्मिणो रथः । सार्वचर्मिणः ।

६ । यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।

आभ्यां दर्शनार्थे खः स्यात् । मुखस्य सादृश्यं यथामुखम् । निपातनात् समासः । समं मुखं समुखम् । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । यथामुखस्य दर्शनो यथामुखीनो दर्पणः । “यथामुखीनः सीताया हेमरत्नमयी मृगः” (२१) । समुखस्य दर्शनः समुखीनः ।

७ । तत्सर्वादेः पथङ्गकर्मपत्रपातं व्याप्नोति ।

सर्वादिनात् पथङ्गादेस्तद्व्याप्नोतीत्यर्थे खः स्यात् । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणं वासः । सर्वकर्मिणः पाणिः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

अत्रार्थे खः स्यात् । आप्रपदीनः पटः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुपदादेर्वद्वादौ खः स्यात् । अनुपदं बद्धा अनुपदीना पादुका पाद-
प्रमाणित्वर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वात्रीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम् ।
अनयः प्रसव्यम् । अयानयं नेयोऽयानवीनः शारः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

एभ्योऽनुभवत्वर्थे खः स्यात् । परांश्चावरांश्चानुभवति । परस्त्वोत्त्वं निपात-
नात् । परोवरीणः । “लक्ष्मीं परम्परोणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय” । परांश्च
परांश्चेति । निपातनात्त्वम् ।

११ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।

एभ्यो गामीत्वर्थे खः स्यात् । अवारं गामी अवारीणः । पारीणः ।

समुदायाच्च । अवारपारीणः । विपरीताच्च । पारावारीणः । अत्यन्तीनः ।
“अनुकामीनतां त्वज” । गामीति भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थः । गन्तुमात्रे
प्रत्ययः । (22)

१२ । समां समां विजायते ।

अत्रार्थे खः स्यात् । समांसमीना गौः । प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः । पूर्वपदे
सुपोऽलुग्वक्तव्यः ।

१३ । अद्यश्चीनावष्टब्धे ।

इयमवष्टब्धे आसन्ने विजनने निपात्यते । अद्यश्चो वा विजायतेऽद्यश्चीना
गौः । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्चीनो वियोगः ? विजायत इत्यस्यानु-
वृत्तेरिति जयादित्यः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादुपमानस्याप्यसम्भवाच्चेति दिति भाग-
वृत्तिः ।

१४ । आगवीनः ।

निपात्यते । आ गोः प्रतिपादनात् कर्मकारी आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलं गामी ।

खः स्यात् । अनुगु गोः पञ्चादलं गामी अनुगवीनो गोपः ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

अस्माद् यत्खौ स्याताम् । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ।

१७ । अभ्यमित्वाच्छ च ।

अस्माच्छः स्यात् । यत्खौ च । अभ्यमित्वमलंगामी अभ्यमित्वायः ।
अभ्यमित्वः । अभ्यमित्राणः । अमित्वस्याभिसुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

१८ । गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ।

स्यात् । गोष्ठो भूतः पूर्वं यत्र स गौष्ठीनो देशः ।

१९ । अश्वस्यैकाहगमः ।

अश्वदेकाहगम्ये खञ् स्यात् । आश्वीनोऽध्वा ।

२० । शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्य्ययोः ।

एते द्वे निपात्येते । शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधुः । अष्टष्टेत्यर्थः ।
“शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।” कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्य्यम् ।

२१ । व्रातेन जीवति ।

ये शरीर मायास्य जीवन्ति ते व्राता व्याधादयः । तत् कर्मापि व्रातम् ।
तस्माज्जीवत्यर्थे खब् स्यात् । व्रातीनो विप्रः । व्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रे
स्ते राक्षसाः सङ्घटमाश्रु नीता इति व्योपः ।

२२ । साप्तपदीनं सख्यम् ।

इदं सख्ये निपात्यते । उपचाराद् तद्वति वृत्तेः साप्तपदीनः सखापि ।

२३ । हैयङ्गवौनं संज्ञायाम् ।

इदं घृतविशेषस्य संज्ञायां निपात्यते ।

२४ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणव्जाहचौ ।

पील्वादेः पाके कुणप् स्यात् । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कशुकुणः ।
शमीकुणः । करीर । कुवल । वदर । अश्वत्थ । खदिर । कर्णादे मूर्ले
जाहच् । कर्णस्य मूलं कणजाहम् । “कर्णजाहविलोचना” । अचिजाहम् ।
नख । मुख । केश । पाद । भ्रू । गुल्फ । ओष्ठ । शृङ्ग । आकृतिगणोऽयम् ।

२५ । पचात् तिः ।

पचान्मूले तिः स्यात् । “चन्द्रलेखेव पचती” । “चक्षत्पक्षतिभिः
खगैः” । पक्षतिः प्रतिपत् ।

२६ । तेन वित्तशुच्युपचणपौ ।

तेन वित्तार्थे चुच्युपचणपौ स्याताम् । विद्याया वित्तः प्रतीती विद्याचुचुः ।
विद्याचणः । “रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुचुः” ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाजौ नसह ।

असहायवृत्तिभ्यां विनञ्भ्यां नानाजौ स्याताम् । विना । नाना ।
स्वार्थे विधिः ।

२८ । वेः शालच्छङ्कटचौ ।

वेरिमौ स्याताम् । विशालः । विशङ्कटः । विर्विततार्थः ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

एभ्यः कटच् स्यात् । संकटः । प्रकटः । उत्कटः । चकाराद् विकटः ।
निकटः ।

(क) अलावूतिलमाषोमाभङ्गाण्यो रजसि । एभ्यः कटच् स्यात् ।
अलावूनां रजः अलावूकटः । तिलकटः । उमाकटः । अणुकटः ।

(ख) गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः । गवां स्थानं गोगोष्ठम् ।
महिषीगोष्ठम् । उद्गोष्ठम् । अविगोष्ठम् ।

(ग) अवेः संघाते कटच् । अविकटः । तत्संघात इत्यर्थः ।

(घ) विस्तारे षटच् । अविषटः ।

(ङ) हिल्ले गोयुगच् । गोगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

(च) प्रकृत्यर्थषट्के षड्गवच् । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

(छ) सेहने तैलच् । इङ्गुदीतैलम् । तिलतैलम् ।

(ज) भवने चेत्रे इत्थादिभ्यः शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । मूलक-
शाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारच्च ।

स्यात् । अवकुटारम् । चकारात् कटच्च । अवकटम् ।

३१ । नते नासिकायाः सञ्ज्ञायां टौटञ् नाटञ् भटच्च ।

अवाट् टौटजादयः स्फुर्नासिकाया नमने सञ्ज्ञा चेत् । अवटौटः । अव-
नाटः । अवभटः ।

३२ । नेर्विडञ् विरीसचौ ।

नेरिमौ स्याताम् । निविडम् । निविरीसम् । 'जरुनिविरीसनितम्ब-
भारखेदि ।'

३३ । इनच्पिटच् चिक चि च ।

नेरिनच्पिटचौ स्यातां तत्सन्नियोगेन चिक चि चेत्येतावादेशौ स्तः ।
चिकिनः । चिपिटः ।

(क) कप्रत्यय चिक चादेशो वक्तव्यः । चिकः ।

गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिदुच्येयाः । अतएवैते चित्तपिप्पलादयः शब्दाः
क्लिन्नाक्षिपर्ष्यायाः सूत्रकारेणोपेक्षिताः ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ।

आभ्यामनयो स्वकन् स्यात् । समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपत्यका समुद्रस्य
वनराजी । गिरिमधिरूढाऽधितक्त्वा गिरेः । समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधि-
त्यका पुरीति भट्टिः ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणि घटते कर्मठः । घटत इति घटः । पचाद्यच् ।

३६ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

अत्रार्थे तारकादेरितच् स्यात् । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः ।
पुष्पितो वृक्षः । सुख । दुःख । फल । कुसुम । मुकुल । स्तवक । तन्द्रा ।
बुभुक्षा । पिपासा । ज्वर । व्रण । रोग । व्याधि । उत्कण्ठा । लज्जा ।

(१) गर्भादप्राणिनि । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनि किम् ? गर्भिणी
गौः । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मिन् (५१२।४५) ।

३७ । प्रमाणे ह्यसज्दघ्नज्मात्रचः ।

अत्र एते स्युः । ऊरुः प्रमाण मस्य ऊरुह्यसम् पयः । जानुह्यसी नदी ।
ऊरुदघ्नम् । “गिरिकूटदघ्नैः ।” ह्यसज्दघ्नचावूर्द्धमाने । मात्रच् पुनरविशेषेण ।
प्रस्थमात्रं घृतम् । तन्मात्रम् । तावन्मात्रम् ।

(क) प्रमाणे लघ्व । लघ्वेति लुक् । पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणशब्देभ्यो
ह्यसजादेर्लुक् स्यात् । शमः प्रमाणमस्य शमः । मुष्टिः । वितस्तिः । हस्तः ।
शमयतुर्दशाङ्गुलः ।

(ख) द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विजानु जलम् । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं भाविनोऽपि संशये मात्रचो लुगर्थम् ।

(ग) डट् स्तोमः । सप्तदशः स्तोमः । विंशः स्तोमः । एकविंशः । डिक्तादिलोपः ।

(घ) शञ्शतोर्दिनिः । पञ्चदश प्रमाण मेषां पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । विंशिनो मासाः ।

(ङ) विंशतेश्च । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(च) प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् । प्रमाणात् । शमं प्रमाणमस्य स्थानवेति शममात्रम् । हस्तमात्रम् । परिमाणात् । प्रस्थमात्रम् । संख्यायाः । पञ्चमात्रम् । दशमात्रम् ।

(क) वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसञ्मात्रचौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

आभ्यां प्रमाणेऽण् स्यात् । पुरुषोऽस्य प्रमाणं पौरुषमन्धः । हास्तिनम् । चकाराद् द्वयसज्दघ्नञ् मात्रच उदाहार्याः ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

एभ्योऽत्रार्थे वतुप् स्यात् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

४० । किमिदंभ्यां वो चः ।

आभ्यां परिमाणे वतुप् स्यात् । वस्य च चः । कियान् । कियती । इयान् । इयती ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

किमः संख्यायाः परिच्छेदे डतिः स्यात् । वतुप् च । तस्य वस्य च घादेशः । का संख्या एषां कति गुणिनः । कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

४२ । संख्याया अवयवे तयप् ।

अवयववृत्तेः संख्याया स्तयप् स्यात् । पञ्चावयवा अस्य वृन्दस्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयी रज्जुः ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

आभ्यां तयपोऽयञ् वा स्यात् । द्वयं द्वितयं वा (२३) । त्रयं त्रितयं वा ।
द्वयी द्वितयी वा । त्रयी त्रितयी वा ।

४४ । उभादुदात्तो नित्यम् ।

उभात् तयपो नित्यमयच् स्यात् । उभाववयवोऽस्य उभयो मणिः (२४) ।
उभये देवमनुष्याः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ् डः ।

अत्रार्थे दशान्ताङ् डः स्यात् । एकादश अधिका अस्मिञ् गते एकादशं
गतम् । द्वादशं गतम् । चतुर्दशं गतम् । सहस्रं वा । गतसहस्रयोरेवा-
भिधानम् । इह षष्ठं गतमिति मत्वर्थीयोऽच् ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

शदन्ताद् विंशतेश्च पूर्वार्थे डः स्यात् । त्रिंशं गतम् । चत्वारिंशं गतं
सहस्रं वा । विंशतेश्च । विंशं गतम् । तदन्ताच्च । एकविंशं गतं सहस्रं वा ।
द्वाविंशं सहस्रम् । संख्यापूर्वस्वाभिधानाद् गोत्रिंशदादेरविधिः ।

४७ । सखाया गुणस्य निमाने मयट् ।

मण्डूकपुल्या तदस्येत्येव । गुणस्य भागस्य निमाने मूल्ये संख्याया मयट्

(२३) तयप्प्रत्ययान्तस्य जस्यैव प्रथमवरमेत्यादिना (१.१.३२) वा सर्वनामता । नत्वन्वयः । कथं तर्हि
“संमूच्छेदुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनैः स्वनैः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निन्दे नितरां महात्मापि व्यथा
द्वेषामपि मेदिनीभृता” मिति माचः ? सुनिद्रवमतविरोधेऽधुना चाकवर्मेणादिमतानामपि निरासार्थं इत्यशब्दस्य
सर्वांसु विभक्तिषु सर्वनामत्वं वाच्यम् । कविभिरपि नेतदादृतम् । तथाहि कालिदासः—“अस्मिन् इथे
रूपविधानयव” इति । माचथ “गुरुद्वयाय गुरुणो रुमवीरस्य कार्येशो” रिति । श्रीहर्षेण “अथै
ममोदासितमेव जिह्वा इवेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजनम्” इति । अतो द्वेषामित्यत्र इयं द्वेषमिच्छन्ति गच्छन्तीति
द्वेष स्नेषामितौष्यतेः क्तिपि रूपं बोध्यम् । अन्ये च व्यथोभयैषामपीति पठन्ति । एतच्च यदा कर्मणि श्लोकस्य पाठ
श्रुता सम्भवति । इदानीन्तु श्लोकस्य कर्तव्येयं पाठ उपलभ्यते यथा संमूच्छेदुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनः स्वनः प्रयाते
पटहस्य शार्ङ्गिणि । सत्त्वानि निन्दे नितरां महात्मापि व्यथां द्वेषामपि मेदिनीभृतमिति । तत्र क्तिपैव
समाधेयम् ।

(२४) उभौ गङ्गास्तौ चवयवौ यस्ते लुभयः । उभयो मणिः कौस्तुभ इति केचित् ।

स्यात् । द्वौ भागौ निमान् मस्रोदश्विदभागस्य द्विमथमुदश्विद यवानाम् ।
त्रिमयी द्राक्षा गुहस्य । चतुर्मयम् ।

४८ । तस्य पूरणे ङट् ।

अत्रार्थे संख्याया ङट् स्यात् । एकादशानां पूरणं एकादशः सर्गः । द्वादशः
पुत्रः । विंशी कारिका । एकादशी तिथिः ।

४९ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

नान्तादसंख्यादे ङटो मङ्गागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।
सप्तमः । नान्तात् किम् ? विंशः । त्रिंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

५० । थट् च छन्दसि ।

इदं छन्दःसूत्रमेकम् ।

५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।

एषां ङटि थुगागमः स्यात् । षष्ठां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः ।
चतुर्थः । कतिथी । कतिपयथी ।

(क) चतुरश्र्यतावाद्यचरलोपश्च । तुरीयः । तुर्यः ।

५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ।

एषां ङटि तिथुगागमः स्यात् । बहुनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः ।
गणतिथः । “भिन्दन् संघतिथान् द्विषः ।” इह च बहुनीनां पूरणीति भस्मादे
तद्विते विषयभूते पुंवद्भावः (६।३।३५, वा) । ततस्तिथुक् । बहुतिथी ।

५३ । वतोरिथुक् ।

वत्सन्ताड् ङटि स्यादिथुक् । तावतां पूरणं स्तावतिथः । यावतिथः ।

५४ । द्वे स्तौयः ।

द्वे स्तौयः स्यात् । ङटो बाधा । द्वितीयः ।

५५ । त्रैः सम्प्रसारणञ्च ।

पूरणे त्रिगङ्गात् संप्रसारणं त्रैयञ्च स्यात् । तृतीयः ।

५६ । विंशत्यादिभ्य स्तमडन्यतरस्याम् ।

विंशत्यादे ङटो वा तमडागमः स्यात् । विंशतेः पूरणो विंशतितमः ।
विंशो वा । त्रिंशत्तमो दिवसः । त्रिंशो वा । एकविंशतितमी । एकविंशी वा ।
एकत्रिंशत्तमम् । एकत्रिंशं वा ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादेः संख्याया मासार्द्धमाससंवत्सरेभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमट्
स्यात् । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । एकशततमः ।
द्विसहस्रतमः । सप्तलक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमास-
तमः । संवत्सरतमः ।

५८ । षष्ट्यादिश्चासंख्यादेः ।

षष्टिसप्तत्यशीतिनवतीनां डटो नित्यं तमट् स्यात् । विंशत्यादिविकल्पस्य
बाधा । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः ।
असंख्यादेः किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमो वा । उक्तो डट् ।

५९ । मतौ कः सूक्तसाम्नोः ।

मत्वर्थे प्रातिपदिकाच्चः स्यात् सूक्ते साम्नि चाभिधेये । अच्छावाक-
शब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्चावाकीयं सूक्तम् । वारतन्तवीयं साम ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनयोर्मत्वर्थे हस्य लुक् स्यात् । गर्दभाण्डोऽध्यायोऽनुवाको वा गर्द-
भाण्डः । श्रुतिमपीच्छन्ति । अन्यतरस्याग्रहणस्य मण्डूकपुल्यानुवृत्तेः । गर्द-
भाण्डीयोऽध्यायः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

एभ्यो मत्वर्थे तथोरण् स्यात् । विमुक्तोऽवास्ति अध्यायोऽनुवाको वा
वैमुक्तः । देवासुरः ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

एभ्यस्तथैव वुन् स्यात् । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायीऽनुवाको वा । गोषद । इषेत् । मातरिञ्चन् ।

६३ । तव कुशलः पथः ।

अत्रार्थे पथो वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । जयकः । तृप्तकः ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

आभ्यां कामे कन् स्यात् । धने कामोऽभिलाषो धनकः । हिरण्यकः ।
“देहिऽपि निःसृहस्यास्य मुमुक्षोर्धनकः कुतः” ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

एभ्योऽत्र कन् स्यात् । केशेषु प्रसितः केशकः । नखकः । दन्तकः ।

६७ । उदराट् ठगादूने ।

स्यात् । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः । आद्यूनोऽविजिगीषुः ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्यात् कन् स्यात् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्भवोऽयं सस्यको मणिः ।
सस्यकः शालिः । सस्यको वक्त्रः ।

६९ । अंशं हारौ ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । अंशको दायादः ।

७० । तन्नादचिरापहते ।

कन् स्यात् । तन्त्रको नवकर्पटः ।

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

एते कन्नन्तो नान्नि निपात्येते । ब्राह्मणको देशो यत्रायुधजीविनो
ब्राह्मणाः । उष्णिका यवागूः ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

कन् स्यात् । शीतं शिथिलं कारी शीतकोऽलसः । उष्णं शीघ्रं कारी उष्णको दक्षः ।

७३ । अधिकम् ।

इदं निपात्यते अध्वारुढार्थे । अध्वारुढात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च ।

७४ । अनुकाभिकाभौकः कमिता ।

अनुकमभिकमभीकश्च कमितरि निपात्यन्ते ।

७५ । पार्श्वेनान्विच्छति ।

पार्श्वमनृजूपायोपलक्षणम् । तेनान्विच्छत्यनुसरतीति (२५) कन् स्यात् । पार्श्वकः शठः ।

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

तैश्चादभ्यार्याभ्यां ठक्ठञौ स्यातां तेनान्विच्छतीत्यर्थे । अयःशूलिक-
स्तीक्ष्णकारी । दण्डाजिनिको दाम्भिकः ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

तावतां-पूरणं तावतिथम् । तस्माद् ग्रहणभृतात् स्वार्थे कन् स्यात् ।
पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं द्वितीयकं वा ।
त्रिकं तृतीयकं वा । चतुष्कं चतुर्थकं वा ।

(क) तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो लुक् च नित्यम् । ग्रहेन
रूपेण गृह्णाति षट्को मेधावी ।

७८ । स एषां ग्रामणीः ।

अत्रार्थे कन् स्यात् । त्वं ग्रामणीरेषामिमे त्वत्काः । मत्काः । देवदत्तका
इमे । मत्कं मतम् ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ।

शृङ्खलं बन्धनमस्येत्यर्थे कन् स्यात् । शृङ्खलकः करमस्य नाम ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

उत्कः स्यादुन्मनाथेत् ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

आभ्यां रोगे कन् स्यात् । कालात् । दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । मासकः । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयकः । चतुर्थकः । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं कारणम् । विषपुष्पेण प्रयुक्तो विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । तापेन भाविना प्रयुक्तस्तापकः । शीतकः । फलञ्च प्रयोजनमिति जयादित्यः । शीतं कार्यमस्येति शीतको ज्वरः । इह चोत्तरं संज्ञायहणं सम्बध्यते । तेनेष्टार्थपरिग्रहः ।

८२ । तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ।

अत्रार्थे नास्ति कन् स्यात् । गुड़ापूपाः प्रादेणात्रमस्यां गुड़ापूपिका पूर्णिमा । तिलापूपिका ।

(क) वटकेभ्य इनि रक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी । पृथुकिनी ।

८३ । कुल्माषादञ् ।

पूर्वाथेऽञ् स्यात् । कौल्माषी तिथिः । (26)

८४ । श्रोत्रियंस्कन्दोऽधौते ।

अयमत्रार्थे निपात्यते । घन् प्रत्ययः । तस्य नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः ।

८५ । आहमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

आह्लादनेन भुक्तमित्यर्थे इनिठनौ स्याताम् । आही । आहिकः ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

अनेनेति कर्त्तानुवर्त्तते । स च क्रियापेक्षः । ततो यां काश्चित् क्रिया-मध्याह्न्य पूर्वादिनिः स्यात् । पूर्वमनेनासितं गृहीतं गतं भुक्तं पीतं वा पूर्वी । पूर्विणी । पूर्विणः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सपूर्वपदाच्च पूर्वादिनिः स्यात् । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्पुपेति समासः ।
कृतपूर्वो कटान् । भुक्तपूर्वो ओदनम् । भुक्तपूर्वो दधीनि ।

८८ । इष्टादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । इष्टमनेनेति इष्टी यागेषु । अधीती व्याकरणे । निराकृती ।
गृहीती । “कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्” ।

८९ । कृन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

कृन्दः सूत्रमेकम् ।

९० । अनुपदान्वेष्टा ।

अनुपदी स्यादन्वेष्टा चेत् । “सृगस्यानुपदी रामः ।”

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

साक्षाच्छब्दादिनिः स्याद् द्रष्टरि वाच्ये संज्ञा चेत् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।
साक्षिणौ ।

९२ । चेतियच् परचेत्वे चिकित्स्यः ।

परचेत्वं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्य इत्यर्थं चेतियो निपात्यते ।
चेतियः कुष्ठव्याधिः । असाध्य इत्यर्थः ।

९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र- दत्तमिति वा ।

इन्द्रियं निपात्यते । इन्द्र आत्मा । तस्य लिङ्गं तेन वा दृष्टं सृष्टमित्या-
दावर्थं । संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तेरनियमदर्शनार्थोऽयं योगः ।

९४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।

तदिति प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात् षष्ठीसप्तम्योरर्थे मतुप् स्यात् । गावोऽस्य
सन्ति गोमान् । यवा अस्मिन् सन्ति यवमान् देशः । इतिकरणादर्थनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिगायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥१॥

गोमान् । ककुदावर्त्ती । रूपवान् । जीरी वृत्तः । उदरिणी कन्या ।
दण्डौ । कृती ।

(क) गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः । शृक्तोऽस्यास्तीति शृक्तः षट् ।
यदातु स्वभावाद् गुणिनि गुणे च शृक्तादयो वर्त्तन्त इत्युपगमस्तदा नार्थो
लुका । मत्वर्थे विधानमापादम् ।

६५ । रसादिभ्यश्च ।

रसादेर्मतुवेव स्यात् । नान्ये मत्वर्थीयाः । रसवान् । रूपवान् । गन्ध ।
शब्द । स्पर्श । स्नेह । भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानमभिमतम् ।
रसिको राजा । रूपिणोऽप्सरसः । स्पर्शी वायुरित्यादिदर्शनात् ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

प्राण्यङ्गादादन्तान्मत्वर्थे लज् वा स्यात् । चूडालः । गिरालः । जङ्गालः ।
विकल्पो मतुप्समुच्चयायः । चुड़ावानिति । प्राणिस्थात् किम् ? शिखावान्
प्रदीपः ।

६७ । सिद्धादिभ्यश्च ।

एभ्यो लच् स्यात् । सिद्धलः । गडुलः ।

(1) वातदन्तवल्ललाटगलानामूह् च । वातूलः । दन्तूलः । वलूलः
ललाटूलः । गलूलः ।

(2) पाणिधमन्योर्दीर्घश्च । पाणीलः । धमनीलः ।

(3) जटाघटाकालात् लेपे । लच् स्यात् । जटालः । घटालः । कालालः ।

(4) लुद्रजन्तूपतापाच्च । यूकालः । मूर्च्छालः । विवर्चिकालः ।

विकल्पानुवृत्त्या सर्वत्र मतुप् समुच्चयते । सिद्धवानिति ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामबले ।

आभ्यां कामबलयोर्मत्वर्थे लच् स्यात् । वत्सलः कामवान् । अंसलो
बलवान् ।

६९ । फेनादिलच्च ।

फेनादिलच्चलो स्याताम् । फेनिलः । फेनलः । मतुप् च । फेनवान् ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।

लोमादेर्मत्वर्थे शः स्यात् । लोमशः । लोमवान् । कपिशः । गिरिशः ।
पामादेर्नः । पामनः पामवान् । श्लेषणः । हेमनः । बलिनः ।

(१) लक्ष्मणा अच । लक्ष्मणः ।

(२) अङ्गात् कल्याणि । अङ्गना प्रशस्ताङ्गी ।

(क) दद्व्वा ङ्सत्वञ्च । दद्वणः ।

पिच्छादेरिलच् । पिच्छिलः । जटिलः । उरसिलः ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ।

मत्वर्थे एभ्यो णः स्यात् । प्राज्ञः प्रज्ञावान् पण्डितः । प्राज्ञा स्त्री । श्रद्धाः
श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनौ ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । तपस्वी । सहस्वी । असन्ताददन्ताच्च विनीनि-
सिहौ वचनमिदमणा बाधा मा भूदिति ।

१०३ । अण् च ।

आभ्यामण् स्यात् । तापसः । साहस्रः ।

(क) ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । अण् स्यात् । ज्योत्स्नः पत्नः ।
तामिस्रः । कौण्डिनः ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

आभ्यामण् स्यात् । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।

१०५ । देशे लुबिलचौ च ।

आभ्यां देशे लुप् स्यात् । इलञ्च । चकारादण् च । सिकता देशः ।
सिकतिलः । सैकतः । मतुप् च । सिकतावान् । शर्करा । शर्करिलः ।
शार्करः । शर्करावान् ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच् ।

दन्त उन्नतोऽस्यास्तीति दन्तुरः ।

१०७ । ऊषमुषिमुष्कमधो रः ।

एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् । ऊषरः । सुषिरम् । सुष्करः । मधुरः ।

(क) खमुखकुञ्जनगनखपाण्डुपांसुभ्यश्च । खरः । मुखरः । कुञ्जरः ।
नगरम् । नखरः । पाण्डुरः । पांसुरः पादः । कच्छा कृत्स्नश्चेति जयादित्यः ।
कच्छुरः ।

१०८ । द्राद्रुभ्यां मः ।

आभ्यां मः स्यात् । द्युमः । द्रुमः ।

१०९ । केशादोऽन्यतरस्याम् ।

केशादो वा स्यात् । केशवः । केशो केशिको केशवान् वा ।

(क) अन्तेभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वः स्यात् । मणिवः ।
हिरण्यवः । इष्टकावः । राज्ञीवम् ।

(ख) अर्णसो लोपश्च । अर्णवः ।

(ग) मेधारथाभ्यामिरन्विरचावित्येके । मेधिरः । रथिरः । रथिररथिकौ
रथीत्यमरः । (२७)

११० । गाण्डाजगात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नान्नि वः स्यात् । गाण्डो वं पार्थस्य धनुः । कृत्स्नादपि गाण्डिव-
मिति जयादित्यः (२८) । अजगवं पिणाकः । अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद्-
योगादजकवमित्यन्ते ।

१११ । काण्डाण्डादौरन्नोरचौ ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । काण्डोरः । अण्डोरः । स्वरं भेदः ।

११२ । रजःकृष्यामुतिपरिषदो वलच् ।

एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यात् । रजस्वला स्त्री । वल इति (३।७।११८)
दीर्घः । कृषीवलः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदलो राजा । परिपूर्वात्
सदेः सत्सुहृद्वेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । सदिरप्रतेरिति (८।१।६६) षत्वम् ।

(२७) रथिर is the owner of a car.

(२८) गाण्डोषो कनकशिलाभिर्भू भुजाभ्यामिति अक्षिरोऽति नाखिवं मण्ड्यावित्युभयव भारविप्रयोगः ।

या संप्रति प्राक्परिवहलानामिति व्योषः । परिवद्वलान् महात्रयैरिति भट्टिः । इह तु नवाक्षरैकपादेऽपि वृत्तभेदोऽस्यास्तीति यथा प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्विकर्मणामिति भागवृत्तिः (२९) । पृषोदरादि-
त्वादिकारलोप एकदेशविकारहारेण पर्यच्छब्दादपि वलजिति केशवः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वलव्यम् । वलच् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः ।

११२ । दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां वलच् स्यात् । दन्तावलो हस्ती । शिखावलो मयूरः ।

११४ । ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन्-
मलिनमलीमसाः ।

अष्टा एते नाम्नि निपात्यन्ते । तमिस्त्रेति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्त्रं नभः ।

११५ । अत इनिठनौ ।

अदन्तादिनिठनौ स्याताम् । दण्डी दण्डिकः । मतुप् च सर्वत्र । दण्डवान् । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्यी कार्यिकः । हार्यी हार्यिकः । कचिदनभिधानान्न । खवान् । कारकवान् । वृचवान् । व्याघ्रवान् । दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । तदुक्तम् ।

“एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ ।

तद्वितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते ॥१॥” इति ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

व्रीह्यादे र्यथाभिधानमिनिठनौ स्याताम् । व्रीहो व्रीहिकः । मतुप् च सर्वत्रेत्युक्तम् । व्रीहिमान् । मायी मायिकः । शिखादिभ्य इनिरेव । शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् । मेखली । वीणी । संघी । मनीषी । पताकी (३०) । कर्मी । वर्मी । नावादिभ्यश्चैव । नाविकः । यवखदिकः । यवखदवान् ।

(२९) Others changed it thus प्रधानकर्मणास्त्रे लादीनाहुर्विकर्मणाम् ।

(३०) पातकौति कचिन् पाठः ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलच् ।

एभ्य इलच् स्यात् । तो च । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् ।
उदरिलः । उदरिकः । उदरी । पिचिण्डिलः । एवं पिचिन्द । यव । व्रीहि ।

(1) व्रीहीत्यर्थग्रहणम् । शालिलः । शालिकः । शाली । मतुप्
सर्वत्रेत्युक्तम् ।

(2) स्वाङ्गाद् वडौ च । स्थूलकर्णः कर्णी कर्णिलः कर्णिकः । अट्टौ तु
कर्णवान् । नट्टव ।

११८ । एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।

एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यात् । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः ।
गौसहस्रिकः । कथमेकदेशी अवयवी ? इतिकरणानुवृत्तेः । कर्मधारया-
देवायं ठविष्यते । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।

नित्यं ठञ् स्यात् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

रूपादाहते प्रशंसायाच्च मत्वर्थे यप् स्यात् । आहतं ताड़नाजिष्पादितम्
पुरुषादि । रूपमस्वास्तीति रूप्यो दीनारः । प्रशस्तं रूपमस्वास्ति रूप्यः पुरुषः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते । यप् । हिममत्तास्ति हिम्याः पर्वताः ।
पथं श्लोकः । गुण्या मुनयः । “अर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यचारयत् ।”

१२१ । अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ।

एभ्यो विनिः स्यात् । असन्तात् । पयस्वी । यशस्वी । “भवन्ति माया-
विषु ये न मायिनः” । मायी । मायिकः । मायाशब्दाद् व्रीह्यादित्वादिनि-
ठनौ च । मेधावी । स्त्रजो । तसौ मत्वर्थ (१।४।१९) इत्यत्र पयस्वान् यश-
स्वानिति भाव्योदाहरणादेकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं (५।२।११८) मित्यतः
परेणापि मतुप्समुच्चयोऽनुमीयते । सरस्वान् सरस्वतीत्यत्र विनिरनभिधानम् ।

१२२ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(क) आमयस्व दीर्घः । विनिश्च स्यात् । आमयावी ।

(ख) शृङ्गवन्दाभ्यामारकन् । आभ्यामारकन् स्यात् । शृङ्गारकः । वन्दारकः ।

(ग) फलवर्हाभ्यामिनच् । फलिनः । वर्हिणः । इतिश्च दृश्यते । फली । वर्ही ।

(घ) हृदयादालुजन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् वा ।

(ङ) शीतोष्णतिग्मेभ्यस्तत्र सहते । शीतालुः । उष्णालुः । तिग्मालुः (३१) । कुत्सायामभिधानम् ।

(च) हिमाचेलुः । हिमेलुः ।

(छ) बलादूलच् । बलं न सहते बलूलः ।

(ज) वातात् समूहे च । वातूलः । वातासहो वातसंचो वा ।

(झ) पर्वमरुद्भगां तप् । पर्वतः । मरुतः ।

१२३ । ऊर्णाया युस् ।

ऊर्णायुर्मेषकम्बलः ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

वागस्यास्ति वाग्मी । द्विगकारः ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

वाच इमौ स्याताम् बहुभाषिणि । वाचालः । वाचाटः । कुत्सायामभिधानम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्ये ।

स्वामिन्नैश्वर्य्यं गम्ये स्यात् । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।

१२७ । अर्श आदिभ्योऽच् ।

अर्शआदेराकृतिगणान् मत्वर्थेऽच् स्यात् । अर्शसः । उरसः । तुन्दः । काणः । खच्चः । पलितः । मलिनः । लवणः । शुक्तः । नीलः । कालः । गोधूलः ।

१२८ । इन्द्रोपतापगच्छात् प्राणिस्थादिनिः ।

एभ्य इनिः स्यात् । ठनादेर्वाधा । इन्दात् । कटकवलयिनी । गङ्गनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुठी । किलासी । “शूली कदन्नाशनात्” । गच्छं निन्द्यम् । ककुदावर्त्ती । प्राणिस्थात् किम् ? पुष्पफलवांस्तृः । प्राण्यङ्गान्नेष्यते । पाणि-
पादवती । स्तनकेशवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सूच्छावान् ।

१२९ । वातातिसाराभ्यां कुक् च ।

आभ्यामिनिः स्यात् कुक् चागमः । वातकी । अतिसारकी ।

(क) पिशाचाच्च । पिशाचकी वैश्ववणः ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योतेः पूरणान्तादिनिरेव स्यात् । पञ्चमो मासो वर्षे वास्यास्ति
पञ्चमी उद्गः । दशमी वृद्धः ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । सुखो । कृच्छो । दुःखी ।

१३२ । धर्मशौलवर्णान्ताच्च ।

धर्माद्यन्तादिनिः स्यात् । द्विजधर्मी । भिक्षुगीली । ब्राह्मणवर्णी ।

१३३ । हस्ताज्जातौ ।

हस्तादिनिः स्यात् । हस्ती । जातौ किम् ? हस्तवान् ।

१३४ । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।

वर्णादिनिः स्याद् ब्रह्मचारी चेत् । वर्णी (३२) ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

एभ्य इनिः स्यात् । पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । देशे किम् ?
पुष्करवान् ।

(क) बलाद् बाह्वरूपात् । बलाद् बाह्वरूपादिनिः स्यात् । बाहुवली ।
अरुवली कथित् ।

(ख) सर्वादेश । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः ।

(ग) अर्थाच्चासन्निहिते । अर्थादिनिः स्यात् । असन्निहितोऽर्थो धन-
मस्यार्थी दरिद्रः । अन्यत्रार्थवान् । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यायार्थनमर्थ इति
याच्चावचनान् मत्वर्थीयं कृतार्थी अर्थिक इति च साधितम् । एवं च धन-
वचनादर्थशब्दादिनिर्याच्चावचनाच्च मतुवनभिधानाच्च भवतीति वाच्यम् ।

(घ) तदन्ताच्च । धनार्थी । हिरण्यार्थी ।

१३६ । बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम् ।

एभ्यो मतुद् वा स्यात् । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

नास्मि मन्मन्तमान्ताभ्यामिनिः स्यात् । दामिनी । सामिनी । हेमिनी ।
मान्तात्सोमिनी । नास्मि किम् ? सोमवान् ।

१३८ । कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः ।

कंशमिति खरादी उदककल्याणवचनौ । ताभ्यामिते सप्त प्रत्यया स्युः ।
वः । कंशो मेघः । शंशो वज्रः । भः । कश्मः शम्भः । युसः सिद्धत्वात् पदत्वे-
ऽनुस्वारः । कंयुः । “कुर्वाणा पश्यतः शंयून् ।” तिः । कन्तिः । शन्तिः ।
तुः । कन्तुः । शन्तुः । तः । कन्तः । शन्तः । यस् । कंयः । शंयः ।

१३९ । तुन्दिवलिवटैर्भः । (३३)

एभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिभः । “दधाना वलिभं मध्यम् ।” पामा-
दित्वाद वलिनः । वटिभो वृक्षः ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

अहंशुभमित्यहङ्कारकल्याणार्थी । अथ्यये । ताभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात् ।
“अहंयुनाथः क्षितिपः शुभंयुः” । उक्ता मत्वर्थीयाः । अतः परं स्वार्थिकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५।२ ॥

समाप्तञ्च धान्यपादः ।

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । प्राग् दिशो विभक्तिः ।

दिक्शब्देभ्य (५।३।२७) इत्यतः प्राग् ये तसिलादयस्ते विभक्तिसंज्ञकाः स्तुः । प्रयोजनं त्वदाद्यत्वादि (७।२।१०२) । इह समर्थानां प्रथमादिति (४।१।८२) निवृत्तम् । वेति वर्त्तत एव । ततः पक्षे तसिलादयः स्तुः कुतः कस्मादिति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः ।

ङादिरहितात् सर्वनाम्नः किंबहुभ्याञ्च तसिलादयो विधेयाः । कुतः । कुत्र । यतो यत्र । बहुशब्दः संख्यार्थो गृह्यते । बहुतो बहुत्र । वैपुल्यात्वात् तु बहोः कालात् । अङ्गादेः किम् ? द्वाभ्यां द्वयोः ।

३ । इदम इष् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये इदम इशादिष्यते । इतः । इह ।

४ । एतेतौ रथोः ।

इदम एतेतावादिष्येते क्रमेण रेफश्चकारयोः परतः । “भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हितम्” । “इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारम्” ।

५ । एतदोऽष् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये एतदोऽशादिष्यते । अतः । अत्र । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । तेन एतर्हि ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दाप्रत्यये सर्वस्य सो वा स्यात् । सदा सर्वदा वा ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

स्यात् । कुतः । सर्वतः । बहुतः । विश्वतः । अथ कोऽयं तसिल् ?
पञ्चम्यन्तात् प्रत्ययः । पञ्चम्यादेशत्वे हि ततस्त्वो यतस्त्व इति सुपो धात्विति
(२।४।७१) सुब्लुक् स्यात् । यदा तदेत्यनुदासी सुप्पिताविति (३।१।४)
स्वरः । कुत इति घेर्ङितीति (७।३।१११) गुणः । तर्हीति सुपि चेति
दीर्घः । कुत्रेत्यच्च घे (७।३।१११) रित्यत्त्वौ स्याताम् । ततस्तवेति स्मात्-
स्मिनौ स्याताम् । तदुक्तं भाष्ये तसिलादयो विभक्त्यादेशाच्चेत् सुब्लुक्स्वर-
गुणदीर्घात्त्वौत्वच्चादादिविधिः प्रसज्येतेति ।

८ । तसेच्च ।

तसेच्चेति स्वरार्थं सूत्रम् ।

९ । पर्य्यभिभग्राच्च ।

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । अभितः ।

१० । सप्तम्यास्त्रल् ।

सप्तम्यन्तात् त्रल् स्यात् । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

११ । इदमो हः ।

इदमः सप्तम्यन्ताद् स्यात् । इह ।

१२ । किमोऽत् ।

किमः सप्तम्यन्तादत् स्यात् । क । त्रलमपि केचिदिच्छन्ति कुत्रेति
जयादित्यः ।

१३ । वाह च ऋन्दसि ।

ऋन्दः सूत्रम् ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो विज्ञेयाः । दृशियहणाद् भवदादियोगेऽ-
भिधानम् । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंततस्तत्रदीर्घाद्युधं
ब्रवीमि । तेनतत स्तत्रदेवानां प्रियेण कृतमित्यादि ।

१५ । सर्वेकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः काले दा स्यात् । सदा सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा । तदा । कदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे । कालसामान्ये चायं दा । तेन कालविशेषे न भवति । यत्र तत्र दिवस इति । काले विधि रा यालः (५।३।२३) ।

१६ । इदमोर्हिंल् ।

सप्तम्यन्तादिदमो र्हिंल् स्यात् । एतर्हिं काले ।

१७ । अधुना ।

निपात्यते ।

१८ । दानीच्च ।

सप्तम्यन्तादिदमो दानीच्च स्यात् । इदानीम् ।

१९ । तदो दा च ।

तदो दा स्यात् । दानीच्च । तस्मिन् काले तदा । तदानीम् ।

२० । तयोर्दाहिंलौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ।

अनद्यतने काले किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो हिंल् स्याद् वा । कर्हिं कदा वा । यर्हिं यदा वा । तर्हिं तदा वा ।

२२ । सद्यः परतृपरार्थ्येषमः परेदाव्यद्वयपूर्वेदुरन्येदुरन्य-
तरेदुररितरेदुरपररेदुररधरेदुररुभयेदुररुत्तरेदुरः ।

चतुर्दशैतेऽहनि वर्षे च निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परतृ । पूर्वतरे वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐषमः । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु रित्यादि ।

(क) द्युद्योभयात् । उभयेद्युः । उभयद्युः ।

२३ । प्रकारवचने णाल् ।

सादृश्यवृत्तिभ्यः स्याल् स्यात् । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

२४ । इदमस्थमुः ।

२५ । किमश्च ।

इदंकिमोः प्रकारे यमुः स्यात् । इत्थम् । कथम् । उक्ताः किंसर्व-
नामबहुभ्यः प्रत्ययविभक्तयः (३४) । अतः परं स्वार्थिकाः ।

२६ । या हेतौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमौपञ्चमौप्रथमाभरो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्वाचिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः
स्यात् । पूर्वच दिशि देशे काले वोषितः पुरस्तादुषितः । पञ्चम्यन्तात् । पुर-
स्तादागतः । प्रथमान्तात् । पुरस्ताद् रम्या दिक् । अपस्ताद् रम्यो देशः ।
धाप्रत्ययं (५।३।४२) यावदस्तातिविषये विधिः ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच् ।

आभ्यामतमुच् स्यात् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

आभ्यामतमुच् वा स्यात् । परतः परस्ताद्वा । अवरतः । अवरस्ताद्वा ।

३० । अञ्चेलुक् ।

अञ्चत्यन्ताद् दिक्शब्दादस्ताते लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति
(१।२।४८) ङीपो लुक् । प्राग् वसति प्रागागतः । प्रागमणीयम् । एवं प्रत्यक् ।

३१ । उपर्य्युपरिष्ठात् ।

ऊर्ध्वशब्दे एतौ निपात्येते अस्तात्यर्थे ।

३२ । पश्चात् ।

अधरशब्दस्यातिप्रत्यये परे पञ्चभावो निपात्यते । पश्चाद् वसत्यागतो-
रमणीयं वा ।

(1) दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

(2) अहं च । पञ्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्हः । दक्षिणपश्चार्हः ।

३३ । पञ्च पश्चा च छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

एभ्य आति स्यात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

३५ । एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

दिक्छन्दादेनव् वा स्याददूरछेदवधिमान् । अदूरे गम्ये इत्यर्थः । उत्तरेण
उत्तरादा । दक्षिणेन दक्षिणाद् वा वसति रमणीयं वा । अदूरे किम् ? उत्तरतो
हिमवान् । अपञ्चम्याः किम् ? यामस्य दक्षिणतः पर्वतादागतः । अपञ्चम्या
इत्यधिकारोऽयं प्रागसिप्रत्ययात् (५।३।३८) ।

३६ । दक्षिणादाच ।

दक्षिणाददूरे स्यादाच । दक्षिणा वसति रम्यं वा ।

३७ । आहि च दूरे ।

दूरे गम्ये दक्षिणादाहि च स्यात् । चकारादाच । दक्षिणाहि दक्षिणा ।

३८ । उत्तराच्च ।

उत्तरादाजाही स्याताम् । उत्तरा उत्तराहि वसति रम्यं वा ।

“उत्तरा हि वसन् रामः समुद्राद् रजसां पुरीम् ।

अवैल्लवणतोयस्य स्थिता दक्षिणतः कथम् ॥”

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् ।

३९ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पुर अध अवदेशा एषामसि च स्यात् । पुरः अधः अवः वसत्यागतो रम्यं वा ।

४० । अस्ताति च ।

अस्तातो च पूर्वादीनां पुरादयः स्तुः । पुरस्तात् । अधस्तात् । अवस्तात् ।
कथं पुरत स्तर्हि ? चिन्त्वमेतद् । (३५)

४१ । विभावाऽवरस्य ।

अवरस्यावादेशोऽस्तातो स्याद्वा । अवरस्तात् अवस्ताद्वा वसत्यागतो
रम्यं वा । उक्ता अतसुजर्था यैर्योगि पृथी भवेत् । एनपा द्वितीया । अचूत्तर-
पदाजाहिभिस्तु पञ्चमी भवेत् ।

४२ । संख्याया विधार्थे धा ।

क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्याया धा स्यात् । आतीयरोऽपवादः । पञ्चधा
भुङ्क्ते । सप्तधा । विंशतिधा । एकधा । द्विधा । षोढा । कथमेकजातीयः ?
द्रव्ये गुणे वा प्रकारवति भविष्यति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

द्रव्यविचालने च (३६) संख्याया धा स्यात् । एकं द्विधा कुरु । पञ्चधा ।
षोढा । अनेकमेकधा कुरु ।

४४ । एकाद्वा ध्यमुजन्यतरस्याम् ।

एकाद्वास्थाने ध्यमुज् स्याद्वा । एकधा ऐकध्यं वा भुङ्क्ते ।

(३५) अत्र मञ्जोजिः—“अथ कथं पश्चात् तामत इतः पुरतश्च पश्चादिति भवमूतिः ? नीरसस्तद्विरुद्धं
विस्तसति पुरत इति कथित् । स्यात् पुरः पुरतोऽयत् इत्यमरः । पुरतः प्रथमे चाग्रे इति विग्रहः ? चिन्त्य-
मेतदिति भाषावृत्तिः ।”—इति मनोरमायाम् (P. 508). इयञ्च तेऽस्या पुरतो विङ्मन्वेति कालिदास्य ?
In fact पुरतः is a निपान् ; what is derived from पूर्व is पुरः वा पुरस्तात् । शानेन्द्र objects
in his तत्त्वबोधिनी to the प्रामाणिकता of this word and पश्चिन्नराज जगन्नाथ is furious
against it, in his रसगङ्गाधर (and chap) । But “इयञ्च इति संख्यानं निपातानां न वर्तते । प्रयो-
जनवशादेति निपात्यने पदे पदे ॥१॥” अत्र नारीशः—“अन्ये तु दक्षिणोत्तराभ्यामतमुज्जिह्व (५।३।२८) तसुचैव
पुं वदावे चिन्वेऽतसुज् विधानं मन्वयादपीति ज्ञापनाय । तेन पचाद्यजनात् पुरजन्वादित्यसिद्धिः । वस्तुतस्तु
पुर अक्षरमन इति श्रीरादिकाद्विज्ञभावे इगुपधलक्षणे के सार्वविभक्तिकसमिरिति बोध्यम् ।” इति

(३६) विचालः परिवर्तनम् । संख्यानतरापादनमिति यावत् । एकस्थानेकौकरणमनेकस्य वैकौकरण
मित्यर्थः ।

४५ । द्वितोश्च धमुञ् ।

४६ । एधाच्च ।

द्वितीयां धो धमुञ् स्याद्वा । एधाच्च । द्विधा द्वेधे द्वेधा वा । विधा
त्रेधे त्रेधा वा ।

(क) धमुजन्तात् स्वार्थे ङः । “मते द्वेधानि संशय्य ।” त्रैधानि । तसि-
सादिरेधाजन्तोऽव्ययम् ।

४७ । याप्ये पाशप् ।

याप्यार्थात् पाशप् स्यात् । ह्रीनो याज्ञिको याज्ञिकपाशः । शाब्दिक-
पाशः ।

४८ । पूरणाद् भागे तीयादन् ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

छान्दसे सूत्रे । भागेऽन् ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

आभ्यां भागेऽन् स्यात् । जच् । षष्ठो भागः षाष्ठो वा । अष्टमः आष्टमो
वा भागः । अत्रिति नित् स्वरार्थ एव प्रसङ्गान्निरवहः ।

५१ । मानपञ्चङ्गयोः कल्लुक्कौ च ।

माने भागे षष्ठात् कन् स्यात् । षष्ठकः । पञ्चङ्गभागिऽष्टमादनो वस्य च
वा लुक् । अष्टमः । चकाराज् जानी च बोद्धव्यौ । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः ।
आष्टमः ।

५२ । एकादाकिनिचासहाये ।

असहायार्थादेकादाकिनिच् स्यात् । कल्लुक्कौ च । एकाकी । एकः ।
एककः ।

५३ । भूतपूर्वे चरट् ।

स्यात् । आद्यो भूतः पूर्वमाद्यचरः । कुमारचरी इहा ।

५४ । षष्ठ्या रूप्य च ।

षष्ठान्तादूप्यः स्यात् । चकाराच्चरट् च । ब्राह्मणस्य भूतः पूर्वं ब्राह्मण-
रूप्यो ग्रामः । ब्राह्मणचरः ।

५५ । अतिशायने तमविष्ठनौ ।

अतिशायनमतिप्रकर्षवन्तं करोति गुणिनमित्यतिशायनौ गुणप्रकर्षः ।
तदयुक्तात् स्वार्थे तमविष्ठनौ स्याताम् । अयमेवां शुक्लः शुक्लतमः शङ्खः ।
अयमेवां पटुः पटुतमः । पटिष्ठः । लघिष्ठः ।

५६ । तिङश्च ।

सातिशायनात् तिङस्तमप् स्यात् । सर्वे पचन्ति । अयं पचतितमाम् ।
जल्पतितमाम् ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ।

द्वयोर्वचनं द्विवचनम् । तत्रोपपदे सातिशायनात् तिङश्च तरवीयसुनौ
स्याताम् । अयमनयोराढ्यतरः । आढीयान् । पटुतरः । पटीयान् ।
पचतितराम् । विभज्यो विभक्तव्यः । तदुपपदाच्च । पाश्चात्त्या गौडेभ्य आढ्य-
तराः । पटुतराः । पटीयांसः ।

५८ । अजादी गुणवचनादेव ।

इष्टवीयसुनौ गुणवचनादेव स्याताम् । पटिष्ठः पटीयान् । गुणवचनात्
किम् ? पाचकतरः । पाचकतमः । पचतितराम् । पचतितमाम् ।

५९ । तुच्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ । जा च ।

प्रशस्यशब्दस्य आदेशो ज्यादेशश्च स्यादजाद्योः परतः । श्रेष्ठः । श्रेष्ठान् ।
ज्येष्ठः । ज्यायान् । ज्यादादीयस (६१४।१६०) इत्याश्वम् । इह भाषायां

द्वितीयः प्रकर्षप्रत्ययो नश्यते । तेन श्रेष्ठतरो ज्येष्ठतम इति न भवतीत्येके । भवतीति जयादित्यः । तेन युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

अजाद्योर्वृद्धस्य च ज्यः स्यात् । अयमेषां ज्येष्ठः । अयमनयोर्ज्यायान् । प्रियस्थिरिति (६।४।१५७) वचनाद् वर्षभावश्च । वर्धिष्ठः । वर्षीयान् ।

६३ । अन्तिकबाढयोर्नैदसाधौ ।

अनयोरिमौ स्यातामिष्ठेयसोः परतः । नैदिष्ठम् । अन्तिकतमम् । नैदीयः । अन्तिकतरम् । अयमेषां बाढमधीते साधितमधीते । “साधौयो गुरुरभवद् भुजस्तुरुष्णाः ।” बाढं भृशं नित्यं क्रियाविशेषणमिति प्रत्ययान्तोऽपि तथा स्यात् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अनयोः कन्नादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः परतः । अयमेषां कनिष्ठः । अयमनयोः कनीयान् । अतियुवाऽत्यल्पो वा । पक्षे यविष्ठः । यवीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् ।

६५ । विन्मतोर्लुक् ।

विनेर्मतुपञ्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः परतः । इमे स्रज्विणः । अयमेषां स्रजिष्ठः । अयमनयोः स्रजीयान् । एवमोजिष्ठः । ओजीयान् । इमे त्वग्वन्तः । अयमेषां त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । एवं धर्मिष्ठः । धर्मीयान् । पापिष्ठः । पापीयान् । सर्वत्रागुणवाचिभ्योऽस्मादेव वचनादिष्ठेयसुनौ ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्यात् । प्रशस्तश्चान्श्चात्ररूपः । याञ्जिकरूपः । तिङ्शेत्वेव (५।३।५६) । पचतिरूपम् । पचन्तिरूपम् । क्लीबत्वं लोकाश्रयत्वात् ।

६७ । ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयरः ।

ईषदसमाप्त्यर्थात् कल्पवृक्षदेशीयरः स्युः । ईषदसमाप्तौ भिक्षुर्भिक्षु-कल्पः । पण्डितदेश्यः । बोधिसत्त्वदेशीयः । इन्द्रदेशीयो राजा । अष्टादश-

वर्षदेशीया कन्या । तिङ्श्च । पचतिकल्पम् । दीयतेकल्पम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेशीयम् । स्मार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति गुङ्कल्या द्राक्षा । पयस्कल्या यवागूः । अयस्कल्पं घृतम् । अवदेशीयं घृतम् ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् परस्तात् तु ।

ईषदसमास्यर्थात् सुवन्ताद् बहुच् प्रत्ययः पूर्वं वा स्यात् । बहुगुङ्गा द्राक्षा । गुङ्कल्या । “लघुर्वहुत्वं नरः ।” ढणदेश्यः । सुपः किम् ? तिङ्गो मा भूत् ।

६९ । प्रकारवचने जातीयर् ।

स्यात् । पटुप्रकारः पटुजातीयः । तज्जातीयः । तथाजातीयः । प्रकारमात्रे धालुक्तः । प्रकारवति तु जातीयरित्यनयोर्भेदः ।

७० । प्रागिवात् कः ।

इवे प्रतिकृतावित्यतः (५।३।८६) प्राक् कप्रत्ययो वाच्यः । तिङन्तादयं नेष्यते । अकजिष्यत एव ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।

७२ । कस्य च दः ।

अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागकच् वाच्यः प्रागिवार्थे । यथासम्भवमलोऽन्त्यस्थेति (१।१।५२) अन्त्यककारस्य च दकारः । इह च सुवन्तस्य प्राक् टेरकजनोकारसकारभकारादाविति भाष्यम् । उच्चकैः । नीचकैः । धिक् धकित् । हिरक् हिरकुत् । पृथकत् । सर्वकैः । विश्वकैः । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि । अनोकारसकारभकारादावित्युक्तेरिह प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकच् । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्माभिरस्मकाभिरिति । इह तिङ्गवेति (५।३।५६) स्मर्यते । कुक्षितं जल्पति जल्पतकि । पचतकि । इह तु वचेर्लङि अवक् । अवकक् । अनेनेक् । अनेनेकक् । कस्य च द इतीह नास्ति । ककारस्यासिद्धत्वात् ।

(क) तूष्णीमः कामः ।

मकारो देशविध्यर्थः । “तूष्णीकामासते विज्जाः” ।

(३६) शीले को मलोपध ।

तूष्णीं शीलसूक्ष्मकः । (३७)

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषणात् काकचौ स्याताम् । न ज्ञायते कस्यायमश्वः किंस्वभावो वाऽश्वकः । नवकः । अज्ञात उच्चैरीदृशस्तादृशो वा उच्चकैः । अज्ञातासौ कस्य कीदृशी वाऽसकौ । “पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्वाम्” । एवं सर्वकैः विश्वकैः पचतकि । कस्य च द इति (५।३।७२) । पृथक्त् ।

७४ । कुत्सिते ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । सर्वकैः । पचतकि । हिरकुत् ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

कुत्सितोपाधिके नास्ति कन् स्यात् । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः । व्याधकः ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

अत्र काकचौ स्याताम् । पुचकः । दुर्बलकः । पातकि । स्वपितकि । पचतकि । यातकि ।

७७ । नौतौ च तद्युक्तात् । (३८)

नौतिगतावनुकम्पायुक्तात् काकचौ स्याताम् । हन्त ते वस्तुम् । हन्त तेऽश्वकः ।

७८ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

७९ । घनिलचौ च ।

८० । प्राचामुपादिरडज्बुचौ च ।

अनुकम्पायां बह्वचो नृनान्मष्ठज् वा स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः

(३७) तथाच भागवतौ श्लोकः—“कुर्वन्तोऽपि हि तूष्णीं राजन् गभीरचेतसः । स्वधो धीपयन्त्येव न कुर्वन्ति च केचन ॥” इति सृष्टिधरधृतः ।

(३८) सामदानादिरुपायो नौतिः । सामदानभेददृष्ट्या इत्युपायवतुष्टय मित्यमरः ।

देवदत्तिकः । पचे कः । देवदत्तकः । घनिलचौ च । देवियः । देविलः ।
यत्तिकः । उपादेस्तु नृनाम्नः प्राचामडज्जुचौ च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः ।
उपङ्गः । उपकः । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । उपियः । उपिलः । उपिकः ।
उपेन्द्रदत्तकः । बह्वचः किम् ? दत्तकः । गुप्तकः ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

अनुकम्पायां कन् स्यात् । व्याघ्रकः । सिंहकः कथित् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

अजिनान्तान् मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च । व्याघ्रा-
जिनो नामानुकम्पितः व्याघ्रकः । कृष्णकः ।

८३ । ठाजादावूङ् द्वितीयादचः ।

लोपइत्येव । ठकारेऽजादौ च परे द्वितीयादच उपरिभागस्य लोपः स्यात् ।
ठयहणं ठावस्थायां लोप उगन्तात् कादेशार्थम् (७।३।११) । वायुदत्तकः ।
वायुकः । पिष्टकः । देविकः । देवियः । देविलः । इह देविकादीनां
शब्दान्तराणामेव लोपहारेणान्वाख्यानम् । तत्र निदर्शनमेतद् द्वितीयादच
इति । चतुर्थादपि भवति । वृहस्पतिदत्तकः । वृहस्पतिकः । अनजादौ च वा ।
देवदत्तको देवकः । पूर्वपदस्य च लोपः । दत्तकः । दत्तिकः । दत्तियः ।
अप्रत्ययेऽपि पूर्वोत्तरयोर्लोपो वाच्यः । देवदत्तो दत्तो देवो वेति । उवर्णान्तादिलचो
लकारादेशश्च । वायुदत्तको वायुलः । भानुदत्तको भानुलः । तदुक्तम्—

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाञ्च इलस्य च ॥१॥ इति (५।३।८३, वा) ।

सन्ध्यन्तरद्वितीयत्वे तदादे लोपवचनम् । उपेन्द्रदत्तकः । उपङ्गः ।
उपकः । एकाच्पूर्वपदानामुत्तरपदलोपश्च । वागाशीर्वाचिकः । त्वगाशी
स्वचिकः । द्वितीयादचः परलोपे हि यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य
स्थानिवत्त्वाद् भत्वाभावेऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रये पदत्वे च चोः कुः (८।२।३०)
स्यात् । षष्ठ्याजालोपवचनम् । षष्ठस्य ठाजादि-(५।३।८३) सूत्रेण द्वितीयाद-
च एव लोपवचनम् । ततः पदत्वे जश्त्वम् । षडङ्गुलिदत्तः षडङ्गिकः ।

८४ । शिवलसुपरिविशालवरुणार्थमादौनां तृतीयात् ।

एषां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् । अनुकम्पितः शिवलदत्तः
शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः । शिवलेन्द्रदत्तः शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः ।

८५ । अल्पे ।

अल्पार्थे काकचौ स्याताम् । अल्पं घृतं घृतकम् । उच्चकैः । विश्वके ।
पचतकि ।

८६ । ङस्वे ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । ङस्वो दण्डो दण्डकः । स्तम्भकः ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

ङस्वे नाम्नि कन् स्यात् । वेशुकः । वंशकः ।

८८ । कुटीशमौशुण्डाभ्यो रः ।

आभ्यो रः स्यात् । ङस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः कर-
भस्य नाम । कुटी स्रुतशरीर मित्येके ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

ङस्वा कुतूः कुतुपः ।

९० । कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।

ङस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । षित्त्वान् डौष् । कासूरस्त्रभेदः ।

९१ । वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

एभ्योऽत्र ष्टरच् स्यात् । तनुर्वत्सो वत्सत्वेनासम्पूर्णां वत्सतरः ।
द्वितीयवयाः । उच्चतरः । तृतीयवयाः । “प्रतिचणं नोच्चतरः प्रतीच्छति ।”
अश्वतरी खरजाता । ऋषभतरो मन्दः । इह शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य
तनुत्व मिष्टम् । यस्तु ऋषत्वेन तनु स्ततो न प्रत्ययः । तदुक्तं भाष्ये वत्-
सादिभ्यः काश्च्ये प्रतिषेध इति ।

९२ । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।

गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयोरेकस्य निर्धारणे किंयत्तद्वयो डतरच् स्यात् ।

कतरो भवतोः पटुः । यतरः पटु स्ततर आयातु । एवं कतरचैचः । कतरः कारक इति ।

६३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् ।

बहूनामेकस्य निर्धारणे किमादे उतमच् स्यात् । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाचनमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया वाक्यञ्च । को भवतां कठः । जातिपरिप्रश्ने किम् ? को भवतां देवदत्तः ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

एकात् तौ स्याताम् । एकतरो भवतो र्यातु । एकतमो भवतां शृणोतु । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । तत्तेर्विकल्पस्य महाविभाषया सिद्धेः ।

६५ । अवक्षेपणे कन् ।

अत्र कन् स्यात् । व्याकरणकेनायं गर्वितः । गर्वाऽत्रावक्षिप्यत इत्यागमः । प्रागिवीयाः पूर्णाः ।

६६ । इवे प्रतिकृतौ ।

इवार्थः सादृश्यम् । तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिलक्षणे इवार्थे कन् स्यात् । अश्वप्रतिकृतिरश्वकः । गर्हभकः । प्रतिकृतौ किम् ? गौरिव गवयः । इवार्थे विधिः प्राक् पूजाञ् अगात् (५।३।११२) । प्रतिकृतौ विधिः प्राग् वस्ते र्द्वजः (५।३।१०१) ।

६७ । संज्ञायाञ्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

६९ । जीविकार्थे चापण्ये ।

इवार्थे नास्ति कन् स्यात् । अश्वकः । मनुष्ये वाच्ये कनो लुप् । चक्षेव नरः । चक्ष्वा वर्धिका । जीविकार्थे कनो लुप् । जीविकार्थे यामादित्यादि-प्रतिकृतिं गृहीत्वा भ्रमति सा उच्यते आदित्यः । स्कन्दः । वासुदेवः । अपण्ये किम् ? वासुदेवकान् विक्रीणीते ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
आकृतिगणोऽयम् । उक्तः प्रत्ययः प्रतिकृतौ ।

१०१ । वस्ते ढञ् ।

इवार्ये वस्तेढञ् स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी वियोगिनी ।

१०२ । शिलाया ढः ।

स्यात् । शिलेयं शिलेवास्याः शरीरम् । ढञपीत्येके । शैलेयं दधि ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

दुरिव सर्वाश्रयत्वाद् यति द्रव्यं निपात्यते भव्यञ्चेत् । “द्रव्यमेव खलु
सर्ववृत्तभम्” ।

१०५ । कुशायाच्छः ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया वृद्धिः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्यविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्ये छः स्यात् । काकतालीयम् ।
अजाकपाणीयम् । अत्र भाष्यं—“हाविमाविवार्यौ । काकगमनमिव
तालपतनमिव देवदत्तस्य दत्तसुसमागमः । काकतालम् । निपातनात्
समासः । ततस्तालेन काकस्य वध इव देवदत्तस्य वधो दत्तुभिः काक-
तालीयमिति ।”

१०७ । शर्करादिभ्योऽण् ।

शर्करेव शर्करम् । कापालम् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्य षक् ।

अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । भरुजो निःशास्त्रवृत्तः ।

१०६ । एकशालाया ष्ठजन्यतरस्याम् ।

अस्याष्ठज् वा स्यात् । एकशालेव एकशालिकः । पक्षे कन् एकशालकः ।
ठगित्यन्ये । एकशालिकः ।

११० । कर्कलोहितादीकक् ।

कर्कड्व कार्कीको गोः । लौहित्योः स्फाटिकः ।

१११ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् कन्दसि ।

कन्दः सूत्रम् । उक्ता इवार्थे प्रत्ययाः ।

११२ । पूगाञ् अग्राऽग्रामणीपूर्वात् ।

पूगः सङ्घविशेषः (३९) । तद्वाचिभ्यः स्वार्थे अग्राः स्यात् । लोहध्वज्यः ।
लोहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यौ । शिवयः । अग्रामणीपूर्वात्
किम् ? स एषां ग्रामणीदेवदत्तकाः ।

११३ । व्रातच्फजोरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिनश्चफजन्ताच्च स्वार्थे अग्राः स्यात् । व्रीहिमत्यः । कौञ्जायन्यः ।
अस्त्रियां किम् ? व्रीहिमती । कौञ्जायनी । जातेरिति (४।१।६३) ङीप् ।

११४ । आयुधजीविसंघाञ् अग्रङ् वाहीकेष्वब्राह्मण-
राजन्यात् ।

वाहीकेष्वायुधजीविनां संघाञ् अग्रङ् स्यात् । कोण्डीडस्यः । चौद्रक्यः ।
चौद्रकी स्त्री । वाहीकेषु किम् ? शवरः । अब्राह्मणराजन्यात् किम् ?
गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ।

११५ । वृकाट् टेण्यण् ।

वृकात् तथैव टेण्यण् स्यात् । वार्केण्यः । वार्केणी ।

(३९) इतिने निवृत्ता येषां जातिय स्यात् पृथक् पृथक् । अथैकामप्रधानान्ते संघाः पूग इति

११६ । दामन्याद्विगर्तपष्ठाच्छः ।

एभ्यश्चः स्वात् । दामनीयः । औलपीयः । विगर्तवर्गः (४०) षष्ठो
येषामायुधजीविनां ते तथा । तेभ्यः । कौण्डोपरवीयः ।

११७ । पशूनादियौधेयादिभ्यामणञौ ।

पशून्प्रभृतेः शस्त्रजीविसंघादण् स्वात् । पार्श्वः । आसुरः । यौधेयादेरञ् ।
यौधेयः । शौभ्रेयः । पशून् रिति दीर्घान्तो ङाजित्वागमः ।

११८ । अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदणो यञ् ।

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो गोत्राणन्तेभ्यः स्वार्थे
यञ् स्वात् । अभिजितोऽपत्यं पुमान् अभिजितः । ततो यञ् । आभिजित्यः ।
विदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रीमत्यः ।
नेह । आभिजितः स्थालीपाकः ।

११९ । जग्रादयस्तद्राजाः ।

उक्ता जग्रादयस्तद्राजा उच्यन्ते । ततो बहुषु लुक् (२।४।६३) । लोह-
ध्वजाः । कौञ्जायनाः । लुद्रकाः । दामनयः । पार्श्वः । आभिजिताः ।
वृकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥५॥३॥

समाप्तश्च विभक्तिपादः ॥

(४०) विगर्ताः षष्ठो येषां ते विगर्तपष्ठा इत्युच्यन्ते । तेषु चेत्यं स्मृतिः ।

आयुधस्त्रिगर्तपष्ठा कौण्डोपरवदाच्छकी ।

कौण्डकिर्णालमानि च त्रयगुणोऽयं जानकिः ॥ १ ॥ इति काजिकायाम् ।

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । पादशतस्य संख्यादेर्वीष्मायां वुल्लोपश्च ।

पादशतशब्दान्तस्य संख्यादेर्वीष्माया द्योतको वुल् स्यादन्त्यलोपश्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । द्विपादिकां ददाति । द्विशतिकां ददाति । त्रिशतिकां दण्डितः । अन्यतोऽपीष्यते । द्विमोदकिकां ददाति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

अनयोश्च तथा स्यात् । अवीष्मार्थमिदं वचनम् । द्वौ पादौ दण्डितो व्यवसृजति वा द्विपादिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । त्रिशतिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । व्यवसर्गो दानम् ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

स्थूलादेः प्रकारोक्तौ कन् स्यात् । जातीयरो बाधा । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । यवकः । अणुकः ।

(क) चञ्चदृढतोश्च । चञ्चत्प्रकारश्चञ्चता गत्वरेण सहश्चञ्चत्कः । वृहत्को मणिः ।

४ । अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

अत्रार्थे क्तान्तात् कन् स्यात् । नात्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । छिन्नकम् ।

५ । न सामिवचने ।

अर्हवाचिन्युपपदे क्तान्तात् कन् न स्यात् । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् । अर्हपीतम् । अर्हभुक्तम् । नेमकृतम् । खण्डकृतम् । नेमभिन्नम् । प्रति-

विधोऽयं स्वार्थिकस्य कनः । तस्य चास्तित्वे लिङ्गमिदमेव । तेन बहुतरक
मित्यादि सिध्यतीति जयादित्यः ।

६ । बृहत्या आन्कादने ।

अस्यात्र कन् स्यात् । बृहतिका वस्त्वम् ।

७ । अषड्चाशितङ्गलंकर्माणिपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

एभ्यः स्वार्थे खः स्यात् । नित्यश्चायम् । एवमन्येऽपि नित्या भाष्ये
परिगणिताः । यदुक्तं नित्यप्रत्यया स्तमवादयः प्राक् कनः । वरादयः
प्राप्सुनः । आम्वादयः प्राङ् मयटः । बृहती । जाल्यन्ताः । समासान्ताच्चेति ।
अषड्चीणं यद् हाभ्यां कृतम् । आशितङ्गवीनमरुणं यत्राशिता गावः ।
निपातनाम्बकारः । अलंकर्माणिः पाणिः । अलंपुरुषीणः । अलं पुरुषाय ।
तस्मै शक्त इत्यर्थः । अध्युत्तरपदात् । गुरुष्वधि गुर्वधीनः । देवाधीनः ।
राजाधीनः । इन मधिगतोऽधीन इत्यायत्तपर्यायोऽप्यस्ति । तस्यायं श्लोक-
वार्त्तिके प्रयोगः । वाक्यं वक्तव्यधीनं हीति । (१।१।५७, वा) । (41)

८ । विभाषाच्चरदिकस्त्रियाम् ।

अचत्वन्तात् खो वा स्यात् । प्राक् प्राचीनम् । तिर्यक् तिरश्चीनम् ।
प्रत्यक् प्रतीचीनम् । अदिकस्त्रियां किम् ? प्राची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ?
प्राचीना ब्राह्मणी ।

९ । जाल्यन्ताच्छ बन्धुनि ।

बन्धुनि द्रव्ये जाल्यन्ताच्छः स्यात् । ब्राह्मणजातीयः । तज्जातीयः ।
बन्धुनि किम् ? ब्राह्मणजातिरदुष्टा ।

१० । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।

स्थानान्ताच्छो वा स्यात् सस्थानेनेति चेत् स्थानान्तस्वार्थी गम्यते ।
समानं स्थानमस्य सस्थानं सुख्यः । पिढस्थानः पिढस्थानीयो वा । राजस्थानः
राजस्थानीयो वा । तत्तुल्य इत्यर्थः ।

११ । किमेत्तिङव्ययधादास्वद्रव्यप्रकर्षे ।

किम एदन्तात् तिङोऽव्ययाच्च यो घसंज्ञक स्तदन्तादामुः स्यात् ।
किन्तराम् । किन्तमाम् । क्रियाया गुणस्य वा प्रकर्षे घः । पूर्वाज्ज्ञेतराम् ।
पूर्वाज्ज्ञेतमाम् । अत्राधारशक्तेः प्रकर्षः । यातितराम् । वक्तितराम् । पतति-
तराम् । पततितमाम् । गच्छतितमाम् । प्रातस्तराम् । नतराम् । नितराम् ।
सतराम् । उच्चैस्तराम् । द्रव्यप्रकर्षे निषेधः । उच्चैस्तरः कश्चित् ।

१२ । अमु च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१३ । अनुगादिनष्टक् ।

अस्माद् ठक् स्यात् । अनुगाद्येवानुगादिकः ।

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

स्त्रियां स्त्रार्थे णजन्तादञ् स्यात् । व्याक्रोशी । व्यावहासी । व्यावलेखी ।

(क) अग्नीध्रसाधारणाभ्यामञ् वक्तव्यः । विभाषा च ङीप् । आग्नीध्री
आग्नीध्रा वा । साधारणौ साधारणा वा भूमिः ।

१५ । अणिनुणः ।

इनुणन्तादण् स्यात् । सांक्रुटिनम् । सांराविणम् ।

१६ । विसारिणो मटस्ये ।

विसारिणोऽण् स्यात् । वैसारिणो मटस्यः । मटस्यादन्यत्र विसारी ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ।

क्रियाणामावृत्तेर्गणिकायाः संख्यायाः कृत्वसुच् स्यात् । पञ्च वारान्
पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । शतकृत्वः प्रोक्तवान् दिवसस्य । सहस्रकृत्वः ।

१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।

एभ्यस्तथैव सुच् स्यात् । द्विरधीते । त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य । त्रिः प्रदक्षिणं
कुरुते । चतुर्भुङ्क्ते ।

१९ । एकस्य सकृच्च ।

एकस्य सच् स्यात् सकृच्चादिभ्यः । संयोगान्तलोपः (दा२।२३) । सकृद् ददाति ।

२० । विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ।

बहोः कृत्वसुविविधे धा वा स्यात् । बहुधाङ्गो भुङ्क्ते । पचे बहुकृत्वः । अविप्रकृष्टकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

स चासौ प्रकृतश्चेति तत्प्रकृतः । तद्वचने मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं प्रस्तुतमन्नमयमिह । घृतमयमिह । अपर आह । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यन्नः । अपूपमयं पर्व ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः । अपूपाः प्रकृता आपूपिकम् । इह च । आपूपिकं पर्व । चकाराश्चयट् च । अपूपमयम् । अपूपमयी पात्री । वटकमयी । (42)

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जः ।

एभ्यः स्वार्थे ञः स्यात् । आनन्त्यम् । आवसथ्यम् । ऐतिह्यम् । भेषज्यम् । मञ्जाविभाषेह सम्बध्यते । आमादयः प्राङ् मयट् इति स्मृतः ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्यं यत् ।

स्यात् । तद्यै इदम् तदर्थम् । तदर्थमेव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादिः । अग्निदेवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

२५ । पादार्धाभ्याञ्च ।

आभ्यां तादर्थ्यं यत् स्यात् । पादं जलम् । अर्घ्यं पुष्पम् ।

२६ । अतियेर्जः ।

अतिथ्यर्थमातिथ्यं नीवारादि ।

(क) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यः स्त्रार्थे यत् । नञ्यम् । सूर्यः । मर्त्यः ।
यविष्टाः । (43)

(ख) जेमाद् यः । जेम्यम् ।

(ग) नवस्य नूशब्दादेशस्तूपतनप्स्वाच्च प्रत्ययाः । नून्नम् । नूतनम् ।
नवीनम् ।

(घ) नञ् पुराणार्थात् प्रात् । प्रणम् । त्रवादयश्च । प्रन्नम् । प्रतनम् ।
प्रोणम् । (44)

(ङ) भागरूपनामभ्यो धेयः । एभ्यो धेयः स्यात् । रूपधेयम् । भाग-
धेयम् (45) । नामधेयम् ।

२७ । देवात् तल् ।

स्त्रार्थे स्यात् । देव एव देवता ।

२८ । अवेः कः ।

स्यात् । अविकः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

एभ्यः स्त्रार्थे कन् स्यात् । यावकः । मणिकः । नान्तरीयकः । ज्येष्ठकः ।
कन्दुकः ।

(1) पुक्षात् क्त्रिमे । पुत्रकः ।

(2) स्नाताद् वेदसमाप्तौ । स्नातकः ।

३० । लोहितान् मणौ ।

मणावर्थे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकी मणिः । “लोहितक-
निर्मिता भुवः” । मणौ किम् ? लोहितः पर्वतः । लोहिता गौः ।

(43) This is a वार्तिक to 5. 4. 36. काशिकाकार gives it under 5. 4. 25.

(44) A वार्तिक to 5. 4. 30. काशिकाकार gives it in 5. 4. 25.

(45) भागधेयः करो वलिरिति देव दिष्टं भागधेयमिति च । स्त्रार्थिकाः प्रकृतितौ निरुद्धचनान्वति-
वर्तने क्वचिदिति ।

३१ । वर्णे चानित्ये ।

अस्थिरे वर्णे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कीपेन । अनित्ये किम् ? लोहिता गीः ।

(क) लोहितान्निह्वाधनं वेति वक्तव्यम् । लोहितिका लोहिनिना वा मदेन ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्ते लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कम्बलः ।

३३ । कालाच्च ।

अनित्ये वर्णे रक्ते च कालात् कन् स्यात् । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः ।

३४ । विनयादिभ्यष्ठक् ।

एभ्यष्ठक् स्यात् । विनयो वैनयिकः । समयः सामयिकः । उपचार औपचारिकः । अत्ययः आत्ययिकः । “अग्नित्रियन् नात्ययिकं तमेत्य ।” अकस्मादिति दकारान्तः । आकस्मिकम् । मुक्ता मौक्तिकम् । एवं व्यवहारः । समूहः । विशेषः ।

(1) उपायाद् ङस्त्वञ्च । “शिवमौपयिकं गरीयसाम्” ।

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

उक्तार्थाया वाचष्ठक् स्यात् । वाचिकं सन्देशवाक् ।

३६ । तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ।

उक्तार्थवाग्युक्तात् कर्मणोऽण् स्यात् । सन्देशवाचा प्रतिपादितं कर्म कर्मणम् ।

३७ । औषधेरजातौ ।

औषधेरण् स्यात् । औषधं पिवति । अजातौ किम् ? “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्” । “ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना ।”

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । वणिगेव वाणिजः । मरुदेव

मारुतः । चोर एव चौरः । चोरी स्त्री । रक्षो राक्षसः । देवता दैवतम् ।
मनः मानसम् । शत्रुः शात्रवः । पिशाचः पैशाचम् । वयो वायसः । बन्धु-
र्वांश्चवः । विकृतं वैकृतम् । हिता हैतम् । प्रतिभा प्रातिभम् । चण्डाल-
श्चाण्डालः । आकृतिगणोऽयम् ।

३६ । मृदस्तिकान् ।

स्यात् । मृत्तिका । मृदेव ।

४० । सन्नौ प्रशंसायाम् ।

प्राशस्त्रे मृदः सन्नौ स्याताम् । रूपपो बाधा । मृत्ना मृत्स्ना ।

४१ । वृकजेष्टाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ।

इदं छन्दः सूत्रम् ।

४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।

बह्वल्पार्थाच्छस् वा स्यात् । बह्वनि बहुभिर्वहुभ्यो वा ददाति बहुशः ।
भूरिशः । अल्पशो ददाति । स्तोकशः । माङ्गलिकां प्रवृत्तावस्थाभिधानम् ।
आद्यादौ मा भूदिति स्मृतिः । कारकात् किम् ? बह्वनां स्वामी । अन्यतर-
स्याग्रहणं स्पष्टार्थम् । महाविभाषया सिद्धेर्द्वैतविकल्पस्य ।

४३ । संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

आभ्यां वीप्सायां वा शस् स्यात् । संख्यायाः । द्वौ द्वौ ददाति द्विशः ।
पञ्चशो ददाति । एकार्थवचनात् परिमाणात् । पणं पणं ददाति पणशः ।
प्रस्थशः । पादशः । कारकादित्येव । द्वयो र्वयोः स्वामी । संख्यैकवचनात्
किम् ? घटं घटं ददाति । कुण्डं कुण्डं पिबति ।

४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी तदन्तात् तसि वा स्यात् ।
यो नारायणतः प्रति नारायणात् प्रति वा । वाणिज्ये चौरतः प्रति चौरात्
प्रति वा ।

(क) आद्यादिभ्यश्च ।

आद्या प्रथमा । तदादिविभक्त्यन्तेभ्यश्च यथादर्शनं तसिर्वा स्यात् ।
कर्मगुण इत्यर्थं कर्मगुणतः । एवं स्मरणात् स्मरणतः । आदौ आदितः ।
शरीरेण शरीरतः कृशः । पृष्ठतः । शब्दतः । “दुष्टः शब्दः स्मरतो
वर्णतो वा” ।

४५ । अपादाने चाहीयरुहोः ।

अपादानवचनात् पञ्चम्यन्तात् तसिर्वा स्यात् । ग्रामत आयाति ।
चौरतो विभेति । ओहाग्रुहोः प्रतिषेधः । स्वार्थाहीयते । पर्वतादव-
रोहति । हीय इति निर्देशाज्जिहाते न निषेधः । उदयाचलत उज्जिहीते ।
कथं मन्दतो हीन इति । तृतीयान्तात् तसिः । (46)

४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिग्रहेऽचलने क्षेपे च तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । वृत्तेनातिगृह्यते ।
वृत्ततोऽतिगृह्यते । चरित्ततो न चलति । व्यवहारतो निन्दितः । अकर्त्तरि
किम् ? विप्रेण चित्तम् ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

हीयमानपापाभ्यां युक्तादकर्त्तरि तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । वृत्तेन
हीयते वृत्ततो हीयते वा । व्यवहारतो हीयते । वृत्ततः पापः ।

४८ । षष्ठ्या व्याश्रये ।

षष्ठ्यन्ताद् विविधपचाश्रये तसिर्वा स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पत्ने । आदित्याः कर्णतः । कर्णस्य पत्ने । व्याश्रये किम् ? वृक्षस्य
शाखा ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

रोगात् षष्ठ्यन्तादपनयने तसिर्वा स्यात् । हिक्कातः कुरु चिकित्साम् ।
प्रवाहिकातः । अपनयने किम् ? हिक्कायाः प्रकोपः ।

५० । अभूततद्भावे कृत्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः ।

अभूततद्भावगतौ सम्पद्यतेः कर्त्तरि चिः स्यात् कृत्वस्तियोगश्चेत् ।

अशुक्तः शुक्तः सम्पद्यते । तं करोति शुक्तीकरोति । महाविभाषया शुक्तां करोति । शुक्तीभवति । शुक्तीस्यात् । मृदूस्यात् । पटूभवति ।

५१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

एषां चिः स्यादन्त्यलोपश्च । अरुं करोति । सुमनीकरोति । उच्चक्षु-
स्यात् (47) । सुचेतीकृतः । “रहीभूतं दशाननम् ।” “नीरजीकारित-
ज्जाम् ।”

५२ । विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।

चि्विषये कार्त्स्न्यगतौ साति र्वा स्यात् । काष्ठं भस्मसात् करोति
भस्मीकरोति वा । “तस्मिन् कृशानुसाद् भूते” ।

५३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

अभिव्याप्तिगतौ चार्थे सातिर्वा स्यात् सम्पदा चानुप्रयोगः । उदकसात्
सम्पद्यते लवणम् । उदकसाद् भवति । उदकीभवति वा ।

५४ । तदधीनवचने ।

तदायत्तोक्तौ कृत्वस्ति सम्पदां योगे सातिर्वा स्यात् । राजाधीनं करोति
राजसात् करोति । स्त्रीसात् सम्पद्यते युवा ।

५५ । देये वा च ।

दातव्येऽधीने वा स्यात् सातिश्च । देवत्वा करोति । देवसात् करोति ।
“विप्रसादकृत भूयसौ भुवः । विप्रवा करोति । विप्रत्वा सम्पद्यते ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे च कृत्वादिभिरनैषद्य योगे वा स्यात् । साति-
निवृत्तः । देवान् करोति देवत्वा करोति । देवत्वा गच्छति । देवे वसति
देवत्वा वसति । बाहुल्याद् “बहुत्वा जीव बालक” । (48)

(47) “उच्चक्षुस्ति बहुलं राक्षसकुलं तिष्ठति किं मर्कटा इति केशवप्रकाशेति” (रुद्रिधरप्रभृतम्) ।
उच्चक्षुस्तीति लटि प्रयोगः ।

(48) बालकेत्यत्र वासवेति पाठान्तरम् ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् द्वाजवराह्यादनितौ डाच् ।

कृते द्विर्वचने द्वाजवराह्यादव्यक्तशब्दानुकरणात् कम्बस्त्रियोगे डाच् स्यात् ।
पटपटाकरोति । दमदमास्यात् । द्वाजित्यनेकाजुपलक्षणम् । खरटखरटा
करोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

५८ । कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवौजात् कृषौ ।

एभ्यः कृजो योगे कर्षणे डाच् स्यात् । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीया
करोति । तृतीयाकृतम् । शम्बाकृत्य वीजाकृतवान् । कृजो योगे विधिर्दश-
सूत्रग्राम् ।

५९ । संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।

कृषौ कृषो योगे गुणान्तसंख्याया डाच् स्यात् । त्रिगुणाकरोति क्षेत्रम् ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

यापनागतौ समयाच्च डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।
कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । “समयाकुरुत मा वाग्भिः” ।

६१ । सपत्रनिष्पत्तादतिव्यथने ।

आभ्यामतिपीडने डाच् स्यात् । सपत्राकरोति मृगं व्याधः । निष्पत्ता
करोति । “धनुष्पाणेर्यातं दिवमपि सपत्राकृतममुम्” ।

६२ । निष्कुलान्निष्कोषणे ।

अस्मादत्र डाच् स्यात् । निष्कुलाकुरुते दाडिमम् ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

आभ्यामानुकूले डाच् स्यात् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । आनुकूल्यं
करोतीत्यर्थः । “सीतामूचे सुखाभव” । “प्रियाकर्तुं प्रियंवदा” ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

डाच् स्यात् । दुःखाकरोति कुप्यः । “अदो दुःखाकरोति माम्” ।

६५ । शूलात् पाक्ते ।

अस्मात् कृजो योगे डाच् स्यात् । शूलाकृतं मांसम् । शूलाकरोति मांसम् ।

६६ । सत्यादशपथे ।

सत्यात् डाच् स्यात् । सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । सयैतद् गृहीतमिति सत्यङ्कारं ददाति । अशपथे किम् ? सत्यं करोति विप्रः । शपथीत्यर्थः ।

६७ । मद्रात् परिवापणे ।

मद्रान् माङ्गलिकमुष्णने डाच् स्यात् । मद्राकृतो बालः । मद्राकरोति बालम् ।

(क) भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति नापितः । महाविभाषा पूर्णा । कल्पसुजयाश्च । शसादिरव्ययम् ।

६८ । समासान्ताः ।

अतःपरं समासावयवः प्रत्ययो वाच्यः । अधिराजमुपराजम् । नाव्ययी-भावादित्यम् (२।४।८३) । द्विधुरी त्रिधुरी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीप् । वाक्त्वचिनी । इन्द्रोपतापगङ्गादिनिः (५।२।१२८) । धुरोऽर्द्धमर्धधुरा । तत्-पुरुषत्वात् परवलिङ्गता (२।४।२६) ।

६९ । न पूजनात् ।

पूजावचनात् परस्य समासान्तो न विधेयः । सुराजा । अतिराजा । सुगौः । अतिगौः । इह स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । अत्र मा भूत् परमगवः ।

(क) प्राग्बहुव्रीहियग्रहणञ्च । सुसक्थमतिसक्थः ।

७० । किमः क्षेपे ।

क्षेपे किमः परस्य समासान्तो न स्यात् । किंराजा यो न रक्षति । किं-सखा । द्रोहाचरणात् । किंगौः । अदोहवाहात् । क्षेपे किम् ? कस्य राजा किंराजः । किंगवः ।

७१ । नजस्तत्पुरुषात् ।

अस्मात् समासान्तो न स्यात् । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषात् किम् ? अधुरं शकटम् ।

७२ । पथो विभाषा ।

अयं निषेधः पथो वा स्यात् । अपथम् । अपन्था वा ।

७३ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ।

संख्येये यो बहुव्रीहिसूतो डच् स्यात् । उपदशाः । आसन्नविंशाः ।
द्वितीयाः । पञ्चपाः । एकदाः । लक्षकोटाः । अबहुगणात् किम् ? उपबहुवः ।
उपगणाः ।

(क) संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्याव्ययादेः । डच् स्यात् । निर्गतानि त्रिंशतो
निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निवृत्तवारिंशानि वर्षाणि । निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः । अव्ययादेः किम् ? गोत्रिंशत् । गोविंशतिः ।

७४ । ऋक्पूरवधूः पद्यामानजे ।

समासमात्रे ऋगादेरकारः स्यात् । ऋचोऽर्हमर्हचः । अन्तुचो माणवकः ।
बहुचक्षुरणविशेषः । पुर । नान्दीपुरम् । लिङ्गस्य लोकाशयत्वान्नपुंसकता ।
द्विपुरी । त्रिपुरी । अय । द्वीपम् । बहुपानि तडागानि । कथं ब्रह्मास्मि ?
समासान्तविधेरनित्यत्वादित्याहुः । धुर । राजधुरा । महाधुरः । पथिन् ।
राजपथः । महापथः । अनच् किम् ? अक्षधूः स्यन्दनानाम् । दृढधुरजः ।

७५ । अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ।

प्रत्यनुपूर्वाभ्यां सामलोमभ्यामच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । इह

कण्ठोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥१॥

इति जयादित्यः । कण्ठभूमम् । उदकभूमम् । पाण्डुभूमम् । पञ्चगोदा-
वरम् । द्विनदम् । भूमेश्च संख्यायाः । दशभूमं सूत्रम् । द्विभूमः प्रासादः ।
अजिति योगविभागात् पद्मनाभः । जर्णनाभः । दीर्घरात्रम् । गणरात्रम् ।
वर्षारात्रमित्यादि ।

७६ । अच्चाऽदर्शनात् ।

अदृष्ट्यर्थादक्षिगद्यादच् स्यात् । पुष्कराक्षम् । गवाक्षम् । (49)

(49) In the printed काशिका too गवाक्षम् is given as neuter. But भट्टोजि has it as गवाक्षः and says पुष्कलं लोकात् । So also the poet—"विजिलदृष्टिचमरैर्गवाक्षः सहस्रपद्मभरणा

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रौपंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्-
मनसाक्षिभुवदारगवोर्व्वष्ठौवपदष्ठौवनक्तान्दिवरातिन्दिवाहर्दिव-
सरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ।

पञ्चविंशतिरेतेऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तत्राद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
तत एकादश इन्द्राः । अहर्दिवमहन्वहनीत्यर्थः । साकल्येन रजः सरजसमभ्यव-
हरति । अन्वयीभावे साधु । बहुव्रीहौ सरजसं पञ्चमित्यसाधु । ततस्तत्-
पुरुषद्वयम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो
द्विगुद्वयम् । ततो इन्द्रः । ततः कर्मधारयत्रयम् । शुनः समीपे उपशुनम् ।
गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्वाः ।

(क) चतुरस्त्रुपाभ्यामुपसंख्यानम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

आभ्यां वर्चसोऽच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “हेतुस्त्वद्-
ब्रह्मवर्चसम् ।”

(क) पत्न्यराजभ्याञ्च । पत्न्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

७९ । अवसमन्वेभ्यस्तमसः ।

एभ्यस्तमसोऽच् स्यात् । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्वतमसम् ।

८० । श्वसो वसीयःश्रेयसः ।

श्वःशब्दाद् वसीयःश्रेयोभ्यामच् स्यात् । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं वो
भूयात् ।

८१ । अन्ववतप्ताद्रहसः ।

एभ्यो रहसोऽच् स्यात् । “अनुरहसमनायि नायकेन” । अवरहसम् । तप्त-
रहसम् ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यर्थवृत्तेरुरसोऽच् स्यात् । उरसि चताः प्रत्युरसं चताः ।
“न्यपतन् प्रत्युरसं प्रियाः प्रियाणाम्” । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

इदमत्र निपात्यते । अनुगवं रथः । यस्य चायाम् (२।१।१६) इति
समासः ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा स्याद् वेदिष्वेत् । अन्यत्र द्विस्तावती त्रिस्तावती
रज्जुः ।

८५ । उपसर्गादध्वनः ।

प्रादेरध्वनोऽच् स्यात् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । निरध्वः ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।

संख्याव्ययादेरङ्गुलिशब्दादच् स्यात् । हे अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे
समासः (२।१।५१) । प्रमाणे लो द्विगोरिति (५।२।३७ वा) मात्रचो लुक् ।
द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।
अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्य किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । तत्पुरुषे विधिरा
दन्दात् (५।४।१०६) ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

संख्याव्ययाभ्यामहरादिभ्यश्च रात्रेरच् स्यात् । पञ्चानां रात्रीणां समाहारः
पञ्चरात्रम् । चिरात्रम् । द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ।
अहर्ग्रहणं दन्दार्थम् । अहोरात्रः । सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । “पुण्यरात्रः
प्रियागमे” । एते कर्मधारयाः । एकदेशात्—पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । अपर-
रात्रः । अर्हरात्रः ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

एतेभ्य इति । संख्याव्ययाहरादिभ्यः । अहःशब्दस्याङ्गादेशः स्यात्

समासान्ते परे । टचि—इयोरङ्गोर्भवो द्यङ् । त्र्यङ् । कालाद् ठञो
(४।३।१) द्विगोर्लुगनपत्ये (४।१।८८) इति लुक् । अत्यङ् । निरङ् । प्रादि-
समासः । सर्वाङ् । संख्याताङ् । कर्मधारयो । पूर्वाङ् । अपराङ् ।
पूर्वापरिति (२।२।१) समासः । सर्वत्र टच् ।

८६ । न संख्यादेः समाहारः ।

संख्यादेरङ्गः समाहृतावङ्गादेशो न स्यात् । हे अहनी समाहृते द्यङ् ।
त्र्यङ् । समाहः । दशाहः ।

८७ । उत्तमैकाभ्याञ्च ।

आभ्यामङ्गोऽङ्गादेशो नास्ति । अहारादेरन्त्यमुत्तमं पुण्यशब्द इत्यर्थः ।
पुण्याहम् । एकाहः ।

८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

एभ्यस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । महाराजः । देवराजः । द्यङ् । उत्तमाहः ।
राजसखः । “भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ।” लिङ्गविशिष्टायहणान्
महाराज्ञी ।

८९ । गोरतद्वितलुकि ।

गोष्टच् स्यात् । पुङ्गवः । उत्तमगवः । पञ्चगवी (५०) । स्त्रीगवी ।
राजगवी । पञ्चगवधनम् । दशगवधनम् । अतद्वितलुकि किम् ? पञ्चगुः
पटः । क्रीतार्थे (४।१।३०) ठकोऽध्वर्हेति (५।१।२८) लुक् ।

९० । अयाखयायामुरसः ।

येष्टाख्यायामुरसष्टच् स्यात् । हस्तुरसम् । अश्वीरसम् । तत्प्रधानम् ।

९१ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

एषां टच् स्यात् । जातौ—उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् ।
मण्डूकसरसम् । संज्ञायाम्—महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् ।
कालसरसम् ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्छः ।

आभ्यां तच्छष्टच् स्यात् । ग्रामतच्चः । कौटतच्चः ।

६६ । अतः शुनः ।

टच् स्यात् । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वः सेवकः । अतिश्वी सृगी ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

उपमानाच्छुन टच् स्यात् । फलकः श्वेव फलकश्वः । अप्राणिषु किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा । व्याघ्रादित्वात् (२।१।५६) समासः ।

६८ । उत्तरसृगपूर्वाच्च सकथ्यः ।

एभ्यः सकथ्य टच् स्यात् । उत्तरसकथम् । सृगसकथम् । पूर्वसकथम् । चकारादुपमानाच्च । फलकसकथम् ।

६९ । नावो द्विगोः ।

नावन्ताद् द्विगो टच् स्यात् । द्विनावम् । पञ्चनावम् । दशनावप्रियः । अतद्वितलुकोत्थेव । क्रीतार्थे ठञो लुक् । पञ्चनौर्गजः ।

१०० । अर्हञ्च ।

अर्हान्नावस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । नावोऽर्हमर्हनावम् । अर्हनावीति तु न । लिङ्गस्य लोकाययत्वात् परवन्निङ्गताभावः ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

द्विगोरित्येव । खार्याष्टच् स्यात् प्राचां मतेन । अर्हञ्च । द्विखारम् । अर्हखारम् । अन्येषां द्विखारि । अर्हखारी ।

१०२ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ।

आभ्यामञ्जलेष्टच् स्यात् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारो द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलं वारि । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिर्द्व्यञ्जलिः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

छन्दः सूचम् ।

१०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

जानपदे भवो जानपदः । तदेकदेशस्तत्रान्नि । ब्रह्मणष्टच् स्यात् ।
सुराष्ट्रब्रह्मः । काशित्रह्मः । अन्यत्र देवब्रह्मा नारदः ।

१०५ । कुमहद्ब्रह्मामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां ब्रह्मणष्टज् वा स्यात् । कुब्रह्मः कुब्रह्मा वा । “परिषद्वलान् महा-
ब्रह्मैः” । उक्ताः समासान्तास्तत्पुरुषे ।

१०६ । इन्द्राचुदषहान्तात् समाहारे ।

चवर्गदषहान्ताद् इन्हाट् टच् स्यात् । वाक्त्वचम् । उपाध्याय-शब्द-
प्राच्छम् । श्रीस्त्रजम् । दान्तात्—सम्यद्विपदम् । धान्ताद्—वाक्त्विषम् ।
ग्रीष्मप्रावृषम् । हान्ताच्—कृत्रोपानहम् । पिकमधुलिहम् । समाहारे किम् ?
प्रावृट्शरदौ । इन्हात् किम् ? पञ्चानां वाचां समाहारः पञ्चवाक् ।

१०७ । अव्ययीभावे शरत्पभृतिभ्यः ।

एभ्योऽच टच् स्यात् । उपशरदम् । “अधोपशरदेऽपश्यत्” । एवं दिश्
विपाश् दिव् दृश् चतुर् ।

(१) जराया जरसञ्च । उपजरसम् ।

(क) प्रतिपरसमनुभ्योऽच्णः । प्रत्यक्षम् । परोक्षमिति निपातनात्
समासः । उत्त्वञ्च । समक्षम् । अन्वक्षम् । अव्ययीभावे विधानमा बहुव्रीहेः ।

१०८ । अनञ्च ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

अनन्ताट् टच् स्यात् । उपराजम् । प्रतिराजम् । उपदशम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् । नपुंसकाद्वा । उपचर्ममुपचर्म वा । उपभक्षमुपभक्ष वा । प्रत्यहः
प्रत्यहं वा । यद्यर्थोऽव्ययीभावः ।

११० । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।

आभ्यष्टज् वा स्यात् । उपनदमुपनदि वा । उपपौर्णमासमुपपौर्णमासि वा ।
“उपपौर्णमासि समये शशिनं ददर्श ।” उपाग्रहायणमुपाग्रहायणि वा ।

१११ । भयः ।

भयन्ताद् टञ् वा स्यात् । प्रतिसमिधम् प्रतिसमिद् वा । उपदृषदम् ।
उपदृषद् वा ।

११२ । गिरेश्च सेनकस्य ।

सेनकस्य मतेन गिरिष्ठञ् वा स्यात् । “अतुगिरस्तुभिर्विंतायमानम्” ।
अतुगिरि वा । उपगिरम् । उपगिरि वा । उक्तोऽव्ययीभावे समासान्तः ।

११३ । बहुव्रीहौ सक्थ्यच्छोः स्वाङ्गात् षच् ।

बहुव्रीहौ स्वाङ्गवाचिभ्यां सक्थ्यन्तिभ्यां षच् स्यात् । दीर्घसक्थः । पितृत्वान्
डीप् । दीर्घसक्थी । सहस्राक्षः । विगालाक्षः । आयताक्षी । स्वाङ्गात्
किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । बहुव्रीहौ विधानमापादम् ।

११४ । अङ्गुलेर्दक्षिणि ।

अङ्गुलिः षच् स्याद् दार्वर्धे । इङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलि-
तुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युत्तेपणकाष्ठमिदमुच्यते ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

आभ्यां मूर्धः षः स्यात् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् ?
“बहुमूर्ध्ना द्विमूर्धेऽथ त्रिमूर्ध्नाद्याहतां सृधे ।”

११६ । अप् पूरणीप्रमाख्योः ।

पूरणप्रत्ययान्तात् स्त्रीलिङ्गात् प्रमाणीशब्दाच्चाप् स्याद् बहुव्रीहौ । कल्याणी
पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।

(क) नेतुर्नक्षत्रपूर्वादुपसंख्यानम् । सृगो नेता यासां रात्रीणां ता
सृग्नेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

११७ । अन्तर्वहिर्भ्याञ्च लोमः ।

आभ्यां लोम्नोऽप् स्यात् । अन्तर्लोमः प्रावारः । वहिर्लोमः कम्बलः ।

११८ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् ।

नासिकाया अञ् स्यात् । नसञ्चादेशं कुर्यात् । दृणसः । गोनसः ।

अस्थूलात् किम् ? स्थूलनासिकी वराहः । संज्ञायां किम् ? तुङ्गनासिकः ।

(क) खरखुराभ्यां च नम् वक्तव्यः । खरणाः । खुरणाः । अच्प्रत्ययोऽपीष्यते । खरणसः । खुरणसः ।

११६ । उपसर्गाच्च ।

प्रादेर्नासिकाया अच् स्यात् । नसादेशश्च । “उन्नसं दधती वक्तम् ।” “विनसा हतवान्धवा ।” अनुनासिकशब्दस्तु निपातनात् ।

(क) वे र्गो वक्तव्यः । विग्रः । एतत्तु नैगममिति स्मृतिः ।

१२० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रेणीपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

एतेऽष्टावजन्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । सुदिवः । “सुदिवेवारविन्दिनी ।” शारेरिवास्व कुचिः शारिकुचः । चतस्रोऽय्योऽस्य चतुरश्रः । एष्या इव पादावस्त्रैणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठपदः ।

१२१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ।

एभ्यो हलिसक्थिभ्यामञ् वा स्यात् । अवियमानो हलिरस्य अहलः । अहलिर्वा । असक्थः । असक्थिर्वा । एवं सुहलः । सुहलिर्वा । दुर्हलः । दुर्हलिर्वा । सुसक्थः । सुसक्थिर्वा ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

नजादिभ्यः प्रजामेधयो रसिच् स्यात् । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । “हन्त दुर्मेधसो हताः ।” नित्यग्रहणा-
दल्पमेधस इति जयादित्यः ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् ।

समासान्तो धर्मादनिच् स्यात् । प्रियधर्मा । कल्याणधर्मा । साक्षात्कृतो धर्मां यैस्ते साक्षात्कृतधर्माणो मुनय इति भाष्यप्रयोगः । केवलात् किम् ?

पदान्तरेण समस्ताद्वर्मान् मा भूत् । कुलस्य धर्मः कुलधर्मः । कृतः कुलधर्मो-
ऽनेनेति कृतकुलधर्मः । दर्शितस्वधर्मः । यदातु विपदो बहुव्रीहिः परमः
सो धर्मोऽस्य तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मेत्येव भवति । यथातु
जयादित्य स्तथा नैतत् ।

१२५ । जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ।

खादिभ्यो जम्भशब्दस्यानिजन्तो जम्भा स्यात् । सुजम्भा । हरितजम्भा ।
वृणजम्भा । सोमजम्भा । जम्भो भोजनम् । दन्तभेदश्च ।

१२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

लुब्धयोगश्चेदयमत्र निपात्यते । व्याधवृणितदक्षिणाङ्गो दक्षिणेर्मा
कुरङ्गः । लुब्धयोगे किम् ? दक्षिणेर्मम् ।

१२७ । इच् कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे बहुव्रीहाविच् स्यात् । दण्डादण्डि । केशाकेशि । बाह्व-
बाह्वि । नखानखि । सुसलासुसलि । “जल्पाजलि प्रवादिनाम् ।”

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

प्रथमार्थे पञ्चमी । द्विदण्डादय इजन्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्मिन्
द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विसुसलि । उभयाञ्जलि । उभयाहस्ति । ‘प्रहस्तेनोभया-
हस्ति निष्पिष्टरथसारथीन्’ । एकपदि । उभयपदि । उभयादन्ति । गणपाठात्
तत्पुरुषेऽपि । निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्यपादि । मयूरव्यंसकादिः ।

१२९ । प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ।

आभ्यां जानुनोर्जुरादेशः स्यात् । प्रजुः । संजुः ।

१३० । ऊर्द्धाद् विभाषा ।

ऊर्द्धाज् जानुनोर्जुर्वा स्यात् । ऊर्द्धजुः । ऊर्द्धजानुर्वा ।

१३१ । ऊधसोऽनङ् ।

ऊधसन्तस्य बहुव्रीहिरनङादिश्यते । कुण्डोष्ठी । घटोष्ठी । स्त्रिया-
मेवाभिधानान् महोष्ठाः पर्जन्यः । “गवां गणाः प्रसृतपीवरोधसः” ।

१३२ । धनुषश्च ।

अनडादिश्यते । शाङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । गृहीतधन्वा । धृतधनुषं
पुष्पायुधमिति चिन्त्यम् । अथवा समाप्तान्तविधिरनित्यः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् ।

पुष्पधन्वा पुष्पधनुर्वा ।

१३४ । जायाया निङ् ।

जायान्तस्य निङादिश्यते । वलि यलोपः (६।१।६६) । युवतिर्जायास्य
युवजानिः । प्रियजानिः । कमलाजानिः ।

१३५ । गन्धस्त्रेदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

उदादेर्गन्धस्त्रेत् स्यात् । उदगतो गन्धोऽस्योदगन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । समवेत एवाभिधानान्नेह । सुगन्ध चापणिकः ।

१३६ । अल्पाख्यायाम् ।

गन्धस्त्रेत् स्यात् । अल्पः सूपोऽस्यां सूपगन्धिः स्थाली । दधिगन्धि
भोजनम् । प्रेमगन्ध वचनम् ।

१३७ । उपमानाच्च ।

गन्धस्त्रेत् स्यात् । पद्मस्त्रेव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । कुमुदगन्धिः ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

उपमानात् पादस्य समाप्तान्तो लोपः स्यात् । व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।
अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः । स्त्रीपादः । ग(क)ण्डोलपादः ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपद्यादयः स्त्रियां कृतलोपा ङीवन्ता निपात्यन्ते । कुम्भपदी ।
शतपदी । एकोऽभिन्नः सर्वेषां पादोऽत्रेति एकपदी मार्गः । गोधापदी ।
पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीप् । पादः पत् (६।४।१३०) ।

१४० । संख्यासुपूर्वस्य ।

एतत्पूर्वस्य पादस्य लोपः स्यात् । द्विपात् । “सुपाद् द्विरदनासीकः” ।

१४१ । वयसि दन्तस्य दट् ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत्तादेशः स्यात् । हिदन् वल्गुः । षोडशदन् वयस्यः । षोडश गौः । सुदन् कुमारः । सुदती तरुणी । वयसि किम् ? हिदन्तो गजः ।

१४२ । छन्दसि च ।

छन्दः सूत्रम् ।

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् ।

स्त्रियां नान्नि दन्तस्य दट् स्यात् । सुदती । फालदती काचित् ।

१४४ । विभाषा श्वावारोकाभ्याम् ।

आभ्यां दन्तस्य दट् स्याद्वा । श्वावदन् । श्वावदन्तो वा । अरोकदन् । अरोकदन्तो वा । अरोकोऽदीप्तिः ।

१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहभ्यश्च ।

एभ्यो दन्तस्य दट् स्याद्वा । अग्रान्तात् कुन्दकुटमलाग्रदन् कुन्दकुटमलाग्रदन्तो वा । एवं शुद्धदन् । शुद्धदन्तो वा विप्रः । चकारादहिमूपिकगर्हभ-
शिखरेभ्यश्चेति जयादित्यः । अहिदन्तः । अहिदन् वा । शिखरदती (51) ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

अवस्थायां ककुदस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अजातककुद वत्सः । स्थूल-
ककुत् तरुणः । अवस्थायां किम् ? श्वेतककुदो वृषः ।

१४७ । विककुत् पर्वते ।

अयमत्र निपात्यते ।

१४८ । उद्भिभ्यां काकुदस्य ।

आभ्यां काकुदस्यान्यलोपः स्यात् । उद्गतं काकुदमस्य उत्काकुत् ।
विकाकुत् ।

(51) पञ्चदशमवैजायं भाषिकं शिखरं विदुरिति वृद्धिपरकम् । सन्ती श्वासा शिखरिदशना पञ्चविम्बाधरोक्षीत्यत्र तु शिखरिणः कौटिमन्त इति मज्जिनायः ।

१४६ । पूर्णादिभाषा ।

पूर्णात् काकुदस्यान्वलोपः स्वाद् वा । पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदो वा ।

१५० । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।

अनयोरेतौ निपात्येते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृच्छत्रुः । मित्रामित्रयोः
किम् ? सुहृदयः साधुः । दुर्हृदयश्चौरः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यात् । व्यूढमुरो यस्य व्यूढोरस्तः ।
प्रियसर्पिष्कः । प्रिययशस्तः ।

(1) अर्थान्वजः । अनर्थकः ।

इह गणे लक्ष्मीरनङ्गान् पयो नौः पुमानिति प्रथमैकवचनान्ताः
पठ्यन्ते । तेन द्विवचनबहुवचनान्ताच्छेषाद् विभाषेति (५१४।१५४) कप् ।
बहुलक्ष्मीर्बहुलक्ष्मीको वा । द्विपुमान् द्विपुंस्को वेति जयादित्थः । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधान्नेह । “प्लवङ्गनखकोटिभिः क्षतदृष्टोरसो
राक्षसा” इति ।

१५२ । इनः स्त्रियाम् ।

इन्तान्तात् स्त्रियां कप् स्यात् । बहुदण्डिका शाला । बहुवाग्मिका
सभा ।

१५३ । नद्युतस्य ।

नद्यन्ताद्दन्ताच्च कप् स्यात् । बहुस्त्रीको नृपः । बहुकुमारीको देशः ।
बहुधीवन्भूकः । बहुवीरवन्भूकः । बहुब्रह्मवन्भूकः । बहुदातृकः । बहुमातृकः ।
कनद्याः कवयं नेष्यते । स्त्रीति स्त्र्यधिकारविहितस्य ग्रहणात् । तेन शेषाद्
विभाषेति कप् (५१४।१५४) बहुतन्त्री बहुतन्त्रीकः । सुवधूः सुवधूक इत्यादि ।

१५४ । शेषादिभाषा ।

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तौ न विहितसूततः कप् वा स्यात् । बहु-
खट्वाकः । बहुखड्गकः । बहुखट्वो वा । बहुदण्डी राजा बहुदण्डिको वा । शेषात्

किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः । इहोडुत (४।१।६६) इति दीर्घविधानसामर्थ्याद्
व्यवस्थितविभाषया वा न कप् । तेन नित्यम् ब्रह्मबन्धूः ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

नान्नि बहुव्रीहे न कप् स्यात् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयगाः
कश्चित् ।

१५६ । ईयसश्च ।

ईयसन्तान्नास्ति कप् । बहुश्रेयान् । शेषादिति (५।४।१५४) प्राप्ते ।
लिङ्गविशिष्ट । (प, ७२) ग्रहणात् । बहुश्रेयसी । बहुश्रेयसी । नश्चतुर्थेति ।
(५।४।१५२) प्राप्तेः ।

१५७ । वन्दिते भ्रातुः ।

सुखर्याद् भ्रातु न कप् स्यात् । सुभ्राता लक्षणः । प्रशस्तभ्राता ।
वन्दिते किम् ? चौरभ्रातृकः । पापभ्रातृकः ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१५९ । नाडीतन्त्रोः स्वाङ्गे ।

नाडीतन्त्रोर्न कप् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्री रीतिः । स्वाङ्गे किम् ।
बहुतन्त्रीका वीणा ।

१६० । निष्पुवाणिश्च ।

निपात्यते । निर्गता प्रवाणी यस्मात् स निष्पुवाणि रपनीतशलाकी
नवकर्पटः । पूर्णः प्रत्ययाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहस्ती

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५।४ ॥

समाप्तः शतपादोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । एकाचो हे प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते प्राक् संप्रसारणात् (६।१।१३) । वक्ष्यति लिटि धातोरिति (६।१।८) । पपाच । जजागार ।

२ । अजादेर्द्वितीयस्य ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते । वक्ष्यति सन्यडो रिति (५।१।८) । अटिटिषति । प्रतीषिषति ।

३ । न न्द्राः संयोगादयः ।

अजादीनां धातूनां संयोगादिभूता नदरा न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अङ्ङिदिषति । अर्चिचिषति ।

(क) वकारस्याप्ययं निषेधः । उञ्जिजिषति ।

(ख) यकारपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः । अरार्थ्यते । अर्त्तेर्यङि चेति (७।४।३०) गुणः ।

(ग) ईष्ठतेस्तृतीयस्य । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य हे भवतः । तृतीयस्यैकाच इत्येके । ईर्षिषिषति ।

(घ) व्यञ्जनस्येत्थपरि । ईर्ष्यिषति । ईर्ष्यां यिः सन् वा द्विरिति चान्द्रं सूचम् ।

(ङ) कण्ठादीनाञ्च । तृतीयस्यैकाचो हे भवतः । कण्ठूयिषति । असूयिषति ।

(च) वा नामधातूनाम् । तृतीयस्यैकाचो हे स्याताम् । अश्नीयिषति । अशिञ्जीयिषति वा ।

(क) यथेष्टमपरे नामधातूनाम् । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति ।
पुत्रीयिषति वा । पुपुतित्रीयिषतितीत्यनार्थम् ।

४ । पूर्वोऽभ्यासः ।

दिरुक्तस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । दिव्वति । धिव्वति । ज्ञीषति ।
ईर्त्तसति । धिप्पति । धिप्पुः । अत्र लोपोऽभ्यासस्ये-(७।४।५८) त्वभ्यास-
कार्यम् ।

५ । उभे अभ्यस्तम् ।

उभे दिरुक्ते अभ्यस्तसंज्ञे स्याताम् । अदभ्यस्तात् (७।१।४) । ददति ।
विभ्यति । नाभ्यस्ताच्छतु (७।१।७८) रिति नुमनिषेधः । ददत् । विभ्यत् ।
उभे किम् ? ईप्सति । ऐप्सन् ।

६ । जञित्यादयः षट् ।

जचिर्धातुः । तदादयश्चान्ये षड्भ्यस्तसंज्ञकाः स्युः । जवति । जायति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीधीवेव्यौ ह्यान्दसौ ।

जचिजागृदरिद्राणां चकासेः शासोरेव च ।

दीधीवेव्योश्च सप्तानां जञित्यादावुपग्रहः ॥१॥

७ । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।

ह्यान्दसम् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

लिटि परतो धातोरुक्तदिरुक्तेर्हे स्याताम् । पपाच । जजागार । इयेष ।
उवोष । प्रोर्णुनाव । इयाय । अनभ्यासस्येति किम् ? पिपचतुः । पिपचुः ।

९ । सन्यङोः ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोर्हे स्याताम् । पिपजति । वियजति ।
समीचिचिपते । इण् प्रतीषिषति । यङ् । पापचते । अंटाव्यते ।

१० । झौ ।

झौ हे स्याताम् । जुहोति । विभेति । इयर्त्ति । ददाति ।

११ । चङि ।

हे स्याताम् । अपीपचत् । अममालत् । पाचेश्चङि णिलोपः (६।४।५१) ।
उपधाङ्गत्वम् (७।४।१) । द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

१२ । दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च ।

छान्दसम् ।

(क) छाजादीनां के हे । चञर्थे कः । चक्रम् । चिक्षिदम् ।

(ख) वा चरिचलिपतिवदीनां हित्वमच्चाक्चाभ्यासस्य । एषां पचाद्यचि
द्विरुक्तिर्वा स्यात् । वा अभ्यासस्याक्चागमः । तेन च हन्नादिशेषो (७।४।६०)
वाध्यते । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । पने चरः । चलः ।
पतः । वदः । इत्येवार्थः ।

(ग) हन्तेर्धत्वञ्च । हन्तेरचि हे स्यातां घनादेशोऽभ्यासस्याक्चागमः ।
घनाघनः । हन्तेत्यर्थः । उक्तं द्विर्वचनम् ।

१३ । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्न्यो स्तत्पुरुषे ।

पुत्रपत्न्यो रत्तरपदयोः ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः ।
कारीषगन्धीपतिः । जातुकर्णीपतिः । ताम्रकर्णीपतिः । तत्पुरुषे किम् ?
कारीषगन्ध्यापति र्यामः ।

१४ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ।

बन्धावुत्तरपदे बहुव्रीहौ ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्ध्या
बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः । कौसुदगन्धीबन्धुः । बन्धुनीति क्लीवनिर्देशो
रूपापेक्षः ।

(क) मातृमातृकमातृषु । ष्यङः संप्रसारणं विभाषा बहुव्रीहौ ।
कारीषगन्ध्यामातः कारीषगन्धीमातः वा । कालेन्यामातृकः कालेनी-
मातृकः वा । (१) वाराह्यामाता वाराहीमाता वा । वचनसामर्थ्यान् । मातृ-
मातृजादेशः । समासान्ताभावञ्च ।

(१) कञ्जागमिण ईश्वरः कल्लेनचन्द्रः । तत्राप्यत्र (७।१।२२) मित्तत इज् (७।१।२३) । स्त्रियां ष्यङ्
(७।१।७८) । कालेन्या ।

१५ । वचिस्त्रिपियजादीनां किति ।

एषां किति संप्रसारणं स्यात् । वचे वृञश्च । उक्तम् । उक्तवान् । उच्यते । असंयोगान्निद् कित् (१।२।५) । जचतुरुचुः । जचे । निस्त्रप् । सुष्यते । सुप्तम् । यजादयो नव ।

यजो वपो वङ्गश्चैव वेज्येजौ ह्ययतिस्तथा ।

वदवसौ श्रयति चैव यजादयो नव स्मृताः ॥ १ ॥

इष्टम् । उप्तम् । ऊढम् । संवीतम् । निरुतम् । आहूतम् । उदितम् । उपितम् । उच्छूनम् । कथं सम्बदितम् ? वद स्वैर्ये ।

१६ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिभृज्जतीनां ङिति च ।

एषां ङिति किति च संप्रसारणं स्यात् । गृह्णाति । गृह्णाते । जिनाति । जीयते । लिखन्त्यतरस्यामिति (२।४।४०) वेजो वयिः । जयतुः । ऊयुः । विध्यति । विहम् । वश उष्टः । उशन्ति । उशितवान् । उशितः । व्यच विचितम् । विचति । वृश्चति । वृक्णम् । पृच्छति । पृष्टम् । प्रग्रस्तु निपातनात् । भृज्जति । वरीभृज्यते । भृष्टम् ।

१७ । लिख्यभ्यासस्योभयेषाम् ।

लिटि वच्चादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । उवाच । उवचिश्च । इयाज । इयजिश्च । ग्रहिपृच्छतिभृज्जतीनामुरस्व-(७।४।६६) रपरत्व-(१।१।५१) हलादिशेषे (७।४।६०) नं विशेषः । जग्राह । पप्रच्छ । वभ्रज्ज । जिज्यो । जिज्यिश्च । हलादिशेषादिद मिष्टम् । विव्याच । विव्याध ।

१८ । स्वापिश्चङि ।

स्वापिश्चङि संप्रसारणं स्यात् । असृषुपत् । असृषुपताम् । असृषुपन् ।

१९ । स्वपिस्त्रिमिव्येजां यङि ।

एषां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोषुष्यते । सेसिम्बते । व्येजः । वेवीयते । यङि णिम् ? सप्रक् ।

२० । न वशः ।

वशो यङि संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

२१ । चायःकौ ।

चायते यङि कौः स्यात् । चेकीयते । दीर्घग्रहणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ।

२२ । स्फायः स्फौ निष्ठायाम् ।

स्फायतेनिष्ठायां स्फौः स्यात् । स्फौतः स्फौतवान् । निष्ठायां विधानं यावद्विड्यडोच्चेति (६।१।२८) । निष्ठायां किम् ? स्फातिः ।

२३ । स्तयः प्रपूर्वस्य ।

प्रपूर्वस्य स्तायतेः संप्रसारणं स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्य किम् ? संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।

अनयो रर्थयोः श्यैङः संप्रसारणं स्यात् । द्रवस्य मूर्त्तिः काठिन्यम् । शीनं घृतम् । शीना वसा । स्पर्शे । शीतं वर्त्तते । तदयोगाच्चीतो वायुः ।

२५ । प्रतेश्च ।

प्रतेः श्यैङस्तत् स्यात् । प्रतिशीनो विप्रः । प्रतिशीनवान् ।

२६ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य ।

अभ्यवपूर्वस्य श्यैङस्तदा स्यात् । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीन-मवस्थानम् । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणं किम् ? अभिसंशीनम् । अभि-संस्थानम् ।

२७ । शृतं पाक्ने ।

आतेः केबलस्य एषान्तस्य च पाक्ने शृभावो निपात्यते । शृतं चीरम् । शृतं हविः । पक्कं पाचितं वा । चीरहविषोरेवाभिधानाच्चेह । आणा अपिता यवानुः ।

२८ । प्यायः पी ।

प्यायतेर्निष्ठायां पीः स्यात् । पीनं सुखम् । पीनो बाहुः । सोपसर्गस्या-
नभिधानाच्चेह । प्रप्यानः ।

(क) आङ्पूर्वस्याभ्युधसोः । आङि प्यायतेः पीः स्यात् । आपीनोऽभ्युः ।
आपीनमूधः । अभ्युधसोः किम् ? “आप्यानस्तन्वकण्ठांशम्” । उक्तं
निठायाम् ।

२९ । लिङ् यङोश्च ।

लिटि यङि च प्यायः पीः स्यात् । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे ।
यङि । आपिपीयते ।

३० । विभाषा ष्वेः ।

श्रयतेर्लिटि यङि च संप्रसारणं वा स्यात् । शुभाव शिक्षायः । शुश्रुवतुः ।
शिश्रियतुः । धातोर्सम्प्रसारणे लिट्यभ्यासस्येत्वपि (६।१।१७) नैष्यते । यङि ।
शोश्रूयते । शैश्रूयते । शैश्रूयमानः ।

३१ । णौ च संश्रुडोः ।

संश्रुडपरि णौ ष्वेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । शुभावयिषति शिक्षायाविषति ।
चङि । अशूगवत् । अशिश्रयत् । इह कृते संप्रसारणे वृद्धावादेशौ ।

३२ । ह्रः संप्रसारणम् ।

ह्रयतेः संश्रुडपरि णौ नित्यं संप्रसारणं स्यात् । जुहाविषति ।
अजुहवत् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

अभ्यस्तनिमित्तस्य ह्रयतेः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो दिवृत्तिः । जुहाव ।
जोह्रयते । जुह्रवति । “समरायेव समाजुह्रवमाणः ।”

इह च्छन्दः सूत्रत्रयम् । (२)

(२) तथ—(२४) वज्रलं कन्दसि । २५ । वायः की । २६ । अप्यमुपेक्षामाह नुराशुद्धिच्युतिव्याजघातः-
वितभाश्रीराश्रीताः ।

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

संप्रसारणे परे पुनस्तत्रास्ति । विद्धम् । विचितम् । यूना यूने । समानाङ्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपेयुषेति । अत्र विभक्तौ वस्त्रन्त-
मङ्गम् । कसौ वसिति ।

३८ । लिटि वयो यः ।

लिटि वयो यकारश्च संप्रसारणं नास्ति । जयतुः । जयुः ।

३९ । वश्वास्यान्यतरस्यां किति ।

वयो यकारश्च लिटि किति वकारो वा स्यात् । जवतुः । जयतुः वा ।
जवुः । जयुः वा । “खमूयुर्वसुधामूवुः ।” किति किम् ? उवाय । उवयिथ ।

४० । वेजः ।

वेजो लिटि किति यजादित्वादकिति च लिट्यभ्यासस्येति (६।१।३७) प्राप्तं
संप्रसारणं नास्ति । ववौ । ववतुः । ववुः ।

४१ । ल्यपि च ।

वेजो ल्यपि तत्रास्ति । प्रवाय । प्रतिवाय ।

४२ । ज्यश्च ।

ज्यो ल्यपि तत्रास्ति । प्रज्याय ।

४३ । व्यश्च ।

४४ । विभाषा परेः ।

व्येजो ल्यपि तत्रास्ति । प्रज्याय । परे वा । परिवीय । परिव्याय । उक्तं
संप्रसारणम् ।

४५ । आदिच उपदेशेऽशिति ।

एजन्तस्य धातोरुपदेशे आत्वं स्यात् अशिति न शिदादौ । (३) ग्लै ग्लानः ।
ग्ल्यातुम् । सुग्लः । जग्ले । जग्लौ । ग्ल्याता । सुग्लानम् । मग्लौ मग्ले । सुग्लः ।
अशिति किम् ? ग्लायति । धातोरित्येव । गोभ्याम् । उपदेशे किम् ? चेता ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्येजो लिट्यात्त्वं नास्ति । संविख्याय । संविष्ययिष्य । परिविख्याय । किति
तु संप्रसारणे परपूर्वाभ्यां नास्ति विशेषः । संविध्यतुः । संविष्युः ।

४७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ।

घञग्रनयोरेवः स्थाने आत्वं स्यात् । विस्फारः । विस्फालः । पञ्च घत्वम्
(८।३।३७) । विष्कारः । विष्फालः ।

४८ । क्रीड्जौनां णौ ।

एषां णौ पर एव आत्वं स्यात् । क्रापयति । अध्यापयति । अध्यापकः ।
जापयति । अर्त्तिङ्गीत्यादिना (७।३।३७) पुक् ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

षिष्ठु संराज्ञाविलेतस्य णावेच आत्वं स्यात् । अर्थं साधयति । ग्रामं
साधयति । अपारलौकिके किम् ? तपस्तापसं सेधयति । ज्ञानविशेषं लभय-
तीत्यर्थः । पारलौकिकग्रहणं ज्ञानविशेषोपलक्षणार्थमिति स्मृतिः ।

५० । मौनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

मौञ् डुमिञ् दीडां ल्यप्येजविषये च उपदेशे आत्वं स्यात् । प्रमाय ।
प्रमातव्यम् । निमाय । निमातव्यम् । उपदाय । उपदातव्यम् । घञि ।
उपदायो वर्त्तते । युचि । ईषदुपादानम् ।

५१ । विभाषा लीयते ।

लीनातिलीयत्योः परस्मैपद्यात्मनेपदिनोरयं यका निर्देशः सामान्य-
ग्रहणार्थः । आत्वं वा स्यात् लप्येज्विषये चानयोः । विलाय विलीय ।
विलातासि विलेतासि । विलातासे विलेतासे । व्यवस्थितविभाषया
प्रलम्बनशालीनीकरणयोर्नित्यमात्वम् । शिशुमुक्तापयते । श्येनो वर्त्तिका-
मुक्तापयते ।

(क) मीमिलियां खलचोः प्रतिषेधः । ईषल्लयः । विलयः । ईषन्निमयः ।
निमयः । निलयः ।

५२ । खिदेश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

५३ । अपगुरो णमुलि ।

अस्य णमुलि परत एव आत्वं स्याद्वा । अपगुरोः युङ्गन्ते । अपगुरोः वा । द्वितीयायाच्चेति (३।४।५३) णमुल् । पञ्चवगारं नृत्यन्ति पञ्चवगुरोः वा ।

५४ । चिस्फुरोर्णौ ।

अनयोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । चित्र आत्त्वपक्षे पुक् । सञ्चापयति । स्फारयति । पक्षे वृद्धिगुणौ । चाययति । स्फोरयति ।

५५ । प्रजने वीयतेः ।

प्रजनार्थस्य वीधातोर्णावेच आत्वं स्याद्वा । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पक्षे प्रवाययति । प्रथमगर्भं आह्वयतीत्यर्थः । सूत्रे यका निर्देशोऽजिर्वीत्यस्यापि (२।४।५६) अहणार्थ इत्याहुः ।

५६ । विभेतेर्हेतुभये ।

प्रयोजकाद् भये भियो णावेच आत्वं वा स्यात् । मुण्डो भापयते । मुण्डो भीषयते । हेतुभये किम् ? अहिना भाययति । करणादत्र भयम् ।

५७ । नित्यं स्मयतेः ।

स्मिडो णौ नित्यमात्वं स्यात् । जटिलो विस्मापयते । भीष्मोर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । हेतुभय इत्येव । करणाद् विस्मये मा भूत् । “रूपेण विस्माययति विलोकीम् ।” उक्तमात्त्वम् ।

५८ । सृजिदृशोर्भलादवकित्यमागमः ।

सृजिदृशोर्भलादावकित्यमागमः स्यात् । गुणापवादः । सृष्टा । दृष्टा । अस्त्राचीत् । अद्राचीत् । अमि कृते वृद्धिः । अकिति किम् ? सृष्टः । दृष्टः । दृष्टिः । सिद्धयति । दिदृचते । भलि किम् ? ससर्जिथ । ददर्जिथ ।

५९ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

अनुदात्तस्य ऋदुपधस्य धातोर्भलादावकित्यमागमः स्याद्वा । तर्मा वता

दर्पिता वा । दर्पा द्रप्ता दर्पिता वा । अनुदात्तस्य किम् ? इह उदात्तोपदेशः ।
वढां । वढुम् ।

६० । शीर्षं ऋन्दसि ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यादौ तद्धितेऽर्थान्तरतम्याच् शिरसः स्थाने शीर्षन् स्यात् । शिरसि भवः
शीर्षस्थः स्वरः ।

(क) वा केशेषु । शीर्षस्थाः केशाः । शिरस्था वा ।

६२ । अचि शीर्षः ।

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षः स्यात् । अत्रिति (६।४।१४७) प्रकृतिभावो
मा भूत् । हास्तिशीर्षः पुत्रः । स्थोत्रशीर्षे वपुः । मृगशिरसा युक्ता मार्गशीर्षी
तिथिः ।

६३ । पद्मोमासहृन्निगसन्यूषन्दोषन्यकञ्चकनुदन्ना-
सञ्चसप्रभृतिषु ।

पाददन्तनासिकामासहृदयनिशासृग्यूषदोयंलक्षचक्षुदुदकासन (४) इत्ये-
तेषां स्थाने यथासंख्यं पदादय आदेशाः स्युः । इह पद्मोमासित्यत्र सूत्रे
छन्दसीत्यनुवर्त्तत इत्यागमः । दृश्यन्ते च पाददन्ताद्यर्थे पद्मादिप्रयोगाः ।
पद्मामुद्धर्त्तितस्य च । दतो धावति सुदती । हृदि विनिहितरूपः । (५)
अप्रशस्तं निशि स्नानम् । पोते यूष्णि निरामयः । यद्दोषां भाति
विंशतिरित्यादि । तदिमे ऽपश्यन् ऽत्वेके । शब्दान्तराणीत्यन्धे । छन्दसीति
नानुवर्त्तत इत्यपरे । छान्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यन्ते इति परे ।

(क) नस् नासिकाया यत् तसि क्षुद्रेष्ववर्णनगरयोः । एषु नासिकाया
नस् स्यात् । नस्यम् । नस्या । नस्तः पतितः । नः क्षुद्रः । नेह । नासिक्यो
वर्णः । नासिक्यं नगरम् ।

(४) इदं प्रामादिकं निति भट्टोजिः । आस्यशब्दस्यैवासन्नादिशः ।

(५) पदधिकदशमाङ्गोचक्रमध्ये स्थिताया हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदलविदा यः । अविचलित-
मनोभिः साधकैर्भूम्यन्तः स जयति परिशुद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथ इति कालगीताधनपद्यम् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

उपदेश इत्येव । धातोरादिषकारस्य दन्त्यः स्यात् । षह सङ्गते ।
षिच सिञ्चति । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा
धातवः पठ्यन्ते । तदुक्तम् भाष्ये—“अज्दन्त्यपराः पादयः षोपदेशाः भिङ्-
ष्विदिष्विदिष्वञ्चिष्वपयश्च । सृपिसृजिस्तृस्तृगमेकसृवर्जमिति ।”

(क) सुव्धातुष्ठिवुष्कतीनां प्रतिषेधः । षोडोयति । ठीव्यति । ष्वक्ते ।

६५ । णो नः ।

धात्वादिषकारस्य नः स्यात् । णत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा धातवः पठ्यन्ते ।
तदुक्तम् भाष्ये—“सर्वे णादयो षोपदेशा नृतिनन्दिनर्हिनक्षिनादिनायृनाष्ट-
नृवर्जमिति” । नयति । नमति । प्रणयति । प्रणमति । परिणयति ।
सुव्धातोरायं प्रतिषेधः । णकारीयति ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

वलि परे व्योलोपः स्यात् । तत्र वलोप ऋन्दस्येव सम्भवति । दिव्
दिदिवान् । दिदिवांसौ । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । ब्रश्चकत्रीहिव्रणादौ
तु प्रतिषेधः । यलोपः । क्रूयी क्रूतः । क्रूतवान् । गौधेरः । पचेरन् ।
इहापृक्तलोपाद् वलि लोप इष्टः । कण्डूः । लोलूः । वलि किम् ? भवेयुः ।

६७ । वीरपृक्तस्य ।

अपृक्तसंज्ञकस्य वीलोपः स्यात् । किन् । घृतस्पृक् । क्षिप् । ग्रामणीः ।
गिः । पादभाक् । अपृक्तस्य किम् ? जागृविः ।

६८ । हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्त्रपृक्तं हल् ।

एभ्यः सुतिप्सिपामपृक्तस्य हलो लोपः स्यात् । हलन्तात् सुलोपः ।
राजा । तक्षा । ह्यावन्ताभ्यां दीर्घाभ्याम् । कुमारौ । बहुप्रेयसी नृपः ।
खट्वा । दीर्घाभ्यां किम् ? निष्कौशम्बिः । अतिखट्वः । हल्ङ्यावभ्यः
किम् ? ग्रामणीः । तिप्सिपो हलन्तादेव लोपसम्भवः । भुवो जागर्त्सेव
लङि तिपि अविभर्भवान् । अजागर्भवान् । “अपरस्ताव परः पुमानजागः ।”

अभिनस्यम् । अच्छिनस्यम् । अपृक्तस्य किम् ? जागर्त्ति । हलिति किम् ? विभेदः ।

६८ । एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः ।

एङो ङ्खाच्च सम्बुद्धे हँलो लोपः स्यात् । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । ङ्खात् । हे नाथ । हे वृक्ष । हे नदि । हे वधु । हे वनेत्यत्रामि पूर्वत्वे (६।१।१०७) कृते मकारमात्रस्य लोपः ।

७० । शिञ्छन्दसि बहुलम् ।

कान्दसम् ।

७१ । ङ्खस्य पिति कृति तुक् ।

ङ्खान्तस्य धातोः पिति कृति तुगागमः स्यात् । अग्निचित् । प्रकृत्य । सङ्गत्य । ङ्खस्य किम् ? ग्रामणीः । आह्वय । नेह । ग्रामणि कुलम् । ङ्खस्य बहिरङ्गस्याभिद्धेः । पिति किम् ? चितम् । सुतम् । कृति किम् ? पटुतरः ।

७२ । संहितायाम् ।

अनुदात्तं पदमित्यतः (६।१।१५७) प्रागयमधिकारः ।

७३ । के च ।

हे परे ङ्खस्य तुगागमः स्यात् । इच्छति । गच्छति । चिच्छेद । चिच्छिदतुः । दधिच्छत्रम् । संहितायामित्येव । दधि छत्रम् ।

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया” ॥ १ ॥ (६) इति स्मृतिः ।

७४ । आङ्माङोश्च ।

आङ्माङोश्च च्छे परे तुक् स्यात् । पदान्तादेल्यस्य (६।१।७६) बाधा । आच्छादयति । मा च्छैत्सीत् ।

७५ । दीर्घात् ।

दीर्घाच्चे तुक् स्यात् । ङीच्छति । स्त्रीच्छति । स्त्री चाच्छायते । कुप
चोच्छुष्यते ।

७६ । पदान्ताद्वा ।

पदान्ताद् दीर्घाच्चे तुक् स्याद्वा । नदीच्छाया नदीक्षाया । वधूच्छाया
वधूक्षाया । उक्तस्तुक्सन्धिः ।

७७ । इको यणचि ।

इकः स्थानेऽचि परे यण् स्यात् । दध्यत्र । मध्वत्र । कर्त्तव्यत्र । संहिताया-
मित्येव । दधि अत्र । मधु अत्र । कर्त्तृ अत्र ।

(क) इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोरिति वक्तव्यम् । (७) दधियत्र ।
भूवादयः । अचीति वर्त्तते यावत् संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) ।

(7) This is given as a वार्तिक by पुरुषोत्तम । But it does not occur in the
वार्तिकपाठ by कात्यायन । Corresponding to this, there is a वार्तिक in अचि दृष्टान्त-
मुवां योरिवद्वह्नी (6. 4. 77) viz :—इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां कन्दसि वृद्धलम् and the
भाष्यकार illustrates it thus :—तन्वं पुषेन तनुवं पुषेन । विष्वं पश्य विषुवं पश्य । रुग्ं लोके
सुवर्गं लोकम् । तान्मर्कं यजामहे विश्वम्कं यजामहे । So, as it is distinctly Scriptural (Vedic),
it does not support such usage as विष्वम्कं संवमिने ददर्श । Nor is यथा व्यवधानं व्याङ्गि-
गालवयोः (or as it is given by पुरुषोत्तम इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः) of sufficient
authority. The injunctions of the Grammarians such as गालव, चाकवर्मेण &c,
who had flourished before पाणिनि, are to be considered now as repealed.
Wherever the sage had found them worth retention, he had preserved them
e.g. अद् गार्गीगालवयोः (7. 3. 99), वा सुव्यापिशलिः (6. 1. 92), इह, चाकवर्मेणम् (6. 1. 130),
&c. Their other Rules are to be rejected. This is asserted and maintained
by almost all the Brahminical Grammarians of the पाणिनि school such as
भट्टहरी, कैयट, हरदत्त, माधव, भट्टोजि, नामेश्वर and others. Says कैयट in 5.2.21—“नियतकालात्
श्रुतयो व्यवस्थाहेतव इति सुनिवयमतेनायत्नं साधुसाधुविभागः ।” माधव (ie. साधुनावाच्ये) in his
श्रुतवृत्ति asserts.

स्ववार्तिकभाष्येषु नायं पद्यः समर्थितः ।

विरुद्धचेति तेषां न वयं बहु मन्दहे ॥ १ ॥

७८ । एचोऽयवायावः ।

एदोदैदौत्स्थानेऽचि परे अय् अय् आय् आव् इत्येते स्युः । चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कायति । गवित्याह । अन्नायाचष्टे । असावन्न ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

एचो यादौ प्रत्यये वान्त आदेशः स्यात् । गव्यम् । शङ्खव्यम् । नाव्यम् । गामिच्छति गव्यति । वान्तः किम् ? यान्तो मा भूत् । रायमिच्छति रैयति । प्रत्यये किम् ? गोयानम् । गव्युतिशब्दस्य कोशयोजनवदव्युत्पन्न एव ।

८० । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

यादौ प्रत्यये तद्धेतोरेव धात्वेचो वान्त आदेशः स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? लौयमानिः पुत्रः ।

भट्टजि in his शब्दकोशम् on 1. 1: 27 clears the point further “यत् कश्चिदाह चाकवर्मण-
व्याकरणे इयमशब्दापि सर्वनामतात्पर्यमात्रात् तद्वैतार्थं प्रयोग इति (अथा इवेपानपि मेदिनीभूतामिति माचे)
तदपि न । मुनिवयमतेवेदानां साधसाधुविभागः । तस्यैवेदानानामिष्टे वेदाङ्गमथा परिगृहीतत्वात् ।
इत्यने हि नियतकालाः द्युतयो मया कलौ पाराशरी कृतिः ।”—Again in his प्रौढमनोरमा on यङ्
शुक्—“यत् प्राचीनं धातुसहस्रेण यङ् शुक्ति वेति केचिदिति नेतत् विमुनिमतमित्युपेक्षितम् । अत्राचीन-
मतागमिषैव मतिः । किं बहुना ? काशकृत्स्नादिमतानामेव मुनिवयमिष्टे इदानीमसहस्रेण । एतच्च
कैयटहरदादियस्यैव स्यत् । मुनिवयमस्येऽपि यद्योचरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाषापुराणेनैव व्यवस्थेति भर्तृहरि-
कैयटहरदादिसकलसम्मतम् । अतोऽर्वाचीनं यत्किञ्चिदवयं पुरस्कृत्य मनो न क्षेदनीयम् ।” The
reason for such attempts to justify a word, so rigidly in accordance with
Panini's Grammar, is that the words which cannot be defended by the tripartite
Grammar of पाणिनि, कात्यायन and पतञ्जलि are incorrect and impure Sanskrit. As
for the आर्य applications, the sages were pious and independent. Their asceticism
and transcendental power kept them free from pollution for using such अपदम् ।
भट्टजि remarks—“असाधव एवैते (आर्यप्रयोगः) । विशङ्काश्याज्यशालादिवत् तपोमाहात्म्याशालिनां
मुनीनामसाधुप्रयोगोऽपि नातीव वाधते । अकदादौन प्रति तु कृतिपुराणाद्यव्ययनविधिवत्त्वादेव तदव्यय-
शतपाठो न बाधकः । तथाच स्नातलोपेष्टेऽर्थं प्रमुञ्चाना अकदादयः प्रत्ययस्यैवेति नदीसंज्ञात्वे (१।४।३)
भाष्यकैयटयोरपि स्थितमिदम् ।”—शब्दकोशम् (1. 4. 8). As for the reading विद्यन्वक् संयमिन्
ददर्श in the कुमारसम्भव, the ancient Bengal MSS. had it thus :—

स देवदारुद्रुमवेदिकायां शार्ङ्गलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासन्नशरीरपात स्तं वाग्वक् संयमिन् ददर्श ॥ १ ॥

८१ । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । जेतुं शक्यः क्षय्यः । जेतुं शक्यो जय्यः ।
शक्यादन्यत्र जेतुः । जेतुः ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

विक्रयार्थं प्रसारिते द्रव्ये क्रय्यो निपात्यते । क्रय्यमन्यत्र ।

८३ । भयप्रवय्ये च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

पूर्वपरयो रिकादेशो वाच्यः । अधिकारोऽयम् । प्राक् स्थित्यात् परस्वेति
(६।१।११२) । वक्ष्यत्वाद् गुणः (६।१।८७) । द्वयोरिकादेशो भवति । खड्गेन्द्रः ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

स एकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवत् परं प्रत्यादिवच्च विज्ञेयः । धीवन्मूः ।
धीवन्मूभ्याम् । पूर्वान्तवत्त्वे स्वादयः । वृक्षौ पटौ । परादिवत्त्वे भुविति
पदत्वम् (१।१।१४) । वर्णाश्रये नान्तादिवत् । खड्गाभिः । ऐस् न भवति ।

८६ । षत्वतुकोरसिद्धः ।

पत्वे तुकि च कर्त्तव्ये स एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कोऽसिचत् । योऽसिचत् ।
कोऽस्य । योऽस्य । एङ्गः पदान्तदतीत्यस्यासिद्धत्वाद् (६।१।१०८) इण इति
(८।३।५७) पत्वं न भवति । अधीत्य । प्रेत्य । ऋष्यस्य तुग् भवति (६।१।७१) ।

(क) संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पत्वं तुग्विकल्पश्च यथा स्यात् ।
शकं ज्ञयति । शकं ज्ञपु । किपि संप्रसारणम् । वृक्षेच्छत्रम् । वृक्षेच्छत्रम् ।
इट् । अपचेच्छत्रम् । अपचेच्छत्रम् ।

८७ । आट् गुणः ।

अवर्णान्तादचि द्वयोरिकादेशो गुणः स्यात् । तवेदम् । धनेन्द्रः । धनेशः ।
खट्वेयम् । खट्वेन्द्रः । खट्वेशः । खातोदकम् । गङ्गादकम् । तवर्षिः । तवर्षः ।
खट्वर्षः । महर्षिः । तवल्कारः । खट्वल्कारः ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

अवर्णान्तादेचि परे वृद्धिः स्यात् । तवेङ्का । खड्गेङ्का । तवैतिकायनः । गङ्गौघः । ममौपगवः ।

८९ । एत्वेधत्व्यूट्सु ।

अवर्णान्तादेत्वेधत्व्यूरेचि ऊठि च परे वृद्धिः स्यात् । उपैति । उपैषि । प्रैति । प्रैधते । परैधते । धौतम् । धौतवान् । प्रडौहः । एचीत्येव । उपेतः । उपेयः । अवेहि । अपेहि ।

(क) प्राटूढोढेयैष्ये । प्रशब्दाटूढादौ वृद्धिः स्यात् । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः । इषे र्धञ्णतौ ।

(ख) स्वादीरेरिणोः । वृद्धिः स्यात् । स्वरम् । स्वरौ । स्वरिणी वन्धकी ।

(ग) ऋते च तृतीयासमासे । वृद्धिः स्यात् । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः । लुधार्त्तः । कामार्त्तः ।

(घ) प्रवत्सरकम्बलवसनदशार्णानासृणे । वृद्धिः स्यात् । प्रार्णम् । वत्सरार्णम् । कम्बलार्णम् । वसनार्णम् । दशार्णम् । ऋणार्णम् । अचौहिणी-
शब्दसु परिमाणविशेषस्य संज्ञा । अचाट्टिहिन्यामिति व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः ।

९० । आटश्च ।

अचीत्येव । आटोऽचि वृद्धिः स्यात् । ऐचत । ऐचिष्ट । ओश्चीत् । प्रोर्णावीत् । प्राध्नीत् ।

९१ । उपसर्गादिति धातो ।

अवर्णान्तात् प्रादेर् ऋकारादौ धातो वृद्धिः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति । आर्त्तः ।

९२ । वा सुप्यापिशलिः ।

उपसर्गादिति सुधातो वृद्धिर्वा स्यात् । उपार्थभीयति । उपर्षभीयति । ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् । उपाल्कारोयति । उपस्कारोयति । आपिशलि-
ग्रहणं पूजार्थम् ।

६३ । औतोऽमृशसोः ।

ओत आकारः स्यादमि शसि च परे । गां पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य ।
द्याः पश्य । सुपीत्येव । अचिनवम् । अकरवम् । ओतः किम् ? श्वावम् ।

६४ । एडि पररूपम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादिङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । ह्रस्वर्वाधा ।
प्रेक्षयति । प्रोक्षयति । केचिद्वा सुप्यापिगले- (६।१।८२) रित्यनुवर्त्तयन्ति
सुवधातोर्विकल्पार्थम् । उपेङ्कीयति । उपेङ्कीयति ।

(क) शकम्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शकम्बुः । कर्कम्बुः । कुलटा ।
सौमन्तः केशेषु । सोमान्तोऽन्वः । गन्धर्वः । (8) अर्द्धशनम् । समशनम् ।
हलीषा । लाङ्गलीषा । मनसो लोपथ । मनीषा । किनोभ्यते कुम्भः । शुद्धोदनः ।

(ख) ओत्वोष्ठयोः समासे वा । सूक्ष्मोतुः सूक्ष्मौतुः । विम्बोष्ठी । विम्बौष्ठी ।
समासे किम् ? पश्यौष्ठम् ।

(ग) एवे चानियोगे । इहएव इहैव । अद्येव । नियोगे तु । इहैव भव
मा गाः । “अद्यैव नाधिगयितो रुधिरार्द्रशय्याम् ।”

६५ । ओमाङ्गेश्व ।

अवर्णान्तादोम्याङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । का ओमिति
कोमिति । सोमित्यवोचत् । आ ऊढा ओढा । अयोढा । कदोढा । आ
इहि एहि । उपेहि । (९) अवेहि । वृद्धिरेचोत्यास्त्रापवादः (६।१।८८) ।
आ ऋश्यते अश्यते । उपश्यते । इह तु सवर्णदौर्घं (६।१।१०१) बाधते ।

६६ । उद्यपदान्तात् ।

अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यात् । आद्
गुणापवादः (६।१।८०) । भिन्व्या उस् भिन्दुः । हिन्दुः । अदुः । अधुः ।
अपदान्तात् किम् ? का उस्त्रा कोस्त्रा । कोषिता ।

(8) ग्रन्थमर्थवतीति । अथनस्याहमर्थमग्रम् । “अदृष्टासमंशिवं शिवदूतो चकार ह”ति देवीमाहात्म्ये ।
असौ कृत्य इति सौवः ।

(9) तामुदैहिं महाराज शरणं परमेश्वरोमिति त्वार्थः प्रयोगः ।

(क) उस्त्रोमाङ्क्षाटः प्रतिषेध इति भाष्यम् । उस्त्रामैच्छत् । औस्त्रीयत् ।
ओमि औहारीयत् । आडि । औदीयत् ।

६७ । अतो गुणे ।

अपदान्तादतो गुणे पररूपं स्यात् । पचन्ति । पचे । यजे । अतः किम् ।
यान्ति । यातः पय । गुणे किम् ? अपचे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ।

अस्फुटानुकरणस्याच्छब्दस्येति शब्दे परे पररूपं स्यात् । पटदिति
पटिति । दमदिति दमिति । (10) अव्यक्तानुकरणस्य किम् ? जगदिति ।
अतः किम् ? मरुदिति । इतो किम् ? पटदत्त । अदिति नास्ति । अनभि-
धानात् । कथं घटदिति गभीरै रम्बुदैर्नदितमिति ? दान्तमनुकरणम् ।

६९ । नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ।

पूर्वं विधिराम्नेडितस्य न स्यात् । आम्नेडितस्य अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्द
स्तस्येतौ पररूपं न स्यात् । अन्त्यस्य तु तकारस्य वा । पटत्पटदिति करोति
पटत्पटेति करोति वा । नित्यवीप्स्यो (८।१।४) रिति द्विरुक्तिः ।

१०० । नित्यमाम्नेडिते डाचि ।

अव्यक्तस्य अच्छब्दस्यान्त्यस्य डाजन्ते आम्नेडिते परे नित्यं पररूपं स्यात् ।
पटपटाकरोति । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य । डाचि बहुलमिति (८।१।१२,
वा) द्विरुक्तिः । ततष्टिलोपः ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

सवर्णेऽचि अको दीर्घः स्यात् पूर्वपरयोः । दण्डायम् । शैलायम् ।
वनायम् । तवायम् । लतायम् । योषायम् । महीन्द्रः । नदीहते । मधूषणम् ।
मधूपमम् । वधूढा । होतृश्वः । सवर्णे किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शैते ।

(क) ऋति ऋं वा । ऋकारे सवर्णे परे ऋरित्ययं द्विमात्रो रैफभागद्वय-
युक्त आदेशो वा स्यात् । पितृऋणम् पितृऋणम् । पचे एकरेफ एव दीर्घः ।
पितृणम् ।

(ख) लृति ङृवा । लृकारे सवर्णे द्विलकारभागयुक्ती ङृकारो वा स्यात् ।
होतृलृकारः होतृङृकारः । पक्षे लृतो दीर्घस्याभावाद्ङृकारलृकारयोः
सावर्णादिकरेषु एव दीर्घं ङृकारः । होतृङृकारः ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । वचाः । वचान् । अग्नी ।
वायू । अग्नीन् । वायून् । वुञीः । अचीत्येव । वचः । अकइत्येव । नावौ ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

अनन्तरदीर्घाच्छसोऽवयवस्य नः स्यात् । वचान् । घटान् । माणवकान् ।
पर्वतान् । प्रचान् । अग्नीन् । गिरीन् । पटून् । पितृन् । नृन् । कर्तृन् ।
तस्मात् किम् ? गाः पश्य । पुंसि किम् ? वच्चाः । वघ्निकाः पश्य । वुञीः ।
धेनूः । मातृः ।

१०४ । नादिचि ।

अवर्णान्तादिजाद्योः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न कर्त्तव्यः । वचौ । खड्गे ।
कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचि किम् ? वचाः ।

१०५ । दीर्घाज्जसि च ।

दीर्घादिचि जसि च पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् । नद्यौ । धीवन्ध्वौ ।
जसि । नद्यः । धीवन्ध्वः । खड्गा स्तिष्ठन्तीत्यकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) ।

१०६ । वा छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

अकोऽमि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । वचम् । खड्गम् । अग्निम् ।
नदीम् । वायुम् । वधूम् पश्य ।

१०८ । सम्प्रसारणाच्च ।

सम्प्रसारणादचि परे द्वयोः पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । इष्टम् । उत्तम् ।

जडम् । आहतम् । मृहीतम् । कथं शक्यार्थम् । जातो पदार्थे कृतक-
त्वात् कार्यस्य ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

एङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । अग्नेऽत्र । पटोऽत्र । वायोऽत्र ।
पदान्तात् किम् ? नयनम् । लवनम् । अति किम् ? पटविह । तपरः
किम् ? वायवायाहि ।

११० । ङसिङ्सोरति ।

एङो ङसिङ्सोरति परे पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । गिरिरागतम् । गिरेः
स्वम् । गुरोरागतम् । गुरोः स्वम् ।

१११ । ऋत उत् ।

ऋकारान्तान् ङसिङ्सोरति परे पूर्वपरयोरेकादेश उत्वं स्यात् ।
होतुरागच्छति । पितुराज्ञा । उक्त एकादेशः ।

११२ । स्यत्यात् परस्य ।

खितिशब्दौ ङसौ खीतोशब्दौ दीर्घौ वा कृतयणादेशौ स्यत्वौ । ताभ्यां
परस्य ङसिङ्सोरत उत्वं स्यात् । सख्युरायाति । सख्युःस्वम् । पत्युरागतम् ।
पत्युःस्वम् । खजन्तात् सखीयतेः क्तिप् प्रत्ययः सखीः । सख्युः । पतीः
पत्युः । कथं लून्त्युः पून्त्युः चाभ्युः ? नत्वमत्वे पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) ।

११३ । अतो रोरमुतादमुते ।

अतीत्येव । अतः परस्य रो रेफस्याति परे उकारः स्यात् । वृद्धोऽत्र ।
नभोऽत्र । आश्रयाद्गोरसिद्धत्वं नास्ति । अतः किम् ? अग्निरत्र । तपरः
किम् ? वृक्षा अत्र । रोः किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्षइह ।
पुनस्तपरः किम् । वृक्ष आश्रितः ।

११४ । हशि च ।

हशि परे अत उत्तरस्य रो रेफस्योत्वं स्यात् । विप्रो हसति । विप्रो
याति । देवो वर्धति ।

११५ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येत्यधिकारोऽयम् । शेषश्चान्दसः । इह च्छन्दःपदसूत्री । (११)

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

सर्वत्रेति च्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । मण्डूकप्रुत्या एङोऽतीति वर्त्तते ।
अति परे गोरिङ् प्रकृत्या स्याद्वा । -गो अस्ति गोऽस्ति गवास्ति वा । गो अग्रम् ।
गोऽग्रम् । गवाग्रं वा ।

१२३ । अवङ् स्फोटायनस्य ।

अतीति निवृत्तम् । अचीति वर्त्तते । गोरचि परे अवङ् वा स्यात् ।
गवाजिनम् । गवोष्णम् । पचे गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवुष्णम् । ग
उष्णम् (१२) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं गवाक्षः । विभाषानुवृत्तौ स्फोटायन-
ग्रहणं पूजार्थम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

गोरिन्द्रे नित्यमवङ् स्यात् । गवेन्द्रः ।

१२५ । भुतप्रगृह्या अचि ।

भुत इति स्वरभागः । प्रगृह्यसंज्ञका अचि नित्यं प्रकृत्या स्युः ।
अग्नी अत्र । वायू इमौ । पचेते इमौ । अत्र नित्यानुवृत्तिः किम् ?
इकोऽसवर्णे ऋसो मा भूत् (६।१।१२७) ।

१२६ । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१२७ । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्यस्य ।

पदान्तादित्येव । पदान्तस्येकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो ऋस्यस्य शाकल्यस्य

(११) ११६ । अथादवद्यादवकसुरजताऽयमवन्ववस्यु च । ११७ । यकुष्पुः । ११८ । आपोऽनुपातो-
द्वयोर्वर्षितेन्नेत्यादिपूर्वे । ११९ । अङ् इत्यादी च । १२० । अनुदाते च ऊधपरे । १२१ । अवपद्यासि च ।

(१२) अच मकारात् परस्य पदान्तवकारस्य लोपः शाकल्यस्येति (८।१।१८) वैकल्पिको लोपः ।

सम्मतः (13) । दधि अत्र । कुमारि अपि । नदि आयाति । वधु ऋतुः ।
पदान्तानुवृत्तिः किम् ? कुमार्यौ कुमार्यः ।

(क) सिन्धित्वसमासयोः शाकलप्रतिषेधः । ऋत्वियः । इन्दसि घस्
(५।१।१०६) । नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । (14)

१२८ । ऋत्यकः ।

ऋति परेऽकः शाकल्यस्य मतेन (15) प्रकृत्या स्युः । इस्वच् । स्यूल
ऋश्चः । हिम ऋतावपि ता सृशस्विदः । उच्चारितश्चिरञ्चवाञ्चाननाना-
चतुर्णाम् । खट्व ऋश्चः । होट ऋश्चः । अकः किम् ? वच्चे ऋश्चः वच्चयुश्चः ।
उक्तः प्रकृतिभावः ।

१२९ । अम्नूतवदुपस्थिते ।

१३० । इर चाक्रवर्मणस्य ।

सूत्रद्वयं व्यान्दसम् ।

१३१ । दिव उत् ।

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । दिवः पदान्तस्योत् स्यात् । विमलद्यु दिनम् ।
व्यपदेशिवद्भावात् पदान्तत्वे द्युक्तामः । द्युमनाः । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
निरनुबन्धकस्य ग्रहणात्नेह । अच्चद्यूभ्याम् । अच्चद्यूभिः । पदान्तस्य किम् ?
दिनौ दिवः ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

एतत्तदोर्हलि सुलोपः स्यात् । एष दाता । स भोक्ता । अकोः किम् ?

(13) शाकल्यग्रहणादयं प्रकृतिभावो वैकल्पिक एव । अतः पचे संहितायां दध्यत् । कुमार्यपि ।
नद्यायाति । वधुतुः ।

(14) वार्तिककारः केवलं नित्यसमास एव शाकलप्रतिषेधं कृतवान् । भाष्यकारस्तु समासमात्रे ।
तथाञ्चन भाष्यम्—“नित्यग्रहणेन नाहं । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
वाप्यामद्यो वाप्यश्चः । नद्यामाति नद्याति”रिति । तेनात्र समासे संहितायाः अभावश्रुतसंस्कृतिरेव । यद्योत्तरं
सुनीलां प्रासाध्यात् ।

(15) अयं प्रकृतिभावः समासेऽपि स्यात् । यथा हिमच्छतौ । उच्चारितश्चिरञ्चाम् । वैकल्पिकश्च ।
अतः पचे स्यूलश्चः । हिमच्छतौ । उच्चारितश्चिरञ्चाम् । खट्वश्चः । होट्वश्चः होतश्चो वा ।

एषको दाता । सको भोक्ता । अनञ्ज-समासे किम् ? अनेषो ददाति ।
“प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः” । हलि किम् ? एषोऽच । इहच्छन्दः-
सूचद्वयम् ।

१३३ । स्यच्छन्दसि बहुलम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

अत्र ऋक्पादपूरणं श्लोकपादपूरणञ्च गृह्यते । तेन

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्मागौ सैष भीमी महाबलः ॥१॥

इति भाषायामपि स इत्यस्याचि सुलोप इत्येके ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

१३६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

एतद्व्ययमधिक्रियते । टकारः सङ्सुट्सुखञ्चामिति (८।३।९०)
विशेषणार्थः ।

१३७ । सम्पर्य्यपेभ्यः करोतौ भूषणे ।

एभ्यो भूषणार्थे करोतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । संस्करोति । परिष्कारः ।
उपस्क्रियते । उपस्कारः । उपस्कर्त्तव्यः । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । सम-
स्कार्णीत् । सञ्चस्कार । भूषणे किम् ? उपकरोति । यत्त्विदमनित्याः
सर्वे संस्काराः सर्वे संस्कृतमनित्वमिति कार्य्यपर्यायः संस्कृतशब्दः सोऽ-
व्युत्पन्न एव ।

१३८ । समवाये च ।

अत्र तेभ्यः कृञि सुट् स्यात् । संस्कृतम् । परिष्कृतम् । उपस्कृतम् ।
समवेतमित्यर्थः ।

१३९ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

उपात् करोताविषु सुट् स्यात् । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कृते ।
विकृतमेव वैकृतम् । उपस्कृतं मुङ्क्ते । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्योपा-

दानं वाक्याध्याहारः । “उपसृतं जल्पति नित्यं मेषः कथञ्च भो निश्चिनुमः पदार्थम्” ।

१४० । किरतौ लवने ।

उपात् किरतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । उपस्कीर्य लुनन्ति । लवने किम् ? उपकिरति पुष्पम् ।

१४१ । हिंसायां प्रतेश्च ।

प्रत्युपाभ्यां किरतौ हिंसायां सुट् स्यात् । प्रतिस्कीर्णः । उपस्कीर्णो विप्रः । “उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः” । उपस्कीर्णो दस्युः । हिंसापूर्वकं विजित इत्यर्थः ।

१४२ । अपाचतुष्पाच्छकुनिध्वालेखने ।

किरतौ अपाचतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तत्र सुट् स्यात् । हर्षजैविका-कुलायकरणेष्वभिधानम् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुकुटो भचार्यी । अपस्किरते खा आश्रयार्थी । अन्यत्रापकिरति खा ओदन-पिण्डमाश्रितः ।

१४३ । कुसुम्बुरुणि जातिः ।

ससुट्कमिदं निपात्यते जातिष्वेत् । बहुवचनमतन्त्रम् । कुसुम्बुरु-धन्याकम् । कुसुम्बुरुणि तत्फलानि ।

१४४ । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।

अपरस्परा इति क्रियासातत्ये ससुट्कं निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अविच्छेदेन यान्तीत्यर्थः । सातत्ये किम् ? अपरपरा यान्ति । इह सातत्यव्यञ्जकसङ्गादागतभाष्यवाक्यार्थं गृहीत्वा कस्यचिच्छ्लोकः ।

लुम्पेदवश्यम् कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयो र्मांसस्य पचि युद्धजोः ॥१॥ इति ।

अवश्यलाभ्यम् । अवश्यसुखम् । संहितायामित्येव । अवश्यं वक्तव्यमिति भाष्ये व्यवस्थितम् । तुमुनः समश्च काममनसोरन्त्यं लुम्पेत् । भोक्तु-कामः । भोक्तुमनाः । सम्यक् कामोऽस्य सकामः । समनाः । वा हित-

ततयोश्च । सम इत्येव । संहितम् । संहितम् । सततम् । सन्ततम् ।
 “सततं निशामयन्त उत्सुकाः ।” व्यवस्थितविभाषया नित्यं सातत्यमिति
 स्मृतिरस्ति । मांसस्य पचि युद्धञ्जोरिति । अन्धलोपो वा । मांसपचनम् ।
 मांसपचनम् । मांसाकः (१६) । मांसपाकः । सूत्रार्थे केचिदनुस्वारस्य च
 लोप मिच्छन्ति । मांसपचनम् । मांसाक इति । तत् तु तन्त्रभाष्यवाक्यस्या-
 भावात् सन्दिग्धमिति भागवृत्तिः ।

१४५ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

सुट्पत्वाभ्यामिदं निपात्यते । गोभिः सेवितो गोष्पदो देशः । अविश-
 मानसेवितान्यगोष्पदान्वरस्थानि । प्रमाणे गोष्पदं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं
 वृष्टो देवः ।

१४६ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

सुटि निपात्यते । को नामास्पदं त्वाजितः ? प्रतिष्ठामित्यर्थः ।
 अन्यत्रापदम् ।

१४७ । आश्चर्य्यमनित्ये ।

अनित्यमागन्तुक मद्भुतम् । तत्राश्चर्य्यं स्यात् । आश्चर्य्यमवम्भन मन्तरीचाव
 पतति नक्षत्रचक्रम् । अद्भुते किम् । आश्चर्य्यं कर्म शोभनम् ।

१४८ । वर्चस्कंवस्करः ।

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् । तत्रावस्करः स्यात् । अवकरोऽन्यत्र ।

१४९ । अपस्करो रथाङ्गम् ।

अयमत्र निपात्यते ।

१५० । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ।

वा सुटि विष्किरो विकिरश्च स्याच् शकुनिश्चेत् ।

(१६) मांसपचनं मांसाक इत्यत्रायथादित्वेन (११७।२०) भवात् संयोगानलोपो (५२।१) न । मां-
 सपचना उच्चाया इति भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यात् ।

१५१ । इस्वाचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

कशेः सौत्रात् पचाद्यचि सुटि षत्वं निपात्यते । प्रतिष्कशः पुरोयायी ।
कशेः किम् ? कशां प्रतिगतः प्रतिकशोऽश्वः ।

१५३ । प्रस्वगवहरिश्चन्द्रावृषौ ।

इमौ निपात्येते ऋषौ चेत् ।

१५४ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।

मस्करो वेणुः स्यात् । मा कुर्वत कर्माणि शान्तिर्वैः श्रेयसीति माकरण-
शीलो मस्करो परिव्राजकः । अन्यत्र मकरो यावः । मकरो समुद्रः ।

१५५ । कास्तौराजस्तुन्दे नगरे ।

इमे निपात्येते । कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

१५६ । कारस्करो वृक्षः ।

कारकरोऽन्ध्रः ।

१५७ । पारस्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ।

अमूनि नाम्नि यथापाठं साधूनि स्युः । पारस्करो देशः । रथस्या नदी ।
किष्किन्धः पर्वतः । किष्कुः । वनस्पतिः । “परःशताद्या स्ते येषां पराः
संख्याःशतादिकात् ।”

(क) तद्दृढतोः करपत्यो द्यौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्करद्यौरः ।
उहस्यति देवता ।

(ख) प्रायस्य वित्तचित्तयोः । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । आकृति-
गणोऽयम् । पूर्वे योगा अप्यस्यैव प्रपञ्चाः । उक्तः सुट् । उदानीं स्वरसूत्राणि

यावदनुगुत्तर पद इति (६।३।१) । भाषायां तु स्वरलक्षणं न निबध्यते ।
स्वरस्य लोकाप्रचारदर्शनादित्युक्तम् । (१७)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषाहत्तो

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥६।१॥

समाप्तश्चैकाच्चापादः ॥

(१७) The aphorisms omitted here in the text are given below to have the सूत्रपाठ complete.

- १५८ । अनुदात्तं पदमेकवर्णम् । १५९ । कर्वालतो चञ्चोऽन्त उदात्तः । १६० । उन्हादौगाथ ।
१६१ । अनुदात्तस्य च यनोदात्तलोपः । १६२ । धातोः । १६३ । चित्तः । १६४ । तद्धितस्य ।
१६५ । कित्तः । १६६ । तिसृभ्यो जसः । १६७ । चतुरः शसि ।
१६८ । साविकाचलृतीयोऽदि विभक्तिः । १६९ । अनोदात्तादुत्तरपदादन्तरस्यामन्तिव्यसमासे ।
१७० । अन्तेऽन्तस्य सर्वनामस्थानम् । १७१ । कङ्किदन्तदाद्यप्प्रमृदुभ्यः ।
१७२ । अटनी दीर्घात् । १७३ । अतुरनुनी नवजादौ ।
१७४ । उदात्तयो हल्पूर्वात् । १७५ । मोङ्धावोः । १७६ । ङस्त्वुङ्भ्यां मतप् ।
१७७ । नामन्तरस्याम् । १७८ । व्यान्तसि बहुलम् । १७९ । षट्चिचतुर्भ्यो हल्वादिः ।
१८० । भङ्गुयोत्तमम् । १८१ । विभाषा भाषायाम् । १८२ । न बोधन्मावर्षराडङ्कुङ्कदभ्यः ।
१८३ । द्विभो भल् । १८४ । नृ चान्वतरस्याम् । १८५ । तित् स्वरितम् ।
१८६ । तास्यनुदात्तेनृङिदुपदेशात्सावधातुक मनुदात्तमञ्चिकोः ।
१८७ । आदिः सिचोऽन्तरस्याम् । १८८ । खपादिर्हिसानश्चनिटि । १८९ । अन्तानामादिः ।
१९० । अनुदात्ते च । १९१ । सर्वस्य सुप्ति । १९२ । भौङ्गोभ्रुमदङ्गनधनदरिद्राङ्गायरो प्रत्ययात् पूर्वं पिति ।
१९३ । खिति । १९४ । आदिर्धसुखान्वतरस्याम् । १९५ । अचः कर्तृयिक ।
१९६ । खलि च सेटोङ्गो वा । १९७ । अन्त्यादि निन्त्यम् ।
१९८ । आमन्तिव्यस्य च । १९९ । पदिसयोः सर्वनामस्थाने । २०० । अन्तश्च तथै युगपत् ।
२०१ । चयो निवासि । २०२ । जयः करणम् । २०३ । उपादौगाथ ।
२०४ । संज्ञायामुपमानम् । २०५ । निष्ठा च ङाजनात् । २०६ । शुक्लपटौ ।
२०७ । आशितः कर्ता । २०८ । रिक्ते विभाषा । २०९ । जुष्टापिते च चान्दसि ।
२१० । निर्व्य मन्ते । २११ । युपदकदोर्द्धसि । २१२ । ऊयि च । २१३ । यतो गावः ।
२१४ । ईङ्कन्दङ्गसदुङ्गा श्रूतः । २१५ । विभाषा वैष्ण्वानयोः । २१६ । व्यानरागहासङ्कुङ्कठकथागाम् ।
२१७ । उपोत्तमं रिति । २१८ । अन्तन्तरस्याम् । २१९ । मतोः पुवभात् संज्ञायां खिवायम् ।
२२० । अनोऽवत्याः । २२१ । ईवत्याः । २२२ । ची । २२३ । समासस्य । इति ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । अलुगुत्तरपदे । (18)

उत्तरपदेऽलुगु वाच्यः । अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

(18) Though the द्वितीयपाद of the षष्ठाध्याय is totally omitted by the author, the Section is here transcribed for reference to any of its *Sutras*, if required.

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

- १ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । २ । तत्पुरुषे तु ज्यार्थद्वितीयसप्तम्युपमानाभ्यवृत्तिर्वाक्यव्याख्याः ।
- ३ । वयो वयैवमेते । ४ । मापलवणयोः प्रमाणे । ५ । दायाद्यं दायादे । ६ । प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ।
- ७ । पदेऽपदेशे । ८ । निवाते वातवाणे । ९ । शारदेऽनार्यवे । १० । अथर्व्युक्त्याययो जातौ ।
- ११ । सङ्गप्रतिबन्धयोः सादृश्ये । १२ । द्विगौ प्रमाणे । १३ । गन्तव्यपथं वाणिजे ।
- १४ । मातृपञ्चोपक्रमश्चादे नपुंसके । १५ । सुखप्रिययो र्हिते । १६ । प्रीतौ च । १७ खं स्नामिनि ।
- १८ । पत्यावैश्ये । १९ । न भूवाक्चिद्दिधिषु । २० । वा भुवनम् ।
- २१ । आशङ्काबाधनेदोयःसु संभावने । २२ । पूर्वे भूतपूर्वे ।
- २३ । सविधसमौऽसमर्थ्यादसवेग्रसदृशेषु सामीप्ये । २४ । विस्मटादीनि गुणवचनेषु ।
- २५ । अज्यावसकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । २६ । कुमारय । २७ । आदिः प्रत्येनसि ।
- २८ । पूगेऽन्यतरस्याम् । २९ । इगन्तकालकपालभमालशरावेषु द्विगौ । ३० । वज्रन्यतरस्याम् ।
- ३१ । दिट्ठितित्त्याय । ३२ । सप्तमौ सिद्धयन्तपञ्चमन्तेऽन्तकालात् ।
- ३३ । परिप्रत्युपापा वज्रमानाहोरात्रावयवेषु । ३४ । राजन्यवज्रवचनद्वन्द्वेऽन्तकालेषु ।
- ३५ । संख्या । ३६ । आचार्योपसर्जनवान्तेवासी । ३७ । कर्तृकौलपादयय ।
- ३८ । महान्वीक्ष्यपराह्वयटीक्वासजावालभारभारतर्हलिहिलरौरवप्रभृतेषु । ३९ । वृत्तकथ वेददेवे ।
- ४० । लङ् सादिवाम्योः । ४१ । गौः सादसादिसारविषु ।
- ४२ । कुम्भार्हपतरिक्तगुर्वन्तरत्यङ्गीलङ्कृपा परिवङ्गवा तैतिलकट्टः पञ्चकम्बलो दासीभारावाध ।
- ४३ । चतुर्थो तदर्थे । ४४ । अर्थे । ४५ । जे च । ४६ । कर्मधारयेऽनिष्ठा ४७ । अङ्गोने द्वितीया ।
- ४८ । तृतीया कर्मणि । ४९ । गतिरनन्तरः । ५० । तादौ च निति कृत्यती

२ । पञ्चम्याः स्लोकादिभ्यः ।

स्लोकान्तिकदूरार्थकञ्छेभ्यो ङसेरलुक् स्यात् । स्लोकाभ्युक्तः । उत्तर-

- ५१ । तवे चानाथ युगपत् । ५२ । अनिमनोऽक्षतौ वप्रत्यवे । ५३ । नथो च । ५४ । ईषदन्तरस्याम् ।
 ५५ । हिरण्यपरिमाणं घने । ५६ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ५७ । कतरकतमौ कर्मधारये ।
 ५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ५९ । राजा च । ६० । पक्षो प्रत्येनसि । ६१ । ते निव्यादौ ।
 ६२ । वामः शिल्पिनि । ६३ । राजा च प्रथमायाम् । ६४ । आदिब्रूदात् ।
 ६५ । सममौहारिणौ धर्मोऽहरणे । ६६ । युक्ते च । ६७ । विभाषाऽप्यवे । ६८ । पापञ्च शिल्पिनि ।
 ६९ । गोमान्नेवासिमाषवब्राह्मणेषु क्षेपे । ७० । अङ्गानि मेरये । ७१ । भक्ताख्यातद्वेषे ।
 ७२ । गोविङ्गालसिंहसैन्धवेऽपमाने । ७३ । अक्के जीविकायै । ७४ । प्राचा क्रोडायाम् ।
 ७५ । अणि नियुक्ते । ७६ । शिल्पिनि ब्राह्मणः । ७७ । संज्ञायाश्च । ७८ । गोतन्त्रियवं पाले ।
 ७९ । णिनि । ८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ८१ । युक्तारोह्यादयश्च ।
 ८२ । दीर्घकाग्रतुषभाष्टवटं ने । ८३ । अन्त्यात् पूर्वं वन्नचः । ८४ । वामे ऽनिवसन्तः ।
 ८५ । घोषादिषु च । ८६ । कालादयः शालायाम् । ८७ । प्रत्येऽवहमकर्थादीनाम् ।
 ८८ । मालादीनाश्च । ८९ । अमहद्वयं नगरेऽनुदीचाम् । ९० । अर्मे चावर्णे हाच्चाच् ।
 ९१ । न भूताधिकसङ्घोषमद्राग्रकञ्जलम् । ९२ । अन्तः । ९३ । सर्वं गुणकार्त्तुषे ।

Here there is a वाचिक viz :—(क) गुणात् तरेण समास स्तरलोपश्च Which the author had left out without explanation and illustration. As the entire section deals with accents (स्तर), he had fully omitted this पाद । शरणदेव too, like पुरुषोत्तम, omits this पाद in his दुर्घटवृत्ति for the same reason. अचेदं वाचिकस्योदाहरणम् । अयंस्तु सुबोध एव । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । एवं सर्वमहान् । सर्वेषां अलतारा सर्वशृङ्गा । मानसे रमतां नित्यं सर्वशृङ्गा सरस्वतीति दृष्टो । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना । स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वो काल्ना मेरुरिवाभ्यनेति कालिदासः । सर्वशामुद्रततरेण सर्वोन्नतेन । सर्वेषां मतिरिक्ततरः सर्वातिरिक्तः । सः सारो यस्य तेन ।

- ९४ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः । ९५ । कुमार्थो वयसि । ९६ । उदके ङित्वले ।
 ९७ । विभौ कतौ । ९८ । समायां नपुंसके । ९९ । पुरे प्राचाम् । १०० । अरिटगौडपूर्वे च ।
 १०१ । न क्षान्तिप्रलम्बमार्दयाः । १०२ । कुमूलकूपकुम्भशालं विले ।
 १०३ । दिक्छन्दः सामजनपदाख्यानचानराटेषु । १०४ । आचार्योपसर्जनयानोवाग्निनि ।
 १०५ । उत्तरपदद्वयो सर्वश्च । १०६ । वज्रतीक्ष्णो विश्वं संज्ञायाम् । १०७ । उदरात्रेषु ।
 १०८ । क्षेपे । १०९ । नदी बभ्रुनि । ११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्वतरस्याम् । १११ । उत्तरपदादिः ।
 ११२ । कर्णौ वर्षलवयात् । ११३ । संशोपम्ययोश्च । ११४ । कण्ठपृष्ठद्वीवाग्रश्च ।
 ११५ । शङ्खमवस्थायाश्च । ११६ । नजोऽजरमरमिदमृताः । ११७ । सोमैतसौ अलमोपसौ ।
 ११८ । कलादयश्च । ११९ । आयुदानं वाञ्छन्सि । १२० । वीरवीर्यौ च ।
 १२१ । क्षुल्लोरलूक्ष्मलशालाचसममव्ययोभावि । १२२ । कंसमन्युर्गुणपायकाश्च विभौ ।

पद इत्येव । निष्क्रान्तः स्लोकान् निःस्तोकः । कथं ब्राह्मणाच्छंसी कृत्वि-
गिति ? उपसंस्थानात् ।

- १२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । १२४ । कन्या च । १२५ । आदिष्विहयादीनाम् ।
१२६ । विलखेटकटुककाष्ठं नर्हायाम् । १२७ । सौरमुपमानम् । १२८ । पल्लवमुपशाकं निम्बे ।
१२९ । कुलतुदस्यलज्जयोः संज्ञायाम् । १३० । अकर्मधारये राज्यम् । १३१ । वर्गादयश्च ।
१३२ । पुनः पुन्याः । १३३ । नाचाप्येराजनिक्संयुक्तशालाखेगन्धः । १३४ । चुरादीन्वमाशिवपत्राः ।
१३५ । पट् च काष्ठादीनि । १३६ । कुष्ठं वनम् । १३७ । प्रकृष्या भगालम् ।
१३८ । जितेर्निन्त्यावन्नन् वज्रव्रीहावभसत् । १३९ । गतिकारकोपपदान् कृतम् ।
१४० । उभे वनस्यत्वादिषु युगपत् । १४१ । देवतादन्धे च ।
१४२ । नीलरपदेऽनुदासादावश्विवीरुद्रपुष्पमन्त्रिषु । १४३ । अन्तः । १४४ । दावघन्ताजविवकाणाम् ।
१४५ । उपमानात् कः । १४६ । संज्ञाया भगवित्तादीनाम् । १४७ । प्रह्लादीनाश्च ।
१४८ । कारकाद दत्तयुतयोरेकामिति । १४९ । इत्यभूतेन कृतमिति च । १५० । अगो भावकर्मवचनः ।
१५१ । मन्त्रिण्ण्यस्त्रानश्वयनासनस्थानवाजकादिकोताः । १५२ । समन्याः पुच्छम् ।
१५३ । जगत्कालकलं ज्योतिषायाः । १५४ । मिश्रं चानुपसर्गसन्धौ ।
१५५ । नजो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हद्वितालमर्धास्त्रहिताः । १५६ । ययतोऽन्तर्दष्टे । १५७ । अचूकानवमज्ञौ ।
१५८ । आक्रीमे च । १५९ । संज्ञायाम् । १६० । कृत्वीकेणुच्चावदयश्च ।
१६१ । विभाषा लघ्वप्रतीच्छादिषु । १६२ । बहुव्रीह्याविदमेतत्तद्वन्धः प्रथमपुरणयोः क्रियागणने ।
१६३ । संज्ञायाः सन्तः । १६४ । विभाषा कृन्दसि । १६५ । संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
१६६ । व्यवयिनोऽनन्तरम् । १६७ । सुखं स्नाहम् ।
१६८ । नाय्यदिकश्चन्द्रीमहत्कुलमुष्टिपृथुवृत्तम् । १६९ । निहोपमानादन्तरस्याम् ।
१७० । नातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् लोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । १७१ । वा जाते ।
१७२ । नञ्सुभाम् । १७३ । कपि पूर्वम् । १७४ । कृष्णान्तेऽन्यात् पूर्वम् । १७५ । वहीनेष्वनुत्तरपदसुचि ।
१७६ । न गुणादयोऽवयवाः । १७७ । उपसर्गात् स्त्राङ्गं प्रथमपदम् । १७८ । वनं समासे ।
१७९ । अन्तः । १८० । अन्तश्च । १८१ । न निक्षिपाम् । १८२ । परेरभितोभावि मच्छलम् ।
१८३ । प्रादस्त्राङ्गं संज्ञायाम् । १८४ । निबद्धकादीनि च । १८५ । अमेर्मुखम् । १८६ । अपाह ।
१८७ । स्त्रिमपुत्रवीशासोऽध्वकुचिसौरनामनाम च । १८८ । अचिरपरिस्त्रम् ।
१८९ । अनोरप्रधानकनीयसी । १९० । पुष्यशान्वादिष्टः । १९१ । अतिरक्तं पदे ।
१९२ । नेरनिधामि । १९३ । प्रतेर्वादयस्तत्पुनरे । १९४ । उपपाद वाजजिनमयीरादयः ।
१९५ । सौरवत्पेषे । १९६ । विभाषोत्पुच्छे । १९७ । द्विविधां पाददम्भुर्धसु वज्रव्रीहौ ।
१९८ । सक्थं चाक्रान्तात् । १९९ । परादिभ्यश्च वज्रलम् ।

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६॥१॥ समाप्तश्च बहुव्रीह्युपादः ।

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

एभ्य स्तृतीयाया अलुक् स्यात् । ओजसाभूतः । तस्यापत्यमौजसाभूतिः । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाव्याप्तम् । तमसावृतम् । उत्तर-पदेऽलुक्विधानात् पूर्वपदभूतं यत्र तमस्तत्रालुक् । नतु यत्र तमोऽन्तं पूर्वपदम् । तेन “सततनैशतमोवृतमन्यत” इति (19)

(क) अञ्जसउपसंस्थानम् । अलुक् स्यात् । अञ्जसाकृतम् ।

(ख) पुंसानुजो जनुषाम्भ इति । उपसंस्थानात् । जनुर्जन्म ।

इह तमःशब्दं तप इति केचिदूचिरे । तथाच व्योषः—“तमोजसानिर्जित-देवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धि”मिति (20) “तपःकृशाःशान्तुद-कुम्भहस्ता” इति तु भट्टिः ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

नान्नि मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । मनसागुप्ता काचित् । मनसादेवी ।

५ । आज्ञायिनि च ।

अत्रोत्तरपदे मनसस्तस्या अलुक् स्यात् । मनसाज्ञायिनो योगिनः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

आत्मनस्तस्या अलुक् स्यात् पूरणप्रत्ययान्ते परे । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । आत्मचतुर्थ्यसु बहुव्रीहिः ।

७ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ । परस्य च ।

आत्मनः परस्य च चतुर्थ्या अलुक् स्याद् वैयाकरणी संज्ञा चेत् । आत्मने-भाषः । आत्मनेपदम् । परस्मैभाषः । परस्मैपदम् ।

(19) कथं वक्ष्यिष्यसि कुतस्तमोवृत इति रघुकान्वे ? इतिमिति भावे क्तः । ततस्तमसो इतिमिति षष्ठौसमासोऽयं आदिवादेष्टः ।

(20) कचिच्च कृत्यः एव प्रोक्तः पठ्यते ।

“तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसाप्तसिद्धिम् ।

कृशा राजा सहस्रात्तकोपशपाणि चादृशि सशायकानि” ॥१॥ इति ।

(It is given fully in the Ms. No IV.) “नन्वव समासोऽननुमनः । न । अनुमधिकारादि”ति गोपीनाथः ।

६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः ।
वनेकिंशुकाः ।

(क) अपो योनियन्मतिषु । अप्सुयोनिरग्निः । दिगादित्वाद यत् ।
अप्सव्यः । अप्सुमतिः । संज्ञायाम् (२।१।४४) मिति समासः ।

(ख) हृदयभ्यां डेरलुक्त्वयः । हृदिस्त्वक् । दिविषदो देवाः । कथं
दिवि कामोऽस्येति युक्तामः ? भाविबहुलवचनात् । (६।३।१४) (२१)

१० । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।

कारः पारिभाषिको नियमः । तन्नाम्नि प्राचां हलादौ परे सप्तम्या
अलुक् स्यात् । हलेद्विपदिका । कूपेशाणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी
नदीदोहनी । नियमः किम् ? अविकटे उरणः अविकटोरणः ।

११ । मध्याद् गुरौ ।

गुरौ परे मध्यात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । मध्येगुरुः ।

(क) अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।

स्वाङ्गात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।
“शत्रुञ्चकारोरसिवाणमाशु” । अमूर्धमस्तकात् किम् ? मूर्धशिखः ।
मस्तकशिखः । अकामे किम् ? सुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्ष-
शौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलिवाणः ।

१३ । बन्धे च विभाषा ।

बन्धे परे सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । हस्तेबन्धो हस्तबन्धो वा । चक्रेबन्धश्चक्र-
बन्धो वा । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

तत्पुरुषे कृदन्त उत्तरपदे परे बहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् । वनेचरः ।
स्तम्बेरमः । पङ्केरुहः । हृदिस्थः । न च भवति । कायस्थः । कुरुस्थः ।
कुरुचरः । कचिहा । सरोजं सरसिजम् ।

१५ । प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्चे ।

एषाञ्चे सप्तम्या अलुक् स्यात् । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः ।
दिविजः । एषां किम् ? शीघ्रजः ।

१६ । विभाषा वर्षचरशरवरात् ।

एभ्यो जे परे सप्तम्या अलुग्वा स्यात् । वर्षेजः । वर्षजः । चरेजः । चरजः ।
शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ।

१७ । घकालतनेषु कालनाम्नः ।

घादिषु कालनाम्नः सप्तम्या अलुग्वा स्यात् । पूर्वाह्नेतराम् । पूर्वाह्न-
तरे गायति । पूर्वाह्णेकालकृतम् । पूर्वाह्णकालकृतम् । पूर्वाह्नेतने पूर्वाह्नतने
गायति । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्ति ।

१८ । शयवासवासिष्वकालात् ।

शयादिष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । श्वेयः स्वययो वा ।
“रक्षन् वनेवासकृताद् भयात् तान्” । वनवासः । ग्रामेवासी ग्रामवासी वा ।
अकालात् किम् ? पूर्वाह्णशयः । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ।

१९ । नेन्सिद्धवध्नातिषु च ।

इवन्तसिद्धवध्नातिषु च सप्तम्या अलुग् नास्ति । स्थण्डिलशायी ।
साङ्गाश्वसिद्धः । चक्रवन्धः । कथं चक्रेवन्धः ? घञन्ते विभाषोक्ता ।

२० । स्थे च भाषायाम् ।

स्थे परे सप्तम्या अलुग् नास्ति । समस्थः । कूटस्थः । कायस्थः । उदरस्थः ।
कथं हृदिस्थः । बाहुल्यात् । भाषाग्रहणमेकवृत्तावुपयुक्तम् ।

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

आक्रोशगतौ षष्ठ्या अलुक् स्यात् । चौरस्यकुलम् । मातुःसुतः ।
वृषभ्याःपतिः । आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

(क) वाग्दिकपश्वदभ्यो युक्तिदण्डहरेषु । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । केयं
वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्वतोहरः ।

(ख) आमुध्यायणामुधपुत्रिकामुधकुलिकेति च । षष्ठ्या अलुक् स्यात् ।
नडादिभ्यः फक् (४।१।८८) । आमुध्यायणः । मनोज्ञादित्वाद वुञ्
(५।१।१३२) । आमुधपुत्रिका । आमुधकुलिका ।

(ग) देवानां प्रिये । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । देवानाम्प्रियः ।

(घ) श्रेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम् । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । शुनःश्रेपो
नाम मुनिः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

(ङ) दिवोदासश्चान्दसः ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

आक्रोशगतौ पुत्रे षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । दास्याःपुत्रो दासीपुत्रो वा ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ।

ऋदन्ताद् विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनोऽलुक् स्यात् षष्ठ्याः । पितुःपुत्रः ।
होतुरन्तेवासी । विद्यायोनिसम्बन्धोभयपदेश्वभिधानान्नेह । पिबधनम् ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

ऋदन्तादनयोः षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । मातुःश्वसा मातृश्वसा वा ।
पितुःश्वसा पितृश्वसा वा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिर्वा । उक्तोऽलुक् । उत्तर-
पदाधिकारः प्रागङ्गात् (६।४।१) ।

२५ । आनङ् ऋतो इन्द्रे ।

विद्यायोनिसम्बन्धानामृतां इन्द्रे आनङ् स्यात् । नकारो रपरत्व- (१।१।५१)
निषेधार्थः । होतापोतारी । मातापितरो । ऋतां इन्द्रे किम् ? पिब-
पितामहौ । कथं पितापुत्रौ मातापुत्रौ । पुत्र इत्यनुवृत्तेः (६।१।२२) ।

२६ । देवताइन्द्रे च ।

अत्र पूर्वपदस्थानङ् स्यात् । इन्द्रावृहसतो । सूर्याचन्द्रमसौ । पुनर्इन्द्र-
ग्रहणाल् लोके वेदे सहचरितयोरेवाभिधानम् । नेह । शिववैश्वणौ । कथं
“रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ” इति ? तर्हि चिन्त्यम् ।

(क) वायोऋभयत्र प्रतिषेधः । वायुग्नी । अग्निवायू ।

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

सोमे वरुणे चाग्नेरीत् स्यात् । अग्नोऽग्नीमौ । अग्नीवरुणौ । इदाग्ने-
नापि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध ईद्वचनमन्यत्र भावार्थमाहुः । तेन कुप्यच्च लवश्च
कुशीलवाविति वाङ्मौक्तिकप्रयोगः ।

२८ । इद् वृद्धौ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदेऽग्नेरित् स्यात् । अग्निवारुणम् । अग्निमासतं कर्म ।
देवताइन्द्रे चेत्युभयपदवृद्धिः (७।३।२१) ।

(क) न विष्णौ । अत्राग्नेरित्वं नास्ति । अग्नावैष्णवम् ।

२९ । दिवो द्यावा ।

देवताइन्द्रे दिवो द्यावा स्यात् । द्यावाम्भूमौ । द्यावाधरणी ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

पृथिव्यां दिवो दिवसादेशः स्याद् द्यावा च । अकारोच्चारणं पदान्ते क्त्वाद्य-
भावार्थम् । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

३१ । उषासोषसः ।

उषःशब्दस्योषासादेशः स्याद् देवताइन्द्रे । उषासासूर्यम् । उषासा-
नक्तम् ।

३२ । मातरपितरावुदौचाम् ।

अन्येषां मातापितरौ । अदन्तत्वान्निपातनस्य मातरपितराभ्यामित्येके ।
मातरपितृभ्यामित्यन्ये ।

३३ । पितरामातरा च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

अनूङः स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद् रूपं स्यात् । पट्टीभार्यास्य पट्टुभार्यः । शोभन-
भार्यः । दीर्घजङ्घः । दीर्घजङ्घभार्यः । भाषितपुंस्कात् किम् ? खडाभार्यः ।
अनूङः किम् ? धीवन्भार्यः । समानाधिकरणे किम् ? कल्याणा माता
कल्याणीमाता । षष्ठीसमासः । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । इह चापूरणीप्रमाणो-
(५।४।११६) रिति समासान्तविधौ प्रधानपूरणीग्रहणात् पूरखर्यादन्यस्मिन्
समासार्थे न भवति कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति । अप्रियादिषु किम् ?
कल्याणीप्रियः । कल्याणीकान्तः । प्रिया । भक्ति । कान्ता । सुभगा ।
दुर्भगा । दुहिता । चपला । कथं दृढभक्तिः ? दृढं भक्तिरस्येति पूर्वपदस्या-
स्त्रीत्वविवक्षितत्वात् । श्लिष्टप्रियो विमुक्तकान्त इत्यादयस्तु चिन्त्याः ।

३५ । तसिलादिष्वाकृत्वमुचः ।

तसिलादौ स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । तत्र परिगणनम् । तलत्तसौ । तरप्-
तमपौ । चरङ्जातीयरौ । कल्पद्देश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपौ । श्रमुथालौ ।
दार्हिलौ । तिल्प्यनाविति । तस्यां तत्र । तस्याः ततः (२२) । रम्यतरा ।
रम्यतमा । पटुतरा । पटुतमा । पटुचरी । पटुजातीया । सृदुजातीया ।
वृहकल्पा । पटुकल्पा । सृदुकल्पा । पटुदेश्या । पटुदेशीया । पटुरूपा ।
वृहरूपा । वृहपाशा । कया प्रकृत्या कथम् । तथा प्रकृत्या तथा । तस्यां
विलायां तदा । तर्हि । तिल् छान्दसः । अजप्या ।

(क) शसि वहल्यार्थस्य । पुंवत् स्यात् । बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पशः ।

(ख) त्वतलोर्गुणवचनस्य (२३) । पुंवत् स्यात् । पटुत्वम् । पटुता ।

(२२) तत्र तल इति तूदाहरणदिक्भावम् । सर्वनामो वृत्तिमात्रे पुंस्कात् । बहुलं बहुतः बहुवेल्गुदाहरणम् ।

(२३) संज्ञाजाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दस्तु न गुणवचनः ।

सुदुता । गुणवर्णनस्य किम् ? दण्डनीत्वम् । कठीत्वम् । कथं व्यभिचारित्वं युक्तीनामिति ? सामान्योपक्रमेण (24) । तन्वीत्वमिति तु चिन्त्यम् ।

(ग) भस्मादे तद्धिते । भसंज्ञकस्य तद्धिते पुंवत् स्यात् । हस्तिनीनां समूहो हस्तिकम् । अदे किम् ? श्चैनेयः । रौहिणेयः ।

(घ) ठक्छसोष । अनयोः परतः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । भवत्यान्धात्रा भावतृकाः । भवदीयाः ।

(ङ) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति तु दिङ्नामान्यन्तराल इत्यत्र (२।२।१६) भाष्यम् । सर्वासां धनं सर्वधनम् । अन्यस्यास्तनयोऽन्य-
तनयः । “न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ।” तस्या मुखं तन्मुखम् । भवतीप्रसादादिति तु चिन्त्यम् । (25)

३६ । क्वड्मानिनोश्च ।

क्वडि मानिनि च स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । एनी एतायते । दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी भार्यायाः ।

३७ । न कोपधायाः ।

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । मद्रिकाभार्यः । पाचिकाभार्यः । दाहिकाशक्तिः । पाचिकाकल्पा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी ।

(क) कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । एक-
भार्यः । पाकभार्यः । पाककल्पा ।

(24) सामान्ये ननु सकृन्मित्रेनेत्यर्थः । इदं तु काशिकाकैयटाद्युक्तं वार्तिकम् । वार्तिकपाठे तु नास्ति । “एकैकवर्णवर्णित्वाद्वाच” इति हि संहितासूत्रे (१।३।१०८) भाष्यकारप्रयोगः । तत्प्रामाण्यादस्य साङ्ख्यसुष्ठेयम् ।

(25) धन्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माग्राह्यादतः प्रतिदिनं सुकृतौ करोति ।

स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादाज्जोकवयेऽपि फलदा ननु देवि तेन ॥१॥ इति देवीमाहात्म्ये ।

आर्षोऽर्थं प्रयोगः । केचिच्च हे भवति ततः प्रसादादनुग्रहात् तवेति श्रेय इत्यन्वयं कुर्वन्ती भवतीति सम्बोधने ब्रह्मानं पठति । एकोऽहं भवतीमुतचयकरो मातः कियन्तोऽरय इति वैश्वीसेहारप्रयोगस्तु प्रामादिक एवेत्याहुः ।

३८ । संज्ञापूरण्योश्च ।

अनयोः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दत्ताभार्यः । “मन्दोदरीभार्यमतोव रेजे ।” दत्तामानिनी । पञ्चमीभार्यः । द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीकल्पा ।

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।

वृद्धिहेतोस्तद्वितान्तायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । औपगवौभार्यः । मायुरीभार्यः । मायुरीमानिनी । मायुरीकल्पा । वृद्धिहेतोः किम् ? मध्यम-भार्यः । अरक्ते किम् ? काषायवृद्धतिकः । हारिद्रपताकः । अविकारे किम् ? लौहेवो रथः ।

४० । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तस्य स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दीर्घक्षीभार्यः । सुसुखीभार्यः । सुसुखीकल्पा । अमानिनि किम् ? सुक्तेशमानिनी । (26)

४१ । जातेश्च ।

जातेः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । कुम्भकारीभार्यः । कठीकल्पा । कठी-पाशा । बहुचीयते । औपसंख्यानिकस्य नेष्यते । हास्तिकम् । अमानिनीत्येव । कठमानिनी ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

कर्मधारयादौ भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । न प्रतिषेधः । महापञ्चमी । पुण्यपठौ । महापठौ । प्रियदुहिता । सृगचपला । पाचक-वृन्दारिका । कारकवृन्दारिका । काकबन्धा । कारकजातीया । कारक-देशीया । एवं दत्तवृन्दारिका । पञ्चमवृन्दारिका । माथुरवृन्दारिका । माथुरजातीया । माथुरदेशीया । सुक्तेशवृन्दारिका । कठदेशीया । स्त्रिया-मित्येव । कठीप्रकाण्डम् । मानिनीजनः ।

(क) कुकुत्थादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुकुत्था अण्डं कुकुटाण्डम् । सृग्वाः पदं सृगपदम् । सृग्वाः चीरं सृगचीरम् । काक्वाः गावः काकगावः ।

(26) अत्र स्वाङ्गाच्चेत इत्येव सूत्रम् । अमानिनीति वक्तव्यमिति लङिण् वार्त्तिकमित्याहुः ।

(ख) पुंवद्भावादृ भ्रस्वत्वं खिदृघादिषु विप्रतिषेधेन । कालिम्भान्या । हरिणिम्भान्या । पट्टितरा । मृदितमा । उक्तः पुंवद्भावः ।

४३ । धरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु व्योऽनेकाचो
ऋस्वः ।

घादिषु परतोऽनेकाचो व्यन्तस्य ऋस्वः स्यात् । ब्राह्मणितरा । सुन्दरि-
तमा । गौरिरूपा । भुजङ्गिकल्पा । वृषलिचेली । पट्टिब्रुवा । तरुणिगोत्रा ।
कुमारिमता । गौरिहता । उक्तपुंस्कादित्थेव । बदरीतरा । ब्रूजः पचाद्यचि
ब्रुवः । चेलङ्ब्रुवगोत्रशब्दाः कुत्सनार्थाः ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

घादिषु शेषनद्या ऋस्वो वा स्यात् । कः शेषः ? अङ्गी नदी ङीरेकाच् ।
धीवन्भूतरा धीवन्भूतरा वा । स्त्रीतरा स्त्रितरा वा ।

(क) कृन्तव्याः प्रतिषेधः । लङ्गीतरा । तन्वीतरा ।

४५ । उगितश्च ।

उगितो नद्या घादिषु ऋस्वो वा स्यात् । श्रेयसीतरा श्रेयसितरा वा ।
विदुषीतमा विदुषितमा वा । “शक्तिं दधानं महतीतमां तम् ।” पुंवद्भावो-
ऽप्यत्रेष्टः । श्रेयस्तरा । विद्वत्तमा । (२७)

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

तुल्याधिकरणे जातीये च परतो महतः स्यादात् । महापञ्चमी । महा-
पष्ठी । महाराजः । महाभुजः । महाजातीयः ।

(क) घासकरविशिष्टेषु पुंवच्च । महत्या घासः महाघासः । महत्याः
करो महाकरः । महाविशिष्टः ।

(ख) अष्टनः कपाले हविषि । अष्टाकपालं हविः ।

(ग) गवि च युक्ते । अष्टागवं शकटम् । युक्ते किम् ? अष्टगवं विप्रस्य ।

(२७) अथ भट्टोजिः—“हत्यादिषु विदुषीतरेषु दाह्यतम् । तन्निर्भूतम्” इति । दीर्घान्ङीवविशिष्टानां
रूपाणां भाष्ये ऽसमर्थनात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामवहुब्रौह्मशौत्योः ।

दि अष्टनित्येतयोः संख्यायामात्त्वं स्यात् । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । संख्यायामिति किम् । त्रैमातुरः । प्राक्शतादित्यभिधानावेह । द्विशतम् । अष्टसहस्रम् । अवहुब्रौह्मशौत्योः किम् ? द्विदशाः । द्विताः । द्वाशीतिः ।

४८ । त्रैस्त्रयः ।

त्रैस्त्रयसादेशः स्यात् । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अवहुब्रौह्मशौत्योरित्येव । त्रिचतुराः । त्र्यशीतिः । प्राक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

द्वाष्टंस्त्रिंशद्भ्यानां यदुक्तं तच्चत्वारिंशदादौ वा स्यात् । एवं यावद् नवतिः । द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशद्वा । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशद्वा । त्र्यचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशद्वा । (२८) द्वा नवतिः । द्विनवतिर्वा । अष्टानवतिः । अष्टनवतिर्वा । त्र्योनवतिः । त्रिनवतिर्वा । कथमेकादश ? कुसीदशैकादशादिति (४।४।३२) निपातनात् ।

५० । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।

लेखादौ परे हृदयस्य हृल्लेखात् । हृल्लेखः चयव्याधिः । हृदयं लिखतीति कर्मलक्षणं (३।२।१) । हृदयस्य प्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः ।

५१ । वा शोकप्यञ्जरोरोगेषु ।

एषु हृदयस्य हृडा स्यात् । हृच्छोकः । हृदयशीको वा । सौहार्द्यं सौहृदय्यं वा । सौहृदयमिति केचित् । हृद्रोगः । हृदयरोगो वा ।

५२ । पादस्य पदाजप्रातिगोपहतेषु ।

आज्यादिषु पादस्य पदः स्यात् । पदाजिः । पदातिः । पदगः । “पदगैर्वहुभिः सुतम् ।” पदोपहतः ।

५३ । पदात्यतदर्थे ।

पादस्य यति हलन्तः पत् स्यात् । पादौ विध्यन्ति पद्याः कण्टकाः ।
अतदर्थे किम् ? पादं जलम् ।

(क) इके चरतौ । पादेन चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ङन् ।

५४ । हिमकाषिहतिषु च ।

एषु पादस्य पत् स्यात् । पद्दिमम् । मानुषो नाम पत्कापी । पद्मतिः ।
चकारात् “पदगा भरद्वाजमुनिं सगिष्यम् ।”

५५ । ऋचः श्रे ।

श्रे ऋचः पादस्य पत् स्यात् । पच्छो गायत्रीं शंसन्ति । वीष्मायां शस् ।
ऋचः किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

एषु पादस्य पद्घ्राहा । पद्घोषः पादघोषो वा । पन्निश्रः पादमिश्रो
वा । पच्छब्दः पादशब्दो वा ।

(क) निष्के च । पन्निष्कः पादनिष्को वा ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

नाम्नि उदकस्योदः स्यात् । उदमेघो नाम ।

(क) उत्तरपदस्य च । लोहितोदो नाम । चोरोदः । लवणोदः ।

५८ । पेषंवासवाहनधिषु च ।

एषूदकस्योदः स्यात् । उदपेषं शुण्ठीं पिनष्टि । “सहस्ररात्रीरुदवास-
तत्परा ।” उदवाहनः । उदधिः ।

५९ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

असंयुक्तहलादावुत्तरपदे उदकस्योदो वा स्यात् । उदकुम्भ उदककुम्भो वा ।
उदपात्रम् । उदकपात्रं वा । एकहलादौ किम् ? उदकस्थानम् । पूरयितव्ये
किम् ? उदकगिरिः ।

६० । मन्थौदनसक्तुविन्दुवच्चभारहारवोवधगाहेषु च ।

एषूदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्थः । उदौदनः । उदसक्तुः । “हिमलव-
सङ्गश्चमोदविन्दून् ।” “भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवजः ।” भार-हार-
गाहाः कर्मस्थण्णन्ता घञन्ताश्च गृह्यन्ते । उदभारः । उदभारी स्त्री । उद-
हारी स्त्री । उदवीवधः । “रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।” एते उदक-
मन्थादयः । उक्तउदादेशः ।

६१ । इको ऋसोऽड्यो गालवस्य ।

इगन्तानां ऋसो वा स्यात् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रो वा । जम्बुलता
जम्बूलता वा । धीवन्धुसुतः धीवन्धुसुतो वा । अड्यः किम् ? गार्गीपुत्रः ।
व्यवस्थितविभाषया नेह । कारीषगन्धीपुत्रः ।

(क) इयडुवड्भाविनामव्ययानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् । भूकुलम् ।
शुक्लीभूतम् ।

(ख) भूकुंसादीनामिष्यते । भूकुंसः । भूकुंसो वा । भूकुटिः । भूकुटिर्वा ।

(ग) अकारो वेत्तेके । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ।

इह त्वलावुकर्कन्धुदम्फफलमिति सर्वान्ते लोकस्योत्तरपदव्यवहारात् दम्फा
एव ऋस्वः प्राप्नोति । न पूर्वयोः । तत्र समासान्तरमाख्येयम् । अलावूश्च
कर्कन्धूश्च ते । अलावुकर्कन्ध्वौ । ते च दम्फूश्च ते । लावुकर्कन्धुदम्फुः । राज-
दन्तादिः । तासां फलं तथेति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकशब्दस्य (२९) तद्धिते ऋस्वः स्यात् । एकस्या आगतमेकरूप्यम् ।
एकमयम् । एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे च । एकस्याः जीरमेकजीरम् ।

६३ । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ।

व्यावन्तस्य ऋस्वः स्थान्नास्ति । रिवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । कस्-
चिन्नाम । शिलवहम् । शिलप्रस्थं नाम नगरम् । बाहुल्यान् नान्दीघोषः ।
असंज्ञायाञ्च । कलञ्जः । मन्दुरजः । सुसूक्ष्मजटकेषो व्रती ।

६४ । त्वे च ।

त्वे चेति ष्छन्दसि ।

६५ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।

इष्टकादेश्वितादौ ऋस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । माल-
भारिणी । तदन्तग्रहणञ्च । पञ्चोष्टकचितम् । नवहाटकेष्टकचितम् । मुखेष्ठीक-
तूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

अनव्ययस्य खिदन्ते परे ऋस्वः स्यात् । कालिमेजयः । कालिम्नन्त्या ।
अनव्ययस्य किम् ? “दिवामन्त्या रात्रिः कथमपि न पद्मैर्विकसितम्” । उक्तो
ऋस्वः ।

६७ । अरुर्दिषदजन्तस्य सुम् ।

एषां खिति सुम् स्यात् । अरुन्तुदः । द्विषन्तपः । द्विषमेजयः । (३०)
अजन्तानाम् । पण्डितम्नन्त्यः । सुभगम्नन्त्या । हरिम्नन्त्यः । महिम्नन्त्या ।
कालिम्नन्त्या । विधुम्नन्त्यः । वधुम्नन्त्या । सुभ्रुम्नन्त्या । नलोपे राजम्नन्त्यः ।
सुराजम्नवम् । गुणिम्नन्त्यः । एषां किम् ? विदम्नन्त्यः । श्रीम्नन्त्यः ।

६८ । इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच ।

इजन्तस्य खिति एकाचोऽम् स्यात् । स चाम्प्रत्ययवत् । द्वितीयैकवचन-
वदित्यर्थः । स्त्रियम्नन्त्यः । स्त्रीम्नन्त्यः । भ्रुवम्नन्त्यः । नरम्नन्त्यः । गाम्नन्त्यः ।
नावम्नन्त्यः ।

६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

इमौ निपात्येते ।

(३०) द्विषमेजय इत्यत्र सुमि द्विषम्त् एजय इति खिते संयोगान्नस्य लोपः (८।२।२३) इति तत्का-
लोपः ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

अनयोः कारे मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारो वैद्यः ।

(क) अस्तीच । अस्तुङ्कारः ।

(ख) धेनोर्भव्यायाम् । धेनुभ्रव्या गौः ।

(ग) लोकस्य पृथे । लोकम्पृथञ्द्रमाः ।

(घ) भ्राष्ट्रान्धोरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

(ङ) उद्भद्रयोः करणे । उद्भंकरणम् । भद्रंकरणम् । एवं तिमिङ्गिल-
दीपङ्करसर्वन्ददादयोऽपि सुमिति योगविभागादूह्याः संज्ञाप्रकाराः ।

(च) सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रश्च वा । एभ्यो दुहितृशब्दस्य
पुत्रश्च वा स्यात् । सूतपुत्री सूतदुहिता वा । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता वा ।
अन्यत्रापि दृश्यते । शैलपुत्री । “अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकश्मीरज-
चिङ्गमच्युतोर” इति माघः । केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति
वामनवृत्तिः । तेनेदं सिध्यति कृष्णदासस्य पुत्रीं तुभ्यमहं सम्पदद इति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते ओ ।

अनयोर्जान्ते पाते परे मुम् स्यात् । श्येनम्पाता मृगया । तैलम्पाता
क्रिया ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

रात्रेः कृदन्ते परे मुम् स्यात् । रात्रिचरो रात्रिचरो वा । रात्रिमटो
रात्रिमटो वा । खिति तु पूर्वेण नित्यमिष्यते । रात्रिश्चान्यमहः । उक्तो मुम् ।

७३ । नलोपो नञः ।

उत्तरपदे परे नञो नलोपः स्यात् । अभिचुः । अत्राङ्गणः । अविघ्नः ।
अशोचः । कथं नैककीर्तिः । नैकयशा इति ? (३१) समासे सर्वान्तमुत्तर-
पदम् । तच्चेह नास्ति ।

(३१) एवञ्च “आददे नातिश्रीतोऽथो नमस्तानिच दक्षिण” इत्यादि । मतान्तरे तु मत्वर्थस्य नञ्शब्दस्य
सुपसुपेति समासः । तेनापुनरुक्त सङ्गः स नैकधेयादि समाहितम् ।

(क) अवक्षेपे तिङ्गुपसंस्थानम् । अपचसि । अकरोपि त्वं जाह्न ।
“हासकरमघटते नितराम्” ।

७४ । तस्मान्ननुङचि ।

तुप्तनकारान्नजोऽचि नुङागमः स्यात् । अनश्चः । अनुङ् । अनूः ।

७५ । नभ्राण्णपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक-
नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ।

एव्हेकादशसु नञ् प्रकृत्या स्यात् । न भ्राजते नभ्राट् । न पाति नपात् ।
शत्रन्तः । न वेति नवेदाः । असुत्रन्तः । नासत्याः साधवः । नमुच्यादयः
संज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुच्येयाः ।

७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमः । एकेन न विंशति एकात्र-
विंशतिः । एकात्रशतम् । जनार्थे चात्र नञ् ।

७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

नगो नञ् प्रकृत्या वा स्यात् । “शैलवृक्षौ नगावगौ” । अप्राणिषु किम् ?
अगो वृषलः शीतेन ।

७८ । सहस्र सः संज्ञायाम् ।

सहस्र नास्ति सः स्यात् । साश्वत्यम् । नास्ति किम् ? सहयुध्वा ।

७९ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

ग्रन्थान्ते ऽधिके च सहस्र सः स्यात् । सकलं ज्योतिषमधीते । कलान्त-
मित्यर्थः । समुद्गर्त्तमधीते । ससंग्रहं व्याकरणमधीते । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ।
अधिके । सद्रोणा खारी । द्रोणाधिकेत्यर्थः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

उपाख्यायत इत्युपाख्यः प्रत्यचः । ततोऽन्योऽनुपाख्यः । अनुमेयो द्वितीयः
सम्बन्धी । तद्वाचिन्पपदे सहस्र सः स्यात् । साम्निः कपोतः । सपिशाचिका
वाल्वा । गृहे कपोतपतनात् तस्य द्वितीयो भाव्यग्निरनुमीयते ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अथ सहस्य सः स्यात् । सचक्रं निधेहि । सधुरं व्रज । अकाले किम् ?
सहापराहन् ।

८२ । वोपसर्जनस्य ।

सर्वोपसर्जनस्य समासस्योत्तरपदे सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सह-
पुत्रो वा । सपरिवारः सहपरिवारो वा ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ।

आशिषि सह प्रकृत्या स्यात् । स्वस्ति ते सहपुत्राय । सहवन्धवे ।
अगोवत्सहलेषु किम् ? सगवे । सवत्साय । सहलाय । पत्ने सहगवे । सह-
वत्साय । सहइलाय ।

८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।

छान्दसम् ।

८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धुषु ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः ।
सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सनाम्नी कन्या । सरूपः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः । इह समानस्येति योगविभागः । तेन सपञ्चसधर्मसजातीयाः सिध्य-
न्तीति वामनवृत्तिः । अनार्योऽयं योगविभागः । तथाह्यव्ययानामनेकार्थ-
त्वात् सदृशार्थस्य सदृशव्यस्येति प्रयोगाः । कथं नाम समानपञ्च इत्यादयोऽपि
भवन्तीति भागवृत्तिः (३२) । चान्द्रास्तु नामादिषु सभावं विकल्पेन
ब्रुवन्ति ।

८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि ।

आचारगतौ ब्रह्मचारिणि परे समासस्य सः स्यात् । सत्रह्यचारी ।

(३२) तथाहि—वत्पत्न्यनेऽस्ति मम कोऽपि समानवर्मेति भवभूतिप्रयोगः ।

८७ । तीर्थे ये ।

८८ । विभाषोदरे ।

यदन्ते तीर्थे समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्याद्यैकगुरवः । उदरे वा ।
समानोदर्थ्यः सोदर्थ्यो वा ।

८९ । दृग्दृशवतुषु ।

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । सदृक्षस्तुच्छान्दसः । वतुष्वङ्ग-
मुत्तरार्थम् । उक्तः सभावः ।

९० । इदम् किमोरीश्वकी ।

इदम् ईश् किमः कीः स्यात् तेषु परतः । ईदृक् । ईदृशः । इयान् ।
इयती । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कियती ।

९१ । आ सर्वनाम्नः ।

तेषु सर्वनाम्न आकारः स्यात् । तादृक् । तादृशः । तावान् । एतावान् ।
एतादृशः । एतादृक् । यावान् । यादृक् । यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।
युष्मादृक् । युष्मादृशः । भवादृक् । भवादृशः । अमूदृक् । अमूदृशः । अस्मादृक् ।
अस्मादृशः ।

९२ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यञ्चतौ वप्रत्यये ।

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेःस्थाने ऽद्विः स्यादञ्चतौ वप्रत्यये । विष्व-
गञ्चति विष्वद्राड् । (३३) विष्वद्राञ्चौ । देवद्राड् । यद्राड् । तद्राड् । कद्राड् ।
कद्रौची । वप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् ।

९३ । समःसमि ।

समोऽञ्चतौ समिरादिश्रुते । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समौची ।

९४ । तिरसस्तिर्य्यलोपे ।

तिरस स्तिरिरादिश्रुते तस्मिन्लोपे । तिर्य्यङ् । अलोपे किम् ? लोपे
मा भूत् । तिरश्चःपश्च । “लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यात् ।”

६५ । सहस्र सध्रिः ।

तस्मिन् सहस्र सध्रिः स्यात् । “सध्रद् रतः येयसि लक्षणोऽभूत्” ।
सध्रश्चौ । “सध्रीचा बलयितपञ्चनालसूतः ।” सध्रीची ।

६६ । सध मादस्ययोश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६७ । द्वान्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।

एभ्यः परस्याप आदेरीत् स्यात् । डीपम् । अन्तरीपम् । प्रादेरनवर्णान्ताद-
भिधानम् । समीपम् । नीपम् । नेह । प्रापम् । परापम् ।

६८ । ऊदनोर्देशे ।

अनीः परस्याप ऊत् स्यात् । अनूपो देशः । अन्वीपमन्यत्र ।

६९ । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगराशौराशास्यास्थि-
तोत्सुकोत्कारकरागच्छेषु ।

अषष्ठ्यतृतीयास्यस्य अन्यस्य दुगागमः स्यादाशीरित्यादौ परे । अन्या
आशीरन्यदाशौः । अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्
सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्य किम् ? अन्यस्याशी
रन्याशीः । अन्येनास्थितोऽन्यास्थितः । इहाविशेषेण दुक् कारकच्छयो-
रिति भावम् । अन्येनान्यस्य वा कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्मिन् भवम् ।
अन्यस्तेदं वा अन्यदीयम् । गहादित्वाच्छःशेषिकः ।

१०० । अर्थे विभाषा ।

अर्थे परेऽन्यस्य दुग्वा स्यात् । अन्यदर्थः । अन्यार्थो वा ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।

तत्पुरुषेऽचि कोः स्थाने कत् स्यात् । कदन्नम् । कदिम्यन्नम् । कदुष्यम् ।
अचि किम् ? कुत्राङ्गणः ।

(क) त्रातुपसंख्यानम् । कुक्षितास्तयः कक्षयः ।

“कृतशस्त्रो न यो जिष्णुर्यथादशो यज्ञनिष्ठः ।

कामी यद्य जरचेते ज्ञतवंशेषु कन्नयः” ॥ १ ॥

१०२ । रथवदयोश्च ।

अनयोः कोः कत् स्यात् । कद्रवः । कइदः ।

१०३ । दृणे च जातौ ।

अत्र कोः कत् स्यात् । कत्तृणम् । जातौ किम् ? कुट्टणानि ।

१०४ । का पथ्यक्षयोः ।

अनयोः कोः स्थाने काः स्यात् । कापथः । काक्षम् । “काक्षेणानादरे-
क्षितः ।”

१०५ । ईषदर्थे ।

अत्र कोः काः स्यात् । कामधुरम् । कातन्त्रम् । कास्त्रम् ।

“देवाकानिनिकावादे वाहिकास्त्रस्त्रकाहि वा ।

काकारेभभरेकाकानिस्त्रभव्यव्यभस्त्रनि” ॥ १ ॥

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

पुरुषे कोः का वा स्यात् । कापुरुषः कृपुरुषो वा ।

१०७ । कवञ्चोणे ।

उणो परे कोः काः कवं च वा स्यात् । कोणं कवोणं कदुणं वा ।

१०८ । पथि च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

पृषोदरप्रकाराणि साधूनि स्युः शिष्टैर्यथाप्रयुक्तानि । शिष्टलक्षणं तु
भाष्यादवधार्यम् । (३४) पृषदुदरमस्य पृषोदरः । वारिवाहको वलाहकः ।
ब्रुवन्तः सौदन्त्यस्यां वृषी । मद्वां रौति मयूरः । पूर्व्यन्ते गलन्ति च पुद्गला

देहाः । तथ्यस्य भावस्तथता । रतेस्तननं रत्नम् । वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः ।
जितमेनोऽनेन जिनः । यशः कौति यचः । को जीर्यति कुक्षरः । दिनस्तीति
सिंहः । अन्नन्वन्निचन्नम् । शवानां शयनं श्मशानम् । ऊर्ध्वं सुखमस्य
उदूखलम् । पिशिताशः पिशाचः । एवं षोडन् षोडशः षोढा षड्धा चेत्यादि ।

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनामौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ १ ॥

११० । संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याङ्गन्नन्यतरस्यां ङौ ।

संख्यादेः परस्याङ्गस्याङ्गन् वा ङौ स्यात् । द्यङ्गे द्यङ्गनि द्यङ्गे वा । त्र्यङ्गे
त्र्यङ्गनि त्र्यङ्गे वा । व्यङ्गे व्यङ्गनि व्यङ्गि वा । सायाङ्गि सायाङ्गे सायाङ्गनि वा ।
ङौ किम् ? द्वयोरङ्गोर्भवो द्यङ्गः । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । विगत-
मङ्गो व्यङ्गः । प्रादिसमासः । अङ्गः सर्वत्र टच् । अङ्गः सायः सायाङ्गः ।
एकदेशिसमासः ।

१११ । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।

ढ्रयोर्लोपे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । लोटम् । गूढम् । नीरक्तम् ।
इन्दूराजते । पुनारमते । पुनारक्तम् । पुनारोटम् । धातूरजः । पूर्वग्रहण-
मनुस्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । इह ढ्रलोप- (८।३।१३) सहचरितस्य
रोरि- (८।३।१४) लोपस्य ग्रहणादनीयरो रलोपे न दीर्घः । दर्शनीयः पटः ।
दीर्घाधिकारो यावत् क्रमश्च (६।४।१८) ज्ञोति ।

११२ । सहिवहोरोदवर्णस्य ।

सहिवहोर्वर्णस्यौत्थाङ्गलोपे । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । वोढा ।
वोढुम् । वोढव्यम् । वर्णग्रहणं कृतायामपि त्वौ यथा स्यात् । वहैर्लुङि तसि
उदवोढाम् । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । ऊढवान् ।

११३ । साढूसाढ्वासादेति निगमे ।

११४ । संहितायाम् ।

छान्दसमेतद्वयम् । संहिताधिकारस्य छन्दस्वेव प्रयोजनम् ।

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ।

कर्णे परे लक्षणवाचिनो दीर्घः स्यात् । दावाकर्णः । स्थूणाकर्णः ।
अविष्टादीनां किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

११६ । नहिष्ठतिष्ठपिब्यधिरुचिसहितनिषु कौ ।

एषु क्तिवन्तेषु परतो दीर्घः स्यात् । उपानत् । नीवत् । प्रावत् ।
स्यूावित् । मर्मावित् । नीरुक् । सहे ष्छन्दसि ण्विः (३।२।६४) । तुराषाद् ।
तनि परीतत् । कौ किम् ? परिणहनम् । गतिकारकपुर्वस्याभिधानाच्चेष्ट ।
तिग्मरुचः । पटुरुचः । (३५)

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरादेर्वने किंशुलकादेर्गिरो दीर्घः स्यात् । कोटरावणम् । मिश्रका-
वणम् । किंशुलकागिरिः ।

११८ । वले ।

वले परे दीर्घः स्यात् । दन्तावलो हस्ती । कृषीवलः । अण इत्येव ।
भ्रातृवलः । संज्ञायामित्येव । पुत्रवलः ।

११९ । मतौ वज्रचोऽनजिरादीनाम् ।

वज्रचां मतुपि दीर्घः स्यात् । वीरणावती । मशकावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । वज्रचः किम् ? व्रीहिमतौ । अनजिरादेः किम् ? अनजिरवती ।
मलयवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ।

१२० । शरादीनाञ्च ।

मतुपि दीर्घः स्यात् । शरावती । अहिवती । पञ्चावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । संज्ञायामित्येव । शरवती भूमिः । अहिमतौ ।

१२१ । इको वह्ऽपीलोः ।

इगन्तस्य वह् दीर्घः स्यात् । ऋपीवहम् । कपीवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ।

१२२ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ।

प्रादेर्घञि दीर्घः स्यात् । वीमार्गः । अपामार्गः । बाहुल्यान्न च भवति । विहारः । निहारः । सादकारयोः कृत्रिमे । प्राकारः । प्रासादः । अन्यत्र प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु वा । प्रतिवेशः प्रतीवेशो वा । प्रतिकारः प्रतीकारो वा । कचिन्नैव । प्रसारः । प्रहारः । प्रवेशः । प्रसेवः । अमनुष्ये किम् ? निषादश्चण्डालः ।

१२३ । इकः काशि ।

प्रादेरिगन्तस्य काशि दीर्घः स्यात् । प्रतीकाशः । “आसक्तो भव नीकाशैः ।” अनूकाशः । इकः किम् ? प्रकाशः ।

१२४ । दस्ति ।

दः स्थाने यस्तकारस्तस्मिन्नुपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । परीत्तम् । नीत्तम् । वीत्तम् । अभीत्तम् । सुत्तम् । इकः किम् ? प्रत्तम् ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टनो नञ्चि दीर्घः स्यात् । अष्टावक्रो मुनिः । अष्टापदं सुवर्णम् । संज्ञायां किम् ? “अष्टभाष्यौऽसि पुण्यकृत् ।”

१२६ । छन्दसि च ।

छान्दसम् ।

१२७ । चितेः कपि ।

दीर्घः स्यात् । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

अस्थानयोर्दीर्घः स्यात् । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति निर्देशाद् विश्वराजौ ।

१२९ । नरे संज्ञायाम् ।

विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वानरो नाम मुनिः ।

१३० । मित्रे चर्षौ ।

मित्रे विश्वस्य दीर्घः स्याद्विधेत् । विश्वामित्रः । इह मन्त्रे षट्
सूत्राणि । (३६)

१३७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

दीर्घ इत्येव । दण्डादण्डि । बाह्वाहवि । यष्टीयष्टि । शुनः संज्ञायाम् ।
शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । ततोऽण् । शौवादंष्ट्रः । इब् । शौवादंष्ट्रिः । श्वाकर्णः । (३७)
पूर्वामुखः । उत्तरामुखः । दक्षिणामुखः । दृशिग्रहणादिह पुरुषो नारक
इत्यादावप्ययं दीर्घ इति वामनवृत्तिः । अनेनोत्तरपदविधानादप्राप्तिरिति
पुरुषादयो दीर्घोपदेशा एव संज्ञाशब्दा इति भागवृत्तिः ।

१३८ । चौ ।

अश्वतो लुप्ताकारनकारे दीर्घः स्यात् । दधौचः पश्व । दधौचा । सधौचा ।
सधौचः । सधौची । मधूचा । मधूचः । विश्वद्रीचः । “विश्वद्रीचीर्विचिपन्
सैन्धवीचीः ।” “सधौचा वलयितपञ्चनालसूचः ।”

१३९ । संप्रसारणस्य ।

संप्रसारणान्तस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः । कौमुद-
गन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपतिः । पूर्ण उत्तरपदाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥६।३॥

समाप्तञ्चालुक्पादः ॥

(३६) १२१ । मन्त्रे सोमार्चेन्द्रियविश्वदेवस्य मन्त्रौ । १२२ । षोडशेय विभक्तानुप्रयोगमायाम् । १२३ । ऋचि
तुष्टचमस्तङ्कुवीरुषाणाम् । १२४ । इकः सुभि । १२५ । वाचोऽतस्त्रिङ् । १२६ । निपातस्य च ।

(३७) यनो दन्तदंष्ट्राकर्णैर्जुन्द्वराहपुच्छपदैषु दीर्घो वाच्यः । अभियुक्तोक्तिरियम् । आदन्तः । आबराहम् ।
आपुच्छम् । आपदः ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयम् । अङ्गस्य कार्यं वक्तव्यम् पञ्चपाद्याम् । (38)

२ । हलः ।

संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य हलः परस्य दीर्घः स्यात् । संवीतम् । आङ्गितम् ।
अङ्गस्य किम् ? निरुतम् । कथं वृत्तीयेति ? निपातनात् ।

३ । नामि ।

नामि परेऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । मातृणाम् ।
भातृणाम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

अनयोर्दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

५ । कन्दस्यभयथा ।

कान्दसम् ।

६ । नृ च ।

नृ चेति नामि दीर्घविकल्पः । भाषायामपीत्येके । नृणाम् । नृणां वा । (39)

(38) षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः सप्तमाध्यायस्य चत्वारः पादाश्चेति पञ्चपादी । तत्र ।

(39) अतएव चिन्ताज्जरचेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथंति भर्तृहरिप्रतके । नृणामेको मन्त्र
समसि पञ्चमामर्शेन इवेति महिम्नस्तत्रैव । दक्षितास्त्रनवस्थितं नृणां न खलु तेन चर्तं सुष्ठुचन इति कुमारि च ।

७ । नोपधायाः ।

नान्तस्योपधाया नामि दीर्घः स्यात् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
नामीत्येव । वर्मणाम् । चर्मणाम् ।

८ । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।

यिः सुट् सर्वनामस्थानम् । तत्र परे नोपधाया दीर्घः स्यात् । राजा ।
राजानी । राजानः । सीमा । सीमानी । सीमानः । सामानि सन्ति पञ्च
वा । कुण्डानि । असम्बुद्धौ किम् ? हे तच्चन् ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

इन्द्रः सूत्रमेकम् ।

१० । सान्तमहतः संयोगस्य ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च नोपधायाः पूर्ववद्दीर्घः स्यात् । येयान् ।
विद्वान् । येयांसि । पयांसि । सर्पीं पि । महान् । मज्जान्ति । असम्बुद्धा-
वित्येव । हे येयन् ।

११ । अण्टं स्तृचस्वसृनसृनेष्टृत्वष्टृचतृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ।

अण्डश्च त्वं स्तृजन्तानाञ्च स्वस्त्रायष्टकस्य चोपधायाः सर्वनामस्थाने
दीर्घः स्यात् । आपः सन्ति । समासेऽपोऽनङ्गत्वाच्च दीर्घः । “वह्मपानि
तद्भागानि सारसाः समुपासते ।” समासान्तविधेरनित्यत्वाद् वह्माप्पीत्यपीति
केचित् । तन् । कर्तारः कटान् । तच् । योतारः शास्त्राणाम् । स्वसारौ ।
स्वसारः । एवं यावत् प्रशास्त्रारौ प्रशास्तारः । (४०) असम्बुद्धावित्येव । हे
कर्त्तः । हे स्वसः । हे नप्तः ।

१२ । इन्हन्पूर्धार्यमृणां शौ ।

एयासुपधायाः शावेव दीर्घः स्यात् । नान्यत्र । बहुदण्डीनि । बहुवार-
म्मीनि । सुव्रतहाणि । सपूषाणि । वह्मर्ष्यमाणि । शौ किम् ? व्रतहणौ ।

(४०) समर्थेऽपि (२१११) उद्गातार इति भाष्यकारप्रयोगादुद्गातृशब्दस्यापि दीर्घः । उद्गातारौ ।
उद्गाताट ।

दण्डिनौ । मूणहनौ । पूषणौ । अर्यमणौ । “प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकार-
स्तटीमिव” । “तस्मिन् इव हणि स्थितम् ।” इवहायत इति नायमुपधाया
दीर्घः ।

१२ । सौ च ।

तेषां सौ दीर्घः स्यात् । दण्डी । इवहा । पूषा । अर्यमा । असम्बुहा-
वित्थेव । हे अर्यमन् । हे पूषन् ।

१४ । अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् सौ । अतु । भवान् । कृतवान् ।
गोमान् । अस् । सुयशाः । चन्द्रमाः । सुमेधाः । अधातोः किम् ? पिण्डं
असते पिण्डयः । असम्बुहावित्थेव । हे गोमन् । हे चन्द्रमः ।

१५ । अनुनासिकस्य क्किभ्रलोः क्ङिति ।

अनुनासिकान्तस्य कौ भ्रलादौ च क्ङित्युपधाया दीर्घः स्यात् । कौ ।
प्रतान् । प्रतानौ । प्रतान्भ्याम् । प्रदान् । प्रगान् । भ्रलि । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । यङ्लुकि शंशान्तः । क्ङिति किम् ?
गन्ता । यन्ता ।

१६ । अज्भनगमां सनि ।

अजन्तानां हनो गमश्च भ्रलि सनि दीर्घः स्यात् । चिचौषति ।
चिचौषति । जिहोषति । जिघांसति । अधिजिगांसते शास्त्रम् । गमेरिडादेशस्य
ग्रहणाच्चेह । सञ्जिगंसते वक्तो मात्रा ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

सनि तनोतेर्वा दीर्घः स्यात् । तितांसति तितंसति वा । भ्रलौत्थेव ।
तितनिषति ।

१८ । क्रमश्च क्ति ।

क्रमः क्ति वा दीर्घः स्यात् । क्रन्त्वा क्रान्त्वा वा । भ्रलौत्थेव । क्रमित्वा
उक्तो दीर्घः ।

१६ । च्छोः शूङनुनासिके च ।

सतुक्खस्य च्छस्य शो वस्य च जट् स्यादनुनासिके कौ भलि कडिति ।
 विग्रः । प्रग्रः । पृष्टः । पृष्टा । शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । इह कडितीति
 नानुवर्त्तते । किम्ललाद्यनुवृत्तिरपि वकारार्था । न च्छकारार्थेत्येके । तन्मतेन
 व्रथादिसूत्रेणैव (८।२।३७) भलि पदान्ते च च्छस्य षः । पृष्टः । पृष्टा ।
 शब्दप्राट् । शब्दप्राड्भ्याम् । अजादौ तु शब्दप्राच्चाविति । वस्योट् । सिवे-
 रौणादिको नः । स्योनः । अजद्यूः । हिरण्यदूः । वस्यसूः । रजसूः ।
 द्यूतम् । द्यूता । ये तु कडितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां धावुदिवो यङ्लुकि
 पितृकूडित्यपि भलि वस्योट् । दाधौति । देव्योति । अन्येषां वलि लोपे
 (६।१।६६) दाधाति । देदेतीति ।

२० । ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

एषां वस्योपधायाद्योट् स्यात् कौ भलि कडिति । जूः । जूरौ । जूर्णः ।
 जूर्त्तिः । तूः । तूरौ । तूर्णः । तूर्त्तिः । यूः । युवौ । यूतः । यूतिः । जः ।
 उवौ । जतिः । मूः । मुवौ । मूतिः ।

२१ । राह्योपः ।

रेफाच्छवयोर्लोपः स्यात् कौ भलि कडिति । सुर्वा । मूः । मुरौ । मूर्त्तिः ।
 उर्वी । जः । जर्त्तिः । तुर्वी । तूः । तूरौ । तुरः । तूर्त्तिः ।

२२ । असिद्धवदत्ता भात् ।

आ भात् कार्याणि परस्परमसिद्धानि बोद्धव्यानि । एधि । शाधि ।
 भलन्तादिः । जहि । हिलोपो न भवति । अत्रेति किम् ? व्याचष्टे (४१)
 मा भूत् । प्रणमय्य गतः । शौ ऋक्षौ ल्यप्ययादेशेनासिद्धः । आ भात् किम् ?
 अभानि रागः ।

(क) वुग्गुट्ठावुवङ्ग्यणोः सिद्धौ वाच्यौ । वभूव । उपदिदीवे ।

२३ । आन्नलोपः ।

अन्नः परस्य नकारस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । भनक्ति । दिनस्ति ।

२४ । अनदितां हल उपधायाः कङिति ।

कङिति हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् । स्रस्तम् । सनी-
स्रस्यते । अनदितां किम् ? वदि । वन्द्यते । हलः किम् ? नीयते । उपधायाः
किम् ? नह्यते । कङिति किम् ? संसिता ।

(क) लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः । विलगितः । विकपितः ।

२५ । दंशसञ्जस्वञ्चां शपि ।

एषां शपि नलोपः स्यात् । दशति । प्रसजति । परिश्वजते ।

२६ । रञ्जेथ ।

शपि नलोपः स्यात् । रजति । रजन्ति ।

(क) रञ्जेथौ सृगरमणे । रजयति सृगान् । रजिता सृगाः । (४२) सृग-
रमणे किम् ? रञ्जयति वस्त्रम् । घिनुणि तु त्यजराजति (३।२।१४२)
निपातनान्नलोपः । रागी । इह तु रजको रजनं रजतं रज इत्यौणादिकानां
किस्वीपगमादनिदितामित्येव (६।४।२४) नलोपः ।

२७ । घञि च भावकरणायोः ।

अनयोर्घञि रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागी वर्त्तते । रागः कुङ्कुमः । अनयोः
किम् ? रज्जः ।

२८ । स्यदो जवे ।

वेगे स्यदः स्यात् । स्यन्दोऽन्यत्र ।

२९ । अवोदैधोद्गप्रश्नयहिमश्चथाः ।

ओद्ग मनिव्रन्तम् । अन्ये घञन्ता निपात्यन्ते । उन्दौ अवोदः किञ्चि-
दाद्रः । इन्धौ एधः काठम् । उन्दे मनिन् । ओद्ग क्लिप्तम् । “प्रश्नयवद्
भ्रमन्तमाजा”विति व्योषः । हिमं अयाति सुञ्चति हिमश्चथचन्द्रः ।
“निराकृतहिमश्चथा” इति लुट्सर्गे भट्टिप्रयोगः ।

३० । नाच्चेः पूजायाम् ।

पूजार्थस्याच्चेर्नलोपो न स्यात् । अक्षिता गुरवः । अक्षयते । पूजाया-
मिति किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् ।

३१ । क्ति स्कन्दिस्सन्दोः ।

अनयोः क्ति नलोपो न स्यात् । स्कन्त्वा । सन्त्वा । प्रस्कन्ध । प्रसन्द ।

३२ । जान्तनशां विभाषा ।

जान्तानां नशेच्च नलोपो वा स्यात् क्ति । रङ्क्ता रक्ता वा । भङ्क्ता
भक्ता वा । नङ्गा नङ्गा वा । (४३)

३३ । भञ्जेच्च चिणि ।

चिणि भञ्जेर्नलोपो वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि वा ।

३४ । शास इदङ्हलोः ।

शासेरुपधाया इत् स्यादङि हलादौ ङङिति । अन्वशिषत् । शिष्टः ।
शिष्टवान् । शिष्यः । वयं शिष्यः । अङ्हलोः किम् ? “अनुशासतमित्यना-
कुलम् ।” आङ्शासेर्नेष्यते । आशास्ते । कथं किपि आशीः ? शियाशीः-
प्रेष्येष्बिति (८।२।१०४) निपातनात् ।

३५ । शा हौ ।

शासस्थाने हौ परे शाः स्यात् । “शाधि नः करवाम किम् ।”

३६ । हन्तेर्जः ।

हौ हन्तेर्जः स्यात् । जहि शत्रून् । (४४)

(४३) रधादित्वाच्चेर्वेदत्वम् । तेन क्ताप्रत्यये नञित्वेति च रूपम् ।

(४४) अत्र सृष्टिधरः—“हन्तेः श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुङ्निङ्प्रत्ययेः । जंहि शत्रून् । अत्राभासा-
चेति (७।१।५५) कुलमपि नास्ति । तत्रापि हन्तेरिति श्रुतिपाः सृज्नात् ॥” इति । आसकारस्तु “यद्यपि
हौ हन्ते (७।१।५५) रित्यतो हन्तेरित्यनुपपत्त्यं विहितं तथापि यङ्लुङि कुलं भगव्येवेत्याह । जंहि ।
श्रुतिप्रशंसा निवेद्यस्तन्निवः । गुणो यङ् लुङोरिति (७।४।८२) सामान्यापेक्षयापवादिति भाव इति च भट्टोक्तिः ।
आचक्षते तु नातुनासिकलोपः । जहनीहि ।

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्थादौनामनुनासिकलोपो
भ्रलि क्ङिति ।

भ्रलि एषां क्ङित्यनुनासिको लुप्यते । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-
ऽनुदात्तोपदेशाः । किति । यतम् । यत्वा । यतिः । ङिति इतः । इयः ।
वनतेः क्तिन् वतिः । तनोत्थादेर्गणात् । सन्ततिः । ततम् । तत्वा । चण्ड ।
चतम् । चत्वा । चतिः । ङिति चतत । अतथाः । भ्रलि किम् ? गम्यते ।
रम्यते । रमित्वा । क्ङिति किम् ? गन्ता ।

३८ । वा ल्यपि ।

तेषामनुनासिकलोपो ल्यपि वा स्यात् । “उद्यत्य खड्गमर्जुनः ।” उद्यम्य
वा । आगम्य । आगत्य वा । विरम्य विरत्य वा । व्यवस्थितविभाषया नकारस्य
लोपो नित्य एव । आङ्गत्य । अवमत्य । प्रतत्य । कथं “चतुर्दिगीशानवमन्य
मानिनी”ति ? तर्हि मन स्तम्भ इत्यस्य चौरादिकस्यानित्यस्यन्तत्वेऽस्य ।

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च ।

क्तिचि तेषां लोपोऽनुनासिकस्य क्तिभ्रलोरिति (६।४।१५) दीर्घश्च न
स्यात् । यन्ति । रन्तिः । तन्तिः । अनुदात्तोपदेश इत्येव । कान्तिः ।
शान्तिः ।

४० । गमः कौ ।

कौ गमोऽनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् ।

(क) यमादौनामिति वक्तव्यम् । संयत् । आनत् । परीतत् । सुवत् ।

(ख) ऊङ् च गमादौनाम् । अयेगूः ।

४१ । विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अनुनासिकस्यादिति द्वयमधिक्रियते । विड्वनौ छान्दसौ । अवावा ।
अवावरी (45) ।

(45) अवावरीति आसकारादिमतेन । सतानरे तु वनो न इव इति वार्धिकादव न औवरीकौ ।
अवावा वाङ्मयी । औरीवर्धः । ओषु अपनयन इत्यन्ताद वनिप् ।

४२ । जनसनखनां सञ्भलौ ।

एषामाकारः स्याज् भंलादौ सनि क्ङिति च । सिषासति । सातः ।
तनादिभ्यस्तयासोः सिज्जुकि । असात । असायाः । खातम् । जातम् ।
जातिः । भल्लीत्येव । जिजनिषति । चिखनिषति । सिसनिषति ।

४३ । ये विभाषा ।

यादौ क्ङिति तेषामादा स्यात् । जायते जन्यते वा । जाजायते
जञ्जन्यते वा । सायते सन्यते वा । सायात् सन्यादा । खायते खन्यते वा ।
चाखायते चङ्चन्यते वा ।

४४ । तनोते र्यकि ।

तनोते र्यक्वादा स्यात् । तायते तन्यते वा । यकि किम् ? तन्तन्यते ।

४५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

सनोतेः क्तिचि लोपः स्यादा । आत्वं वा । सतिः सातिः सन्तिः वा ।

४६ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयं यावन्न ल्यपीति (६।४।६८) ।

४७ । भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।

भ्रस्जो रोपोपधयोर्निर्वर्त्तको रमागमो वा स्यादार्धधातुके । भ्रष्टा भर्ता
वा । भ्रज्जनं भर्ज्जनं वा । कथं भ्रष्टम् ? संप्रसारणस्य वलीयस्वात् ।

४८ । अतो लोपः ।

आर्धधातुके ङस्वाकारस्य लोपः स्यात् । चिकीर्षिता । धिनुतः ।
ऊणुतः ।

(क) उद्दिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । चिकीर्षकः ।
जिह्वीर्यते । आर्धधातुक इत्येव । उच्चलम् । उच्चवान् ।

४९ । यस्य हलः ।

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यात् । वेभिदिता । चेच्छिदिता । यस्मेति
संघातयङ्गान्नेह । ईर्षिता । हलः किम् ? लोलुपिता ।

५० । क्यस्य विभाषा ।

हलः परस्य क्यस्य वा लोपः स्यात् । समिधिता समिधिता वा ।
समिधितुं समिधितुं वा । नमसितुं नमस्यितुं वा । नमसिता नमस्यिता वा ।

५१ । शेरनिटि ।

अनिट्यार्धधातुके शेलोपः स्यात् । पात्तिः । याष्टिः ।

(क) इयङ्यण्गुणवृद्धिदौर्घ्येभ्योऽपि णिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । अत-
तक्षत् । आटिटत् । कारणा । कारकः । कारणम् । कार्यते । अनिटि
किम् ? कारयितव्यम् । इङ् गणयते रयति गणयेयम् । चिन्तयते रङ्गि चिन्तयेति
णिलोपोऽयं नास्ति । व्यवस्थितविभाषानुवर्त्तनादित्युक्तम् ।

५२ । निष्ठायां सेटि ।

सेटि निष्ठायां णिलोपः स्यात् । कारितम् । गणितम् । लक्षितम् ।
सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः ।

५३ । जनिता मन्त्रे ।

५४ । शमिता यज्ञे ।

सूत्रहयं मन्त्रे ।

५५ । अयामान्तात्वाय्येन्निष्ठाषु ।

आमादिषु शेरयादेशः स्यात् । आम् । कामयामास । कारयामास ।
अन्तः । गण्डयन्तः । आलुः । सूत्रयालुः । आय्यः । सूत्रयाय्यः । इन्नुः ।
सूत्रनयिन्नु । इष्णुच् । पारयिष्णुच्छान्दसः ।

५६ । लप्रपि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वाल् ल्यपि शेरयादेशः स्यात् । प्रणमय्य गतः । प्रवेभिदय्य गतः ।
परिगणय्य । लघुपूर्वात् किम् ? प्रबोध । प्रयाच्य । प्रवाच्य ।

५७ । विभाषाऽपः ।

आप्नोते शेलोपि परस्त्रयादेशः स्याद्वा । प्राप्य प्रापय्य वा ।

५८ । युष्मदोर्दीर्घश्चन्दसि ।

इन्द्रःसूत्रमेकम् ।

५९ । क्षियः ।

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

६० । निष्ठायामण्यदर्थे ।

निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् कर्त्तरि । उपक्षीणः । अधिकरणे । इदमेवां
क्षीणम् । अण्यदर्थो भावकर्मणी । तत्र निषेधः । क्षितमस्य जातम् । भावे क्तः ।

६१ । वाऽक्रोशदैन्ययोः ।

आक्रोशि दैन्ये च वाच्येऽनन्तरो विधिर्वा स्यात् । क्षीणायुः क्षितायुर्वा ।
दैन्ये । क्षीणो वराकः क्षितो वा । क्षीणकः क्षितको वा ।

६२ । स्यसिच्सोयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजन्त-
ग्रहृष्टां वा चिण्वदिट् च ।

भावे कर्मणि च ये स्यादयस्तेष्वजन्तानां हनग्रहृष्टाश्च चिण्वत् कार्यं वा
स्यात् । इट् च स्यादोनाम् भवति । भावे । शयिष्यते शायिष्यते वा । कर्मणि ।
दास्यते दायिष्यते वा गौः । सिचि । अदिषाताम् । अदायिषातां वा । सौबुट् ।
दासीष्ट दायिसीष्ट वा । तासि । दाता दायिता वा । धाता धायिता वा ।
एवं हन्तेः । हनिष्यते घनिष्यते वा । वधिषीष्ट घानिषीष्ट वा । ग्रहेः ।
ग्रहीष्यते ग्राहिष्यते वा । ग्रहीषीष्ट ग्राहिषीष्ट वा । दृशेः । द्रक्ष्यते दर्शिष्यते
वा । दृचीष्ट दर्शिषीष्ट वा । द्रष्टा दर्शिता वा । इहाङ्गप्रकरणे चिण्वद्-
भावेनाङ्गमेव कार्यमतिदिश्यते । तेन हनिष्यते घनिष्यते वा । अध्येष्यते
अध्यायिष्यते वा । एष्यते आयिष्यते वा । हनिषिडां प्रकरणान्तरविहिता वध-
गागडादेशा न भवन्ति ।

६३ । दीङो युङि कङिति ।

अजादौ कङिति दीङो युङागमः स्यात् । उपदिदीये । उपदिदीयिरे ।
कङिति किम् ? उपदानम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्यजादौ कङिति चातो लोपः स्यात् । पपिथ । तस्त्रिव । पपतुः ।
पपुः । गोदः । सर्वदः । गोघ्नः । सर्वघ्नः ।

६५ । ईद् यति ।

आकारान्तानामीत् स्याद् यति । देयम् । धेयम् । गेयम् । ग्लेयम् ।
दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् ।

६६ । घुमास्यागापाजहातिसां हलि ।

हलादौ कङित्वेषामीत् स्यात् । हु । दीयते । धीयते । देदीयते ।
मीयते । मेमीयते । गीयते । स्त्रीयते । अध्वगीष्ट । पीयते जलम् । ह्रीयते ।
अध्ववसीयते । पाते रोहाडश्च न भवति । पायते राज्ञा लोकः । उहायते
सूर्येण प्रातः । कथं स्वः क चेति (३।२।७७) किपि शंस्याः ? क्तावीत्त्व-
प्रतिषेध इति भाष्यम् । (46)

६७ । एर्लिङि ।

तेषां लिङि स्यादेत् । देयात् । धेयात् । मेयात् । ग्लेयात् । गेयात् ।
सीमं पेयात् । हेयात् । अध्ववसेयात् । कङित्वेव । दासीष्ट ।

६८ । वान्यस्य संयोगादेः ।

तिष्ठतेरन्यत्र संयोगादेर्लिङि वा स्यादेत् । ग्लेयात् । ग्लायाहा । ध्येयात् ।
ध्यायाहा । अङ्गस्येव । निर्यायात् । संयोगादेः किम् ? पायाहः पुरुषोत्तमः ।

६९ । न ल्यपि ।

त्यपि घुमादीनामीत्त्वं न स्यात् । प्रदाय । विधाय । प्रस्थाय । प्रमाय ।
अनुमाय । उद्माय । प्रहाय । विहाय । प्रपाय । अवसाय । उपमाय ।
कथमापीय प्रातरेवेति ? पीड् पाने । तेनोद्गीय खलेनेति तु चिन्धम् । (47)

(46) एवञ्च "वासवदत्तायां कञ्चइव यमोदानन्दकर इति दानं दा इति श्रेयसङ्गति" इति सृष्टिपरः ।

(47) अत्र "जिना च मयते (६।४।७०) रिदन्त्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यायश्चस्य सिंहावलोकन-
भाषादनुवृत्तेः" इति दुर्घटवृत्तौ शरकदेवस्य समाधानम् । एवञ्च सिंहावलोकनेन किं किं न कर्तुं शक्यते ?

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् ।

मेडो ल्यपि वा स्यादित् । अपमित्य अपमाय वा । उक्तमार्धधातुके ।

७१ । लुङ्लङ्लुङ्लुङदात्तः ।

एष्वङ्गस्याङागमः स्यात् । अक्रार्षीत् । अकरोत् । अकरिष्यत् । अगमि-
ष्यत् । अपचत् ।

७२ । आङजादीनाम् ।

तेष्वजादीनामाद् स्यात् । ऐचिष्ट । ऐचत । ऐचिष्यत ।

७३ । ह्रन्दस्यपि दृश्यते ।

ह्रन्द्ः सूत्रमेकम् ।

७४ । न माङ्योगे ।

माङ्योगेऽडाटौ न स्याताम् । मा भवान् कार्षीत् । मास्म करोत् ।
मा भवानौचिष्ट । कथं मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा इति ।
अङिता माशब्देनेति केचित् । तत्र । माङि लुङिति (३।३।१७५) काल-
सामान्ये लुङनुपपत्तेः । तस्माच्चिन्त्यमेतत् (४८) ।

७५ । बहुलञ्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

७६ । द्वरयो रे ।

ह्रन्द्ः सूत्रद्वयम् ।

७७ । अचिन्नुधातुभुवां व्योरियङुवङौ ।

अजादाविषामिकारोकारयोरियङुवङौ स्याताम् । श्रुः । शक्रुवन्ति ।
धातोः । चिच्चियतुचिच्चियुः । श्रियः । नियः । लुवः । पुवः । भुवः ।
अजद्युवः । श्रुवौ । भ्रुवः । अचि किम् ? शक्रुयात् । राभ्रुयात् ।

(क) इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् ।
लावकः ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्णे ।

अभ्यासस्य यो रसवर्णेऽचि तौ स्याताम् । इयाय । इयर्त्ति । इयेष ।
उवोष । असवर्णे किम् ? ऊषुः ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रीशब्दस्याचि स्यादियङ् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाद् ।

८० । वाऽमुशसोः ।

स्त्रिया अमि शसि चेयङ् वा स्यात् । स्त्रियं पश्य । स्त्रीम् पश्य । स्त्रियः
पश्य । स्त्रीः पश्य ।

८१ । इणो यण् ।

इणोऽचि यण् स्यात् । यन्ति । यन्तु । ईयुः । इयङादेशापवादोऽयं
योगः । अयं यण् मध्येऽपवादत्वाद् गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । अयनम् ।
आयकः । इयाय ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

इकारान्तस्थानिकाचोऽङ्गस्याचि यण् स्यात् । निन्यतुर्निन्युः । निन्यिरे ।
उश्रौ । प्रण्वौ । सेनान्यौ । सेनान्यः । ग्रामण्वौ । किवन्तस्य गतिकारक-
पूर्वस्त्वेष्यते । ततो नेह । परमनियौ । परमनियः । गतिसाहचर्यात्
कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासेऽभ्युपगमाच्चेह । अवणोऽधीर्दस्य तेन अवणधिया ।
(49) असंयोगपूर्वस्य किम् ? चिचियतुः । चिचियुः । यवक्रियौ । कथमुनयौ ?
धातोरित्येव । तेन धात्ववयवसंयोगस्तग्राज्यः ।

८३ । ओः सुपि ।

उवर्णान्तस्याजादौ सुपि यण् स्यात् । धर्मस्त्रौ । धर्मस्त्रः । खलपौ ।
खलपः । “अङ्गदस्त्वं पुनर्दन्तुम् ।” सुपि किम् ? लुलुवतुः । लुलुवुः ।

(49) भट्टोजि in his शब्दकौस्तुभ in 1.4.3, refers to पुरुषोत्तम on this point :—“गति-
कारकपूर्वेष्वेभ्य इत्यत्र हि गतिसाहचर्यात् कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य सहर्षं गतिसमासश्च प्रतिपदीक एव
पश्यते । तेन दुर्भियः निर्भयौ इचिकमियेत्यादावनिवृत्तसमासत्वाच्च यच्चिति पुरुषोत्तमप्रथमत्वः ।” (P, 508)

अनेकाजित्वेव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्त्वेव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ।
गतिकारकपूर्वस्त्वेव । परमलुवौ । परमलुवः । परमसुवौ ।

८४ । वर्षाभ्वश्च ।

वर्षाभ्वोऽचि सुपि यण् स्यात् । वर्षाभ्वम् । वर्षाभ्वः । चकारात् इन्भ्वौ ।
पुनर्भ्वौ । कारभ्वौ ।

८५ । न भूसुधियोः ।

अनयोर्यण् नास्ति । प्रतिभुवौ । सुधियो ।

८६ । कृन्दस्युभयथा ।

कृन्दःसूत्रमेकम् ।

८७ । इश्रुवोः सार्वधातुके ।

अनयोरजादौ यण् स्यात् । जुहति । श्रुः । विन्वन्ति । सार्वधातुके
किम् ? जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्त्वैव । प्राप्नुवन्ति । इश्रुवोः किम् ? योयुवति ।
रोरुवति ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

लुङ्लिटोरचि भुवो वुक् स्यात् । बभूव । बभूवे । अभूवन् । अभूवम् ।
भ्यतिवभूवे । अनुवभूवे ।

८९ । ऊदुपधाया गोहः ।

गोह उपधाया ऊत् स्यात् । निगूहयति । निगूहकः । गोहः किम् ?
निजुगुहः । अचोत्वेव । निगोदुम् । विगोदुम् ।

९० । दोषो णौ ।

दुषेर्णवुपधाया ऊत् स्यात् । दूषयति । दूषकः । दूषणम् ।

९१ । वा चित्तविरागे ।

अत्र पूर्वा विधिर्वा स्यात् । चित्तं दूषयति दोषयति वा ।

६२ । मितां ऋस्वः ।

शौ मित्संज्ञकानामुपधाया ऋस्वः स्यात् । घटयति । व्यथयति । गमयति । जनयति । विलेव । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन संक्रामयतीत्यादि सिद्धमित्येके । (50)

६३ । चिष्ममुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।

चिष्णि णमुलि च परे शौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । अशामि । अशमि वा । शामं शामम् । शमं शमं वा । हेङ् वेष्टने । मित् । अहिङि । अहीङि वा ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

खचि णावुपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विपन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ।

६५ । ज्ञादो निष्ठायाम् ।

अस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । प्रज्ञवः । प्रज्ञवान् । निष्ठायां किम् ? प्रज्ञादयति । क्तिन्वपि । प्रज्ञतिः ।

६६ । ऋदेर्घेऽहुपसर्गस्य ।

घे परतश्छादेरुपधाया ऋस्वः स्यात् । उरश्छदः । प्रच्छदः । वचन-सामर्थ्यादत्र णिलोपदर्शनं बाध्यते । अहुपसर्गस्य किम् ? समुपच्छादः । द्विपहणमनेकोपलक्षणार्थम् । समुपातिच्छादः ।

६७ । इस्मंस्त्रन्क्लिषु च ।

एषु च्छादे ऋस्वः स्यात् । इस् । क्दिः । मन् क्छ । वन् । क्छम् । क्लिप् । परिच्छत् ।

६८ । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।

एषां क्ङित्युपधाया लोपः स्यात् । जग्मुः । सञ्जग्माते । घ्नन्ति । घ्नन् । जघ्नुः । जजिरे । उच्चस्नुः । “जक्षुर्विसम्” । “क्षुद्रान् जक्षुर्हरिणान् सुगोन्द्राः” । अनङि किम् ? अगमत् । अघसत् । अचील्येव । गम्यते । हन्यते ।

६६ । तनिपत्योऽच्छन्दसि ।

१०० । घसिभसोर्हलि च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०१ । हुभल्भ्यो हेर्धिः ।

जुहोते भलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । “पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा” । भिन्धि । द्विन्धि । हुभल्भ्योः किम् ? लुनीहि । पुनीहि । भिन्तात्त्वमिति परत्वात् तातङ् । कथं रुदिहि ? निर्दिश्यमानस्यैवादेशा भवन्तीति वचनात् ? इह त्विटा व्यवधानात् । कथन्तर्हि भिन्धकि ? परत्वादग्रे घिभावः । ततोऽकच् ।

१०२ । शुशृणुपृक्तवभ्यश्छन्दसि ।

१०३ । क्ङितश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०४ । चिणो लुक् ।

क्ङितीत्येव । चिणः परस्य क्ङितोलुक् स्यात् । अलावि । “अहारि सीता दशकम्बरेण” । क्ङितः किम् ? अकारितराम् ।

१०५ । अतो हेः ।

अदन्तात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । पच । पठ । भव । अतः किम् ? प्राप्नुहि । तपरः किम् ? याहि ।

१०६ । उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।

उत्प्रत्ययाहे लुक् स्यात् । चिनु । तनु । कुह । प्रत्ययात् किम् ? युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् ? शक्नुहि । प्राप्नुहि । अर्णुहि । घर्णुहि ।

१०७ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ।

अस्येतुप्रत्ययस्य म्वोः परयो वा लोपः स्यात् । चिन्वः । चिनुवो वा । चिन्मः । चिनुमो वा । लुकि लोपग्रहणमन्वलोपार्थम् । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः ।

१०८ । नित्यं करोतिः ।

कृञ् उपत्ययस्य नित्यं लोपः स्यान् म्वोः । कुर्वः । कुर्वहे । कुर्मः । कुर्महे ।

१०९ । ये च ।

ये परे कृञ् उपत्ययो लुप्यते । कुर्यात् । कुर्याताम् ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उपत्ययान्तस्य करोतेरत उत् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । कुर्वन् । कुर्वाणः । कङ्क्षितौत्वेव । करोति ।

१११ । असोरलोपः ।

असोरलोपः स्यात् सार्वधातुके कङ्क्षिति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्द्यात् । भिन्द्युः । छिन्दन्ति । अस । स्तः । सन्ति । स्यात् । एधि । कथमस्यति ? असोरिह ग्रहणात् । निरनुबन्धकत्वात् । असोरिति पररूपत्वं सौत्रत्वात् ।

११२ । आभ्यस्तयोरातः ।

आ इत्वस्याभ्यस्तानाच्चातो लोपः स्यात् सार्वधातुके कङ्क्षिति । लुनन्ति । लुनते । लुनन् । पुनते । ददति । ददत् ।

११३ । ई हल्यघोः ।

आभ्यस्तयोरातः ईः स्याद् इलादौ कङ्क्षिति सार्वधातुके । लुनीते । मिमीते । जिहीते । अघोः किम् ? दत्ते । धत्ते ।

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रातेरित् स्यात् तस्मिन् परतः । दरिद्रितः । दरिद्रिषः । इलीत्वेव । दरिद्रति ।

(क) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । दरिद्रः । पचाद्यच् । आहधेति (३।१।१४१) णो न भवति ।

(ख) अद्यतन्यां (51) वा । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि । अदरिद्रायि ।

(ग) न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणि च निष्पत्ते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥१॥

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

हलि क्ङिति सार्वधातुके भिय इहा स्यात् । विभितः । विभीतो वा । “न तदा विभिमः स्वयम्” । विभीमो वा । “अन्योन्यतः पथि वताविभिता-विभोद्भौ” ।

११६ । जहातेश्च ।

जहातेरिहा स्यात् पूर्ववत् । जहितः । जहीतो वा ।

११७ । आ च हौ ।

हौ जहातेरा च इच्च वा स्यात् । जहाहि जहिहि जहीहि वा ।

११८ । लोपो यि ।

यादौ क्ङिति जहातेर्लोपः स्यात् । जह्यात् । जह्युः । उक्तं सार्वधातुके ।

११९ । घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ।

हौ परतो घुसोरेत् स्यादभ्यासलोपश्च । घु । देहि । धेहि । अस । एधि ।

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर् लिटि ।

लिटि एकैक-(52) हल्मध्येऽगतस्यात एत्वं स्यादभ्यासलोपश्च । रेणुतुः । रेणुः । रेमि । पेचे । अनादेशादेरङ्गस्य किम् ? बभणुतुः । बभणुः । कथं नेमनुतुः । नेमुः । सेहे ? लिट्यादेशादिं वर्जयेत् । एकहल्मध्ये किम् ? ततचनुतुः । ततचुः । तत्सरनुतुः । तत्सरुः । क्ङितौत्येव । अहम्पच । अतः किम् ? ररासे ।

(51) अद्यतनीति लुङ्: पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।

(52) एकच एकच एकौ अङ्गदायी इती । तयोर्मध्यगतस्तेति मृद्विधरेत्याह ।

(क) नशिमन्धोरलित्वेत्त्वं जापि । अनेशम् । लुङि पुषाव्यङ् । मेनका ।
आशिषि वुन् (३।१।१५०) । जिपकादिः । स चाकृतिगणः । तेन नेत्वम् ।

१२१ । थलि च सेटि ।

पूर्ववदत्र एत्वाभ्यासलोपौ स्याताम् । पेचिथ । शेकिथ । सेटि किम् ?
पपकथ । अतःपरं कङिति लित्वभ्यासलोपस्थलि च सेटीत्यनुवर्त्तते ।

१२२ । टफलभजतपञ्च ।

एषामतएत्त्वं स्यात् तस्मिन् । अभ्यासलोपश्च । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ ।
फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपिरे ।
तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभज्योरादेशार्थम् । त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ।
चकाराच् श्रेयतुः । श्रेयुः । देभतुः । देभुः । दभेरपि पूर्वणाप्राप्तिर्नलोपस्था-
सिद्धत्वात् ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधेः स्यादेत्त्वमेकहल्मध्यस्थस्य । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ ।
हिंसायां किम् ? आरराधुर्देवताम् ।

१२४ । वा जृभमुवसाम् ।

एषां लिट्येत्त्वं स्यादा । जेरुः । जज्रसुः वा । जेरिथ जज्रिथ वा । एवं ।
भ्रेसुः । वभ्रमुवा । त्रेसतुः । तत्रसतुर्वा ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

फणराजृभ्राजृभ्राशस्त्राशस्यमुखनामेत्त्वं स्यादा । फेणुः पफणुर्वा । फेणिथ
पफणिथ वा । रेजे रराजि वा । भ्रेजे वभ्राजे वा । भ्रेजिरे वभ्राजिरे वा ।
स्त्रेशे वस्त्राशे वा । स्त्रेशिरे वभ्राशिरे वा । स्त्रेमतुः सस्त्रमतुर्वा । स्त्रेसुः
सस्त्रसुः वा । स्त्रेनतुः सस्त्रनतुर्वा । स्त्रेनुः सस्त्रनुः वा । कङितीत्येव । रराज ।
सप्तानां किम् ? दध्वनतुर्दध्वनुः ।

१२६ । न शसददवादिगुणानाम् ।

शसिदयोर्दन्तौष्ठप्रवकारादीनां गुण इत्यभिनिर्वृत्तस्य च लिट्येत्त्वं न स्यात् ।
विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । “ववसुः शोणितं

दैत्याः ।” ((५३) ववमिथ । गुणस्य । विशगरतुः । विशगरः । विशगरिथ ।
लुलविथ । रूपाभेदादादेशादित्वं न गृह्यत इति ज्ञापनार्थं शशिददिप्रहणम् ।
तेन पेचतुचेलुरित्वादावप्येत्वं सिध्यति । उक्तमेत्त्वम् ।

१२७ । अर्वणस्त्रसावनजः ।

१२८ । मघवा बहुलम् ।

इहच्छन्दःसूत्रद्वयम् । यदुक्तं भाष्ये-“अर्वणस्तु मघोनञ्च न शिष्यं हान्द-
सं हि तत् ।” इति । कथं “अधीकृतप्रपञ्चमर्वतां वज”मिति भाषः ।
“मघवद्वलज्जानिदान” मिति व्योषः ? हान्दसानपि संज्ञाशब्दत्वात् कवयो
भाषायां प्रयुञ्जते । यथा परिपन्थी । अध्वर्युः । दीधितिः । तुराषाद ।
पृतनाषाडित्वादि ।

१२९ । भस्य ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

१३० । पादः पत् ।

पादन्तस्य पत् स्यात् । द्विपदः । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका । वैयाघ्र-
पद्यः । भस्य किम् ? द्विपादं पश्य ।

१३१ । वसोः संप्रसारणम् ।

स्यात् । कसुः । “उपेयुषामपि दिवम्” । जषुषाम् । वसुः । विदुषा ।
विदुषी स्त्री ।

१३२ । वाह ऊट् । (५४)

हान्दसोऽयम् । वहिच्छन्दसि श्विविधानात् (३।२।६४) ।

१३३ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (५५)

एषां संप्रसारणं स्यात् । शुना शुने । यूना यूने । मघोना मघोने ।

(५३) कथं तर्हि “वेत्तुश्च केचिद्विषय” मिति ? आर्षोऽयं प्रयोगः ।

(५४) ठकारान्तोऽयमादेशः । वाऽवसान इति (८।४।५६) चतुर्थम् ।

(५५) काचं मणिं काञ्चनमेकत्वे यद्युति ज्ञात्वा किमु तत्र विवम् । अश्वेयवित् पाणिनिरेकत्वे
ज्ञानं युवानं मघवानमाहति कस्यचिच् श्लोकः ।

कथं युवतीः पश्येति ? लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेष्यते । अतद्वित इति किम् ?
विकारेऽन् । शौवं मांसम् ।

१३४ । अल्लोपोऽनः ।

भस्म अन्नन्तस्याल्लोपः स्यात् । राज्ञा । राज्ञे । राज्ञी । तच्छः । तच्छा ।
अङ्गा निर्दन्तमाङ्गिकम् । इहाङ्गाधिकारोपगमाद् वषणश्चो वषणवसुरित्यत्र
सत्यपि भत्वेऽङ्गत्वाभावादल्लोपो नास्ति ।

१३५ । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।

एषामल्लोपः स्यादणि । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणन्नः । वार्त्तन्नः ।
धार्तराज्ञः । एभ्योऽन्यत्र सामनः । अणि किम् ? ताक्ष्णः ।

१३६ । विभाषा ङिश्योः ।

अनोऽकारलोपो ङिश्योर्वा स्यात् । राज्ञि राजनि वा । दध्नि दधनि वा ।
श्याम् । सान्ची सामनी वा । दान्ची दामनी वा ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

वमन्तात् संयोगात् परस्वानोऽल्लोपो न स्यात् । पर्वणा । पर्वणे । चर्मणि ।
वर्मणि । शर्मणा । शर्मणि । वर्मणा । कर्मणा । कर्मणि । सुपर्वणः ।
अथर्वणा । अथर्वणः ।

१३८ । अचः ।

लुप्तनकारस्याचतेर्भस्याल्लोपः स्यात् । दधीचा । दधीचः । मधूचे । मधूचः ।
प्रतीची । प्रतीचम् । समीची । समीचीनम् ।

१३९ । उद ईत् ।

उदः परस्वाच ईत् स्यात् । उदीचः पश्य । उदीचा । उदीचाम् ।
उदीची । उदीचम् ।

१४० । आतो धातोः ।

भस्यातो धातोर्लोपः स्यात् । शंस्यः पश्य । शंस्या कृतम् । शंस्य इदं
शंस्यम् । सोमपा । सोमपे । धातोः किम् ? खट्वाः पश्य । कथं क्री ल्यप्

(७।१।३७) । क्रमञ्च क्रीति (६।४।१८) ? निपातनात् । एकदेशानुकरणं वा यथा प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८२) । आत इति योगविभागादित्येके । अथवा आतोऽनाप इति वक्तव्यमस्ति ।

१४१ । मन्त्रेष्वङ्यादेरात्मनः ।

छान्दसम् ।

१४२ । ति विंशतेर्डिति ।

विंशते र्डिति तिग्रन्थो लुप्यते । डुन् । विंशकोऽश्वः । द्वाविंशकः । डः । विंशं शतम् । डिति किम् ? विंशतिकोऽश्वः ।

१४३ । टैः ।

डिति भस्व टेलोपः स्यात् । विंशकः । एकादशः सर्गः । कथं कुसुदा-
निति ? डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्विलोपः ।

१४४ । नस्तद्धिते ।

भस्व नान्तस्य तद्धिते टिलोपः स्यात् । आग्निगर्मिः । और्दुलोमिः ।
बाह्वादित्वादिव् ।

(क) सन्नद्धचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालि-
शिखण्डिशूकरसद्वसुपर्वणाम् । एषां प्रकृतिभावापवादटिलोपः स्यात् ।
सन्नद्धचारिण इमे सन्नद्धचाराः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते
कालापाः । कौथुमाः । तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शैलालाः ।
शैखण्डाः । शौकरसद्माः । सौपर्वाः ।

(ख) चर्मणः कोशे । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यत्र ।

(ग) अश्मनो विकारे । आश्मः प्रासादः । आश्मनः । तस्येदमित्यण्
(४।३।१२०) ।

(घ) शूनः सहोचे । शोवः सहोचः ।

(ङ) अव्ययानाञ्च भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थः । सायंप्रातिकः ।
पौनःपुनिकः । कालाट् ठञ् (४।२।११४) । सायंप्रातिकाद्यर्थ इति किम् ?

आरातीयः । हडाच्छः (४।२।११४) । सन्धिवेलाद्यन् (४।३।१६) । शास्त्रतः ।
शास्त्रतिकसु निपातनात् ।

१४५ । अङ्गष्टखोरेव ।

टखोरेवाङ्गष्टिलोपः स्यात् । इयोरङ्गोः समाहारो इयङ् । अरङ् । हे
अहनी भृतो भृतो भावी वा इयङ्हीनः । टखोः किम् ? अङ्गा निर्दत्तमाङ्गिकम् ।

१४६ । ओर्गुणः ।

उवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते गुणः स्यात् । औपगवः । वाभ्रव्यः । संज्ञा-
पूर्वकस्यानित्यत्वाद् “धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”

१४७ । टे लोपोऽकद्रुः ।

उवर्णान्तस्य टे लोपः स्यात् । कामण्ड्लेयः । जाम्वेयः । अकद्रुः
किम् ? काद्रवेयः ।

१४८ । यस्येति च ।

इ अ यः । तदन्तस्य भस्य लोपः स्यादीति तद्धिते च परतः । सखी । मार्गी ।
दात्री । कुमारी । तद्धिते । वलिः । बालेया स्तण्डुलाः । दाक्षिः । चौडिः ।

(क) श्यां प्रतिषेधः । काण्डे । कुण्डे ।

(ख) इयङ्गुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन । वत्सप्रीर् गौः (५६) । तस्यापत्यं
वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढक् (४।१।१३५) । लेखाभ्येयः (५७) । शुभादिभ्यो
ढक् (४।१।१२३) ।

१४९ । सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्थानां य उपधायाः ।

एषामुपधायकारो लुप्यते ।

(क) सूर्य्यस्य ङ्यां ङे च । सौरी बलाका । सौरीया स्तण्डुलाः ।

(ख) तिष्यपुष्ययोर्नञ्चानि । तैषः । पौषः ।

(ग) आगस्त्यस्य ङ्याच्च ङ्गे च । आगस्ती । ऋषणि (४।१।११४) ङीप् ।
आगस्तीयाः ।

(५६) वत्सान् प्रीणातीति । लिप् ।

(५७) ङिङ्गे रेङ्गे इव सुभौ बभूवुः सा लेखाम्, तस्यापत्यमित्यर्थः ।

(घ) मत्स्वस्य ङ्यामेव । मत्सी । ङ्यां किम् ? मात्स्वो न्यायः प्रवर्तते ।
उपधायाः किम् ? मत्स्वचरी ।

(ङ) इहान्तिकस्य तसि कादिलोपो बहुलम् । अन्तिकतः । अन्तितः ।

(च) तमे तादेश । अन्तमः । अन्तिकतम इति भाषायामपीच्छन्ति ।
कादिलोपे अन्तितमः ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

हलः परस्य तद्धित्यकारस्य लोपः स्यादीति परतः । सौमी इष्टिः ।
आनुपूर्वी । वैदग्धी । औचिती । वार्केणी । गार्गी । वात्सी । हलः किम् ?
कारिकेयी । तद्धितस्य किम् ? वैद्यी वैद्यस्य भार्या ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

आपत्यकारस्य तद्धिते ऽनाकारादौ लोपः स्यात् । गार्गीयः । वात्सीयः ।
समूहे गोवाद् वुज् । गार्गकम् । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्वकः । अनाति
किम् ? गार्गायणः । यजिजोषेति (४।१।२०१) फक् । हल इत्येव ।
कारिकेयिः ।

१५२ । क्यच्योश्च ।

क्यच्योश्चापत्यकारस्य लोपः स्यात् । वात्सीयति । वात्सायते । गार्गीभूतः ।
वात्सीभूतः । हल इत्येव । आत्वेयीयति । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्वीयति ।

१५३ । विल्वकादिभ्यश्च लुक् ।

एभ्यो नडादीनां कुक् चेति (४।२।८१) च्छप्रत्ययान्तेभ्यस्तद्धिते च्छमात्रस्य
लुक् स्यात् । विल्वा यस्यां सन्ति विल्वकीया । विल्वकीयायां मूमौ भवा
वैल्वकाः । वैलुकाः ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयःसु ।

इष्ठेमेयःस्त्रित्यधिक्रियते । तुरिति च्छन्दोभागः ।

१५५ । टेः ।

भस्व टेरिष्ठनादिषु लोपः स्यात् । पटुः पटिष्ठः पटिमा पटीयान् ।

(क) णाविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्य । पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपर-

लोपाद्यर्थं वचनम् । एनीमाचष्टे एतयति । प्रथयति । दृषद् दृषयति । दूर
दवयति । प्रादयोऽपौष्टाः । प्रियं स्थिरमाचष्टे प्रापयति स्थापयति ।

१५६ । स्थूलदूरयुवक्रस्वचिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः ।

तेषु स्थूलादिशब्दानां परो यणादिभागो लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
स्वविष्ठः स्ववीयान् । दविष्ठो दवीयान् । यविष्ठो यवीयान् । क्रस्वचिप्रौ
पृष्ठादी । क्रसिष्ठो क्रसिमा क्रसीयान् । क्षेपिष्ठः क्षेपिमा क्षेपीयान् ।
क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् । पूर्वग्रहणं विस्मयार्थम् ।

१५७ । प्रियस्थिरस्मिरोरुबहुलगुरुवृद्धप्रदौर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्धगर्वर्धितवद्वाघिवृन्दाः ।

तेषु प्रियादिशब्दकस्य प्रादयो दशैव स्युः । प्रियोरुलघुगुरुबहुलदीर्घाः
पृष्ठादयः । तेषामेवमनिजुदाहार्यः । प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् । एवं स्फेष्ठः । स्फेष्ठः ।
(५८) वरिष्ठः । गरिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघीयान् द्राघिमा द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
वृन्दीयान् । वंङ्गिर्वर्णिकार उच्चारणार्थः । वंङ्गिष्ठः । वर्धिष्ठः ।

१५८ । बहोर्लोपो भू च बहोः ।

१५९ । इष्ठस्य यिष्ठ् च ।

बहोरिष्ठादीनामादिलोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः । भूयान् । भूमा ।
“भूम्नां रसानां गहनाः प्रयोगाः ।” इष्ठस्य यिष्ठागमश्च । भूयिष्ठः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यात्परस्येयस आत् स्यात् । ज्यायान् । ज्यायांसौ । आहचनं वैचित्र्या-
र्थम् । आदिलोपे कृते क्कृद्यकारे दीर्घाऽस्येव ।

१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघुर्य ऋकारस्तस्य रेफः स्यात् । प्रथिष्ठः प्रथिमा प्रथी-

यान् । पृथुसृदुं भृगुः कृगश्च दृढपरिवृट्ठानामेवाभिधानाच्चेष्ट । कृतमाचष्टे कृतयति ।
कृतिष्ठः । कृतिमा । मातयति । पितयति । भ्रातयति ।

“पृथुं सृदुं भृगुश्चैव कृगश्च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढश्चैव षट्ठेतान् रविधौ स्मरेत्” ॥ १ ॥

१६२ । विभाषर्जोऽश्वन्दसि ।

कान्दसम् ।

१६३ । प्रकृत्यैकाच् ।

तेषु भसंज्ञकैकाजङ्गं प्रकृत्या स्यात् । स्रजिष्ठः स्रज्जीयान् । त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् । इष्टेयसोर्विन्म तोलुक् (५।३।६५) । प्रेष्ठः प्रेमा । एकाजिति किम् ?
पटिष्ठः । इष्ठादिभ्योऽन्यत् । अस्यापत्यमिः । ज्ञा देवतास्य ज्ञः ।

(क) अक्ते राजन्यमनुष्ययुवानः प्रकृत्या । राजन्यकम् । मानुषकम् ।
आपत्यलोपो मा भूत् । यौवनिका । वुष् मनोज्ञादित्वात् । न स्तद्धित
(६।४।१४४) इति टिलोपो मा भूत् ।

१६४ । इन्नस्रानपत्ये ।

अनपत्ये इन्नन्तमणि प्रकृत्या स्यात् । सांराविणम् । सांकूटिनम् ।
सांमार्जिनम् । स्रम्विण इदं स्राम्विणम् । अनपत्ये किम् ? मैधाविनोऽपत्यं
मैधावः पुत्रः ।

१६५ । गाथिविदथिकेशिर्गणिपणिनश्च ।

अपत्याद्योऽयमारभः । इमेऽपत्येऽप्यणि प्रकृत्याः स्तुः । गाथिनः ।
वैदथिनः । कैथिनः । गाथिनः । पाणिनः ।

१६६ । संयोगादिश्च ।

अपत्येऽणि संयोगादिरिन् प्रकृत्या स्यात् । शाङ्गिनः । वाक्किणः । वाग्-
गिमनः । नान्दिनः ।

१६७ । अन् ।

अन्नन्तमण्मात्रे प्रकृत्या स्यात् । सामनः । सौत्वनः ।

१६८ । ये चाभावकर्मणोः ।

यादौ तद्धितेऽन् प्रकृत्वा स्यात् । सामन्वः । अध्वन्वः । शीर्षण्यः ।
ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।
पुरोहितादिः (५।१।१२८) ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

एतौ खे प्रकृत्वा स्याताम् । आत्मनीनम् । अध्वनीनम् । खे किम् ?
अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् ।

१७० । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।

अनीति वर्तते । अत्रित्येव । मकारपूर्वोऽन् न प्रकृत्वा स्यात् । भाद्र-
सामः । सौषामः पुत्रः । अपत्ये किम् ? चार्मणो रथः । तेन परिहृतः
(४।२।१०) । अवर्मणः किम् ? चान्द्रवर्मणः । चाक्रवर्मणः पुत्रः ।

(क) वा हितनाम्नः । हितनामः पुत्रः । हितनामनो वा । उक्तः प्रकृति-
भावः ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

अणि निपात्यते । ब्राह्मो दण्डः । ब्राह्मी ओषधिः । जातावपत्ये निषेध
इत्यागमः । ब्रह्मणोऽपत्यं जातिर्ब्राह्मणः । अपत्यमात्रे तु ब्राह्मो नारद
इत्याहुः ।

१७२ । कर्मस्ताच्छीले ।

कर्मशीलः कर्मश्छ्वादिः । कर्मणमन्यत्र ।

१७३ । औक्षमनपत्ये ।

इदमत्र निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ? औक्षो वक्त्रः ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेय-
वासिनायनिभौणहृत्यधैवत्यसारवैह्याकमैत्रेयहिरण्मयानि ।

पञ्चानां प्रकृतिभावो द्वयोस्तत्वं लोपश्चतुर्णां निपात्यते । दाण्डिन्हास्तिनौ
नडादौ । अथर्वन्कुशादिः । जिह्याशिन् शुभ्रादिः । वासिन् । वृद्धादिति

(४।१।१५७) फिञ् । झूणङ्घन् घीवन् । भावे षञ् । धैवत्यञ्छान्दसमित्येके ।
 नेत्यन्ये । सरया ञ् यलोपञ्च सारवः (५९) । इच्छाकोरपत्यमुलोपः ।
 ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । चत्रियादञ् (४।१।१६८) । बहुल्वे लुक् । इच्छाकवः ।
 तेषामयमैच्छाको वंशः । मित्रयो ष्ट्यादिठञ् (४।१।१८६) । यादिलोपः
 (७।३।२) । मैत्रेयः । हिरण्यस्य मयटि यलोपः । हिरण्यमयः ।

१७५ । ऋत्वग्रवास्त्वग्रवास्त्वमाध्वौहिरण्ययानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥६१४॥

समाप्तथाङ्गपादः ॥

(५९) ञपो विहारे तव हारविभ्रमं करीतु गौरि प्रवटुत्करस्तरम् । कठोरपीनोश्चक्रचयौतटदुटुत्तरः

सारवसारवोर्भिजः ॥ इति नैषधीये । दैविकायां सरयाञ्च भवे दाविकसारवावित्यमरः ।

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । युवोरनाकौ ।

युवोरनाकावादिश्चेत् । यु । नन्दनः । सायन्तनः । चिरन्तनः । वु ।
कारकः । हारकः । गार्गकम् । युवोरिहानुनासिकयणोः प्रत्यययोश्च
यङ्गान्नेह । उर्णायुः । कंयुः । ग्रंयुः । युध्यते । वुस्यति । (1) युवोरिति
सौवत्वादु वलोपः ।

२ । आयन्नेयीनौयियः फटखच्छवां प्रत्ययादौनाम् ।

फटखच्छवामायन्नादयः स्युः । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । हलन्ताना-
मेव हलन्तादेशाः । फक् नाडायनः । ठः । वैन्तेयः । खः । कुलीनः ।
खः । गार्गीयः । घः । चवियः । कियान् । इयान् । प्रत्ययः किम् ? फकति ।
ठौकते । आदिः किम् ? जानुदन्नः । शिफण्डपरखटपुच्छादय स्त्रीणादिकाः ।
खश्चजादेरुच्चारणानन्तरमेवेत्संज्ञायां लोपादादेशाभावः ।

३ । भो ऽन्तः ।

प्रत्ययभक्कारस्यान्तादेशः स्यात् । भवन्ति । कुर्वन्ति । भव् । जरन्तः ।
वेद्यन्तः ।

४ । अदभ्यस्तात् ।

अङ्गाद् अभ्यस्तात् परस्य भस्वात् स्यात् । ददति । दधति । जायति ।
चकासति । शासति । विभ्यति ।

(1) वुच उतुमर्ने इति दिवादिः परस्मैपदी ।

५ । आत्मनेपदेष्वनतः ।

अनकारात् तडिं भस्मात् स्यात् । आसते । चिन्वते । भुञ्जते । लुनते । पुनते । व्यतिवाते । अनकारान्तात् किम् ? अवनते । ध्रुवन्ते ।

६ । शीङो रुट् ।

शीङः परस्य भादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । अशेरत ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

वेत्ते भादेशस्यातो रुड् वा स्यात् । संविद्रते संविदते वा ।

८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

९ । अतो भिस ऐस् ।

अदन्ताद् भिस ऐस् स्यात् । वृचैः । वनैः । धनैः । दारैः । विप्रैः । तपरः । किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ।

१० । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

११ । नेदमदसोरकोः ।

इदमदसो भिस ऐस् नास्ति । एभिः । अमीभिः । अकः किम् ? इमकैः । अमुकैः ।

१२ । टाडसिङ्सामिनात्स्याः ।

अदन्तादङ्गाट् टादीनामिनादयः स्युः । वृक्षेण । वृक्षात् । वृक्षस्य ।

१३ । डेर्यः ।

अदन्तान् डे र्यः स्यात् । वृक्षाय । कलत्राय । विप्राय । वनाय । धनाय ।

१४ । सर्वनाम्नः स्मै ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डेः स्मै स्यात् । सर्वस्मै । अस्मै । यस्मै । तस्मै । कस्मै । अत इत्येव । भवते ।

१५ । डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डसेः स्मात् डेः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।
यस्मात् यस्मिन् । तस्मात् तस्मिन् । कस्मात् कस्मिन् ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तराधरापरस्वान्तरेभ्यस्तयोः स्मात्स्मिनौ वा स्याताम् ।
पूर्वात् पूर्वस्मात् । पूर्वे पूर्वस्मिन् ।

१७ । जशः शी ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो जशः शीः स्यात् । सर्वे । विश्वे । ये । ते । के ।

१८ । औड आपः ।

अङ्गाद् आवन्तादौडः शीः स्यात् । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । ते हे
पश्य । औडिति ओऔटोःसंज्ञा ।

१९ । नपुंसकाच्च ।

अङ्गात् नपुंसकादौडः शीः स्यात् । कुण्डे स्तः पश्य वा । शुचिनी ।
दधिनी । पटुनी । मधुनी । पयसी ।

२० । जश्शसोः शिः । (२)

नपुंसकाज् जश्शसोः शिः स्यात् । कुण्डानि ययांसि तिष्ठन्ति पश्य वा ।
यशांसि ।

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृतात्त्वस्याष्टनो जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टौ सन्ति पश्य वा । इहाङ्गाधि-
कारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । कृतात्त्वस्य
किम् १ अष्ट सन्ति पश्य वा ।

(२) न्यासादौ कश्चिज् जश्शसोः शिरिति पाठः । अत्रापि न एव केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते । कैयटादौ
तु जश्शसोः शिरित्येव पाठः । मुद्रितकामिकाद्यामप्येवम् । नतु जश्शसोरिति । जमिरिति पूर्वाचार्याणां
जमः संज्ञा ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

षट्संज्ञकान् जगृशसो लुक् स्यात् । षट् । षट् । सप्त । नव । दश ।
एकादश । कति सन्ति पश्य वा ।

२३ । स्वमोर्नपुंसकात् ।

क्लीवात् स्वमो लुक् स्यात् । दधि । मधु । कर्तृ । कर्म तिष्ठति पश्य
वा । इह तत्कुलमिति त्यदाद्य-(७।२।१०३) त्वाङ्गुयं पूर्वविप्रतिषेधेन ।
नित्यत्वाद्वा ।

२४ । अतोऽम् ।

अदन्तात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । वनमस्ति पश्य वा । धनमस्ति
पश्य वा ।

२५ । अट्ङ् उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (३)

क्लीवाङ् उतरादिपञ्चकात् स्वमोरट्ङादिष्यते । कतरत् । कतमत् ।
अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् तिष्ठति पश्य वा ।

(क) एकतराच्चेत्यते । एकतरमस्ति वा ।

२६ । नेतराच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।

आभ्यां परस्य ङसोऽङादिष्यते । तवं । मम । इह युतेनाङ्गविशेषणात्
तदन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् अतितव । अतिमम ।
तथाऽतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । सुसक्थ्ना विप्रेण । प्रियानङ्गानित्यादि ।
इह तु बहुवना गिरयः सुवनौ शैलौ बहुवपुर्ग्रामः सुवपो विप्रस्येति अङ्गेनैव
नपुंसकविशेषणाच्छिगोलुङ्नुम्विधयो न भवन्ति ।

२८ । डेप्रथमयोरम् ।

आभ्यां परस्य डेः प्रथमद्वितीययोश्चाम् स्यात् । डे । तुभ्यम् । मच्च

दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयं वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ।

२९ । शसो न ।

आभ्यां परस्व शसो नः स्यात् । आदेः परस्व (१।१।५४) । संयोगान्तलोपः
(८।२।२३) । युष्मान् नदीः पश्यामि । अस्मान् कुलानि पश्य ।

३० । भ्यसो भ्यम् ।

आभ्यां भ्यसो भ्यमादिश्र्यते । युष्मभ्यमस्मभ्यं देहि ।

३१ । पञ्चम्या अत् ।

आभ्यां पञ्चमीभ्यसो ऽत् स्यात् । युष्मद् भीतः । अस्मत् पतितः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

पञ्चम्येकवचनस्यात् स्यात् । त्वद् गच्छति । मद्विभेति ।

३३ । साम आकम् ।

युष्मदस्मदभ्यां समुत्कस्यामो निवर्त्तक आकम् स्यात् । युष्माकम् ।
अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । अत्यस्माकम् । प्रियास्माकम् ।

३४ । आत औ णलः ।

आदन्तात् परस्व णल औरादिश्र्यते । ददौ । जग्मौ । मन्मौ । तस्यौ ।
पपौ । औत्वमेकादेशो द्विरक्तिरिति क्रमः ।

३५ । तुह्योस्तातङ् डाशिष्यन्यतरस्याम् ।

तुह्यिण्योराशिषि तातङ् वा स्यात् । जीवतु जीवतादा भवान् । जाव
जीवतादा त्वम् । ङित्वाद् गुणवृद्धगोरभावः । ब्रूतात् । मृष्टात् । अन्नोपः
(६।४।१११) । भिन्तात् । स्तात् । इत्वम् (६।४।३४) शिष्टात् । ईत्वम् ।
सुनीतात् (६।४।११३) । उत्त्वम् (६।४।११०) । कुरुतात् ।

३६ । विदेःशतुर्वसुः ।

विदेःशतुर्वसुरादिश्र्यते वा । विद्वान् । विद्वांसो । विद्वांसः । विदुषी स्त्री ।
पत्ने विदन् । विदन्तौ । विदन्तः । विदती स्त्री ।

३७ । समासेऽनञ्पूर्वे को ल्यप् ।

अनञ्पूर्वे समासे को ल्यप् स्यात् । प्रकृत्य । प्रस्थाय । विजित्य । प्रणीय । प्रदाय । जरीकृत्य । नानाकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । अनञ्पूर्वे किम् ? अकृत्वा । नञ्पर्युदासादनव्ययसमासेऽपि न भवति परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अप्रकृत्वेति पदसंस्कारपक्षे पञ्चानञ्समासः । इह छन्दःसूत्राणि त्रयोदश । (४)

५० । आज्ञप्तेरमुक् ।

आदमुगिति द्वयमधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

५१ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि ।

अश्वादेरसुगागमः स्यात् क्यच्यप्रीतिश्चेत् । स चाश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा चेत् । क्षीरलवणयोर्लालसा चेत् । अश्वस्यति वड्वा । “लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती ।” क्षीरस्यति वटुः । लवणस्यत्युद्रः ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः । दध्यस्यति । मध्वस्यति ।

(ख) सुगित्यपरे । दधिस्यति । मधुस्यति । “पतिस्यन्ती वराहना ।” लालसायां किम् ? दधीयती ।

५२ । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।

अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः परस्वामः सुट् स्यात् । सर्वेषाम् । विश्लेषाम् । येषाम् । तेषाम् । केषाम् । सर्वासाम् । व्यासाम् । तासाम् । कासाम् । आदित्येव । भवताम् । उभयीनाम् ।

५३ । ते स्वयः ।

तेरामि त्रयः स्यात् । त्रयाणाम् (५) ।

(४) तानि च यथा ।

३८ । आपि च्छन्दसि । ३९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेवाडायायाञ्जालः । ४० । अमो मञ् ।

४१ । लोपस आत्मनेपदेषु । ४२ । अमो ध्वात् । ४३ । यञर्थेनमिति च । ४४ । तस्य तात् ।

४५ । तप्तनप्तनघनाथ । ४६ । इदन्तो मसि । ४७ । को वक् । ४८ । इहीनमिति च ।

४९ । खालादयव । ५० ।

(५) दुर्धटवृत्तिकार cites here “छन्दसि तीणामित्येवं भवतीति भाषावृत्तिः” । But in none

५४ । ऋस्वनद्यापो नुट् ।

ऋस्वान्तान्नद्यान्तादावन्ताच्चापो नुट् स्यात् । वृक्षाणाम् । विप्राणाम् ।
मालानाम् । खड्गानाम् । बहुराजानाम् । अग्नीनाम् । नदीनाम् । लक्ष्मीणाम् ।
वायूनाम् । वन्धूनाम् । वधूनाम् । कर्तृणाम् । एभ्योऽन्यत्र ग्रामस्थाम् । (६)

५५ । षट्चतुर्भ्यश्च ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुर्भ्यश्चापो नुट् स्यात् । षष्ठाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
चतुर्णाम् । इह ।

५६ । श्रीयामण्योऽह्न्दसि ।

५७ । गोः पादान्ते ।

ह्न्दःसूत्रद्वयम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

इदितो धातोर्नुम् आगमः स्यात् । नन्दति । वन्दति । कुण्डा । हुण्डा ।

५९ । शे मुचादीनाम् ।

शे परतो मुचादीनां नुमागमः स्यात् । मुञ्चति । सिञ्चति । लिम्पति ।
लुम्पति । निहन्ताति । विन्दति ।

(क) ढम्फादीनाञ्च ढम्फति । गुम्फति । नुमोऽत्र विधानसामर्थ्यात् लोपः ।

६० । मस्जिनशोर्भल्लि ।

मस्जेर्नशेश्च भल्लि नुमागमः स्यात् । मङ्गत्ता । नङ्गा । भल्लि किम् ?
मज्जनम् । नशनम् ।

६१ । रधिजभोरचि ।

अमयोरचि नुमागमः स्यात् । रन्धनम् । रन्धकः । रन्धयति । जम्भनम् ।

of our MSS, it is to be found. For such passages as लीणामपि समुद्राणां प्रलये-
ऽपि रिवोच्छ्रितः" he quotes the above and then says "ह्न्दसा अपि कचिद् भाषायां प्रयुज्यते
इति भाष्यम् ।"

(६) कचं "हेनानीनह्न्दं ह्न्द" इति ? आर्थोऽयं प्रयोगः ।

लभयति । लभकः । नित्यो नुम् तर्हि बाधते । अचि किम् ? रक्षा ।
जभ्यम् ।

६२ । नेव्यलिटि रधेः ।

रधेरिति नुम् नास्ति । रधिता । रधितुम् । अलिटि किम् ? ररन्धिव ।
ररन्धिम ।

६३ । रभेरश्वलिटोः ।

६४ । लेभेश्च ।

रभेर्लेभेश्चाज्जादौ नुम् स्यात् । आरभयति । आरभकः । आरभणम् ।
आरभी । लभयति । लभनम् । लभकः । अश्वलिटोः किम् ? आरभते ।
आरभे । लभते । लेभे ।

६५ । आङो यि ।

आङ्पूर्वस्य लभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । आलभ्यः पशुः । आलभ्यत
इत्यनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

उपलभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । उपलभ्या विद्या । प्रशंसायां किम् ? उप-
लभ्यं किञ्चिद् वृषलात् ।

६७ । उपसर्गात् खल्घञोः ।

उपसृष्टस्यैव लभेः खलि घञि च नुम् स्यात् । खल् । सुप्रलभः । घञ् ।
विप्रलभः । उपसृष्टस्यैव किम् ? ईषन्नभः । लाभो वर्त्तते । कथं राष्ट्रलभः ?
(७) तर्हि चिन्त्यम् । उपसृष्टस्यैवेति नियमात् खल्घञोरन्यत्रापि स्यात् ।
प्रलभनम् ।

६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।

आभ्यां लभेः खलि घञि च नुम् नास्ति । सुलभः । दुर्लभः । सुलाभः ।
दुर्लाभः । केवलाभ्यां किम् ? अतिसुलभः । यदा सुः (१।४।८४) पूजाया-

मतिरतिक्रमणे चेति (१।४।८५) कर्मप्रवचनीयोऽतिर्नापसर्गस्तदातिसुलभ-
मित्यपि भवति ।

६६ । विभाषा चिन्मूलोः ।

चिणि णमुलि च परे लभे वा नुम् स्यात् । चलाभि चलन्धि वा ।
लन्धं लन्धम् । लाभं लाभं वा । अनुपसर्गादिकल्पोऽयम् । उपसर्गे तु नित्यम् ।
प्रालन्धि । प्रलन्धम् ।

७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगितामञ्जतेच सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । भवान् भवन्तो भवन्तः ।
श्रेयान् । विद्वान् । उपेयिवान् । पचन् । पठन् । अश्नेः । प्राङ् प्राञ्चौ
प्राङ्चः । सर्वनामस्थाने किम् ? भवतः पश्य । भवता कृतम् । अधातोः
किम् ? उखास्यत् । पर्णध्वत् ।

७१ । युजेरसमासे ।

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । युङ् । युञ्जो । युञ्जः । असमासे किम् ?
अश्वयुक् । अश्वयुजो । अश्वयुजः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

भलन्तस्याजन्तस्य च क्लीवस्य सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । उदश्विन्ति ।
पयांसि । कुण्डानि । वारौणि । मधूनि । भलचः किम् ? विमलदिवि ।
चत्वारि । अहानि । उगितोऽपि भलन्तस्य परत्वादयं नुम् । श्रेयांसि ।
कुर्वन्ति ।

(क) बह्वर्जि प्रतिषेधः ।

(ख) अन्धात् पूर्वं नुममेके । रेफात् परो नुमित्येके । बह्वर्ञ्चि विप्र-
कुलानि बह्वर्जि वा । बह्वोरन्यत्र अत्यूनर्जि । सूनर्जि । (४)

७३ । इकोऽचि विभक्तौ ।

अङ्गस्य इगन्तस्य क्लीवस्याजादौ विभक्तौ नुम् स्यात् । दधिनी । मधुनी ।
त्रपुणी । त्रपुषे । त्रपुणः । इकः किम् ? कुण्डे हे ।

७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंवद् गालवस्य ।

उक्तपुंस्त्वं क्लीवमिगन्तं टादावचि गालवस्य मतेन पुंवत् स्यात् । ग्रामस्थे
कुलाय । ग्रामस्थां कुले । अन्येषां न । ग्रामणिने । ग्रामणिनि । एवं
शुचये शुचिने वा । पटवे पटुने वा ।

७५ । अस्थिदधिसक्थ्यञ्णामनङुदात्तः ।

अस्थ्यादीनामनङादिश्यते टादावचि । अस्थ्ना । दध्ना । सक्थ्ना ।
अञ्णा । गुणानामपीथ्यते । सुसक्थ्ना विप्रेण । अचि किम् ? अचिभ्याम् ।
अस्थिभ्याम् ।

७६ । कृन्दस्यपि दृश्यते ।

७७ । ई च द्विवचने ।

कृन्दः सूचद्वयम् ।

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

अभ्यस्तात् परस्य शतुरुगिदचामिति नुम् नास्ति । ददत् । ददती ।
शासत् । चकासत् । जाग्रत् ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

उक्तो निषेधः क्लीवस्य वा स्यात् । ददति ददन्ति वा कुलानि । जाग्रति
जाग्रन्ति वा ।

८० । आच्छीनद्योर्नुम् ।

अवर्णान्तात् परस्य शतुर्नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती तुदती वा ।
करिष्यती करिष्यन्ती वा । याती यान्ती वा विप्रकुले । नद्याम् । तुदती
तुदन्ती वा । भाती भान्ती वा ब्राह्मणी । आदिति किम् ? अदती । ज्ञती ।
विभ्वती । चिन्वती । रुन्धती । लुनती ।

८१ । श्यपश्यनोर्नित्यम् ।

श्यपश्यनोरवर्णान्तात् परस्य शतुर्नित्यं तुम् स्यात् । पचन्ती । चोरयन्ती । दीव्यन्ती कुले स्त्री वा ।

८२ । सावनडुहः ।

तुम् स्यात् । अनड्वान् । हे अनड्वन् । सौ किम् ? अनड्वाहौ ।

८३ । दृक्स्ववस्स्वतवसाञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । दिव औत् ।

सौ दिव औत् स्यात् । द्यौः । हे द्यौः । सौ किम् ? दिवं पश्य ।

८५ । पथिमथ्यभुक्षामात् ।

एषामात्त्वं स्यात् सौ । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । हे पन्थाः ।

८६ । द्रुतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

पथादीनामितो ऽत् स्यात् सर्वनामस्थाने । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणौ ।

८७ । धो न्यः ।

तेषां धो न्यः स्यात् सर्वनामस्थाने । तथैवोदाहृतम् ।

८८ । भस्य टिलोपः ।

तेषां भसंज्ञकानां टिलोपः स्यात् । पथः पश्य । पन्था । पथे । मथः । मथा । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षि ।

८९ । पुंसोऽमुङ् ।

पुण्यामुङ् स्यात् । पुमान् । पुंमासौ । पुंमासः । हे पुमन् । सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः । पुंसा । पुंसाम् ।

६० । गोतो णित् ।

गोसम्बन्धि सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावौ । गावः । हे गौः ।
द्यौश्च । द्यौः । द्यावौ । द्यावः । हे द्यौः ।

६१ । णलुत्तमो वा ।

उत्तमो णल् णिडा स्यात् । अहं किल चकर (९) चकार वा । चुकुटाहं
चुकोट वा । अहं विविच विव्याच वा ।

६२ । सख्युरसम्बुद्धौ ।

सख्युः सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । सखायौ सखायः । असम्बुद्धौ किम् ?
हे सखे ।

६३ । अनङ् सौ ।

सख्युरनङ् स्यात् सौ । सखा । असम्बुद्धावित्येव । हे सखे ।

६४ । ऋदुशनस्पुरोदंशोऽनेहसाञ्च ।

ऋदन्तानासुशनसादेश्च सावनङ् स्यात् । कर्त्ता । इर्त्ता । भर्त्ता ।
माता । पिता । उशना । पुरोदंशा । अनेहा । सौ किम् ? कर्त्तारौ ।
अनेहसौ । असम्बुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे अनेहः । सम्बोधने उशनस
स्त्रैरूप्यमिच्छन्ति सान्तं नान्तमदन्तश्चेति । हे उशनः । हे उशनन् ।
हे उशन । (१०)

(९) “वञ्ज जगद पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहं चकर च किल चाटुं प्रौढयोपिद्वयदस्य । विदित-
मिति सखिभ्यो रात्रिहन्तं विचिन्त्य अपगतमदद्या हि प्रीक्षितं सुगन्धवन्मा ॥ १ ॥” इति माघे ।

(१०) तथाच श्लोकवार्तिकम्—

“सम्बोधने ऋदुशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमवाप्यदन्तम् ।

माञ्चन्दिनिर्वर्ति मुत्तं त्रिगुणे नपुंसके व्याघ्रपदा वरितः ॥” १ ॥ इति ।

६५ । ढज्वत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्य ढजन्तवत् स्यात् । क्रोष्टुशब्दवदित्यर्थः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ
क्रोष्टारः ? सर्वनामस्थान इत्येव क्रोष्टून् । असम्बुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

स्त्रियां क्रोष्टुशब्दः ढज्वत् क्रोष्टुवत् स्यात् । (11) क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभिः ।

६७ । विभाषा ढतीयादिष्वचि ।

टादावचि क्रोष्टुस्तृज्जडा स्यात् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना वा । क्रोष्टरि क्रोष्टौ वा ।
अचि किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ।

(क) नुमचिरढज्जदभावेभ्यो नुमनुटौ पूर्वप्रतिषेधेन । तृपूणाम् ।
तिष्ठणाम् । क्रोष्टूनाम् ।

६८ । चतुरनडुहोरामुदात्तः ।

अनयोराम् स्यात् । चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाहौ ।
अनड्वाहम् । तदन्ताच्च । सुचत्वारः । सुचत्वाः । सुचत्वारौ । प्रियानड्वान् ।
प्रियानड्वाहौ । सर्वनामस्थान इत्येव । चतुरः पञ्च ।

(क) अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुहौ अनड्वाहौ । गौरादिः ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

सम्बुद्धौ तयोरम् स्यात् । हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ।

१०० । ऋत इङ्घातोः ।

ऋदन्तस्य धातोर्ऋतः स्यादित् । किरति । गिरति । विस्तीर्णम् ।
चिकीर्षति । धातोः किम् ? मातृणाम् ।

१०१ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाया ऋत इत् स्यात् । कीर्त्तयति । कीर्त्तनम् ।

१०२ । उदोष्ठप्रपूर्वस्य ।

ओष्ठप्रवर्णपूर्वस्य ऋत उत् स्यात् । पृ पूर्वम् । पुपूर्वति । सुपूर्वति ।
प्रातुपूर्वति । सुमूर्वति । “तुपूर्वति समाहृत आन्नां विवरिषुः प्रभोः ।”

(क) इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । आस्तरणम् । आस्ता-
रकः । निपरणम् । निपारकः । कथम् उन्निरणमिति ? निपातनात् साधु ।

१०३ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥७१॥

समाप्तश्च युपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

इगन्तस्याङ्गस्य सिचि परे वृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अनैषीत् । अस्तावीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । परस्मैपदेषु । किम् ? अचोष्ट । अघोष्ट । परस्मैपदेषु विधिरितः सप्तसूत्रगाम् ।

२ । अतो लृरान्तस्य ।

परस्मैपदे सिचि परतो लृरान्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् । अचालीत् । अञ्जालीत् । अचारीत् । अचारिषुश्चन्द्रकान्ता मणयः । अचारीत् । कथमव-
भूत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् ।

३ । वदव्रजहलन्तस्याचः ।

एषामचो वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । अवादीत् । अव्राजीत् । हलन्तानाम् । अपाचीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । अताप्सीत् । अनेकवर्णव्यवधानै-
ऽपीष्टम् । अराह्वीत् । अभाह्वीत् ।

४ । नेटि ।

इडादौ सिचि हलन्तानां वृद्धिर्नास्ति । अदेवीत् । असेवीत् । व्यरंसीत् । अमोषीत् ।

५ । ह्यप्रन्तक्षणाश्वसजागृणिश्वोदिताम् ।

हमयान्तानां क्षणादेश्च सेटि सिचि वृद्धिर्नास्ति । अग्रहीत् । अवमीद्रक्तम् । अव्ययीत् । अक्षणीत् । अश्वसीत् । अजागरीत् । अन्तोदाहरणं कृन्दसि ।

अश्वयीत् । एदिताम् । अरगीत् । अलगीत् । इटीत्येवावत् (१।२।११) ।
अधाचीत् ।

६ । ऊर्णोतिर्विषा ।

इयं वृद्धिरूर्णो वा स्यात् तस्मिन् । प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीडा । डिस्वपत्ने
उवङ् । प्रौर्णवीत् ।

७ । अतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघोरतो वृद्धिर्वा स्यात् सेटि सिचि । अराणीत् अरणीडा ।
अलासीत् । अचसीडा । अतानीत् । अतनीडा । कथमवादीत् । अज्वालीत् ।
अग्रहीत् ? वदन्नजेत्यादिविधि-(७।२।३) निषेध-(७।२।५) वचनात् । कथमच-
कासीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् । उक्ता वृद्धिः ।

८ । नेङ् वशि कृति ।

वशादौ कृतीङ्गगमो नास्ति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईश्वरः । दीप्रः ।
भस्म । याच्ना । कृति किम् ? रुदिव । रुदिम ।

९ । तितुवतथसिसुसरकसेषु च ।

एष्विण् नास्ति । क्तिन् दीप्तिः । क्तिच् तन्तिः । तुन् सक्तुः । इन् पत्रम् ।
तन् हस्तः । गर्त्तः । थन् कुष्ठः । काष्ठम् । कुपेः क्तिः कुजिः । इपेः सुक्
इक्षुः । अग्नेः क्खरन् अचरम् । गलेः कन् । गल्कः । वदेः सः वक्तः ।

(क) अग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । निगृहीतिः । निपठितिः ।
भणितिः ।

१० । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तस्मादिण् नास्ति । तत्र सर्वेऽजन्ता
अनिटः । दाता । दातुम् । दातव्यम् । नेता । चेता । स्तोता । कर्त्ता ।
हर्त्ता । अकार्षीत् । चिचीषति । निनीषति । सेटस्तु लिष्यन्ते ।

ऊदन्तमृदन्तमदन्तमप्यथो णसुक्षुण्ण युक्षुर्णुवथ वङ् वञ्चौ ।

शीङं श्रियञ्चैव तथा च डीङ् श्रियावित्थेव सेटः प्रवदन्त्यजन्तः ॥१॥

जदन्तः । भविता । लविता । ऋदन्तः । तरिता । निगरिता । आस्त-
रिता । अदन्तस्तु हनो वध । आवधिपीष्ट । आवधिष्ट । अवधीत् । नविता ।
प्रस्त्रविता । स्त्रविता । यविता । चविता । प्रोर्णविता । रविता । निवरिता ।
प्रावरिता । शयिता । अयिता । उड्डयिता । आश्रयिता । हलन्तास्तु सर्व
एव सेटः । शङ्किता । कुण्डिता । अनिटोऽपि लिख्यन्ते । शकिरेकः कान्तः ।
शक्ता । एवं पचिवचिविविरचिमिचिमुचयः षट् चान्ताः । प्रच्छिरेकश्चान्तः ।

“रक्षिर्भक्षिस्त्रयजियजिभजयः सञ्चस्त्रयौ सृजियुजिरुजयः ।

मसृजभ्रसृजौ भुजिनिजिविजयो जान्तेष्वेते खलु परमनिटः” ॥२॥

“अदिं हदिं स्तन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् सदिं शदिं स्त्रियतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः” ॥१॥

“रुधिः सराधिर्युधिवन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिशुध्यती व्यधिः ।” (12)

सिध्यतिश्च धान्ताः । हनिमन्यती द्वौ नान्तौ ।

“तपिं तिपिच्चापि मथो वपिं स्त्रपिं क्षिपिं लुपिं दृष्यतिदृष्यती सृपिम् ।

स्त्ररेण नीचेन अपिच्छुपिचिपीन् प्रतीहि यान्तान् पठितांस्त्रयोदश” ॥४॥

रभलभयभास्त्रयो भान्ताः । यमिरमिनमिगमयश्चत्वारो भान्ताः ।

“दिशिं दृशिं दंशिमथो सृशिं सृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्” ॥५॥

“शियिः पियिः शुष्यतिपुष्यती त्विपिर्विपिः क्षिपिसुष्यतिदुष्यती द्विपिः” ।

(13) कृषिकर्षती हादश धान्ताः । घसिर्वसिर् निवासे चेति द्वौ सान्तौ ।

“दिहि दुहि मेहतिरोहती वहि नंहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि” (14)

रिति हान्ता षष्ठौ ।

(12) लोकांशोऽयं व्यासभूतिकारिकात् उद्धृतः । अपरांशश्चायम्—

“इमे तु धान्ता दश धेनिटो मत्तान्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥”

(13) “इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिङ्विधौ गणेषु धान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥”

इति श्लोकस्य शेषांशः ।

(14) “इमेऽनिटोऽष्टाविह सप्तसंख्या गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कौर्त्तिताः ॥” इति शेषांशः । व्यासभूति-
विरचिता अर्निट्कारिका एकादश । तानामत्र काचित् पूर्णाः काचिर्दशतयोद्धृताः । ऊदनमुदन्मिति
लोकस्य न व्यासभूतेः ।

११ । श्राकः किति ।

श्रिज उगन्तानाञ्च कितौण् नास्ति । श्रितम् । श्रित्वा । युतं युत्वा । प्रभुतः । प्रभूतः । लूनः । लूनवान् । लूत्वा । तीर्णम् । “तीर्त्वा स्फुरन्मकरदारुणमम्बुराशिम्” । पूर्त्तम् । पूर्त्त्वा । किति किम् ? आश्रयिता । लविता । एकाच इत्येव । जागरितः ।

(क) वाच्य कर्णोर्नुवद्भावः । कर्णुत्वा । (15)

१२ । सनि यहगुहोश्च ।

यहगुहोरुगन्तानाञ्च सनीण् नास्ति । जिष्टवति । जुष्टवति । हरुपति । लुलूपति । पूज् पुपूषति ।

१३ । कसृभृष्टस्तुदुसृश्रुवो लिटि ।

कादीनामेव लिटीण् नास्ति । नान्येषाम् । चक्रव । चक्रम । चक्रषे । चक्रद्धे । ससृव । ससृम । वभृव । वभृम । ववृव । ववृम । ववृवहे । ववृमहे । तुष्टुव । तुष्टुम । ददृव । ददृम । सुसृव । सुसृम । श्रुश्रुव । श्रुश्रुम । नियमः किम् ? विभिदिव । विभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । सेदिवान् । जपिवान् । बल्यप्ययं निषेधः । चकर्थ । तुष्टोश्च । दुद्रोश्च । कथं ववरिथ ? ववर्थेति (७।२।६४) निगमे निपातनात् ।

(क) कजोऽसृट्कस्तेति वक्तव्यम् । सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । सञ्चस्करिम ।

१४ । श्वीदितो निष्ठायाम् ।

श्वेरीदिताञ्च निष्ठायामिण् नास्ति । शूनः । शूनवान् । उद्दिग्मः । उद्दिग्मवान् । नग्मः । दीप्तः । डीडोऽपीडभावं व्यावर्जते । उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठानुवृत्तिः प्राग् इड्विधेः (७।२।३५) ।

(15)

“वाच्य कर्णोर्नुवद्भावो यङ् प्रसिद्धिः प्रवीजनम् ।

आमद्य प्रतिषेधार्थमेकाचयेदुपपत्तात्” ॥ १ ॥

इति वार्तिकम् (३।१।२२, वा ।) । प्रीणोर्नुवते । प्रीणोर्नाव । प्रीणोर्नुवे । प्रीणोर्नुतः । प्रीणोर्नुतवान् । प्रीणोर्नुव इति ।

१५ । यस्य विभाषा ।

यस्य धातोर्विभाषेद् कचिदुक्तस्तस्य निष्ठायामिण् नास्ति । धूञ्जुदितो वा (७।२।४४) । धूतम् । गूढम् । उदितो वा (७।२।५६) । वृत्तम् । वृत्तवान् । वृद्धः । ऋतीवृतीवृतीनामीदित्वं यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्यानित्यता ज्ञापनार्थम् । तेन धावुधातोर्गताविट् । धावितो धावितवान् । (१६) पतेश्च । पतितः । पतितवान् । इह विभाषा गमहनविदविशामित्यत्र (७।२।६८) विशिना तौदादिक्तेन साहचर्याच् शविकरणस्य विदेर्ग्रहणाद्भुग्विकरणस्य विदेर्विदितो विदितवान् । (१७) एकाच इत्येव । संज्ञपितः । दरिद्रितः ।

१६ । आदितश्च ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

आदितो धातोर्निष्ठायामिण् नास्ति । मित्रः । च्छिष्यः । चकारादाश्चस्तः । वान्तः । (१८) भावारम्भयोस्तु वा । मित्रं मेदितं वानेन । प्रमित्रः प्रमेदितो वायम् ।

(क) निष्ठायां कर्मणि शक्तिरिड् वेति सौनागाः । शक्तः शक्तो वा घटः कर्तुम् ।

१८ । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्त्रिष्टविरिबधफाण्टवाढानि मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।

क्षुब्धादीनि मन्यादौ निपात्यन्ते । क्षुब्धो मन्यः विलोडनदण्ड इत्यर्थः । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । स्त्रिष्टमविस्पष्टम् । विरिष्य

(१६) अन्यत्र धीतम् । पठं तुषारसुतिधीतरक्तमिति कुमारकाव्ये ।

(१७) "वेतेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विज्ञ इत्येते ।

विनेर्विज्ञश्चित्तश्च भोने चित्तश्च विन्दतेः" ॥ १ ॥ इति ।

(१८) तस्यास्तिकैर्वैययजसदेवोसितं वान्तइतिरिति मेघदूते । सुष्टं प्रतिपाद्यता स्वमर्चमिति शाकुन्तले । (अपिच संस्मरेषुसुषिताकंदीधतिरिति रघुकाव्ये) । न विद्वसेदविद्वस इति नौतौ । पुष्पेपुष्पा ध्रुवमसूनिपुनर्वैजय-
ह्वारमन्त्रवलभक्षितशान्तिशलोन् । अद्वारसर्गसिकदाणकोदरि त्वं दीपाधिपान् नयनयोनेव गौचरत्वम् ॥ १ ॥
इति नेपथे ।

उदात्तादिस्वरः । फाण्टः अनायासः पुरुषोऽन्यो वा । “फाण्टाधिवास-
पाणयः” । बाह्वाद् भृशम् । अन्यत्र क्षुभितं (१९) स्वनितं ध्वनितं
लगितं स्नेच्छितं विरेभितं फणितं बाहितम् ।

१९ । धृषिणसौ वैयात्ये ।

आभ्यां प्रागल्भ्ये निष्ठायामिण् नास्ति । धृष्टः । विगस्तः । वैयात्ये
किम् ? धर्षितः । विगसितः ।

२० । दृढः स्थूलबलयोः ।

स्थूले बलवति च दृढेदृढो निपात्यते ।

२१ । प्रभो परिवृढः ।

अत्रायं निपात्यते ।

२२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ।

दुःखे गहने च कषेरिण् नास्ति । कष्टोऽग्निः । कष्टं वनम् ।

२३ । धुषिरविशब्दने ।

धुषेर्निष्ठायामिण् नास्ति । धुष्टा रज्जुः । “शस्त्रधुष्टकारान् कपीन् ।”
उद्धुष्टोऽयमर्थः । “उद्धुष्टं परपुष्टया” । अविशब्दने किम् ? अवधुषितं
वाक्यमाह । अशास्त्रीयमित्यर्थः ।

२४ । अर्हेः सन्निविभ्यः ।

एभ्योऽर्हेर्निष्ठायामिण् नास्ति । समर्णः । व्यर्णः । व्यर्णः पीडित इत्यर्थः ।

२५ । अभ्येष्टाविदूर्ये ।

नैकव्ये अभिपूर्वादर्हेर्निष्ठायामिण् नास्ति । अभ्यर्णा सेना ।

२६ । शौरध्ययने वृत्तम् ।

एवमाहुतेरध्ययने वृत्तं स्यात् । वृत्तं पारायणं तेन । वर्त्तितमन्यत्र ।

३६ । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

स्तुक्रमिभ्यामिट् स्यात् । स्तुविता । क्रमिता । स्तुवितुम् । क्रमितुम् ।
यत्रात्मनेपदनिमित्ते स्तुक्रमी तत्रायं निषेधः । यथा भावे प्रस्रोषीष्ट ।
प्रक्रंसीष्ट ।

(क) क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविधयात् कृति प्रतिषेधः । प्रोपाभ्यां समर्था-
भ्याम् (१।३।४२) । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । तद्विधयात् किम् ? निष्क्रमिता ।
क्रमेः किम् ? व्यतिप्रस्तुविता । प्रस्तुवित्वौ गौः स्वयमेव ।

३७ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।

ग्रहेरिटो दीर्घः स्यात् । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटि किम् ?
जगृहिव । जगृहिम । चिष्वदिटोऽपि दीर्घा न भवति । अप्रकृतत्वात् ।
ग्राहिष्यते । यङ्लुगन्ताच्च न भवति । ग्रहेर्विहितस्येटो विज्ञानात् ।
जरीगृहिता ।

३८ । वृतो वा ।

अस्मादिटो वा दीर्घः स्यात् । वृङ्गजो । वरितुम् । वरीतुं वा । वरिता
वरीता वा । आस्तरितुम् । आस्तरितुं वा । जरित्वा जरित्वा वा । अलिटी-
त्येव । तेरिथ । आतस्तरिथ । वृत इति किम् ? कर्त्तर्यति ।

३९ । न लिङि ।

वृतो लिङि दीर्घा न स्यात् । प्रावरिषीष्ट । तरिषीष्ट ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

वृतः सिचि दीर्घा नास्ति । प्रावारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । परस्मैपदेषु
किम् ? आवरीष्ट । आवरिष्ट वा । अतरीष्ट । अतरिष्ट वा ।

४१ । इट् सनि वा ।

वृतः सनीङ् वा स्यात् । “प्राबुवूषुः समाङ्गत आज्ञां विवरिषोः प्रभोः” ।
प्राविवरीषुर्वा । ऋतः । “तितीषुं दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ।
तितरिषुः । तितरीषुर्वा । लाक्षणिकत्वान्नेह । चिकीर्षति ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृत्तो लिङ्सिचो रिङ् वा स्यात् । वृषीष्ट वरिषीष्ट वरीषीष्ट वा ।
आस्तोर्षीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्तरीषीष्ट वा । सिचि । अवृत् अवरिष्ट अवरीष्ट
वा । आस्तोर्षिष्ट आस्तरिष्ट आस्तरीष्ट वा । आत्मनेपदेषु किम् ? आस्ता-
रिष्टाम् । आस्तारिषुः । प्रावारिष्टाम् । निव्वमिट् ।

४३ । ऋतश्च संयोगादेः ।

ऋदन्तात् संयोगादे लिङ्सिचोरिङ् वा स्यादात्मनेपदेषु । ऋषीष्ट
ध्रिषीष्ट वा । स्तृषीष्ट स्तरिषीष्ट वा । सृषीष्ट स्तरीषीष्ट वा । सिचि ।
असृषाताम् । अस्तरिषातां वा । अध्रृषाताम् । अध्रिषातां वा । लाक्षणि-
कत्वाच्चेह । संस्तृषीष्ट । समस्तृत ।

४४ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जुदितो वा ।

एभ्य इङ् वा स्यात् । स्वर्त्तुम् । स्वरितुं वा । सूतिसूयत्वोः । सोतुम् ।
सवितुं वा । धोतुम् । धवितुं वा । जदितः । गादुम् । गाहितुं वा ।
गोमुम् । गोपितुं वा । मार्ष्टुम् । मार्जितुं वा । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य
सर्वापवादत्वात् । सूत्वा । धूत्वा । स्तृत्वा ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रधादिभ्योऽष्टभ्य (२१) इङ् वा स्यात् । रधितुम् । रहुं वा । नशितुम् ।
नष्टुं वा । तर्पितुम् । तर्मुं वा । क्रादिनियमान्वित्वम् (७२।१३) । ररन्विव ।
ररन्विम ।

४६ । निरः कुषः ।

निष्कुष इङ् वा स्यात् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टुं वा ।

४७ । इण् निष्ठायाम् ।

निरःकुषेर्निष्ठाया मिट् स्यात् । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । (२२)

(२१) रधिर्नदिनृपिथेन इपिट्ठेहिर्मुहिः खिहिः ।

कुहिणेति भवन्त्येते रधादिका रधादयः ॥ १ ॥

(२२) चिरकालोपितं लोणी कौटनिष्कुषितं धनुर्निरः सति ।

४८ । तीषसहलुभरुपरिषः ।

तकारादावेभ्य इङ् वा स्यात् । एषा । एषिता वा । सोढा सहिता वा ।
लोष्वा लोभिता वा । रोष्टा रोषिता वा । रेष्टा रेषिता वा । तीति किम् ?
एषिष्यति । इष गतावित्त्वस्य नेष्यते । प्रेषिता । प्रेषितुम् । नित्वमिट् ।

४९ । सनौवन्तर्हभसज्जदम्भुश्चिस्त्र्यूणुभरज्जपिसनाम् ।

एषां सनौङ् वा स्यात् । इवन्तस्य । दुस्युषुः । दिदेविषुर्वा । ऋधु । कीर्त्ति-
मीर्त्तुंसुः । अर्दिधिषुर्वा । भम्ज । विभ्रजति विभ्रजिषति विभ्रजति वा ।
दम्भु धीषति धिषति दिदम्भिषति वा । धिष्णुः । धीष्णुः । दिदम्भिषुर्वा ।
उच्छिष्यति । उच्छिष्यतिषति वा । सुस्रूर्पति मिस्ररिषति वा । सुयूपति
यियविषति वा । प्रौर्णुनूपति प्रौर्णुनविषति वा । भर भौवादिकः । बुभूर्पति
विभरिषति वा । ज्ञीषति जिज्ञपयिषति वा । सिषामति मिसनिषति वा ।

(क) तनिपतिदरिद्राणाञ्च । तितांसति तितंसति तितनिषति वा ।
पित्सति पिपतिषति वा । दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति वा ।

५० । क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

५१ । पूडश्च ।

क्लिशिपूडोः क्लानिष्ठयो रिङ् वा स्यात् । क्लिष्टा क्लिशित्वा वा । क्लिष्टः
क्लिशितो वा । पूत्वा पवित्वा वा । पूतः पवितो वा ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वसेः क्षुधेच्च क्लानिष्ठयो रिट् स्यात् । उपित्वा । उपितः । उपितवान् ।
क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् ।

५३ । अक्षेः पूजायाम् ।

अक्षेस्तयो रिट् स्यात् । अक्षित्वा । अक्षितः । पूजायां किम् ? उदक्त-
मुदकं कृपात् ।

५४ । लुभो विमोहने ।

आकुलीकरणे लुभस्तयोरिट् स्यात् । लोभित्वा । लुभितः । विमोहने
किम् ? लुब्धो वृषलः ।

५५ । जृब्रश्चोः क्ति ।

आभ्यामिट् स्यात् । जरित्वा जरोत्वा वा । ब्रञ्चित्वा । सानुबन्धकस्य तु जृषे जीर्त्वा ।

५६ । उदितो वा ।

उदितः क्रीड् वा स्यात् । दान्त्वा दमित्वा वा । शान्त्वा शमित्वा वा । वृत्त्वा वर्त्तित्वा वा । स्तूत्वा सेवित्वा वा । रत्वा रमित्वा वा । स्रत्वा स्रमित्वा । वा । उबुन्दिर् बुन्त्वा बुन्दित्वा वा । शिष्टा शमित्वा वा ।

५७ । सेऽसिचि कृतचृतच्छृददृदन्तः ।

सकारादौ कृतिचृतिच्छृतिदृदिदृतीनामिड् वा स्यात् । कर्त्स्यति कर्त्तिष्यति वा । चर्त्स्यति चर्त्तिष्यति वा । एवं यावन् नर्त्स्यति नर्त्तिष्यति वा । असिचि किम् ? अकर्त्तीत् । अनर्त्तीत् ।

५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु ।

सकारादौ गमेरिट् स्यात् । गमिष्यति । जिगमिषति । आदेशोऽपि गमिष्यते । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदनिषेधार्थम् । सञ्चिगंसते । अधिजिगंसते शास्त्रम् ।

५९ । न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ।

वृत्तवृद्धुश्चतुर्भ्यः सकारादाविण् नास्ति । वर्त्स्यति । वर्त्स्यन् । विवृत्सति । विवृत्सितुम् । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिष्यते । वर्त्तिषीष्ट ।

६० । तासि च कृपः ।

तासि सादौ च कृपेरिण् नास्ति । कल्प्तासि । कल्पस्यति । चिकृप्सति । पूर्ववत् तडि । कल्पितासि कल्प्तासि वा । कल्पस्यति कल्पिष्यते वा ।

६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।

तासौ नित्यानिटामजन्ताणां धातूनां तासाविव थलीण् नास्ति । क्रादिनियमात् (७।२।१३) प्राप्तिः । पाता पपाथ । याता ययाथ । नेता निनेथ ।

जेता जिगेथ । होता जुहोथ । अजन्तानां किम् ? भेत्ता विभेदिथ ।
नित्यानिटः किम् ? धूञ् धोता धविता । दुधविथ । तामौ किम् ? लूत्वा ।
लुलविथ । किति तु नित्यानिङ्यम् ।

६२ । उपदेशेऽत्वतः ।

पाठे अकारवतो धातोरिण् नास्ति पूर्ववत् । शशक्य । पपक्य । इयष्ठ ।
तपरः किम् ? रराधिय । उपदेशे किम् ? चकर्षिय । ननु कथं पपिय
ययिय श्रेकिय पेचिय ? आह ।

६३ । ऋतो भारद्वाजस्य ।

भारद्वाजस्य मतेन ऋदन्तादेवायं प्रतिषेधः । सम्प्रथं । दध्वर्थं ।
अन्धेभ्यस्तु स्यादेव । पपिय । ययिय । निनयिय । श्रेकिय । कथं तुष्टोद्य
दुष्टोद्य ? पुरस्तान्निषेधकाण्डस्य प्रणयनात् प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात् क्रादि-
(७१२।१३) नियमात् ।

६४ । बभूयाततन्यजगृभ्मववर्थेति निगमे ।

छान्दसम् ।

६५ । विभाषा सृजिदृशोः ।

अनयोऽस्यलीङ् वा स्यात् । ससृष्ट ससर्जिथ वा । ददृष्ट ददर्शिथ वा ।

६६ । इङ्त्विर्व्ययतीनाम् ।

एषां वलीङ् स्यात् । आदिथ । आरिथ । संविव्ययिथ ।

६७ । वस्त्रेकाजाद्वसाम् ।

६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

इह वस्त्रेकाजाद्वसामित्यादिसूत्रत्रयं छान्दसमाहुः । कसोऽन्धान्दसत्वात् ।
दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः । पपिवान् । तस्थिवान् । “गवि तस्थिवांसम्” ।
“पदमातस्थुषा त्वया ।” जचिवान् । जपिवान् । पेचिवान् । ददृशिवानित्यादि ।

चन्द्रगोमी च भाषासूत्रकारः कसोरिङ्गागमार्थं सूत्रितवान् । वस्त्रेकाजाद-
घसाम् । वा गमहनविदविशाम् । दृशेच्च । एषामिति किम् ? बभूवान् ।
गमादेर्वा । जग्मिवान् । जगन्वानिति ।

७० । ऋह्नोः स्ते ।

कृदन्तानां हन्तेच स्ये परे स्यादिट् । करिष्यति । अकरिष्यत् । हनिष्यति
अहनिष्यत् ।

७१ । अञ्जेः सिचि ।

इत् स्यात् । आच्चीत् । आच्छिष्टाम् । सिचि किम् । अङ्ता ।
अच्छिता ।

७२ । स्तुसुधूजभ्यः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचौद् स्यात् । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । तडि तु ।
अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट अधविष्ट वा ।

७३ । यमरमनमातां सक् च ।

एषां सिचीट् स्यात् सक् चागमः । अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् ।
आदन्तानाम् । अगासीत् । अयासीत् । अपासीत् । अब्रासीत् । अया-
सिष्टाम् । अब्रासिष्टाम् । इहादरिद्रासीदित्येके । एकाच्च इत्यधिकाराद-
दरिद्रासीदित्यपरे । परस्मैपदेष्वित्येव । अरंस्तु । आयंस्तु ।

७४ । स्निग्धैर्बन्धुनां सनि ।

स्निग्धं पूडं कृत्वा अक्षुण्णं सनीट् स्यात् । सिन्धविषते सिन्धविषमाणः ।
पिपविषते पिपविषमाणः । अरिरिषति । अक्षिरिषति । अग्निशिषते ।

७५ । किरश्च पञ्चभ्यः ।

कृगृहृडृहृप्रच्छां सनीट् स्यात् । चिकरिषति । जिगरिषति ।
दिदरिषते । दिधरिषते । पिष्टृच्छिषति । पिष्टृच्छिषुः । वृतो (७।२।३८)
वेत्यस्येदो दीर्घो नेहास्तीति वामनवृत्तिः । अस्तीति भागवत्तिः । उक्त-
मार्धधातुके ।

७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।

रुदादिपञ्चकात् सार्वधातुके इट् स्यात् । रोदिति । स्वपिति । “श्वसिति जनकपुत्री” । प्राणिति । जञिति । वलादेरित्येव । रुदन्ति ।

७७ । ईशः से ।

ईशेर्धातोः से इत्यस्य इट् स्यात् । ईशिषे । ईशिष्व ।

७८ । ईडजनो ध्वं च ।

आभ्यां सेध्वयोरिट् स्यात् । ईडिषे ईडिष्वे । ईडिष्व । ईडिष्वम् । जनेच्छन्दसि श्वनि लोपे जनिषे । जनिष्वे । ईश इत्येव । ईशिष्वे । ईशिष्वम् । उक्त इट् ।

७९ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।

लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्य किम् ? कुर्याः । सार्वधातुक इत्येव । क्रियास्ताम् । कृषीष्ट । क्रियासुः ।

८० । अतो येयः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य याश्चस्य इयादेशः स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । भवेत् । पचेत् । पठेयुः । अतः किम् ? चिनुयात् । भिन्द्यात् । तपरः किम् ? यायात् । पायात् ।

८१ । आतो डितः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य डितामाकारस्येयादेशः स्यात् । पचेते । पचेथे । अपचेताम् । अपचीकरेताम् । डितः किम् ? पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । भिन्द्याते । मिमाते । व्यतिवाते । ब्रुवाते ।

८२ । आने मुक् ।

आने परे मुक् स्यात् । पचमानः । यजमानः । करिष्यमाणः । अत इत्येव । कुर्वाणः ।

८३ । ईदोसः ।

आसः परस्मानस्य ईत् स्यात् । आसीनः । उदासीनः ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टौ । अष्टाभ्यः । अष्टाभिः । अष्टासु । तदन्त-
विधिरन्वेष्यते । परमाष्टौ उत्तमाष्टौ । पक्षे नैष्यते । अष्टनो दीर्घादिति ।
(६।१।१७२) ज्ञापकात् । अष्ट । अष्टभिः । अष्टसु । अप्राधान्ये नैष्यते ।
प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । विभक्तौ विधानमा वृद्धेः (७।२।११४) ।
अष्टन इति सौत्रत्वादङ्गोपाभावः ।

८५ । रायो हलि ।

रैशब्दस्य हलादावात्त्वं स्यात् । राः । सुराः । राभ्याम् । राभिः । रासु ।
हलि किम् ? रायौ । रायः । विभक्तावित्येव । रैत्वम् । रैना ।

८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे ।

विभक्तौ अनयोरात्वं स्यात् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ।
अनादेशे किम् ? युष्मद् गच्छति । अस्मद् विभेति ।

८७ । द्वितीयायाञ्च ।

अत्र तयोरात्वं स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् ।

८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

अत्र च तयोरात्वं स्यात् । युवाम् । आवाम् ।

८९ । योऽचि ।

तयोरजादौ विभक्तौ यः स्यात् । त्वया । मया । त्वयि । मयि ।
युवयोः । आवयोः । अनादेश इत्येव । त्वद् गच्छति । मद विभेति ।

९० । शेषे लोपः ।

शेषे विभक्तौ तयोरन्वेलोपः स्यात् । टिलोप इत्येके । त्वम् । अहम् ।

यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मङ्गम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यं देहि । त्वत् ।
मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम ।

“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥१॥”

६१ । मपर्य्यन्तस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

६२ । युवावौ द्विवचने ।

द्वययोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ स्याताम् । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । मपर्य्यन्तस्येत्येव । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युवकाम् ।
आवकाम् ।

६३ । यूयवयौ जसि ।

स्याताम् । यूयम् । वयम् ।

६४ । त्वाहौ सौ ।

स्याताम् । त्वम् । अहम् ।

६५ । तुभ्यमह्यौ ङयि ।

स्याताम् । तुभ्यम् । मङ्गं दीयते ।

६६ । तवममौ ङसि ।

स्याताम् । तव । मम धनम् ।

६७ । त्वमावेकवचने ।

एकार्थस्य वचने वाचके ये युष्मदस्मदी तयोस्त्वमौ स्याताम् । त्वाम् ।
माम् । त्वया । मया । त्वयि । मयि । इहातिक्रान्तप्रयोगा अन्वविस्तरभया-
दुपेक्षिताः (२३) ।

(२३) त्वामतिक्रान्तः अतिलम् । युवामतिक्रान्तः अति युवाम् । युष्मामतिक्रान्तः अतियुष्माम् । एवमन्वहम् ।

अन्वयाम् । अन्वयाम् । इत्यादिप्रयोगा अतिक्रान्तप्रयोगाः ।

६८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

प्रत्यये उत्तरपदे चैकार्ययोर्युष्मदस्मदो स्वमी स्याताम् । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । क्वचि । त्वद्यति । मद्यति । क्वङ् । त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । त्वहनम् । महनम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । एकवचने इत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्रः ।

६९ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

विभक्तौ स्त्रीलिङ्गयोरनयोस्त्रिसृचतसृ इत्येती स्याताम् । तिस्रः स्त्रियः । चतस्रस्ताः । स्त्रीलिङ्गयोः किम् ? त्रयः । त्रीणि । चत्वारः । चत्वारि । प्रियास्तय स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारौ ब्राह्मण्यौ ।

१०० । अचि र ऋतः ।

अजादौ विभक्तौ तिसृचतस्रो रेफः स्यात् । तिस्रः । चतस्रः । अचि किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृषु । चतसृषु ।

१०१ । जराया जरसन्यतरस्याम् ।

अजादौ विभक्तौ परतो जराया जरस् वा स्यात् । जरया जरसा वा । जराये जरसे वा । अचि किम् ? जराभिः ।

१०२ । त्वदादीनामः ।

द्विपर्यन्तास्त्वदादयः । तेषामकारः स्याद् विभक्तौ । त्वच्छब्दश्चान्दसः । सः । परमसः । असौ । तौ । ते । इमौ । इमे । अप्राधान्ये नेष्यते । अतितदौ अतितदः ।

१०३ । किमः कः ।

किमः साकच्कस्यापि कः स्यात् । कः । कौ । के ।

१०४ । कु तिष्ठोः ।

तकारहकारादौ विभक्तौ किमः कुः स्यात् । कुतः । कुत्र । कुह-
श्चान्दसः । (२४)

१०५ । क्राति ।

अति विभक्तौ किमः कः स्यात् । क तिष्ठति ।

१०६ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

त्यदादीनां तदोः स्थाने सः स्यात् सौ परे । सः । एषः । असौ ।
अनन्त्ययोः किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । हे स । सा । सम्बुद्धिलोपटापो न
स्याताम् ।

१०७ । अदस औ मुलोपश्च ।

अदसः सावौकारः स्यात् सोश्च लोपः । असौ पुमान् । असौ स्त्री च ।
हे असौ ।

(क) औत्वप्रतिषेधः साकच्कादा सकारात् परस्योत्त्वञ्च । अमुकः ।
असकौ वा । अदस औनङिति सूत्रं न कृतम् । सम्बुद्धौ नकारश्रुतिभयात् ।

१०८ । इदमो मः ।

इदमः सौ मकारः स्यात् । अत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

१०९ । दस्य ।

विभक्तौ इदमो दस्य मः स्यात् । इमौ । इमे । इमम् । इमान् ।
इमान् । इमाः ।

११० । यः सौ ।

इदमो दस्य यः स्यात् सौ । इयं स्त्री ।

१११ । इदोऽय् पुंसि ।

सौ पुंसि इदम इद्रूपस्यायादेशः स्यात् । अयं पुमान् ।

११२ । अन्नाप्यकः ।

अककारस्य इदम इद्रूपस्यानादेशः स्यादापि प्रत्याहारे परे । अनेन ।
अनयोः । अकः किम् ? इमकेन । इमकयोः ।

११३ । हलि लोपः ।

हलि विभक्तौ प्रकृतस्यानोऽन्त्यलोपः स्यात् । इद्रूपस्य लोप इत्येके ।
आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषु । उक्तं विभक्तौ ।

११४ । मृजेर्बृद्धिः ।

मृजेरङ्गस्येको वृद्धिः स्यात् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टि । परिमार्ष्टि ।

११५ । अचो ज्णिति ।

अचोऽङ्गस्य ज्णिति वृद्धिः स्यात् । कारः । उपकारः । कारयति । नर-
माचष्टे नारयति । गौः । सखायौ ।

११६ । अत उपधाया ।

उपधाया अतो ज्णिति वृद्धिः स्यात् । पाकः । पाचयति । अतः किम् ?
भेदयति । उपधायाः किम् ? चकासयति ।

११७ । तद्धितेष्वचामादिः ।

११८ । किति च ।

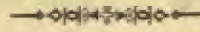
तद्धिते ज्णिति किति चाङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । गार्ग्यः ।
शौपगवः । किति । नाडायनः । इह त्वाङ्गः पारिवट इत्यन्तोपधावृद्धिभ्या-
मादिवृद्धिरिष्यते ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥७१२॥

समाप्तश्च सिचिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्तश्रेयसामान् ।

तद्धिते ञ्णिति किति चाङ्गस्य देविकादीनामादेरचो वृद्धिप्रसङ्गे आत्
स्यात् । देविकायां भवं दाविकमुदकम् । दाविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः शंशपो दण्डः । दित्यवाट् छान्दसः । दीर्घसत्ते भवं
दार्घसत्तम् । श्रेयसि भवं आयसम् । “स आयसेन प्रमदेन युक्तः ।”

२ । केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।

तस्मिन् एषां यादेर्भागस्य वृद्धिसहचरित इयादेशः स्यात् । केकयस्यापत्यं
कैकेयः । चत्विद्यादञ् (४।१।१६८) । कैकेयी (२५) । मित्रयोर्भावं । गोत्रचरणा-
दुञ् (४।१।१२६) । मैत्रेयिका । प्रलयादागतं प्रालेयं (२६) हिमम् ।

३ । न युग्मां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परा वृद्धिर्न भवति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।
व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । स्वश्चापत्यं सौवश्वः ।

४ । हारादीनाञ्च ।

एषां युग्मां परा वृद्धिर्नास्ति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । हारे नियुक्तो
दौवारिकः । शुन इदं शौवनम् । श्वो भविता शौवस्तिकः । स्वरमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थः सौवरः । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ।

५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

अस्य च तथा स्यात् । न्यग्रोधश्चमसः । केवलस्य किम् ? न्यग्रोधमूले
भवा न्याग्रोधमूलाः शालयः ।

(२५) कैकेयि कामाः फलितास्तवेति रघुकाव्ये ।

(२६) प्रालियाद्रेरुपतटमतिक्रम्येति प्रालियासं कमलवदनादिति च मीकहूते ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे यदुक्तं तत्रास्ति । व्याक्रोशी । व्यावहासी ।

७ । स्वागतादौनाञ्च ।

एषां यदुक्तं तत्रास्ति । स्वागतमाह स्वागतिकः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । व्यवहारापत्यं व्याडिः । एवं स्वार्थिकः । स्वाभाविकः । स्वातन्त्र्यम् । स्वास्थ्यम् (२७) । स्वाजन्यम् । स्वापतेयम् । द्वारादौ स्वगच्छपाठात् तदादिविज्ञानाच्चेह प्राप्तिः ।

८ । श्वादेरिञि ।

यत् श्वादेरङ्गस्य द्वारादित्वात् प्राप्तमिञि तत्रास्ति । श्वादेङ्गिः । इषीतीकाद्युपलक्षणम् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।

९ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।

पदशब्दान्तस्य द्वारादिकार्यं वा स्यात् । श्वापदम् । श्रौवापदं वा ।

१० । उत्तरपदस्य च ।

अधिकारोऽयम् । उत्तरपदवृद्धिर्वाचा हनस्तात् (७।३।३२) प्राक् । लक्षणमप्येतत् । गुरुलाघवम् (२८) । पिढपैतामहम् ।

११ । अवयवाद्गतोः ।

तस्मिन् अवयवात् परस्य ऋतुवाचिनो वृद्धिः स्यात् । पूर्वं वर्षाणां पूर्व-वर्षाः । तत्र भवः पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः ।

(२७) लभत् स्वास्थ्यं मतीषाप निर्मलश्चाभवन्नम इति । य इत्यमस्वास्थ्यं मरुर्द्विर्वं दिव इति च ।

(२८) यस्मिन्सु गुरुलाघवमित्यत्र परिमाणान्तस्यासंज्ञाशानयो(७।३।१०)रित्यनेनैवोत्तरपदवृद्धिः । लघु-शब्दस्य परिमाणवाचित्वात् । नचात्र सर्वथा संख्याया इत्यस्याशुवृत्तिर्भन्तव्या । काशिकादाहृतमनैकिकः परमनैकिक इत्यादिपुनरपदवृद्धेरनेदं समर्थनात् । भट्टोजिन्येऽप्येवम् । पिढपैतामहादयस्तु षष्ठौसमासा-दिभिः सिद्धा इत्येवम् ।

१२ । सुसर्वाङ्गीजनपदस्य ।

एभ्यो जनपदस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः ।
अर्धपाञ्चालकः । अट्टहादपीति (४।२।१२५) वुञ् ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

दिशः परस्य जनपदस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ।
अमद्राणां किम् ? पौवमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् (४।२।१०८) ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।

दिशः परेषां प्राग्देशे ग्रामनगराणामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् । पूर्वेषुकामशमा
गजाः । नगरे पूर्वकान्यकुञ्जकोऽश्वः ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

संख्यायाः परस्य संवत्सरस्य संख्यायाश्च वृद्धिः स्यात् । द्विसंवत्सरिकः ।
त्रिसंवत्सरिकः । द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । त्रिसप्ततिकः । अधीष्ट-
भृतादौ (५।१।८०) तद्धितः ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

संख्यायाः परस्य वर्षस्याभाविनि तद्धिते वृद्धिः स्यात् । हे वर्षे अधीष्टो
भूतो भूतो वा द्विवार्षिकः । षड्वार्षिकः । अभविष्यति किम् ? हे वर्षे भावि
हेवर्षिकं भक्तम् । तैवर्षिकं धान्यम् ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । क्रीतार्थे
ठञ् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोः किम् ? पञ्च लोहित्यः परिमाण
मस्येति ठकि भस्याङ्गे तद्धिते पुंवत् । पाञ्चलोहितिकम् । क्रीतार्थे शाणादिति
(५।१।३५) द्वित्रिपूर्वादञ् च (५।१।३६) । द्वैशाणम् ।

१८ । जे प्रोष्ठपदानाम् ।

जे जातार्थे तद्धिते प्रोष्ठपदानामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सन्धिवेले-
त्यञ् (४।१।१६) । प्रोष्ठपादो बालकः । अर्थग्रहणाद् भद्रपादः । जे किम् ?
भवार्थे मा भूत् । प्रोष्ठपदो मेघः ।

१९ । हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।

हृदाद्यन्तेऽङ्गे उभयपदवृत्तिः स्यात् तस्मिन् । सौहार्दम् । ब्राह्मणादित्वात्
अब् । सौहार्दम् । सौभाग्यम् । सौभागिनेयः । दौर्भागिणेयः । सौर-
सैन्धवं पयः । हृदिति प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणाच्चेह हृदयादेशस्येति सौहृद-
मित्येके । (२९)

२० । अनुशतिकादीनाञ्च ।

एपाञ्चोभयपदवृत्तिः स्यात् । तस्येद (४।१।१२०) मित्यण् । आनुशति-
कम् । तत्र च दीयते (५।१।८६) । आनुसांवल्लरिकम् । तस्यापत्यम् (४।१।८२) ।
पारस्त्रीणेयः । एवमिहलोकपरलोकसर्वलोकसर्वभूम्यनुहोङ्पुष्करसदधिदेवाधि-
भूतचतुर्वेदाभिगमप्रयोगाः ।

२१ । देवताहन्त्रे च ।

अत्र चोभयपदवृत्तिः स्यात् । सौख्याचान्द्रमसम् । आग्निमारुतम् । सूक्त-
हविषोरेवाभिधानाच्चेह । ब्राह्मविशाखम् ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

देवताहन्त्रे परस्नेन्द्रस्य वृद्धिर्नास्ति । सौमेन्द्रश्चरः ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्नास्ति । ऐन्द्रावरुणं कर्म । दीर्घात्
किम् ? आग्निवारुणम् ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

प्राग्देशे नगरान्तेऽङ्गे उभयपदवृत्तिः स्यात् । पौण्ड्रनागरः । सौह्यनागरः ।

(२९) विनिकीर्त्य चणभिन्नमौहृदमिति कुमारकाव्ये । भावस्त्रिराणि जननान्नरसौहृदानौत्ति शक्तुन्ते ।
अत्र स्त्रान् उन्मानते मन इति न ह्रस्वस्य ग्रहणम् । नापि हृदयादेशस्य । तर्हि सुहृदुहृदौ मिथामिवयो-
रित्यतः (५।४।१५०) सुह्रस्वदादयि अर्थवदग्रहणे नामर्कस्येति निरर्थकस्य ह्रस्वस्यग्रहणात् तस्य वृद्धिरिति
रचितमिहान्तः । तस्मात्तस्य ह्रस्वस्य व्याख्यायां तत्त्वप्रदोपे—“केचिदर्थवदग्रहणपरिभाषया निपातित-
सुह्रस्वस्य सौहृदयो ह्रस्वस्यसदन्त्योत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायो हि तत्र निवद्वचनः ।
अथवक्तु निरर्थक एव ।” इति । एतच्च काव्यालङ्कारसूत्रज्ञौ नामनसूत्रमपि हृद्भगादिकं निष्पद्योजनम् ।

२५ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

जङ्गलाद्यन्तस्योत्तरपदवृद्धिर्वा स्यात् । कौरुजाङ्गलः कौरुजङ्गलो वा ।
वैश्वधेनवो वैश्वधेनवो वा । सौवर्णवालजः सौवर्णवलजो वा ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अर्द्धद्रौणिकमार्द्ध-
द्रौणिकं वा । क्रीताष्टं ठञ् ।

२७ । नातः परस्य ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्यातो वृद्धिर्नास्ति पूर्वस्य तु वा । अर्धप्रस्थिकम् ।
आर्धप्रस्थिकं वा ।

२८ । प्रवाहणस्य ठे ।

उत्तरपदस्य अस्य शुभादिठकि वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । प्रावाहणेयः ।
प्रवाहणेयो वा । प्रवाहणेयीभार्य्य इति वृद्धिनिमित्तत्वात् पुंवद्भावनियेधः ।

२९ । तत्प्रत्ययस्य च ।

टप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य तथा स्यात् । प्रावाहणेयिः पुत्रः । प्रवाह-
णेयिर्वा ।

३० । नञः शुचौश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

नञः परेषामेषामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । अशौचमाशौचं वा ।
अनैश्चर्य्यमानैश्चर्य्यं वा । अक्षेत्रज्ञमाक्षेत्रज्ञं वा । अकौशलमाकौशलं वा ।
अनैपुणमानैपुणं वा । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादौ ।

३१ । यथातथयथापुरयोः पर्यायिण ।

नञः परयोरनयोः पर्यायिण वृद्धिः स्यात् । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यं
वा । आयथापुत्र्यं । अयाथापुत्र्यं वा । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किति तद्धिते
वृद्धिरचामादे(७।२।११७)रिति निवृत्तम् । जृति चतुःसूत्रीमाह । उत्त
उत्तरपदाधिकारः ।

३२ । इनस्तोऽचिञ्श्लोः ।

इनस्तकारादेशः स्यान् ङिति । घातः घातयति घातकः । अचिञ्श्लोः किम् ? अघानि । जघान । कथं वार्त्तनः ? घातोः कार्यमुच्यमानं घातोः प्रत्यय एव स्यात् ।

३३ । आतो युक् चिञ्कृतोः ।

आदन्तस्य धातोर्युक् स्याच् चिञि कृति ञ्णिति च । अदायि । दायः । दायकः । कृति किम् ? ददौ ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

मान्तस्य चिञि कृति ङिति वृद्धिर्न स्यात् । अशमि । शमः । शमकः । अदमि । दमः । दमकः । अचमि । चमः । चमकः । बहुचमः । अतमि । तमः । तमकः । अयमि । यमः (३०) । यमकः । क्रमः । (३१) उदात्तोपदेशस्य किम् ? अयामि । यामः । यामकः । एवं रमिगमिनमयः । अनाचमेरित्त्वानाचमिकमिवभौनामिति बोद्धव्यम् । आचामि । आचामः । आचामकः । अकामि । कामः । वामः । कथमुद्यमोपरमौ ? गणे निपातनात् । (३२)

३५ । जनिवध्योश्च ।

अनयोश्चिञि कृति ङिति च वृद्धिर्नास्ति । अजनि । जनः । जनकः । अवधि । वधः । वधकः । उक्तं ञ्णिति ।

(३०) वक्ष्येस्यभ्यस्यमिवनयने तस्य शब्दे निवध्य इति सिद्धते । विशमावेमुपगुह मजसमिति माधः । व्यतरप्रकृषाय विशममिति वैशधे । अविशमं यावदिदं शरीरमिति । विशमं क्षमतामिदं शिथिलन्या-
यन्मममदतुस्त्रिधादौ तु विशानिग्रहस्तैव पाठेन समाधानम् ।

(३१) कथं “हरे यदक्रामि पदैककेन खं पदेयतुभिः क्रमणेऽपि तस्य नः । तपा हरीशमिति नमित्तान-
ननैवैवर्त्तं तैरहंनमःकृतक्रमै”रिति नैवौघीयै ? चिन्त्यमिति नारायणः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् धुर्यान्
विशमयेतिवत् समाधेयमिति केचित् ।

(३२) अङ् उद्यमे यम उपरम इति चातुपाठे । धातुर्धनिर्दशस्तु तत्र भौमसेनादिकृतः । नत्वायैः ।
अत उद्यमोपरमयोः साधुत्वमुच्यते ।

३६ । अर्त्तिङ्गौवीरौक्त्तूयौक्त्ताय्यातां पुग् शौ ।

अर्त्त्यादेरादन्तानाञ्च शौ पुगागमः स्यात् । अर्पयति । ज्ञेपयति ।
वेपयति । रेपयति । क्लोपयति । ज्ञापयति । आताम् । दापयति ।
धापयति । ज्ञापयति । अदीदपत् । लाक्षणिकस्यापि ग्रहणात् । अध्यापयति ।
अध्यापकः ।

३७ । शाच्छासाह्वाव्याविपां युक् ।

एषां शौ युक् स्यात् । निशाययति । अधिच्छाययति । अवसाययति ।
ह्वाययति । संविधाययति । वेज् वाययति । पा पाने पै ओवै शोषणे ।
पाययति ।

(क) पातेर्लुग् वक्तव्यः । पालयति ।

(ख) धूज्प्रीजोर्नुग् वक्तव्यः । धूनयति । प्रीणयति । कथं धावयति
प्राययतीति ? धात्वन्तरयोः ।

३८ । वो विधूनने जुक् ।

वाधातोर्षौ जुक् स्यात् । पचौ वाजयति । विधूनने किम् ? आवापयति
केशान् । पै ओवै शोषणे ।

३९ । लौलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।

लौति लौलोङोर्लेंति कृतात्त्वस्य लियो लातेश्च ग्रहणम् । आभ्यां शौ
नुग्लुको वा स्यातां द्रवीकरणे । ली । घृतं विलीनयति विलाययति वा ।
ला । घृतं विलाजयति विलापयति वा । स्नेहविपातने किम् ? तक्रं विला-
पयति । जटाभिरालापयति ।

४० । भियो हेतुभये पुक् ।

भियो शौ पुग् वा स्यात् । मुण्डो भीषयते । आत्वे कृते लुक्पुको
नेष्टौ । घृतं विलापयति । मुण्डो भाषयते । हेतुभये किम् ? अहिना
भाययति । “अरैर्भीक्ष्मभाययत् ।” पुगात्मनेपदं पत्वञ्च न भवति ।

४१ । स्फायो वः ।

शौ वः स्यात् । स्फावयति ।

४२ । शदेरगतौ तः ।

शौ तः स्यात् । फलानि शातयति । अगतौ किम् ? तुरगाज्
शादयति । गाः शादयति ।

४३ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।

शौ रुहः पो वा स्यात् । रोपयति रोहयति वा ।

४४ । प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ।

प्रत्ययस्य ककारात् पूर्वस्यात् इकारादेयः स्यादापि परे । शुल् । कारिका ।
पाचिका । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । मुण्डिका । जटिलिका । असुपः
किम् ? प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तात् परो य आप् तस्मिन् परे मा भूत् । बहु-
परित्राजका पुरी । अतः किम् ? गोका । नौका । तपरः किम् ? राका ।
धाका । आपि किम् ? कारकः । पाचकः । प्रत्ययस्यात् किम् ? शका ।

(क) ममकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ममेयं मामिका । नरान्
कायतीति नरिका ।

(ख) त्वक्त्वपोश्च । दानिष्ठात्तिका । अमात्तिका ।

४५ । न यासयोः ।

यत्तदोरित्त्वमिदं नास्ति । अकच् । यका । सका । यकाम् । “तकां
देवपुरीमरौक्षीत् ।” यकाभ्याम् । तकाभ्याम् ।

(क) आशिषि चोपसंख्यानम् । वुन् । नन्दका । जीवका ।

(ख) उत्तरपदलोपे च । देवका देवदत्तिका ।

(ग) चिपकादीनाञ्च । चिपका । ध्रुवका । उपत्यका । अधित्यका ।

(घ) तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका स्त्री ।

(ङ) वर्णका तान्त्रिके । अन्यत्र वर्णिका ।

(च) वर्त्तका शकुनी प्राचाम् । अन्यत्र वर्त्तिका स्त्री ।

(छ) अष्टका पितृदैवत्ये कालविशेषे च । चिपकादिराजतिगणोऽयम् ।

(ज) सूतकापुत्रकावन्दारकाणां वा । सूतका सूतिका वा । पुत्रका
पुत्रिका वा । वन्दारका वन्दारिका वा ।

४६ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।

यकारककारपूर्वस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचां मतेनेत्वं न स्यात् ।
इभ्यका । इभ्यिका वा । जत्रियका जत्रियिका वा । ककारपूर्वस्य । चटका
चटिका वा । यकपूर्वायाः किम् ? अश्विका । यात इति स्त्रीविषयस्य
ग्रहणान्नेह । शकशकायतेः क्तिप् । शकशकाः । ततः कः । शकशकिका ।
शभयिका ।

(क) यकपूर्वत्वे धात्वन्त्यकारककारयोः प्रतिषेधः । सुनयिका ।
अशोकिका । सुशयिका । सुपाकिका ।

४७ । भस्त्रैषाजान्नादास्वा नञ्पूर्वाणामपि ।

भस्त्रादीनां शुद्धानां नञ्पूर्वाणामन्वपूर्वाणामप्युदीचामित्त्वं नास्ति ।
भस्त्रका भस्त्रिका वा । अभस्त्रका अभस्त्रिका वा । बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका
वा । एषका एषिका वा । इका इका वा । ज्ञका ज्ञिका वा । अज्ञका
अज्ञिका वा । अजका अजिका वा । स्वका स्विका वा । बहुस्वका
बहुस्विका वा । एषाहे नञ्पूर्वं न प्रयुज्येते ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामित्त्वं नास्ति । खटुका
खटुिका वा । मालका मालिका वा ।

४९ । आदाचार्य्याणाम् ।

आकारः स्यादाचार्य्याणां मतेन । खट्टाका । मालाका ।

५० । ठस्येक ।

अज्ञस्य ठस्य इकः स्यात् । ठक् । आचिकः । ठञ् । लावणिकः ।

५१ । इमुमुक्तान्तात् कः ।

एभ्यश्च कः स्यात् । इकापवादः । सार्पिष्कः । धानुष्कः । उगन्तात् ।
ओदेशे ठञ् (४।३।११९) । नैषादकर्षुकः । औदश्वित्कः । पैठकः ।

(क) दोष उपसंख्यानम् । दोर्भ्यां तरतीति दौष्कः ।

५२ । चजोः कु घिण्ण्यतोः ।

घिति स्थिति चजोः कवर्गः स्यात् । पाकः । भोगः । पाक्यम् । भोग्यम् ।

५३ । न्यङ्गादीनाञ्च ।

एषां कुत्वं स्यात् । न्यङुः । मदगुः । भृगुः । तक्रम् । वक्रम् । पचाद्यचि व्यतिषङ्गः । निदाघः । मेघः । कर्मण्यण् (३।२।६) । श्वपाकः । मांसपाकः ।

५४ । हो हन्ते ङ्णिन्नेषु ।

जिति नकारे च हन्ते ईकारस्य कुत्वं स्यात् । घातः । घातयति । घातकः । नकारे । घ्नन्ति । हतघ्ना । हतघ्नोऽपत्यं वार्त्तघ्नः ।

५५ । अभ्यासाच्च ।

हन्तेः कुत्वं स्यात् । जिघांसुः । जङ्गन्त्यते । अहं जघन ।

५६ । हिरचडि ।

हिनोतेस्तथा स्यात् । प्रजिघाथ । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । अचडि किम् ? प्राजीहयत् ।

५७ । सङ्घिंटोर् जेः ।

५८ । विभाषा चेः ।

सनि लिटि च जेः कुत्वं स्यात् । जिगीषति । जिगाय । चिनोतेर्वा । चिचीषति चिकीषति वा । निश्चिकाय निश्चिवाय वा ।

५९ । न क्वादेः ।

उक्तं कुत्वं कवर्गादेर्नास्ति (३३) । कूजः । कूज्यम् । संकोचः । खर्जः । गर्जः । नेति योगविभागाच्चेह । रोमाञ्चः । शोच्यम् । (३४)

(३३) अत्र कायजिघ्रजिघाचिचिचौनामप्रतिषेधो निहायामनिटः कुत्ववचनादिति वार्त्तिकम् । अतो निहायामनिटत्वेन कूजः कूज्यमित्यादौ न कुत्वम् । युचुमुचुप्रभतीनां तु वार्त्तिककारमते कुत्वमेव । तेषां निहायामनिटत्वात् । सूचकारमते तु न क्वादेरित्यनेनाव न कुत्वम् । एवञ्च मतद्वये यद्योत्तरं सृगौनां प्रमाथ्यमित्याहुः ।

(३४) अथोच्चात्स्वञोच स्वं प्रचारादाय भाषस इति सूतायाम् । अमोच्यमर्थं यदि मन्वते भवति निति रघुवंशे । अथ स्या आरश्चक (७।१।६५) इत्यावश्चकैर्दर्थं कुत्वाभाव इत्येके ।

६० । अजित्रज्योश्च ।

अनयोः कुलं न स्यात् । समाजः । परिव्राज्यम् । चकाराद् वाजः
पजः ।

६१ । भुजन्युन्नौ पाण्युपतापयोः ।

एतावनयोर्निपात्यते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युन्नयतेऽनेनेति
न्युन्नौ रोगः । अन्यत्र भोगः । समुद्गः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

इमौ यज्ञाङ्गे निपात्येते । अन्यत्र प्रयागः । अनुयागः ।

६३ । वच्चेर्गतौ ।

कुलं नास्ति । वच्चं वच्चन्ति । गन्तव्यं यान्तीत्यर्थः । गतौ किम् ?
वच्चं काठम् ।

६४ । ओक उचः के ।

उचेर्धञि ओके सिद्धे कप्रत्यये निपातनमिदं स्वरार्थम् ।

६५ । एय आवश्यके ।

एयं कुलं नास्ति । अवश्यपाचम् । आवश्यके किम् ? पाकम् ।

६६ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।

एषाञ्च एयं कुलं नास्ति । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यो नाम
ग्रन्थः । अर्च्यम् । एतत् । ऋचेरस्मादेव वचनाच्च क्वप् ।

(क) त्वजेरुपसंख्यानम् । त्याज्यम् ।

६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

वचेर् एयति कुलं नास्ति । वाच्यम् । अशब्दसंज्ञायां किम् ? वाक्यम् ।

६८ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो
नियोज्यः । अन्यत्र प्रयोग्यः । नियोग्यः ।

६६ । भोज्यं भक्ष्ये ।

निपात्यते । भोज्य ओदनः । भक्ष्ये किम् ? भोग्या स्त्री ।

७० । घोर्लोपो लेटि वा ।

हान्दसम् ।

७१ । ओतः श्यनि ।

ओदन्तस्य श्यनि लोपः स्यात् । दो द्यति । पो स्यति । अवस्यति ।

७२ । क्सस्याचि ।

क्सस्याजादावन्त्यलोपः स्यात् । अधुच्चाताम् । अधुलि ।

७३ । लुग्वा दुह्दिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

एषां क्सस्य सर्वस्यैव लुग् वा स्याद् दन्त्यवर्णादौ तडि । अदुग्ध । अधु-
जत । अदुग्धाः अधुजयाः । अधुग्ध्वम् अधुजध्वम् । दन्त्योष्ठयोऽपि वकारो दन्त्य-
ग्रहणेन गृह्यते । वहीरभक्षादित्वाद् दादेर्घत्वं नास्ति । अदुग्गहि अधुच्चावहि ।

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

शमादीनामष्टानां श्यनि दीर्घः स्यात् । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति ।
शाम्यति । भ्राम्यति । चाम्यति । क्लाम्यति । भ्राम्यति । श्यनि किम् ?
भ्रमति । वा भ्राशेति (३।१।७०) श्यन् वा ।

७५ । श्ठिवुक्लम्याचमां शिति ।

शिति एषां दीर्घः स्यात् । निष्ठीवति । आचामति । क्लामति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति । उत्क्रामन् । नेह । क्रमते बुद्धिः ।

७७ । इषुगमियमाञ्छः ।

एषां शिति ञ्छः स्यात् । इच्छति । गच्छति । यच्छति । प्रायच्छत् ।
उकारनिर्देशान्नेह । इष्यति । इष्याति ।

७८ । पात्राध्यास्यान्नादाद्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिव-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्क्षधौशौयसौदाः ।

पात्रादीनामेकादशानां शिति पिवादयः स्युः । पिवति । पिबेत् ।
जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । यच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
सर्त्तुर्वेगितायां गतौ धौ । धावति । अन्वत्र । अभिसरति । श्रीयते ।
सौदति । अर्त्तिसर्त्तीति सौचत्वाद् विकरणाभावः ।

७९ । ज्ञाजनोर्जा ।

शिति ज्ञाजनोर्जाः स्यात् । जानाति । जायते ।

८० । ष्वादीनां ऋस्वः ।

एषां शिति ऋस्वः स्यात् । पुनाति । लुनाति । स्तृणाति ।

८१ । मौनातेर्निगमे ।

कान्दसम् ।

८२ । मिदेर्गुणः ।

शिति मिदेर्गुणः स्यात् । मेदति । मेदतः । मेदन्ति ।
शितित्वेव । मिदते ।

८३ । जुसि च ।

अङ्गस्वेकी जुसि गुणः स्यात् । अविभयुः । अजामरुः । ऐयरुः । जुसान्नये
डित्वापवादोऽयं गुणो यासुटो डित्वेन बाध्यते । चिनुयुः । ब्रूयुः । सुनुयुः ।

८४ । सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।

अनयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । जयति । नयति । विनोति । भवति ।
करोति । करवाव । करवाम । विधुरिवाचरति विधवति । क्तिप् ।
सवितरति । रात्रयति । आर्धधातुके । जेतुम् । नेतुम् । भवितुम् । कर्त्तुम् ।
तरितुम् । विधवितुम् । सवितरितुम् । अनयोः किम् ? अग्निकाश्यति ।
भूकाश्यति । (35)

८५ । जायोऽविचिणलङित्सु ।

वृहेर्गुणप्रतिषेधस्य च विषये जागर्त्तर्गुणः स्यात् । जागरयति । जागरक । जागरितः । जागरितवान् । रिङोऽपि पूर्वविप्रतिषेधाद् गुण इत्यागमः । जागर्त्यते त्वया । अविचिणलङित्सु किम् ? विन् । जागृविः । चिण् । अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जागृतः । जागृत्यः । कथमजागरुः । अहं जजागर ? जाय इति सूत्रप्राप्तिर्निषिध्यते । इङ् तु पूर्वसूत्राभ्यां गुणः ।

८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ।

पुगन्तानां लघूपधानां च सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः स्यात् । क्लोपयति । क्लेपयति । क्लेपणम् । वर्हते । वर्त्तते । वर्त्तनम् । भेदयति । भेत्ता । भेदनम् । छेत्ता । कथं विभित्सति । हलन्ताच्चेति (१।२।२०) कित्त्वात् । कथं लिखन् लिखिष्यति ? सञ्ज्ञापूर्वकत्वेन गुणस्यानित्यत्वात् । (३६)

८७ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।

अभ्यस्तस्य गुणो न स्यादजादौ पिति सार्वधातुके । नेनिजानि । अने-निजम् । अचि किम् ? नेनेक्ति । लङ् । अनेनेक् । लघूपधस्येत्येव । “जुह्वानि चानले ।” सार्वधातुके विधानं यावत् सुपि चेति (७।३।१०२) ।

८८ । भूसुवो स्तिङि ।

गुणो नास्ति । अभूत् । अभूः । सुवै । सुवावहै । सुवामहै ।

८९ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि ।

उकारान्तस्य वृद्धिः स्याज्जुकि सति हलादौ पिति परे । यौति । रौति । स्तौति । स्तौमि । हलि किम् ? स्तवानि ।

(३६) एवञ्च न वृष्टेः शैथिल्यं मिलन इति चेत्तो दहति न इत्यसक्यतया । तयोर्मध्यस्थान्तः परिमिलन मभाष्य इति मिति राजवर्त्तौ । व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयममोर मिति मौतमौत्रिन्दे प्रयोगः । नहि मिल शेषणे लिख अक्षरविस्थास इति कुटादी । तत्पुरुषाश्रयणेनानयोः कुटादिवमित्यपि हेयम् । अपाक्षतुषाक्षकुनिष्ठास्तिखन इति (६।१।१३२) निर्देशात् । अन्धे तु मिलनशब्दस्यापि मिलितमिति भावे ज्ञानं पठन्ति । कथं विरहितलक्षणज्ञानसुखातिवैतकिदन्तरितामि इति जयदेवः ? निरङ्कुशः कथयः । अथ गुणस्य प्राप्त्या तुमकामाद्या निकर्त्तनमिति हि ऋटि स्यात् । उपादिषु वाचं शब्दो द्रष्टव्यः ।

६० । ऊर्णोतिर्विभाषा ।

ऊर्णोर्हन्ति वा स्यात् । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ।

६१ । गुणोऽपृक्ते ।

ऊर्णोरपृक्ते गुणः स्यात् । वृहेर्बाधा । प्रोर्णोत् । प्रोर्णाः ।

६२ । वृणह इम् ।

वृहेः अस्मि वृणह इत्यस्य इमागमः स्याद् हलि पिति सार्वधातुके । वृणेदि । वृणेत्ति । “वृणेदु रामः सह लक्ष्मणेन ।” अवृणेत् । हलीत्येव । वृणहानि ।

६३ । ब्रुव ईट् ।

ब्रूवो हलि पिति ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रवीतु । अब्रवीत् । हलि किम् ? ब्रवाणि ।

६४ । यङो वा ।

इलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङोभावाद् यङ्लुगन्तादीङ् वा स्यात् । वोभवोति वोभोति वा । लालपीति लालप्ति वा । वावदीति । यङ्लुक् छान्दस इति भागवृत्तिः । नेत्यन्ये । चन्द्रगोमी भाषासूत्रकारो यङो वेति सूत्रितवान् ।

६५ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

तुरुस्तुशम्यमइतिच्छान्दसम् । (३७) ।

६६ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।

अपृक्तस्य आभ्यामीट् स्यात् । आसीत् । आसीः । सिच् । अकार्षीत् । अकार्षीः । अपृक्ते किम् ? अस्ति । अकार्षीम् ।

(क) आह्निभुवोरीटि स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । आत्य । अभूत् ।

(३७) इदमंशतच्छान्दसमित्यर्थः । अथस्य गुणार्थः । तुरुस्तुशम्यम इत्येभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य इलादेः शिङ् ईङ् वा स्यात् । तेन रीति रवीति वा । स्तीति स्तवीति वा । पूर्वस्यवाच्येत्यनुव्रजे । इलादेः किम् ? रवन्ति । तिङ् : किम् ? शम्यति । सार्वधातुके किम् ? क्वात् । अग्निपि लिङ् । विष्वादी तु क्वात् कवीयात् । सार्वधातुक (७१३८७) इत्यनुवर्तमाने पुनः सार्वधातुकस्यङ्गमपिदर्शम् । रवीतः रत । स्तुतः स्तुवीतः । स्तुते स्तुवीते । तुघातुः सीढी लुग्विष्करणे गतिरहित्विहासः । स्तीति स्तवीति वा । शम्यमोच्छान्दसः प्रयोगः । पुरुषोत्तमेन तु रीति स्तीति स्तीमौलुदाहरणानुसारी इदिल्लुकि हलीत्येव (७१८६) ददताऽपिगलिततानुसरणेनास्य संपूर्णं छान्दसत्वमुक्तम् ।

६७ । बहुलच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६८ । रुदस्य पञ्चभ्यः ।

एभ्योऽष्टस्य ईदृ स्यात् । रुद इति सुव्यत्यये (३।१।८५) भ्यसो ङसिः ।
अरोदीत् । अश्मसीत् । अस्त्रपीत् । प्राणीत् । अजचीत् ।

६९ । अङ् गार्ग्यगालवयोः ।

अनयोर्मतेनैभ्योऽट् स्यात् । अरोदत् । अश्नसत् । अस्त्रपत् ।

१०० । अदः सर्वेषाम् ।

अदोऽष्टके सर्वेषामट् स्यात् । आदत् । आदः ।

१०१ । अतो दीर्घो यञि ।

अदन्तस्य यजादौ सार्वधातुके दीर्घः स्यात् । पचामि । पच्यामि । अतः
किम् ? चिनुमः । यञि किम् ? पचति । उक्तं सार्वधातुके ।

१०२ । सुपि च ।

यजादौ अतः सुपि दीर्घः स्यात् । वृक्षाय । वृक्षाभ्याम् । यजीत्येव ।
वृक्षस्य ।

१०३ । बहुवचने भल्येत् ।

अदन्तस्य भलादौ बहुवचने एत्वं स्यात् । वृक्षेभ्यः । वृक्षेषु । सर्वेषाम् ।
सुपीत्येव । पचध्वम् ।

१०४ । ओसि च ।

अचादन्तस्य एत् स्यात् । वृक्षयोः । वनयोः ।

१०५ । आङि चापः ।

आप एत्वं स्यादोसि चाङि परे । खट्वा । खट्वायोः । कथमतिखट्वा न ?
ख्याप्रहणेन दीर्घग्रहणमिति स्थानिवेत्स्वनिषेधादित्येके । आ आप इति प्रक्षेपेण
दीर्घग्रहणमिति भाष्यम् । आङिति तृतीयैकवचनस्य नाम ।

१०६ । संवुद्धौ च ।

आप एत्वं स्यात् । हे खट्वे ।

१०७ । अम्बार्थनद्योर्ऋस्वः ।

अम्बार्थानां नद्याश्च सम्बुद्धौ ऋस्वः स्यात् । हे अम्ब । हे अम्ब । हे कुमारि । हे धीवन्धु । हे वधु ।

(क) डलकवतीनां प्रतिषेधश्च । हे अम्बाहे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

(ख) मातृणां मातृत् पुत्रार्थमर्हते । सम्बुद्धौ मातृमातृत् पुत्रायार्हते । नद्युतश्चेति (५।४।१५३) कपोऽपवादः । हे गार्गीमातः । हे वाक्सीमातः । श्लाघ्योऽभिधीयते ।

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

सम्बुद्धौ ऋस्वस्य गुणः स्यात् । हे अग्ने । हे निष्कौशाम्ने । हे विश्वो । हे वायो । हे वम्भो । कथं हे कर्तुं कुल ? नद्यपेक्षस्य ऋस्वस्य ग्रहणात् ।

१०९ । जसि च ।

अङ्गस्य ऋस्वस्य जसि गुणः स्यात् । मतयः । वन्धवः ।

११० । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।

अङ्गस्य ऋदन्तस्य गुणः स्यात् । डौ । मातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । मातरौ । मातरः । कर्त्तारः । हे कर्त्तरित्वत् सम्बुद्धिलोपात् परत्वेन गुणे कृते राक्षसेति (८।२।२८) सलोपः । कथं कर्त्तुं हि कुलानि ? नुमः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् ।

१११ । घेर्ङिति ।

घिनाम्नो ङिति गुणः स्यात् । अग्नवे । वायवे । पटवे । घेनवे । सुपीत्येव । पट्टी ।

११२ । आणानद्याः ।

नद्याः परस्य ङितः स्यादाट् । कुमार्यै । कुमार्याः । धेन्याः । धेन्याम् । वध्याः । वध्याम् ।

११३ । याङापः ।

आवन्तान् डितो याद् स्यात् । खट्वायै । खट्वायाः । मालायाः ।
शालायाः ।

११४ । सर्वनाम्नः स्याङ् ङ्रस्त्वश्च ।

आवन्तात् सर्वनाम्नो डितः स्याङ्गमः स्यात् । आवन्तस्य ङ्रस्त्वश्च ।
सर्वस्यै । एतस्यै । विश्वस्यै । विश्वस्याः । यस्याः । तस्याः । औस्मातो चात्र
न प्राप्तुतः । स्याटा व्यवधानान् डेङ्स्योरसर्वनाम्नः परत्वात् ।

११५ । विभाषा द्वितीयाद्वितीयाभ्याम् ।

डित आभ्यां स्याङ् वा स्यात् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै वा । द्वितीयस्यै
द्वितीयायै वा ।

११६ । डेराम् नद्यामूनीभ्यः ।

एभ्यो डेरामादिश्यते । नदी । कुमार्याम् । बध्नाम् । धेन्वाम् । डिति
ङ्रस्त्वचेति (१।४।६) नदीपत्ते कृत्याम् । धेन्वाम् । आप् । खट्वायाम् । बह-
राजायाम् । नी । सेनान्याम् । दिनप्रस्थाम् ।

११७ । इदुदृभ्याम् ।

११८ । औत् ।

११९ । अच्च घेः ।

इदुदृभ्यां डेरीत् स्यात् । सख्यौ । पत्यौ । अच्च घेः । अम्नो । कृतौ ।
भूमौ । धेनौ ।

१२० । आङो नाऽस्त्रियाम् ।

घे स्मृत्यैकवचनस्य नाः स्यात् । अग्निना । हरिणा । वायुना ।
वन्धुना । अमुना । अस्त्रियां किम् ? मत्वा । सूत्र्या । धेन्वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७३ ॥

समाप्तश्च देविकापादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । णौ चङुपधाया ऋस्वः ।

चङ्परि णावङ्स्वोपधाया ऋस्वः स्यात् । अचीकरत् । अपीपचत् । मा भवानटिटत् । अत्र ऋस्वत्वे कृते द्वित्यतिरिष्टा । उपधायाः किम् ? अच-
काङ्चत् । अववाङ्चत् ।

२ । नाग्लोपिशास्वृदिताम् ।

उपधाया एषां णौ चङि ऋस्वो नास्ति । अग्लोपिनाम् । मालामाख्यत्
अममालत् । भोगिनमाख्यत् अवभोगत् । क्षामृतमाख्यत् अचक्षामृतत् ।
शामेः । अशशासत् । ऋदिताम् । बाध् अत्रबाधत् । याच् अययाचत् ।
ढौक । अडुढौकत् ।

३ । भ्राज्भासभाषदीपजीवमौलपौडामन्यतरस्याम् ।

एषां णौ चङि ऋस्वो वा स्यात् । अवभ्राजत् । अविभ्राजद्वा । अवभासत् ।
अवीभसद्वा । अवभाषत् । अवीभषद्वा । न्यमौमिलत् । न्यमिमौलद्वा ।
न्यमिमौलदञ्जनयनं नलिनी । सवितेवोदमौमिलत् । अदीदिपत् । अदि-
दीपद्वा । अजीजिवत् । अजिजीवद्वा । अपीपिडत् । अपिपीडद्वा ।

(क) काष्ठादीनाञ्च । अचकाणत् । अचीकाणद्वा । कणरणवणभणः
कणादयः ।

४ । लोपः पिबतेरौच्चाभ्यासस्य ।

णौ चङि पिबतेरुपधाया लोपः स्यादीच्चाभ्यासस्य । अपीप्यत् । “ते
मुहसंमथमृत्संमपीप्यन्” ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

चङुपधाया तिष्ठतेरित् स्यात् । अतिष्ठित् ।

६ । जिघ्रतेर्वा ।

चङि उपधाया इहा स्यात् । अजिघ्रित् । अजिघ्रित् ।

७ । उक्तं ।

चङि ऋवर्णस्योपधाया क्त्वा स्यात् । इतरारामपवादः । अचकीर्त्तत्
अचीकृतत्वा । अववर्त्तत् । अववीहृतत्वा । अममार्जत् । अमीमृजत्वा ।

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९ । दद्यतेर्दिग्लिति ।

देङो लिटि दिग्भादेशः स्यात् । अवदिग्येऽम्बरं नादः । द्विरक्षिरत्र नेष्यते ।

१० । कृतश्च संयोगादेर्गुणः ।

कृतदन्तस्य संयोगादेर्गुणः स्यान्निति निषेधविषये । सस्मरतुः । सस्मरः ।
सस्मारेति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणाद्द्विरिष्टा । संयोगादेः किम् ? चक्रतुश्चक्रः ।

(क) संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । सञ्चस्मरतुः । सञ्चस्मरः ।

११ । कृच्छत्युताम् ।

कृच्छति कृच्छतां लिटि गुणः स्यात् । आनर्च्छतुः । आनर्च्छुः । आरतुः ।
आरः । कृताम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगुरुः ।
तेरतुः । तेरः ।

१२ । शृङ्गं जस्त्रो वा ।

एषां पूर्वेषु गुणे प्राप्ते लिटि जस्त्रो वा स्यात् । विशशरतुः । विशशतुः ।
विददरतुः । विददरतुर्वा । पपरतुः । पपरतुर्वा ।

१३ । केशः ।

कप्रत्ययेऽणो जस्त्रः स्यात् । अका । कुमारिका । वधुका । नैषादकर्षुकः ।
ग्रामणिका । अणः किम् ? गोका । नौका ।

१४ । न कपि ।

कपि इस्वो नास्ति । बहुकुमारीकः ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

भावन्तस्य कपि इस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालको वा ।

१६ । ऋदृशोरङि गुणः ।

अनयोरङि गुणः स्यात् । असरत् । आरत् । अदर्शत् । अजरत् । जरा ।

१७ । अस्यतेस्थुक् ।

अस्यतेरङि धुमागमः स्यात् । निरास्यत् ।

१८ । श्रयतेरः ।

श्रयतेरः स्वादङि । अश्रत् । अश्रताम् । अश्रन् ।

१९ । पतःपुम् ।

अङि पतेः पुमागमः स्यात् । अपतत् । अपप्तताम् ।

२० । वचउम् ।

वचेऽमागमः स्वादङि । अवोचत् । अवोचत । “यदवोचस्तदवैमि केतवम् ।”

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

शीङोऽच गुणः स्यात् । शीते । शयाते । शीरते ।

२२ । अयङ् यि क्ङिति ।

यकारादौ क्ङिति शीङोऽयङ् स्यात् । शय्यते । संशय्य । शय्या ।

२३ । उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ।

सोपसर्गस्वोहतेर् इस्वः स्याद् यादौ क्ङिति । अलुहते । समुहते । अण इत्येव । आलुहते ओहते । प्रोहते । समोहते ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उपसर्गादाशीर्लिङि यादौ क्ङिति एते ईस्वः स्यात् । उदियात् । समियात् । अण इत्येव । आदियात् एयात् । समेयात् । एतेः किम् । मचीयात् । सचीयात् ।

२५ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

अकृत्यकारिऽसार्वधातुक्यकारि चाणो दीर्घः स्यात् । श्येनायते । कण्डूयते । सूयते । असार्वधातुक्यकारि चीयात् । चीयासुः । निषेधः किम् ? विचित्य । प्रचित्य । चिनुयुः ।

२६ । चू च ।

चू ङस्यो दीर्घः स्यात् । शूचीभवति । पटूकगीति ।

२७ । रौङ् ऋतः ।

चौ अकृत्यकारिऽसार्वधातुक्यकारि च ऋतां रौङादिष्यते । मात्रीभवति । चेक्रीयते । मात्रीयते । पितृग्रम् । तपरः किम् ? चेक्रीयते । निजेगित्यते ।

२८ । रिङ् शयग्लिङ्छु ।

एषु ऋतां रिङादिष्यते । शः । आद्रियते । यक् । क्रियते । आशी-
र्लिङि क्रियात् । “क्रियादधानां मघवा विघातम् ।” योत्वेव । क्षपीष्ट ।
असार्वधातुकइत्येव । विभ्रयात् ।

२९ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो यकि लिङि च गुणः स्यात् । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते ।
ध्वर्थ्यते । कथं संस्क्रियते ? कात्पूर्वग्रहणेन (६।१।१३५) सुटोऽभक्तत्वज्ञापनाद-
परादित्वेनाङ्स्वासंयोगादित्वात् । लिङि । अर्थ्यात् । स्मर्थ्यात् । ध्वर्थ्यात् ।
योत्वेव । क्षृषीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । इयुयात् ।

३० । यङि च ।

यङि चार्त्तिसंयोगाद्योर्गुणः स्यात् । अरार्थ्यते दिग्ःकोर्त्तिः । सास्मर्थ्यते ।
दाध्वर्थ्यते ।

(क) हन्तेर् हिंसायां घ्नीभावो वक्तव्यः । जेघ्रीयते । हिंसायां किम् ?
जह्वन्यते ।

३१ । ई घ्राधोः ।

यङि घ्राधोरीकारः स्यात् । जेघ्रीयते । देघ्रीयते ।

३२ । अस्य चो ।

अवर्णान्तस्य च्वावीकारः स्यात् । शुक्लीभवति । मालीभवति । अनव्यय-
स्वेत्यभिधानाद् दिवाभूता रात्रिः । दीपाभूतमहः ।

३३ । क्वचि च ।

अवर्णान्तस्य क्वचीकारः स्यात् । पुत्रीयति । भार्यीयति ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।

एषु निपात्यन्ते अमी क्वचि । अशनायति बुभुक्षुः । उदन्यति पिपा-
सितः । धनायति गृध्रुः । अन्यत्र । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।
इह छन्दःपञ्चसूत्री । (38)

४० । द्यतिस्यतिमास्यामित् ति किति ।

एषामित् स्यात् तादौ किति । दो दितम् । पो अवसितम् । मा मितम् ।
स्या स्थितम् । स्थित्वा । स्थितिः ।

४१ । शाच्छोरन्यतरस्याम् ।

तादौ किति शाच्छोरिडा स्यात् । शो निशितं निशातं वा । शो क्षितं
क्षातं वा । व्यवस्थितविभाषया नित्यं संश्लिष्टव्रतः ।

४२ । दधाते हिः ।

तादौ किति धाजो हिः स्यात् । अभिहितम् । अभिहितवान् । हित्वा ।
विहितम् । अवहितम् । दधानेः किम् ? धेद् धीतम् । धीत्वा ।

४३ । जहातेश्च क्ति ।

हिः स्यात् । हित्वा । ओहाडलु हात्वा । क्ति किम् ? हीनः । इह

४४ । विभाषाच्छन्दसि ।

४५ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ।

सुवहयं छान्दसम् ।

(38) ३५ । न च्छन्दस्यपुत्रस्य । ३६ । दुरस्युद्रतिणस्युर्वृष्यण्यतिरिपयति । ३७ । अवाधस्यात् ।

३८ । देवसुनयोर्गोत्राणि काठके । ३९ । कञ्चध्वरद्वतनस्यर्चिं शोपः ।

४६ । दो दद् घोः ।

तादौ किति दाखानि दत् स्यात् । दत्तः । दत्त्वा दत्तिः । दत्त्वान् । कथं प्रदाय ? बहिरङ्गो व्यवन्तरङ्गान् विधीन् बाधत इत्युक्तम् । द्योः किम् ? दाप् । दातं धान्यम् । दैप् । अवदातं वस्त्रम् ।

४७ । अच उपसर्गात् तः ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य तादौ किति दाशब्दाकारस्य तकारादेशः स्यात् दाशब्दस्यैव दितकारादेश इत्यन्ये । प्रप्तम् । परीप्तम् । नीप्तम् । वीप्तम् । सूप्तम् । अचः किम् ? निर्दत्तम् । प्रादेः किम् ?

अवदत्तं निदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तं मनुदत्तञ्च विदत्तमिति चेष्टते ॥१॥

उपसर्गप्रतिरूपका इमे निपाताः । इह द्यतेरिच्च' दितं निर्दित-
मित्यादौ चरितार्थमनेन बाध्यते । अवत्तो मारः । (३९)

४८ । अपो भिः ।

अपस्तकारादेशः स्याद् भादौ । अद्भिः । अद्भ्यः । भि किम् ? अप्सु ।

४९ । सः स्यार्द्धधातुके ।

सकारादार्षधातुके सस्य तः स्यात् । वत्स्यति । विवत्सति । अथ्यवात्-
सीत् । जिघत्सा । सि किम् ? प्रवासः । घासः ।

५० । तासस्त्वो लोपः ।

तामेरस्तेष्व सलोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । कर्त्तासि त्वम् । व्यतिषे । कर्त्तासे । असि ।

५१ । रि च ।

रेफादौ तासस्त्वोः सलोपः स्यात् । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।

५२ । ह एति ।

एकारे तासस्थो हंः स्यात् । अहं कर्त्ताहे । अतिहे । (४०)

५३ । यौवर्णयोर्दीधौवेव्योः ।

दीधौवेव्यो हान्दसौ ।

५४ । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ।

सनि एवामचः स्थाने इसादिश्यते । मीजो डुमिजश्च सनि कृतदोर्घस्य ग्रहणम् । मित्सति । माङ् मित्सते । मेङ् अपमित्सते । सु दित्सा । धित्सा । दित्सुः । धित्सुः । रभ आरिप्सते । आरिप्समानः । लभ आलिप्सते । आलिप्समानः । शक शिञ्चते । पत पित्सति । पद प्रपित्सते । सीत्येव । पिपतिषति । सनि किम् ? दास्यति ।

(क) राधो हिंसायायामच इस् । प्रतिरिक्त्विति । हिंसायां किम् ? आरिरात्सति ।

५५ । आवृज्जप्यधामौत् ।

आवृज्जपिक्त्वधामच स्थाने ईत् स्यात् सनि । ईप्सति । ज्ञीप्सति नायं किञ्चित् । ईत्सति । सीत्येव । जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति ।

५६ । दम्भ इच्च ।

दम्भेरच इत् स्यादीच्च सनि । धिप्सति । धीप्सति । सीत्येव दिदम्भिषति ।

५७ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

सुचः सनि गुणो वा स्यात् । मीचते वत्सः स्वयमेव सुमुचते वा । अकर्मकस्य किम् ? सुमुचति वत्सं गोपः । सुमुचति वत्सं देवदत्तः ।

(४०) छिटि उत्तमैकवचने कर्त्तरि कर्मणि,—प्रथमैकवचने कर्तृकर्मभावेषु वा कर्षं भवितव्यम् ? मचोऽहं त्वां प्रेचामाहे, त्वयाहं प्रेचामाहे सुप्त इति, चन्द्रं प्रेचामाहे बालः, बालेन वा चन्द्रः प्रेचामाहे, भवद्विरेचामाहे इति तु भवत्येवेति केचित् । अन्ये तु तासिसाहचर्यात् तासि यं एकारः सम्भवति उत्तमैकवचने तत्रैवाक्षरेपौति वृत्तः एशि हकारो न भवति । प्रेचामासि एचामासि इत्येव भवतीति समर्थयन्ते । अपरे पुन-रुत्तमैकवचने सार्वधातुके सीत्येव हकार इति वदन्ति । नान्यत् । तेन मचोऽहं त्वां प्रेचामासि त्वयाहं प्रेचामासि सुप्तो बालः चन्द्रं प्रेचामासि, बालेन वा चन्द्रः प्रेचामासि भवद्विरेचामासि इत्येव भवति । नतु हकारः । एव भट्टोजिः—“अस्मै भावकर्मणोऽसिद्धि एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि उभयत्रापि ह एतीति ह्यदिशे कृते एचामाहे ईचामाहे इति केचित् । तासिसाहचर्यादिक्येव इत्यमियन्ते । साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । न तु तद्वयेऽपि । एचामासि ईचामासि इत्येव रूपमित्यपरे ।” इति ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्र सनीत्यधिकारेऽभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्य विधानमा पादपरिसमाप्तेः ।

५९ । ङस्वः ।

अभ्यासस्य ङस्वः स्यात् । इडौकिषते । तुतौकिषते ।

६० । हलादिः शेषः ।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते । अनादिर्हल् लुप्यते । पपाच । चकार । बभार । जहार । जग्लौ । आर । आट । आश ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

शपसपूर्वाः खयो हलः शिष्यन्ते । चुद्योतिषति । तिष्ठामति । पिप्सन्दिषते ।

(क) खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । उचिच्छिषति ।

६२ । कुहोशुः ।

कवर्गहकारयोश्चवर्गः स्यात् । चक्रे । चखान । जग्लौ । जघास । जघान । जुहुवे । जुहाव । जहाति ।

६३ । न कवतेर्यङि ।

भौवादिकस्य कुडो यङि चुत्वं नास्ति । कोकूयते खरः । “अको-
कूयिष्ट तत्सैन्यम् ।” इह

६४ । कृषेच्छन्दसि ।

६५ । दाधर्त्तिर्दधर्त्तिर्दधर्त्तिर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्-
संसनिष्यदत्करिकत्कनिक्रदत्भरिभद्दविध्वतेदविदुतत्तरि-
वतःसरौष्टपतंवरोडजन्मर्मृज्यागनौगन्तीति ।

छान्दसं सूत्रद्वयम् ।

६६ । उरत् ।

कवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारः स्यात् । वव्रधे । चकार ।

६० । दुःखतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ।

अनयो र्यण इक् स्यात् । विदिद्युते । विदिद्योतिषते । स्वापिर्ह्यन्तः ।
सुस्वापयिषति ।

६८ । व्यथो लिटि ।

लिटि व्यथः संप्रसारणं स्यात् । विव्यथे । लिटि किम् ? बाव्यथ्यते ।

६९ । दीर्घ इणः किति ।

इणो दीर्घः स्याल्लिटि किति । ईयतुः । ईयुः । किति किम् ? इयाय ।
इययिथ ।

७० । अतः आदेः ।

अभ्यासस्यादेरतो लिटि दीर्घं स्यात् । आट । आटतुः । आटुः ।

७१ । तस्मान्नृङ् द्विहलः ।

दीर्घाभूतात् परस्य द्विहलोऽङ्गस्य नृट् स्याल्लिटि परे । आनञ्च । आन-
ञ्चतुः । आनर्च्छे । आनर्च्छेतुः । द्विहलः किम् ? आट । आटतुः ।
कथमानृषतुः ? साट्स्यात् । द्विहल इत्यनेकहल उपलक्षणम् । तेनानर्च्छेति
तुकि कृते गुणे च द्विहलोऽपीष्यते ।

७२ । अग्नोतेस्व ।

लिटि दीर्घात् परस्य अस्व च नृट् स्यात् । अग्नू । व्यानग्रे दिशः
कीर्त्तिः । आनग्राते ।

७३ । भवतेरः ।

भुवोऽभ्यासस्य लिट्यकारः स्यात् । बभूव । अनुबभूवे ।

७४ । ससूवेति निगमे ।

अवच्छन्दःसूत्रमेकम् ।

७५ । निजां त्रयाणां गुणः श्रौ ।

णिजिर्निजिर्निजिर्निजां श्रौ गुणः स्यात् । नेनेति । वेवेति । वेवेष्टि ।

७६ । भृजामित् ।

भृज्भोहाङ्माडामित् स्यात् झौ । विभर्त्ति । विजिहीते । मिमीते ।
मिमानः ।

७७ । अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च ।

अनयोः श्वावित् स्यात् । इयर्त्ति । पिपर्त्ति ।

७८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७९ । सन्यतः ।

सन्यभ्यासस्यादन्तस्य स्यादित् । पिपक्षति । पिपासति । जगदाख्यातु-
मिच्छति जिजगयिषति । अतः किम् ? लुलूपति । सुसूषते । सनि
किम् ? पपाच ।

८० । ओः पुयण्जपरि ।

सन्यभ्यासस्य उवर्णान्तस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरि स्यादित् । पूङ्
पिपविषते । भृ विभावयिषति । यण् यियावयिषति । रु रिरावयिषति ।
लू लिलावयिषति । जकारे जिजावयिषति । जु सौचो धातुः । इह णी कृतं
स्थानिवद्भवतीति पूर्वरूपेण द्विरुक्तिः । अपरे किम् ? बुभूषति ।

८१ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।

एषामवर्णपरि यणि सनि स्यादिहा । सिस्त्रावयिषति सुस्त्रावयिषति वा ।
एवं शृणोत्यादौ । अपर इत्येव । सुसूषति जलम् ।

८२ । गुणो यङ्लुकोः ।

यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य गुणः स्यात् । लोलूयते । लोलवीति ।
लोलुवः । बोभूयते । बोभवौति । बोभूति । बोभुवः । यङ्लुकोर्विधानं
यावत् सन्वत्सुनीति (७।४।८३) ।

८३ । दीर्घोऽकितः ।

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । पापच्यते । पापचीति । पापच्यते ।

पापठीति । पापठः । अकित किम् ? यंयम्यते । रंरम्यते । नन्वत्र लुकैव दीर्घा बाधियते । तर्ह्यकित इत्येतज्ज्ञापयति अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इति ।

८४ । नौग् वच्चसंमुखंमुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ।

एषामष्टानामभ्यासस्य नौक् स्यात् । वनीवच्यते । वनीवच्चः । सनी-
स्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
पनीपदीति । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ।

८५ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।

अनुनासिकान्तस्याभ्यासस्य नुक् स्यात् ।

(क) पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् । नुगनुस्वारोपलक्षणार्थम् । यमिरम्योर-
भात्यपि यथा स्यात् । यंयम्यते यंयमीति । जङ्गम्यते जङ्गमीति जङ्गमः ।
एवं चसुतमुदमुप्रभृतयः । वा पदान्तस्येति (८४।५८) परसवर्णः । तपरकरणं
भूतपूर्वदीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । भाम क्रोधि बाभाम्यते ।

८६ । जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च ।

एषां नुक् स्यात् । जञ्जप्यते जञ्जपीति । एवं यावत् पंपश्यते पंपशीति ।
दशेति नलोपनिपातनं यङ्लुगर्थम् । दंदशः । पशिः सौत्रो धातुः ।

८७ । चरफलोश्च ।

नुक् स्यात् । चच्चूर्यते चच्चुरः । पंपुल्यते । पंपुलः ।

८८ । उत्परस्यातः ।

चरफलयोरभ्यासात् परस्यात् उत् स्यात् । तथेवोदाहृतम् ।

८९ । ति च ।

तादौ चरफलयोरत उत् स्यात् । चूर्त्तिः । प्रफुल्लितम् पुष्यम् ।

९० । रीरुद्रुपधस्य च ।

ऋदुपधस्यभ्यासस्यतो रीक् स्यात् । नरीरुल्यते । नरीरुतः । दरीरुश्यते
दरीरुगः ।

(क) रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । वरीवृत्तये । परीपृच्छते । जरी-
जृम्भते । जरीजृम्भः ।

६१ । रुगिकौ च लुकि ।

ऋदुपधस्य यङ्लुकि रुगिग्रीकः स्युः । नर्नर्त्ति नरिनर्त्ति नरीनर्त्ति ।

६२ । ऋतस्य । (41)

ऋदन्तस्य यङ्लुकि रुगिग्रीकः स्युः । चर्वर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीकर्त्ति ।
चर्कः । चरिर्कः । चरीर्कः । तपरः किम् ? किरतेद्याकर्त्ति । चाकिरः ।
जागर्त्ति । जागिरः । (42)

६३ । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।

लघुनि धात्वक्षरे परे योऽभ्यासस्तस्य सन्वत् कार्यं स्याच्चङ्परि षौ ।
अपीपचत् । अचीकरत् । लघुनि किम् ? अररचत् । अजजागरत् । अनग्लो-
पे किम् ? अचकथत् । मालामाख्यदममालत् । अददृषत् ? इह कथं पटु-
माख्यदपीपटदिति ? णिचि टिलोपात् परत्वेन वृद्धौ कृतायां सन्वत्परलोपो
ऽनग्लोप एवेति सन्वद्भावादित्त्वमित्येके । अनग्लोप इत्यगिति प्रत्याहारोपा-
दानसामर्थ्यादकृतायामेव वृद्धौ टिलोपोऽग्लोप एवेति सन्वद्भाविनिषेधादपपट-
दित्यपरे ।

(41) चरेदमाभाषकं—

“किरति चर्करीतान् पचतीत्यव यो नयेत् ।

प्राप्तिश्च तमहं मन्ये प्रारब्धेन संवदः ॥ १ ॥”

इति । किरतिमिति चकारानोपलक्षणम् । चर्करीतं यङ्लुगित्यर्थः । पचतीति लट् उपलक्षणम् । यः
खलु चकारानाम् धातून् यङ्लुगन्तान् लटि नयेत् नौतिपूर्वकं कुर्वाणं यथाशास्त्रं प्रयोक्तुं शक्नुयादिति यावत् ।
तमहं प्राप्तिश्च चर्ग्रीमादीनां विषयविभागेन यः प्रयोगः तज्ज्ञं तव दर्शं मन्ये । तेन संवदः साधुशब्दसंवदः
प्रारब्धः । स हि शब्दानुशासनशास्त्रविदित्यर्थः । अन्ये त्वप प्राप्तिश्चिद्विधं स्वकारामिप्रायश्चित्तिमिति यावत् ।
संवदः संवदयत्य इत्यर्थे इत्याहुः । संवदकारी दावायण एवादौ यङ्लुगन्तयोर् चकारान्तचकारान्तयोरलटि
प्रथमरूपाणि चर्कर्त्ति चर्करीति चरिर्कर्त्ति चरिर्कर्त्तीति पञ्चे चाकर्त्तृत्वादीनि स्वकारमताविष्कारेण प्रदर्शित-
यानिति तेषामाशयः । शोभना खलु दावायणस्य संवदस्य कतिरिति भाष्यकारस्योदाहरणम् । संवदकारी
व्याकिराचाये इति वदन्ति ।

(42) गु ण्यस्य यङ्लुकिरुपनिदम् । जाग्र जागरण इत्यस्य यङ्गेव नास्ति । अन्येकाद्वत्तुम् ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

पूर्वसूत्रविषये लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । अपीपचत् । अचीकरत् ।
अलीलवत् । अचूचुरत् । लघोः किम् ? अचिचणत् । अचिकणत् । लघुनी-
त्येव । अररञ्चत् ।

६५ । अत् स्मृदृत्वरप्रथमदसृत्स्वशाम् ।

सप्तानामेषामभ्यासस्य चङ्परि णावत् स्यात् । असस्मरत् । अददरत् ।
अतत्वरत् । अपप्रथत् । अममदत् । अतस्तरत् । अपस्वयत् । तपरकरणं
दीर्घनिरासार्थम् । अददरत् ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टोः ।

णो चङ्परि अनयोरद्वा स्याद् । अववेष्टत् । अविवेष्टदा । अचचेष्टत्
अचिचेष्टदा ।

६७ । द्वे च गणः ।

चङ् परे गण द्वेः स्यादच्च । अजगणत् । अजीगणदा । अङ्गाधिकारोऽभ्या-
साधिकारश्च पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥७॥

समाप्तश्च णीपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य हे ।

अधिकारोऽयम् । सर्वस्य द्विकृतिर्वाचा ।

२ । तस्य परमास्नेडितम् ।

द्विकृतस्य यत् परं तदास्नेडितमुच्यते । यथा कानास्नेडिते (८।३।१२) ।
कांस्तान् भोजयति ।

३ । अनुदात्तञ्च ।

कान्दसम् ।

४ । नित्यवीप्सयोः ।

नित्येऽर्थे वीप्सायाञ्च यःशब्दो वर्तते तस्य सर्वस्य हे स्याताम् । आभीक्ष्ण्यं
नित्यता । सा च तिङव्ययकृत्सु । पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । भुङ्क्ता
भुङ्क्ता याति । नदीमवस्कन्दमवस्कन्दमुपसृशति । भोजं भोजं व्रजति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । युगपद्ग्राममुच्छिन्ना वीप्सा । साच सुप्सु ।
गृहे गृहेऽश्वाः । नदीं नदीमवस्कन्दमुपसृशति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।
इहाढातरमाढातरमानयेति जातप्रकर्षप्रत्ययस्य द्विकृतिरिष्यते । तिङ्शेत्व-
तसु (५।३।५६) परत्वात् द्विकृतिरेव प्राक् । ततः प्रकर्षप्रत्यय इत्येके ।
पचतिपचतितरामिति । इह कचिद् वृत्तावुक्तार्थत्वाद् द्विकृतिर्निवर्तते । द्वौ
द्वौ पदौ ददाति द्विपदिकां ददाति । द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि । सप्त सप्त
पर्णान्यस्य सप्तपर्णः । कुलं कुलमटति कुलटा । कचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
एकैकशो देहि । अन्योन्यसहाया इति ।

५ । परेर्वर्जने ।

अस्यात्र हे स्याताम् ।

(क) असमासे वेति वक्तव्यम् । परि परि त्रिगर्त्तेभ्यः वृष्टो देवः । परि त्रिगर्त्तेभ्यः वा । समासे न स्यात् । परित्रिगर्त्तम् । वर्जने किम् ? वृत्तं परि सिञ्चति । त्रिगर्त्तान् परिपिञ्चति ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

इति छान्दसं सूत्रम् ।

७ । उपर्यध्यधसः सामौपेय ।

एषामत्र हे स्याताम् । उपर्युपरि यामम् । अध्यधि कुलम् । अधोऽधो यामम् । (१) सामौप्ये किम् ? सर्वस्योपरि चन्द्रमाः ।

८ । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्भतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ।

असूयादौ यद्वाक्यं तदादेरामन्त्रितस्य हे स्याताम् । भीम भीमरिक्तं तवाभिजात्यम् । सञ्जतो । अर्जुनार्जुन शोभनः खल्वसि । एवं कोपादौ । स्वरितमास्नेहित इति (८।२।६५) श्रुतो नोदाङ्गियते । भाषायामप्रचारात् ।

९ । एकां बहुव्रीहिवत् ।

एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवत् स्यात् । सुवृत्तुक् पुं वत् कार्यं स्यात् । एकैकः । एकैकस्यो विनिघ्नन्ति विषयाः । एकैकमक्षरं जपति । एकैकया-दुत्या जुहोति ।

१० । आवाधे च ।

पोड़ायां हे स्यातां बहुव्रीहिवच्च । गतगता । नष्टनष्टा ।

११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ।

उत्तरसूत्रेषु कर्मधारयवत् कार्यं स्यात् ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

सादृश्ये गुणवचनस्य हे सगताम् । पटुपटुः । “मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम् ।” पटुपटुः । पण्डितपण्डिता । कर्मधारयत्वात् प्रतिषेधविषयेऽपि पुंवत् । कालकाकालिका । इदञ्च द्विवचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेर् गुणमात्र-
वृत्तेश्चेत्यते । शुक्लशुक्लः पटः । शुक्लशुक्लमस्य रूपम् । एवं वचनग्रहणाधिकात्
क्रियाशब्दसगतापि भवति । “वसन्ते भीतभीतेन कोकिलेन वने कृतम् ।” (२)
“भीतभीत इव शीतमदूखः ।” इतरेतरान्योन्यपरस्परः कर्मव्यतीहारेकत्व-
क्तीवत्वविषया निपातनात् साधवःसुगः (३) । तेभ्यः स्त्रीनपुंसकयोः सुप
आम् वेति स्मृतिः । इतरेतरां स्त्रियौ चतुर्थिकुले वा स्पष्टेते इतरेतरं
वा । इतरेतरां स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा स्पष्टेते इतरेतरेण वा । एवमन्योन्या
मन्योन्यस्य वा (४) । परस्परं परस्परस्मिन् वा । तथैवमन्योन्यामन्योन्यं वा ।
परस्पराम् परस्परं वा । अन्योन्या मन्योन्यस्य वा । परस्परं परस्परस्मिन्
वेति नपुंसकेऽपि । पुंसि तु इतरेतरं राजानौ युध्येते । अन्योन्यमसूयतः ।

(क) आनुपूर्व्ये हे । मूले मूले स्थूला दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

(२) “अनर्जलवताः पद्माः शीतकामा इवोत्थिता” इत्यपरांशः सृष्टिपरधृतः ।

(३) वस्तुतत्त्वेनापि वार्तिकानि—“(क) कर्मव्यतीहारे सर्वनामः । (ख) समासवच बहुलम् ।
(ग) यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । (घ) स्त्रीनपुंसकयोः कृत्तरपदस्य वामभावः ।” इति ।
इतरेतरम् । उत्तरोत्तरम् । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवद्भावः । अन्योन्यम् । परस्परम् । अन्यत्वं च । यां यां
प्रियः प्रैक्षत कातराचौ सा सा क्रिया नमस्तुभ्यो नमूवेति साधः । सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीवाय
पतिवरा सा । नरेन्द्रमार्गः इव प्रपेदि विवर्णभावं स स भूमिपाल इति कालिदासः ।

(४) अतः स्त्रीनपुंसकयोरपि सर्वनामो वृत्तिभावे पुंवद्भाव इति पुंस्त्वम् । अतएव न टाप् ।
नायद्वडादेशः । आत्मभावपक्षे यथायोगं सर्वानि वचनानि । तथाच भट्टोजिः—“अथ केचित् द्वितीयादी-
नामिवेदं स्वादिशविधानम् । अतएवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा । तत्राद्येकवचनमेव न तु
वचनान्तरमिति दुर्गपरिशिष्टकच्छाभरणादिष्वल्पाचौनयन्येन स्पष्टम् । एतच्च सर्वमपानिनीयम् । भाष्या-
दावनुत्तत्वात् । तथा चार्वाचौनमतं कवयोऽपि नानुसन्त्यन्ते । अन्योन्येन पुष्करैरामृश्लेन इति साधः ।
चित्तिनमःसुरलोकिनिवासिभिः कृतनिकेतमद्वष्टपरस्परैरिति भारविपथे प्रथमान्तेनैव विग्रहः” इति । परस्परं
विष्णवन्ति लक्ष्मीमिति भट्टिः । अर्धुर्गुह्यं पञ्चरत्नेन तेन तथावसाय व्यवसायमस्यः । परस्परामपि
कृतान्तं तत्कालमासीर्भिरहस्यताक्षमिति नैषधी ।

(ख) आधिक्ये च हे । अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया । मद्वां रोचते मद्वां रोचते । दृश्यताया रुचेद्यात्राधिक्यं द्विवचनात् प्रतीयते ।

(ग) चापले हे यावदबोधम् । अहिरहिरहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ।

(घ) डाचि बहुलं हे । पटपटाकरोति । बहुलं किम् ? मद्राकरोति ।

(ङ) पूर्वप्रथमयोरतिशये । पूर्वं पूर्वं पुष्पयन्ति । प्रथमं प्रथमं भुक्तम् । प्रथमं प्रथमं पठयन्ते । आतिशायिकोऽपीष्टः । पूर्वतरं पूर्वतरं पुष्पयन्ति ।

१३ । अकच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।

अकच्छार्थयोरनयो हे वा स्याताम् । प्रियप्रियेण सुखसुखेन ददाति प्रियेण सुखेन वा । अकच्छे किम् ? प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ।

१४ । यथास्वे यथायथम् ।

अत्रेदं निपात्यते । “यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः ।” यथास्वीयमित्यर्थः ।

१५ । इन्द्रं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।

एषु पञ्चसु इन्द्रं निपात्यते । द्वौ द्वौ भूत्वा इन्द्रं रहस्यं मन्त्रयन्ते । एवं यावदभिव्यक्तौ । इन्द्रं रामलक्ष्मणौ । द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तावित्यर्थः । इह योगविभागात् सुखदुःखयोर्इन्द्रं चार्थे इन्द्र (२।२।२८) इति दृश्यते ।

१६ । पदस्य ।

अधिकारोऽयं प्रागपदान्तस्य मूर्धन्यात् (८।३।५५) । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः (८।२।२३) । पठन् । पचन् । नलोपः (८।२।७) । राजभ्याम् । मो नो धातोः (८।२।६४) । प्रशान् । पदस्य किम् ? पचन्तौ । राजानौ । प्रशामौ ।

१७ । पदात् ।

अधिकारोऽयं यावत् कुत्सनेष्विति (८।१।६८) । वक्ष्यति बहुवचनस्य वस्त्रसौ (८।१।२१) । पातु वः । पातु नः । पदात् किम् ? युष्मान् पातु । अस्मान् धिनोतु ।

१८ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।

अनुदात्तमिति च्छान्दसम् । भाषायां स्वरस्याप्रचारात् । अपदादा-
वित्थेवमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते । वक्ष्यति बहुवचनस्य वस्नसौ (८।१।२१) ।
ग्रामो वः । पुत्रो नः । अपादादौ किम् ? श्लोकपादादौ मा भूत् ।

युष्माकं पालकः शम्भुरस्माकं देशको जिनः ।

(क) समानवाक्ये युष्मदस्मदोरादेशा वक्तव्याः । वाक्यभेदे मा भूवन् ।
श्रीदत्तं पच । तव भविष्यति । मम भविष्यति । किं पुनर्वाक्यम् ? आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यं यथा साव्ययम् । उच्चैः पठति । सका-
रकम् । ग्रामं याति । सविशेषणम् । मृदु पचति । (५)

१९ । आमन्त्रितस्य च ।

इति स्वरसूत्रम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठौचतुर्थीद्वितीयास्तयोर्वाङ्मावौ ।

द्विवचनान्तयोः षष्ठ्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वाङ्मावौ इत्येतावादेशौ स्याताम् ।
ग्रामो वाम् । देशो नौ । ग्रामो वां दीयते । देशो नौ दीयते । शिवी वां
रक्षतु । बुद्धो नौ पातु । स्वग्रहणं किम् । अश्रूयमाणविभक्तिर् मा भूदिति ।
स युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रोऽयम् ।

२१ । बहुवचनस्य वस्नसौ ।

षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोस्तयो वस्नसौ स्याताम् । ग्रामो वः । पुत्रो नः ।
इत्यादि ।

२२ । तेमयावेकवचनस्य ।

षष्ठ्यादेवेकवचनान्तयो स्तयोस्तेमे स्याताम् । धनं ते । ग्रामस्ते । पुत्रो मे ।
इत्यादि ।

२३ । त्वामौ द्वितीयायाः ।

द्वितीयैकवचनान्तयो स्तयो त्वामौ स्याताम् । अहं त्वा पश्यामि । त्वं मा पश्य ।

(५) एकतिङ् वाक्यमिति कालाचनः । तथाच समर्थेन (२।१।१) वार्तिकानि—“(क) आख्यातं
साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् । (ख) आख्यातं सविशेषणम् । (ग) एकतिङ्” इति ।

२४ । न चवाहाहैवयुक्ते ।

च वा ह अह एव इत्येतैः पञ्चभिर्योगी वान्नावादयो न स्युः । ग्राम स्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युक्तग्रहणमिह साक्षाद् योगार्थम् । युक्तयुक्ते मा भूत् । ग्रामश्च ते स्वमिति ।

२५ । पश्याथैश्चानालोचने ।

दर्शनार्थैर्योगी वान्नावादयो न स्युः । विप्रस्तव ग्रामं समीच्यागतः । विप्रो मम ग्रामं संदृश्य गतः । अनालोचने किम् ? चक्षुर्ज्ञानं मा भूत् । विप्रस्त्वा पश्यति । विप्रो मा पश्यति ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सपूर्वपदात् प्रथमान्तात् परयोस्तयोर्वान्नावादयो वा स्युः । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । तव वा । एवं सर्वलोच्यम् ।

(क) इह सर्व एवामी वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वाच्याः । ग्रामस्ते तव वा । ग्रामो मे मम वा । ग्रामस्ते दीयते तुभ्यं वा । शिवस्त्वा रचतु त्वां वा । जिष्णुर्मा रचतु मां वा । एवं पातु वः । पातु न इत्यादि वेदितव्यम् । अनन्वादेशे किम् ? अथो ते ग्रामः । अथो मे ग्रामः । न तर्हि वक्तव्यम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति वाच्यमन्वादेशार्थम् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । पक्षे तव स्वम् । पदादिति निवृत्तम् । इह तिङो गोत्रादीनीत्यत आरभ्य (८।१।२७) पञ्चचत्वारिंशत् स्वरसूत्राणि । (६)

(६) तानि च यथा—

- २७। तिङो गोत्रादीनि कृत्स्नाभीच्छ्रयोः । २८। तिङ्ङितिङः । २९। न कृट् ।
 ३०। निपातैर्यदयदिह न कुविशेषेण कचिद्वययुक्तम् । ३१। नह प्रत्यारम्भो । ३२। सत्यं प्रज्ञे
 ३३। चक्षुर्ज्ञानमिह । ३४। हि च । ३५। कन्दमनकमपि साक्षाद्भम् ।
 ३६। यावदयथाभ्याम् । ३७। पूजायां माननरम् । ३८। उपसर्गव्यपेक्ष ।
 ३९। तुपश्चपश्च ताङ्गेः पूजायाम् । ४०। यद्वा च । ४१। शिवे विभाषा ।
 ४२। पुरा च परीक्षायाम् । ४३। नन्विन्ननुज्ञेयवायाम् । ४४। किं क्रियाप्रज्ञेऽनुपसर्गसमप्रतिविहम्
 ४५। लोपे विभाषा । ४६। एहिमन्त्रे प्रज्ञासं कृट् । ४७। जालपूर्वम् ।
 ४८। किञ्चित्च चिदुत्तरम् । ४९। याङो उताङो चानन्तरम् । ५०। शिवे विभाषा ।
 ५१। गत्यर्थलोटा लृण् न चेत् कारकं सर्वाभ्याम् । ५२। लोट् च ।

७२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

आमन्त्रितान्तं पूर्वमविद्यमानवत् स्यात् । तेन पदादुच्यमाना वान्ना-
वादयो न स्युः । विप्र तव स्वम् । विप्र मम स्वम् । विप्रो युवयोः स्वम् ।
विप्रा युष्माकं स्वम् । इत्यादि । एवं द्वितीयाचतुर्थ्योरपि । आमन्त्रितमिति
किम् ? कम्बलस्ते स्वम् ।

७३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

आमन्त्रितान्ते तुल्याधिकरणे परे पूर्वमामन्त्रितं सामान्यवचनमपि
नाविद्यमानवत् स्यात् । ततो वान्नावादयः स्युरेव । छात्रौ गुणिनौ वां
स्वम् । छात्र गुणिन् ते स्वम् । सामान्यवचनं किम् ? देवदत्त जटिल
तव स्वम् ।

७४ । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ।

विशेषवचने तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते परतो बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा
स्यात् । छात्रा वैयाकरणा युष्माकं स्वम् । पक्षे वः स्वमित्यादि ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८१ ॥

समाप्तश्च सर्वपादः ।

५३ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ५४ । इत्त च । ५५ । आस एकात्तरमामन्त्रितमन्त्रिते ।

५६ । यद्विदुपरं कन्दसि । ५७ । चनचिदिद्वयोवादिद्वितालोक्तित्थगतेः । ५८ । चादिषु च ।

५९ । चवायोगे प्रथमा । ६० । हेति चियायाम् । ६१ । अहेति विनिवोगे च ।

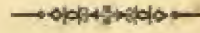
६२ । चादिलोप एवैवधारणम् । ६३ । चादिलोपे विभाषा । ६४ । वैवाहेति च च्छन्दसि ।

६५ । एकान्वाभ्यां समर्थोभ्याम् । ६६ । यदुत्तान्नित्यम् ।

६७ । पूजगान् पूजितममुदान् काशादिभ्यः । ६८ । सगतिरपि तिङ् ।

६९ । कुक्षने च सुष्यगोवादी । ७० । गतिर्गैतौ । ७१ । तिङि चोदात्तवति ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वत्रासिद्धम् ।

अधिकारोऽयम् । सपादसप्ताध्यायोविधौ कर्त्तव्ये वक्ष्यमाण स्त्रिपादी-
विधिरसिद्धः स्यात् । त्रिपाद्याच्च परः परी विधिरसिद्धः स्यात् पूर्वत्र कर्त्तव्ये ।
अस्मा उदर । हा आनय । व्योलोपस्यासिद्धत्वाच्च सन्धिः । अमुष्य । अमुष्यै ।
अमुष्मात् । उत्वस्यासिद्धत्वात् स्यादयः स्युः ।

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।

एष्वेव नलोपोऽसिद्धः स्यात् । सुप्स्विधौ । राजभ्याम् । राजभिः ।
राजसु । सुपि दीर्घत्वादि न भवति । स्वरो नोदाङ्गियते । संज्ञाविधौ । पञ्च
ब्राह्मण्यः । षट् संज्ञा भवति । ततो ङीवभावः । तुग्विधौ । वृत्रहभ्याम् ।
वृत्रहभिः । पिति कृति तुग् न भवति । कृति किम् ? वृत्रहच्छ्वम् ।
के चेति (६।१।७३) तुग् भवत्येव । एष्वेवेति नियमः किम् ? राजीयति ।
राजायते । राजाश्चः । राजिहा ।

३ । न सु ने ।

सुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धः स्यात् । अमुना ।

(क) सिज्जलोप एकादेशे सिद्धः । अलावीत् ।

(ख) निष्ठादेशः षत्वप्रत्ययविधौऽविधिषु सिद्धः । वृक्षः । भलीति
(८।२।३६) षत्वं न भवति । जीविकः । नौद्वयवृष्टिविति (४।४।७) ठन्प्रत्ययो
भवति । जीवः । तमात्रस्य लोपपच्चे इण् न भवति ।

(ग) शुत्वं धुटि सिद्धम् । रट् अगोतति । डः सि धुङिति (८।३।२८) न
भवति ।

(घ) अभ्यासजश्वचत्वमेत्वतुकोः सिद्धम् । वभणतुः । दधि चिच्छित्त-
सति । छिदेः सनि रूपम् ।

(ङ) द्विवचने परसवर्णत्वं सिद्धम् । सय्यन्ता । सर्व्वत्तरः । इह
स्वरसूत्रवयम् । (7)

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

पदस्य प्रातिपदिकस्वान्तो नकारो लुप्यते । राजा । राजभ्याम् । राज-
पुत्रः । राजत्वम् । राजतमः ।

(क) अङ्गो नलोपप्रतिषेधः । अङ्गोभ्याम् । अहरत् । अङ्गन् (८।२।६८)
रोऽसुपीति (८।२।६९) रुरेफयोरसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति ।

८ । न ङिसम्बुद्धयोः ।

अनयोरत्र नलोपो नास्ति । ङो । राजनीवाचरति राजन्वति गुरौ ।
अधिकरणाच्चेति (३।१।१०, वा) क्यच् । सम्बुद्धौ । हे राजन् । कथं चर्मणि
तिला अस्मेति चर्मतिलः । डावनुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यमिति भाष्यात् ।

(क) वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् हे चर्म वा । हे दण्डिन्
हे दण्डि वा ।

९ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ।

मकारान्तादवर्णान्तान् मकारोपधादवर्णोपधाच्च मतोरादेर्वः स्यात् ।
किंवान् । वृक्षवान् । खट्वावान् । उपधायाश्च । लक्ष्मीवान् । पयस्वान् ।
यशस्वान् । भास्वान् । कंवान् शंवान् इतुभयथापि सिध्यति । मादुपधायाः
किम् ? मतिमान् । सर्पिष्मान् । आधुष्मान् । अयवादिभ्यः किम् ? यवमान् ।
यव भूमि कृमि कर्मि ककुद् गङ्गत् । आकृतिगणोऽयम् ।

१० । भयः ।

भयः परस्य मतोर्वकारः स्यात् । अग्निचित्वान् । मरुत्वान् ।

(7) ४ । उदात्तस्वरितयो र्गणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ५ । एकादेश उदात्तानीदानः ।

६ । स्वरितो वाऽनुदात्तं पदादौ ।

११ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि मतोर्वः स्यात् । अहीवती नदी । मणीवती । शरावती । नद्यां मतप् (४।२।८५) । शरादीनाञ्चेति (६।२।१४०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदष्टौवच्चक्रीवत्कञ्जोवद्रूमण्वचर्मणवतौ ।

एते ग्रामप्राण्यङ्गुलरक्तपिण्डैलनदीनां नाम्नि निपात्यन्ते । अन्यत्रासनवान् । अस्थिमान् । चक्रवान् । कञ्जावान् । लवणवान् (४) । चर्मवती ।

१३ । उदन्वानुदधौ च ।

अयमुदधौ च स्यात् । अन्यत्रोदकवान् । चकारादन्यत्रापि यथाभिधानम् । उदन्वानाम मुनिः ।

१४ । राजन्वान् सौराजो ।

“सुराजि देशे राजन्वान् स्यात् (९) । ततोऽन्यत्र राजवान् ।” इह

१५ । छन्दसौरः ।

१६ । अनो नुट् ।

१७ । नाट् घस्य ।

छन्दः सूत्रत्रयम् ।

१८ । कृपो रो लः ।

कृपो रेफस्य लः स्यात् । कल्मा । लुटि च कृप इति (१।३।८३) निपातनाट्टकारस्यापि लकारः । कृमः । चलीकृष्यते । चकृपे । चिकृषते । कथं कृपा ? कृपेः संप्रसारणञ्चेति भिदादिपाठेन लाक्षणिकत्वान्न लत्वम् । कृपाणकृपणकृपीटकर्पटादयस्तूणादौ । बाहुलकात् ।

(क) बालमूललघुलमङ्गुलीनां वा लो रः । वारः बालः वा । मूलं मूर्त्ति वा । लघुः रघुः वा । अरम् अलं वा । अङ्गुलिरङ्गुरिः वा ।

(४) रुमा लवणाकर इति केचित् । तथाचसम्बन्धार्थेनायोदाहरणे भोजः—“अरदगवः कम्बलपादुकाभ्यां धरि स्थितौ गाक्षति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणं पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लवणस्य कोऽर्थः ॥१॥ इति सरस्वतीकण्ठाभरणे । लसुनस्य कोऽर्थ इति पाठान्तरम् ।

(९) राजन्वतीमाहुरनेन भूमिसिति रघुकाव्ये ।

(ख) कपिरकादीनां वा रस्य लः । कपिलका कपिरका वा । रोम लोम वा । पांशुरं पांशुलं वा । कर्म कल्य वा । भीरुः भीलुर्वा ।

(ग) रत्नयोरित्त्वस्मरणमित्येके ।

(घ) डलयोरित्त्वन्थे । विरोचनं विलोचनं वा । व्रीडा व्रीला वा । विडालः विरालः विलालो वा । चूडा चूला वा । वड्ढभी वलभी वेत्वादि । सर्वोऽयं वर्णविकारप्रपञ्चः ।

१६ । उपसर्गस्यायतौ ।

अयतातुपसर्गरेफस्य लः स्यात् । प्रायते । पलायते । प्रत्ययते । प्रतेरन-
भिधानात् प्रत्ययते ।

२० । ग्री यङि ।

गिरतेर्यङि लत्वं स्यात् । निजिगित्यते । यङि किम् ? निगीर्यते ।

२१ । अचि विभाषा ।

गिरतेरचि लत्वं वा स्यात् । गिरति गिलति वा । निगरणं निगलनं वा । व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे नित्यं गल एव । विषे तु गर एव । धातोः कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव स्यात् । नेह । गिरौ गिरः ।

२२ । परेष्ठ घाङ्गयोः ।

घेऽङ्गे च परेलत्वं वा स्यात् । परिष्ठः पलिष्ठो वा । पर्यङ्गः पत्यङ्गो वा ।

(क) योगे चेति वक्तव्यम् । परियोगः पलियोगो वा ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

पदस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात् । गोमान् । श्रेयान् । भवन् । पचन् । क्षतवान् । इह दध्यन्न मध्वन्न काक्वर्थं वास्यर्थमिति संयोगान्तस्य स्फोरिति (८।२।२६) संयोगादेश लोपो न भवति । संहितानिमित्तस्य यन्लोप-
बहिरङ्गस्यासिद्धेः ।

२४ । रात् सस्य ।

रेफात् परस्य संयोगान्तस्य सकारस्यैव लोपः स्यात् । पितुः । मातुः ।

हे पितः । कटचिकीः । भारजिहीः (10) । नान्यस्य । जजंः क्षिप् जर्क् ।
सृजर्लङि न्यमाट् । जकारयोर्लोपो न भवति ।

२५ । धि च ।

धकारे सलोपः स्यात् । असहिध्वम् । अयाचिध्वम् । अपविध्वम् ।
अलविध्वम् । इह धिसकारे सिचो लोपधकादौति प्रयोजनमित्येके । (11)
सामान्येनेति सर्वेषाम् । चकाधि । वसेरासेध निवध्वमाध्वम् । पदस्येत्येव ।
पयो धावति पयोधिसु व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः (12) । अतः परं तु सिचो
लोपएवेत्यत इत्याहुः ।

२६ । भलो भलि ।

भलपरस्य सिचो लोपः स्यात्भलि । अभित्तः । अभित्थाः । अनुवृत्तः ।
अनुवृत्ताः । भलि किम् ? अभित्साताम् ।

२७ । ऋखादङ्गात् ।

ऋखात् परस्य सिचो लोपः स्यात् । अकत । अकथाः । अदित ।
अदिथाः । अङ्गात् किम् ? अलविष्ट । भलीत्येव । अङ्गपाताम् । सिचोऽन्यस्य
नेष्यते । द्विष्टराम् । द्विष्टराम् । त्रिष्टराम् ।

२८ । इट ईटि ।

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि परतः । अदेवीत् । अश्वसीत् ।
अग्रहीत् ।

२९ । स्त्रीः संयोगाद्गोरन्ते च ।

भलि पदान्ते च यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
मसृजो मग्गः । साधुमक् । तच्चू तष्टव्यम् । तष्टः । काष्ठतट् । पदस्येत्येव ।
पृथक् स्याता ।

(10) जज्जः सन् । ततः क्षिप् । चिकीः । कटस्थ चिकीरिति षष्ठीसमासः । एवं हरतेः सन् । ततः
क्षिप् । जिहीः । यत्कस्मात्सिहलात् सलोपः । पूर्ववत् षष्ठीसमासः ।

(11) अयमेतत्सुखश्लोकवार्तिकीयः । श्लोकवार्तिकानि च बहूनि वार्तिकपाठाद् भाष्यकारशिकायां
वाच्यार्थाणि ।

(12) इह चित्तम् । आदौ प्रत्यये परत एव सलोपः । नहि आत्मादिधकारपरि ।

२० । चोः कुः ।

भलि पदान्ते च चवर्गस्य कवर्गः स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । लङि अवक् । रुजो रुग्णः । धृजेश्चक्रष्टक् । कथमाप्नोति । परस-
वर्णासिद्धेः । कथं तर्हि । लोपधस्य क्रुच्चेः किनि क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः । युजि
क्रुञ्चाच्चेति (३।२।५८) निपातनात् ।

२१ । हो ढः ।

भलि पदान्ते च हस्य ढः स्यात् । सोढा । लेढा । मधुलिट् । अलेट् ।

२२ । दादेर्धातोर्घः ।

धातुपाठे दादेर्हस्य घः स्यात् तस्मिन् परतः । दोग्धा । गोधुक् । लङि
अधोक् । दग्धा । ग्रामधक् । ढत्वे घत्वमिदं सिद्धम् । अपवादसामर्थ्यात् ।

२३ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।

एषां हस्य घो वा स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा वा । मित्रधुग् मित्रधुट् वा ।
मोग्धा मोढा । स्त्रोग्धा स्त्रोढा वा । स्त्रिक् स्त्रिट् वा । स्त्रेग्धा स्त्रेढा वा ।

२४ । नहो धः ।

नहो हस्य धः स्यात् तस्मिन् परतः । नहम् । नहुम् । नहा ।
नहव्यः । उपानत् ।

२५ । आहस्यः ।

आहो हकारस्य यः स्यान्भलि । आत्यय । भलि किम् ? आहतुः ।
आहुः ।

२६ । व्रश्चभस्जस्जस्जयजराजभाजच्छां षः ।

एषामन्त्यस्य यः स्याज् भलि पदान्ते च । व्रष्टा । मूलवट् । भ्रष्टा ।
भर्ष्टा । धान्यभट् । स्त्रष्टा । रज्जुभट् । माष्टां स्थानभट् । यष्टा । यष्टुम् ।
देवेट् । राट् । सस्वाट् । भ्राट् । विभ्राट् । प्रष्टा । शब्दप्राट् । प्रवेष्टुम् ।
विट् ।

३७ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः ।

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तस्य वशां वगडदां स्थाने भषो भषटघो वर्गचतुर्थाः स्युः से ध्वे पदान्ते च । वुध भोक्ष्यते । अमुद्धम् । गुह्र धोक्ष्यते अघुद्धम् । वर्णघुट् । दुह धोक्ष्यते अधुग्धम् । गोधुक् । धात्ववयवाश्रयणं किम् ? अद्यपि कृते यथा स्यात् । अधोक् अधुग्धम् । तथा गर्दभयतेर्दुग्धुभयतेश्च क्तिप् । गर्धप् । डुह्णप् । (13) तुष्टिभयतेश्च तुष्टिप् । एकाचः किम् ? दामलिट् ।

३८ । दधस्तथोश्च ।

दध इति कृतद्विवचनस्य दधातेर्वशो भष् स्यात् तथोः परतः सध्वोश्च । धत्तः । धत्थः । धत्से । धहे । “पिधहं पाणिभिर्दृशः ।” भषन्तस्येतेष्वपि दधाति । दधासि ।

३९ । भलां जशोऽन्ते ।

पदान्ते भलामन्तरतमा जशः स्युः । वागव । एकाजत् । श्लिङ्गत् । अग्निचिदत् । लिष्टुवत् । वाग्भ्याम् । अन्ययुग्गमनम् । श्लिङ्गभ्याम् । भवद्भ्याम् । अन्ते किम् ? भलि मा भूत् । वस्ता । इह संयोगान्तलोपे जशत्वमसिहम् । श्रेयान् । जशत्वे सीरुत्वं सिहम् । पयः । यशः । कुत एतत् ? अपवादत्वात् ।

४० । भषस्तथोर्ध्वोऽधः ।

भषः परयोस्तथोर्ध्वः स्यात् । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । अनुह । अनुहाः । बोधा । लेढा । अलीढ । अलीढाः । दीग्धा । अदुग्ध । अदुग्धाः । अधः किम् ? धाजो मा भूत् । धत्तः । धत्थः ।

४१ । षटोः कः सि ।

षकारटकारयोः कः स्यात् सकारे परतः । पिष्ट् लिष्ट् पेक्ष्यति । लिङ् लेक्ष्यते । लिलिच्छति । सीति किम् ? पिनष्टि । लेङि ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

रदाभ्यां परस्य निष्ठातकारस्य नकारः स्यात् पूर्वस्य च दस्य नः ।
आस्तीर्णम् । अवगूर्णवान् । भिन्नं भिन्नवान् । छिन्नः छिन्नवान् । रदाभ्यां
किम् ? कृतः कृतवान् । तद्वति किम् ? चरितम् । इह कृतस्यापत्वं
कार्त्तिः । आ ऋत आर्त्त इति नत्वं नास्ति । वृद्धेर्वृद्धिरङ्गाया अभिहितत्वात् ।
यथा नृमत इदं नार्मतमिति मतोर्द्वत्वं नास्ति ।

४३ । संयोगादिरातो धातोर्यण्वतः ।

संयोगादिरादन्तो यो धातुर्यण्युक्तस्तस्य निष्ठातकारस्य नः स्यात् ।
निद्राणः । निद्राणवान् । स्नानः । स्नानः । स्नानः । संयोगादेः किम् ?
यातः । धातोः किम् ? निर्यातः । आतः किम् ? च्युतः । यण्वतः किम् ?
आतः । निष्ठातः । आन्नातः ।

४४ । त्वादिभ्यः ।

त्वादेर्निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । धूनः । जीनः । जीनवान् ।

(क) ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कीर्णिः । शीर्णिः । गीर्णिः ।
लूनिः । धूनिः ।

(ख) दुस्वोर्दीर्घश्च । दूनः । गूनः ।

(ग) पूजो विनाशे । पूना यवाः । विनाशे किम् ? पूतं धान्यम् ।

(घ) सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्त्तृकस्य । सिनो ग्रासः स्वयमेव । नेह । सितो
विप्रेण ग्रासः । पिब्वन्भने ।

४५ । ओदितश्च ।

ओदितो निष्ठातो नत्वं स्यात् । ओनजी नम्नः । ओविजी उद्दिग्मः ।
ओष्यायी पीनः । पीनवान् । स्वादय ओदितः । सूनः । दीनः । दीनवान् ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

निष्ठातो नः स्यात् । क्षीणः क्षीणवान् । दीर्घात् किम् । क्षितमस्य
जातम् ।

४७ । श्योऽस्पर्शे ।

श्योडो निष्ठातो नः स्यात् । शीनं । घृतम् । शीना वसा । अस्पर्शे किम् ? शीतो वायुः ।

४८ । अक्षोऽनपादाने ।

अक्षो निष्ठातो नः स्यात् । समक्रौ शकुनेः पादौ । पङ्के समक्रः । लग्नइत्यर्थः । अनपादाने किम् ? उदक्तं मुदकं कूपात् । कथं व्यक्तमिति ? अक्षधातोः ।

४९ । द्विवोऽविजिगीषायाम् ।

द्विवो निष्ठातो नत्वं स्यात् । “आद्यूनः स्यादौदरिकः” । अविजिगीषायां किम् ? द्यूतं क्रीडन्ति ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

स्यात् । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणं मुनीनाम् । वाते त्वभिधेये निर्वातो वातः ।

५१ । शुष्कः ।

शुष्को निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः । शुष्कवान् ।

५२ । पचो वः ।

स्यात् । पक्वः । पक्ववान् ।

५३ । चायो मः ।

चायो मकारः स्यात् । चै चामः । चामवान् ।

५४ । प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्थायतेर्निष्ठातो मो वा स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीमो वा । प्रस्तीतवान् प्रस्तीमवान् वा । स्वः प्रपूर्वस्येति (६।१।२३) संप्रसारणम् ।

५५ । अनुपसर्गात् फुल्लचीवक्तृशोक्ताघाः ।

एते निपात्यन्ते । अनुपसर्गात् किम् ? जिफला विशरणे । प्रफुल्लं पद्मम् । चीवृमदे । प्रचीवितः । प्रकृशितः । परिक्रम्य इति प्रादिसमासः । लाघृ

प्रोक्ताघितः । क्तान्ते रूपनिर्देशात् फलितवान् । चीवितवान् । कथितवान् ।
उक्ताघितवानित्येके । फुल्लवान् चीववान् कथवान् उक्ताघवानित्यपरे । फुल्लवान्
इत्यन्ये ।

(क) उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।

५६ । नुदविदोन्दवाघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो निष्ठातो नत्वं वा स्यात् । नुत्वं नुत्तं वा । विदेर्विचारणार्थं स्य
विन्नः वित्तो वा । उन्दी समुन्नं समुत्तो वा । त्राणः त्रातो वा । घ्राणः
घ्रातो वा । झीणः झीतो वा ।

५७ । न ध्याख्यापृमूर्द्धिमदाम् ।

एषां प्राप्तं नत्वं न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पूर्यः । मूर्त्यः । मत्तः ।
पूरीधातोस्तु पूर्णः ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

विन्दतेर्धनप्रसिद्धोर्वित्तः स्यात् । वित्तमस्यास्ति । वित्तः पाण्डित्येन ।
अन्यत्र विन्नः ।

५९ । भित्तं शकलम् ।

भित्तं खण्डं स्यात् । अन्यत्र भिन्नम् ।

६० । ऋणमाधमस्ये ।

इदमत्र निपात्यते । ऋणं गृह्णाति । अन्यत्र ऋतं सत्यं वदेत् ।

६१ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् । उक्ता निष्ठादेशाः ।

६२ । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ।

क्तिन्प्रत्ययो यस्माद् विहितस्तस्य कुत्वं स्यात् । घृतस्यंक् । ब्रथादिना
(८।२।३६) षत्वं क्त्वा जश्त्वेन (८।२।३८) उकारे कृते कुत्वं गकारः । तस्य
वावसान इति (८।४।५६) चर्त्तम् । अन्ये तु कुत्वेन महाप्राणत्वाच्चस्य खः ।
ततो जश्त्वं (८।२।३८) गकारः । तस्य चर्त्तमित्याहुः । एवमुत्तिक ।

दधृक् । सम्यङ् । प्राङ् । न्यङ् । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । किन्प्रत्ययस्य किम् ?
देवेद् । रज्जुसृष्ट् । रज्जुसृङ्भ्याम् । पदस्येत्येव । घृतसृष्टौ । इह किन्
प्रत्ययो यस्माद् दृष्ट (14) इति विज्ञानादन्यप्रत्ययान्तस्यापि पदान्ते कचित्
कुलम् । तेन किपि दृग्भ्यां दृग्भिरित्याहुः ।

६३ । नशेर्वा ।

नशेः पदान्तस्य कुलं वा स्यात् । भावे सम्प्रदादित्वात् किपि नक्
नङ् वा ।

६४ । मो नो धातोः ।

पदस्य मान्तस्य धातोर्नः स्यात् । प्रशान् (15) । प्रतान् । धातोः किम् ?
इदम् । पदस्येत्येव । प्रशामौ । प्रतामौ ।

६५ । म्वोश्च ।

मवयोः परयोर्धातोर्मस्य नः स्यात् । मकारे कान्दसमुदाहरणम् ।
वकारे कसौ जगन्वान् । येषां तु च्छन्दसि कसुरिति मतं तेषां कन्दः-
सूत्रमेतत् । (16)

६६ । ससजुषो रुः ।

सान्तस्य पदस्य सजुषश्च रुः स्यात् । अग्निरत्र । वायुरत्र । जुषेः किप् ।
सह जुषा वर्त्तत इति सजूस्तापसः ।

(14) विहित इति पाठान्तरम् । अथ किन् प्रत्ययो यस्मादिति किन्प्रत्यय इति वङ्गबोधिरित्याहुः ।
धातुरिति तत्रात्मपदार्थः । तथाचोक्तम्—

“किनः कुरिति सिते यत् प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुलमिष्यते ॥१॥”

इति । कथं तर्हि रज्जुसृङ्गिति ? सृजिदृशो (६।१।५८) रिति सृजे रज्जुसृङ्भ्यामिति भाव्यप्रयोगात् ।
एवञ्च विश्वसृङ् विश्विरित्येव पठितव्यम् । विश्वसृमिति त्वाविनीयम् ।

(15) स्त्रियामपि प्रशान् प्रतानिति । सन्नेभ्यो ङीषिति (४।१।५) तु न ङीप् । नकारस्यासिद्धत्वात् ।

(16) चचवृद्धे चचमिवहे चचवृद्धे चचमिमहे इति वमतेः, चचमिव चचणु चचमिम चचवृद्धेति
चान्यत्र लिटि रूपाथे नेर्दे केवलं कान्दसमित्याहुः । इदमपि नास्ति । ऊदिता लिटि न वेत्तव्यम् ।
कादिनियमा-(७।१।१३)दित्यन्ये ।

६७ । अवयाः प्रवेतवाः पुरोडाश्च ।

इति छन्दः सूत्रम् ।

६८ । अहन् ।

अहन्निव्येतस्य पदस्य हः स्यात् । अहोभ्याम् । अहःसु । हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहा निदाघ इति रुत्वस्यासिद्धत्वात् सर्वनामस्थान इति (६।४।८) दीर्घः ।

(क) रूपरात्रिरयन्तरेषूपसंस्थानम् । अहोरूपम् । गतमहो रात्रि-
रागता । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् । अहोरात्रः । अहोरयन्तरम् । रोऽ-
सुपीति (८, २।६८) प्राप्ते रुत्वमिदमुत्वार्यम् ।

६९ । रोऽसुपि ।

अहो नकारस्यासुपि परे रेफः स्यात् । अहरत् । अहरिह । अहर्ददाति ।
अहर्भागः । अहर्मूलम् । अहो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधादसुप-
परता । असुपि किम् ? दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहः । अत्र लोपो-
ऽयम् । न लुक् ।

(क) अहरादीनां पत्न्यादिषूभयथा । रुर्वा रेफो वा । अहः पतिः ।
अहपतिः । अहर्पतिः वा । स्वःपतिः स्वपतिः स्वर्पतिः वा । कस्कादि-
पाठात् (८।३।४८) गीष्यतिः । (१७) गीपतिः । गीर्पतिः वा । उषसि बुध्यते
उषर्वुषः । व्यवस्थितविभाषया नित्यं रेफेण विसर्ग उत्पद्य बाध्यते । इह

७० । अमरुधरवरित्युभयथा छन्दसि ।

७१ । भुवश्च महाव्याहृतेः ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

७२ । वसुसंमुध्वंस्वनडुहां दः ।

एषां पदानां दः स्यात् । रुत्वटत्वयीर्वाधा । विद्वद्गाम् । उखास्तत् ।

(१७) माधवमञ्जुप्रवृत्तीनां मते तु नास्य कस्कादित्वम् । माध्वं गीर्पतिः । गीपतिः । गीः पतिरिति
रेफोपभोगोऽविसर्गनीयानामिदोऽहोरात्रात् । वसुसंमुध्वंस्वनडुहां गीष्यतिरित्युपाधिनीयम् । भाष्यविधीषात् ।

पर्णध्वत् । उपसेदिवद्भगम् । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनडुद्भगम् ।
अनडुद्भिः । स इत्येव । विद्वान् । पदस्येत्येव । विद्वांसौ ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

तिपि सकारान्तस्य पदस्य दः स्यात् । अचकाद् भवान् अन्वशाद्
भवान् । स इत्येव । अजागर्भवान् । तिपि किम् ? चकास्तेः क्तिप् । सुचका-
स्तीति सुचकाः । पदस्येत्येव । चकास्ति । अनस्तेरितिच्छन्दोभागः ।

७४ । सिपि धातो रुर्वा ।

सिपि सान्तस्य पदस्य रुर्वा दकारो वा स्यात् । अचकास्त्वम् । अचकात्
त्वं वा । अन्वशात् त्वम् । अन्वशास्त्वं वा । पदस्येत्येव । चकास्मि ।
गास्मि ।

७५ । दद्य ।

सिपि दान्तस्य पदस्य रुर्वा दकारो वा स्यात् । अभिनस्त्वम् । अभिनत्
त्वं वा । पदस्येत्येव । भिनत्सि ।

७६ । व्योरुपाधाया दीर्घ इकः ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् । गीः । गीर्भ्याम् ।
आगीः । पूः । धूः । वग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाया इति किम् ? अविभ-
र्भवान् । धातोः किम् ? अग्निः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ।

७७ । हलि च ।

हलि रेफवकारान्तस्य धातोस्तथा स्यात् । विस्तीर्णम् । दीव्यति ।
प्रतिदीवा । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । अपदान्तार्थोऽयं योगः ।

७८ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाभूतो यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घः
स्यात् । मूर्च्छति । मूर्च्छिता । कथं चतुर इच्छति चतुर्यतीति ? तर्हि
व्याख्यातमेतद् भाष्ये असुपीति वर्त्तते । तच्चेह षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततो
सुव्धातोर्न भवति । गीर्भ्यां गीर्भिरित्यत्र च सुप्यपि परतो भवत्येव ।

इह तु रीधातोर्लिटि रिथ्यतुः रिथ्येरिति यणादेशस्य स्थानिवत्वेऽहल्परत्वाच्च भवति ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

एषामुक्तो दीर्घा नास्ति । भस्य । धुर्यः । कुर् । कुर्यात् । कुर च्चेदने । आशिषि हुर्यात् । कथं प्रतिदीवा ? इलि रेफवकारान्तस्य भस्येत्याश्रयणात् ।

८० । अदसोऽसेर्दादु दो मः ।

अःसेर्यस्य सोऽयमसिः । सकारे इकार उच्चारणार्थः । असेः कृतात्वस्यादसो दात् परस्यान्तरतम उवर्णः स्यात् । दस्य च मः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । असेः किम् ? त्यदाद्यत्वाभावे मा भूत् । अदः कुलम् । अदइच्छति अदस्यति । अदोऽञ्जतीति—

“अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । (18)

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते ॥१॥”

अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । केचिदन्यसदेशस्य । अदमुयङ् । यत्र सकारस्य त्यदाद्यत्वं (७।२।१०२) तत्वेदं मुत्वं दृश्यते । नेत्येकेसेर्हि दृश्यते । अदद्राङ् । इह समासान्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुकि न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधात् त्यदाद्यत्वाभावः । (19) दादिति किम् ? अलोऽन्यस्य (१।१।५२) मा भूत् । अमुया । अमुयोः ।

८१ । एत ईडहुवचने ।

वङ्गर्थस्यादसो दात्परस्य एत ईत् स्यात् । दस्य च मः । अमी ।

(18) केचिदिच्छन्ति लत्ववदिति । यथा चलोक्तं इत्यत्र आतावध्यासे चोभयत्र लत्वं तथासुमुयङि-त्यत्रापि सुत्ववयम् ।

(19) एत “अदसः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नादशः । उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नामयोः ॥ १ ॥” इति कचिदधिकः पाठः । केचिदिच्छन्ति नादस इति मते लमुद्राडिति स्यात् । स आपाणिनीयव्याकरणश्च एव । भाष्यवार्तिकविरोधान् ।

अमीभिः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचने किम् ? अमू कुले । इह वाक्यस्य
टेरित्वादीनि स्वरसूत्रानि सप्तविंशतिः । (२०)

१०८ । तयोर्वावचि संहितायाम् ।

संहितायामित्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरधिक्रियते ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥८१२॥

समाप्तश्च सुसिद्धपादः ॥

(२०) यथा—

- ८२ । वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः । ८३ । प्रत्यभिवादिऽग्रटे । ८४ । दूरादुते च ।
८५ । छेदेष्वीने छेदयोः । ८६ । गुरोरद्वतोऽनन्तस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८७ । सोमस्यादाने ।
८८ । ये यज्ञकर्माणि । ८९ । प्रणतटेः । ९० । याज्यान्तः । ९१ । बुद्धिप्रेष्यशेषद्वौषडावहानामादौ ।
९२ । अघ्नौत्प्रेषणे परस्य च । ९३ । विभाषा वृष्टप्रतिवचने छेः । ९४ । निगृह्यानुयोगे च ।
९५ । आभेदितं भर्त्सने । ९६ । अङ्गयुक्तं तिङ्गाकाङ्क्षम् । ९७ । विचार्यमाणानाम् ।
९८ । पूर्वे तु भाषायाम् । ९९ । प्रतिश्रवणे च । १०० । अनुदात्तं प्रश्नानामिपूजितयोः ।
१०१ । चिदिति चोपमाद्यै प्रयुज्यमाने । १०२ । उपरिस्त्रिंशदसौदिति च ।
१०३ । स्वरितमाभेदितेऽनुशासन्मतिकोपकुत्सनेषु । १०४ । नियाशीःप्रेषेषु तिङ्गाकाङ्क्षम् ।
१०५ । अनन्तास्यापि प्रश्नास्त्रागयोः । १०६ । प्रतापे च इदुतौ ।
१०७ । एवोऽप्यस्यस्यादूरादुते पुनस्यादिस्यादुत्तरस्येदुतौ ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ ह्रन्दसि ।

रुःसम्बुद्धावित्यधिक्रियते । शेषश्चान्दसः ।

(क) विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्थ । एषां सम्बुद्धौ रुर्वा स्यादव-
शब्दस्य चौकारः । हे भोः हे भवन् वा । हे भगोः हे भगवन् वा । हे अघोः
हे अघवन् वा । भोःशब्दोऽप्यव्ययमस्ति । भो विप्र । भो विप्रौ । भो विप्राः ।
स्त्रियाञ्च । भो ब्राह्मणि ।

२ । अतानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

यस्य रुत्वं कृतं तत्पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादित्यधिक्रियते ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

ह्रन्दसम् ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । अनुनासिकादन्यस्य रोः पूर्वस्यानुनासिकाभावे
परोऽनुस्वारागमो वेदितव्यः । तद्यथा—

५ । समः सुटि ।

समो रुः स्यात् सुटि परे । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । संस्करोति
संस्करोति वा । इह समो मलोप इति भाष्यम् । लोपपक्षेऽप्यनुनासिका-
नुस्वाराविधेते । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । किञ्चात् संपुंकानां सो वक्तव्य इति
भाष्यम् । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । पुंस्कामा पुंस्कामा वा । कांस्कान्
कांस्कान् वा । रुत्वपक्षे वा गरीति (८।३।३६) विसर्गः कुपोः + क—पो

चेति (८३।३०) वा स्याताम् । वा शरीति (८३।३६) व्यवस्थितविभाषया न भवतीति वामनवृत्तिः । अत्र च संस्करोतेः कैयटश्रुतपालयोर्मतभेदात् षोडश रूपाणि अस्त्वविस्तरभयान्न दर्शितानि । (21)

६ । पुमः खय्यम्परे ।

पुमो वः स्वादम्परे खयि परतः । पुँवली पुँवली वा । पुँस्कोकिलः पुँस्कोकिलो वा । पुँस्क्रामा पुँस्क्रामा वा । पुँस्वम् पुँस्वम् वा । अम्परे किम् ? पुँचीरम् । खयि किम् ? पुंगवः । पुँहासः ।

७ । नश्चव्यप्रशान् ।

नान्तस्य पदस्य वःस्वाच्छवि । भवाँच्चिनोति भवाँच्चिनोति वा । भवाँ-
श्चादयति भवाँश्चादयति वा । भवाँष्टीकते भवाँष्टीकते वा । भवाँठकारः
भवाँठकारः वा । भवाँस्तरति भवाँस्तरति वा । छवि किम् ? भवान् करोति ।
अप्रशान् किम् ? प्रशाच्चिनोति । अम्पर इत्येव । भवान् तृसरकः । पदस्येव ।
भवन्तौ । पचन्तौ । संहितायामित्येव । भवान् विनोति । भवान् छादयति ।
कथं त्वन्तरसीति ? अत्र न भवति । परसवर्णासिद्धेः । इह

८ । उभयथर्चु ।

९ । दौर्घादटि समानपादे ।

कन्दःसूत्रद्वयम् ।

१० । नृन् पे ।

नृनित्यस्य वः स्वात् पवणे । नृँःपाहि नृँःपाहि वा । नृँःप्रीणीहि नृँःप्री-
णीहि वा । पे किम् ? नृन् भोजयति । संहितायामित्येव । नृन् पाहि । (22)

(21) अत्र “सम्पुकाणां सत्”मिति वार्तिकम् (8. 3. 12) । “समी वा लोपमेके” इति भाष्यम् । तेन संस्कृतां संस्कृतां संस्कृतां संस्कृतेति रूपचतुष्टयम् । ततोऽनृचि चेति (८३।३०) सकारहितम् । अनुस्वारस्याच्-
त्वात् । एतेनाटौ रूपाणि । ततः जरः खय इति (८३।३०, वा) कहिते षोडश । अन्ये पुनरनुस्वारस्य पत्ते
हत्वात् तस्य च हितं कुर्वन्ति । अत्र केचिदाहुः समी यदा लोपः सत्त्वं वा, तदा हत्वाभावेऽनुस्वारानुनासिकत्वे
अपि न । तेन संस्कृतां संस्कृतेति । अनयोरपि सकारककारयोर्हितेऽटौ रूपाणीति । तत्र । सत्त्वलोप-
योराटमिहत्वेन हत्वप्रकरणस्थलेनानुस्वारानुनासिकबोधवारत्वात् ।

(22) अत्र कुपोः + क = पौ चेति (८३।३०) पत्ते उपपन्नौये वृत्पाहि वृत्पाहीत्यपि स्याताम् ।
चाद्विसर्गः । न तु सत्वम् । इत्वं रूपपलकम् ।

११ । स्वतवान् पायौ ।

इति च्छान्दसः ।

१२ । कानाम्बेडिते ।

कानकारस्याम्बेडिते परे रुः स्यात् । कांस्कान् कांस्कान् वा भोजयति ।
उक्तो रुः ।

१३ । ढो ढे लोपः ।

ढे परे ढस्य लोपः स्यात् । ङढम् । निर्व्यूढिः । लीढम् । लीढवान् ।
लीढा । ङुत्वमिहाश्रयणात् सिद्धम् ।

१४ । रो रि ।

रेफे परे रेफस्य लोपः स्यात् । स्वाराट् । पुनारक्तम् । पुनारमते ।
इन्दुराजते । हे कर्त्ता राजसे । अहारम्यम् । नीरक्तम् । अग्नीरथः ।
कथं मनोरथः ? रो रिलोपस्यासिद्धत्वाद् घशि (६।१।११४) चेत्युत्वम् । (23)

१५ । खरवसानयोर्विसर्जनौयः ।

रेफान्तपदस्य विसर्जनौयः स्यात् खरि अवसाने च । विप्रः कर्त्ता ।
विप्रः साधुः । अवसाने । वृत्तः । प्रातः । नृपतेरपत्यं नार्पत्यमिति वृत्त-
सिद्धत्वात् ।

१६ । रोः सुपि ।

सप्तमीबहुवचने परतो रोरेव विसर्जनौयः स्यात् । पयःसु । सर्पिःषु ।
न रेफस्य । गीर्षु । चतुर्षु । धूर्षु ।

१७ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

एतत्पूर्वस्य रो र्यंकारः स्यादशि परे । भो अत्र भोयत्र । भो आत्मन्
भोयात्मन् । भगो अत्र भगोयत्र । अघो अत्र अघोयत्र । भो ददासि ।
अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते कयास्ते । कइह कयिह । नरा आसते नरायासते ।

(23) अथ केन वृत्तौ संयह्योक्तः—अपास्याः पदमध्येऽपि न चैकस्मिन् पुनारविः । तथाऽशोरीति
सूत्रेऽस्मिन् पदस्थेति न वध्यते ॥” इति वृत्तिचरधृतः ।

एतत्पूर्वस्य किम् ? वायुरत्र । रोः किम् ? प्रातरत्र । प्रियचत्वारसौ ।
वाभ्याम् । अश्वयज्ञमुत्तरार्थम् ।

१८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

भोःशब्दादिपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योरीषत्पृष्ठतरो वा स्यादञि परे । भोयव ।
भोयिह । भोयिदम् । वृचयिह । विप्रायासते । अस्मायुहर । करवाया-
नुष्टुभम् । वटवात्थ । द्वावानय । पक्षे ईषत्पृष्ठ एव । लोपश्च वक्ष्यत इति
त्रौणि रूपाणि । ओतो नित्यं लोप इति । तत्र लघुप्रयत्नतरलोपाभ्यां रूपद्वयं
सेत्स्यति ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

तयोर्व्योः शाकल्यस्य मतेन लोपः स्यात् । क आस्ते । यस्मा उहर ।
कस्मा उहर । द्वा आनय । विप्रा आसते । पठ आस्ते ।

२० । ओतो गार्गस्य ।

ओतः परस्य घकारस्य लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनम् । (२४) भो अत्र ।
अघो इदम् ।

२१ । उञि च पदे ।

उञि निपाते पदान्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । स उ पश्यति । द्वा उ पश्यतः ।
लघुप्रयत्नतरपक्षे सयु पश्यति । द्वातु पश्यत इति रूपद्वयम् ।

२२ । हलि सर्वेषाम् ।

भो भगो अघो अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योर्हलि परे लोपः स्यात् सर्व-
सम्मतः । भो हससि । भगो ददाति । अघो यासि । विप्रा हसन्ति ।
वकारस्य । वृच्चं वृक्षतीति वृचवृट् । तमाचष्टे णिच् । ततो विच् । वृक्षव् ।
वृच गच्छति । अशीत्येव । वृक्षव् करोति । पदान्तयोः किम् ? शय्या ।
शङ्खव्यम् ।

(२४) ओतः परयोस्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनमिति केचुचित् पुरुकेषु पाठान्तरम् । तत्र
वकारस्यासम्भवात् व्योर्लघुत्वं चिन्त्यम् । प्रकरणाद् भोगोअघो इत्येवमोदनाः । भो इतिरित्यादी त्ववडभावे
न इति शक्तिरिति पूर्वैष (८३।१८) सिद्धम् ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

हलि मस्यानुस्वारः स्यात् । कुण्डं इन्ति । वनं याति । पुंभ्याम् । पुंसु ।
पदस्थेत्वेव । रम्यते । गम्यते ।

२४ । नश्चापदान्तस्य भलि ।

भलि अपदान्तस्य नस्य मस्य चानुस्वारः स्यात् । पर्यांसि यशांसि । मस्य ।
आक्रंस्यते । भलि किम् ? इन्त्यते । गम्यते ।

२५ । मो राजि समः कौ ।

कौ परे समो मकारस्य मकार एव स्याद् राजि परे । सम्नाद् । साम्ना-
ज्यम् । राजि किम् ? संयत् । समः किम् ? स्वयंराट् । कौ किम् ?
संराजिता ।

२६ । हे मपरे वा ।

मपरे हकारे मस्य मो वा स्यात् । किम् हलयति किं हलयति वा ।
(क) यवलपरे यवला वा । सानुनासिका एते स्युः । कियँ ह्यः किं ह्यः
वा । किं हलयति किम् हलयति वा । किल् ह्लादयति किं ह्लादयति वा ।

२७ । नपरे नः ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन् ऋते किं ऋते वा ।

२८ । ङ्णोः कुक्कुक् शरि ।

पदान्तयो ङ्णोः कुक्कुक् शरि । “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां
रामः ।” “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां रामः” वा । प्राङ् षण्डे प्राङ् क्षण्डे वा ।
वण्तेर्विच् वण् । वण्णैते वण्ट्णैते वण्ट्णैते वा । वण्षण्डे वण्ट्षण्डे वा ।

२९ । डः सि धुट् ।

डान्तान् सकारे धुङ् वा स्यात् । खलित्साये खलित्साये वा ।

३० । नश्च ।

नान्तात् पदात् सकारस्य धुङ् वा स्यात् । भवान्त्साधुः । भवान्
साधुः वा ।

३१ । शि तुक् ।

नान्तस्य शकारे तुम्बा स्यात् । भवाञ्शेते भवाञ्छेते भवाञ्छेते भवाञ्शेते वा । महाञ्छेते महाञ्शेते महाञ्छेते महाञ्शेते वा (२५) । संहितायामित्येव । कुर्वन् शेते ।

३२ । ङस्मादचि ङमुण् नित्यम् ।

ङस्मात् परस्य पदान्तस्य ङणनां ङुण्णुण्णुटः स्युरचि । उदङ्ङास्ते । खगण्डिह । यण्डिह । कुर्वन्नत्र । ङस्मात् किम् ? प्राङ्ङास्ते । महानयम् । पदान्ताग्रयणाच्चेह । भणति । दण्डिना । तिङन्तोणादिसनाद्यन्तादयस्तु निपातनात् । (२६) ।

३३ । मय उञो वो वा ।

मयः परस्याचि उञो वो वा स्यात् । निपात एकाजनाङिति (१।१।१४) प्रगृह्यत्वेन प्रकृतिभावस्य बाधा । किमु अयं किम्वयं वा ।

३४ । विसर्जनौयस्य सः ।

स्यात् । पटुच्छात्रः । वृक्षप्लवङ्गे । विप्रस्साधुः । मण्डूकमुत्था खरीतीश्व । वृक्षः ।

३५ । शर्परे विसर्जनौयः ।

शर्परे खरि विसर्जनौय एव स्यान्न विकारः । रम्यःतुसरकः । विप्रैः सातम् । वासः क्षौमम् ।

३६ । वा शरि ।

शरि विसर्गस्य सो वा स्यात् । वृक्षश्शेते वृक्षः शेते वा । वृक्षप्लवङ्गे वृक्षः-प्लवङ्गे वा । वृक्षस्साधुः वृक्षः साधुः वा । विप्रस्साधुः विप्रः साधुः वा ।

(२५) अथ शब्दोऽटीति (८४।६३) शकारस्य पथे क्लृप्तम् । तेन चातुरप्यम् ।

(२६) विधिरयं न निष्ठा । समाधाना धातव (१।१।२२) उणादयो बहुल (१।१।१) मित्वादिस्वकारप्रयोगात् । सन्ननाञ्च सनिष्ठा (१।१।७) इति सुप्तिङुपयहलिङ्गनाशानामिति च (१।१।८५) भाष्यप्रयोगात् ।

(क) खरपरेशरि वा लोपो विसर्गस्य । नराःस्यूलाः । नरा स्यूलाः ।
नरास् स्यूलाः वा । स्वस्यः स्वःस्यः स्वस्स्यः वा । निस्सृहः । निस्सृहः ।
निःसृहो वा ।

३७ । कुपोः+क॒पौ च ।

कुपोः खरि विसर्गस्य+क॒पौ वा स्याताम् । चकारात् विसर्जनीयश्च ।
कपावुच्चारणार्थो । कखयोर्दमरुत्वम् । पफयोर्गजकुम्भत्वम् (२७) । विप्रः कर्त्ता ।
विप्र+कर्त्ता वा । रम्यः खड्गः । रम्य+खड्गो वा । विप्रः पचति विप्र॒
पचति वा । शूद्रः पिवति शूद्र॒पिवति वा । वृक्षः फलति वृक्ष॒फलति
वा । कपयोर्बाधामाह ।

३८ । सोऽपदादौ ।

अपदादौ कुपोः खरि परतो विसर्गस्य सः स्यात् । पाशकल्पककाम्येषु
सम्भवः । “रचस्याशांस्तमस्कल्पान् ।” अयस्कल्पम् । यशस्काम्यति ।

(क) अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । प्रातः कल्पम् । पुनः काम्यति ।

(ख) रोरिव काम्ये । नान्यस्येति वक्तव्यम् । यशस्काम्यति । इह
मा भूत् । गौःकाम्यति । धूःकाम्यति । काम्ये नियमादिह स्यादेव । अह-
स्कल्पमिति ।

३९ । इणः षः ।

कुपौरिणः परस्वापदादौ विसर्गस्य षः स्यात् । ज्योतिष्काम्यति । सर्पि-
ष्कल्पम् । धनुष्पाशम् । धानुष्कः । दोर्भ्यां तरति दौष्कः । अपदादौ किम् ?
अग्निः करोति । अग्निः कर्त्ता । कुपौरित्वेव । तेन वित्तः (५।२।२६) ।
सर्पिश्चणः । अतः परं विसर्गस्य सः । इणः परस्य तु षः । खरि कुपौरिति
चानुवर्त्तते ।

(२७) +क इति त्रिगुणसूत्रोक्तचिह्नम् । २५ इत्युपपत्तानीयचिह्नम् । प्रथमं उभरुपपत्तयः । द्वितीयं
गजकुम्भवदिति तात्कालिकलेखनव्यवहारः ।

४० । नमस्युरसोर्गत्योः ।

गतिसंज्ञयोर्नमस्युरसोर्विसर्गस्य सः स्यात् । नमस्कृता । नमस्कारः ।
नमस्करोति । पुरस्कृतम् । पुरस्करोति । (२८)

४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

इदुदुपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुपोः परतः । निर्दुर्वहिः-
प्रादुराविद्यतुरां सम्भवः । निष्कुलानि । निष्क्रीणाति । निष्क्रियः । दुष्पीतिः ।
दुष्पूजः । दुष्पीतम् । दुष्कृतम् । बहिष्कृतम् । बहिष्पचति । बहिष्करोति ।
प्रादुष्कृतम् । आविष्करोति । चतुष्यानम् । चतुष्कपालम् । चतुष्पाशम् ।
“चतुष्काण्डं चिपन् रामः ।” इदुदुपधस्य किम् ? दोः करोति । कथं
नैष्कल्यम् ? दौष्कल्यम् ? वृद्धेर्वहिरङ्गाया अमिहत्वात् । अप्रत्ययस्य किम् ?
अग्निः करोति । वायुःपाति । कथं मातुःकरोति । पितुःकरोतीति ?
कक्षादिषु षत्वार्थं भ्रातृषुवशब्दस्य पाठादेकादेशनिमित्तादिषुः परस्य
विसर्गस्य षत्वं नास्तीति भाष्यम् ।

(क) पुंमुहुषोः प्रतिषेधः । पुंस्कामा । मुहुः करोति । मुहुःकाम्यति ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

अन्तर्धौ गतिसंज्ञकस्य तिरसो विसर्गस्य सः स्याद्वा । तिरस्कृता तिरः-
कर्ता वा । केचिद् गतियङ्गणमिह नानुवर्त्तयन्ति । अन्तर्धेरन्यत्रापि तिरस्कारः
परिभव इति यथा स्यात् ।

४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।

एषां कृत्वसुजर्थवृत्तीनां षत्वं वा स्यात् । द्विष्करोति । त्रिष्पचति ।
चतुष्कुर्वन् । पक्षे द्विः करोति । त्रिः पचति । चतुः कुर्वन् । कृत्वोऽर्थे किम् ?
चतुष्काण्डम् । चतुष्कण्टकम् ।

(२८) पुरोऽव्ययमिति (११८१६८) पुर इत्यस्य गतित्वेन कथमसुं पुरः पश्यसि देवदारमिति तस्य स्थित्वा
कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरिति च कालिदासः ? पुरो रामस्य जुहवाधकार ज्वलने इत्युक्ति
भट्टिय ? सत्वाभाव स्वतः क्रियान्तरं प्रति पुरस्यो गतित्वात् ।

४४ । इंसुसोःसामर्थ्यं ।

इंसुसो व्यपेक्षायां षत्वं वा स्यात् । ज्योतिष्करोति ज्योतिः करोति वा । सर्पिंष्विबति सर्पिः पिबति वा । यजुष्कुरु यजुः कुरु वा । सामर्थ्यं किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । इह पदाधिकारेऽपि व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं न लभ्यत इति सामर्थ्यग्रहणम् । तेन पञ्च वृक्षांस्तव नदीमित्यादि सिध्यति ।-

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ।

इंसुसोः समासे नित्यं षत्वं स्यात् । सर्पिंष्कुण्डिका । ज्योतिष्करः । धनुष्कोटी । अरुष्करः । अनुत्तरपदस्यस्य किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका ।

४६ । अतः कृकमिवांसकुम्भपावकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।

इस्वाकाराद् विसर्गस्य सः स्यात् क्रादिषु परतः । अयस्कारः । अयस्क्तामः । अयस्कांसः । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी । अयस्पात्रम् । अयस्पात्री । अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अनव्ययस्य किम् ? अन्तःकरणम् । स्वःकामः । पुरःकामः । पुनःकामः । समास इत्येव । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमायःकारः (२९) । अतः किम् ? गीः कारः । तपरः किम् ? भाः करणम् ।

४७ । अधःशिरसी पदे ।

अनयोर्विसर्गस्य पदे सः स्यात् । अधस्सदं यस्य निरस्तभूपतेः शिरस्सदं तस्य नतेऽङ्घ्रिपीठकमिति व्योषः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

एषु यथायोगं सधौ स्याताम् । कस्तः शृणोति (३०) । कौतस्तुतः । यशस्काण्डम् । अयस्काण्डम् । मेदस्मिण्डः । तमस्काण्डम् । भास्करः ।

(२९) कथं तर्हि चर्मासु कामार्थयशस्करोक्तिरिति भट्टिः ? कामार्थयशस्करोक्तिरिति विग्रहात् । इन्मे तु कामार्थयशःकरोत्येव । तथाच भाष्योदाहरणं (२।४।१०) तत्तावत्कारमिति । लुङ्मुखस्सरोपचारा इति (१।१।४१ वा) वार्षिकप्रत्याग्रागावसरे चावायःशब्दस्य भाष्ये उत्तरपदस्यत्वं दृढीकृतम् ।

(३०) कथं नाटकादौ कः कोऽन भो इति । कः कः कुत्र लघुर्धराश्रितधरो धोरो धरेष्कर इति च ? (रुद्रिधरप्रतम) । चकाराद् यथासम्भवं निजानुलौयादिकमपि ।

शुनस्कर्णः । सद्यस्कारः । गीष्मतिः । वहिष्कुलम् । भ्रातृभुव इत्यादि ।
कुपोः खरीति निवृत्तम् । इह च्छन्दःषट्सूत्री (३१) । पूर्णः पदा-
धिकारः ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

५६ । सहेः साङः सः ।

सहेः साङ्भूतस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड्भ्याम् ।
साङः किम् ? तुरासाहो । “तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”
छान्दसोऽयं प्रयोगः । छन्दसि सङ् (१।२।६३) इति श्वे विधानात् । कथं
तर्हि पृतनाषाड् द्विषो धूर्ष्विति भट्टिः ? छान्दसैरपि संज्ञाशब्दैः कवीनां
प्रचारात् ।

५७ । इण्कोः ।

इणः कवर्गाच्च परस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् ।

५८ । नुम्विसर्जनौयशर्व्यवायेऽपि ।

नुमादिव्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् ।

५९ । आदेशप्रत्यययोः ।

आदेशो यः सकारः प्रत्ययावयवश्च तस्य मूर्धन्यः स्यात् । आदेशस्य ।
सिषेच । सुत्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । भूषु । कर्तृषु । केषाम् ।
गोषु । नौषु । गीर्षु । धूर्षु । कवर्गात् । अपाचीत् । धोच्यति । लिङ्ङु ।
नुमादिव्यवायेऽपि । सर्पी णि । सर्पिःषु । प्रत्येकव्यवायेऽभ्युपगमान्नेह । निम्से ।

(३१) वषा—

४९ । छन्दसि वाऽप्राप्तेऽतयोः । ५० । कः करत्करति क्विङ्ङते च नदितेः ।

५१ । पञ्चम्याः परावध्यैः । ५२ । पातौ च वङ्ङलम् ।

५३ । वषाः पतिपुनश्च पारपदपयस्येषु । ५४ । उङायां वा ।

नुमा च नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणाद्देह । पुंसु । अपदान्तस्थेत्येव । अग्नि-
स्तत्र । इण्कोरित्वेव । दास्यति । त्रेयांसि । पयःसु ।

६० । शासिवसिघसौनाञ्च ।

इण्कोरुत्तरस्य एषां सस्य मूर्धन्यः स्यात् । शिष्टः । अन्वशिष्यत् ।
उषितः । जञ्चतुः । इण्कोरित्वेव । शास्ति । वसति । जघास ।

६१ । स्तौतिग्योरेव षण्यभ्यासात् ।

स्तौतिर्ष्वन्तानाञ्च षत्वभूते सनि परतोऽभ्यासादिणः परस्य मूर्धन्यः स्यात् ।
तुष्टुपति । श्वन्तानाम् । सिषञ्जयिषति । सिषेचयिषति । नियमः किम् ?
सिसिञ्चति । सुसृषति । षणीति निर्देशः किम् ? इह नियमी मा भूत् ।
सुषुप्ति । तिष्ठासति । अभ्यासात् किम् ? प्रतीषिषति ।

६२ । सः सिदिस्दिस्सहीनाञ्च ।

एषां श्वन्तानां मूर्धन्यापवादः सः स्यात् । सिस्तेदयिषति । सिस्त्रा-
दयिषति । सिसाहयिषति ।

६३ । प्राक् सितादङ्व्यवायेऽपि ।

सितशब्दात् (८।३।७०) प्रागङ्व्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् । अभिषुणोति ।
अभ्यषुणोत् ।

६४ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

स्यासेनयादिषु (८।३।७५) प्राक् सितादभ्यासेनापि (८।३।७०) व्यवाये
मूर्धन्यः स्यात् । अभ्यासस्य च । अभितष्ठौ । अभिषिषेणयिषति । परि-
षिषिञ्चति ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिमुवतिस्थतिसौतिसोभतिस्या- सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादिणः परेषां सुनोत्यादीनामिकादशानां सस्य मूर्धन्य
स्यात् । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभ्यषुवत् । अधिष्ठा
सति । अध्विष्ठात् । परितष्ठौ । अभिषिञ्चति । व्यतिषजति । परिष्वजते ।

इण्कोरित्वेव । प्रस्तौति । प्रसिञ्चति । सेधतेः शपा निर्देशाच्चेह । अभि-
सिध्यति । कथं सुखो दुःख इति ? उपसर्गप्रतिरूपकाभ्याम् ।

६६ । सदिरप्रतेः ।

उपसर्गात् सदिरः पत्वं भजते । निषीदति । निषादः । अप्रतेः किम् ?
प्रतिसीदति ।

६७ । स्तन्मेः ।

स्तम्भेः सस्य पत्वं स्यात् । अभिष्टम्भाति । अभ्यष्टम्भात् । व्यष्टम्भात् ।

६८ । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ।

अनयोरवात् स्तम्भेः पत्वं स्यात् । आलम्बने । अवष्टभ्य दण्डं स्थितः ।
आविदूर्ये । अवष्टम्भो वृद्धस्य विनाशः । आलम्बनाविदूर्ययोः किम् ? अवस्तम्भो
वृषलः शीतेन ।

६९ । वैद्य स्वनो भोजने ।

अत्र वैरवाच्च स्वनः पत्वं स्यात् । विष्वणति नरः । क्रोष्टा डिम्बं
व्यष्वणत् । विष्वषाण । अवष्वणति । विष्वणः । मगच्छभोजनादन्धत्वं विस्वनति
ढक्का । अवस्वनति ढक्का ।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्सुखञ्चाम् ।

परिनिविभ्यः सेवादीनां पत्वं स्यात् । परिषेवते । परिषेवणम् ।
निषेवणम् । व्यषेवत । परिषिषेविषते । गताः प्राक्सितीयाः । परिपितः ।
विषयः । परिषीव्यति । परिषहते । परिष्करोति । परिष्कारः । सुखञ्जी
चोत्तरार्धौ ।

७१ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।

उक्तानां सिवुसहादीनामड्व्यवायेऽपि सस्य पत्वं वा स्यात् । पर्यषीव्यत्
पर्यसीव्यत् वा । व्यषहत व्यसहत वा । पर्यषहत पर्यसहत वा । पर्यष्करोत्
पर्यस्करोत् वा । न्यष्टोत् न्यस्तोत् वा । व्यष्टोत् व्यस्तोत् वा । पर्यष्वजत
पर्यरूजत वा ।

७२ । अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

एभ्यःस्यन्दतेः पत्वं वा स्यादप्राणिषु । विष्यन्दते विष्यन्दते वा तैलम् ।
अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते मत्स्य उदके ।

७३ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

वेःस्कन्देः पत्वं वा स्यात् । विष्कन्ता विस्कन्ता वा । अनिष्ठायां किम् ?
विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

७४ । परेष्ट्य ।

परेः स्कन्देः पत्वं वा स्यात् । निष्ठार्थोऽयं योगः । परिष्कन्ता परिस्कन्ता
वा । परिष्कण्यः परिस्कन्नः वा ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

मूर्धन्याभावो निपात्यते पचाद्यचि ।

७६ । स्फुरतिस्फुल्लयो निर्निविभ्यः ।

एभ्यः स्फुरतिस्फुल्लयोः पत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति निःस्फुरति वा ।
निष्फुल्लति निस्फुल्लति वा । विष्फुलः विस्फुलः वा ।

७७ । वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ।

अस्य नित्यं पत्वं स्यात् । विष्कभ्राति । विष्कभ्रितुम् । विष्कभ्रः ।

७८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटांऽधोऽङ्गात् ।

इणन्तादङ्गात् षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । चोषीदुम् ।
लषीदुम् । अचोदुम् । चक्षुदुम् । वक्षुदुम् । इण्कोरित्यनुवृत्ताविष्ण्वङ्गणं को
निवृत्त्यर्थम् । यचोष्वम् । पचोष्वम् । अङ्गात् किम् ? परिवेविषीध्वम् ।
एषां किम् ? अलुष्वम् ।

७९ । विभाषिटः ।

अनन्तरो विधिरिटः परेषां तेषां वा स्यात् । लविषीध्वं लविषीदुं वा ।
विष्वदिटोऽपि । कारिषीध्वं कारिषीदुं वा । लुङ् । अगृहीध्वम् । अगृहीदुं

वा । अलविध्वम् । अलविद्धं वा । लिट् । जगृह्विध्वे जगृह्विद्धे वा । अङ्गादिति निवृत्तम् । तेनेहापि स्यात् । दीङो युङ्चि (६।४।६३) । उपदिदीयिध्वे । उपदिदीयिद्धे वा । इण इत्येव । शोभिषीध्वम् । अशोभिध्वम् । शुशुभिध्वे ।

८० । समासेऽङ्गुलिः सङ्गः ।

अङ्गुलिः सङ्गो मूर्धन्यं भजते । अङ्गुलिपङ्गा यवागूः । वाक्ये तु । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य । समासे विधिरितः सप्तसूत्रग्राम् ।

८१ । भीरोः स्थानम् ।

भीरोः परस्मै स्थानस्य षत्वं स्यात् । भीरुष्ठानम् ।

८२ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।

अग्नेः परेषां स्तुदादीनां षत्वं स्यात् । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । “अग्नी-
पोमच्छायया त्वं परीतस्तापाङ्गादौ शत्रुमितेषु कुर्वन् ।” दीर्घादेवेष्टते । इह
तु न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ ।

८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

ज्योतिरायुर्भ्यां स्तोमस्य षत्वं स्यात् । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं स्यात् । मातृवसा । पितृवसा ।

८५ । मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं वा स्यात् । मातुःवसा मातुःस्वसा वा । पितुःवसा
पितुःस्वसा वा । अलुक्समासोऽयम् । वाक्ये तु मातुः स्वसेत्येव ।

८६ । अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अभिनिसः स्तनतेः षत्वं स्यात् । अभिनिष्ठानः । विसर्जनीयस्य संज्ञा ।
अन्यत्र । अभिनिसस्तनति सदङ्गः । समास इति निवृत्तम् ।

८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।

आभ्यां परस्मात्सिक्तकारस्य षत्वं स्याद् यकारपरस्याच्परस्य च ।

अभिष्यात् । प्रादुःष्यात् । अभिषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परस्य किम् ? अभिस्तः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

एभ्यः सुप्यादीनां सस्य पत्वं स्यात् । सुषुप्तः । दुःषुप्तः । सुषूतिः । विषूतिः । दुःषूतिः । “तस्य चतियदुःषूतेः” । सुषमम् । निःषमम् । विषमम् । एभ्यः किम् ? अभिसुप्तः । सुषीति निर्देशः किम् ? सुस्वपिति ।

८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।

आभ्यां स्नातेः कौशलगतौ पत्वं स्यात् । निष्णातः शास्त्रे । नदीष्वः । नदीज्ञ इत्यर्थः । कौशले किम् । नदीस्नातः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ।

प्रतिष्ठातमन्यत् ।

९१ । कपिष्ठलो गोत्रे ।

कपिस्थलमन्यत् । गोत्रमिहादिपुरुषः ।

९२ । प्रष्टोऽग्रगामिनि ।

प्रष्टोऽन्यत् ।

९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विस्तरोऽन्यत् ।

९४ । छन्दोनाम्नि च ।

वृत्तनाम्नि विस्तृणातेः पत्वं स्यात् । घञ् । विष्टारपङ्क्तिर्नाम छन्दः ।

९५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

आभ्यां स्थिरस्य पत्वं स्यात् । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अतएव निपातनात् सप्तम्यलुक् ।

९६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

एभ्यः स्थलस्य पत्वं स्यात् । विठलम् । कुठलम् । “गयानां कुठले” ।

ग्रमिष्ठलम् । ग्रमीति व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्वहुलमिति (६।३।६३) ऋस्वः ।
परिष्ठलम् ।

६७ । अम्बास्वगोभूमिसव्यापद्वितिकुशेकुशङ्कुमुमञ्जिपुञ्जि
परमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।

एभ्यः परस्य स्वस्य षत्वं स्यात् । अम्बठः । आम्बठः । गोठः । भूमिठः ।
सव्यठः । अपठः । द्विठः । त्रिठः । कुठः । शेकुठः । शङ्कुठः । अङ्कुठः ।
मञ्जिठः । पुञ्जिठः । परमेठः । वर्हिठः । दिविठः । अग्निठः । स्थ इति
स्वरूपग्रहणाच्चेह । गोस्थानम् । कथं सव्येठा सव्येठरौ परमेठीति ? औणादिका
एते सुषामादिषु विज्ञेयाः ।

६८ । सुषामादिषु च ।

एषु षत्वं स्यात् । सुषामा । “सुषाम्नी सर्वतेजःसु ।” निःषामा ।
सुषेधः । निषेधः । सुषन्धिः । अपष्टु । सुष्टु । दुष्टु । उपष्टम् इत्येके ।

६९ । एति संज्ञायामगात् ।

हरिषेणः । एकारे किम् ? हरिसिंहः । संज्ञायां किम् ? पृथुसेनो राजा ।
अगः किम् ? विश्वक्सेनः । इण्कोरित्वेव । सर्वसेनः ।

१०० । नक्षत्राद्वा । (32)

संज्ञायां नक्षत्रात् परस्य सस्य षत्वं वा स्यात् । रोहिणिषेणः । रोहिणि-
सेनो वा । एवं यथादर्शनं सुषामादयः ।

१०१ । ह्रस्वात् तादौ तद्धिते ।

ऋस्वात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् तादौ तद्धिते । सपिष्टरम् । सर्पिष्ट-
मम् । यजुष्टमम् । वपुष्टमम् । दीर्घायुष्टम् । चतुष्टयम् । सर्पिष्टा । तादौ
किम् ? सर्पिस्सात् भवति । ऋस्वात् किम् ? गीस्तराम् ।

(क) तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्दुस्तराम् ।

(32) In some MSS. the reading is इदस्वात् नक्षत्रात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् । इतः किम् ?
पुनर्वसुसेनः ।

११६ । सन्धुसिवुसहाञ्चडि ।

एषाञ्चडि षत्वं नास्ति । पर्यंतस्तम्भत् । पर्यंतसीषिवत् । पर्यंतसीषहत् ।
व्यसीषहत् । कथं परस्व षत्वम् ? उपसर्गादिति वक्तव्यम् । तेनोपसर्गादिति
प्राप्तिर्निषिध्यते । नाभ्यासात् ।

११७ । मुनोतेः स्वसनोः ।

मुनोतेः स्वे सनि च षत्वं नास्ति । परिसोष्यते । सन्नन्तात् क्तिप् । अभि-
सुस्रः । स्वसनोः किम् ? अभिसुषाव । परिसुषाव ।

११८ । सदिस्वज्जोः परस्व लिटि ।

अनयोर्लिटि परस्व सकारस्य षत्वं नास्ति । विषसाद । परिषस्वज्जे ।
संयोगादपि लिटो विभाषा कित्त्वमिच्छन्तीति वामनवृत्तिः । तेन पक्षेऽनुषङ्ग-
लोपात् परिषस्वज इति (३४) सिद्धम् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽडुव्यवाये वा कृन्दसि ।

कृन्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥८३॥

समाप्तश्च मतुप्पादः ॥

(३४) अत्र सदिः परस्व लिटीत्येवार्थं सूत्रम् । ततः स्वज्जे रूपसंख्यानमिति वार्तिकम् । परिषस्वज्ज इति भाष्योदाहरणात् स्वज्जेलिटि वा कित्त्वम् । एषञ्च स्वज्जे प्रियसुरो निषीदितेति कालिदासस्य । स्वज्जे दयितवा ङदवेज इति भारवेः । वलिभयालिभयादिव सस्वज इति माधवः । अलिङ्गितालीकपरस्परान-
स्यं मिषलौ परिषस्वजाते इति जैयधे च प्रयोगः । तमिन्दुः परिषस्वज इति च ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

रषाभ्यां परस्मै नस्मै णत्वं स्यात् समानपदे । विस्तीर्णम् । पुण्याति । कुण्याति । समानपदे किम् ? वार्निधिः । पितृनाम ।

(क) ऋवर्णाच्च । तिष्ठणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ।

२ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।

समानपदेऽडादिव्यवायेऽपि रषक्त्वाभ्यो नस्मै णत्वं स्यात् । करणम् । हरणम् । उरःकेण । गृह्णाति । वृक्षः । रोपणः । भूषणम् । वृक्षेण । मूर्खेण । भृङ्गेण । दर्पेण । गर्भेण । आङ् । पर्याणयति । तुमनुस्वारोप-
लक्षणाद्यर्थम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । वृंहणम् । वृंहणीयम् । अडादिव्यवाये
किम् ? चुटुतुल्यार्थवाये सा भुत् । रोचनम् । दर्शनम् । कपर्दकेन । एकपद
इत्येव । अग्निरानीयताम् । अडादिव्यवायो यावन्णत्वं अनुवर्त्तते ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

पूर्वपदस्वरपक्षभ्यः परस्मै नस्मै णत्वं स्यात् संज्ञा चेत् । खरणसः । सूर्पणखा । नारायणः । संज्ञायां किम् ? दीर्घनयना स्त्री । कथमग्रणीः ?
ग्रामणि कुलमिति ? अग्रग्रामाभ्याञ्चेत्युपसंख्यानत् । अगः किम् ? (35)
ऋगयनम् । अडादिव्यवाय इत्येव । अर्हन्सः । अतःपरं पूर्वपदस्वरपक्षभ्यो
विधिः ।

(35) अग इति पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । पूर्वपदस्येन गकारेण तत्सुप्रतिनिधित्वस्य चेन्न व्यवधान-
मित्यर्थः । तेन प्राङ्गणं ज्योतिरिङ्गण इत्यादौ णत्वं भवत्येव । अग्रयनं मृगयिता रावय इत्यादौ तु न ।

४ । वनं पुरगामिश्रकासिधकाशारिकाकोटरायेभ्यः ।

एभ्यो वननकारस्य संज्ञायां णत्वं स्यात् । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिधकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अयेवणम् । पूर्वेण सिद्धौ नियमाच्चेह । इन्द्रवनम् ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुक्षामकार्थ्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि ।

एभ्यो वनस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि नस्य णः स्यात् । प्रकृष्टं वनं प्रवणम् । निर्गीतो वनान्निर्वणम् । अन्तर्वणम् । शरवणम् । इक्षुवणम् । क्षुक्षवणम् । आम्बवणम् । कार्थ्यवणम् । खदिरवणम् । पीयूषावणम् ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । औषधेः । दूर्वावणं दूर्वावनं वा । वनस्पतिरिह वृक्षमात्रं गृह्यते । व्याप्तेः । शिरीषवणं शिरीषवनं वा । गम्भारीवणम् । गम्भारीवनं वा । व्यवस्थितविभाषया नेह । इरिकावनम् । तिमिरावनम् । द्वाक्षरत्राक्षरेभ्योऽभिधानाच्चेह । देवदारुवनम् । सहकारवनम् । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । न्ययोधवनम् ।

७ । अदन्तोदन्तात् ।

अदन्तादङ्गो नस्य णत्वं स्यात् (३६) । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः । अदन्तात् किम् ? निरङ्गः ।

८ । वाहनमाहितात् ।

वोढव्यावाहनस्य नो णः स्यात् । दर्भवाहणो वटुः । इक्षुवाहणो गौः ।

(३६) अवाप्यदन्तपूर्वपदस्याभां रवाभ्यामिवाङ्गो नस्य णत्वं । लघाङ्गः । लघ्वे अङ्गः स भवे इति विग्रहे कालाद् ठञ् (४।१।११) । द्विगुलुङ्गपत्य इति (४।१।८७) ठञो लुक् । लघाङ्गप्रियः । सहितार्थेन्यादिना १(२।१।१) समासः । लघम् अङ्गानि जातस्य यस्य स लघाङ्गजातः । कालाः परिमाणमिति (२।२।५) समासः । लघपरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमित्युपसंख्यानान् (२।१।५१, वार्तिक) विपदे तत्पुरुषः । तपरकरणादिह च न । परागत महः पराङ्गः । यदा तु परमन्देन समास सदा पराङ्गः । दीघाङ्गो प्राङ्गित्वेन तु जुष्मादित्वात् णत्वमित्याङ्गः ।

तार्क्ष्यवाहनः । आहितात् किम् ? गर्गसम्बन्धि वाहनं गर्गवाहनम् । यदा तु गर्ग एव बोद्धव्यस्तदा गर्गवाहनमिति । (३७)

६ । पानं देशे ।

पूर्वपदस्त्रेभ्यो रषक्तभ्यः परस्य पाननकारस्य णत्वं स्याद् देशे । पीयत इति पानम् । सुरापानाः प्राच्याः । “अष्टकपाणाधिपं तूर्णम् ।” देशे किम् ? सुरापानो मनुष्यः ।

१० । वा भावकरणयोः ।

भावे करणे च पाननकारस्य णत्वं वा स्यात् । पीयूषपाणं पीयूषपानं वा । कषायपाणं कषायपानं वा । सुरापानं वर्त्तते सुरापानं वा । करणे चीरपाणः कंसः चीरपानो वा । कथं निष्पानं दुष्पानमिति ? षात् पदान्तादिति (८।४।३५) निषेधात् ।

(क) गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् । गिरिणदी गिरिनदी वा । स्वर्णदी स्वर्नदी वा ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।

एषु नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माघवापिणौ माघवापिनौ वा । व्रीहिवापिणौ व्रीहिवापिनौ वा । नुम् । माघवापाणि माघवापानि वा । व्रीहिवापाणि व्रीहिवापानि वा । विभक्तौ । परमाहिणा परमाहिना वा । कथं प्रपकानि ? क्षत्रिययूनेति ? शुभ्रादित्वात् (३८) । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । गर्हभवाहिनौ ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

एकाजुत्तरपदेषु तेषु नो नित्यं णः स्यात् । वृत्रहणौ । चीरपाणि । चीरपेण । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । व्रीहिजानि । णयहणं नित्यार्थम् ।

(३७) कुक्षिं तामेन्द्रमिवेन्द्रवाहनमिति माघः । पक्षे घनरथा नरवाहनसम्पद इति रघुकाव्ये । नरवाहनः कुवेरः ।

(३८) अत्र—“पुषादीनां प्रतिषेधः ।” इति वार्तिकं च वर्त्तते ।

१३ । कुमति च ।

कवर्गवदुत्तरपदे तेषु नो नित्यं णः स्यात् । नगरवक्त्रेण । नगरकाक्त्रेण । दक्षमुखेण । दक्षमुखेण । वृक्षमुखेण । युजाक्रीडेति (३१२।१४२) घिनुण् । वस्त्रयोगिणौ । पुष्पयोगिणः । पुष्पयुगाणि । वृषभयुगाणि । सर्वाङ्गाणि । वृक्षयुगेण । वर्षभोग्येण । मूर्खीषेण । अङ्गादिव्यवाये किम् ? व्रीहित्वाग्निः । कथं शास्त्रवाक्यानि कुरुमुख्यानाम् प्रष्टोऽग्रगामिनि क्षात्रगामिना चन्द्रगोमिनेति ? क्षुब्धादित्वात् (८।४।३८) । (३९)

१४ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।

असमासे समासे च प्रादिस्वरपञ्चभ्यो धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रणमति । प्रणिनीषति । प्रणायकः । निर्णयः । णोपदेशस्य किम् ? प्रनर्दति । कथं दुर्नयः ? क्षुब्धादित्वात् । (४०) अतः परमुपसर्गस्वरपञ्चभ्यो विधिः ।

(३९) "प्रष्टोऽग्रगामिनौति (८।४।३८) स्वनिर्देशादेव कुमति चेत्यनित्यमिति केशवः । एवञ्च जनाम् कुरुमुख्यानां नगरं नागसाहचर्यमिति भारतप्रयोगे ते णत्वं निवर्तयन्ति इति नृदिधरः । The author holds here क्षात्रगामिना as with the dental न, but the काशिकाकार gives वृषगामिना with the cerebral. So what is the guarantee that the classical authors are all of one view regarding the णत्वं in such words as शास्त्रवाक्यानि &c. ? As to the नत्वं in वृषगामिनि, we quote here our remarks made in our edition of the व्यास viz:— "There is some controversy regarding णत्वं in the word वृषगामिनि । काशिका gives वृषगामिनी as an illustration of कुमति च (४. ४. १३). My MSS.—(the Bengali one is of १७१५ saka)—also spell वृषगामिनि here with the cerebral ण । In the MSS. of the प्रतियाक्षौमुदी about ५०० years old, the cerebral ण is found in the word. On the other hand मैत्रेय रचित asserts that प्रष्टोऽग्रगामिनि had been given with the dental न by the सूत्रकार. In annotating the वार्त्तिक, युवादीनां प्रतिषेधः, says he in his सत्त्वप्रदीप on the Rule प्रातिपदिकानुसृजिभक्तिषु च (४. ४. ११), that युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येवं णत्वं प्रतिषेधे प्रष्टोऽग्रगामिनीत्येवमादयो निर्देशाः प्रमाणम् ।' So there is at least one classical पाणिनीय grammarian who vouches for the dental न in the word वृषगामिनि । But others maintain नागसोक्षिरस्त्रीति and therefore they allow the Rule कुमति च (४. ४. १३) to prevail". So all such words as शास्त्रवाक्यानि, कुरुमुख्यानाम्, वृषगामिनि, क्षात्रगामिना, चन्द्रगोमिना, &c. have the cerebral ण according to this view.

(४०) दूरः पल्लवलोचनपुष्पसर्गप्रतिषेधो वक्तव्य (१।४।६०, वा) इत्यनेनैवान् णत्वनिरास इत्यर्थः ।

१५ । हिनुमीना ।

अनयोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति ।
प्रमीणीतः ।

१६ । आनि लोट् ।

लोहानिनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रवपाणि । परिवपाणि । अडादि-
व्यवाय इत्येव । प्रददानि । आनीति किम् ? प्रवपन्तु । लोटः किम् ?
प्रवपाणि मांसानि ।

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

एषु नेर्णत्वं स्यात् । प्रणिगदति । अडादिव्यवाय इत्येव । प्रण्यगदत् ।
घु । प्रणिदाता । प्रणिधाता । मेति माङ्मेडोर्ग्रहणम् । प्रणिमिमीते ।
प्रणिमयते । एवं यावत् प्रणिदेग्धि ।

१८ । शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ।

धातुपाठे अकखादौ धातौ अषान्ते च ने णीं वा स्यात् । प्रणिपक्ता
प्रनिपक्ता वा । प्रणिजानाति प्रनिजानाति वा । शेषे किम् ? गदादिषु मा
भूत् । प्रणिगदति । प्रणिगदनम् । अकखादौ किम् ? प्रनिकर्त्ता । प्रनिखा-
दति । अषान्ते किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिपेक्षति । उपदेशे किम् ? प्रनिवेष्टा
प्रनिवेष्टा वा । इह मा भूत् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्षति ।

१९ । अनितेः ।

अनितेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्राणिति ।

२० । अन्तः ।

अनितेरन्तभूतस्यापि नस्य णत्वं स्यात् । क्तिप् । हे प्राण् । केशववृत्तौ तु
विकल्प उक्तः । हे प्राण् हे प्राण् वा ।

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारी णौ स्याताम् । प्राणिणिषति ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेर्नो णत्वं स्यात् । प्रहस्यते । परिहस्यते । प्रहसनम् । अत्पूर्वस्य किम् ? प्रवृत्ति । तपरः किम् ? प्राधानि ।

२३ । वमो वा ।

वमयोः परतो हन्तेर्नकारस्य णत्वं वा स्यात् । प्रहणवः प्रहण्यो वा । प्रहणमः प्रहण्यः वा ।

२४ । अन्तरदेशे ।

अदेशे अन्तःशब्दादधन्तेर्नकारस्य णत्वं स्यात् । अन्तर्हणनम् । अन्तर्हस्यते । कथमन्तर्हन्ता ? णत्वेऽनुस्वारपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् कुर्वन्तिवत् । अदेशे किम् ? अन्तर्हणनो देशः ।

२५ । अयनञ्च ।

अन्तःशब्दादुत्तरस्यादेशेऽयनस्य नो ण वं स्यात् । अन्तरयणं वर्त्तते । अदेशे किम् ? अन्तरयणो देशः । इह ।

२६ । छन्दसृदवयवात् ।

२७ । नञ् धातुस्थोरुपुभ्यः ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

उपसर्गात् परस्य नःशब्दस्य नो णत्वं स्यात् । प्रणसम् सुखम् । परिणसम् सुखम् । बहुलग्रहणं छन्दोभागार्थम् ।

२९ । कृत्यचः ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात् कृत्यस्थस्याचः परस्य नस्य णत्वं स्यात् । अनमाना-
नीयानीनिनिनिष्ठादेशेषु सम्भवः । प्रयाणम् । प्रमाणम् । प्रयायमाणम् ।
प्रयाणीयम् । अप्रयाणिः । प्रयायिणी । प्रहाणिः । परिहाणिः । प्रहीणः ।
निर्वाणम् । कथं प्रख्यानम् पर्याख्यानम् ? कार्योऽत्र यत्नः । अथवा क्षुब्धादि-

त्वात् (41) । अचः किम् ? प्रमग्नः । उपसर्गादित्येव । नरयानम् । अडादि-
व्यवाय इत्येव । प्रयोजनम् । प्रतियानम् । प्रदानम् । प्रधानम् । प्रेन्वनम् ।
कथं निर्विण्ण इति ? उपसंख्यानात् ।

३० । शेषविभाषा ।

ख्यन्तात् कृत्यच इति (८।४।२८) प्राप्तिर्वा स्यात् । प्रयापणं प्रथापनं वा ।
प्रहापणीयं प्रहापनीयं वा ।

३१ । हलश्चेजुपधात् ।

हलादेरिजुपधाद् विहितस्य कृत्यच इति (८।४।२८) प्राप्तिर्वा स्यात् ।
प्रगोपणं प्रगोपनं वा । निगूढणं निगूढनं वा ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

कृत्यच इति (८।४।२८) शत्वं सनुमो हलन्ताद् यदि स्यात् तदिजादेरेव ।
प्रेङ्गणम् । परीङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । नुमोऽनुस्वारमात्रोपलक्षणात् प्रोश्नणम् ।
इजादेः किम् ? प्रमग्नम् ।

३३ । वा निंसनिक्षनिन्दाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेषां नो शत्वं स्याद्वा । शोषदेशप्राप्तेर्विकल्पः । प्रणिं-
स्ते प्रनिंस्ते वा । प्रणिचकः प्रनिचकः वा । प्रणिन्दति प्रनिन्दति वा । (42)

३४ । न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेषां कृत्यच (८।४।२८) इति शत्वं नास्ति । प्रभानम् ।
प्रभानीयम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् (43) । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्रप्यायनम् ।
प्रवेपनम् ।

(41) यत्तु कालाग्रमेनैव कृतः । तथाहि चचिङः ख्यालित्यत्र (२।४.३४) वार्तिकेषु असिङ्गे शत्व-
वचनं विभाविति शत्वं पठ्याख्यान इति च वार्तिके । एवं हि तदर्थः । असिङ्काच्चे शत्वप्रकरणानन्तरं
ख्यायः शत्वो वेति वचनं कर्तव्यम् । तेन शत्वस्यासिङ्गतया शत्वे सति शकारव्यवधानात् शत्वम् । विसरन्तु
शब्दकौस्तुभाद् बोध्यः ।

(42) अत्र साधवभरोजिप्रधृतयस्तु कृत्येवायं विकल्प इति मन्यन्ते । त्रिङि तु नित्यं शत्वम् ।

(43) अत्र "भादिषु पूज् गृहण"मिति वार्तिकम् । तेन पूजो न । पूजस्तु स्यादेव शत्वम् । प्रपवबोधः
सोमः । प्रपवणं सोमस्य ।

(क) स्थानानां भादीनाञ्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रभापनम् । प्रभापनीयम् । कृत्यच इति (८।४।२८) प्राप्तेर्निषेधाच्चेह । प्रभवाणि । प्रभाणि । आनि लोडिति (८।४।२६) णत्वम् । उक्तमुपसर्गात् ।

३५ । घात् पदान्तात् ।

नस्य पदान्तात् षकाराण्यत्वं नास्ति । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् । दुष्यानम् । दुषीयमानम् । निषीयमानम् । दुष्येन । घादिति किम् ? निर्णयः । दुर्नयः । (४४)

३६ । नशेः घान्तस्य ।

णत्वं नास्ति । प्रनष्टः । प्रनङ्क्षति । घान्तस्य किम् ? प्रणश्यति । प्रणशः ।

३७ । पदान्तस्य ।

नकारस्य णत्वं नास्ति । वृचान् । गिरौन् । व्रीहिवापान् । खरमुखान् । हे करिष्यन् ।

३८ । पदव्यवायेऽपि ।

पदेन व्यवाये णत्वं नास्ति । व्रीहिकुश्रवापेन । रोषभीममुखेन प्रविपानम् । (४५)

(क) अतद्धित इति वक्तव्यम् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । कुमति चेति (८।४।२३) णत्वम् ।

३९ । चुभ्रादिषु च ।

एषु णत्वं नास्ति । चुभ्राति । चुभ्रीतः । नरीनृत्यते । नरीनर्त्ति । नृनमनो नाम कश्चित् । तद्व्रोति । परिर्नत्तनम् । वार्वन्नः । पुनर्नवा । दौर्भागिनेयः । हरिनन्दी । ब्रह्मन्नः । दुर्नयः । दुर्नाम । आकृतिगणोऽयम् । उक्तं णत्वम् ।

(४४) इदं चित्यम् । चुभ्रादिलस्यावयवात् । नचाय दुर्नय इति प्रत्युदाहरणं लिखकप्रमादात् । दुर्घटवृत्तादप्येतत् पुरुषोत्तममोदाहृतमित्युक्तेः ।

(४५) एषश्च प्राङ्मुखेन पराङ्मुखानामित्यादिष्वपि न णत्वम् ।

४० । स्तोः शुना शुः ।

सस्य श स्तवर्गस्य चवर्गः स्यात् । कदा ? श्चुभ्यां योगे । कश्च्युयते । कश्चिनोति । कश्च्येते । कश्चात्रः । अग्निचिच्छेते । भवाञ्छेते । भलां जश्त्वे कृते शुत्वम् । ततः खरि चेति (८।४।५४) चर्त्वम् । तच्चिनोति । तच्छिनस्ति । तज्जयति । प्रशाच्चिनोति । प्रशाञ्चुडुवे । शुनेति तृतीया निर्देशात् पूर्वनापि योगे शुत्वम् । यज्ञः । याच्वा । मस्जो मज्जति । लस्जो लज्जते । इह भशि जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सस्य शुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जकारः । संहितायामित्येव । कः चिनोति । अग्निचित् श्येते । तत् चिनोति । तत् जयति । पदस्येत्यधिकारो (८।१।१६) मण्डूकप्रुत्या कचिदेवोपयुज्यते । इह स्तोरिति शुरिति च समाहारेऽप्यनपुंसकत्वम् । सौचत्वात् ।

४१ । शुना शुः ।

सस्य ष स्तवर्गस्य टवर्गः स्यात् । कदा ? शुभ्यां योगे । कष्पण्डे । कष्टीकते । एष्टा । पेष्टा । चण्डोष्ट । अचोष्ट । यष्टा । ईष्टे । ईष्टे । उड्डीनम् । तट् टीकते । तड्ढीकते । भवाण्डीनः । अवादयण्डकाम् । लिखणकारः । तणकारः । लीढम् । गूढम् ।

४२ । न पदान्तादोरनाम् ।

(क) अनामिति नाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । पदान्ताट् टवर्गात् स्तोः टुत्वं नास्ति । श्वलिट् साधुः । श्वलिट् तरति । मधुलिट् साधुः । मधुलिट् तरति । नेह । पश्याम् । पश्यवतिः । पश्यगरी ।

४३ । तोः पि ।

तवर्गस्य पकारे टुत्वं नास्ति । अग्निचित् पण्डे । महान् पण्डे ।

४४ । शात् ।

शकारात् तोः शुत्वं नास्ति । प्रश्रः । विश्रः । जश्त्वम् । अश्राति ।

४५ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

यरः पदान्तस्य अनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । वाग्नेता वाङ्नेता वा । त्वञ् जकारः त्वञ्जकारः वा । ककुम्नाथः ककुब्नाथः

वा । श्वलिङ्गनयति श्वलिङ् नयति वा । तन्मात्रा तदमात्रा वा । पदान्तानु-
वृत्तिः किम् ? वेद्मि ।

(क) प्रत्यये नित्यवचनम् । वाङ्मयम् । पश्याम् । मधुलिङ्मात्रम् ।
श्वलिङ्मात्रम् । तन्मात्रम् (४६) ।

४६ । अचो रहाभ्यां द्वे ।

अचः परौ यौ रहौ ताभ्यां परस्य यरो द्वे स्यातां वा । अर्कः अर्कः वा ।
मूर्कः मूर्कः वा । स्वर्गः स्वर्गः वा । अर्ग्यः अर्ग्यः वा । निजर्भरः
निर्भरः वा । अर्तुः अर्थः वा । आर्द्रः आर्द्रः वा । वर्धनं वर्धनं वा ।
बहिर्नयति बहिर्नयति वा । दर्पः दर्पः वा । निर्भरः निर्वर्भरः वा । दूर्भः
दर्भः वा । धर्मः धर्मः वा । गर्भः गर्भः वा । कार्यं कार्यं वा । ब्रह्मा ब्रह्मा
वा । अपहृनुते अपहृनुते वा । अचः किम् ? ह्रुते ।

४७ । अनचि च ।

अचः परस्य यरोऽचि द्वे स्यातां वा । उग्रः उग्रः वा । विग्रः विग्रः वा ।
मत्स्यः मत्स्यः वा । पुत्रः पुत्रः वा । युह्यते युध्यते वा । बुध्यते बुह्यते वा ।
सिध्यति सिद्ध्यति वा । दध्यत् दध्यत् वा । मध्यत् मध्यत् वा । वध्यः वध्यः
वा । इन्द्रः इन्द्रः वा । ऋश्यः ऋश्यः वा । शिष्यः शिष्यः वा । शस्यं
शस्यं वा । अस्थि अस्थि वा । अच इति किम् ? स्मितम् । अनचीति
किम् ? दधि तिष्ठति ।

(क) यणो मयः ।

(१) द्वे वा भवतः । उल्का उल्का वा ।

(२) मयस्य यण इत्येके । दध्यत् दध्यत् वा । शस्यः शस्यः वा । मध्यत्
मध्यत् वा । शुक्लः शुक्लः वा ।

(ख) शरः श्वयः ।

(१) द्वे वा स्याताम् । स्थाली स्थाली वा । स्थानम् स्थानम् वा ।

(४६) तन्मात्रतन्मात्रादिष्वनुगामिकस्यासिद्धत्वेन दकारत्वान्नग्राधादिषु च तकारत्वान्नलोपः प्राति-
पदिकान्त्येति (८१५०) नकारलोपो नास्ति ।

(२) खयश्च शर इत्येके । वत्सः वत्सः वा । चीरम् । क्ख्पीरं वा ।
अप्सराः अप्सराः वा ।

(ग) अवसाने हे वा भवतः । वाक् वाक्क् वा । षट् षट् वा । यर
इत्येव । दधि ।

(घ) चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ।

(१) चयःस्थाने द्वितीया वर्णा आदिष्यन्ते शरि वा । वाक्शेते वाक्शेते
वा । अप्सराः अप्सराः वा । अप्सु अप्सु वा । चीरं ख्ख्पीरं वा । वृचः
वृक्षः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । श्रलिट्सु श्रलिट्सु वा । वत्सः
वत्सः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

(२) चयः परे द्वितीया वर्णा आगमरूपा भवन्तीत्यन्ये । क्ख्पीरं
चीरं वा । वत्सः वत्सः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । भवत्सु
भवत्सु वा । अप्सराः अप्सराः वा ।

(३) चयो द्वितीया द्विरुच्यन्त इत्यपरे । चीरं क्ख्ख्पीरं वा । अप्-
सराः अप्सराः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।

आदिनी परे आक्रोशे-गम्यमाने पुत्रस्य द्वित्वं नास्ति । पुत्रादिनी ।
आक्रोशे किम् ? पुत्रादिनी शिशुमारी ।

(क) तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी ।

(ख) इतजग्धयोश्च वा । पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी वा । पुत्रहती पुत्र-
हती वा ।

४९ । शरोऽचि ।

शवसामचि हे न स्याताम् । आदर्शः । कर्षः । वर्षा । कासंरम् ।
अचि किम् ? दर्शयते दर्शयते वा । ईर्षयते ईर्षयते वा । ईर्ष्या
ईर्ष्या वा ।

५० । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

एतन्मतेन विप्रभृतिषु हे न स्याताम् । इन्द्रः । राष्ट्रम् ।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

शाकल्यमतेन सर्वत्र द्वित्वमसम्मतम् । अर्कः । ब्रह्मा । दध्यत्र । युध्यते । सिध्यतीति उदाहृतमेव । आचार्य्योपादानं पूजार्थम् । वेत्यनुवृत्त्या सिद्धेः ।

५२ । दीर्घादाचार्य्याणाम् ।

आचार्य्याणां मतेन द्वित्वं न स्याद् दीर्घात् परस्य । पात्रम् । दात्रम् । सूत्रम् । गोत्रम् ।

५३ । भलाञ्जश् भगि ।

भगि परे भलां जगः स्युः । लब्धा । दोग्धा । मज्जति । बोधा ।

५४ । अभ्यासे चर्च ।

अभ्यासे भलाञ्जरः स्युर्जगश्च । चिखनिषति । तिष्ठासति । पिफणि-
षति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः । चचार । पिपासति । जगः खल्वपि ।
जिघत्सति । विभर्त्ति । डुढोक्ते । प्रकृतिजगं प्रकृतिजगः स्युः । ददौ । बुबुधे ।

५५ । खरि च ।

खरि परे भलाञ्जरः स्युः । भेत्ता । छेत्ता । युयुत्सुः । आरिषते । तच्चि-
नोति । बुभुत्सते । विभित्सति ।

५६ । वावसाने ।

विरामे भलाञ्जरः स्युर्वा । वाक् वाग् वा । खलिट् खलिङ् वा ।
वृक्षात् वृक्षाद् वा । ककुप् ककुब् वा ।

५७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

अवसानेऽणोऽनुनासिकः स्याद्वा । कर्म वा कर्मन् । खट्वा वा खट्वा ।
दधि वा दधिन् । भवति वा भवतिन् । कुमारो वा कुमारीन् । अप्रगृह्यस्य किम् ?
अग्नी । वायू । अण इति किम् ? कर्त्तृ । कर्त्तृ ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

स्यात् । शङ्किता । उज्ज्विता । कुण्डिता । कुर्वन्ति । कम्पिता । ययि
किम् ? आक्रंस्यते ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्याद्वा । त्वं कथं नयसि । त्वङ् कथन्नयसि वा । इहान्तःस्या यवला द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तेषामनुस्वारस्य ययि परसवर्णोऽन्तरतमः सानुनासिकः स्यात् । किंयुक्तः । किंयुक्तः । पुंयत्नः । पुंयत्नः । पुंलिङ्गः । पुंलिङ्गः । धान्यं लुनाति । धान्यल्लुनाति । संवत्सरः । सर्व्वत्सरः । ग्रामं वहति । ग्रामव्वहति । गां वहति गाव्वहति ।

६० । तोर्लि ।

तवर्गस्य लकारि परे परसवर्णः स्यात् । तल्लुनाति । तल्लिखति । भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ।

६१ । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उदः परयोरनयोरादेरलः स्थाने पूर्वसवर्णः स्यात् । उत्थाता । उत्थितः । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् । (74)

(क) स्कन्देः रोगि चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको नाम रोगः ।

६२ । भयो ह्योऽन्यतरस्याम् ।

भयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । वाग्द्वसति वाग्द्वसति वा । अज्भलौ अज्द्वलौ वा । तद्धितम् । तद्धितं वा ।

६३ । शच्छोऽटि ।

(क) अमीति वक्तव्यम् । भयः परस्य शस्य ह्यो वा स्यात् । अटीत्यत्रा-मीति वक्तव्यम् । वाक्छेते वाक्छेते वा । वाक्छोकेन वाक्छोकेन वा । तच्छेते तच्छेते वा । भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः वा । शि तुक् (८३३३) पक्षे भवाञ्छूरः भवाञ्छूरो वा । तच्छोकेन तच्छोकेन वा । तच्छ्मशानम् । तच्छ्मशानं वा । अमीति किम् ? तच्छोरोति । वाक्छोरोति ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

हलः परेषां यमां यमि वा लोपः स्यात् । यथासंख्यमेव । आस्ये भवमास्यम् आस्यं वा । यमि किम् ? कुमार्यः ।

६५ । भरो भरि सवर्णे ।

हलः परस्य भरो भरि सवर्णे वा लोपः स्यात् । प्रप्तम् प्रत्तं वा । यथा-
संख्यमत्र नास्ति । सवर्णमात्र एव लोपः । शिण्डि शिण्डि वा । पिण्डि
पिण्डि वा । रुन्धि रुन्धि वा । वन्दधुम् वन्धुं(४८)वा । सवर्णे किम् ? तर्ता । इह

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।

कन्दः सूत्रे द्वे ।

६८ । अथ इति ।

अकारस्य शास्त्रे विवृतोपदेशः प्रतिज्ञातः । स प्रयोगे संवृतो भवति ।
वृचः । सिद्धिः । इति ।

काशिकाभागवत्त्वोद्येत् सिद्धान्तं बोद्धुमस्ति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर्भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ (४९)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ता-

वृष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥८॥

समाप्तश्च रेफपादोऽष्टमोऽध्यायश्च ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता भाषावृत्तिः समाप्ता ॥

(४८) कर्गं नीयते कर्गयते वा । कर्गं चालते कर्गयते वा । अमाईङीनः अमाईङीनः वा । भिन्तः
भित्तः वा । अभिन्तः अभिन्तः वा । अत्तिः अत्तिः वा । भरः किम् ? शार्ङ्गिकः ।
शार्ङ्गम् । भरि किम् ? सकृत् । प्रियपक्षः । हलः परस्य किम् ? वारम् । सेता । राता । लिङ्दीकते ।
सवर्णं किम् ? तर्ता । ईत्सति । भर्त्सनम् ।

(४९) काशिकाभागवत्त्वोद्येद व्याख्यातं मयस्मि धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ इति पाठाक्षरम् ।

THE APPENDIX.

(१) अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादिः । १।१।२० ॥ सर्वे विद्म उभय उत्तर उत्तम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम ।
(१) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (२) स्वमप्रातिघनाख्यायाम् । (३) अनरं
नहिर्यौगोपसंख्यायाम् । त्वद तद यद एतद इदम् अदस् एक वि युपद अस्मद भवत् किम् ॥ १ ॥

स्वरादिः । १।१।३० ॥ स्वर अनर प्रातर । अनोदात्ताः । पुनर सनुतर उच्चैस् नौचैस् प्रनैस् सधक्
कते युगपत् आरात् । धक् । आयुदात्ताः । अस् अस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक्
कृपत् जीपम् तुष्टौम् वक्षिस् अधस् अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा वक्तुम् नञ् हेतौ
इहा अहा सामि । अनोदात्ताः । वत् [५।१।११५] प्राङ्गणवत् चविववत् । मना समत् मनात् उपधा
तिरस् । आयुदात्ताः । अनरा । अनोदात्ताः । अनरेण व्योक् कम् अम् सहसा अलम् स्वधा वषट् विना
नाना स्वप्ति अन्यत् अस्ति उपायं चमा विहायसा दीपा सुधा दिष्टा इथा मिथ्या । (१) कालोऽसुम्कसुम् ।
(२) कल्पकारसंज्ञचरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मियो मियस् प्रायस् इस् प्रवाङ्कम् प्रवाङ्किता आर्यहलम्
अभीष्टम् साकम् सार्धम् समम् नमस् द्विक् । (३) तस्मिन्नादयस्तद्धिता एषाचपयैनाः [५।१।७—४६]
गस्तसौ कल्पसुच् सुच् आस्त्रालौ । (४) च्च्यर्वाश्च । अम् अय आम् प्रतान् प्रशान् । आकृतिगणीऽयम् ।
तेनाग्येऽपि । तथाहि । माङ् यत् कामम् प्रकामम् भूयस् परम् साचात् साचि सत्यम् मंजु संवत् अवग्रहम्
सधदि प्रादुम् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजसम् संततम् ओम् भूर् भुवर् जटिति तरसा
सुतु कु अक्षसा अयो मिथु विद्यक् भाजक् अन्यक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्त्र चिरेण चिरात् अस्म
आनुयक् अनुयक् अनुयट् अक्षम् अक्षर स्थाने वरम् दुहु वलात् अर्वाक् सुदि वदि इत्यादि । तस्मिन्नादयः
प्राक् पाशपः [६।१।३६] । गस्तभतयः प्राक् समासाकेभ्यः [५।४।४३—६८] मान्तः कृत्वोर्ध्वः । तस्मिन्पती ।
नानाच्चाविति ॥ २ ॥

चादिः । १।१।४।५० ॥ च वा ङ अह एव एवम् न नृत्तम् श्रवत् युगपत् भूयस् संपत् कृपत् कवित् नेत्
चेत् चण् कश्चित् यत् तत्र नह इत् न माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् चाकीम् माङ् मानञ्
तावत् यावत् त्वा न्वेर्त्वं है रौ औपट् औपट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अयं सुहु अ प
इ उ ऋ ए ऐ औ औ आदह उञ् उक्ञ् वेलायाम् मानायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा तथा
चिक् हाहा हेहे पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो अयो भूय मन्वे मिथ्या अस्ति अस्ति तु तु इति
इव वत् वात् वन वत् सम् वज्रम् सनुकम् क्ववट् शङ्क धक्कम् खम् मनात् सनत् नहिकम् सत्यम् सतम्

अद्वा इद्वा मोक्षेत् नथेत् नहि जातु कचम् जने कुत नव अतु हा हे है आहीस्त्रितु शम् कम् दिष्टा पशु
वट् सट् अट् फट् ताजक् भाजक् अथे अरे वाट् कुम् खम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् वै । (१) उपसर्ग-
विभक्तिसरप्रतिरूपकाय निपाताः । आकृतिगणोऽयम् ॥ २ ॥

प्रादिः । १।४।५४ ॥ प्र परा अप सम् अतु अव निम् निर् दुम् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्
अभि प्रति परि उप ॥ ४ ॥

कयादिः । १।४।६१ ॥ करो उररी तन्वी ताली आताली वेताली धुली धूसी शकला शंसकला धंसकला
शंसकला गुलगुधा सजृस् फल फलौ विह्वी आलोही केवाली केवासो मेवासो पर्याली शिवाली
वर्षाली अल्युमशा वयमसा मयसा मसमसा शौषट् शौषट् शौषट् वषट् खाडा खधा पापी प्रादुस्
अत् आविस् ॥ ५ ॥

साचाप्रभृतिः । १।४।७४ ॥ साचात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्वा प्राजयां प्राजरुहा
बीजयां बीजरुहा संसयां अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आट्टम् अघ्नी वशे कविसने विहसने प्रतपने
प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठद्वादिः । २।१।१७ ॥ तिष्ठद्गु वहद्गु आधत्तीगवम् खलिववम् खलिवुसम् लुगववम् लुगमानयवम्
पूतयवम् पुयमानयवम् संहतयवम् संज्ञियमाणयवम् संहतवुसम् संज्ञियमाणवुसम् समभूमि समपदाति
सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आघतीसमम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राज्ञम् प्रथम्
प्रत्यम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् संप्रति असेप्रति । (१) इत्प्रत्ययः समासान् । [५।४।१२७॥५।४।१२८] ॥ १ ॥

श्रीष्ठादिः । २।१।४० ॥ श्रीष्ठ धूर्त कितव आड प्रवीण संवीत अनर अधि पटु पण्डित कुशल चपल
निपुण ॥ २ ॥

पावेसमितादिः । २।१।४८ ॥ पावेसमिताः पावेवहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवट-
कच्छपः कूपमच्छुकः कुशमच्छुकः उदपागमच्छुकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिच्छीशूरः पितरि-
शूरः गेहेशूरः गेहेल्लेडी गेहेल्लेडी गेहेविजिती गेहेव्याङ्कः गेहेमेही गेहेदाही गेहेहसः गेहेष्टः गर्भेष्टः
आखनिकवकः गोत्रेशूरः गोत्रेविजिती गोत्रेलेडी-गोत्रेपटुः गोत्रेपण्डितः गोत्रेप्रगल्भः कथोटिरिटिरा कथेषुर-
चुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

आप्तादिः । २।१।५६ ॥ आप्ता सिद्ध कथ सपथ चन्दन उक इप वराह इतिन् तर कुक्षर हरु पयत्
पुष्करौक पलाश कितव ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुखपथम् सुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः
इत्यादिः ॥ ४ ॥

येष्ठादिः कृतादिः । २।१।५० ॥ येष्ठी एक पूग सुकुन्द राशि निचय विषय निधान पर इन्द्र देव
सुख भूत वसन वदान्य आयापक अमिदपक ब्राह्मण केनिय पटु पण्डित कुशल चपल निपुण रूपय ॥ १ ॥

कृत मित मृत भूत उक्त समाध्यात समाध्यात समाध्यात संभारित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत
उपाकृत कलित दलित उदाहृत विद्युत उदित । २ । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

शकपाथिवादिः । २।१।६० ॥ (A) शकपाथिव कृतपसौयुत अजातोन्मिलि ॥ आकृतिगणोऽयम् ।
कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत यतप्रत्यायत यातानुयात कथाकथिका पुटापुटिका फलाफलिका
मानोन्मानिका ॥ ७ ॥

यमवादिः । २।१।७० ॥ यमवा प्रवजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी वस्त्रकौ अध्यापक अभिरूपक
पच्छित पटु सटु कुशल अपल निपुण ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादिः २।१।७२ ॥ मयूरव्यंसक ज्ञाव्यंसक कम्बोजसुखयवनसुख । (1) कन्दसि हस्तस्य
हस्तस्य पादेस्य पादस्य लाङ्गुलेस्य लाङ्गुलस्य पुनर्दाय । (2) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं कर्म
एहिपञ्चम् एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्त्रागता अपेहिस्त्रागता एहिद्वितीया
अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा
विधमचूडा उहमचूडा उह्वरचूडा आहरवेला आहरवसना आहरसेना आहरवनिता जन्मविचक्षणा
उहरीचूजा उह्वराचूजा उहमविधमा उत्पन्ननिपचा उत्पत्तिनिपता उवाचवम् उवनीचम् आक्षोपचम्
आचपराचम् नखप्रचम् निचप्रचम् अकिंचन खालाकालक पीलाखिरक भुजासहित मोक्षपापीयान्
उत्पत्यपाकक्षा निपत्यरोहिणी निचप्रचक्षमा अपेहिप्रचसा एहिप्रचसा इहप्रचमी इहद्वितीया ।
(3) अहिकर्मणा बहुलमाभौष्यो कर्तारं चाभिदधाति । जहिलोडः (जहिलोडम्) जहिलान्वम् (जहिलान्वः)
(उज्जहिलान्वम्) । (4) आख्यातमाख्यातेन क्रियासात्ये । अनीतपिपता पचतन्नज्जता खादतमोदता
खादतवमता खादताचमता आहरनिवपा आहरनिष्ठिरा आवपनिष्ठिरा उपचविपचा भिन्निलवणा
कृन्मिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकृता ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन अकृतीभयः कान्दिश्रीकः कान्दिश्रीकः
आक्षोपव्यविका अहमहमिका यदृच्छा एहिरीयाहिरा उन्मुजावचूजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ ९ ॥

याजकादिः २।२।२ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक स्वापक अध्यापक उक्ताहक
उहर्तक होह भर्तु रघवणक पत्तिगणक ॥ १० ॥

राजदनादिः २।२।११ ॥ राजदन्तः अयेवणम् लिङ्गवासितम् नम्रमुपितम् सिद्धसंश्रुटम् स्रष्टुलुहितम्
अवलिङ्गपलम् अपिपितम् उत्तगाटम् उल्लुखलसुखलम् तल्लुखल्लिखम् ह्रपदुपलम् आरम्बायनि आरम्बायन-
वन्कि चिवरघवाड्डीकम् अवन्त्यश्मकम् शूद्रायम् खातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अचिञ्चवम्
दारगवम् शब्दाद्यौ व्रमाद्यौ कामाद्यौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् राजवाजम् गोशवाजम्
गोपालिधानपुलासम् गोपालधानीपुलासम् पुलासकारखम् पुलासककुलखम् स्रुलपुलासम् उग्रीरपीजम्
सिद्धाखम् सिद्धाखलम् विवास्त्रावी भाषापती टपती जंपती जायापती पुवपती पुवपशू केशशम् शिरीजीजम्
शिरीजातु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी आद्यन्वी अन्नादी युगवर्द्धी उहियुणी ॥ ११ ॥

आहिताग्न्यादिः २।२।१७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्वसु तैलपीत हृतपीत मयपीत
ऊटभायं गतार्थ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन गडुकण्ड अस्तुद्यत दण्डपाणिप्रभवतोऽपि ॥ १२ ॥

कठारादिः २।२।१८ ॥ कठार गदुल खल्ल खोड काण कुण्ड खल्लति गौर ठह मिच्छक पिङ्ग पिङ्गल
पिङ्गल तङ्ग तनु जठर बधिर मठर कञ्ज वर्रर ॥ १३ ॥

गावादिः २।२।१७ ॥ गौ काक अन्न एक अमाल ॥ १४ ॥

प्रकृत्यादिः २।२।१८ ॥ प्रकृति प्राय गीत सम विषम द्विद्वीण पञ्चक साहस ॥ १५ ॥

गवाश्वादिः २।३।११ ॥ गवाश्चम् गवाधिकम् गवेडकम् अजाधिकम् अजेडकम् कुलवामनम् कुल-
किरातम् पुतपीतम् खचखालम् खोकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम्
उड्डरम् उड्डगम् मूत्रशल्लम् मूत्रपुरीषम् यल्लम्बदः मांसगोणितम् दम्भरम् दम्भपुतीकम् अजुनशरीरम्
अजुनपुरीषम् वयोपलम् तयोपलम् दासीदासम् जटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ १६ ॥

दधिपयआदिः २।३।१४ ॥ दधिपयसो सर्पिर्मधुनो मधुसर्पिणो ब्रह्मप्रापती शिववैद्यवशी स्कन्दविशाखी
परित्राजकौशिकी परित्राट्कौशिकी प्रवर्ग्योपसदौ यल्लक्ष्मी इभाबहिंसी दीक्षातपसी ब्रह्मातपसी
मेघातपसी अथ्यवतपसी उल्लूखल्लसुसली आद्यवसाने ब्रह्मसिद्धे क्लृप्तामि वाधरसे ॥ १७ ॥

अर्धर्षादिः २।३।११ ॥ अर्धर्चं गीमय कपाय कावापण कुतप कुलप कुणव कपाठ नृष यृष
ध्वज कवच पद्म रथ सरक कंस दिवस यूप चत्वार दण्ड कसल्लु मण्ड भूत बीप द्यूत चक्र धर्म
कर्म्म भोदक शतमान यान गच्छ गच्छर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सल्लु पिधान सार पाव हत
सैन्धव औषध आटङ्ग चपक द्वीण खलीन पट्टिक वारवाण वारवारण प्रोष कपिल्य शास्त्र शील यल्ल
शीघ्र कवच स्रग्ध कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस चौर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल
निधन निर्यास लूण इत पुस्त वस्त स्लेडित शङ्ख निगड मूलक मधु मूल खूल गराव नाल वप्र विमान
मुख प्रवीण शूल वय कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्ल वल्लल नटमक नाटमसक वलय कुसुम दण्ड
पङ्क कुण्डल किरीट अर्बुद अङ्गुश तिमिर आश्रय भूषण इषास मुकुल वसन तटाक तडाग पिटक
विटङ्ग पिष्ठाक माघ कोश फलक दिन देवत पिनाक समर ख्याल अनौक उपवास शाक कपांस चवाल
खल्ल दर विटप रण मृगाल हस्त आर्द्र हल मूल ताख्व गाखीव मण्डप पटङ्ग सीध योध पान्न प्ररीर फल
कल पुर राट् अन्धर बिम्ब कुहिम मण्डल ककुद खल्लल तीमर तीरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ग वलीक दण्ड
वस्त्र वसु देह उद्यान खेड लेन क्षेम स्वर संगम निष्क लेम शूक खल पवित्र वीरन कलङ्ग मालक
पालक मूषिक मण्डल वल्लल कुज कुल विहार खोदित विषाण भवन अरख पुलिन आसन ऐरावत
शूर्प तीर्थ लोमन लोमश तमाख खोड दण्डक अपय प्रतिसर दाह धनुस् भाग वर्चस्क कृषे तण्डक मठ
सहस्र भोदन प्रवाल शकट अपराह नौड शकल तण्डुल ॥ १८ ॥

पैलादिः २।३।५१ ॥ पैल शालङ्गि सालङ्गि सालङ्गानि राङ्गि रावणि चौदङ्गि औदङ्गि औदमणि
औदङ्गि औदमणि औदङ्गि देवस्थानि पैङ्गलोदायनि राङ्गति भौलिङ्गि राणि औदङ्गि औदङ्गमानि
औलिङ्गानि औदङ्गि । तद्राजावाणः (तद्राज) ॥ आलतिगणोऽयम् ॥ १९ ॥

तौल्लादिः २।३।५१ ॥ तौल्लि धारणि पारणि रावणि देवीपि देवति वार्कलि नैवति नैवकि देवमिनि
वैमति देवयणि आफङ्गि वैल्लिक वैकि वैङ्गि आनुङ्गरति आनुराङ्गति पौष्करादि आनुरोङ्गति आनुति
प्रादोङ्गि नैमिनि प्राडाङ्गति वाक्कि वैशीति आसिगासि आसिंसि आसुरि नैमिनि आसिन्धकि
पौष्कारिणपालि वैकली वैरकि वैङ्गति ॥ २० ॥

यस्मादिः २।४।६१ ॥ यस्मिन् लक्ष्मि दृष्टा अयस्मिन् लक्ष्मि कर्णं सदासत कम्बलहार गृह्येति कर्णाटक
पर्णाटक पिच्छीकृत वकसस्य वकसस्य विनि कुट्टि अजवसि मितयु रचौमुख गङ्गारय उत्काम कटुक भयक
मन्थक पुष्कर पुष्करसद विषपुट उपरिमिखल कोटुकमान कोटुपाद कोटुमाय शोषेमाय खरप पदक
वर्णक मलन्दन भडिल भडिल ॥२१॥

गोपवनादिः २।२।६७ ॥ गोपवनं त्रिषु विन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्यामक श्यापणं ॥ विदाय-
नगैश्वीयम् (३।१।१०४) ॥२२॥

तिक्कितवादिः २।२।६८ ॥ तिक्कितवाः वङ्गरभञ्जोरयाः उपकलमकाः पक्कनरकाः वकनखमुद-
परिषदाः उलककुमाः लहमासमुखाः उत्तरगलङ्गटाः लष्पाजिनलष्पासुन्दराः साष्टकपिठलाः अग्निवेश-
दशैरकाः ॥२३॥

उपकादिः २।४।६१ ॥ उपक लमक भटक कपिष्ठल लष्पाजिन लष्पासुन्दर चूडारक आडारक गडुक
उदङ्ग सुचायुक अवन्थक पिठलक पिठ मयूरकणं खरीजङ्ग गङ्गाधन पतञ्जल पटञ्जल कठेरणि कुषीणक
कमलज्ज्वा कामज्ज्वा निदाघ कलश्रीकण्ठ दामकण्ठ लष्पापिठल कर्णक पर्वक जटिरक वसिरक जनुक
अनुषीम अनुपद प्रतिलोम उपजम्भ प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाध कमन्दक पिच्छल वर्णक
मयूरकणं निदाघ कवलक कमलक कदामत दामकण्ठ ॥२४॥

तृतीयोऽध्यायः ।

भञ्जदिः ३।१।१२ ॥ भञ्ज शीघ्र चपल मन्द पङ्क्ति उत्तक सुमनस् दुर्मनस् अभिमानस् उन्मनस्
रहस् रोहत् रोहत् ससत् शञ्चत् भमत् वेहत् शचिवर्चस् अष्टर वर्चस् खोजम् सुरजम् अरजम् ॥१॥

लोहितवादिः २।१।१३ ॥ लोहित चरित नौष फेन मद्र हरित दास मन्द ॥२॥

सुखादिः ३।१।१८ ॥ सुख दुःख लस लक्ष्म अस अलोक प्रतीप करुण रूपण सोढ ॥३॥

कण्ठादिः ३।१।२० ॥ कण्ठज मनु हणीक् वल्गु अस महीक् लाट् लोट् इरस् इरज् इरज् दुवस् उपम्
वेट् मेषा कुषुम मनघ तलम् पम्पस् सुख दुःख सपर अरर भिपज् भिणज् इषुष वरण चुरण तुरण भुरण
गद्वद पला कैला खिखा लिट् लोट् रेखा द्रवम् तिरस् अगद उरस् तरण पयस् संभूयस् सम्बर ॥ आकृति-
गणोऽयम् ॥४॥

नन्दादिः ३।१।२४ ॥ (१) नन्दवाशिमहिदृषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो खन्नेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः
वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । (२) सहितापदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमन
लप्यनः रसनः दर्पणः संकन्दनः संकषेणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः स्ववणः चित्त-
विनाशनः कुलदमनः ॥५॥

सहादिः (२) साहो उल्हाहो उद्गाहो स्थायी मन्त्रो संमर्दो । (१) रचयुवपयो नौ । निरवो निषावी
निषावी निशायी । (२) दावृष्याङ्गजवदवसां प्रतिविज्ञानाम् । असावी अव्याहारी असंख्याहारी अनाली
अवादी अवासी । (३) अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनावी विनायी विधायी (४) विशयी
विषयी देशः । विशयी विषयी देशः । (५) अभिभावो भूते । अपराधो उपरोचो परमवो परिभावो ॥६॥

पचादिः (३) पच वच वप वद वल पत नदद् भपद् डवद् चरद् गरद् तरद् चोरद् ग्राहद् सरद् देवद्
जर मर चम सेव कोप मेघ नतं जण दग्ने सर्प दन्त दपं जारभर खपच ॥ आकृतिगणः ॥७॥

मूलविभुजादिः ॥ १२॥५ मूलविभुज नखमुच काकगृह कुमुद मङ्गोष्ठ कुष्ठ मित्र ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥८॥

पात्रादिः १२॥१५ ॥ पात्रं उदर घट उत्तान अवमूर्धन् ॥८॥

गम्यादिः १२॥३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतिशोधी प्रतिवीधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥१०॥

सेपदादिः १२॥८४ ॥ सेपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिपद् ॥११॥

भिदादिः १२॥१०४ ॥ (१) भिदा विदारणे । (२) हिदा डैधोकरणे । विदा । चिपा । (३) गुहा
निर्वाधित्योः । वहा मिधा मोधा । (४) आरा शस्त्राणाम् । हारा । (५) कारा वन्धने । लिवा । (६) तारा
ज्योतिषि । (७) धारा प्रपातने । रेखा चूडा पोडा वपा वसा नृजा । (८) कृपेः संप्रसारणे च । कृपा ॥१२॥

भोमादिः १२॥७४ ॥ भोम भोष भयानक प्रसन्न प्रपतन प्रतपन समुद्र सुव सुक् उटि रचः मूर्ख
खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥१३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजादिः ४१॥४ ॥ अजा एडका कोकिला षटका अजा मृषिका बाला होडा प्राका वल्गा मन्दा
विष्ठाता पूर्वापहाणा अपरापहाणा । (१) संभस्त्राजिनशणपिच्छेभ्यः फलान् । (२) सदच्चाच्छप्रानशतैकेभ्यः
प्रपात् । (३) श्रुद्धा चामहत्पूर्वा जातिः । कुधा उच्छिष्टा देवविशा ज्येष्ठा । (४) मन्थमा पुंयौनेऽपि ।
(५) मूलाव्रलः । दंष्ट्रा ॥१॥

खस्तादिः ४१॥१० ॥ खष्ट दुहित ननानृह याह माह तिम्र चतष्ट ॥२॥

सपञ्जादिः ४१॥२८ ॥ समान एक गौर पिच्छ च खाल भद्र पुन (१) दासाख्यन्दसि ॥२॥

गौरादिः ४१॥४१ ॥ गौर मनुष्य मनुष्य शत्रु पिङ्गल हय नवय सेकय खण्य द्रुण द्रोण हरिण कोकण
कारण पटर लणक आमलक कुवल विन्ध बदर फकर ककरक तकार शकार पुष्कर शिखण्ड सलद
शङ्ख सनन्द सुपम सुपव खलिन्द गडुल पाण्ड्य आयक आनन्द आनत्य सृपाट आखक शङ्खुल
सूर्य शूर्प गृच युष् युष् सुप मेघ वज्रक घातक सल्लक मालक मालत सालक वीतस इच अतस सङ्ग मङ्ग
मठ केद पेश मेद चन् तलन् (१) अनडुही अनडाही । (२) एषणः करणे । देह देहल काकादन
गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गीतम गीतम अयःस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिकि याम मेध
आलम्बि आलजि आलधि आलचि केवाल आपक आरट मट टोट गोट मूलाट शासन पासन पाठन
आस्तरण अधिकरण अधिकार अयहायणी (आयहायणी) प्रत्यवरोहिणी (३) सुमङ्गलान् संज्ञायाम् । अस्तर
सुन्दर मङ्गल मन्दर मङ्गल पट पिच्छ पल्ल उदं गुदं शम नृद औड रुद्र भाण्ड कन्दर कन्दर कदल तरुण
तलुग कक्षाण इहत् मयत् सोम सौधमं । (४) रौहिणी नक्षत्रे । (५) रेवती नक्षत्रे । विष्णुल निष्कल पुष्कल ।
(६) कटाक्षोणिवचने । (७) पिच्छादायक । पिच्छलो हरितकी हरीतकी कोशातकी शमी वरी मरी श्विषी ।
कोष्ट मातामह पितामह ॥४॥

नडादिः ४१।७५ ॥ वज्र पडति अडति अडति अड शकटि शकति । (१) शक्तिः शक्ते । शरि वारि रानि । अडि कपि यडि मुनि । (२) इतः भाष्यज्ञात् । (३) छदिकारादङितः । (४) सर्वतोऽङ्गिद्वयादित्येके । चच्छ अराल ऊपय कमल विकट विशाल विशङ्कट भञ्ज भञ्ज (५) चन्द्रभागाद्वयम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ मुद ॥ आङ्गतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि ॥ ५ ॥

शार्ङ्गरवादिः ४१।७६ ॥ शार्ङ्गरव कापटय गीगुलव ब्राह्मण वेद गौतम कामन्दलेय ब्राह्मणकलेय आनिषेय आनिषेय आग्नेय वात्स्यायन मौञ्ज्यायन कैकस काव्य काव्य श्रेय एङि पठेङि आङ्गरथ्य औदमान अराल चच्छाल वलच्छ (२) भोगवद्भारिमतोः संज्ञायां चादिषु [४१।७६] नित्यं प्रसार्यम् । (२) श्रुतयोर्वृद्धिश्च ॥ ६ ॥

क्रौडिः ४१।८० ॥ क्रौडि खडि व्याङ्गि आपिशलि आपचिति चौडयत चैपयत सैकयत वैल्यत सौधातकि । (१) सुत युवत्याम् । (२) भोज चत्रिये । यौतकि भौरिक भौलिकि शाब्दलि शालाखलि आपिशलि मौकच्छ ॥ ७ ॥

अश्वपलादिः ४१।८४ ॥ अश्वपति श्वतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति मृदपति पशुपति धान्यपति धन्यपति सभापति प्राणपति जेवपति ॥ ८ ॥

उक्तादिः ४१।८६ ॥ उक्ता उदपाण विकर विनद महानद महानस महामाण मरण तल्लुन । (१) वक्तायसि । प्रथिवी धेतु पङ्क्ति जगतो विदुष् अनुदुष् जगपद भरत उशीनर शीघ्र पौल कुण । (२) उदस्थान देशे । पृथग्भ भङ्गक्रीय रथंतर मध्यंदिन उहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उच्छिद् ककुम् सुवर्ण देव (३) यौधादच्छन्दसि ॥ ८ ॥

वाङ्मादिः ४१।८६ ॥ वाङ् उपवाङ् उपवाङ् निवाङ् शिवाङ् बटाङ् उपमिन्दु उपविन्दु उपलौ ॥ कला चुडा बलाका सूषिका कुशला भगला कुशला ध्रुवका ध्रुवका सुमिता दुर्मिता पुष्करसद अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुगामन् सुगामन् पञ्चन् सतन् चटन् । (१) अमिताभसः सलोपय । सुधावत् उदध् शिरस् माव शराविन् सरोचौ चेमङ्गिन् शङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीयते कृष्ण युधिष्ठिर अजुंन साम् गद मद्राण राम उदङ् । (२) उदकः संज्ञायाम् । (३) संभूवीशसोः सलोपय ॥ आङ्गतिगणोऽयम् । तेन । सात्त्विकः जाङ्गिः एन्द्रशर्मिः आङ्गधेनविः इत्यादि ॥ ९ ॥

कुञ्जादिः ४१।८८ ॥ कुञ्ज ब्रह्म ब्रह्म भञ्जन् गण लोमन शठ शाक शङ्ख शम् विपाश स्कन्द स्तम्भ ॥ ११ ॥

नडादिः ४१।८८ ॥ नड चर वक सुञ्ज इतिक इतिश उजक लमक । (१) शलङ्क शलङ्क च । समल वाजय तिक । (२) अग्निशर्मन् इत्यगले । प्राण नर सायक दास मिन द्विप विद्वर पिङ्गल किङ्क किङ्कल कातर फातल काव्यप कुञ्जप काव्य काव्य काव्य अज अमुष अमुष्य (३) कुञ्जरशौ ब्राह्मणवाशिष्ठे । अमिव लिङ्ग चिव कुमार । (४) क्रोड क्रोड च । लोङ् दुर्ग माभ शिङ्गा चर लव शकट सुमनस् सुमत मिसत चन् जलंधर युगंधर ईसक दखिन् हस्तिन् पिष्ट पञ्चाल चमसिन् सुजल स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अञ्जल खरप लङ् इत्य अज कामुक ब्राह्मण उदुम्बर शेष अलोङ् दक्षप ॥ १२ ॥

विदादिः ४१।९० ॥ विद उवै कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प विश्वानर अपिषेण अटिषेण सतभाग हयैव त्रियक आपस्तम्ब कुचवार शरदन् युनक धेतु गोपवन शिषु विन्दु भाजन अथावतान

श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापणं हरित किंदास वल्लभ अकंजुष अकंजुष बभोग विश्वरुद्र
प्रतिबोध रचित रघोत्तर रघुनर गविष्ठिर निषाद-शरर अलस मठर सृपाकु मृदु पुनभुं पुन दुहित ननान् ।

(१) परस्त्री परयं च ॥११॥

गर्गादिः ४।१।१०५ ॥ गमे वक् । (१) वाजसि । संकति अज व्याघ्रपातं विदधत् प्राचीनयोग अगति
पुनस्ति अमस रैभ अघिवेश शङ्क शट शक एक धूम अवट मनस् धनजय वल विश्वासु जरमाण
लोहित शंसित वभु वाम्, मष्टु मष्टु शङ्क लिगु पुहलु मनु मनु आलितु जिगोपु मनु तनु मनायी तनु कथक
कन्यक न्यल न्यल वल तनु तरुच तलुच तल्ल वतल्ल कपिकत कपि कत कुकत अनडुर् कल
शकल गोकच अमन्य कुष्ठिनी यज्ञवल्क पणवल्क अभयजात विरोहित वधगण रङ्गगण श्लिष्ठ वशंक
चणक चुलुक मुद्रल सुसल जमदग्नि पराशर जतृकर्ण महित मलित अग्रय शकैराच पुतिमाप स्युरा
अदरक अररक एलाक पित्रल लण गोलन्द उलुक तितच मिषज मिषज् भडित भडित दन्त चिकित
चिकित्सित दीवह इन्द्रह एकलु पिषलु वृहदग्नि सुलोहिन् सुलामिन् उज्ज्व कुटीग ॥१४॥

अथादिः ४।१।११० ॥ अथ अग्रन् शङ्क मृद्रक विद पुट रोहित खजूर पित्रल भडिल भडिल भडित
भडित प्रकत रामोद चान काश तोषा गालाड अर्क स्वर स्फुट चक शविष्ठ पविन्द पविन गोमिन् श्याम
धूम धूम वाग्मिन् विश्वावर कुट । (१) शप आवेशे । जन जड खड शौष अर्ह कित विशप विशाल गिरि
चपल पुप दासक वैषय वैल प्राच्य चर्म आनडुल । (२) पुंसि जाति । अजुन प्रहत सुमनम् दुर्मनम्
मनस् प्रान्त धन आवेश । (३) भरद्वाज आग्नि । उक्त आतव कितव वद धन पाद शिव खदिर ॥१५॥

शिरादिः ४।१।११२ ॥ शिव शीठ शीठिक चल् जम्भ भुरि दल्ल कुठार ककुभ अनमिन्नान कोहित मुख
मेधि मुनि ककुल्ल कहीड कोहड कहुव कहुय रोध कपिल्ल कुपिल्ल खड्गन वतल्ल लणकर्ण चौरडद
नल्लडद परिल पविक पिट हेडय गोपिका कपिलिका जटिलिका अधिरिका मञ्जीरक इणिक खड्गास
खड्गास कमार रेख लेख आलिखन विषयव रवण वतंनल शौषाच पिठक विठक पिठाक लवाक नमाक
कर्णनाम जरलाक इथा उत्तप पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आग्नेयेत अग्नेयेत सुपिट मसुरकर्ण
मयूरकर्ण खजूरकर्ण कदूरक तचन् सटिवेण मङ्गा विपाश यल लल्ल दुष अयस्यल लणकर्ण लण कर्ण
पण भलन्द विष्पाच भूमि इला सपत्नी । (१) बाची मथा । (२) त्रिवेणी त्रिवर्ण च (१) आकृतिगणः ॥१६॥

यथादिः ४।१।१२३ ॥ यथ विष्ट पुर विष्टपुर ब्रह्मकृत शतवार शलाचल शलाकाभू लेखाम् लेखाम्
विकसा विकास रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिग् शालुक अजवलि शकंध विमात विधवा शक विश
देवतर शकुनि यल उग ज्ञातल शतल वभक्ती मृकल्लु विस अतिथि गोदन्त कुशम्ब भकट शाताहर
पवटुरिक सुनामन् । (१) लक्ष्मणश्यामयोषांसिने । गोधा लकलास अशीव प्रवाहण भरत भारत भरम
मृकल्लु कपूर इतर अन्यतर आलीड सुदन सुदच सुवलस् सुदामन् कद्रुतद अकशय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिह्वाश्रिन् परिधि वायुदत शकल शलाका खडूर कुबेरिका अशोका गम्भ-
पिहला खडोन्मत्ता अनुहटिन् अनुहटि जरतिन् बलीवर्दिन् विष बीज जीव वन् अग्रन् अथ अजिर ॥
आकृतिगणः ॥१७॥

कल्याणश्रादिः ४।१।२६ ॥ कल्याणी सुभगा दुभगा वभक्ती अनुहटि अनुहटि अनुहटि जरती बलीवर्दी
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥१८॥

गृष्टादिः ४।१।२६ ॥ गृष्टि इष्टि वलि हलि विष्टि कुष्टि अजवन्ति सितयु ॥२॥

रेवत्यादिः ४।१।२६ ॥ रेवतो अमपालो मणिपालो हारपालो उक्वच्छिन् उक्वदन् उक्वयाह कण्ठेयाह दक्षयाह कुक्कुटाच ककुदाच चामयाह ॥२०॥

कुर्वादिः ४।१।२५ ॥ कुक्क गमेर मकुक्क अजमार रघकार वावदूक । (१) सम्भाजः चविये । कवि मति विमति कापिञ्जलादि शाक् वामरय पितृमत् इन्द्र जालौ एजि वातकि दामोन्धोधि मणकारि कैशोरि कुट मालाका मलाका मुर पुर एङ्का यम् यम् दम् कैशिनौ । (२) वेनाच्छन्दसि । शूर्पेयाय श्वावनाय श्वावरय श्वावपुत्र सत्यकार वडभौकार पथिकार मूठ शकन् शङ्क शाक शालिन् शालीन कर्तुं हतुं इम पिष्टो तच्चन् (३) वामरयस्त्र कच्छादिवत् स्वरवर्जम् ॥२१॥

तिकादिः ४।१।२४ ॥ तिक कितव मेजावालमिस्त्र मेजा वाला शिखा उरम् शाब्द सैम्बव वसुन्द कय याम्ब नील अमिव गौकज कुक् देवरय तैतिल औरस कोरव्य औरिकि चौपयत शौकयत वाजवत चन्द्रमस् यम् मङ्गा वरेण्य सुपामन् आरव्य बाजक स्तम्बक इप लोमक उदन् यञ्ज ॥२२॥

वाकिनादिः ४।१।२५ ॥ वाकिन गोधेर काकेश काक लङ्गा । (१) चर्मिन् चर्मिणोर्नलोपय ॥२३॥

कम्बोजादिः ४।१।२४ ॥ कम्बोज चोल केरल शक वषण ॥२४॥

भगादिः ४।१।२५ ॥ १ भग कङ्कश केकय कङ्गमौर साल सुखाल उरम् कोरव्य ॥२५॥

२ यौधेयादिः ॥ यौधेय शौकेय शौर्भेय ज्वावाण्येय धौर्तेय धौर्तेय मिमर्त भरत उशौर ॥२६॥

मिथादिः ४।२।२८ ॥ मिथा गर्भिणी स्त्रिय करीष अङ्गार चर्भिन् धर्मिन् सहस युवति पदाति पद्मति अथर्वन् दलिना भरत विषय शोच ॥२७॥

खडिकादिः ४।२।४५ ॥ खडिका वडवा । (१) उदकमालवात् सेनासंश्रयाम् । मिच्छुक शक उलूक वन् अहन् युगवरवा हल्लवन्ता ॥२८॥

पाशादिः ४।२।४८ ॥ पाश लण धूम वात अङ्गार पाटल पोडमल पिटक पिटाक हल नट वन ॥२९॥

खलादिः ४।२।५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुच्छिन्नौ ॥ ३० ॥

राज्यादिः ४।२।५२ ॥ राजन्य आनृत चामन्य शालङ्कायन देवयातन देवयात अग्रीड वरता जाल-घरायण राजायन तेलु आक्कामेय अम्बरीषपुत्र वसाति वेल्लवन शैलुव उदुम्बर तोड वेल्लल आर्जुनायन सप्रिय दाक्षिऊर्णनाभ ३१ ॥

भौरकादिः ४।२।५४ ॥ १ भौरिकौ मौलिकौ चौपयत चौपटत चेटयत काणेय शाणिकज वाणि-काज्य वालिकान्य सैकयत वैकयत ॥ ३२ ॥

ऐषुकायादिः । ऐषुकारि सारसावन सारसावन चान्द्रायण द्वाचायण व्याचायण चौडायन जौलायन खाडायन दासमिनि दासमिवायण शौद्रायण दाचायण जापुडायन शायुष्टायन तात्स्यायन शौचायण सौवीर सोकोरायण शयच्छ शयच्छ शौच्छ शयाम्बि शयाम्बि वैचमानव वैचधेनव वैचधेनव नड मुष्ट देव विशदेव सापिथि ॥ ३३ ॥

उक्थादिः ४।२।६० ॥ उक्थ लोकायत त्वास न्वाय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त दिपदा ज्योतिष अनुपद अशुक्ल यञ्ज अम्बे अम्बो कमैतर अञ्च अञ्च संहिता पदक्रम संघट संघट हलि परिपद संघट मण मुण आयुर्देव आयुर्देव ॥ ३४ ॥

कमादिः ४।२।६१ ॥ कम पद जिता मौमांसा सोमन् ॥ १५ ॥

वसन्तादिः ४।२।६३ ॥ वसन्तं यौगं वर्षां शरदं शिमन्तं शिशिरं प्रथमं शुभं चरमं अशुभं अश्वत्थं
आश्वत्थं ॥ १६ ॥

संकलादिः ४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उत्तुप उत्तुप उत्तुप कुम्भ निधान सुदल सुदल सुभूत सुपूत
सुनव सुमङ्गल सुपिङ्गल सुत सिकत पूतिका पूतिका पूलास कृलात निवेश गवेश मन्थीर इतर अन्
अहन् लोमन् वेमन् वरण वरण दहल अभिविक्त गोधत् राजभत् भल्ल मल्ल माल ॥ १७ ॥

सुवासादिः ४।२।७७ ॥ सुवायु संवत् वर्षं भङ्ग खण्ड सेवालिन कर्परिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश
शकटोक्तं कृच्छकर्म कर्म कर्म कर्मभुमती गोह अहिसक्य ॥ १८ ॥

अरोहणादिः ४।२।८० ॥ अरोहण अहीरण दृषण दुहण भलग भगल उलन्द किरण सांपरायण
कौट्यायण औट्यायण वैगतायण भौवायण भास्त्रायण वैमतायण वैमतायण मौमतायण मौमतायण
सौमायण भौमतायण सौमायण ऐन्द्रायण कौन्द्रायण कौद्रायण खाडायण शाखिकायण रायस्थीप विपथ
विपाथ उड्डच्छ उदच्छन खाच्छवीरण वीरण कामलतुल आम्बवत शिशपा रेवत रेवतविल सुयज्ञ शिरीष वधिर
जम्बु खदिर सुशमन् मशमन् भलन्दन कलन यज्ञदत्त ॥ १९ ॥

कृशाद्यादिः । कृशाद्य अरिष्ट अरिम्न वेगम्न विगल लोमग रोमग रोमक लोमक शबल कूट वचल
सुवचल सुकर सुकर प्रातर प्रतर सहज पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्या परागर अरु
अरु ॥ २० ॥

कश्यादिः । कश्य न्योष शर मिलोन निवास निघात निघान निवन्धन निवन्धन निवन्धन निवन्धन परिशुट उपशुट
अमनि सित मत वेगम्न उत्तराम्भन् अगम्न स्तूलवाङ्ग खदिर शकंरा अनडुङ्ग अगडुङ्ग अरन्तु परिवंश वेध
वीरण खण्ड दण्ड परिवन्धन कर्दम अंग ॥ २१ ॥

कुमुदादिः । कुमुद शकंरा न्योष इकट संकट कडट गर्त बीज परिवाप निघांस शकट कच मधु शिरीष
अश्व अश्वत्थ वल्लज यवास कूप विकडट दशयाम ॥ २२ ॥

काशदिः । काश पाश अश्वत्थ पलाय पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कच्छल काडट गृह विध
दण कर्पूर नवैर मधुर गृह कपिल जतु सौपाल ॥ २३ ॥

दशादिः । दण नड मूल वन पर्वी वर्ष वरण बिल पुल फल अर्जुन अणु सुवर्ण वल चरण
बुध ॥ २४ ॥

प्रेचादिः । प्रेचा फलका हलका वन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्योष वकट कडट संकट कट कूप वृक्ष
पल पुट मङ्ग परिवाप यवास ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ २५ ॥

अगमादिः । अगम्न यूप ऊप सोम दम इन्द गृद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द क्ल गह गृह
कुल्ल पीन गृह ॥ २६ ॥

मखादिः । मखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त भल्लपाल भल्ल पाल चक्र चक्रवाक डगल अशोक करवीर
वासन चीर पूर वज्र कुशीरक शीहर सौहर सपक सरस समप समल सुरस रोह लमाल कदल
समल ॥ २७ ॥

संकाशादिः । संकाश कपिल कश्मीर समीर सुरसेन सरक मूर । (१) सुपविण पत्य च । यूप यूप

अंश अङ्ग नासा पलित अनुनास अङ्गन् कूट मलिन दम्ब कुम्भ शीर्ष चिरनास विरत समल सीर पञ्जर
मन्त्र नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सङ्कर्षक इष्टि तोयै अगति विकर नासिका ॥४८॥

बलादिः । बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुख पुल मूल उलकुल उल कुल वन कुल ॥ ४८ ॥

पचादिः । पच तुव तप कुच्छ अष्ट कम्बलिका बलिक चित्र अक्षि । (१) पयः पय च । कुम्भ
सीरक सरक सकल सरस समल अतिष्ठन् रोमन् लोमन् हृत्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात
पाक सहक अङ्गुश सुवर्षक हंस हंसक कुम्भ बिल खिल यमल हस कला सकर्षक ॥ ५० ॥

कणादिः । कणं वसिष्ठ अकं अकंलुप द्रुपद आनङ्गुल पाचजय स्मिन् (स्मिन्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन
कुलिश आख्योवत् आख्योवत् जैव जैव आकन आनक ॥ ५१ ॥

सुतंगमादिः । सुतंगम सुनिचित विपचित महाचित महापुत्र स्वन येत गडिक खडिक एक विष
बीजवापिन् अङ्गुल अन् अजिर औव खड्कृत कर्ण विषह ॥ ५२ ॥

प्रगयादिः । प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कवित खडित गदित चूडार भडार मन्दार कोविदार ॥ ५३ ॥

वराहादिः । वराह पलाशा पलाश ग्रीरीष ग्रीरीष विगह निवह बलाहक खूल विदग्ध विजग्ध निमग्ध
निमग्ध बाहु खदिर शर्करा ॥ ५४ ॥

कुमुदादिः । कुमुद गोमय रथकार दमयान अन्तव शाकमलि ग्रीरीष सुनिस्थान कुम्भल कूट मधुकर्ण
वासकुन्द शचिकर्ण ॥ ५५ ॥

वरणादिः ४।२।८२ ॥ वरणा अङ्गी शाकमलि शङ्खी श्याङ्को पर्णी तामपर्णी गौद आलिङ्गयान जालपदी
आनपदी जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उल्लिखिनी गया मयुरा तचशिला उरसा गोमती वलभी ॥ ५६ ॥

मलादिः ४।२।८६ ॥ मधु विष स्थाण वेणु कर्कशु समी करौर हिम किशरा श्याण मयत् वादाली
शर इटका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिदी इजु रोमन् इष्टि गथ तचशिला कड
वट वेट ॥ ५७ ॥

उल्कादिः ४।२।८० ॥ उल्कर सफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अङ्गन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव
चणक वेणु पिपुल अन्तव काश चद्र भस्मा शाल जम्बा अजिर चमेन् उल्कीश शाल खदिर शूर्पणाग
श्यावनाय नैवाकव लव उल शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गतं अग्नि वैराणक उडा
अरण्या निशान्ते पणं नौचायक शंकर अवरोहित चार विमाल वेन अरीहण खण्ड वातारगार मन्त्राष्ट इन्द्र-
उच जितान्त्रव आर्द्रव ॥ ५८ ॥

गङ्गादिः ४।२।८१ ॥ गङ्ग इव बिल वेण वेण वेतस इलु काष्ठ कपीत लव । (१) कुम्भा इस्त्वन् च ।
(२) तचत्रलोपय ॥ ५९ ॥

कत्यूयादिः ४।२।८५ ॥ कतूवि उभि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुम्भिन नगरी माङ्गिकती वर्मती उस्त्रा
याम ॥ कुम्भाया यलोपय ॥ ६० ॥

नद्यादिः ४।२।८७ ॥ नदी मही वाराणसी श्याङ्को कौशाङ्गी वनकौशाङ्गी काशपरी काशकारी
काशफरी खदिरा पूर्वैनगरी पाठा माया शालदावा सेतकी । (१) वाङ्वाया उपे ॥ ६१ ॥

पलयादिः ४।२।१० ॥ पलदी परिषद् रोमक वाङ्गीक कलकीट वङ्गकीट जालकीट कमलकीट कमल-
कीकर कमलमिदा गोत्री नैकती परिखा शूरसेन गोमतौ पटवर उदपान यकजोम ॥ ६२ ॥

काश्यादिः ४।१।१६ ॥ काश्रि चेदि वेदि सांघाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षु
कुलामन्त्रिदृष्ट करण गोवासन भारङ्गी अर्चिदम अरित देवदत्त दशग्राम शोभावतान उपराज पुवराज
देवराज मोदग सिन्धुमिव दासमिव सुधामिव सोममिव काममिव साधुमिव । (१) आपदादिपूर्व-
पदाकालान्तात् । आपद कर्ष्यं तत् ॥ ६३ ॥

धुमादिः ४।१।१७ ॥ धूम खण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आणकस्थली माहिवस्थली
मानस्थली अहस्थली मदकस्थली समुद्रस्थली दाण्डावनस्थली राजस्थली विदेह राज्यह सातासाह ग्रथ
मिववर्धं मिववर्धं मञ्जाली मदकुल आजोकुल बाहव बाहव संस्त्राय बर्बर वल्गं गतं आनतं माठर पाथिव
घोष पञ्जी आराधी धार्तराजी आवय तीर्थ । (१) कुलाकौबौरिषु । (२) समुद्राणां च । कुचि अलरीष
घोष अरण उज्जयनी पशार दक्षिणापथ साकेत ॥ ६४ ॥

कच्छादिः ४।१।१८ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णं गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल् कुरु अनुपष्ट द्वीप अनूप
अजवाह विजापक कलूतर रडु ॥ ६५ ॥

गङ्गादिः ४।१।१९ ॥ गङ्ग अन्तस्थ सम विषम मध्य । (१) मध्यंदिन जरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध
पूर्वपथ अपरपथ अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समानशास्त्र समानशाम एकशाम एकतत्त्व एकपलाश
इव्य इव्यनौक अवस्थान्द्वय कामपस्थ खाडायन काठेरणि लाघेरणि मौमिति ग्रीश्रिर् देवशर्मि यौति
आहंसि आमिति व्याडि वैजि आध्यधि आद्यंमि ग्रीहि आग्रिमि भीमि वाराटकि वाक्मिनि वाक्मिनि
चेमग्रहि आचलि बौद्धाहमानि ऐकविन्दवि दत्ताय हंस तत्त्वय तत्त्वय उत्तर अनर अनन्तर (२) मुखपार्श्व-
तसीर्लोपः । (३) जनपरयोः कुञ्च । (४) देवस्थ च । (५) वेणुकादिभ्यश्चण् ॥ आङ्गतिगणः ॥ ६६ ॥

संधिवेलादिः ४।१।२० ॥ संधिवेला संख्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् ।
(१) संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ ६७ ॥

दिगादिः ४।१।२१ ॥ दिग् वगी पूग गण पञ्च घाव्य मिव मिघा अनर पथिन् रडस् अन्तिक उखा
साधिन् देश आदि अन्त सुख जघन मिघ यूय । (१) उदकाव्यंज्ञायाम् । व्याध वंश वेश काल आकाश ॥ ६८ ॥

परिमुखादिः ४।१।२२ ॥ परिमुख परिहन्त पर्वोष्ठ पर्वणुखल परिसीर उपसीर उपस्त्रुण उपकलाप
अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसोत अनुसाय अनुसीर अनुमाप अनुमय अनुयुष अनुवंश प्रतिशास्त्र ॥ ६९ ॥

अध्यात्मादिः ४।१।२३ ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ आङ्गतिगणः ॥ ७० ॥

जगदनादिः ४।१।२४ ॥ जगदवन पदव्याख्याम कन्दोमान कन्दोभावा कन्दोविधिति व्याध पुनरुक्त
निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या जलविद्या अङ्गविद्या पिशा उल्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मृग्यं
उपनिषद निमित्त शिवा भिवा ॥ ७१ ॥

शुद्धिकादिः ४।१।२५ ॥ शुद्धिक लक्षण लपथ स्मृष्टिल उदपाम उपस्थ तीर्थ भूमि लण पर्व ॥ ७२ ॥

शुद्धिकादिः ४।१।२६ ॥ शुद्धिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्क वीध ॥ ७३ ॥

सिन्धादिः ४।१।२७ ॥ १ सिन्धु वर्णं मधु कम्बोज साल् कश्मीर गन्धार किञ्चित्ता जरसा दरद
(दरद) गन्धिका ॥ ७४ ॥

तत्त्वशिलादिः । तत्त्वशिला वयोहरण केर्मदुर वामनी वगल कोटुकर्ण सिंहकर्ण मंजुचित किंनर काण्डधार
पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ ७५ ॥

शौनकादिः ४।१।१०६ ॥ शौनक राजसमेय शार्ङ्गरेव शानेय शण्डेय स्वाहायन सत्य सान्न देवदर्शन
रत्नभार रज्जुकण्ठ कठमाट कवाय तल तच्छ पुरपांसक अचपेज ॥७६॥

कुलात्तादिः ४।१।११८ ॥ कुलान्न धरुड चास्त्राल निपाद कर्मार सेना सिरिन्नु सिरिभि देवराज
परिपत् (पर्वत्) वधू मधु हरु रुद्र अनहुह व्रतन् कुम्भकार नपाक ॥७७॥

रैवतिकादिः ४।१।१२१ ॥ रैवतिक स्नापिणि स्नेमङ्गि गौरगौव गौरगौवि औदमेचि औदवापि
वैजवापि ॥७८॥

विन्तादिः ४।१।१२६ ॥ विन्त व्रीहि काच्छ मुद्ग मग्न गोधूम इक्ष वेणु मधैधुका कर्पासौ पाटलो
कर्कम् कुटीर ॥७९॥

पलाशादिः ४।१।१४१ ॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर त्रिरोष यवाम विकडत ॥८०॥

शरादिः ४।१।१४४ ॥ शर दर्भ मृद कुटो हण सोम वल्ज ॥ ८१ ॥

तालादिः ४।१।१५२ ॥ (१) तालाहनुपि । बार्हिण इन्द्रालिङ्ग इन्द्रादङ्ग इन्द्रायुध चय श्यामाक
पौष्ठा ॥ ८२ ॥

रजतादिः ४।१।१५४ ॥ रजत सोम लोह उदुम्बर गोप दाह रोहितक विभीतक पीतदाह विकण्ठक
कण्ठकार ॥८३॥

उचादिः ४।१।१६४ ॥ उच्च नयोध यन्त्रत्य इहृदी शिषु हरु कवतु वहतो ॥८४॥

हरीतिकादिः ४।१।१६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नक्षरक्षनी शङ्कली दाडी दीडी जेतपाकौ अर्जुनपाकौ
द्राक्षा काला प्लाक्षा मभीका कण्ठकारिका पिप्पली विष्ठा श्रेफालिका ॥८५॥

माशब्दादिः ४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः कायशब्दः ॥८६॥

प्रभुतादिः ४।४।१ ॥ प्रभूत पर्याप्त ॥८७॥

सुखातादिः ४।४।१ ॥ सुखात सुखरात्रि सुखशयन ॥८८॥

परदारादिः ४।४।१ ॥ परदार मुक्तस्य ॥८९॥

पर्यादिः ४।४।१० ॥ पर्य अर्थ अन्त्य रय जाल न्यास व्याज । (१) पाद पञ्च ॥९०॥

वेतनादिः ४।४।१२ ॥ वेतन बाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेण उपवेण प्रेषण उपवलि सुख शय्या शक्ति

उपनिषद उपदेश क्किञ् (क्किञ्) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥९१॥

उत्सवादिः ४।४।१५ ॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥९२॥

भस्मादिः ४।४।१६ ॥ भस्मा भरट मरण शीर्षभार शीर्षभार शंसभार शंसभार ॥९३॥

अचद्यत्तादिः ४।४।१८ ॥ अचद्यत् जानुपङ्क्त जहापङ्क्त जहापङ्क्त पादस्केदन कण्ठकमर्दन गवानुगत
गवान्त यातायात अनुगत ॥ ९४ ॥

महिष्यादिः ४।४।४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलिपिका विलिपिका अनुलेपिका पुरोहित मन्त्रि-
पाली अनुचारक अनुचारक द्रोह यजमान ॥ ९५ ॥

किंसरादिः ४।४।५२ ॥ किंसर नरद नलद स्वागन्त तगर मुग्गुलु उशोर हरिद्रा हरिद्रु पर्णौ ॥ ९६ ॥

हवादिः ४।४।६२ ॥ हव शिवा प्ररोह स्था वृमुचा चुरा तित्तिचा उपस्थान हवि कर्मन् विशधा पपम्
सत्य अमृत विशिखा शिविका भवा उदस्थान पुरोहा विहा मन्द ॥ ९७ ॥

प्रतिजनानादिः ४।४।२८ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्त्रकुल अमुष्यकुल सर्वजन
विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ २८ ॥

कथादिः ४।४।२९ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितथ्य कुठ्वित् जनवाद जनेवाद वृत्ति संवाद
गुण गण आयुर्वेद ॥ २९ ॥

गृहादिः ४।४।३० ॥ गृह कुत्साय सक्त अपूप मांसोदन इक्षु वेष्ट सद्ग्राम संघात संक्रम संवाद प्रवास
निवास उपवास ॥ ३० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

गवादिः ५।१।२ ॥ गो हविस् अक्षर विष वहिस् अष्टका खटा युग मेधा सुवर्ण । (१) नाभि गभं च ।
(२) गुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं लर्कनियोगेन चानोदात्तत्वम् । (३) ऊधसोऽनङ् च । कृप खद दर खर
अमुर अघ्नन् वेद बीज दीप्त ॥ १ ॥

अपूपपादिः ५।१।४ ॥ अपूप तस्तुल अभ्युष अभ्युष अभ्योष अभ्येष पृष्टक ओदन गुप पूष किरण
प्रदीप सुमल कटक कर्णवेटक अगेल । (१) अन्नविकारिभ्यश्च । यूप ख्यूणा दीप अश्र पव ॥ २ ॥

निष्कादिः ५।१।२० ॥ निष्क पण पाद माप वाह द्रोण षटि ॥ २ ॥

अवादिः ५।१।२८ ॥ अश्र अग्रन् गह ऊर्णा उर्म उमा भङ्गा चण गङ्गा वर्षा वसु ॥ ४ ॥

वंशादिः ५।१।३० ॥ वंश कुटज बल्लज मूल ख्यूणा ख्युण अच अग्रन् अश्र द्युण मूल इक्षु खटा ॥ ५ ॥

वेदादिः ५।१।३४ ॥ वेद भेद द्रोह दीह नत कर्प तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण
संपन्न विपन्न विकर्ष प्रकर्ष । (१) विराग विदग्धं च ॥ ६ ॥

दश्यादिः ५।१।६६ ॥ दश्रु सुमल मधुपर्क कशा अर्ध मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गृहा भाग
वैभ भङ्ग ॥ ७ ॥

महानास्त्रादिः ५।१।२४ ॥ महानास्त्रो आदित्यवत मोदान ॥ ८ ॥

कवान्तरदीपादिः ५।१।२४ ॥ अवान्तरदीपा तिलवत देववत ॥ ८ ॥

स्युटादिः ५।१।२७ ॥ स्युट निल निष्कमुण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आशरण सद्ग्राम संघात अग्निपद
पीलुमूल पीलु मूल प्रवास उपवास ॥ १० ॥

संतापादिः ५।१।२० ॥ संताप संलाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेय निषेध सर्ग निःसर्ग विसर्ग
उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेप संवास संमोदन सक्त । (१) मांसोदनादिगृहोतादिपि ॥ ११ ॥

उपवस्त्रादिः ५।१।२० ॥ उपवस्त्र प्राशिल वृद्धा यक्षा ॥ १२ ॥

अनुप्रवचनादिः ५।१।२१ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन
अनुवचन अनुवाचन अम्बारीहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ १३ ॥

स्वर्मादिः ५।१।२१ ॥ स्वर्ग शशस् आयुस् काम धन ॥ १४ ॥

पुष्पाहवाचनादिः ५।१।२१ ॥ पुष्पाहवाचन स्तुतिवाचन शान्तिवाचन ॥ १५ ॥

पृष्ठादिः ५।१।१२२ ॥ यत्तु यत्तु मङ्गलं पटु तद् वल्ल वल्ल साधु आधु उरु गुरु वल्लल खल्ल दल्ल च ॥
अकिंचन बाल होड पाक वल मन्द स्नातु हल दीर्घ मिय वप वल्लु चिप चुट अण ॥ १६ ॥

हडादिः ५।१।१२३ ॥ हड हड परिहृदं चम कम् वल्ल चुक आस कट लवण ताम शीत उल्ल अड
धधिर मधुर मूखं मूक स्थिर (१) वेद्यांताभमतिमनःसारदानाम् । (२) समी मतिमनसोः । जवन ॥ १७ ॥

ब्राह्मणादिः ५।१।१२४ ॥ ब्राह्मण वाङ्मय भाषण । (१) अर्हतां तुम् च । चौर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव विभाव विभाव अन्यभाव अचेवन्न सेवादिन् संवेदिन् संभाविन् वल्लभाविन्
शौर्वेचातिन् विचातिन् समस्य विषमस्य परमस्य मध्यस्य अनौत्तर कुशल अपल निपुण पियुग कुतूहल
लेवन्न विश्र बालिश अलस दुष्पुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दयाद विश्रुति विषम विपात
निपात । (१) सर्ववेदादिभ्यः स्त्राये । (२) अतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिः । शीटौ । आकृतिमणोऽयम् ॥ १८ ॥

अतुर्वेणादिः ५।१।१२४ ॥ अतुर्वेदे चतुरायम सवेविद्य चिलोक विस्तर अड्गुण सेना अनन्तर सेनिधि
समोप उपमा सुख तदर्थ इतिह मलिक ॥ १९ ॥

पुरोहितादिः ५।१।१२८ ॥ पुरोहित । (१) राजासे । शामिक पिष्टिक सुहित बालमन्द बाल मन्द
खष्टिक दष्टिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शौलिक मृत्तिक मूलिक तिलक अल्लिक रूपिक कृषिक पुत्रिक
अविक कृषिक पथिक प्रतिक सारथि आसिक मृचिक संरच मृचक संरचमृचक नासिक अजातिक तामर
चूलिक ॥ २० ॥

उद्गावादिः ५।१।१२८ ॥ उद्गात उग्गेव प्रतिहृते प्रगाष्ट होड पीत हर्तु रघमणक पत्तिगणक सुत दुह
अध्वर्यु वधु सुभग मन्त्र ॥ २१ ॥

युवादिः ५।१।१२० ॥ युवन् स्त्रविर होड यलमान (१) पुरुषासे । भाट कृतक दमण कटुक कमण्डलु
कुली सुखी दुःखी सुहृदय दुर्हृदय सुहृद दुर्हृद सुभात दुधात डवल परित्राजक सत्रङ्गचारिन् अटुग्रंश ।
(२) हृदयासे । कुशल चपल निपुण पियुग कुतूहल लेवन्न । (३) शोविदस्य यलोपय ॥ २२ ॥

मनोनादिः ५।१।१२१ ॥ मनोत्र मिश्ररूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आटा कुलपुत्र कान्दस काव शोवि
चौर धूर्त विषदेव युवन् कुपुव यामपुव यामकुलाल यामपण्ड यामकुमार सुकुमार वल्लल अथग्रपुव
अमुषपुव अमुषकुल सारपुव यतपुव ॥ २२ ॥

पीलादिः ५।२।२४ पीलु कर्कशु कर्कशु शमी करोर वल कुवल वटर अण्यल खदिर ॥ २४ ॥

कर्णादिः । कर्ण अलि गल केश पाद गुल्फ मृ मृङ्ग दल शीत वृ ॥ २५ ॥

तारकादिः ५।२।२६ ॥ तारका पुष्प कण्ठक मङ्गरी कजीव अण मूल मूल निष्कुमण पुनीष उच्चार प्रचार
विचार कुशल कण्ठक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल खवक किसलय पल्लव खल्ल वेग निद्रा मुद्रा वृमुचा
वेनुषा पिपासा वडा अथ पुष्पक अङ्गारक वर्षक द्रोण सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् जग गीरव
शाल तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व मुकुट हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्व पुष्प सीमन्त ज्वर गर रोग
रोमाश पञ्च कञ्जल लष् कौरक कङ्गोल स्पष्ट फल कसुक मङ्गार अदुर शैवल बहुल अथ आराल कलङ्क
कंदन कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विप्लवतल प्रत्यय दीचा गजे । (१) गभांद्वाणिनि ॥
आकृतिमणः ॥ २६ ॥

विमुक्तादिः ५।२।२१ ॥ विमुक्त दीवाहुर रचोहुर उपसद सुवर्ण परिसारक मदसत् वसु मङ्गल गजीवन्

वसुसन् सलत वसुसन् दशां दशां वसुसन् वसुसन् पतविन् महिषी अश्वहन् सीमापूषन् इडा अघाविष्णु
उर्वशी हवहन् ॥ २७ ॥

गोपदादिः ५।२।६२ ॥ गोपद इवेला मातनिष्ठम् देवसत्त्वा देवीरापः कृष्णोस्त्राखरेठः देवीधिषा देवीधीय
रवीरुण युष्मान अज्जन प्रभूत प्रभूत ज्ञानु ज्ञानु ॥ २८ ॥

आकरादिः ५।२।६३ ॥ आकरे (आकर) क्कर पिशाच पिचक अशनि अशम् निचय जय चय विजय
अचय जय पाद दीप ऊद जाद हाद मद्द शकुनि ॥ २९ ॥

इटादिः ५।२।८८ ॥ इट् पूर्त उपमादित निगदित परिगदित परिवादित निगदित निषादित निपठित
मेकलित परिकलित सेरलित परिलित अर्चित गणित अवकीर्ण आनुक्त मृहीत आस्त्रात मृत अधीत
अवहित आसेवित अवधारित अवकलित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित
व्याकलित ॥ ३१ ॥

रसादिः ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण मन्त्र सार्ध शब्द खेड भाव । (१) गुणात् एकाचः ॥ ३१ ॥

सिधादिः ५।२।९७ ॥ सिध गडु मणि नाभि बीज बीशा कृष्ण मिथ्याव पांसु पार्थ पर्य हनु सक्त मांस
मांस (१) पार्थिवमन्योदीर्घय । (२) वातदलवलललाटानामूङ् च । (३) जटाघटाकालाः क्षेपे । पण उदक
प्रज्ञा सक्त कण खेड शीत श्याम पित्र पित पुष्क इष्ट मृदु मृदु पत चटु कपि मृदु यन्त्रि यी कुम्भ धारा
वर्ण पञ्चन् शेषन् पेश कुम्भ । (४) भद्रनृपतापयोय ॥ ३२ ॥

लोमादिः ५।२।१०० ॥ लोमन् रोमन् वम्भ हरि गिरि कर्क कपि सुनि तर ॥ ३३ ॥

पामादिः । पामन् वामन् वेमन् हेमन् शेषन् कटू वलि सामन् ऊषन् लमि । (१) अजाल्कल्याण ।
(२) शाकीपलाक्षोदद्रुणी हस्त्रल च । (३) विष्णुनृपपदलोपयक्तसंधेः । (४) लज्ज अत्र ॥ ३४ ॥

पिष्ठादिः । पिष्ठा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । (१) जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्ग प्रज्ञा ॥ ३५ ॥

ज्योत्स्नादिः ५।२।१०२ ॥ ज्योत्स्ना तमिसा कुम्भल कुतप विसर्प विपादिका ॥ ३६ ॥

जौष्ठादिः ५।२।११६ ॥ जौष्टि माया शाखा शिखा माला मेखल कैका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन्
वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वज्रवा कुमारी बीणा बलाका यव खद नौ कुमारी । (१) शीर्षात्रजः ॥ ३७ ॥

तुन्दादिः ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिच्छ यव जौष्टि । (१) स्वाङ्गाङ्गिर्वा ॥ ३८ ॥

अश्रुआदिः ५।२।१२७ ॥ अश्रुस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घाटा अश्रु अश्रु कर्दम अश्रु लवण ।

(१) स्वाङ्गाङ्गीनात् । (२) चर्णात् । आङ्गतिगणः ॥ ३९ ॥

सुखादिः ५।२।१३१ ॥ सुख दुःख दल लक्ष्म अश्रु अश्रु अश्रु अश्रु कर्दम अश्रु लवण ।

(१) माला क्षेपे । कृष्ण प्रणय प्रणय दल कल ॥ ४० ॥

पुष्करादिः ५।२।१३५ ॥ पुष्कर पत्र लम्पट वमाल कुमुद नल कपिल विस मृगाल कर्दम शालुक निगद
करीष ग्रीवी यवास प्रवाह हिरण्य कौर्व कज्जोल तट वरङ्ग पङ्क सरीज रावीव मालीक सरीरुष पुटक
अरविन्द अश्रुज अल कमल कज्जोल पयस् ॥ ४१ ॥

वलादिः ५।२।१३६ ॥ वल लम्पट लम्पट लम्पट शिखा कुल चूडा मूल कुल आश्रम आश्रम
उपश्रम आश्रम अवरोह परिणाह युद्ध ॥ ४२ ॥

भवदादिः ५।२।१४ ॥ भवान् दीर्घायुः दीर्घायुः आश्रुफान् ॥ ४३ ॥

देवपवादिः ५१११०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ जलपथ राजपथ शतपथ
शत्रुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उग्रयौव वामरज्जु हस्त इन्द्र दक्ष पुष्य मन्त्र ॥४४॥

शास्त्रादिः ५१११०१ ॥ शास्त्रा सुख जघन मङ्ग मेघ अश्व चरण स्तम्भ स्नान उरस् गिरस् अथ
शरण ॥ ४५ ॥

शर्करादिः ५१११०२ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिटिका कनिष्ठिका पुच्छरीक शतपथ यौलोमन्
लोमन् योपुच्छ नकुल सिकता ॥ ४६ ॥

अङ्गुल्यादिः ५१११०८ ॥ अङ्गुली भस्त्रं वधु वज्र मन्त्र मन्त्रल मन्त्रु लो हरि कपि मुनि रुद्र खल
उदञ्चित् गोपी उरस् कुलिश ॥ ४७ ॥

दामन्त्यादिः ५११११६ ॥ दामनि औलपि बेजवापि औदकि औदकि अच्युतनि आच्युतनि
अच्युतदनि आच्युतदनि शकुन्तकि आकिटनि औडवि काकदन्तकि शत्रुतपि सार्वसिनि हिन्दु वैन्दवि
तुलभ भौञ्जायनि काकन्दि सावित्री ॥ ४८ ॥

पर्यादिः ५११११७ ॥ पर्य अमुर रत्नम् वातहीक वधम् वसु मरुत् सत्वत् दशाहं पिशाच अशनि
कार्पापण ॥ ४९ ॥

योधेयादिः । योधेय कौशेय शौकेय शौमेय धीर्मेय धार्मेय व्यावाग्मेय विमर्त भरत उशीर ॥ ५० ॥

स्तुलादि ५१११२ ॥ स्तूल अथ भाविषु माघ इषु (१) कृष्ण तिलेषु । (२) यव जोहिषु । इक्षु तिल पाय
(३) कालावदात सुरावाम् । (४) योमूत आच्छादने । (५) सुरा अही । (६) जीर्ण शालिषु । (७) पतमूल
समस्तौ व्यस्तय । कुमारौपुत कुमारौश्वर मणि ॥ ५१ ॥

यावादिः ५१११२८ ॥ याव मणि अस्त्रितालु जानु सान्द्र पौत सन्ध । (१) ज्ञतावृष्णशोते । (२) पञ्जी
मूनविपाते । (३) अथ निपुणे । (४) पुत जविर्मे । (५) स्नात वेदसमाप्ती । (६) शून्य रिक्ते । (७) दान कुसिते ।
(८) तनु मन्त्रे । (९) देयसय । स्नात अज्ञात । कुमारौकौडनकानि च कुमारौकौडनकानि च ॥ ५२ ॥

विनयादिः ५१११३४ ॥ विनय सम्य । (१) उपाय कृत्स्नं च । संप्रति संगति कश्चित् चकच्छात् समाचार
उपचार समय समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशिष अत्यय ॥ ५३ ॥

प्रज्ञादिः ५१११३८ ॥ प्रज्ञ वलिज् उज्जिज् उज्जिज् प्रत्यय विदस् विदत् पोडन् विद्या मनस् । (१) योत शरीरे ।
जुषत् । (२) कृष्ण मृगं । चिकौर्षत् । ओर शत योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् कुच सत्वत् दशाहं वयस् व्याकृत
अमुर रत्नम् पिशाच अशनि कार्पापण देवता वन्तु ॥ ५४ ॥

आद्यादिः ५१११४४ ॥ आदि मन्त्र अन्न इष्ट पात्र । आकृतिमणः ॥ ५५ ॥

शरदादिः ५१११५० ॥ शरद विपाश् अनस् मनस् उपानस् अनुदुष्ट दिव हिमवत् हिमक् विद सद्
दिग् इज् विज् अतुर तद् तद् यद् कियत् (१) जराया जरस् च (२) प्रतिपरसमनुभोऽन्त्यः । पथिन् ॥ ५६ ॥

विदध्यादिः ५१११५२ ॥ विदधि विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादनि उभयादनि उभाहसि
उभयाहसि उभाकनि उभयाकनि उभापाणि उभयापाणि उभावाङ् उभयावाङ् एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि
आडापदि सपदि निकृचकणि संहत्तपुच्छि अनेवासि ॥ ५७ ॥

हस्तादिः ५१११५८ ॥ हस्तिन् कुडाल अथ कश्चिक कुरुत कटील कटीलक मण्डील कण्ठीलक अथ
जाल मण्ड मण्डला दासी गणिका कुप्ल ॥ ५८ ॥

कुम्भपदीदिः ५।४।१४।१२ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी मूलपदी मुनिपदी गुणपदी मतपदी एवपदी गोषापदी कक्षबीपदी विपदी वणपदी विपदी षट्पदी दासोपदी मितपदी विण्णपदी सुपदी निम्पदी आट्टपदी कुणिपदी कण्णपदी शविपदी शोणीपदी श्रोणपदी द्वपदी एकरपदी शक्कपदी अटापदी म्ण्णापदी अपदी एचोपदी ॥ ५२ ॥

उरःपक्षतिः ५।४।१५१ ॥ उरस् सपिस् उपागह् पुमान् अनडान् पयः गौः लण्णेः दधि मधु शाली शलिः । (१) अर्थावयः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

शकम्बादिः ६।१।२४ ॥ शकम्बुः कर्कम्बुः कुलटाः । (१) सीमन्तः किम्वेशे । इलीपा मनीषा लाडलीपा पतञ्जलिः । (२) सारङ्गः पक्षपक्षिणोः ॥ १ ॥

पारस्करादिः ६।१।२५० ॥ (१) पारस्करी देशः । (२) कारस्करो ब्रह्मः । (३) रक्षस्पा नदी । (४) किष्कुः प्रमाणम् । (५) किष्किन्वा गुहा । (६) तद्गहतीः करपत्न्योश्चोरद्वेषतयोः सुट् तलोपय । (७) प्रात् तुम्भतौ गवि कर्तैरि ॥ २ ॥

उच्छादिः ६।१।२६० ॥ उच्छ स्तेच्छ जञ्ज अञ्ज जल्य लप वध । (१) युग कालविशेषे रघाद्युपकरणे च । (२) गरी दृश्य । (३) वेदवेदवेष्टवन्तः करणे । (४) स्तुतुद्वन्द्वसि । (५) वर्तन्ति स्तोत्रे । (६) वसे दूरः । (७) मान्धतापी भावगर्हायाम् । (८) उत्तमशय्यतमौ सर्वेत् । (९) भल मन्त्रयोग्याः ॥ ३ ॥

व्पादिः ६।१।२७२ ॥ व्पः जगः ज्वरः यष्टः हयः नयः चयः श्रमः वेदः मृदः श्रेयः गुहा । (१) शमरथौ संशयो संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः प्रातिः कामः शानः आरा घारा कारा वरुः काल्यः पाद प्रति व्पादिराकृतियणः ॥ अविहितलक्षणमायुदात्तत्वं व्पादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विश्वटादिः ६।१।२८४ ॥ विश्वट् विचिच विचिच अञ्ज संपन्न पट् पश्चित् कुञ्ज चपल निपुण ॥ ५ ॥

कार्तिकौजपादिः ६।२।२९० ॥ कार्तिकौजपी सावर्षिमाशुक्यौ सावर्षिमाशुक्यौ अवन्त्यश्लकाः पेलग्नापण्येयाः कपिग्नापण्येयाः शैलिकावापाशालेयाः कटुकवाधुलेयाः शाकलयनकाः शाकलयनकाः शकवाचताः आर्षाभिर्मादगलाः कुन्तिसुराष्टाः चित्तिसुराष्टाः तक्षवतश्याः अविमलकामविद्धाः शालवशाल-
हायनाः वाभवदानच्युताः कठकालापाः कठकौधुमाः कौधुमलौकावाः श्लोकुमारम् सौदर्यशलादाः वक्रशरन्तः सौदुतपाधिवाः जराश्लुः शाल्यानुवाके ॥ ६ ॥

दासीभारादिः ६।२।३०२ ॥ दासीभारः देवहन्तिः देवभोतिः देवलातिः वसुनीतिः वसुमतिः शौषधिः चन्द्रमाः । आकृतिगणः ॥ ७ ॥

युक्तारोह्यादिः ६।२।३११ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोषी आगतवही आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतसख्यः चौरहीता भगिनीभर्ता शमगोपुक् अश्वनिरात गर्गनिरातः व्युष्टिनिरातः गणपादः एकाशीतिपाद । पातेसमितादयश्च (१) आकृतिगणः ॥ ८ ॥

घोषादिः ६।२।३२५ ॥ घोष घट कट वज्रभ ऊद बदरो पिङ्गल पिङ्गली पिङ्ग मासा रवा शाला कूट कूटशाली अश्वत्य वृण शिली मुनि प्रेक्षाक प्रेक्षा ॥ ९ ॥

कावादिः ६।२।८६ ॥ कावि पैलि भाखि ज्वाडि आसुखि आषाडि सोमि ॥ १० ॥

कवादिः ६।२।८७ ॥ ककिं मन्नी मकरी ककैन् भनी करीर करीर कन्दुक कुवल कवल बदरी ॥ ११ ॥

मालादिः ६।२।८८ ॥ माला माला मोषा मोषा द्राचा चामा काची एक काम दिवीदास वधाथ ।

आकृतिगणः ॥ १२ ॥

जलादिः ६।२।११८ ॥ जलुं जशोक प्रतीक प्रतूर्ति जल्य भव्य भग ॥ १३ ॥

चिह्नादिः ६।२।१२५ ॥ चिह्ण मदुर मदुर नेतुल पटल वेडालिकर्णक वेडालिकर्ण ककुट चिह्ण चिह्ण ॥ १४ ॥

वर्गादिः ६।२।१२१ ॥ दिगादिषु वर्गादय एव जलवदन्ता वर्गादयः ॥

चूर्णादिः ६।२।१२४ ॥ चूर्ण करिष करीष शक्तिन शकट द्राचा तूक्ष्ण कुन्दस दलप चमसी चक्रन चौक ॥ १५ ॥

वनस्पत्यादिः ६।२।१४० ॥ वनस्पतिः वृक्षपतिः शचीपतिः तमूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शस्यामर्कां वृक्षावधवी लम्बाविचवयसी मर्मस्तुः ॥ १६ ॥

आचितादिः ६।२।१४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिग्रहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्रित प्रश्रित उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ १७ ॥

प्रह्लादिः ६।२।१४७ ॥ प्रह्लं याम् । प्रह्लो वषलः । प्रयुता मूषः । आकषं चवहितः । चवहितो भोषेण । खट्वाकटः । कविमलः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन प्रह्लो वषलतो रच इत्यादि ॥

चावादिः ६।२।१६० ॥ आरु साधु यौषिक यौषिक अन्नहमेजय वदान्य अकम्पात् । (१) वर्तमानवर्ध-
मानलरमात्रियमात्रक्रियमाणरीचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । (२) विकारसहजे व्यसप्तमसे । ग्रहपति
ग्रहपतिक । (३) राजाशोचन्दसि ॥ १९ ॥

गुणादिः ६।२।१७६ ॥ गुण अचर अज्वाय मूल कुन्दोनाम ॥ आकृतिगणः ॥ २० ॥

निरुदकादिः ६।२।१८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्भन्विक निष्कालक निष्कालिक निष्पेय दुस्तरीय
निसरीय निसरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । (१) परेहंसपादकेशकपाः । (१) आकृतिगणः ॥ २१ ॥

शेज्जदिः ६।२।१८२ ॥ शंश जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आदो अवण कृतिका अथैपुर ॥ २२ ॥

गौरादिः ६।२।१८४ ॥ गौर तैप तैल खेट लोट जिडा लृष्य कन्या शुभ कल्प पाद ॥ २३ ॥

विचकादिः ६।२।१८८ ॥ विचक विरुत् विवह्वर । आकृतिगणः ॥ २४ ॥

पियादिः ६।२।२४ ॥ पिया मनोज्ञा कन्याया सुमगा दुर्मगा भक्तिः सचिवा ससा कान्ता चान्ता
चपला दुहिता वामा अवला तनया ॥ २५ ॥

तमिलादिः ६।२।२५ ॥ तमिल जल तरप् तमप् चरट् जातीथर् कल्प देम्भ दीभोथर् रूपप् पात्रप् यन्
यान् दाहिल् मिल् यन् ॥ २६ ॥

कुक्वादिः ६।२।४२ । कुक्को मृगो काको ॥

अवडादिः । अवड पद जाव अकुंम अकुटी ॥ २७ । २८ ॥

प्रयोदरादिः ६।२।१०८ ॥ प्रयोदर प्रयोद्यान वलाहक कौमुद अम्रान उल्लुखल पिशाच उषी सध्व ।
आकृतिगणः ॥ २८ ॥

कोटरादिः ६।१।११७ ॥ कोटर मियक सिन्नक पुरग सारिक शारिक इति कोटरादिः ॥ १० ॥

किंशुक्यादिः । किंशुक शाख गड अङ्गन भङ्गन लोहित कुङ्कुट ॥ ११ ॥

अजिरादिः ६।१।११८ ॥ अजिर खदिर पुलिन ईसक कारख भक्तवाक ॥ १२ ॥

गरादिः ॥ ६।१।१२० ॥ गर वंश धूम अङ्गि कपि मणि मुनि यधि हनु ॥ १३ ॥

पीलादिः ६।१।१२१ ॥ पीलु दाह कचि चार ॥ १४ ॥

बिल्लादिः ६।१।१२२ ॥ बिल्लागान्धे गडादयो यदा कसन्निवोगे कृतकुमागसाक्षदा बिल्लादयः ॥ १५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

खात्यादिः ७।१।१८ खाली पीली । आकृतिगणः ॥ १ ॥

शारादिः ७।१।१८ ॥ शार स्तर स्नाय्याय व्याख्येय स्त्रिंश स्तर स्नाकृत स्नादु मृदु यस् यस् स्त्र ॥ २ ॥

स्नागतादिः ७।१।१९ ॥ स्नागत स्नाधर स्नाङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग व्यवहार स्नापति ॥ ३ ॥

अनुगतिकादिः ७।१।२० ॥ अनुगतिक अनुसीत अनुसंवरण अनुसंचरण अनुसंवसर अद्वारवैध
असिद्धत्व अस्वहृत्त्व अस्वहेति वज्योग पुष्करसद अनुहरत् कुरकत कुरपद्याल उदकशङ्ख इङ्गलीक परलीक
सर्वलीक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोष परस्त्री । (१) राजपुरुषात् ध्वजि । म्वनड । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥
तेन । अग्निगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विधा । इत्यादि ।

चिपकादिः ७।१।२१ ॥ चिपका ध्रुवका चटका सेवका करका कटका अवका लङ्का अलका कन्यका
ध्रुवका एङ्का । आकृतिगणः ॥ ५ ॥

न्यङ्कादिः ७।१।२२ ॥ न्यङ्ग मङ्ग भङ्ग दूरेपाक फल्लिपाक वणेपाक दूरेपाका फल्लिपाका दूरेपाङ्ग फल्लिपाङ्ग
तक तक चक्र व्यतिपङ्ग अनुपङ्ग अवसर्ग उपसर्ग रूपपाक मांसपाक मापपाक मूलपाक कपीतपाक
उल्लूपाक । (१) श्रेण्यां मेघनिदाघावदाघाघाः । न्योष वीरत् ॥ ६ ॥

कात्यादिः ७।१।२३ ॥ कण रण भण यण लुप छेठ नायि नाणि लोटि (लोडि) ओपि ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गोवादिः ८।१।२४ ॥ गोव ध्रुव प्रवचन प्रवसन प्रकचन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रवचन विनचन
अवचन स्नाय्याय भूविष्ट ॥ १ ॥

काठादिः ८।१।२५ ॥ काठ दारुण अमात्यपुत्र वेश अनाशत अनुशत अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त नम घोर
सुख परम सु अति ॥ २ ॥

यवादिः ८।१।२६ ॥ यव दक्षि कर्म भूमि कृमि कुशा वशा द्राचा भाचा भ्रजि भ्रजि ध्वजि हरित् कङ्कत्
यवत् इच्छ दुम मधु । आकृतिगणः ॥ ३ ॥

अहरादिः ८।१।२७ ॥ अहर मिर् डर पुर् ॥ ४ ॥

पत्तादिः । पति गण पुत्र ॥ ५ ॥

कक्षादिः ८१३८ ॥ कक्षः कौतिल्यः वातुपुत्रः पुनस्तुषः सद्यस्कावः सद्यस्कोः सद्यस्तः कास्तान्
मपिङ्गुकिङ्का धनुषपाणम् बहिषपम् बहिषपम् यक्षपावम् तमस्कावः सद्यस्तुषः मंदस्तिष्ठः भास्करः
बहस्करः । आस्तितुषः ॥ ६ ॥

सुषामादिः ८३१८ ॥ सुषामा निषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः दुषेधः सुषन्धिः निषन्धिः दुषन्धिः
सुतु दुतु । (१) गौरिषक्थः संश्रयायाम् । प्रतिष्ठाका जलाधादम् जालायादम् नीषेधनम् दुन्दुभिषेधनम् (२) एति
संश्रयायमानम् । (३) नलवादा । हरिषेधः रोहिणीषेधः । आकृतियणः ॥ ७ ॥

सवनादिः ५३।१०॥ सवने सवने । मृते मृते । सोमि सोमि । सवनमुखे सवनमुखे । किंस
किंसम् । किंसः किंसः । असववममसववमम् । गोसनि गोसनिम् । अससनिमससनिम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) सवने सवने । सवणमुखे सवणमुखे । अतुसवणमतुसवणम् ॥ संशयां ब्रह्मस्यतिसवः ।
 ब्रह्मसवणम् । सोमि सोमि । सुते सुते । संवधरे संवधरे । विसं विसम् । किंसम् किंसम् । सुमलं सुमलम् ।
 योसनिम् । अचसनिम् ॥ ८ ॥

इरिकादिः ५॥४६॥ इरिका मिरिका तिमिरा । आकृतिगणः ॥ ६ ॥

गिरिनद्यादिः ८४।१० ॥ गिरिनदी गिरिनद्य गिरिनत्त गिरिनितम् चक्रनदी चक्रनितम् नृष्टमान
माधोन आर्ग्येय । आर्ग्येयः ॥ १० ॥

बुधादिः ३॥३२॥ बुधा नृममन मन्दिभू मन्दन नगर । (१) एतान्तरपदाणि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दौ हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (२) दृष्टियैकं प्रयोजयन्ति । नरैरुच्यते । नरैर्न गहन मन्दन निवेश निवास अग्नि अणूप । (३) एतान्तरपदाणि प्रयोजयन्ति । परिमलैर्नम् परिगहनम् परिमन्दनम् गरनिवेशः गरनिवासः गरग्निः दग्धोणः । (४) आचार्यादणत्वं च । आकृतिमणौ ऽयम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) चक्षा लघु दशमम नरनगर मन्दन । (१) नृतिर्वैकुं । मिरिमदी गृह्यमन निवेश
निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । (२) हरिकाटीन वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । हरिका तिमिर
सप्तौर कुन्नेर हरि कर्मांर । आल्लतिगथः ॥ ११ ॥

॥ इति गणपाठः समाप्तः ॥

(२) अथ धातुपाठः ।

अथ भ्वादयः ॥ १ ॥

१ भृ सप्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ २ एध षष्ठी । ३ एध संघर्ष । ४ नाध प्रतिष्ठालिखयोग्ये च ।
 ५ नाध लोडने । ६ नाध ७ नाध यात्रीपतापैश्वर्योः । ८ दध धारणे । ९ कृदि आप्रवणे । १० विदि
 ज्ञेते । ११ यदि अभिवादमस्तुत्योः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्त्रकानिगतिषु ।
 १४ रुदि किञ्चिन्नयने । १५ क्रिदि परिदेवने । १६ सुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ षद १९ षद
 आखादने । २० उद माने क्रीडायां च । २१ कुद २२ खुद २३ गुद २४ गुद क्रीडायां च । २५ गृद
 चरणे । २६ ज्ञाद अच्यते शब्दे । २७ ज्ञादी सुखे च । २८ खाद आखादने । २९ पद कुम्भिते शब्दे ।
 ३० यती प्रयत्ने । ३१ युद ३२ जुल भाषने । ३३ विद ३४ वेद याचने । ३५ यधि शैथिल्ये । ३६ यधि
 कौटिल्ये । ३७ कल ज्ञाधायाम् ॥ एषादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्त्वमने ।
 ३९ चितौ संज्ञाने । ४० अतिर आसिचने । ४१ धुतिर चरणे । ४२ मय विलोडने । ४३ कुषि
 ४४ पुषि ४५ क्षुषि ४६ मयि हिंसासंज्ञकशययोः । ४७ विध गत्याम् । ४८ विधु शास्त्रे मात्रक्ये च । ४९ खाद
 भक्षणे । ५० खद खैरं हिंसायां च । ५१ नद खैरं । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने ।
 ५४ गद अच्यते शब्दे । ५५ अद गतौ याचने च । ५६ नद ६० नद शब्दे । ५८ तद हिंसायाम् ।
 ५९ कद कुम्भिते शब्दे । ६० खद दन्दशूके । ६१ अति ६२ यदि वल्ने । ६३ इदि परमैश्वर्ये । ६४ विदि
 अच्यते ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गङि वदनैकदेशे । ६६ किदि कुल्यायाम् । ६७ टुदि समृद्धौ ।
 ६८ चदि आकादि । ६९ नदि वेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्रदि आत्माने रोदने च । ७३ क्रिदि
 परिदेवने । ७४ यम षष्ठी ॥ अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शौक संचने । ७६ लौक
 दर्शने । ७७ शौक संघाते । ७८ ट्रेक ७९ भेक शब्दासाधयोः । ८० रक शङ्कायाम् । ८१ सेक ८२ सेक
 ८३ वकि ८४ वकि ८५ वकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ वकि लक्षणे । ८८ वकि कौटिल्ये ।
 ८९ मकि मन्त्रने । ९० कक लौक्ये । ९१ कुक ९२ वक आदाने । ९३ वक हर्षी प्रतिपत्ति च ।
 ९४ ककि ९५ वकि ९६ वकि ९७ वकि ९८ वकि ९९ वकि १०० वक् १०१ वक् १०२ मक् १०३ टिक
 १०४ टौक १०५ तिक १०६ तौक १०७ रकि १०८ लकि गत्यर्थः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । अचि भोजन-
 निवृत्तावपि । १०९ अचि ११० वचि १११ मचि गत्याक्षेपे । मचि कैतवे च । ११२ राध ११३ लाध ११४ द्राध
 सामर्थ्ये । धाध इत्यपि केषित् । द्राध आधामे च । ११५ द्राध कल्पने ॥ शौकादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने-
 भाषाः ॥ ११६ फक नीचैर्गती । ११७ तक हसने । ११८ तकि कल्लजौवने । ११९ तुक भयर्षे । १२० खख
 हसने । १२१ शोख १२२ राख १२३ लाख १२४ द्राख १२५ धाख शेषशालमर्थयोः । १२६ शाख
 १२७ प्राख व्याप्ति । १२८ लख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ लख
 १३५ लखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० वख १४१ वखि १४२ रखि १४३ रखि १४४ लख
 १४५ रखि १४६ लखि १४७ लखि १४८ वखि १४९ मखि १५० तखि १५१ लखि १५२ वखि १५३ लखि
 १५४ वखि १५५ रखि १५६ लखि गत्यर्थः । रिख वख मिख जिखि इत्यपि केषित् । लखि कल्पने च ।
 १५६ तुखि १५७ लुखि १५८ लुखि वर्जने । १५९ अघ हसने । १६० मचि मन्त्रने । १६१ शिचि आकाशे ।

फकादय उदाता उदातेतः परस्मैभाषाः । १६२ वचं दीप्तौ । १६३ वच सेवने सेवने च । १६४ लोचु दर्शने । १६५ वच व्यक्तायां वाचि । १६६ वच १६७ वचि गतौ । १६८ वच वचने । १६९ कचि १७० कचि दीप्तिवचनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने । कयनविलम्बे । १७३ मचि धारणीकाय-पूजनेषु । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ वृध प्रसादे । १७६ वज गतिस्थानार्जोपाजनेषु । १७७ वजि १७८ वजौ भर्जने । १७९ एज १८० मेज १८१ माजु दीप्तौ । १८२ ईज गतिक्रमयोः । वचादय उदाता अनुदातेत आत्मनेभाषाः । १८३ यच शोके । १८४ कुच शब्दे तारे । १८५ कुच १८६ कुच कौटिल्यात्मभावयोः । १८७ लुच अपनयने । १८८ खज गतिपूजनयोः । १८९ वज १९० वज १९१ तज १९२ लज १९३ भुज १९४ म्लज १९५ मुज १९६ म्लज गन्धार्थाः । १९७ गुज १९८ म्लज १९९ कुज २०० खज सेवकरणे । २०१ म्लज २०२ एज गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अच पूजयाम् । २०५ खेच अव्यक्ते शब्दे । २०६ लज २०७ लाकि लचने । २०८ वाकि इच्छायाम् । २०९ वाकि आयामे । २१० ग्रीक लज्जयाम् । २११ लकां कौटिल्ये । २१२ मुका मोहसमुच्चययोः । २१३ मुकां विन्दतौ । २१४ युज प्रसादे । २१५ उकि लज्जे २१६ उको विवासे । २१७ भज २१८ भजि २१९ भज २२० भजि २२१ भज २२२ भजि गतौ । २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अज २२५ अजं अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तज भर्जने । २२८ कर्ज व्यघने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० यज गतिचेपणयोः २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्त्रे । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एज कम्पने । २३५ टुञ्जोस्त्रुजां वज्जिर्वाचि । २३६ चि जये । २३७ चीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्जने च । २४२ लज २४३ लजि युगे । २४४ लजि हिंसायाम् । २४५ लजि पालने । २४६ लज २४७ लजि २४८ लज २४९ लजि २५० लजि २५१ लजि शब्दार्थाः । २५२ लज मदने च । २५३ लज २५४ लज गतौ ॥ अचादय उदाता चिचर्जमुदातेतः परस्मैभाषाः ॥ २५५ षट् अतिक्रमणहिंसनयोः । २५६ वेट वेटने । २५७ चेट चेटायाम् । २५८ मोट २५९ खोट संघाते । २६० षट् चलने २६१ स्फुट विकसने । २६२ षटि गतौ । २६३ षटि एकचर्चाम् । २६४ षटि २६५ षटि शोके । २६६ षटि पालने । २६७ षट विवाधायाम् । २६८ षट च । २६९ षटि गन्धान्तरयोः । २७० षटि संघाते । २७१ षटि दाहे । २७२ षटि विभाजने । २७३ षटि च । २७४ षटि परि-मापणे । २७५ षटि संघाते । २७६ षटि मात्राजने । २७७ षटि तोड़ने । २७८ षटि तरणे ॥ हरणे इत्येके । २७९ षटि कोपे । २८० षटि रजायां संघाते च । २८१ षटि ताड़ने । २८२ षटि गतौ । २८३ षटि मर्दे । २८४ षटि मन्त्रे । २८५ षट् २८६ षट् अनादरे । २८७ षट् आश्रय्ये । २८८ षट् २८९ षट् विज्ञरणे । २९० षट् आघायाम् ॥ अचादय उदाता अनुदातेत आत्मनेभाषाः ॥ २९१ षट् गतौ । २९२ षट् गतौ । २९३ षट् २९४ षट् अनादरे । २९५ षट् वर्षावरणयोः ॥ षट् इत्येके । २९६ षट् २९७ षट् गतौ । २९८ षट् परिभाषणे ॥ २९९ षट् वाक्ये । ३०० षट् कलाविशरणगन्ध-वसादनेषु । ३०१ षट् वेष्टने । ३०२ षट् ३०३ षट् वासे । ३०४ षट् ३०५ षट् अनादरे । ३०६ षट् ३०७ षट् संघाते । ३०८ षट् गतौ । ३०९ षट् लज्जये । ३१० षट् काङ्क्षायाम् । ३११ षट् धर्षौ । ३१२ षट् संघातयोः । ३१३ षट् दीप्तौ । ३१४ षट् अवयवे । ३१५ षट् निशोड़ने ॥ आनो-पमिलेके ॥ ३१६ षट् परस्मै ३१७ षट् शब्दे । ३१८ षट् आकीर्णे ॥ षट् इत्येके ॥ ३१९ षट्

३२० कृि ३२१ कटो गयी । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ सुट मर्दने । ३२५
 लुडि अस्तीभावे । ३२६ मुडि खलने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ कटि ३२८ लुडि क्षीये ॥ ३२९
 स्फुटिर् विमरणे ॥ स्फुटि इत्यापि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्त्रीष्वे ।
 ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥
 ३३५ छठ प्रुतिशठल्योः ॥ गलात्कारे इत्यन्ते ॥ ३३६ कठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ कठ
 इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासेकजनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ यठ प्रतिघते ॥ ३४२
 कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शठि शोषणे । ३४५ कठि ३४६ लुठि
 गती । ३४७ चुङ्ङ भावकरणे । ३४८ अङ्ङ अभिषेधे । ३४९ कङ्ङ कार्कश्ये ॥ चुङ्ङादयस्त्रयो
 दोषाः ॥ ३५० क्रीड् विहारे ॥ ३५१ तुड् तोडने ॥ तुड् इत्येके ॥ ३५२ जड् ३५३
 ऋड् ३५४ ङीड् गती । ३५५ रीड् अनादरे । ३५६ रीड् ३५७ लीड् उन्नादि । ३५८ अड् लयने ॥
 ३५९ लड् विलासे । लल इत्येके ॥ ३६० कड मर्दे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशि ॥
 शोडादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ लिष्ट ३६३ तेष्ट ३६४ टिष्ट ३६५ ढेष्ट चरणायाः । तुष्ट
 कम्पने च ॥ ३६६ ग्लेष्ट दैव्ये । ३६७ टुष्टेष्ट कम्पने ३६८ केष ३६९ मेष्ट ३७० स्मेष्ट च । ३७१ मेष्ट
 ३७२ रेष्ट ३७३ लेष्ट गती । ३७४ वपुष्ट लज्जायाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रभि ३७७ लभि ३७८
 अभि शब्दे । ३७९ लभि अवसंसने च । ३८० कठ वर्थे । ३८१ क्रीड् अघाते । ३८२ चौड् मर्दे ।
 ३८३ शौध कल्पने । ३८४ चौध च । ३८५ रेध शब्दे ॥ अभिरभौ कचित् पठ्यते ॥ ३८६ टभि ३८७
 स्तभि प्रतिवन्धे । ३८८ जभि ३८९ जृभौ गात्रविनाशे । ३९० गल्भ कल्पने । ३९१ वल्भ भोजने ।
 ३९२ गल्भ घाते । ३९३ यल्भ प्रमादे ॥ दन्त्यादिषु ॥ ३९४ टुभ सन्धे ॥ तिष्यादय उदात्ता अनु-
 दात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्त्वुदात्तः ॥ ३९५ गुप् रचने । ३९६ धुप् संतापि । ३९७ जप ३९८
 जप् व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप भासने च । ४०० चप साम्पने । ४०१ यप समवाये । ४०२ रप
 ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गती । ४०५ तुप ४०६ तुप् ४०७ लुप ४०८ लुप् ४०९
 तुफ ४१० तुम्फ ४११ तुफ ४१२ तुम्फ हिंसायाः । ४१३ पप ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ध ४१७ पर्ध
 ४१८ लर्ध ४१९ वर्ध ४२० मर्ध ४२१ कर्ध ४२२ खर्ध ४२३ गर्ध ४२४ शर्ध ४२५ धर्ध ४२६ चर्ध गती । ४२७
 लुभि आच्छादने । ४२८ लुभि ४२९ तुभि अर्धने । ४३० चुभि वक्तृसंयोगे । ४३१ पुम् ४३२ वृष्
 हिंसायां ॥ पिभु पिभु इत्येके ॥ ४३३ यभ ४३४ यभ भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्ते ॥
 गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ छिणि यक्षणे । ४३८ घृष्ट ४३९
 घूर्ध क्षमणे । ४४० पण व्यवहारे स्तुती च । ४४१ पन च । ४४२ भास जीवे । ४४३ लमुष्ट सङ्घने ।
 ४४४ कमु कानी ॥ चिष्ठादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८
 भण ४४९ मण ४४० कण ४४१ कण ४४२ जण ४४३ मण ४४४ धुण शब्दायाः । ४४५ इत्यपि केचित् ॥
 ४४५ ओण् अपनयने । ४४६ ओण् वर्णगती । ४४७ ओण् संघाते । ४४८ ओण् च । ४४९ ऐण्
 गतिभरणशेषेषु । ४५० धण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ॥ ४५१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४५२ टन
 ४५३ वन शब्दे । ४५४ वन ४५५ वण संभक्तौ । ४५६ अम गन्तादिषु । ४५७ व्रम ४५८ ह्रम ४५९ मीम्
 गती । ४६० वसु ४६१ वसु ४६२ जसु ४६३ असु अर्धने । ४६४ कसु पादविलेपे ॥ अणादय उदात्ता

[illegible]

६२८ गम कौटिल्ये । ६२९ मम भवे । ६३० गमः गमि इच्छायाम् । ६३१ यमु ६३२ गमुश्च शब्दे ।
६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वदि ६३५ मदि गतौ । ६३६ भदि गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गच्छ
कृत्वायाम् । ६३९ वर्ह ६४० गच्छ प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ गच्छ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ छिह
गतौ । ६४४ वैह ६४५ जेह ६४६ वाह प्रयत्ने । जिह गतावपि । ६४७ दाह मित्राचये । निषेपे
इत्येके । ६४८ काह दीप्तौ । ६४९ ऊह विलोके । ६५० गाह विलोचने । ६५१ गह गहणे । ६५२
गह च । ६५३ गुह कान्तिकरणे । घघ इति केचित् । घृतादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभावाः ॥
६५४ घुरिर् अविशब्दे । ६५५ अलू व्याप्तौ । ६५६ तलू ६५७ ललू तलूकरणे । ६५८ उलू सेचने ।
६५९ रलू पालने । ६६० विलू चुम्बने । ६६१ वलू ६६२ मलू ६६३ गलू गतौ । ६६४ वलू रोषे ।
संघाते इत्येके । ६६५ मलू संघाते । मलू इत्येके । ६६६ तलू लघने । ६६७ मूर्ध आदरे । ६६८
कालि ६६९ तालि ६७० मालि काढायाम् । ६७१ डालि ६७२ डालि ६७३ भालि घोरवासिते च ।
६७४ चुप पाने । ६७५ लुप तुटी । ६७६ पूष इडौ । ६७७ मूष सेवे । ६७८ लूष ६७९ कूष भूषायाम् ।
६८० मूष प्रसवे । ६८१ लूष हिंसायाम् । ६८२ लूष च । ६८३ मूष कलंकारे । ६८४ ऊप कृत्वायाम् ।
६८५ उप उच्छे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० भष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष
६९४ कष ६९५ रिष हिंसायाः । ६९६ भष भक्षणे । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिष ६९९ विष ७००
मिष सेचने । ७०१ पुष सुटी । ७०२ विष ७०३ शिष ७०४ मृष ७०५ वृष दाहे । ७०६ वृष ७०७ उवृष
७०८ मृष सेचने । मृष सहने च । इतरौ हिंसासंज्ञनयोश्च ॥ ७०९ वृष संघर्षे । ७१० उवृष चलीके ।
७११ तुष ७१२ डस ७१३ हस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस ज्ञेयशक्तीङ्गयोः । ७१६ घसृ शब्दे ।
७१७ जसं ७१८ चवे ७१९ मसं परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिह ७२१ पेह गतौ । ७२२ हसि
हसने ७२३ मिग समाधी । ७२४ मिग ७२५ मग शब्दे रोषकृते च । ७२६ गव गतौ । ७२७ गग गतगती ।
७२८ गसु हिंसायाम् । ७२९ गंसु गतौ ॥ ७३० चह परिवात्तने । ७३१ मह पूजायाम् ।
७३२ रह ल्याभि । ७३३ रह गतौ । ७३४ डह ७३५ हहि ७३६ डह ७३७ हहि इडौ ॥ हहि शब्दे च ।
हहिर इत्येके । ७३८ तुहिर ७३९ दुहिर ७४० उहिर शब्दे । ७४१ चर्ह पूजायाम् । वृषिरादय उदात्ता
उदात्तेषः परस्मैभावाः । घमिस्तनुदात्ताः ॥ ७४२ दृत दीप्तौ । ७४३ क्षिता वर्णे । ७४४ क्षिमिदा खेहने ।
७४५ क्षिमिदा खेहलसौचनयोः । जिल्लिदा चेत्येके । ७४६ कृच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ वृष्ट परिवर्त्तने ।
७४८ लुष्ट ७४९ कृष्ट ७५० लुष्ट प्रतिघाते । ७५१ यम दीप्तौ । ७५२ यम संवत्सने । ७५३ यम ७५४
तुम हिंसायाम् । ७५५ संसु ७५६ धंसु ७५७ संसु अवसंसने ॥ धंसु गतौ च । धंस इत्यपि
केचित् ॥ ७५८ लसु विद्यासि । ७५९ वसु वर्त्तने । ७६० वसु इडौ । ७६१ शसु शब्दकृत्वायाम् ।
७६२ शसु प्रसवणे । ७६३ लसु सामर्थ्ये । युतादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभावाः । वसु ॥ ७६४
वट चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ भयचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ सद
मर्दने । ७६९ सवद सवदने । ७७० लजि गतिदानयोः । ७७१ दल गतिहिंसनयोः । ७७२ लप लपायां
गतौ च । ७७३ कदि ७७४ हदि ७७५ हदि वैक्लव्ये । वैक्लव्ये इत्येके । ७७६ जित्वरा संभर्मे ॥ घटादयः
पितः उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभावाः । ७७७ ज्वर रोषे । ७७८ गज सेचने । ७७९ डेड डेडने ।
७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ नट गतौ । गतावित्यर्थे । ७८३ टक प्रतिघाते । ७८४ चक

हरी। ७८५ कखे हसने । ७८६ रये गङ्गायाम् । ७८७ लये मङ्गे । ७८८ हने ७८९ हने ७९० वने
 ७९१ हने संवरणे । ७९२ कये नीचते । ७९३ यक ७९४ यम कुटिलायां गती । ७९५ कण ७९६
 रण गती । ७९७ चण ७९८ ग्रण ७९९ लण दाने च ॥ ८०० वस ८०१ वस ८०२ कस ८०३ लस
 हिंसायाः । ८०४ वन च । ८०५ वन नीचते । ८०६ जल दीप्ती । ८०७ जल ८०८ जल चलने ।
 ८०९ खू आधाने । ८१० दू भये । ८११ नू नये ८१२ या पाके । मारणनीपणनिशामनेषु ८१३ या ।
 कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर् कर्जने । निशोन्मयने ८१६ छदिः । ८१७ मदी हयैर्गोपनयोः ।
 ८१८ धन शब्दे । ८१९ हलि ८२० बलि ८२१ खलि ८२२ रणि ८२३ धनि ८२४ तपि ८२५
 चपि च ८२६ खन अवतंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ (१) जनी ८२८ जुष ८२९ कस ८३० रज्जो
 ८३१ समनाथ । ८३२ (२) जल ८३३ जल ८३४ जल ८३५ नमामनुपसर्गाद्यः । (३) ८३६ स्ना ८३७
 स्ना ८३८ वन ८३९ वना च । (४) न ८४० कस्य ८४१ मि ८४२ चमाम् । (५) ८४३ शमोऽदृशने ।
 ८४४ (६) यमोऽपरिवेषणे । ८४५ (७) खदिर् अवपरिभां च । ८४६ कण गती ॥ घटादयः कषात्ता
 मितः । इत् । अरादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजु दीप्ती ॥ उदात्तः स्वरितेदु-
 भवतोभाषः ॥ ८४८ टुचात् ७४९ टुचाय ८५० टुचाय दीप्ती ॥ उदात्ता अनुदात्तैः आत्मनेभाषाः ॥
 ८५१ स्मसु ८५२ स्मन ८५३ स्मन शब्दे । ८५४ यम ८५५ यम अवैकल्ये ॥ इत् ॥ ८५६ जल दीप्ती ।
 ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टल वैकल्ये । ८६१ हल स्थाने । ८६२ हल
 विलेखने । ८६३ हल गन्ते ॥ हयने इत्येके ॥ ८६४ पल गती । ८६५ वल प्राणने धान्यावरीषने च ।
 ८६६ पुल मङ्गले । ८६७ कुल संश्लाने ८६८ शल ७६९ जल ८७० पल गती । ८७१ कथे
 निष्ठाके । ८७२ पथे गती । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ दुवम छदिरणे । ८७५ सम चलने । ८७६
 चर संचलने ॥ समादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ वह मयैके ॥ उदात्तोऽनुदात्तादिदात्मने-
 भाषः ॥ ८७८ रसु कौडायाम् ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तादिदात्मनेभाषः ॥ ८७९ षट् ल विग्रहशब्दवसादनेषु ।
 ८८० शट् ल ग्रातने । ८८१ क्रुश आधाने रोदने च ॥ षटादयस्त्वोऽनुदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः ॥ ८८२
 कुष संपर्चनकौटिल्यप्रतिपत्तयविलेखनेषु । ८८३ वृष अवगमने । ८८४ रुष वीजजनमानि प्रादुर्भावे च ।
 ८८५ कस गती ॥ इत् । कुचादय उदात्ता उदात्तैः परस्मैभाषाः । रुहिल्लनुदात्तः ॥ ८८६ हिङ्
 अज्यक्ते शब्दे । ८८७ अक्षु गती याचने च ॥ अक्षु इत्येके । अवि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयात् यात्रायाम् ।
 ८८९ रितु परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चर्हि याचने । ८९२ प्रीष्टु पर्वती । ८९३ मिह
 ८९४ मिह मेधाहिंसनयोः । एती धान्याविलेके ८९५ मेष्टु संगति च । ८९६ मिह ८९७ गेह
 कृत्वासंनिकर्षणयोः । ८९८ शप् ८९९ शप् उन्दने । ९०० वृधिर् नीचने । ९०१ उहुन्दिर
 निशामने । ९०२ वेष्टु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिषट्कणेषु ॥ नानोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवधारणे ।
 ९०४ वीठ आदानसंवरणयोः । ९०५ चावृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गती । ९०७ दाय दाने
 ९०८ मेष्टु भये ॥ गताविलेके ॥ ९०९ मेष्टु ९१० मेष्टु गती । ९११ अस गतिदीप्तादानेषु ॥ अष इत्येके ॥
 ९१२ माश वापनस्यग्रनयोः । ९१३ लव काली । ९१४ चष भचने । ९१५ कष हिंसायाम् । ९१६ भष
 आदानसंवरणयोः । ९१७ भच ९१८ भच कदने । ९१९ दाष्ट दाने । ९२० माह माने । ९२१ गृष्ट संवरणे ॥
 हिंसादय उदात्ताः स्वरितैः उभयतोभाषाः ॥ ९२२ विष्टु सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः । ९२३ अष्टु

भरणे ८२४ ङ्ङ् धरणे । ८२५ ङ्ङ् धारणे । ८२६ ङीञ् प्रापणे ॥ भवाद्भवत्कारोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ॥
 ८२७ ङेष्ट्, पाने । ८२८ ङौ ८२९ ङौ हर्षयणे । ८३० ङौ आहरणे । ८३१ ङौ स्त्रे । ८३२ ङे ङती ।
 ८३३ ङौ चिन्तायाम् । ८३४ ङै शब्दे । ८३५ ङ्यै ८३६ ङौ शब्दसंघातयोः । ८३७ ङौ खदने । ८३८
 ङे ८३९ ङे ८४० ङे ङये । ८४१ ङौ ८४२ ङै शब्दे । ८४३ ङौ ८४४ ङौ पाके । ८४५ ङे ८४६ ङौवे
 शोधने । ८४७ ङे वेष्टने । ८४८ ङौ वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके ॥ ८४९ ङैप् शोधने । ८५० पा पाने ।
 ८५१ ङा गन्तोपादाने । ८५२ ङा शब्दाप्रसंयोगयोः । ८५३ ङा गतिनिवृत्तौ । ८५४ ङा आभासे ।
 ८५५ दाण् दाने । ८५६ ङु ङोडिष्ये । ८५७ ङु शब्दोपतापयोः । ८५८ ङु चिन्तायाम् । ८५९ ङु संवरणे ।
 ८६० ङु गतौ । ८६१ ङु गतिप्रापणयोः । ८६२ ङ ८६३ ङु सेचने । ८६४ ङु हर्षयने । ८६५ ङु गतौ ।
 ८६६ ङु प्रसवेऽर्थयोः । ८६७ ङु श्रवणे । ८६८ ङु स्त्रे । ८६९ दु ८७० ङु गतौ । ८७१ जि ८७२ जि
 अभिभवने ॥ भवत्वादयोऽनुदात्ताः परस्मैभावाः ॥ ८७३ भिङ् इवहसने । ८७४ भुङ् अव्यक्ते शब्दे । ८७५
 गाङ् गतौ । ८७६ कृङ् ८७७ घृङ् ८७८ उङ् ८७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कृङ् घृङ् गुङ् घृङ् ङुङ् इत्येके ॥
 ८८० ञ्ङ् ८८१ ञ्ङ् ८८२ ञ्ङ् ८८३ ञ्ङ् गतौ ॥ ञ्ङ् इत्येके । ८८४ ञ्ङ् गतिरेषणयोः । ८८५ ञ्ङ्
 अवध्यंसने । ८८६ मीङ् प्रणिदाने । ८८७ दीङ् रचने । ८८८ ञीङ् गतौ । ८८९ ङीङ् ८९० ङीङ् पालने ॥
 भिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभावाः ॥ ८९१ पूङ् पबने । ८९२ मूङ् बन्धने । ८९३ ङीङ् विहायसा गतौ ॥
 पूङादयस्तत्र उदात्ता आत्मनेभावाः ॥ ८९४ तृ ङ्वनतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभावः ॥ ८९५ गुप् गोपने ।
 ८९६ तिङ् निगने । ८९७ मान पूजायाम् । ८९८ वध बन्धने ॥ गुपादयस्तत्र उदात्ता अनुदात्तेत
 आत्मनेभावाः ॥ ८९९ रभ रामस्त्रे । १००० ङुभप् प्राप्ता । १००१ ङ्वञ्ज परिष्वङ्गे । १००२ ङद
 पुरोधोऽर्थने ॥ रभादयस्तत्र उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभावाः ॥ १००३ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥
 उदात्त उदात्तेत् परस्मैभावः ॥ १००४ क्कन्दिर् गतिशोधणयोः । १००५ यम मैद्यने । १००६ यम प्रहर्षे
 शब्दे च । १००७ गङ् १००८ ङङ् गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज
 हानौ । १०१२ वञ्ज सङ्गे । १०१३ हजिर् प्रेचने । १०१४ दंश दंशने । १०१५ ज्व विलेखने ।
 १०१६ दह भक्षोत्तरणे । १०१७ मिह सेचने ॥ क्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभावाः ॥ १०१८
 कित निवासि रोगापनयने च ॥ उदात्तेत् परस्मैभावः ॥ १०१९ दान खण्डने । १०२० शान तेजने ॥
 उदात्तो स्मरितेतावुभयतोभावी ॥ १०२१ ङुपचप् पाके । १०२२ ङच समवाये । १०२३ भज सेवायाम् ।
 १०२४ रञ्ज राने । १०२५ शप आक्रान्ते । १०२६ ॥ लिप दीप्तौ । १०२७ यज दीवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । १०२८ ङुवप् बीजसंतापे ङेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ पचादयोऽनुदात्ताः स्मरितेता उभयतो-
 भावाः । ङचिभूदाने ॥ १०३० वस निवासि ॥ अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभावः ॥ १०३१ वेञ् तनुसंतापे ।
 १०३२ ङ्येञ् संवरणे । १०३३ ङ्येञ् श्रद्धायां शब्दे च ॥ वेजादयस्तत्रोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ॥ १०३४ ङद
 व्यक्तायां वाचि । १०३५ ङुभोश्चि गतिशब्दयोः ॥ इत् । अयं वदतिशोदात्तो परस्मैभावो ॥

इति शब्दिकरणा भ्यादयः ॥ १ ॥ भ्यादिराजतिगण इत्येके ।

अथादादयः ॥ २ ॥

अद भक्षणे । २ इम हिंसागन्तोः ॥ अनुदात्तानुदात्तेतौ परस्मैपदिनी ॥ ३ इव अघोती । ४ दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्त्रादने ॥ द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतीभाषाः ॥ ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदौ ॥ ८ ईर गतौ कस्यने च । ९ ईड सुती । १० ईम ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङःश्रास इच्छायाम् । १३ अस आच्छादने । १४ कसि गतिश्रासनयोः ॥ कस इत्येके । कश्च इत्यपि ॥ १५ क्षिप्ति चुम्बने । १६ क्षिप्ति यदौ । १७ क्षिप्ति अच्यजे शब्दे । १८ पिप्ति पच्ये ॥ संपर्चने इत्येके । उभयनेत्येके । अवयवे इत्येके अव्यक्ते शब्दे इतीतर । १९ जि इत्येके ॥ १९ इजो वर्जने । २० जि इत्येके २० प्रजो संपर्चने । ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २१ पूङ् पाणिगर्भविमोचने । २२ शोङ् खत्रे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २३ शु मित्रलोऽमित्रलो च । २४ रु शब्दे । २५ श सुती । २६ टुष् शब्दे । २७ च्च तेजने । २८ आ प्रसवणे ॥ सुप्रभवत उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्जुष् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतीभाषाः ॥ ३० शु अभिगमने । ३१ शु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कृ शब्दे । ३३ टुष् सुती । सुप्रभवतोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ सौतिनूभयतीभाषाः ॥ ३४ कृष् व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतीभाषाः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अच्ययने । ३७ इक् खरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्वासनश्चादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्तयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ आ ग्रीचे । ४३ आ पाके । ४४ द्रा कृष्णाय गतौ । ४५ आ भवणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे । इत्युभयतोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् लात्मनेपदौ ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस सुवि । ५६ मृज् यदौ । ५७ रुद्रि अनुविमोचने । विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ जिष्ण्व गये । उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ५९ अस प्राणने । ६० अन च । ६१ जच भवहसनयोः ॥ इत् ॥ ६२ जाय निद्राचये । ६३ दरिद्रा दुर्गता । ६४ चकान् दीप्तौ । ६५ श्रास अनुशिष्टौ ॥ असादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीप्तौद् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना मुच्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ ६८ षस ६९ ससि खत्रे ॥ ७० वज्र कान्तौ । षसादय उदात्ता उदात्तेतः ॥ ७१ चर्वरीतं च । ७२ कृङ् अपनयने ॥ अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥

इति शुम्भिकरणा अदादयः ॥ २ ॥

अथ जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ इ दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके ॥ २ जिभी मये । ३ जी जज्ञायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पू पालनपूरणयोः ५ इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ५ दुभृज् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतीभाषाः ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ मोहाङ् गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनी ॥ ८ मोहाङ् त्यागे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदौ । ९ जुधाङ् दाने । १० जुधाङ् धारणपोषणयोः ॥ दाने इत्येके ॥

अनुदात्ताभयतीभाषी ॥ ११ निजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् वृथम्भावे । १३ विष्ण्व्याघ्री ॥
 निजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरितेन उभयतीभाषाः ॥ १४ छ चरखदीप्तोः । १५ छ प्रसन्नकरणे । १६ क
 १७ मृ गतौ ॥ ह्रस्वभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ अस मर्जनदीप्तोः ॥ उदात्त उदात्तेन परस्मैपदो ॥
 १९ कित ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदो ॥ २० तुर स्वरणे । २१ धिष् शब्दे । २२ धन धान्ये । २३
 जन जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेन परस्मैभाषाः ॥ २४ गा क्षुत्तौ ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः । ह्रस्वभृतय
 एकादशश्चन्दसि । इति भाषाशामपि ॥

इति द्विविकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

अथ दिवादयः ॥ ४ ॥

१ द्विषु कौडाविजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु । २ धिषु तनुर्मतानि । ३ सिषु
 गतिशोषणयोः । ४ छिषु निरसने । ५ णसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ णसु
 निरसने । ७ ऋसु हरणदीप्तोः । ८ व्युष दाहे । ९ पुष च । १० वृती गानविशेषे । ११ वसी उद्येगे ।
 १२ कुष पूतीभावे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिवेष्टने । १५ लिप मरेणे । १६ पुष्य विकसने ।
 १७ तिष १८ छिम १९ ङीम आर्द्राभावे । २० ग्रीड मोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ ष ३२
 पुष चक्षुषे । २४ जृष भृष २५ वयोहानौ ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेन परस्मैभाषाः । चिपिस्तनुदातः ।
 २६ षड् प्राणिप्रसवे । २७ दूड् परितापे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २८ ङीङ् लये । २९ ङीङ् विज्ञावसा
 गतौ । ३० ङीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषे । ३४ ग्रीङ्
 कणोत्पत्तेः ॥ इत् ॥ स्वादय ओदितः ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ ग्रीङ्
 प्रीतौ । दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । ङीङ् तुदात्तः ॥ ३९ शो तनुकरणे । ४० ङो वेदने । ४१
 ङो अन्तकर्मणि । ४२ ङो अवस्थच्छने ॥ श्रुतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी मादुर्भावे ।
 ४४ दीपौ दीप्तौ । ४५ चुरी आघ्रायने । ४६ तुरी गतिस्वरचर्हिंसनयोः । ४७ चुरी ४८ तुरी हिंसागन्त्योः ।
 ४९ चुरी ५० तुरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शुरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चुरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा ।
 ५४ वृषु वरणे । ५५ क्षिष उपतापे । ५६ काय दीप्तौ । ५७ वाय शब्दे ॥ जन्वादय उदात्ता अनुदात्तेन
 आत्मनेभाषाः । तपिस्तनुदातः ॥ ५८ नृष तितिचायाम् । ५९ ईषधिर् पूतीभावे ॥ उदात्ता स्वरिते
 ताडुभयतीभाषौ ॥ ६० गृह वन्दने । ६१ रज्ज रागे । ६२ शप आक्षेपे ॥ गृहादयस्त्वयोऽनुदात्ताः स्वरितेन
 उभयतीभाषाः ॥ पद गतौ । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद कृतायाम् । ६६ वृष अवगमने । ६७ वृष
 संप्रहारे । ६८ षनो रुध कामे । ६९ षण प्राचने ॥ षन इत्येके । ७० मन ज्ञाने । ७१ युज समाधौ ।
 ७२ मृज विस्मर्गे । ७३ लिज अल्यीभावे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेन आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राषीऽकर्म-
 णो ब्रह्मविषे । ७५ व्यष ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ वृष श्रौयणे । ७८ लुप प्रीतौ । ७९ दुष वैकल्ये ।
 ८० त्रिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितौ मर्षणे । ८२ खिदा गानप्रचरणे । ८३ कुष क्षोभे । ८४
 लृष कुसुचायाम् । ८५ वृष शौचे । ८६ धिषु मराढौ ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेन परस्मैभाषाः ॥ ८७

रथ हिंसासंराध्योः ॥ ८८ अथ अद्वेने ॥ ८९ तप प्रीत्यने ॥ ९० इष हर्षमोहनयोः ॥ ९१ दुष्ट जिघां-
सायाम् ॥ ९२ सुह वैचिषे ॥ ९३ अह उद्विरथे ॥ ९४ अह प्रीतौ ॥ इत् ॥ रथादय उदात्ता उदात्तेतः
परकभाषाः ॥ ९५ अमु उपशमे ॥ ९६ तमु काङ्क्षायाम् ॥ ९७ दमु उपशमे ॥ ९८ यमु तपसि खेदे च ॥
९९ भमु अनवस्थाने ॥ १०० चमु सहने ॥ १०१ कमु न्नामौ ॥ १०२ मदी हर्षे ॥ इत् ॥ १०३ यमु
लेपथे ॥ १०४ यमु प्रयत्ने ॥ १०५ जमु मोचने ॥ १०६ तमु उपचये ॥ १०७ दमु च ॥ १०८ वमु सन्ने ॥
१०९ व्युष विभाने ॥ व्युस इत्यन्ते ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० पुष दाहे ॥ १११ विम प्रेरणे ॥
११२ कुस संग्रहणे ॥ ११३ उष उद्यमे ॥ ११४ सुष खण्डने ॥ ११५ मसी परिणामे ॥ ११६
लुठ विलोडने ॥ ११७ उष समवाये ॥ ११८ अष ११९ अंश अघमतेने ॥ १२० उष वरणे ॥ १२१ कष
तनुकरणे ॥ १२२ जिह्वा पिपासायाम् ॥ १२३ अष लुष्टौ ॥ १२४ कष १२५ रिष हिंसायाम् ॥ १२६
डिप लेपे ॥ १२७ कुप क्रोधे ॥ १२८ अष व्याकुलते ॥ १२९ पुष १३० कष १३१ लुष विमोहने ॥ १३२
लुम गार्धे ॥ १३३ लम संचलने ॥ १३४ लम १३५ तुम हिंसायाम् ॥ अभिनभितुभयो युतादी क्वादी
च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्लिद् आर्द्राभावे ॥ १३७ जिमिदा खेदने ॥ १३८ जिस्विदा खेदनमोचनयोः ॥ १३९
अधु इदौ ॥ १४० अधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ इत् ॥ असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत परकभाषाः ॥

इति श्रुतिकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥ दिवादिराकृतिगण इत्येके ।

अथ स्वादयः ॥ ५ ॥

१ कुञ् अभिषवे ॥ २ विञ् वन्धने ॥ ३ शिञ् निशाने ॥ ४ लुमिञ् प्रलेपणे ॥ ५ पिञ् चयने ॥ ६
क्लञ् आच्छादने ॥ ७ क्लञ् हिंसायाम् ॥ ८ क्लञ् वरणे ॥ ९ कुञ् कम्पने ॥ कुञ् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता
उभयतोभाषाः ॥ ४ञ् उदात्तः ॥ १० दुङ् उपतपे ॥ ११ हि गतौ इदौ च ॥ १२ इ प्रीतौ ॥
१३ अ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिपालनयोरित्यन्ते ॥ १४ आपु व्याप्तौ ॥ १५ अलु शक्तौ ॥ १६ राध
१७ साध संसिद्धौ ॥ दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परकभाषाः ॥ १८ अञ् व्याप्तौ संघाते च ॥ १९ टिञ्
आस्नन्दने ॥ अश्लिषौ उदात्तावनुदात्तेतावाक्यनेभावौ ॥ २० तिक् २१ तिग गतौ च ॥ २२ पथ
हिंसायाम् ॥ २३ जिह्वा पागल्ये ॥ २४ दन्मु दन्धने ॥ २५ अधु इदौ ॥ २६ तप प्रीत्यने
कन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ ॥ २८ दध घातने पालने च ॥ २९ चमु भवने ॥ ३० रि ३१ लि ३२
चिरि ३३ जिरि ३४ दाश् ३५ इ हिंसायाम् ॥ चिरि भाषायाम् इत्येके ॥ अचौत्यजादित्येके ॥ रेफवानित्यन्ते ॥
इत् ॥ तिक्कादय उदात्ता उदात्तेतः पदकभाषाः ॥

इति श्रुतिकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादयः ॥ ६ ॥

१ तुद व्यथने । २ तुद प्रेरणे । ३ दिश चतिसर्जने । ४ असृज पाके । ५ लिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्मरिते उभयतोभावाः ॥ ७ कथी गती ॥ उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी । ८ लुपी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओषिजी भयचलनयोः । १० ओलजि ११ ओलसृजी त्रीडायाम् ॥ तुषादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभावाः ॥ १२ ओषिष् कृदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उकि उक्ते । १५ उकी विवासे । १६ कृष्ण गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिष्ण उत्तुङ्गेशे । १८ कर्ज १९ चर्च २० भर्ज परिभाषणभर्जनयोः । २१ लच संवरणे । २२ कच नृती । २३ उल आर्जने । २४ उल्ल उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कलनयुद्धमिन्द्राहिंसादानेषु । रिद्ध इत्येके ॥ २७ हप २८ हम्प हमी ॥ दावपि फानावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुम्प ३१ तुफ तुम्फ हिंसायाम् । ३२ हप ३३ हम्प उत्तुङ्गेशे ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान् इत्येके ॥ ३४ लफ ३५ लम्प हिंसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुम्प गन्धे । ३८ उभ ३९ उम्प पुरणे । ४० यभ ४१ यम्प शीमाथे । ४२ हमी गन्धे । ४३ चृती हिंसायजनयोः । ४४ विष विधाने । ४५ लुड गती ॥ लुण इत्येके । ४६ लुड सुखने । ४७ पुड च । ४८ पूण प्रीत्यने । ४९ वण च । ५० मृण हिंसायाम् । ५१ तुण कौटिल्ये । ५२ पूण कर्मणि यभे । ५३ मृण प्रतिज्ञाने । ५४ कुण शब्दोपकरणयोः । ५५ गुण गती । ५६ दुण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५७ पुण ५८ घुर्णे समणे । ५९ पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६० कुर शब्दे । ६१ खर कृदने । ६२ मुर संवेष्टने । ६३ चुर विलेखने । ६४ वुर भौमाद्यंशब्दयोः । ६५ पुर अयममने । ६६ वृह उद्यमने ॥ वृह इत्येके ॥ ६७ वृह ६८ वृह ६९ वृह हिंसायाः । ७० डप इच्छायाम् । ७१ मिप स्पर्धायाम् । ७२ किल शैत्यक्रीडनयोः । ७३ तिल खेष्टे । ७४ विल विकसनने । ७५ चल विलसनने । ७६ डल स्पर्धायाम् । ७७ विल संवरणे । ७८ विल भेदने । ७९ विल गडने । ८० विल भावकरणे । ८१ विल ८२ विल कञ्जे । ८३ विल ज्ञेयणे । ८४ लिख अचरविन्यासे । ८५ कुट कौटिल्ये । ८६ पुट संश्लेषणे । ८७ कुच संकोचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रत्नायाम् । ९० डिप लिपे । ९१ कुर कृदने । ९२ स्फुट विकासने । ९३ सुट आवेषमर्दनयोः । ९४ वृट कृदने । ९५ तुट कलकर्मणि । ९६ वुट ९७ कुट कृदने । ९८ लुड वभने । ९९ कड मदे । १०० लुट संश्लेषणे । १०१ लुड घमले । १०२ लुड वाक्ये । १०३ पुड उत्सर्गे । १०४ वृट प्रसिधाने । १०५ तुड तीडने । १०६ वृड १०७ स्फुट संवरणे । वृड कुट इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ स्फुल संचलने ॥ स्फुल स्फुरणे स्फुल संचलने इत्येके । स्फुर इत्येके ॥ ११० स्फुड १११ वृड ११२ वृड संवरणे ॥ ११३ लुड ११४ वृड निमज्जने इत्येके ॥ त्रयादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभावाः ॥ ११५ मुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ११६ णु सचने । ११७ धु विधुने ॥ उदात्तौ परस्मैभावौ ॥ ११८ गु पुरीयोक्त्यर्थे ॥ ११९ वृ गतिस्त्रैय्ये ॥ अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२० कुङ् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी । वत् ॥ १२१ वृङ् व्यायामे । १२२ वृङ् प्राणव्याये ॥ अनुदात्तावात्मनेभावौ ॥ १२३ रि १२४ पि गती । १२५ वि धारणे । १२६ चि निवास-गन्तोः ॥ रिवादादयोऽनुदात्ताः परस्मैभावाः ॥ १२७ वृ प्रेरणे । १२८ कृ विक्षेपे । १२९ गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभावाः ॥ १३० वृङ् आदरे । १३१ वृङ् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभावौ ॥ १३२ प्रङ् जीसायाम् ॥ वत् ॥ १३३ वृज विमर्गे । १३४ टमसृजो गङ्गा । १३५ रुजो मङ्गे । १३६ भुजो कौटिल्ये । १३७ वृष स्वर्गे १३८ वृष १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश गती । १४१ मृश संस्पर्शने । १४२ विष्ण गती ।

१४३ पित्र प्रवेशने । १४४ मृग आसर्जने । १४५ गृह गेरेणे । १४६ गृहल विचारणायवसादनेषु ।
 १४७ गृहल गतने ॥ पृच्छादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छन्नुदात्तः ॥ १४८ मिल संयमे ॥
 उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १४९ मुचल मोचणे । १५० मुपल क्तेदने । १५१ विदल लामे ।
 १५२ लिप उपदेहे । १५३ पिच चरणे ॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दतिमुदात्तः ॥
 १५४ कृती क्तेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिघाते । अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ।
 १५६ पित्र अयवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । इत् ॥

इति शचिकरणानुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः ॥ ७ ॥

१ रुचिर् आचरणे । ३ मिदिर् विदारणे । ३ किदिर् डैवीकरणे । ४ रिचिर् विरेचने । ५ विचिर्
 वृषभावे । ६ सुदिर् संपेषणे । ७ युजिर् योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छदिर्
 दीनिदेवनयोः । ९ उहदिर् हिंसादारयोः ॥ उदात्तौ स्वरितेवावुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥
 उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ जिह्वी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैम्ने । १३ विद
 विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनी ॥ १४ शिवल विशेपणे । १५ पिबल संवर्धने । १६ भञ्जो
 आसर्जने । १७ मुज पालनाभ्यवहारयोः । शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ लङ् १९ हिंसि
 हिंसायाम् । २० उन्दी क्तेदने । २१ अङ् व्यक्तिसंज्ञकानिगतिषु । २२ तस्र संकोचने । २३ ओविनी
 भयचलनयोः । २४ वजी वर्जने । २५ वृचो संपर्के ॥ रुधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ इत् ॥

इति त्रसुविकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः ॥ ८ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षण् दाने । ३ चण् हिंसायाम् । ४ चिण् च । ५ कण् यतौ । ६ लण् अदने ।
 ७ छण् दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ वण् याचने । ९ मण् अवधीधने ।
 उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥ १० लुक् करणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । इत् ।

इति उविकरणानुदादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रादयः ॥ ९ ॥

१ लुक् इत्यविनिमये । २ प्रोक् तर्पणे कान्ती च । ३ ओक् पाके । ४ मोक् हिंसायाम् ।
 ५ पिक् वयने । ६ स्तुक् आपवर्णे । ७ वृक् कम्पने ॥ क्रादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ८ कृक् गृहे ९ वृक्
 हिंसायाम् । १० पूक् पवने । ११ लृक् क्तेदने । १२ कृक् हिंसायाम् । १३ कृक् हिंसायाम् । १४ वृक् वरणे ।
 १५ वृक् कम्पने । कृपभय उदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १६ ण् हिंसायाम् । १७ पू पालनपूरणयोः ।

१८ वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० भृ हिंसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२ कृ वयोहानी ।
कृ इत्येके । धृ इत्यन्ते ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिंसायाम् । २५ ऋ गती । २६ गृ गच्छे ॥ गृणाति-
प्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ २७ ज्या वयोहानी । २८ रो गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषे ।
३० ली वरणे । ३१ ली गती ॥ लृत् ॥ ३२ ली वरणे । ३३ ली भये ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ लीप्
हिंसायाम् । ३५ ला अवबोधने । ३६ लम् वन्दने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३७ वृङ्
संभक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ यम् विमोचनप्रतिवृत्तयोः । ३९ यम् विजोडने । ४० यम्
४१ यम् संदभे । ४२ कृत् संश्लेषे ॥ संश्लेसे इत्येके । ४३ कृत् चोदे । ४४ कृत् च ॥
अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुव रोषे । ४६ कुप निष्कार्ये । ४७ तुभ संवलने । ४८ वाम ४९ तुभ हिंसायाम् ।
५० क्लिप्त विवाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उग्रस उज्ज्वे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे ।
५५ प्रप ५६ प्रप कोटनसेवकपूरणेपु । ५७ पुष पुटी । ५८ सुष सेवे । ५९ खच मृतप्रादुर्भावे ॥ पानी-
ऽवमित्येके ॥ ६० छिड च ॥ गत्यादय उदात्ता उदात्तेती विविवर्ज परस्मैभाषाः ॥ ६१ खच उपादाने ।
उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

इति श्राविकरणाः क्षादयः ॥ २ ॥

अथ चुरादयः ॥ १० ॥

१ चुर सेवे । २ चिति कृत्याम् । ३ यजि संकोचे । ४ कृडि परिहासे ॥ कृडि इत्यपि ॥ ५ खच
दर्शनादययोः । ६ कुट्टि अन्तर्भावणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८ मिदि खेदने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥
ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । ललडि इत्यन्ते ॥ १० लल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड
अवगाहने । १२ नट अवसन्दने । १३ अघ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ वध संवसने ॥
१५ पू पूरणे । १६ ऊजै बलप्राप्तययोः । १७ पच परिरुद्धे । १८ वष १९ चुणं धेरणे ।
वर्ष वर्षने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्याने । २१ पूष प्रक्षेपे । पथ इत्येके ॥ २२ यम् संवसने । २३ यम्
च ॥ साम् इत्येके ॥ २४ भल चदने । २५ कृह केदनभर्त्सणयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुङ् २७
चुङ् अलीभावे । २८ अह २९ बुङ् अनादरे । ३० लुङ् सेवे । ३१ गठ ३२ गठ असंस्कारगत्तौ ॥ गठि
इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसावल्गादाननिकेतनेपु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥
३५ पिस गती । ३६ पान्व सामप्रयोगे । ३७ वल्क ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ णिह खेदने ॥ णिहट
इत्येके ॥ ४० णिहट अनादरे ॥ णिह् इत्येके ॥ ४१ त्रिष श्लेषणे । ४२ पथि गती । ४३ पिच्छ कुट्टने ।
४४ कटि संवरणे । ४५ यण दाने । ४६ तड आधाते । ५० खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि
रत्तने । ५१ गडि वेदने ॥ रत्तणे इत्येके । कुडि इत्यन्ते । गडि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वटि
विभाजने ॥ ५४ मडि मूलायां हर्षे च । ५५ मडि कल्याणे । ५६ कटं वसने । ५७ पुत्त ५८
वृक्ष आदरागादययोः । ५९ चुट संवीदने । ६० नक ६१ धक नाशने । ६२ चक ६३ चुक व्यधने ।
६४ जल शौचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल
महत्त्वे । ६९ पुल समुच्चये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल चेपे । ७३ विल भेदने । ७४ तिल

खेहने । ७५ चल सती । ७६ पात्र रचणे । ७७ लूट हिंसायाम् । ७८ गल मने । ७९ शूर्प च ।
 ८० चुट छेदने । ८१ सुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ वज सागैर्मस्कारमयोः । ८५ शक्त
 अतिशयने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ चपि चान्ताम् । ८८ इजि कृष्णजीवने । ८९ कृत गत्याम् ।
 ९० अक्ष च । ९१ अक्ष ज्ञानज्ञापनसारणतीपक्षनिग्रानिग्रामनेषु ॥ निषेधेके ॥ ९२ यम च परिवेषणे ।
 ९३ चङ्ग परिष्कलने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रङ्ग त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिच्छ चयने ॥
 (I) गान्धे मितोऽङ्गीतो ॥ ९७ घट चलने । ९८ मुल संघाते । ९९ खट संवरणे । १०० पट
 १०१ छिद्र १०२ चुचि हिंसायाम् ॥ १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस
 अभिवर्धने । १०५ टकि वसने । १०६ धूम कामिकरणे । मूर्धन्यान् इत्येके । तालव्यान् इत्यन्ये ॥
 १०७ कौट वणे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अंके सवने ॥ तपने इत्येके ॥
 १११ गट आलस्ये । ११२ गटि गोवणे । ११३ मुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दाद्यौ । ११६
 मर्च च । ११७ छ प्रसवणे ॥ सावणे इत्येके ॥ ११८ पवि विस्तारवचने । ११९ तिज निग्राने । १२० कृत
 संग्रहने । १२१ वर्ध छेदनपूरणयोः । १२२ कुपि आकादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुपि १२४ लुपि
 अदशने ॥ चर्दने इत्येके ॥ १२५ छप व्यक्तायां वाचि ॥ लूप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ डल
 प्रेरणे । १२८ सल स्नेहने । १२९ स्नेह अव्यक्तायां वाचि । १३० लम १३१ वर्क हिंसायाम् ॥ १३२ गुट
 पूर्वजितने । १३३ लसि रचणे ॥ १३४ ईड मृती । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ रूप
 रोषे ॥ रुठ इत्येके ॥ १३८ छिप छेपे । १३९ छुप समुच्छाये ॥ (2) आ कृष्णादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संवेतने ।
 १४१ दशि दंशने । १४२ दसि दर्शनदर्शनयोः ॥ दम इत्यप्येके ॥ १४३ छप १४४ छिप संघाते । १४५ तसि
 कुटुम्बधारणे । १४६ भसि गुप्तपरिभाषणे । १४७ लज ग्रहणसंग्रहणयोः । १४८ तज्ज । १४९ भक्त तर्जने । १५०
 बस १५१ गन्ध अर्दने । १५२ बिच्छ हिंसायाम् ॥ बिच्छ इत्येके । १५३ निच्छ परिमाणे । १५४ चल ईषायाम् ।
 १५५ कण संकोचे । १५६ तृण पूरणे । १५७ भूष आशविशदयोः । १५८ गठ द्राघायाम् १५९ यल
 पूजायाम् । १६० अक्ष वितर्के । १६१ गूर लयमने । १६२ ग्रम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ क्राम
 अवलेपणे । १६५ छुट छेदने ॥ कूट इत्येके ॥ १६६ गल सवणे । १६७ भल आमच्छने । १६८ कुट
 आपदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कूट प्रतापने । १७० वक्षु प्रलम्बने । १७१ छप शक्तिवसने । १७२
 मट लसिधोने । १७३ दिवु परिकृजने । १७४ म्य विज्ञाने । १७५ विद चेतनाख्याननिवासिषु । १७६
 मान सान्धे । १७७ वृ कुमुदायाम् । १७८ कुक्ष नाभौ वा कुम्भितव्यने ॥ इत्याकुक्षयोः ॥ १७९ अर्च
 आभ्यसने । १८० वृक्ष भवणे । १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जमि
 नाशने । १८४ छट चरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पक्ष वसने । १८७ अक्ष रोगे । १८८ चट १८९
 स्फुट भेदने । १९० चट संघाते ॥ (3) हत्वर्थांश्च । १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतिवणे । १९३ धुषिर
 विशदने । १९४ आडः कन्द सातत्ये । १९५ लस शिल्लयोः । १९६ तसि १९७ भूष अवलेकरणे । १९८
 अर्ध पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगे । २०० मज विद्याधने । २०१ मधु प्रसवने । २०२ यत निकारोपकारयोः ।
 २०३ रक्ष २०४ लक्ष आस्त्रादने । रक्ष इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अक्ष विशेषणे । २०६ लिगि
 चित्तिकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ वस चरणे ॥ बद्धणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९
 उषस उच्चैः ॥ २१० सुष प्रमोचने मोदने च । २११ वस खेहच्छेदापहरणे । २१२ चर संग्रहे । २१३

अमु सङ्गने ॥ इसने चेत्येके ॥ अमु इत्येके ॥ २१४ भुवोऽनकल्कने । २१५ कृप च ॥ (4) आ स्वदः
सकर्मकात् ॥ २१६ बह बहणे । २१७ पुप धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ षट २२०
पुट २२१ छुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ पिजि (निजि) २२५ क्षुजि २२६ भजि
२२७ क्षचि २२८ तसि २२९ पिसि २३० क्षसि २३१ दसि २३२ क्षसि २३३ षट २३४ षटि
२३५ छटि २३६ षट् २३७ षट् २३८ गुप २३९ धूप २४० विष्क २४१ क्षीव २४२ पुष २४३ लोक्ष २४४
लोच २४५ षट् २४६ कृप २४७ तर्क २४८ तनु २४९ तपु भाषार्थाः । २५० षट २५१ लचि २५२ अजि
दसि २५३ क्षसि २५४ क्षसि २५५ शीक २५६ क्षसि २५७ गट २५८ पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रचि २६३
लचि २६४ अचि २६५ रचि २६६ मचि च । २६७ लचि २६८ तट २६९ तल च । २७० पूरी आयायने ।
२७१ रज हिंसायाम् । २७२ खद आस्त्रादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ (5) आ धृषावा । २७३ गुज २७४ एच संयमने ।
२७५ अच पूजायाम् । २७६ वह महणे । २७७ ईर लेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ लजी वर्जने ।
२८० डल आनरणे । २८१ लु वयोहानौ । २८२ जि च । २८३ रिच वियोजनसंपर्चनयोः । २८४
गिप अमर्षोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तप तपी ॥ संदीपन इत्येके ॥ २८७ कुदी संदीपने ॥ चूद कृप
हप संदीपन इत्येके ॥ २८८ डभी भवे । २८९ डम संदर्भे । २९० अय मोचणे ॥ हिंसायामित्यन्ते ॥ २९१
मौ गती ॥ २९२ गय वलने । २९३ शीक आभरणे । २९४ चीक च । २९५ चट हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् ॥
२९६ छिसि हिंसायाम् । २९७ अह पूजायाम् । २९८ आहः पद पक्षे । २९९ अय शीचकर्मणि । ३००
कद अपधारणे ॥ स्वरितेत् । ३०१ जप परितर्कणे । परितर्पणे इत्यन्ते ॥ ३०२ धुञ् कम्पने । ३०३ प्रीञ्
तपणे । ३०४ गय ३०५ गय संदर्भे । ३०६ आहू लम्पने ॥ ३०७ तनु यज्ञोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च
दैर्घ्यं । चन यज्ञोपकरणयो रित्येके ॥ ३०८ वद संदेशवचने ॥ स्वरितेत् । अनुदात्तेदित्येके ॥ ३०९ वच परिभाषणे ।
३१० मान पुजायाम् । ३११ भू प्राप्तावाप्तनेपदी ॥ ३१२ मर्ह विनिन्दने ॥ ३१३ मार्ग अन्वेषणे । ३१४
कठि शीके । ३१५ मृजु शीचालंकारयोः । ३१६ मृष तितिचायाम् ॥ स्वरितेत् ॥ ३१७ धृष प्रहसने ॥
इत्याधृषीयाः । (6) अयादन्ताः ॥ ३१८ कय वाक्प्रवर्धने । ३१९ वर ईप्सायाम् । ३२० गय संखाने । ३२१
गठ ३२२ गठ सम्यगवभाषणे । ३२३ पट ३२४ गट गत्ये । ३२५ रट लामे ३२६ स्तन ३२७ गदी
दीनशब्दे । ३२८ पत गती । वा अदल इत्येके । ३२९ पय अनुपसर्गात् । ३३० स्तर
आच्छेपे । ३३१ रच प्रतिवने । ३३२ कल गती संखाने च । ३३३ लज परिकल्कने । ३३४
मह पुजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ अय दीर्घत्वे । ३३८ खद ईप्सायाम् । ३३९ भान लोभे ।
३४० लूच पैशुन्ये । ३४१ छिट भवणे ॥ तृतीयान्न इत्येके । खोट इत्यन्ते ॥ ३४२ खोट लेपे । ३४३
गोम उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ गीत उपधारणे । ३४६ साम सान्त्वययोगे । ३४७
वेज कालोपदेशे ॥ काल इति पद्यधातुरित्येके ॥ ३४८ पञ्चल लवणपवनयोः ३४९ वात सुख-
सिवनयोः ॥ गतिसुखसिवनयोरित्येके ॥ ३५० गवेध मार्गणे । ३५१ वास उपवेशायाम् । ३५२ निवास
आच्छादने । ३५३ भाज प्रयत्न कर्मणि । ३५४ अभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसिवनयोरित्येके ॥ ३५५ जन
परिहारे । ३५६ धन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ते ॥ ३५८ सहित ३५९ याम
३६० कृण ३६१ गुण आमलन्ये । ३६२ कीत आमलन्ये निमलन्ये च । ३६३ कृण संकीचनेऽपि । ३६४
मेन धीर्वे ॥ (7) आगर्वादात्मनेपद्भिः ॥ ३६५ पद गती । ३६६ गट बहणे । ३६७ मृम अन्वेषणे ।

३६८ कुह विद्यापते । ३६९ श्रु ३०० वीर विक्रान्ती । ३७१ म्बुज परिग्रहणे । ३७२ चय उपवाजा-
याम् । ३७३ सत संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व माने । इत्यायवौघाः ॥ २७५ मूल वेष्टने । ३७६ मूल प्रसवणे ।
३७७ रुच पारुष्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्ती । ३८० पुष्ट संसर्गे । ३८१ ऐक दर्शने इत्येके ।
३८२ कव श्रेयित्वे ॥ कर्त इत्यप्येके ॥ (8) प्रातिपदिकाह्वात्ये बहुलमिष्टवत् । (9) तत्करोति तदाचष्टे ।
(10) तेनातिक्रामति । (11) धातुरूपं च । (12) आख्यानात्कुतस्तदाचष्टे क्लृप् प्रकृतिप्रव्यापत्तिः प्रकृतिवत्
कारकम् । (13) कर्तृकरणाह्वात्ये । ३८३ मल्ल दर्शने । ३८४ चित्त चित्तौकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५
शंस समाधाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज्ज प्रकाशने ॥ वटि खलि इत्येके ॥ ३८८ मित्य संपर्के ।
३८९ संशाम पुङ्गे ॥ अनुदात्ते ॥ ३९० श्लोम ग्राथायाम् ॥ ३९१ क्षिप्र कर्मभेदेने । कारणभेदेने इत्येके ।
कण इति घालनरमित्यपरे ॥ ३९२ अस्य दृष्टापधाते ॥ उपसंहारे इत्यर्थे ॥ ३९३ दृष्ट दृष्टनिपातने ।
३९४ षड् पदे लचणे च । ३९५ ऋच च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस आस्वादन-
क्षेपणयोः । ३९९ न्यय विवक्षुसम्भवे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ ऊद डैघौकरणे । ४०२ ऊद
अपवारणे । ४०३ श्लाम प्रेरणे । ४०४ प्रण गावविचूर्णने । ४०५ वर्ष वर्षक्रियाविस्मारमुणवचनेषु ॥
(14) वज्रलमेतन्निदग्रंम् ॥ ४०६ पर्ण करितभावे । ४०७ निष्क दर्शने । ४०८ लिप प्रेरणे । ४०९ वस
निवासे । ४१० तुल्य आवरणे ॥ (15) णिङ्गान्निभसने । (16) अन्ताश्रयतरंगालोडिताश्रकाशामचरित-
कलोपय । (17) पुर्वादिषु प्रातिपदिकाह्वात्ये इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्याद्विजितानुरादयः ॥ १० ॥ चुरादिराकृतिगण इत्येके ।

इति धातुपाठः समाप्तः ॥ (B)

(२) अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ श्लो । ३ लकारानां मातृदुहितस्त्रयावन्मानन्दः । ४ अन्यप्रत्ययानां धातुः । ५
अशनिभरस्वरर्थैः पुंसि च । ६ मित्यनः । ७ वज्रिद्व्याघयः पुंसि । ८ शोचिषोन्मूर्धन्यः पुंसि च । ९
क्रिन्ननः । १० ईकारानयः । ११ ऊकारानयः । १२ युनमेकाचरम् । १३ विश्रव्यादिरा नवतेः । १४
दुन्दुभिरचेषु । १५ नाभिरचविधि । १६ उभावन्वय पुंसि । १७ तल्लनः । १८ भूमिविशुद्धिरहितानि-
तामिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्वस्वस्मिद्भृगुखिगुपानहः । २१ स्मृशोर्षे नपुंसके च ।

(B) धातुपाठे भूषतायामित्यादावर्धनदेशो भौमसेनादिकृतः । भेधस्वरूप इत्यादिरेवायं पाठः । तथाहि
धातुपदीषे रचितः—

“मञ्जुघोषप्रसादेन धातुना वृत्तिमारम्भे ।

बहुशोऽमुम् यथा भौमः शोकवालाददागमान्” ॥१॥ इति ।

भट्टोजि—“न च या प्रापय इत्याद्यर्थेनिर्देशो निवामकः । तस्यापानिनीयत्वात् । भौमसेनादायो स्वार्थे
निर्दिष्टिरिति कथ्यते । पाणिनिस्तु भेध इत्याद्यपाठोदिति भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम् ।” इति (अष्टकौस्तुभ,
१।१।१) ।

२२ गृहगशाभां कोवि । २३ प्राङ्दिङ्गुलुदुल्लिङ्गः । २४ दर्विविदिवेदिखनिशान्मिवेशिल्लयोपधिककृ-
लवः । २५ तिथिनाडिबिचिवीचिनालिधुलिकिकिलिङ्गविरावाद्यः । २६ श्चुलिराजिकुल्लमिववि-
मुकुटिमुटिवलिपङ्कजः । २७ प्रतिपदापदिपङ्कपञ्चरत्नसत्परिषदुषःसवितृत्तुत्तुसुसमिधः । २८ आशीर्घः-
पुर्णोर्वारः । २९ अष्टमनखमासिकतावर्षाणां बहुलं च । ३० सङ्कग्योन्वाग्यवाग्यौस्तिकः । ३१ तटि सीमा-
संवन्धाः । ३२ चित्रविणिस्त्राय्यः । ३३ ताराधाराज्योत्सादययः । ३४ शलाका स्त्रियां निलम् ॥

१ पुमान् । २ घञ्वन्तः । ३ घञ्जन्तः । ४ भयलिङ्गभगपदाति नपुंसके । ५ नङ्गन्तः । ६ याज्ञा
स्त्रियाम् । ७ कान्तो वुः । ८ इषुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गैरिसमुद्रनखकैश्वर्यनखनसुजकैश्वर्य-
शरपद्माभिधानानि । १० विविष्टपतिभुवने नपुंसके । ११ द्यौः स्त्रियाम् । १२ इषुवाङ् स्त्रियां च । १३
वाणकास्त्री नपुंसके च । १४ जालः । १५ कृतपुष्पकपोलमुलफनेषाभिधुनानि । १६ यम् नपुंसकम् ।
१७ उकारान्तः । १८ हेतुरल्लङ्गहसरयुत्तुरेणमियन्नवः स्त्रियाम् । १९ समासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मशु-
मानुस्त्राद्युजतुवपुतालानि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाचि । २२ महुसधुशीधुसालुकमखलुनि नपुंसके च । २३
स्वन्तः । २४ दाहकसेरुजतुवस्तुमालि नपुंसके । २५ सत्तु नपुंसके च । २६ प्रायश्चरेकारान्तः । २७ कोपधः ।
२८ चिबुकशालुकप्रातिपादिकांशकोष्ठाकानि नपुंसके । २९ कष्टकार्णिकसरकर्मोदकचपकमस्तकपुस्तकतडाक-
निष्कयुक्तवर्चस्तिपाकभाण्डकपिण्डककटकटङ्कपिटकतालकाफलककल्पपुलाकानि नपुंसके च । ३०
टोपधः । ३१ किरीटमुकुटललाटवटवीटशङ्काटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकुटकपटकवाटकट्टनट-
निकटकोटकटैनि नपुंसके च ॥ ३३ योपधः । ३४ कण्ठलवणपर्णवीरवरयोष्णानि नपुंसके । ३५
कार्पायशस्त्रसुवर्णत्रयचरचरदणविशालचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३६ योपधः । ३७ काष्ठपृष्ठसिन्धुकोष्ठाणि
नपुंसके । ३८ काष्ठा द्विर्वा स्त्रियाम् । ३९ तौर्धर्मोद्ययुग्मूषानि नपुंसके च । ४० योपधः । ४१ जवनजिन-
तुङ्गिकाननवनजलिनविपिनवेतनशासनसोपानसिन्दुनग्नशानरविशचिह्नानि नपुंसके । ४२ मानयानाभि-
धानमलिनपुलिभोयानशयनासनस्थानचन्दमालानसमानभयनवनसन्संभावनविभावनविमानानि नपुंसके च ।
४३ योपधः । ४४ पादपदोदुपतलशिल्पपुष्पमीपालरीपाणि नपुंसके । ४५ शृङ्गकुतपकुण्ठपशीपविटपानि नपुंसके
च । ४६ योपधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ जम्भं नपुंसके च । ४९ योपधः । ५० स्वप्नसिन्धुस्त्रीक-
वृत्तमाध्यामकुडुमानि नपुंसके । ५१ संयामदाडिमकुसुमायमलेमचीमहोमीहामानि नपुंसके च । ५२ योपधः ।
५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयानि नपुंसके । ५४ नोमयकषायमलयाव्याव्यानि नपुंसके च । ५५ योपधः ।
५६ वारायस्कारतकवक्रप्रलिप्तद्वन्द्वितारतौरदूरकञ्जरन्ध्रयक्ष्मभीरुभीरुक्रूरविचित्रकैसूरकैदारोदरशरीरक-
न्दरमन्दरपञ्चराजजलतरालिरवैरवामरपुष्करगङ्गाकुहरकुटीरकुलीचत्वरकाश्वीरगौराश्वरिशिशिरतलवन्धस्वसे-
वसिचकलवन्धस्वसुतवक्त्रमेघमीलाङ्गुलितमलयास्त्रशस्त्रास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनचपाणि नपुंसके । ५७ शुकमद-
वतायाम् । ५८ वक्रवन्ध्याम्कारसारवारपारवीरतोमरशङ्खारम्भद्वारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ।
५९ योपधः । ६० शिरीषलोषाम्बरीषपीयूषपुरोषकालिपकसमाधि नपुंसके । ६१ युपकरोधमिधविधवर्षाणि
नपुंसके च । ६२ योपधः । ६३ पनसविषसुसहाहसानि नपुंसके । ६४ चमसांसरसनशोषोपवासकापांस-
मांसकासकांसमानि नपुंसके च । ६५ कंसं चाप्राणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीर्घतिः
स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी नपुंसके । ६९ मानाभिधानानि । ७० टोषाढकी नपुंसके च । ७१ सारोमानिके
स्त्रियाम् । ७२ दारावतलानामूनां वञ्चनं च । ७३ नाद्यपजयोपदाणि त्रयाङ्गपदानि । ७४ मरुद्वक्त्र-

हत्विजः । ७५ अविश्रातिहतिशयिकिमिधनिवलिचौलिमौलिरथिकविकपिसुनयः । ७६ भयमजसुप्रपुत्राः ।
 ७७ हसकुलानिवातवातदूतधृतधृतसुहताः । ७८ पञ्चमखकरखभरखवरखतुखरखमुखपापखशिक्षकाः ।
 ७९ वंशाग्रपुरोडाशाः । ८० जटकन्दकुन्दनुदग्गन्धाः । ८१ अर्धपदिमयधुसुचिसम्पन्नितम्बपुत्राः । ८२ पञ्चव-
 पल्लकफरफकटाहनिव्यहसमस्तिरद्वतुरद्वमस्मत्सद्वद्वसद्वसुद्वपुत्राः । ८३ सारस्थतिदिक्कुलिबलि-
 पाण्डुल्लयः ।

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युटलः । ३ निष्ठा च । लब्धजी तद्धितौ । ४ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुण-
 वचनेभ्यः । ५ यञ्छट्ठगजलुब्धाय भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ इत्येकलम् । ९ कभापाया हेमन्त-
 शिशिरावहोरात्रे च । १० अनलकर्मधारयस्तुप्रुक्पः । ११ अनल्पे कायाः । १२ राजामनुयपूर्वा सभा ।
 १३ सुरासिनाम्नायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः परवत् । १५ रात्राज्जाः पुंसि । १६ अपप्रपुण्यादि
 नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रानिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ उमुसन्तः । २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ कदिः
 स्त्रियामिव । २२ सुत्रनयनलोहवर्मांसकधिरकामुंखविवरजलहलघनात्राभिधानानि । २३ सीराशौदनाः
 पुंसि । २४ वज्रमेवारखगाच्छीवानि पुंसि च । २५ षट्ठी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ तृतीयावता-
 लकुन्लतरलकम्बलदेवलहवलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुल्लपल्लमृणालवालनि-
 गलपलालविलालखिलजलाः पुंसि च । २९ ज्ञतादिः संख्या । ३० ज्ञतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लचाकोटी
 स्त्रियाम् । ३२ शङ्खः पुंसि । ३३ सद्यः कचित् । ३४ मनुयच्छोऽकतैरि । ३५ ज्ञान् पुंसि च । ३६ नाम-
 रोमयो नपुंसके । ३७ असन्तो यच्छः । ३८ अक्षराः स्त्रियाम् । ३९ वानः । ४० याचामात्राभस्वादृष्टा-
 वरमाः स्त्रियामिव । ४१ भवामितच्चावपुत्रमलहवमेदोष्टाः पुंसि । ४२ पवपावपविवद्वच्छमाः पुंसि च ।
 ४३ वलकुसुमशलपुङ्खपत्तनरणाभिधानानि । ४४ पञ्चकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहवसद्गामी पुंसि ।
 ४६ आनिः स्त्रियामिव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामिव । ४९ विषज्जगत्सक्तत्क्रवत्पृषच्छक्र-
 लदुदक्षितः । ५० नवनीतावसानाष्टनाष्टनिमित्तवित्तपित्तवत्तरजतवपलितानि । ५१ आहकुलिमदैवपीठ-
 कुलाग्रदधिसक्थल्लस्यास्पदाकाशकलबीजानि । ५२ देवं पुंसि च । ५३ धान्वात्यसस्यरूपपञ्चवर्षधि-
 ष्याहव्यकव्यकाव्यसत्पापत्यमृत्युशिककुडामद्यहस्यैतृसैवानि । ५४ हन्ववर्द्धुःखनडिशपिच्छिन्निम्बकुटुम्बकवच-
 कवरद्वन्द्वारकाणि । ५५ अचमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोमणियट्टिकुटिपाटलिबलिशाल्मलिउटिमसिमरीचयः । ३ सन्धुसीधुककंसुसिभु-
 कल्लुरेणवः । ४ गुणवचनसुकारानां नपुंसकं च । ५ अपत्यावेक्षद्विते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ हतभूतमुल्लेखितैरावतधुकपुल्लोदितः । ३ शत्राभेनिदायोद्यमशल्लहटाः ।
 ४ व्रजकुञ्जकुञ्जर्षपक्षदामांर्षेयपुच्छाः । ५ कवन्धौपधाशुधानाः । ६ दल्लमल्लखल्लगवसेश्वपायाकाशकुश-
 काशदुश्कुलिशाः । ७ मृहमेहद्विपटपटहाष्टापदार्मुदककुदाय ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययम् । ३ कतिशुभद्वन्द्वः । ४ आन्ता संख्या । ५ गुणवचनं च । ६ कल्याण ।
 ७ करणाधिकरणयोर्व्युट् । ८ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

(४) अथ परिभाषाः ।

१ व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् । २ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । ३ कार्यकालं संज्ञा-
परिभाषम् । ४ अनेकानां अनुवन्ताः । ५ एकानां । ६ नानुवन्तकृतमनेकालम् । ७ नानुवन्तकृतमनेकालम् ।
८ नानुवन्तकृतमसाध्यम् । ९ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः । १० उभयगतिरिह भवति । ११ कार्य-
मनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया माधीयते । १२ यदागमास्तदगुणीभूता स्तदग्रहणेन गृह्यन्ते । १३ निर्दिष्ट-
मानसादेशा भवन्ति । १४ यत्नानेकविधमानार्थे तत्र स्थानत आनर्थ्यं बलीयः । १५ अर्थवदग्रहणे नामर्कस्य ।
१६ गौणसुखायोर्मुखि कार्यसंप्रत्ययः । १७ अनियमग्रहणान्वयवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ।
१८ एकयोगनिर्दिष्टानां सङ्ग वा प्रवृत्तिः सङ्ग वा निवृत्तिः । १९ एकयोगनिर्दिष्टानां कचिदेकदेशोऽप्यनु-
वर्तते । २० भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न । २१ भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति । २२ वर्णाशये
नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । २३ उपादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । २४ प्रत्ययग्रहणे यथात् स विहितस्तदादे-
स्तदन्तस्य ग्रहणम् । २५ प्रत्ययग्रहणे चापचम्बाः । २६ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणम् ।
२७ स्त्रीप्रत्यये चातुपर्कमेव । २८ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । २९ कदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणम् । ३० पदानाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । ३१ व्यपदेशिवदेकस्मिन् । ३२ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्ति । ३३ व्यपदेशिवदभावोऽप्रातिपदिकेन । ३४ यस्मिन् विधिसदादावल्ग्रहणे । ३५ सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पान्ते । ३६ सर्वो हन्तो विभाषैकवद् भवति । ३७ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ।
३८ एकदेशविकृतमन्यवत् । ३९ पूर्वपरिणितान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः । ४० सङ्गद्वयौ विप्रतिषेधे
यद् बाधितं तद् बाधितमेव । ४१ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् । ४२ विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ।
४३ कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् । ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्तिवन् विधिरनित्यो भवति । ४५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
४६ नाजानन्यार्थं बहिष्प्रकल्पितः । ४७ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ज्ञप् बाधते । ४८ अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो जुन् बाधते । ४९ बाष्पादाङ्गं बलीयः । ५० अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः । ५१ येन नामासि
यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । ५२ कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते । ५३ पुरस्तादप-
वादा अन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीतरान् । ५४ मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीतरान् ।
५५ अन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा । ५६ पूर्वं अपवादा अभिनिविशन्ते पश्चात्पुनर्गोः । ५७ ताच्छ्लिकेण
वासकपविधिर्नास्ति । ५८ कृष्णादुत्सृज्यल्लयेण वासकपविधिर्नास्ति । ५९ लादेशेण वासकपविधिर्नास्ति ।
६० उभयनिर्देशे पक्षमोनिर्देशो बलीयान् । ६१ प्रातिपदिकग्रहणे निरुक्तिरिह स्थापि ग्रहणम् । ६२ गतिकार-
कोपपदानां कृद्भिः सङ्ग समासवचनं प्राक् सुवृत्तते । ६३ साम्प्रतिकामावे भूतपूर्वमतिः । ६४ वज्रवीङ्गो
तदग्रहणसंविज्ञानमपि । ६५ चातुर्लङ्घं नीतरव । ६६ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । ६७ निरनुवन्तकग्रहणे
न सानुवन्तकस्य । ६८ कचिन् स्थायिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वयवर्तन्ते । ६९ समासान्तविधिरनित्यः ।
७० सन्निपातलवणौ विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । ७१ सन्निधोग्रिष्टानामन्यतरापथे उभयोरप्यपथः ।
७२ तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते । ७३ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । ७४ अङ्गहोपुनर्वृत्ता-
विविधः । ७५ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । ७६ आगमशास्त्रमनित्यम् । ७७ मन्त्रकार्यमनित्यम् । ७८
अनुदात्तेतत्त्वज्ञानमात्रेणैवमनित्यम् । ७९ सर्वविधेभ्यो लोपविधिरिह विधिश्चिह्नं बलीयान् । ८० प्रकृतियवणे

यङ्लुक्सस्यापि षड्दणम् । ८१ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्ज्यसी । ८२ अन्त्यविकारि अन्त्यमुदीशय । ८३ नामर्कं ऽलोऽन्त्यविधिरनभासधिकारे । ८४ विधिनियमसम्भवे विधिरिव ज्यायान् । ८५ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । ६६ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव षड्दणम् । ८७ सामादायहृत्त्वविशेषः । ८८ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः । ८९ सत्ये लक्षणं सज्जदेव प्रवर्तते । ९० अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्थाय्ये भवन्ति । ९१ आपकसिद्धे न सर्वतः । ९२ पूर्ववासिद्धीयमदित्वे । ९३ कचिद् विवृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति ।

९४ श्रुतिपा श्रयानुवन्धेन निर्दिष्टं यदमन्त्रेण च ।

यैचैकाज्यहृत्त्वस्यैव पथैतानि न दृङ्लुक् । १ ॥

२५ अवेमावालाघवेन पुनोत्सवं मन्त्रो वैद्याकरणा इति ।

THE END

शुद्धिपत्रम् ।

The official duties compelled the editor to be at Rajshahi while the book was printed at Calcutta. So, to his great regret, some misprints as noticed below have disfigured the book. The readers are to kindly correct them and the errors of other kinds where observed :—

(1) IN THE TEXT.

पृष्ठायाम्	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्धम्
१५	२५	देवदत्ता वा	देवदत्ता वा
४३	८	धानुष	धानुष
८८	२	रखिक	रथिक
१४८	२४	जंकान	कानज्
१८८	१५	जुनीत्येव	जुनीत्येव
२३४	४	माहेन्द्रम् ।	माहेन्द्रम् । महेन्द्रियम् ।
२७५	२१	ठन्नपि । नृगणिका ।	ठन्नपि । नृगणिकी ।
३३८	८	आति	आतिः
३५२	८	आमादयः	आमादयः
३६८	१३	धान्याद्युत्पेय	धान्याद्युत्पेय
३७५	१६	ईष्टते	ईष्टते
४२५	२१	अहिवती	अहीवती
४३३	४	प्रसन्द	प्रसन्दा
४३७	२२	गागडादेश	गा-गाडादेश
४७१	१	इटीत्येव	इटीत्येव
”	३	ऊर्ध्वतिर्विषा	ऊर्ध्वतिर्विषाया
४८२	२२	आयद्यापुर्व्यम्	आयद्यापुर्व्यम्
५०२	२	आगरक	आगरकः
५१२	११	हिंसाधायाम्	हिंसाधायम्

(2) IN NOTES.

२२	२३	स्वरतोऽपराधफल	स्वरतोऽपराधफल
५६	२५	लोप	लोपः
१६१	२४	विदत्त, जनाविदित	विदित, जनाविदित
२००	२४	विनिवृत्ते	विनिवृत्ते
२०५	२५	वीडे	वीडे

पञ्चायाम्	पङ्क्तौ	अथदम्	यदम्
२१४	२६	विम्बाधराङ्गनेत्यमरः	विम्बाधराङ्गनेति शब्दार्थे । तथा विशेषास्तत्र ना भोक्षरित्यमरः ।
२८६	२३	मेघराग	मेघरागौ रघौ
३८६	२०	होतृश्वः	होतृश्वः
४४०	२३	एत, नादशः	अत, नादशः

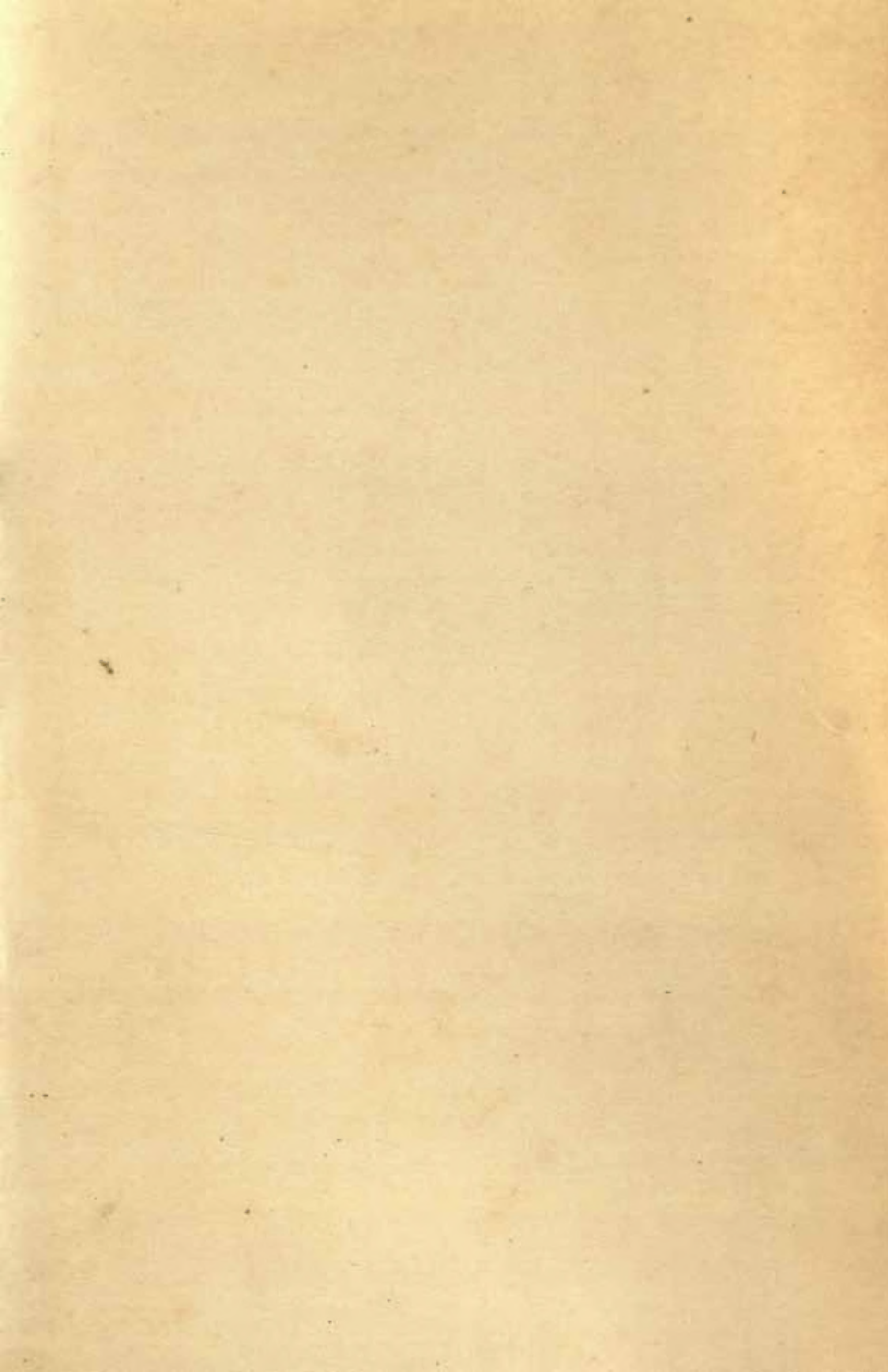
(3) IN INTRODUCTION.

१	२	सकटम्	सकटम् ।
१३	१०	asserts	asserts
१४	२२	निदग्धात्	निदग्धात्

(66) 2

J.

Vyākaraṇa
Sanskrit - Vyākaraṇa
- Grammar

Colⁿ
N 27/4/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 27190

Call No. SA 4V/Pur/Cha

Author—Purushottama
Sena

Title—The Bhasha —
Vritt.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.